

विज्ञापनम् ।

—३६—

इह भारतवर्षे प्राचीन कालमारभ्य अष्टादश-महापुरा-
णानि कृष्ण द्वैपायन-प्रणीतानि धर्मशास्त्रत्वेन समादरणीय-
तया प्रसिद्धानि । तानि च यवनाधिकार-काले तैः केपास्त्रि-
इत्यादनात् सुद्रायन्तस्याप्राचुर्याच्च प्रायेणामुलभानि किन्त्रि-
दानीन्तनै राजपुरुषैराहततया देशीय-जातविद्य-महोदया-
नास्त यत्नेन कयञ्चित् मुलभानि बभूवुः । तेषां मध्ये ब्रह्माण्ड-
पुराणे .उमा-महेश्वरसंवादमवलम्ब्य महर्षिर्ब्यासः कर्मज्ञान-
भक्त्यादीन् विविध-धर्मान् राजनीतींश्चोपदेष्टुम् एतदध्यात्म-
रामायणं निर्गम्ये तच्च प्रथमं बुम्बानगुर्या रेवदण्ड-निवा-
सिना महादेव-धर्माधिकारिणा परिष्कृतं सत् तदनुज्ञया
गणपत्कृष्णाजिना पापाण्यन्त्रे मुद्रितमासीत् तस्यापि
क्रमशो ग्राहक-गृहीततया निःशेषप्रायताजनि एतस्मादस्माभि-
र्बहुप्रयत्नेन वाराणसीप्रभृतिस्थानात् पुस्तकानि संगृह्य
पञ्चपुस्तकसंवादपाठप्रणयेन एतदध्यात्मरामायणं श्रीराम-
वर्मकृत-टीकयासमं मुद्रितम् । मुद्रणसमये च यान्या-
हृतपन्तशेषां मध्ये काशीस्य-पुस्तकस्य बुम्बानगरीयमुद्रित-
पुस्तकेन सह पाठवैलक्षण्यं प्रायेण नाप्ययाम । किन्तु यद्वा-
देयस्य-यद्वाक्षरीयपुस्तके पाठान्तरमनेकमवैद्यामहि । तेषां

मध्ये सुसङ्गतमात्रमेवात्र निहितयन्तोऽविष्टासंलग्नन्तु अज-
हीम । सङ्गृहीत-पुस्तकानां मध्ये नरोत्तमकृतानामपरामेकां
टीकामपि अलभामहि तस्याथ एतद्वीकातो निष्कृष्टता समा-
लोच्य समुपेक्षितवन्तः । मुद्रणे च यथासाध्यं यत्नमकुर्म ।
अधुना संस्कृतपाठानुरागि-सनातन-धर्मबुभुत्सूना समीपे
आदरणीयश्चेदिदम् फलितमनोरया भवेमेति ।

कलिकाठा ।
मवत् १८२८ ।
१५ ध्यायन ।

श्रीकालीकिङ्करविद्यारत्नस्य ।

—

टीकाकारस्य मुग्यबन्धः ।

श्री गणेशाय नमः श्रीरामचन्द्राय नमः ।

विसेन मंगललधौ पूर्णः शीतकरो परः ।
 प्रलासादकरो विष्णुभूषणः ० कौस्तुभो परः ॥ १ ॥
 नाम्ना हिमनित्यमाभैर्येण हिमवानिव ।
 रूपेण जितकन्दर्पः क्षमायां क्षमया समः ॥ २ ॥
 पराक्रमैर्जुनः साक्षात्तेजसा भागुमानिव ।
 भूपानां भ्रष्टराज्यानां पुनाराज्यप्रदायकः ॥ ३ ॥
 यं दृष्ट्वार्यसगृहस्य जातेयं निक्षिता मतिः ।
 दित्वा पशुत्वं स्त्रीत्वं च कामधुक् भूमिमागता ॥ ४ ॥
 तस्माज्जातो रामदत्तचन्द्राच्चन्द्र इयापरः ।
 मित्राणां च रिपूणां च मानदः † प्रथितः प्रभुः ॥ ५ ॥
 आसमुद्रं क्षमा देवी यत्कीर्त्या धवलीकृता ।
 हिमाचलेन समतां नीताः सप्तापि चाचलाः ॥ ६ ॥
 यद्दानां प्रपाद्वेण मेघोदस्यानपेक्षकाः ।
 कृषीवलाः प्रतिदिशं प्रक्षयन्ति दिने दिने ॥ ७ ॥
 तेन श्रीरामभक्तैर्न सूर्यविद्याप्रजानता ।
 षट्क्षयेरपुरेशेन रिपुकक्षदयाम्निना ॥ ८ ॥
 अर्थिनां कल्पवृक्षेण विद्वज्जनसभासदा ।
 भट्टनागेशशिष्येण बद्धते रामवर्मणा ॥ ९ ॥
 प्रणम्य जानकीजानिं रामं कामातिसुन्दरम् ।
 चापवाणधरं देवं मायामानुषविग्रहम् ।
 सेतुः परोपहतयेऽध्यात्मरामायणाम्बुधौ ।
 सुगन्धमणिभिः अक्षयैः प्रीयतां तेन रा ॥ ११ ॥

० यत्र विष्णुभूषणत्वेन परमभक्ततया यदा भगवद्गुणदयादृष्टाऽस्य ध्वनिता ।

† मानदः मानदाता मानपण्डकश्च ।

अध्यात्मरामायणम् ।

बालकाण्डम्

प्रथम सर्ग ।

अप्रमेयत्वयातीतनिर्मलज्ञानमूर्त्तये ।

मनोगिरां विदूराय दक्षिणामूर्त्तये नमः ॥ १ ॥

सूत उवाच ।

कदाचिन्नारदो योगी परानुग्रहवाक्य्यया ।

पर्यटन् सकलान् लोकान् सत्यलोकमुपागमत् ॥ २ ॥

श्रीमता बाल्मीकिनां लोकोद्गाराय च कृते रामचरितवर्णनरूपे
रामायणाख्यशब्दे भगवतो लोकावतारस्य राक्षसादीनां दृढमनुष्यत्वमुद्धये
नटपदात्मस्वरूपगोपनेन व्यवहरत स्वरूप बाल्मीकिना गुप्तमेव तत्र तत्र
निरूपितम् तदेतत्परमदयालुर्भगवान् बालादेर्देव्यासो लोकानां स्फुटं बोध
यितुं नारदवल्गुसम्वादरूपेण ब्रह्माण्डपुराणे अध्यात्मरामायणव्याख्यासहिता
धर्मोपनिषद् तस्याय बाल्मीकिस्त्रिचिंतार्यशामकस्य बोधयितुं बाल्मीकिरामायण-
प्रदेशकाण्डसर्गोपेता कृतवान् ता यत्नामिति स्वमतिदोषमुद्धये व्याचक्षते
तस्मैतां संहिता नैमिषेऽरण्ये नैमिषीयाश्वमीन् श्रावयति स्म सूत इत्याह ।

अप्रमेयेति अप्रमेय त्वयं मायाजीवेश्वररूप तदतीतस्ततोऽधिकशायी
निर्मलं यद् ज्ञानं तत्स्वरूपाय नम इति वाङ्मनसामगोचरायेत्यर्थं ॥१॥

कदाचिदिति योगी योगपक्वकृपायतया विदितवदितव्य तादृशस्य

इदानीमेकमेवास्ति श्रोतव्यं सुरसत्तम ।।

तद्द्रष्टुमपि ब्रूहि यदि तेऽनुग्रही मयि ॥ ८ ॥

प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः ।

वुराचाररताः सर्वे सत्यवार्तापराक्षुणाः ॥ ९ ॥

परापवादनिरताः परद्रव्याभिलाषिणः ।

परस्त्रीसक्तमनसः परचिंसापरायणाः ॥ १० ॥

देहात्मदृष्टयो भूढा नास्तिकाः पशुवृक्षयः ।

मातापितृहृतहेयाः स्त्रीदेवाः कामकिङ्कराः ॥ ११ ॥

विप्रा लोभग्रहग्रस्ता वेदविक्रयजीविनः ।

धनार्जनार्थमभ्यसायिद्यामदयिमोहिताः ॥ १२ ॥

एकमेव पुण्यहीनानां परलोकप्राप्त्युपायरूपम तद्द्रष्टुमपि भ्रमृष्टं ब्रूहि
अतुल्यं परोपकारकरणजपुण्येनैव पूज्यतामित्येव रूपा दया यदि मयी-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

वुराचाररता निविद्धकर्मनिरता तस्यैव प्रपद्य सत्यवार्त्तंति "नास्त्यं
वदेत" इति निषिद्धान्तभाषण्योला इति यावत् । ९ । १० ॥

सर्वपापस्य भूलकारणमाह देहात्मदृष्टय इति देहे एवात्मदृष्टियेषां
ते इत्यर्थः एव च देहनाशेनात्मनाशात् प्रापपुण्यफलभोक्तुरभावात्तदाह-
तोना विहिताकरणनिषिद्धकरणयोः प्रवृत्तिरिति भावः स्वशोऽहं गौरो-
ऽहमिति प्रतीतितु गुह्यी रजतप्रतीतिवद्भुज इति तस्य देहस्य परिणामित्वं तु
प्रतिक्षणोपचयापचयाभ्यां प्रत्यक्षसिद्धमात्मनोऽविनाशित्वं तु अविनाशो वा
देव्यमात्मा इति श्रुतिसिद्धम् अतएव नास्तिका नास्ति परलोक इति बुद्धिमत्त
पशुवृक्षयः व्याहारविहारमात्रपरा विधिनिषेधाभिमताद्येत्यर्थः स्त्रीदेवा
स्त्रीजिता इत्यर्थः तपासप्रस्य भोज्यस्य च कृतिभूतम् कामकिङ्करा काम्यक-
र्ममात्रपरा ॥ ११ ॥

लोभरूपप्रलेप भूतादिना यन्त्रा ईदृशिकवञ्चोक्तिः अतकाध्यापनं

त्यक्तस्वजातिकर्माणि प्रायशः परवञ्चकाः ।

क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः स्वधर्मत्यागशीलिनः ॥ १३ ॥

तद्वत् शूद्राश्च ये केचिद्ब्राह्मणाचारतत्पराः ।

स्त्रियश्च प्रायशो अथ भर्तृवञ्चाननिर्भयाः ॥ १४ ॥

श्वशुरद्रोहकारिण्यो भविष्यन्ति न संशयः ।

एतेषां नष्टबुद्धीनां परलोकः कथं भवेत् ? ॥ १५ ॥

इति चिन्ताकुलं चिन्तं जायते मम सन्ततम् ।

लघूपायेन येनैषां परलोकगतिर्भवेत् ॥ १६ ॥

तमुपायमुपास्याहि सर्वं वेत्ति यतो भवान् ।

दूत्यूषेर्वाक्यमाकर्ण्य प्रत्युवाचाश्रुजासनः ॥ १७ ॥

धर्माज्जनफलकतयाऽभ्यस्तो या विद्या तन्मदेन तन्मर्षेण विमोहिताः इतरा-
वद्यामीलाः ॥ १२ ॥

त्यक्तेति अत्र निम्न इत्यनुवर्तते त्यक्तं स्वजातिकर्म ग्राह्याण्यजात्युचितं
कर्मोध्ययनादि यैरतः परवञ्चका परवञ्चनाः एव धर्मानुष्ठानवन्तः क्षत्रिया-
दयोऽप्येवमेवेत्याह क्षत्रिया इति स्वधर्मत्यागरूपं शीलं येषां नतुकदाचिदपि
धर्मशीला इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ग्राह्याण्यचारतत्परा इत्यनेन धर्मभङ्करो दण्डित स्त्रियस्तेत्यनेन वर्ग-
सङ्करो दर्शितः भर्तृवञ्चाने निर्भया नि मङ्काः भार्यगानेति पाठे 'वदि
भागुरि' इत्यनेनावस्थाहेरचारस्य तोषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

परलोकगति भूर्लोकगतिः भूर्लोकोर्ध्वं भवर्लोकान्तगमनम् तच्च दुराचा-
रादिजानघनिहर्त्ति विना चित्तमोषप्रगल्भधर्मे विना च दुःसाधनिति-
भावः ॥ १६ ॥

मन्त्रोदगोपायज्ञानं मम कथं स्यादिति चेत्तद्याह सर्वं वेत्तीति यतोभवान्
सर्वज्ञ इति भावः शृण्वेर्नारदस्य यावद्व्याकर्ण्य अश्रुजामनो गङ्गा प्रमुदा-
चेति ॥ १७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

साधु पृष्टं त्वया साधो । वक्ष्ये तत् शृणु सादरम् ।

पुरा त्रिपुररुन्तारं पार्वती भक्तवत्सला(१) ॥ १८ ॥

श्रीरामतत्त्वं जिज्ञासुः पप्रच्छ विनयान्विता ।

प्रियाये गिरिशस्तस्य गूढं व्याख्यातवान् स्वयम् ॥ १९ ॥

पुराणोत्तममध्यात्मरामायणमिति स्मृतम् ।

तत्पार्वती जगद्गात्री पूजयित्वा दिवानिगम् ॥ २० ॥

आलोचयन्ती स्नानन्दमग्ना तिष्ठति संप्रतम् ।

प्रचरिष्यति तत्क्षोके प्राण्यहदवगाद्यदा ॥ २१ ॥

तस्याथयनमात्रेण जना चास्यन्ति सदृशतिम् ।

तावद्विजृम्भते मार्गं ब्रह्मरूप्यापुरःसरम् ॥ २२ ॥

भाषु सर्वजनहितं या पृष्टं अत आह ब्रह्म तदुत्तरमिति
त्रेप तच्छृणु तदेवाह पुरोव त्रिपुररुन्तारं शिव भक्तवत्सलेन पार्वती-
प्रप्रेक्ष्य स्वभक्तसकलजनकहृणवा तदुद्धारार्थमिति सूचितम् ॥ १८ ॥

गूढं व्यातिरिक्तानादं यस्यमाणं वस्तु व्याख्यातवान् कथितवानि-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

॥

ततः किं तत्राह पुराणोत्तममिति पुराणमनादि तच्च तत् उत्तमं च
अवश्येन सर्वधर्मजननत्वाच्चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानकरत्वाच्चेति भावः अध्यात्म-
रामायणमित्यर्थः यन्मनाम आत्मनोऽध्यात्मस्य आत्मनि विस्तेऽन्यामि
तया पश्यमानो यो रामो रमन्ते योगिनोऽनेति व्युत्पत्त्याऽन्योऽभी तस्या-
यनं वित्तशुद्धिद्वारा प्रापके तद्व्यतिपादकनादिति तदध्यात्मरामायणमुत्तर-
श्लोकस्थे आलोचने इदमेव कर्म ॥ २० ॥

स्नानन्दमग्ना स्वस्वरूपानन्दमग्ना तिष्ठति यत्तत्त्वामृतं युक्तम् एतदानो-
चनेन स्वस्वरूपानन्दस्य जगदलयादिरूपस्य मय्यगुमानादिति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुद्देश्यति ।

तावत्कालिर्महोत्साहो निःशङ्कं संप्रवर्त्तते ॥ २३ ॥

यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुद्देश्यति ।

तावद्वमभटाः शूराः (१) संचरिष्यन्ति निर्भयाः ॥ २४ ॥

यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुद्देश्यति ।

तावत् सर्वाणि शास्त्राणि विवदन्ते परस्परम् ॥ २५ ॥

तावत् स्वरूपं रामस्य दुर्वोधं महतामपि ।

यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुद्देश्यति ॥ २६ ॥

अध्यात्मरामायणसङ्कीर्त्तनश्रवणादिजम् ।

श्लोक 'अध्यात्मके तिष्ठति यः परात्मा रामोऽयते यत्र हि तत्त्वविज्ञः ।
द्यतोऽभिधानं कथितं भवान्धे अध्यात्मरामायणमस्य' मेन ॥ १ ॥

मेन भवेन न. यिवयन्त्रमा नेध इत्यभिधानात् (अयते इत्यर्थं व्ययते
प्राप्यते इत्यर्थः) संप्रवर्त्तते जनेष्विति शेषः ॥ २३ ॥

निर्भयाः संचरिष्यन्ति सर्वेषां पापपल्लवाकलापित भावः ॥ २४ ॥

शास्त्राणि न्यायादीनि विवदन्ते विवादं कुर्वन्ते आत्मविषये इत्यर्थः
कर्त्ता भोक्ता ज्ञानाश्रय आत्मा परस्परं भिन्न इति कात्यादा गीतभाष्य
षोडशादिपदार्थानां परस्परमात्मनि भेदज्ञानान्मुक्तिरित्यादि च ज्ञानस्वरूपा
अनेके जीवास्तेषां प्रकृत्यादिभ्यो भेदज्ञानान्मोक्ष इति सांख्यादयः एक एव
चेतन उपाधिभेदान्नात्वं प्राप्नोति तत्त्वमस्यादिवाक्यजश्रवणमनननिदिध्यास-
नैर्ब्रह्मैवाहमितिज्ञानादुपाधिविस्तरे स्वरूपेणावस्थानमेव मोक्ष इत्युप-
निषत्सिद्धान्त अध्यात्मरामायणोदये स्फुटो भविष्यतीति तत्तच्छास्त्रवासना-
जन्यो बाधो खयमेव्यतीति भावः ॥ २५ ॥

रामस्य स्वरूपं मज्झिदानन्दादयमग्नस्वरूपं महतामपि मोक्षज्ञाना-
मपि दुर्वोधं भवतीति शेषः ॥ २६ । २७ । २८ ॥

फलं वक्तुं न शक्नोमि कार्त्स्न्यान मुनिसत्तम । ॥ २० ॥

तथाऽपि तस्य माहात्म्यं वक्ष्ये किञ्चित्तवानघ ! ।

शृणु चिन्तं समाधाय शिवेनोक्तं पुराःमम ॥ २८ ॥

अध्यात्मरामायणतः श्लोकं श्लोकार्द्धमेव वा ।

यः पठेद्भक्तिसंयुक्तः स पापान्मुच्यते क्षणात् ॥ २९ ॥

यस्तु प्रत्यहमध्यात्मरामायणमनन्यधीः ।

यथाशक्ति वदेद्भक्त्या स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३० ॥

यो भक्त्याऽर्चयतेऽध्यात्मरामायणमतन्द्रितः ।

दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं तस्य भवेन्मुने ! ॥ ३१ ॥

यदृच्छयाऽपि योऽध्यात्मरामायणमनादरात् ।

अन्यतः शृणुयान्मार्त्यः सोऽपि मुच्येत पातकात् ॥ ३२ ॥

नमस्करोति योऽध्यात्मरामायणमदूरतः ।

सर्ववेदार्चनफलं संप्राप्नोति न संशयः ॥ ३३ ॥

लिखित्या पुस्तकेऽध्यात्मरामायणमंगेषतः ।

यो दद्याद्भामनक्तेभ्यसास्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३४ ॥

अधीतेषु च वेदेषु शास्त्रेषु व्याकृतेषु च ।

यत् फलं दुर्लभं लोके तत् फलं तस्य सम्भवेत् ॥ ३५ ॥

अध्यात्मरामायणतः 'सर्वविभक्तिकः पञ्चनाक्षसि' ॥ ३६ ॥

जीवन्मुक्त इति तल्लक्षणं च 'दुःखेऽवतुष्टिर्भगवता' श्रुतेषु विगतभूतः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते' इत्यादिना गीतायाम् 'एकं वासि-
देऽपि 'विदूषः' आदरस्थाने यो भगवत्पदं प्राप्नोति, ते भगवन् भगवन् रज्जु
जीवन्मुक्तः सदा भवेत्' ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अनादरात् यदृच्छयाऽपि न तं पुराणं वक्ष्यन्ति कनिष्ठभेजेऽर्द्धः ॥ ३२ ॥

एकादशीदिनेऽध्यात्मरामायणमुपोषितः ।

यो रामभक्तः सदसि व्याकरोति नरोत्तमः ।

तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणु वैष्णवसत्तम ! ॥ ३६ ॥

प्रत्यक्षरं तु गायत्रीपुरश्चर्याफलं भवेत् ।

उपवासव्रतं कृत्वा श्रीरामनवमीदिने ॥ ३७ ॥

रात्रौ जागरितोऽध्यात्मरामायणमनन्यधीः ।

यः पठेत् शृणुवाद्वापि तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥ ३८ ॥

कुरुक्षेत्रादिनिषिद्धपुण्यतीर्थेष्वनेकशः ।

आत्मतुल्यं धनं सूर्यग्रहणे सर्वतोमुखे ॥ ३९ ॥

विप्रेभ्यो व्यासतुल्येभ्यो दत्त्वा यत् फलमश्नुते ।

तत् फलं सम्भवेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ४० ॥

यो गायते सुदाऽध्यात्मरामायणमहर्निशम् ।

आज्ञां तस्य प्रतीक्षन्ते देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ४१ ॥

पठन् प्रत्यहमध्यात्मरामायणमनुव्रतः ।

यद्यत्करोति तत्कर्म ततः कोटिशुभं भवेत् ॥ ४२ ॥

अधीतेति चिति साङ्गवेदाध्ययने शास्त्रार्थाध्ययने च यत्पुण्यं दुर्लभं तत् फलं तस्याध्यात्मरामायणपुस्तकदातृभवेदित्यर्थः ॥ ३५ । ३६ । ३७ ।

जागरितः कृतजागरणः ॥ ३८ ॥

आत्मतुल्यं धनं व्यतिमित्रं पस्तिव्यर्थः सर्वतोमुखे जले स्थित इति शेषः, 'पुष्करं सर्वतोमुखं' इति जलपर्यायेष्वभिधानात् ॥ ३९ ॥

व्यासतुल्येभ्य इत्यनेन देशप्रदेयवस्तुकालसंप्रदानविशेषाणां पुण्यातिशयजनकत्वं सूचितम् ॥ ४० ॥

गायते इति पाठे तडार्पं यो गायति सुदेति पाठस्तु युक्त एव ॥ ४१ ॥

अनुव्रतं तत्परं ततः स्वभावक्रियमाणकर्मणः ॥ ४२ ॥

तत्र श्रीरामहृदयं यः पठेत् सुसमाहितः ।

स ब्रह्मघ्नोऽपि मृतात्मा त्रिभिरेव दिनैर्भवेत् ॥ ४३ ॥

श्रीरामहृदयं यस्तु हनूमत्प्रतिमाऽन्तिके ।

त्रिः पठेत्प्रत्यहं मौनी स सर्वश्रितभाग्भवेत् ॥ ४४ ॥

पठन् श्रीरामहृदयं तुलस्यश्रवत्योर्यदि ।

प्रत्यक्षरं प्रकुर्वीत ब्रह्महत्यां निवर्त्तयेत् ॥ ४५ ॥

श्रीरामगीतामाहात्म्यं कृत्स्नं जानाति शङ्करः ।

तदहं गिरिजा वेत्ति तदहं वेद्म्यहं मुने ! ॥ ४६ ॥

सक्ते किञ्चित् प्रयच्छामि कृत्स्नं वक्तुं न शक्यते ।

यज्ज्ञात्वा तत्क्षणाश्लोकचित्तशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४७ ॥

श्रीरामगीता यत् प्रापं न नाशयति नारद ! ।

तन्न नश्यति तीर्यादौ लोके कापि कदाचन ॥ ४८ ॥

तन्न पश्याम्यहं लोके मार्गमाणोऽपि सर्वदा ।

रामेणोपनिपत्सिन्धुमुष्मथ्योत्पादितं मुदा ॥ ४९ ॥

तथाध्यात्वा रामायणमग्रे सुसमाहितः स्थिरचित्तः ॥ ४१ ॥

प्रतिमान्तिके प्रतिभासनीये ॥ ४२ ॥

यस्तुलसादिप्रतिधौ रामहृदयं पठन् प्रकुर्वीत प्रदक्षिणादीतिशेष
स प्रत्यक्षरं प्रत्यक्षरीश्वरस्यं ब्रह्महत्यां तत्क्षयं प्राप निवर्त्तयेत् आत्मनः
श्रीतयेति शेषः ॥ ४३ ॥

अहं ब्रह्मा ॥ ४६ ॥

यत् रामगीतामाहात्म्यम् ॥ ४७ ॥

रामगीता पठमाना इति शेषः कदाचन रवियुद्धादिकांशेऽपि स्नाना-
दिनेति शेषः ॥ ४८ ॥

मार्गमाणः अन्येष्वप्यदि तत् रामगीतास्तुन्यतया पापनाशकं वस्तु रामगी-

स एव राघवः साक्षात् सर्वदेवैश्च पूज्यते ।

विना दानं विना ध्यानं विना तीर्थावगाहनम् ॥ ५८ ॥

रामगीतां नरोऽधीत्य तदनन्तफलं लभेत् ।

वज्रना किमिहोक्तेन शृणु नारद ! तत्त्वतः ॥ ५९ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमशतानि च ।

अर्हन्ति नाल्पमध्यात्मरामायणकलामपि ॥ ६० ॥

अध्यात्मरामचरितस्य सुनीश्वराय

माहात्म्यमेतदुदितं कमलासनेन ।

यः श्रद्धया पठति वा शृणुयात् स मर्त्यः

प्राप्नोति विष्णुपदवीं सुरपूज्यमानः ॥ ६१ ॥

इत्यध्यात्मरामायणे बालकाण्डे तन्माहात्म्यकथनं नाम

प्रथम सर्ग ।

तत् दानादि ध्यानफलं लभेत् ध्यानफलं दानादिफलं तदध्ययनमा-
त्रेण भवेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

श्रुतिर्वेद अतिर्भत्यादिप्रणीता पुराणानि पाश्चादीन्व्यादादय इतिहासो
भारतादि आगमाः प्रश्नरात्र्यादय अध्यात्मरामायणस्य तदध्ययनस्य कथा
मोक्षसाधनमपि अर्हन्ति तदध्ययनानोत्तरं सर्वाध्ययनफलत्वादस्येति भाष ॥ ६० ॥

पठतोत्यत्र उक्तमाहात्म्याध्याय कर्म ॥ ६१ ॥

इति श्रीमत्सत्त्वराजविषयद्वन्द्वरत्नसमर्थेन्द्रादिविरचितायाम्

मानस्य हिमवतिवर्मण्य पुत्रस्य श्रीरामवर्मण्य ततो

अध्यात्मरामायणे सेतौ बालकाण्डे तन्माहात्म्य-

कथनं नाम प्रथम सर्ग ।

अध्यात्मरामायणम् ।

द्वितीय सर्ग ।

यः पृथ्वीभरवारणाय दिविजैः संप्रार्थितश्चिन्मयः
संजातः पृथिवीतले रविकुले मायामनुष्योऽप्ययः ।
निचक्रं हतराक्षसः पुनरगादून्मत्तत्वमाद्यं स्थिरं
कीर्त्तिं पापहरं विधाय जगतां तं जानकीशं भजे ॥१॥

यिषपार्ष्णीतीक्ष्णादक्षं अध्यात्मरामायणं वक्तुं भगवान् व्यासो
निर्विघ्नाय भगवत्स्मरणरूपमङ्गलमाचरति य इति पृथ्वा यो दुष्टराक्षसा-
दिजनितो भरो भारकास्य वारणायेत्यर्थे 'परित्याग्य साधूना विनाशाय च
दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति भगवदुक्ते दिविजै-
र्देवै रावणपण्डितैः सम्प्रार्थितं वन् विन्मयोऽपि विद्वयोऽपि व्यध्ययोऽपि
पृथ्वीतले रविकुले मायामनुष्य संजात तत्र देवप्रार्थनयाऽवसवतार
रक्षयोः बाल्मीकीये वासकाण्डे पञ्चदशपौड्यसर्गयो व्यष्ट एव व्यध्ययस्य
विन्मयस्य च कथं जन्म जातस्य च कथं व्यध्ययत्वस्यप्रभ वस्य नाशायस्य-
भावादत उक्तं भावेति भाया नाम सत्वाश्रिताभ्यामनिर्वाच्या सत्वरजस्तमो
गुणवद्विषट्पटनासामर्थ्यातो काविदीश्वरयक्ति 'देवात्मशक्ति' स्वगुणैर्निगुह्य
इति श्रुते 'देवो ह्येषा गुणमयो मम भाया दुस्त्यया' इति भीतीकृत्य
एवं विन्मयस्यापठितोऽपि भुव्यमाशो जन्मव्यवहारश्च भायालत इति भावः
तदुक्तं रामतापनीयोपनिषदि 'विन्मयस्याहितोयस्य निष्कलस्यायरीरिण ।
उपासकानां कार्याय मङ्गलशोभकस्य' इति निचक्रं निरवशेषं यथा तथा
हतराक्षस जगतां पापहरं स्थिरं कीर्त्तिं विधाय लोके स्वापयित्वा
पुनराद्यं मङ्गलं निरुपाधिजन्मरूपमगात् ॥ १ ॥

विश्वोद्भवस्थितिलयादिषु हेतुमेकं

मायाश्रयं विगतमायमचिन्त्यमूर्तिम् ।

आनन्दसान्द्रममलं निजबोधरूपं

सीतापतिं विदिततत्त्वमहं नमामि ॥२॥

पठन्ति ये नित्यमनन्यचेतसः शृण्वन्ति चाध्यात्मिकसंज्ञितं शुभम् ।

रामायणं सर्व्यपुराणसम्मतं निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते ॥३॥

रामस्तोत्रं ब्रह्मत्वं लक्षणेन्द्रियति विद्येति विश्वस्य संसारस्तोत्रमित्यदिषु
एकं हेतुम् 'यतोवा दमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयं-
त्यभिरुचिषन्ति' इति श्रुते प्रयति यत्न लोमानि भवन्तीत्यर्थं धामेन निमित्त-
कारणत्वसमानाभिकरणं जगदुपादानकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूचितम्
एकमित्यसहायार्थकं तेन निमित्तकारणाभेदं सूचितं नतु मिथ्याभूतकार्य-
निरूपितकारणत्वस्यापि मिथ्यात्वादब्रह्मणा सम्बन्धाभावात्कथमस्य लक्षणत्व
नत आह मायाश्रयमिति मायाश्रयत्वात्तत्कृतमिदमस्य कारणत्वमित्यर्थं
मायिकेन कारणत्वेन मायिक एव ब्रह्मण्य सम्बन्ध इति भावः तदुक्तं श्रुतौ
'मायां तु प्रकृतिं विश्वान्मायिनं तु भस्मेश्वर' इति नतु मायाश्रयत्वे जीव
प्रति स्वरूपमिव स प्रत्यपि एव माया आह लुप्यतत्ताह विगत-
मायमिति विगता माया आररणशक्तिरूपा यस्यास्त एव प्रति स्वरूपपा-
वरणशक्तिरहिता सतीत्यर्थं अचिन्त्यमूर्तिम् 'यतोवाचो निरस्तं ते द्यावाप मन-
सा सह' इति श्रुते एव जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वस्य तदस्य लक्षणं उक्तम् तेन
रूपेणाप्येतदात्तं यद्य स्वरूपलक्षणमाह रूपस्य निजबोद्धमिति 'सत्त्वं धाम
धनम् ब्रह्म' इति श्रुते इदमेव स्य रूपममम उपाधिततदोपरहितम् जीव-
कायाभिमततत्त्वत्वाद्यभिमानवान् तया नेत्रर इति भावः निज साधारिक
बोधरूपमेव यद्गुणं धामेन रूपान्तरं सर्वं मायिकमिति सूचितम् विदित
तत्त्व धामं सत्य बोधस्वरूपत्वं देव तम् तेन रामायतारे बोधबोधादि
मदवदरणमात्ममिति सूचितम् ॥ २ ॥

हरिमेव हरिमायुष्यमेव ॥ ३ ॥

अध्यात्मरामायणमेव नित्यं पठेद्यदीच्छेद्भवबन्धमुक्तिम् ।

गवां सहस्रायुतकोटिदानात् फलं लभेद्यः शृणुयात् स नित्यम् ॥४॥

परारिगिरिसंभूता श्रीरामार्णवसंगता ।

अध्यात्मरामगङ्गेयं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ५ ॥

कैलाशाग्रे कदाचिद्रविशतविमले मन्दिरे रत्नपीठे,

संविष्टं ध्याननिष्ठं त्रिनयनमभयं सेवितं सिद्धसङ्घैः ।

देवीवामाङ्गसंस्था गिरिव्रतनया पार्वती भक्तिनन्दा

प्राहेदं देवमीशं सकलमलहरं वाक्यमानन्दकन्दम् ॥६॥

पार्वत्युवाच ।

नमोऽस्तु ते देव ! जगन्निवास ! सर्वात्महक् त्वं परमेश्वरोऽसि ।

पृच्छामि तत्त्वं पुरुषोत्तमस्य सनातनं त्वच्च सनातनोऽसि (१) ॥७॥

यः शृणुयात् स महत्सुखितायुततदुचिः सकोटिसंख्यगोदानादधिकफलं लभेदित्यन्वयः ॥ ४ ॥

परारिगिरीति रामार्णवेति च रूपके अध्यात्मरामगङ्गेति अध्यात्मराम-
शब्दो अध्यात्मरामायणपरब्रह्मदेव गङ्गेति अनेन रूपकेण सर्वमहापातकादी-
नामपि नाश इति सूचितं महायासाश्चाशक्तत्वात् सर्वश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

सकलमलहरं वस्तु विषयवाहाक्यस्य सकलमलहरत्वम् आनन्दकं
दमितीति विशेषणम् 'एतस्मैवानन्दस्य नामासुप्तजीवन्नि' इति श्रुतेरस्य सर्वान-
न्दमूलत्वेनानन्दकंदत्वम् ॥ ६ ॥

देवो द्योतमात् जगद्विबसत्यधिनु जगति निवसतीति वा जगन्निवास-
स्वात्मबुद्धिं ते त्वभ्यं नमः अस्तु यतस्तं सर्वात्महक् सर्वस्वरूप आत्मा ब्रह्म
'सर्वं खल्विदं मम' इति श्रुतेः तमनिश्चयात्मरूपतया प्रत्यतीति सर्वात्महक्
अतएव परमेश्वरोऽसि अतः पुरुषोत्तमस्य सर्वेभ्यः पुरुषेभ्य उत्तमस्य तस्मैव

(१) त्वं च सदानतोषि इति वा पाठः ।

गोप्यं यदत्यन्तमनन्यवाच्यं वदन्ति भक्तेषु महानुभावाः ।
 तदप्यहोऽहं तव देव ! भक्ता प्रियोऽसि मे त्वं वद यत्तु पृष्टम् ॥८॥
 ज्ञानं सविज्ञानमथानुभक्तिं वैराग्ययुक्तञ्च मितं विभास्यत् ।
 जानाम्यहं योषिदपि त्वदुक्तं यथा तथा ब्रूहि तरन्ति येन ॥९॥
 पृच्छामि चान्यच्च परं रहस्यं तदेवं चाग्रे वद भारिजाच्च ! ।
 श्रीरामचन्द्रेऽखिललोकसारे भक्तिर्हृदा नोर्भवति प्रसिद्धा ॥१०॥

‘अद्यापि’ समातनं उपाधिरहितं सोपाधे रूपस्य ज्ञानोत्तरं नायात्र समातनत्वं
 तत्त्वं पृच्छामि अन्यसमातनेन यथा कथं तद्वक्तुं शक्यमत आह, तच्च समा-
 तनोऽपि त्वमपि च एवासीति त्वदज्ञातं न किञ्चिदिति भावः ॥ ७ ॥

अत्यन्तगोप्यम् ‘इदं तु ते सुहृत्तमं’ इतिगीतोक्ते अनन्यवाच्यं भक्तान्येषु
 वक्तुमयोग्यम् अहो तदपि भक्तेषु वदन्ति अतो मे पृष्टं यत्तत्तु निश्चयेन वद
 हे देव यतोऽहं तव भक्तो ननु भङ्गता त्वं कुतस्तत्वाह यतस्त्वं मे प्रियोऽसि ॥८॥

ज्ञानमिति येन ज्ञानेन जनास्तरन्ति पुनर्जन्मादिसंसारं न प्राप्नुवन्ति
 तत्त्वविज्ञानं ज्ञानं ब्रूहि विज्ञानं निदिध्यासनपरिपाकजनपरोक्षज्ञानं तत्त्वहितं
 तत्फलकमिति यावत् ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्मैवाहमिति
 च इति ‘तरन्ति शोकमात्मवित्’ इति श्रुतेः तदब्रूहि तत्त्वजनकवाक्यं ब्रूहीत्यर्थः
 तज्ज्ञानं न च वैराग्यं विना वैराग्यं च न भक्तिं विनेत्यत आह अतुभक्ति-
 चेति भक्तेः पश्चादतुभक्तिं जायमानं यदैराग्यं तद्युक्तम् तदुपायबोधकवाक्य-
 ‘युक्तं वैराग्ययुक्तं चेत्यर्थः तथा च पातञ्जलसूत्रम् ‘दृष्टान्तप्रविकविपयविह-
 ष्यस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्य’ इति अतुभक्तो वेदलद्वेषित स्वर्गादिरात-
 प्रविकः भक्तिरीयराहुरागः तथा मितं मितशब्दवत् विभास्यत् विशेषेण
 भास्यत् श्रुतिभावेण श्रुतितोत्यर्थः प्रत्यायकशब्दबोधजनकवाक्ययुक्तं युतं
 ब्रूहि यथा योषित् अप्यहं त्वदुक्तं जानामि ॥ ९ ॥

अपे प्रथमतः हृदा भक्तिः प्रसिद्धा नोर्भवति भवभागतरणायेति
 शेषः ॥ १० ॥

भक्तिः प्रसिद्धा भयमोक्षणाय नान्यत्ततः साधनमस्ति किञ्चित् ।
 तथापि हृत्संशयबन्धनं मे विभेत्तुमर्हस्यमलोक्तिभिस्त्वम् ॥११
 वदन्ति रामं परमेकमाद्यं निरस्तमायारुणसंप्रवाहम् ।
 भजन्ति चार्चन्निशमप्रमत्ताः परं पदं यान्ति तथैव सिद्धाः ॥१२
 वदन्ति केचित्परमोऽपि रामः स्वाविद्यया संलतमात्मसंज्ञम् ।
 जानाति नात्मानमतः परेण संवोधितो येद परात्मतत्त्वम् ॥१३

।

तदेवाह भक्तिरिति ततोऽप्युक्त्याधन नास्ति चण्डिकादि तत्त्वाधनं
 भयमोक्षजनकतत्त्वज्ञानसाधनं नास्त्यर्थं सा सत्यंतरानपेक्षितत्वात् भक्ति
 पराहुरक्तिरोद्यर इति भक्तिभोगाचलच्छाण्डिलस्वस्वत्वाभ्याम् “इतरेण
 घानेन साधनतयाऽपेक्षितत्वात् सा भक्तिर्मुखा” इत्याद्यं सूत्रार्थं भक्ति-
 लक्षणपरं च द्वितीयसूत्रम् “हृत्संशयबन्धनं हृद्गतसम्यग्बिषय रामस्य भयो-
 न्मरत्वम्” ॥ ११ ॥

निरस्तस्यक्तो भायारुणकरो रावहेमादिसमवाहो येन तम् चम-
 मत्ता प्रमादोऽज्ञानं तद्वहिता ‘प्रमादं नैऋत्युभयं जयोमि’ इति सनत्सु-
 जातोवीक्षे तत्र हि ‘ऋत्युर्नैऋतम्’ इति श्रुतेर्मूक्तुपदेवाज्ञानमिति बोध्यम्
 तथैव तेन प्रकारेण भजनेनैव सिद्धास्त्वत्ता ‘सन्त परं पदं मोक्षं यान्ती-
 त्यर्थं ॥ १२ ॥

परमोऽपि राम स्वाविद्यया साधया संलतमात्मसंज्ञं वक्ष्यसंज्ञं
 व्यात्मानं स्वस्वरूपं च जानाति अत परेण वक्ष्यसा संवोधित परात्मा
 ईश्वरसद्रूपं स्वस्वार्थं वेद जानातीति केचिद्वदन्ति तथा च वात्मीकीये रावण-
 वधानन्तरं वक्ष्यवाक्यम् ‘तत्सुवाच ततो देव स्वयम्भूर्यमितद्युति । प्रवृत्त्या
 रुधिरं बाह्वं धारयन् पूर्वदैहिकम् । भवाक्षरायणं साक्षाद्देवदत्तायुध
 प्रभु’ इत्यादि उपदेशसाहचर्या ममवत्यादैर्युक्तं ‘वक्ष्या दाशरयेयदुल्लेखा-
 पातुदत्तम् । तस्य विष्णुत्वसम्बोधेन यत्तान्नरमास्थित’ इति ॥ १३ ॥

यदि स जानाति कुतो विलापः सीताकृतेऽग्निन कृतः परेण ।
 जानाति नैवं यदि केन सेव्यः समोहि सर्वैरपि जीवजातैः ॥१४॥
 अतोत्तरं किं विदितं ? भवद्विस्तद्वृत (१) मे संशयभेदिवाक्यम् ॥१५॥
 श्रीमहादेव उवाच ।

धन्यासि भक्तासि परात्मनस्त्वं यच्छातुमिच्छा तव रामतत्त्वम् ।
 पुरा न केनाप्यभिधोदितोऽहं वक्तुं रक्षस्यं परमं निगूढम् ॥१६॥
 त्वयाद्य भक्त्या परिनोदितोऽहं वक्ष्ये नमस्कृत्य रघूत्तमन्ते ।
 रामः परात्मा प्रकृतेरनादिरानन्द एकः पुरुषोत्तमो हि ॥१७॥
 स्यमायया कृतस्त्रमिदं हि सृष्ट्वा नभोवदन्तर्वहिरास्थितो यः ।

भीताकृतं सीतानिमित्तं विलापः स चारण्यकजाण्डकिन्तिभ्यादौ वाक्यी-
 कीये स्पष्ट एव केन शिष्यः अक्षर जीववक्ष्यत्याभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 परात्मनो मङ्गलम् ॥ १६ ॥

एवं पार्श्वत्या घटः शिष्यो रामस्त्वद्वचनाद् राम इति रामः परात्मा
 मङ्गलैत्यर्थः प्रकृतेरित्यभ्यास्य इति आसंभर्मीति च जेयः प्रकृतितत्त्वार्थेभ्यो-
 २ ग्यत्वासैरसंभर्मी रामः परमेस्वर इत्यर्थः जीवस्तुतैरुपाधिभिः संघट-
 तइमं कर्तृत्वाद्यभिमानवार्निष्ठ भावः अतएवनादिरैव आनन्दः आर्षा-
 नन्दव्यापकये चानादिरिति एवम् “आनन्दं मङ्गल एकमेवाद्वितीयं मङ्गल”
 इति श्रुति सिद्धं मङ्गलैत्यर्थः अतएव पुरुषोत्तमः पुरुषेभ्यो जीवेभ्य उत्तमः
 हि प्रविशमेतदित्यर्थः ॥ १७ ॥

मन्त्रोद्गमस्य मनुष्यादिदेहधारणं कथमन्त आह स्वभावरूपेति अपष्टित-
 घटनाप्रतिपक्षमाया “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मादिन तु चपेक्षर” इति
 श्रुतिविद्वान्तया एतं कृतं कथं सृष्ट्वा नर्वाहिरास्थितो य “तत् सृष्ट्वा
 तदेवानुवाचिदत्” इति श्रुते तादृशस्य मनुष्यमहोरपरूपो नादय्याव तदुक्तं
 गीताभाष्ये भूतानामोचरो नित्यद्वन्द्वस्य भावोऽपि स्यमायया देहानिब्रजान

सर्वान्तरस्थोऽपि निगूढ आत्मा स्वभायया सृष्टमिदं विचष्टे ॥१८॥
जगन्ति नित्यं परितोश्चमन्ति यस्तन्निधौ पुष्पकलोच्चवह्नि ।
एतन्वजानन्ति विमूढचित्ताः स्वाविद्यया संततमाजसा ये ॥१९॥

इवचस्योक्तानुपहं कुर्वन् उच्यते स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया' इति
नन्वेवं सर्वगतत्वे सर्वज्ञेयः किम् जेत्यतश्चाह सर्वान्तरस्थोऽपि निगूढ आत्मेति
'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर' इत्यादि श्रुत्या सर्वान्तरस्थत्वेनोक्तोऽपि
निगूढः 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते । उच्यते त्वयाया बुद्ध्या सूक्ष्म-
या सूक्ष्मदर्शिभिः' इति श्रुतेः तादृशस्य सत्ये व्यवहारकाविक्रमपि मान-
माह स्वभायमेति स्वान्नानकल्पितया भाययेत्यर्थः अयं भावः नित्यगुणादि-
रूपैश्चरत्वरूपप्राप्त्यानेन तस्यार्वाटतघटनासामर्थ्यापरपर्याया भायाख्या वि-
गुणा यत्किरूपाधिकल्पितावच्छेदैस्तत्स्वरूपैर्जीवैः कल्पिता सा च स्वसजाती-
यमेव संसारउद्भावच प्रकृते अतएव तत्स्वरूपज्ञाने सकायांयास्तस्या
नाशः रज्जुज्ञानेनैव रज्जुकल्पितमुज्ज्वलस्य भयकम्पादिकार्यसहितस्य न च
जीवैस्तत्कल्पना तत्सूक्ष्मोपाधिभिश्च जीवते इत्यन्योन्याश्रयः अनादित्वे-
नापि परिहारात् नन्वेकस्य तत्त्वज्ञानेन तद्वशां संसारोच्छेदापत्तिः एक-
रज्जौ युगपत् दद्यातां सर्वभक्षे एकस्य रज्जुज्ञानेन तस्य भर्षभमकार्यं भय-
कम्पादौ निवृत्तेऽपि अन्येषां तद्दर्शनेन तदनिवृत्तिवदुपपत्तेरिति तया सृष्ट-
मिदं विचष्टे पश्यति एव च द्रष्टृत्वेन तत्सिद्धिः 'नाम्योतोऽस्ति द्रष्टा' इति
श्रुतेः एकेनैवाकाशेनोपाधिभेदात् घटाकाशादिव्यवहारवत् एकेनैव चेत-
नोपाधिभेदादनेकजीवव्यवहारोपपत्तौ चेतनानेकत्वेभानाभावात् द्रष्टृत्वेन
तत्सिद्धिरिति भावः नच तत्तदज्ञानरूपोपाधिविशिष्टस्यैव जीवत्वे जीवस्या-
ज्ञानमिति व्यवहारानापत्तिः भार्याविशिष्टस्यैव गृहस्थत्वेऽपि गृहस्थभा-
र्येतिवदुपपत्तेरिति दिक् ॥१८॥

चेतनस्योकारे भानान्तरमाह जगन्तीति जगन्ति जगदन्तरणानि
यस्तन्निधौ नित्यं परितो भ्रमन्ति स स चेदां कुर्वन्ति अन्यथा सर्वस्य
जडत्वाच्चेतनाभावे जगदम्भप्रसङ्ग इति भावः ननु 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं'
इति श्रुतेः तस्य निष्क्रियतया कथं तेनान्येषां व्यापारसम्पादनमत आह

स्याज्ञानमप्यात्मनि शुद्धबुद्धे स्वारोपयन्तीह निरसमाये ।
 संसारमेवानुसरन्ति ते वै पुत्रादिसक्ताः पुरुषकर्मयुक्ता ॥२०॥
 जानन्ति नैवं हृदेयेस्थितं वै चामीकरं कण्ठगतं यथाऽज्ञाः ॥ २१.
 यथाऽप्रकाशो न तु विद्यतेरषी ज्योतिःस्वभावे परमेश्वरे तथा ।
 विशद्वविज्ञानयने रघूत्तमे विद्या कथं स्यात्परतः परात्मनि ॥२२॥

पुण्यकर्मोहवद्भीति यथा निष्क्रियोऽपि शुम्भकमणिर्लोहं यत्किमिषात्सन्निधि-
 भात्तेषां चान्नयति तथा चेतनो निष्क्रियोऽपि स्वमायया कैचित्पदादेव तानि
 सन्निधिभावाद्यापारयतीत्यर्थं तद्वक्तृमाचार्यैः 'अनापन्नविकारः सन्नयश्चान्न-
 मदेव यः । बुद्धादींश्चाणवेत् प्रत्यक्षं शोऽहमित्यवधारयेत्' इति एतन्मायागुणा-
 स्मृत्यादिरूपं रामस्वरूपं ये जीना न जानन्ति अत्राने हेतुर्विभूचेत-
 सः विभूचेतन्वे हेतुः साविद्यायां संवृतभावसा इति स्तोपाभिभूतया
 अविद्यायां विद्याविरोधिभावदार्ढ्यरूपया संवृतान्न करणाः ॥ १८ ॥

प्यतस्ते जीवाः शुद्धबुद्धे शुद्धत्वं मायादोषनाशान्तरिन बुद्धे ज्ञानस्वरूपे
 निरसभावे सत्त्वानवकां निरन्ता माया येन तादृगे 'भावेन दे प्रपद्यन्ते माया-
 भेतान्तरानि ते' इतिगीतोक्तेः ईदृगे रामे साक्षात् एतदमारोपयन्ति
 सस्याज्ञात्वाद्रामभक्तमिति जानन्तीत्याशयः तेषां दुष्टफलभाह संघारमिति
 ते पुत्रादिसक्ताः पुरुषकर्मयुक्ता भूरियथादिकर्मयुक्ता संसारमेवाव-
 सरन्ति ॥ १० ॥

यथा हि चाक्ष्णा भ्रमता गृहादिकं विनष्टदृष्टेर्भ्रमतीव दृश्यते ।
तथैव देहेन्द्रियकर्तुरात्मनः कृतं परेऽध्यस्य जनो विमुह्यति ॥ २२

नाहो न रात्रिः सवितुर्यथा भवेत्

प्रकाशरूपाव्यभिचारतः क्वचित् ।

ज्ञानं तथाज्ञानमिदं द्वयं हरौ

रामे कथं स्यास्यति शुद्धचिद्वने ॥ २३ ॥

तस्मात्परानन्दमये रघूत्तमे

विज्ञानरूपे हि न विद्यते तमः ।

अज्ञानसाक्षिण्यरविन्दलोचने

मायाश्रयत्वान्न हि मोहकारणम् ॥ २४ ॥

नह स्नाज्ञानेन राममयं व्यवहरति जन इत्युक्तमसङ्गतम् अन्त्य-
गतस्यान्यत्वारोपासम्भवादित्याद्यह्य सद्दान्तमया मोहं जीव उपपादयति
यथा विनष्टदृष्टेर्होऽव्युक्तदृष्टेः पुरुषस्य भ्रमताक्ष्णा गृहादिकं भ्रमती-
योत्प्रेषेयम् भ्रमतीवेति भ्रष्टते तेनैव गृहदृष्टिना पुरुषेणेति शेषः तथैव
देहेन्द्रियान्धिमस्य कर्तुरात्मनोऽन्तःकरणसीहंकाराख्यस्य कृतं परे सर्व-
धर्माऽस्तिमे तदनवच्छिन्ने चेतनेऽध्यस्य जनो जीरोसह्यति अहं कर्त्तेति मोहं
प्राप्नोति एवं च यथाऽविगतभ्रमणस्य गृहादावारोपः यथा चान्तःकरण-
धर्मेण कर्तृत्वादेरात्मन्यारोपस्तथा स्नाज्ञानस्य रामे न्यारोप इत्याशयः ॥२२॥

भगवति रामे खतो ज्ञानमसम्भवीति पुनरपि दाढ्याद्योक्तं युक्तमेवाह
नाह इति छूयं प्रति रात्रिदिवसविभागाभावे हेतुः प्रकाशरूपाव्यभिचारतः
क्वचित् कापीत्यर्थं ज्ञानाज्ञानयोर्भगवत्पुनःस्थितौ हेतुः शुद्धचिद्वनत्वम् ॥२३॥

उपसंहरति तस्मादिति परानन्दमये सर्वभूतैरेतदानन्दमात्माया उप-
जीवनात् विज्ञानरूपे निर्विकल्पकज्ञानरूपे तयोऽज्ञानरूपम् तमसो सध्वमे
हेतुद्वयम् अज्ञानसाक्षित्वं मायाधिगद्वत्वरूपं मायाश्रयत्वं च मोहकारणं
तमोऽज्ञानम् यो यन्मायाधिगता स तदिपयाज्ञानहीन इति लोके दर्शना-

अत्र ते कथयिष्यामि रहस्यमपि दुर्लभम् ।
 सीताराममहत्सूनुसंवादं मोक्षसाधनम् ॥ २५ ॥
 पुरा रामायणे रामो रावणो देवकण्ठकम् ।
 हत्वा रणे रणशायी समुत्तु बलवाहनम् ॥ २६ ॥
 सीतया सह शुग्रीवलक्षणाभ्यां समन्वितः ।
 अयोध्यामगमद्रामो हनूमत्प्रमुखैर्हतः ॥ २७ ॥
 अभिपिक्तः परिहृतो यश्चिष्टाद्यैर्महात्मभिः ।
 सिंहासने समासीनः कोटिचूर्यसमप्रभः ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा तदा हनूमन्तं प्राञ्जलिं पुरतस्स्थितम् ।
 हतकार्यं निराकाङ्क्षं ज्ञानापेक्षं महामतिम् ॥ २९ ॥
 रामः सीतामुवाचेदं ब्रूहितस्य हनूमते ।

५

इति भार' अन्ते सति "ब्रह्मा दायरर्घ्यद्वडुल्लोवापातुदत्तम्" इत्याद्या-
 चार्थाद्युक्ते. का गतिरिति चेत् शृणु रावणवर्धायं मनुष्यत्वनाटनाय भा-
 यता सङ्कल्पपूर्वं हतस्य स्वर्माहात्म्याङ्गादनस्य तत्र तम' अन्तेनोक्ते अदो-
 यात् उक्तं हि सतेमशरीरके 'सङ्कल्पपूर्वकमभूद्रघ्ननन्दनस्य माह विजान
 इति कञ्चनकालमेतत् ब्रह्मोपदेशस्यस्य निमित्तमात्म तथोदसर्ज स हते
 सति देवकार्ये' इति भागवतेऽप्युक्तम् 'स्त्रीसङ्गिना गतिरिति प्रथमं प्रकार'
 इति ॥ २४ ॥

मरुत्सूनुर्वायुपुत्रो हनूमान् ॥ २५ ॥

रामायणे रामायणप्रवर्तके रामावतारकात्ते इत्यर्थं देवकण्ठकं देव
 श्रोहिणम् ॥ २६ । २७ ॥

परिहृत सीतादिभिरिति शेष ॥ २८ ॥

पुरतः स्थितं अये स्थितम् अनेन गुरुपसदनं दर्शितम् निराकाङ्क्षं
 ज्ञानेतरधनादिनिरपेक्षम् ॥ २९ ॥

निष्कल्मषोऽयं ज्ञानस्य प्राप्तं नौ नित्यभक्तिमान् ॥ ३० ॥

तथेति जानकी प्राह तत्त्वं रामस्य निश्चितम् ।

इनूमते प्रपन्नाय सीता लोकविमोहिनी ॥ ४१ ॥

सीतोवाच ।

रामं विद्धि परं ब्रह्म सञ्चिदानन्दमद्वयम् ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सत्तामात्रमगोचरम् ॥ ३१ ॥

आनन्दं निर्मलं शान्तं निर्विकारं निरञ्जनम् ।

तत्त्वं मत्स्वरूपतत्त्वं निष्कल्मषोऽयमित्यनेन ज्ञानाभिकारितं सूचि-
तम् नौ प्रवयो ॥ ३० ॥

रामस्य तत्त्वं श्रोत्रनिर्दिष्टं यथा भवति तथा प्राह लोकविमो-
हिनीत्यनेन बन्धनकर्तुरेव बन्धमोक्षे सामर्थ्यमिति दर्शितम् राजाज्ञया बद्धो
हि तदाश्रयैव सुष्यत इति लोके प्रसिद्धम् एवं च भगवतीकपैव सुखं
मोक्षकारणमिति दर्शितम् ॥ ३१ ॥

जानकी प्राहेत्युक्तं तदाह राममिति रामं परं ब्रह्म विद्धि 'रामने
योगिनोऽनले निव्यानन्दे विदात्मनि । इति रामपदेनेदं परं ब्रह्माभिधीयते'
इति तापनीये प्राप्ते श्रोत्रे सत् बाधहीनं 'सत्यत्वं बाधराहित्यं जगद्वाधैक-
साक्षियः । बाधः किं साक्षिको ब्रूहि मत्साम्यिक ईप्सते' इत्युक्तेः विज्ञ-
ज्ञानस्वरूपमानन्दं तद्रूपमद्वयम् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेः सर्वोपा-
धिविनिर्मुक्तम् स्थूलसूक्ष्मं सकलोपाधिविनिर्मुक्तं 'विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं
चेत्युपाधयः । ईशस्य यन्निर्मिहीनं तुरीयं तत्पदं विदुः' इति वार्तिकम्
किञ्च सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमस्युपमित्यर्थः सत्तामात्रं वस्तुभावे सदिति
व्यवहारनियामकमित्यर्थः एतत्साम्यव्यादेव सर्वत्र सदिति व्यवहार इति
भावः अगोचरं अनोवचसोरप्यविषयमित्यर्थः 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह' इति श्रुते ॥ ३२ ॥

आनन्दं तत्त्वेन विपुलत्वसुपलक्ष्यते 'यो वै भूमा तत् सुखं नाले सुख-
मसि' इति श्रुते. 'निर्मलं रजोहीनं शान्तम् प्रपञ्चोपशमत्वात् 'प्रपञ्चोप-

‘सर्वव्यापिनमात्मानं स्वप्रकाशमकल्मषम् ॥ ३३ ॥

मां विद्धि मूलप्रकृतिं सर्गस्थित्यन्तकारिणीम् ।

‘तस्य सन्निधिमात्रेण सृजामीदमतन्द्रिता ॥ ३४ ॥

‘गमं शिवं गानं’ इति श्रुतेः निर्विकारं जायतेत्यसि यद्वैते विपरिणमते
 अप्रपञ्चीयते नश्यतीति पदभाषाविकारहीनम् “न जायते म्रियते वा” इति
 गीतोक्तेः अनेनापरिणामित्वं सूचितम् निरंजन अविद्यातत्कार्यरूप-
 तमोहीनम् ‘आदिस्थवर्णं तमम परमात्’ इत्युक्तेः सर्वव्यापित्वादेमात्मानं
 ज्ञातति व्याप्नोतीत्यात्मा ‘सर्वव्यापी सर्वभूतानरात्मा’ इति श्रुतेः स्वप्रकाशम्
 ‘आत्मायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः’ इति ‘यस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति
 श्रुतेः अकल्मषम् ‘आत्मापहतपाप्मा’ इति श्रुतेः मदादियन्दाया कल्पित-
 प्रकृतिनिमित्तभेदादिपर्यायत्वेन सह प्रयोगः यानि त्वभावसत्त्वेन बोधकानि
 तेषु न कायसुपपत्तिः एवं चापाततः कल्पितप्रकृतिनिमित्तप्रकारकबोधे
 इमे शुद्धचित्तस्य श्रुतौ सर्वधर्मरहितत्वेन मङ्गोक्त्या धर्माद्ये कल्पितत्वपक्षे
 शुद्धनिर्धर्मकमङ्गबोधः सर्वैः प्रदेर्भवतीति बोध्यम् तत्र दुर्बोधस्यामतत्परस्य
 बोधाप्यं पुनः पुनः शब्दतोऽप्येतच्च परमकल्प्यावती भगवती शीताः हनूमते
 बोधयामासिति द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

नन्वेवम्विधो रामर्षेण्यगत्कारणत्वाद्यसम्भवसिद्धिर्निति कुतो जगद-
 त्पत्त्यादि इत्यत आह । मामिति । मूलप्रकृतिं सर्वजगदुपादानकारण-
 मित्यर्थः प्रकृतिशब्दस्योपादानकारणप्रसिद्धे तत्तदुपादानकारणानां मङ्ग-
 दादीनामप्युपादानकारणत्वात् भूतप्रकृतितत्त्वस्या जी ‘मायान्त प्रकृतिं विद्या-
 त्’ इति श्रुतिप्रसिद्धं मङ्गल्यध्ययनात् ततो भेदाभेदाभ्यां अन्वायनराभ्याश्च
 अनिर्वाचनीयामनादिमैत्रेयीं मायामैत्रेयीं चास्या ईश्वरभरूपप्राप्त्य-
 स्तेनेति बोध्यम् एषा च जीवान्निर्देवैश्वरस्यविधानात्तदुपेय विवर्धते इति
 बोध्यम् भूतप्रकृतितत्त्वमेव क्युटयति सर्गस्थित्यन्तकारिणीमिति उत्पत्तिरिति
 प्रत्यक्षतोऽपि नन्वेवं ‘तदैक्षत यजुस्तस्मात्प्रागेवं’ इति श्रुतेः ‘यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते देव जातानि जीवन्ति यत्तदन्यमिषमिषमिष’ इति मङ्ग-
 प्रकरणस्यनुपपन्नमङ्गलो जगत्कारणत्वं अभ्यते तद्विरुद्धेतेत्यत आह तत्र

तत्सान्निध्यान्मयासृष्टं तस्मिन्नारोप्यतेऽबुधैः ।

अयोध्यानगरे जन्म रघुवंशेऽतिनिर्मले ॥ ३५ ॥

विश्वामित्रसहायत्वं मन्त्रसंरक्षणं ततः ।

अहल्याशापयमनस्त्रापभद्रो महेशितुः ॥ ३६ ॥

मत्पाणिग्रहणं पश्चाद्भगवत्स्य मदक्षयः ।

अयोध्यानगरे वासो मया द्वादशवर्षिकः ॥ ३७ ॥

दण्डकारण्यगमनं विराधवध एव च ।

सद्विधीति यथेन्द्रजातिकमायागत्तेन सत्तन्वनिष्ठाया येन्द्रजातिकं विना न
सकार्यसामर्थ्यं तथास्या यत्तेन सत्तन्वनिष्ठाया येन्द्रजातिकं विना न
तदुपचार यथा ऋहियोवैशिष्ट्येनैव सिद्धस्वरूपस्य ऋहस्यस्य असम्बन्ध
जसद्वयव्यवस्थितेनैव ऋहियो तथा मायावैशिष्ट्येनैव सिद्धस्वरूपस्य अस-
ङ्गजतत्त्वद्वयव्यवस्थितेनैव च ह्यनित्याह आतन्द्रिता तत्त्वद्वयव्यवस्थितेनैव निरास्येत्यर्थ
तदुक्तं वाल्मीकीये रामं प्रति कालवचनेन 'सन्निधौ ह परान् लोकानेकान्
मायया सह । भार्यया सुभया देव्या मा त्वं पूर्वमजोजगत्' इति एवञ्च
महत्तजगत् सृष्टत्वं देवतारोप इति भावः ॥ ३४ ॥

यद्यपि मायाशब्दे ईश्वरे एव जगदुपादानत्वं निमित्तं च 'जगत-
स्तदुपादान मायाभादाय तामभीष्ट' । निमित्तं शुद्धसत्त्वात्तादृश्यते मद्भा-
तकिरा' इति अभियुक्तोऽत आद्यापि विशिष्टस्य विशेषणविशेष्योभयानति-
रेकेण मायागतस्य तस्य भगवत्तारोपेणैव यथा व्यवहार इत्याह तदिति
यत तस्माद्विधान्या सृष्टमतस्तनृष्टत्वादि अबुधैस्तत्त्वरूपानभिज्ञैस्तारो-
प्यते रज्जौ सर्प इवेति भावः एतदेव दृश्यित्वा कानिचित्सकृतानि तत्तारो-
प्याणि दर्शयति अयोध्यादि ॥ ३५ । ३६ । ३७ ॥

मायामारीचमरण मायाऽऽहीतमृगरूपमारीचमरणमित्यर्थः माया-
सीताद्वैतिरिति उक्तं कूर्मपुराणे उत्तरखण्डे चतुस्त्रिंशोऽध्याये 'रामस्य
सुभगा भार्या रावणो राक्षसेन्द्र' । सीता विशालनयना चक्रे कालनो-
दित । ऋहीत्वा मायया वेश चरन्तीं विजने वने । समाहर्तुं मनश्चक्रे

मायामारीचमरणं मायासीताहृतिसूत्रा ॥ ३८ ॥

जटायुपोमोक्षलाभः कवचस्य तथैव च ।

शर्व्याः पूजनं पश्चात् सुग्रीवेण समागमः ॥ ३९ ॥

बालिनश्च वधः पश्चात् सीतान्वेषणमेव च ।

सेतुबंधश्च जलधौ लङ्कायाश्च निरोधनम् ॥ ४० ॥

ब्रह्म कामिनी । विनाय सा च तद्भावं कृत्वा दाशरथिं पतिम् । जगाम शरणं
वह्निभावसंख्यं पुत्रिप्रिता । प्रपद्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखम् आत्मानं
दीपवद्वपुं सर्वभूतहृदितितम्' इत्यद्यष्ट श्लोकार्त्तुका 'इति वङ्गाष्टकं जत्वा
रामपत्नी यशस्विनी । ध्यायन्ती मनसा तस्वी रामसन्निहितेनया । अथावस-
य्याङ्गवामं हृदयबाहो भङ्गेवरः । आबिरासीत् सुदीप्रात्मा तेजसा निर्दहद्विव ।
सहा मायाभयो सीतां च रावणवधेनया । सीतामादाय रामेष्टां पावको-
ऽन्तरधीयत । कृत्वा तु रावणवधं रामो लक्षणसंयुतः । समादायामरसीतां
गङ्गाकुलितमानसः । सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः । विवेश
पावकं दीप्तं ददाह ज्वलनोऽपि ताम् । दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानु-
पदीधितिः । रामायादर्शयत् सीतां पावकोऽसौ सुरप्रियः । एतत्प्रतिप्रतानां
वैभावात्स्यं कथितं मया । स्त्रीणां सर्ववशमनं मायवित्तं परं कृतं' इति
अनेन स्त्रीणामेवंविधोऽन्निप्रवेशो न दोषाय विपरीतं सर्वपापहरयेति
सूचितम् बाल्मीकीयेऽपि मारीचवधार्थं गते रामे रामहृतेन रामचन्द्र-
सङ्गमदैराक्रोशे कते लक्ष्मणस्य राम सहायार्थं गमनपरिथावहरे अरण्य-
काण्डे 'अपि त्वा सह रामेण पश्येत् पुनरागतः । लक्ष्मणेनैव उक्ता तु
रुदन्ती जनकात्मजा । प्रमुखा च ततो शक्यं तीव्रबाष्पपरिप्लुता । गोदावरीं
प्रवेक्ष्यामि ह्रीना रामेण लक्ष्मण । आनन्धियेऽप्येवाभ्यसे विषमे देहमात्मनः'
विषमे अगवादी स्थित्वा ततः प्रयातेमेत्यर्थः "पितामि वा विवं तीक्ष्ण प्रवे-
क्ष्यामि ऊताशनम् । मत्पुत्रं रावणादभ्यं कदाऽपि पुष्टं भूमे' इति सीतोऽप्य
सूचितोऽयमर्थः अन्यथैवं प्रतिज्ञाय रावणमरीरप्यर्थं जगन्नादः प्रतिज्ञा
हानिः स्यात् तच्चाह 'प्रवेक्ष्यामि ऊताशनं' इत्यनेन सहस्रस्यार्थं यथोक्त-

रावणस्य वधो मुहे सपुत्रस्य दुरात्मनः ।

विभीषणे राज्यदानं पुष्पकेण मया सह ॥ ४१ ॥

अयोध्यागमनं पञ्चाद्राज्ये रामाभिषेचनम् ।

एवमादीनि कर्माणि मयैवाचरितान्यपि ।

आरोपयन्ति रामेऽस्मिन् निर्विकारेऽप्रियात्मनि ॥ ४२ ॥

रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोच-

त्याकाङ्क्षते त्यजति नो न करोति किञ्चित् ।

आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनो

आयागुणाननुगतो हि तथा विभाति ॥ ४३ ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

जतो रामः स्वयं प्राह हनूमन्तमुपस्थितम् ।

इति मत्तव्यम् एतत्प्रवेष्टादेव हनूमन्तुच्छमन्त्रात्मिनः सद्वादाहोपपत्तिः
अथवा रावणवधोक्तयेन लोकपालात्मिनः कथं तदनन्तरदाहः स्यात् एत-
च्छक्तिप्रवेगे तु तस्य स्वात्मव्यङ्ग्याः बहुपपत्तिरित्यवम् ॥ ३८।३९।४०।४१।

एवमादीनि ब्राह्मणेभ्यो दानादीत्यादिमन्त्राद् याज्ञाणि निर्विकारे
अन्नादिरहिते आरोपयन्ति एवं जगत्कर्तृत्यादिकमपि मक्षिणमेव रामे
आरोपयन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निर्विकारत्वेन रामस्योपपादयति राम इति 'निष्कलं निष्क्रियं
ग्रन्थं' इत्यादि श्रुतेः आनन्दमूर्तिरानन्दस्वरूपः अचलः कूटस्थोऽतएव
परिणामहीनः आयागुणान् आयाया सृष्ट्यदायांननुगतः तदधिष्ठानत्वेन-
स्थितरूपा विभाति सृष्टिरूपो भाति यथा रण्णवच्छेदेन सर्पाकारोक्तं करण-
परिणाम इति रज्जुः सर्पात्मना भाति एतदेव विवर्तरीपादानर्त्तामत्याहुः
स च सर्पाकारोऽत्र करणपरिणामः सत्त्वावच्छाभ्यामनिर्वचनीय इत्युच्यते
एवं प्रपञ्चोऽप्यनिर्वचनीय इति दिक् ॥ ४३ ॥

उपस्थितमात्मनोऽद्वितीयस्य जीनेन्द्रादिव्यवस्था कथमिति जिज्ञास-

शृणु तत्त्वं प्रवक्ष्यामि ह्यात्मानात्मपरात्मनाम् ॥ ४४ ॥

आकाशस्य यथा भेदस्त्रिविधो दृश्यते महान् ।

जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्न एव हि ।

प्रतिबिम्बाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं नमः ॥ ४५ ॥

बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम् ।

आभासत्त्वपरं बिम्बभूतमेवन्निधा चिति' ॥ ४६ ॥

साभासबुद्धे कर्तृत्वमविच्छिन्ने विकारिणि ।

योपपन्नम आत्मा ईश्वर आमात्मा विदाभासो जीव परमात्मा शुद्धचैत-
न्यम् ॥ ४४ ॥

तथा तत्त्वमेव सदृष्टान्तमाह आकाशस्येति एकस्याकाशस्य त्रिविधो
भेद महाकाशो जलाशयावच्छिन्न आकाश प्रतिबिम्बाकाशचेति भेदात्
तदेवाह महानिति महाकाश इत्यर्थं स एव महाकाशो जलाशये तदव-
च्छिन्न एव भवति तत्रैव जलाशये पर प्रतिबिम्बाख्य दृश्यते एव नमस्त्रि-
विध इत्यर्थं ॥ ४५ ॥

एव दृष्टान्तप्रपाद्य दाटान्तिकमाह बुद्धीति सर्वबुद्धिसाधितया बुद्धु-
पहित चैतन्य पूर्णप्रपाधिगण्यस्य विभुत्वादिभु सकलबुद्धिमदितरेव भायेति
तदवच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इत्यर्थं अथापरमाभासस्तदुबुद्धिप्रतिबिम्बभूतो
जीव इत्यर्थं अपर बिम्बभूत एव चित्तिस्त्रिधा इत्यर्थं आभासत्त्वपरं
बिम्बभूतमिति पाठे बुद्ध्यवच्छिन्न चैतन्यमेकमित्यनेनेश्वर पूर्णमथापर इत्य-
मेव शुद्धमाभासत्त्वपरमिति जीव जीवत्वमेव स्फुटयति बिम्बभूतमिति
विश्रयदेन लापदस्य भिन्नानी विभक्ति देहेन्द्रियादिभिति व्युत्पत्ते एतत्
प्रतिबिम्बाकाशप्रणानीयमिति त्रिधा चित्तिरित्यर्थं इत्याहु तत्र द्वौ निष्ठा-
भूतौ उपाध्योर्भिध्यात्मात् ॥ ४६ ॥

अथैव शुद्धचैतन्ये साक्षीति व्यवहारात्तुपपत्ति साक्षात् द्रष्टा हि
साक्षी न च शुद्धचैतन्ये द्रष्टृत्वमित्यत आह साभासेति आभासेन चेतनप्रति-
बिम्बेन सहिताया बुद्धेरन कारणशेख्यं तदन कर्तृत्वमनुभै साक्षिणि

साक्षिण्यारोप्यते भ्रान्त्या जीवन्मथ तथाऽबुधैः ॥ ४० ॥

आभासस्तु यथा बुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते ।

अविच्छिन्नन्तु तद्ब्रह्मा विच्छेदस्तु विकल्पतः ॥ ४८ ॥

अवच्छिन्नस्य पूर्णेन एकत्वं प्रतिपाद्यते ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च साभासस्याहमस्यया ॥ ४९ ॥

आरोप्यते तत्रात्र साक्षिपदवाच्य इत्यर्थः अयमाशयः जानातीत्यादावन्तः-
करणवृत्तिविशेषकृत्वा क्रिया साक्षात्वाच्या आभासविशिष्टत्वेति उच्यते आश्रय-
परस्परआधारेणाभासबुद्धोर्विधेकापह्नात् तदुक्तमाचार्यैः 'आत्माभासस्तु तिष्ठ-
वाच्यो धात्वर्थश्च धियः क्रिया । उभयस्य विवेकेन जानातीत्युच्यते यथा । बुद्धेः
कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति प्र उच्यते । तथा चैतन्यमध्यस्य अत्रं बुद्धेरिहोच्यते'
इति आत्माभास इति ब्रह्मगीहः धियोऽन्तःकरणस्य तद्देशाह उभयस्येति
अथेति आभासबुद्धितत्क्रियाणां मिथ्यात्वात् अयं व्यवहारोऽपि भिद्येत्यर्थः
एवञ्च साभासबुद्धिगतद्रष्टृत्वस्याविच्छिन्ने परिच्छिन्ने विकारिणि साक्षिणि
बुद्धितादात्म्यापचाभासतादात्म्याध्यासिनारोप' तद्यागीवो भित्तः सत्य इत्या-
दिष्ववधारणात् जीवन्मथपि तत्रारोप्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आत्माभासनादाय नूनं यथा व्यवहारसम्भव इत्याह आभासस्त्विति
तस्य कृत्वात्वादविद्याकार्यत्वाच्च तथा व्यवहारस्य तमादाय नोपपत्तिरित्यर्थः
न दर्पणे सुखमसि मिथ्यैवात्र दर्पणे सुखमभादित्वेव सर्वमिद्वधाघातुमवाह
अतएवासावविद्याकार्यं योवात्सल्ये आदर्शत्वं ताध्यासिकम् न तु
दास्तवमिति बोध्यम् आभासासत्यत्वशुकरे प्रपञ्चिवम् विस्तरभयासेहो-
च्यते ननुक्तं त्वेति किञ्चित्तेषां क्षणं नेत्याह अविच्छिन्नं विच्छेदो भेदस्तद्र-
हितम् मनेन मिथ्या चित्तिरित्यसङ्गतं तस्याह विच्छेद इति भेद इत्यर्थः
विकल्पतः उपाध्यास्यासक्तत इत्यर्थः एवं जीवानां परस्परं भेदोऽप्यध्यासकृत
एवेति बोध्यम् ॥ ४८ ॥

कलितभेदसत्वे प्रमाणमाह अवच्छिन्नस्येति अवच्छेदो भेदस्तद्वतः आ-
ध्यासिकभेदवतः साभासस्याहमस्यतत्त्वमस्यादिवाक्यैः पूर्णेनेत्यरेण एकत्वं

ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महाबाह्वेन चात्मनोः ।

तदा विद्या स्वकार्यैश्च नश्यत्येव न संशयः ॥ ५० ॥

एतद्विज्ञाव मङ्गको मङ्गावायोपपद्यते ।

प्रतिपाद्यते तथा सति कल्पितभेदे सति उपपद्यत इति शेषः सर्वथाभेदाभावे तदानर्पस्य बालवेदेषु भेदे तदानर्पस्य बालवस्य वचनगतेनायनिवृत्तिरिति भावः अत्रावच्छिन्नस्य साभावस्याहम् इत्यनेन त्वं पदार्थो दर्शितः पूर्णेत्यनेन तत्पदार्थो दर्शितः ॥ ४८ ॥

एतदेव ध्वनयन् तदुपदेशफलमाह ऐक्येति आत्मनोर्जीविश्वरूपैक्यज्ञानमहं ब्रह्मेति ज्ञानं यदेति कर्मांतुष्ठानात्पापक्षये सत्त्वमेव 'कपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते' इति स्मृतेः अयं भावः जीवेश्वरयोरेषाभिभिन्नयोरेक्यस्योच्यमानं बाधितं सत्त्वमेव यदयोरेषाधिरहिते लक्षणया विन्यभूतं पञ्चमहैक्यपरतया पर्यवस्यतीति बोध्यम् एतश्चाकरे विश्वरेण प्रपञ्चितं ब्रह्मैक्यज्ञानफलमाह तदेति तादृशज्ञाने सति निर्द्वैतकत्वेन विन्यायतया तत् स्वरूपज्ञानात् तत् स्वरूपाज्ञानरूपा विद्या स्वकार्यैः प्रपञ्चैः सह नश्यत्येव न संशय एतेन भट्टबीजवत् कार्यजननाशामर्थमेव तस्याज्ञानेन क्रियत इति पक्षोऽपान्तः तदुक्तस्वकार्यैः 'सोऽयमित्यादिवाक्येषु विरोधात् तदिदं तयो । त्यागेन भागयोरेक आश्रयो लक्ष्यतेयथा । भावाविद्ये विद्या यैवसमाभी परजीवयो' । अथगुरुवृद्धिदानन्द पर ब्रह्मैव लक्ष्यते' यथा सोऽयं देवदत्त इत्यादौ भूयान्तुभूतत्वरूपतत्ताया इदानीयत्तुभूयमानत्वरूपेदन्मायाय त्यागेन देवदत्तस्वरूपमात्रं लक्ष्यते मायाबुद्धिहृत्परिविद्या व्यतिरूपेति बोध्यम् अपरोक्षज्ञानं जनमादिषंस्वात्म-करणादेव 'दृश्यते तस्यैवा बुद्ध्या' इति स्मृतेः अग्न्यायाममादिषंस्मृतया 'याक्षाचार्यापदेशममदमादिषंस्मृतं यम आत्मदर्शने कारण' इति गीताभाष्योक्तेरिति दिक् उक्तञ्च नारदोदे 'तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पन्नं मोक्षस्य साधनम्' इति श्रुतिरपि 'तमेव विदित्यातिशयमेति नाम्ना धन्या विद्यतेयमाय' इति ॥ ५० ॥

इदमज्ञानस्य मुख्यं बाधनमाह एतदिति मङ्गक इति हेतुर्गम शिष्यपक्षम्

मङ्गल्यिमुखानां हि शास्त्रगर्तेषु सुहृताम् ।

न ज्ञानं न च मोक्षः स्यात्तेषां जन्मयतैरपि ॥ ५१ ॥

इदं रहस्यं हृदयं ममात्मनो

मयैव साक्षात्कथितं तवानघ । ।

मङ्गलिनीनाय शठाय न त्वया

हातव्यमैन्द्रादपि रान्यतोऽधिकम् ॥ ५२ ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

एतत्तेऽभिहितं देवि । श्रीरामहृदयं मया ।

अतिगुह्यतमं हृदयं पवित्रं पापशोधनम् ॥ ५३ ॥

साक्षाद्रामेण कथितं सर्ववेदान्तसंग्रहम् ।

यः पठेतसततं भक्त्या स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्यादिपापानि ब्रह्मजन्मार्जितान्यपि ।

नश्यन्त्येष न संदेहो रामस्य वचनं यथा ॥ ५५ ॥

(१) योऽतिभ्रष्टोऽतिपापी परधनपरदारिषु नित्योद्यतो वा

सोऽपि ब्रह्मन् मातापितृवधनिरतो योगिहंदापकारी ।

यः संपूज्याभिरामं पठति च हृदयं रामचन्द्रस्य भक्त्या

सङ्गातो भक्त्यायुज्य भक्ते कारणत्वदात्वाच्च भक्तिव्यतिरेके कार्यव्यतिरे-
कमाह मङ्गलीति शास्त्रगर्तेषु शास्त्रबोधिप्रक्रियाकलापरूपगर्तेषु ॥ ५१ ॥

ममात्मनः अङ्गस्य चेतनस्य ॥ ५२ । ५३ ॥

सर्ववेदान्तसंग्रहः सर्ववेदान्तप्रतिपादार्थसारसंग्रहरूपम् ॥ ५४ । ५५ ॥

योगीन्द्रैरथलभ्यं पदमिह लभते सर्वदेवैः संपूज्यम् ॥५६॥

इत्यध्यात्मराभायणे उमामहेश्वरसंवादे बालकाण्डे श्रीरामहृदय
नाम द्वितीय सर्ग ।

पतिभ्रष्टपोषपादकमतिपापीत्यादि सर्वदेवैः पूज्यं पद ब्रह्मलोकं च ल-
भत इत्यम्य ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषयउद्धरणसमर्थेत्यादिरिक्तान्नीविराज-
मानस्य हिम्मातिर्मण्य पुमस्य श्रीरामर्मण्य भती
व्यध्यात्मराभायणे सेती बालकाण्डे
श्रीरामहृदयकथनं नाम
द्वितीय सर्ग ।

अध्यात्मरामायणम् ।

तृतीय सर्ग ।

पार्वत्युवाच ।

धन्यास्मानुगृहीतास्मि कृतार्यास्मि अगत्प्रभो ।
विच्छिन्नो मेऽतिसंदेहग्रंथिर्भवदनुग्रहात् ॥ १ ॥
त्वन्मुखाद्गलितं रामतच्चाद्यतरसायनम् ।
पिवन्त्या मे मनो देव । न तृप्यति भवापहम् ॥ २ ॥
श्रीरामस्य कथा त्वत्तः (१) श्रुता संक्षेपतो मया ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण स्फुटाक्षरम् ॥ ३ ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं महत् ।
अध्यात्मरामचरितं रामेणोक्तं पुरा मन ॥ ४ ॥

अथ पार्वतीशिशोक्तमभिमन्दति धन्याप्नोति अतिसंदेहपि यदि
तमः परं प्रह्लादं तर्हि कथं तस्य शोकादि यदि शोकादिभवाप्योव कथं
दीपास्तमिच्छाकारो भवान् सदेहहृषो यन्मि विच्छिन्न निवृत्तः ॥१॥

महामहाराष्ट्रमपहंति नाशयति तादृशरामतच्चाद्यतरसायन रामत-
त्वन्मुखाद्यतरसायन पिवन्त्या मे मनो न तृप्यति ॥ २ ॥

पुरविस्तरेण रामकथां शृण्वति श्रीरामस्येतिस्फुटाक्षरमिति क्रिया-
विशेषम् ॥ ३ ॥

अथ महादेवनां कथा विस्तृतम् श्रीरामहृत्तमे तत्प्रवक्ष्यामि अस्त्विति

तदद्य कथयिष्यामि शृणु तापत्रयापहम् ।

यच्छ्रुत्वा मुच्यते जंतुरज्ञानोत्थमहाभयात् ।

प्राप्नोति परमावृष्टिं दीर्घायुः पुत्रसंततिम् ॥ ५ ॥

भूमिभारेण मग्ना दशवदनमुखाशेषरक्षोगणानां

हत्वा गोरूपमादौ दिविजमुनिजनैः साकमलासनस्य ।

गत्वा लोकं रुदन्ती व्यसनमुपगतं ब्रह्मणे प्राह सर्वं

ब्रह्मा ध्यात्वा मुहूर्त्तं सकलमपि हृदा वेद शेषात्मकत्वात् ॥ ६ ॥

तस्मात् क्षीरसमुद्रतीरमगमद्ब्रह्माथ देवैर्हतो

देव्या चाखिललोकहृतस्यमजरं सर्वज्ञमीयं हरिम् ।

असौपीश्वृतिसिद्धनिर्मलपदैः सौख्यैः पुराणोद्भवै-

र्भक्त्या गद्गदया गिरातिविमलैरानन्दवाप्यैर्हतः ॥ ७ ॥

आत्मसु इत्यध्यात्मं सर्वान्तरं जंतोर्यामितया मितस्य रामस्य चरितं तद्वर्ण-
'नरूपं' काव्यम् ॥ ४ ॥

तापत्रयं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदेविकास्वदुःखत्रयम् तत्राद्यं
रोगादिवं कामक्रोधादिवं च द्वितीयम् चोरादिनिमित्तं तृतीयं महाद्यावे-
यनिमित्तम् ॥ ५ ॥

वर्णां प्रसीति भूमिरिति रक्षोगणानां भारेण मग्ना स्वाधारजले इति
शेषः सत्त्वा गोरूपं हत्वा देवादिभिः सहस्रासनास्य ब्रह्मणो लोकं गत्वा
ब्रह्मणे उपगतं स्वयं प्राप्नोति सर्वं व्यसनं प्राह स च मुहूर्त्तं ध्यात्वा सकलं
दुःखकारणं तन्निवृत्तिकारणञ्च हृदा वेद अजानात् तत्र हेतुः अशेषात्म-
कत्वात् सर्वसद्व्यसमष्टिरूपत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्मादिति अनजरमिति शेषः तदनन्तरं ध्यानानन्तरमित्यर्थः देव्या
च भूम्या च सहित इति शेषः आखिललोकहृतस्य सर्वान्तर्यामिणमित्यर्थः
'स वा एष आत्मा हृदि' इति श्रुतेः अजरं 'एष महानात्मा अजर' इति
श्रुतेः सर्वज्ञं 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति श्रुतेः रंशं 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः

ततः स्फुरत्सहस्रांशुसहस्रसदृशप्रभः ।

धाविरासीद्वरिः प्राच्यान्दिशां व्यपनयंस्तमः ॥ ८ ॥

कथस्त्रिदृष्टवान् ब्रह्मा दुर्दृश्यमलतात्मनाम् ॥

दून्दूनीलप्रतीकाशं श्वितास्थं पद्मलोचनम् ॥ ९ ॥

किरीटहारकेयूरकुण्डलैः कटकादिभिः ।

विभ्राजमानं शीवत्सकौस्तुभप्रभयान्वितम् ॥ १० ॥

स्तुवद्भिः सनकाद्यैश्च पार्षदैः परिवेष्टितम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविराजितम् ॥ ११ ॥

स्वर्णयज्ञोपवीतेन स्वर्णवर्णाभ्वरेण च ॥ १२ ॥

श्रिया भूम्या च सहितं गङ्गोपरिसंस्थितम् ।

हर्षगद्गदया याचा श्रोतुं समुपचक्रमे ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नतोऽस्मि ते यदं देव ! प्राणबुद्धीन्द्रियात्मभिः ।

यच्चिन्त्यते कर्मपाशात् हृदि नित्यं सुसुक्ष्मभिः ॥ १४ ॥

इति 'हराम्बरं हि सार्वभौमं हविर्मानं श्रुत्वा । वर्षं मे हरिर्यस्मात्तस्मा-
द्विरिहं कृत' इति श्रुतेः श्रुतिसिद्धिनिर्मेलहरिविष्णुप्रभृतिपदयुतैः पुराणो-
क्तैः श्रोत्रैरित्यर्थः भक्तिमूलिकैश्च न गद्गदवाणी भक्तिजत्वाद्देशानन्दभाष्याणां
विमलम् ॥ ७ ॥

सहस्रांशुसहस्रं सूर्यसहस्रम् ॥ ८ ॥

अलतात्मनां शानहीनानां तेजोराशित्वात् कथस्त्रिदृश्यं ॥ ९ । १० ।

पार्षदगणाः ॥ ११ ॥

स्वर्णवर्णाभ्वरं धीताभ्वरम् ॥ १२ । १३ ॥

प्राण. क्रियाशक्तिप्रधानोऽयः तेन, कर्मेन्द्रियसंयुतः बुद्धीन्द्रियाणि
श्रोत्रादीनि आत्मा मनसोः कारणभूतेनतोऽस्मि 'कर्मपाशात्सुसुक्ष्मभिः' इत्यदं
हृदि चिन्त्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

मायया गुणमय्या त्वं सृजस्यवसि लुम्पसि ।
 जगत्तेन न ते लेप आनन्दानुभवात्मनः ॥ १५ ॥
 तथा शुद्धिर्न दुष्टानां दानाध्ययनकर्मभिः ।
 शुद्धात्मता ते वयसि सदा भक्तिमतां वया ॥ १६ ॥
 अतस्तवाङ्घ्रिर्मे दृष्टश्चित्तदोषापनुत्तये ।
 सद्योऽन्तर्हृदये नित्यं सुनिभिः सात्वतैर्दृतः ॥ १७ ॥
 ब्रह्माद्यैः स्वार्थसिद्ध्यर्थमस्याभिः पूर्वसेवितः ।
 अपरोक्षानुभूत्यर्थं ज्ञानिभिर्हृदिभावितः ॥ १८ ॥
 तवाङ्घ्रिपूजानिर्माल्यतुलसीमालया विभो ।।
 स्पर्शते वक्षसि पदं सन्नापि श्रीः सपत्नित्वत् ॥ १९ ॥
 अतस्त्वत्पादभक्तेषु तव भक्तिः त्रियोऽधिका ।
 भक्तिमेवाभिवाञ्छति त्वद्भक्ताः सारवेदिनः ॥ २० ॥

गुणमय्या सत्परजस्तमोगुणगुणया मायया सचिदया जगत् सृजसि
 तेन स्रष्टृत्वादिना ते जेयोऽहं कृतेत्याद्यभिमानो न तत्र जेयुर्गर्भं विशेषणम्
 आनन्दानुभवात्मन आनन्दाभिवाप्तुमवश्यं आत्मा वक्ष्यन्त्येव न सत्-
 क्षमापरोक्षेण सर्वत्र भिद्यता इत्यादि तदभिवावरहित इति भावः ॥ १५ ॥

दुष्टानां नाशनाश करणानां शुद्धात्मता शुद्धान् करणता ते वयसि
 तव शुद्धकीर्तने ॥ १६ ॥

सात्वतैर्भक्तैः दृष्टोऽन्तर्हृदये सद्यो दृष्टस्तवाङ्घ्रिर्मे चित्तदोषापनुत्तये
 अस्त्विति श्रेयः ॥ १७ ॥

स्वार्थसिद्ध्यर्थं स्ववर्त्तव्यसृष्ट्यादिसिद्ध्यर्थं ज्ञानिभिः ज्ञानेष्कुभिः ॥ १८ ॥

अपत्नित्वत् आर्षो ह्यस्य अपत्नीवदित्यर्थः ॥ १९ ॥

यतः सत्परमभक्तेषु तव अस्मीतोऽप्यधिका भक्तिः प्रीतिः अतः
 सारवेदिनस्तद्भक्तास्तत्परणयोर्भक्तिमेव वाञ्छति ॥ २० ॥

ततः स्फुरत्सहस्रांशुसहस्रसदृशप्रभः ।

धाविरासीद्वरिः प्राच्यान्दिशं व्यपनयन्तमः ॥ ८ ॥

कथञ्चिद्वृष्टवान् ब्रह्मा दुर्द्ध्यमस्ततात्मनाम् ।

इन्द्रनीलप्रतीकाशं स्मितास्थं पद्मलोचनम् ॥ ९ ॥

किरीटहारकेयूरकुण्डलैः कटकादिभिः ।

विभ्राजमानं शीवत्सकौस्तुभप्रभयान्वितम् ॥ १० ॥

स्तुयङ्गिः सनकाद्यैश्च पार्षदैः परिवेष्टितम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविराजितम् ॥ ११ ॥

स्वर्णयज्ञोपवीतेन स्वर्णवर्णाश्वरेण च ॥ १२ ॥

त्रिधा भूष्यां च सहितं गरुडोपरिसंस्थितम् ।

हर्षगद्गदया वाचा सोतुं समुपचक्रमे ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नतोऽस्मि ते महं देव ! प्राणदुष्टीन्द्रियात्मभिः ।

यश्चिन्त्यते कर्मपाशात् हृदि नित्यं मुमुक्षुभिः ॥ १४ ॥

हरिं 'हरास्त्रं हि धर्मुणां हविर्मानं श्रुती ब्रह्मा । वर्णय मे हरिर्यच्चासन्मा-
हृदिरहं श्रुत' इति श्रुतेः श्रुतिविद्वन्निर्जलहरिविष्णुप्रभृतिप्रदयुक्तैः उरायो-
द्भवैः श्रोत्रैरित्येकैः भक्तिमूलिकैश्च गद्गदवाची भक्तिजलाद्देवानन्दमाप्स्यामि
विमलत्वम् ॥ ० ॥

हृद्दंष्ट्रांशुहृद्दंष्ट्रां स्पर्शसहस्रम् ॥ ८ ॥

व्यक्ततात्मनां घनहीनानां तेजोरागित्वात् कथञ्चिदर्शनम् ॥ ९ । १० ।

पार्षदगणाः ॥ ११ ॥

स्वर्णवर्णाश्वरं पीताश्वरम् ॥ १२ । १३ ॥

प्राणः क्रियाशक्तिप्रधानोऽयः तेन कर्मेन्द्रियसंपर्कः बुद्धोन्द्रियाणि
श्रोत्रादीनि आत्मा जनकैः कारणभूतेर्नतोऽस्मि 'कर्मपाशाद्मुमुक्षुभिर्व्यस्यते'
हृदि चिन्त्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

मायया गुणमय्या त्वं सृजस्यवसि लुम्पसि ।
 जगत्तेन न ते लेप आनन्दानुभवात्मनः ॥ १५ ॥
 तथा शुद्धिर्न दुष्टानां दानाध्ययनकर्मभिः ।
 शुद्धात्मता ते यशसि सदा भक्तिमतां यथा ॥ १६ ॥
 अतस्तवाङ्घ्रिर्मे दृष्टश्चिन्तदोषापनुत्तये ।
 सद्योऽन्तर्हृदये नित्यं मुनिभिः सात्वतैर्दतः ॥ १७ ॥
 ब्रह्माद्यैः स्वार्थसिद्ध्यर्थमस्त्राभिः पूर्वसेवितः ।
 अपरोक्षानुभूत्यर्थं ज्ञानिभिर्हृदिभावितः ॥ १८ ॥
 तवाङ्घ्रिभूजानिर्मात्यतुलसीमास्रया विभो ।
 स्पर्द्धते वक्षसि पदं लब्धापि त्रीः समन्वितम् ॥ १९ ॥
 अतस्त्वत्पादभक्तेषु तव भक्तिः त्रियोऽधिका ।
 भक्तिमेवाभिवाञ्छति त्वद्भक्ताः सारवेदिनः ॥ २० ॥

गुणमय्या सच्चरजसभोगुणवृत्तया मायया सचिवया जगत् सृजसि
 तेन सष्टादिना ते सेपोऽहं सृष्टेत्याद्यभिमानो न तत्र चेदगर्भं विद्येत्तत्
 आनन्दानुभवात्मन आनन्दाभिवादानुभवरूप आत्मा यस्य तस्य एव न सत्स-
 रूपापरोक्षेण सर्वत्र मिथ्या दृष्ट्या तदभिमानरहित इति भावः ॥ १५ ॥

दुष्टानां भक्तिनान् करणानां शुद्धात्मता शुद्धान् करणता ते यद्यपि
 तव गुणकीर्तने ॥ १६ ॥

सात्वतैर्भक्तैः सद्योऽन्तर्हृदये सद्यो दृष्टस्तवाङ्घ्रिर्मे चिन्तदोषापनुत्तये
 अस्तिति शेषः ॥ १७ ॥

स्वार्थसिद्ध्यर्थं स्वकर्तव्यसूत्रादिनिर्वाणं ज्ञानिभिः ज्ञानेच्छुभिः ॥ १८ ॥

अपमन्त्रित्वाद्यर्थो ह्यस्य अपमन्त्रोवदित्वर्थः ॥ १९ ॥

यत्र सच्चरजभक्तेषु तत्र नञ्जीतोऽप्यधिका भक्तिः प्रीतिः अतः
 सारवेदिनस्त्वद्भक्तास्त्वत्करणयोर्भक्तिमेव वाञ्छन्ति ॥ २० ॥

अतस्त्वत्पादकमले भक्तिरेव सदाऽस्तु मे ।

संसारामयतन्नां भेषजं भक्तिरेव ते ॥ २१ ॥

इति ब्रुवन्तं ब्रह्माणं वभाषे भगवान् ऋषिः ।

किं करोमीति तं वेधाः प्रत्यवाचातिदुर्षितः ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

भगवन् ! रावणो नाम प्रौढस्वयतनयो मृडान् ।

राक्षसानामधिपतिर्महत्तवरदर्पितः ॥ २३ ॥

त्रिलोकीं लोकपालांश्च बाधते विश्वबाधकः ।

मानुषेण हतिसास्य मया कल्याणकल्पिता ।

अतस्त्वं मानुषो भूत्वा जहि देव ! रिपुं प्रभो ! ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कश्यपस्य वरो दत्तस्तपसा तोषितेन मे ॥ २५ ॥

याचितः मुक्तभावाय तमेत्यङ्गीकृतं मया ।

स इदानीं दशरथो भूत्वा तिष्ठति भूतले ॥ २६ ॥

एत इति वतसे भक्तिरेव संसाररोगभेषजमत इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

ब्रह्माणं ऋषिं किं करोमीति वभाषे एव-अं ऋषिं देवाः प्रत्युवाचेति
सम्बन्धः ॥ २२ ॥

रावण इति 'रावणानाथ लोकान्यसत्ताद्रावण उच्यते' इति भार-
वोक्तेः मया ब्रह्मणा दत्तेन वरेण दर्पितोऽहं कृतं वरश्च अनुष्यातिरिक्ता-
वध्यत्वरूपः ॥ २३ ॥

तदेवाह मानुषेयेति ॥ २४ ॥

कश्यपस्य तपसा तोषितेन मे मया तस्यैवरोदत्तं यत्त्वं याचिष्यति
तनुभ्यं दास्यामीति कृतवरदानप्रतिष्ठ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ततस्तेनाहं मुक्तभावात् याचितो मया च ततोपेतङ्गीकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तस्याहं पुत्रतामेत्य कौशल्यायां शुभे दिने (१) ।

चतुर्द्धात्मानमेवाहं सृजामीतरयोः पृथक् ॥ २७ ॥

योगमायां हि सीतेति जनकस्य गृहे तदा ।

उत्पत्स्यते तथा सार्द्धं सर्वं सम्पादयाम्यहम् ।

इत्युक्तान्तर्द्धे विष्णुर्ब्रह्मा देवानथाऽब्रवीत् ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

विष्णुर्मानुषरूपेण भविष्यति रघोः कुले ॥ २९ ॥

यूयं सृजध्वं सर्वेऽपि पानरेष्वंशसम्भवान् ।

विष्णोः सहायं कुरुत यावत् स्यास्यति भूतले ॥ ३० ॥

इति देवान् समादिष्ट्य समाश्लास्य च मेदिनीम् ।

ययौ ब्रह्मा स्वभवनं विन्दरः सुखमास्थितः ॥ ३१ ॥

देवाश्च सर्वे हरिरूपधारिणः

स्थिताः सहायार्थमितस्ततो हरेः ।

अहं तस्य पुत्रतामेत्य पुत्रता प्राप्तासीति बहुस्य कौशल्यायामित-
रयो सुविद्वाकैकेयोरहमेवात्मानं चतुर्द्धा चतुः प्रकारावयवमस्यानै राम-
सहस्रव्यभरतप्रभुमेति चतुः प्रकारनामभिश्च लुब्धानि सप्तमानि वर्तमान-
शामीये सट् ॥ २७ ॥

योगमायेति योगो जलद्वयसहस्रवर्तिनी भावेत्यर्थे 'नाहं प्रकाश
सर्वस्य योगमायासमाहृत' इति गीतोक्ते तथा सार्द्धं ता बहुकारिणी'
माय ॥ २८ । २९ ॥

चंशसम्भवान् स्वस्वाशसम्भवान् वावरानित्यर्थ ॥ ३० । ३१ ॥

महाबलाः पर्वतवृक्षयोधिनः

प्रतीक्षमाणा भगवन्तमीश्वरम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभायहोत्ररसंवादे बालकाण्डे
तृतीयः सर्गः ।

इत्येततः पर्वतवृक्षेषु ॥ ३२ ॥

इति श्रीमत्कालराजविषहृदरघुसमर्थेत्यादि वि० श्रीराम-

वर्मणः कृतौ अध्यात्मरामायणे द्विती

बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थ सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ राजा दशरथः श्रीमान् सत्यपरायणः(१) ।
 अयोध्याधिपतिर्वीरः सर्वलोकेषु विद्युतः ॥ १ ॥
 सोऽनपत्यत्वदुःखेन(२) पीडितो गुरुमेकदा ।
 वशिष्ठं स्वकुलाचार्यमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 स्वामिन् । पुत्राः कथं मे स्युः ? सर्वलक्षणलक्षिताः ।
 पुत्रहीनस्य मे राज्यं सर्वं दुःखाय कल्पते ॥ ३ ॥
 ततोऽब्रवीद्वशिष्ठस्तं भविष्यन्ति सुतास्तव ।
 चत्वारः सत्त्वसंपन्ना लोकपाला इवापराः ॥ ४ ॥
 शान्ताभर्तारमानीय (३) ऋष्यशृङ्गं तपोधनम् ।
 अस्त्राभिः सहितः पुत्रकामेष्टिं शीघ्रमाचर ॥ ५ ॥
 तथेति मुनिमानीय मन्त्रिभिः सहितः शुचिः ।

अथ रामजन्माह अथेति ॥ १ । २ ॥

सर्वं दुःखायेति 'मनुष्यलोकं पुत्रेभ्यैव जय्यो नाग्येन कर्मणा' इति
 श्रुते ॥ १ । ४ ॥

शान्ताभर्तारः शान्ता लोभपाददशरथस्याङ्गपतेरेतद्दशरथमित्यस्य कन्या
 तेन राज्ञा अस्त्राङ्गध्या खड्गहिलेन कल्पितव्याप्त्यायिका पुत्रकामस्य कर्म
 ब्येष्टिं पुत्रकामेष्टि ॥ ५ ॥

(१) सत्यपरायण इत्यपि पाठः ।

(२) अनपत्यः स दुःखेन इति केचित् पठन्ति ।

(३) शान्तं ऋषिं समानीय इति पाठः पुत्रकामरे ।

यत्तत्कर्म समारेभे मुनिभिर्वीतकल्पायैः ॥ ६ ॥

अह्वया ह्वयमानेऽग्नौ तप्तजाम्बूनदप्रभः ।

पायसं स्वर्णपात्रस्थं गृहीत्वोवाच ऋष्यवाट् ॥ ७ ॥

गृहाण पायसं दिव्यं पुत्नीयं देवनिर्मितम् ।

लप्स्यसे परमात्मानं पुत्तुत्येन न संशयः ॥ ८ ॥

इत्युक्त्वा पायसं दत्त्वा राज्ञे सोऽग्नर्दधेऽनलः ।

ववंदे मुनिशार्दूलौ राजा लब्धमनोरथः ॥ ९ ॥

वशिष्ठः प्रवृत्त्याभ्यामनुज्ञातो ददौ हविः ।

सुनिं ऋष्यशृङ्गं मुनिभिर्वशिष्ठायैः ॥ ६ ॥

तप्तजाम्बूनदं जलजलापहरणं लब्धं तद्वत्कानिर्द्वयवाङ्मनिः स्वयमेव-
'प्राज्ञापत्यं नरं विद्धि चामिहाभ्यागतं त्वय' इति वासुमीकीये प्राज्ञापत्य
शब्देनोक्तः ॥ ७ ॥

पुत्नीयं उत्ताय हितम् ॥ ८ ॥

सुनिशार्दूलौ वशिष्ठः प्रवृत्त्याभ्यामनुज्ञातो ॥ ९ ॥

अत्रोक्तं भद्रं तद्विष्णुवतो गृध्रुः स्वभिक्षादुत्पादित्यतो दहन्मुगला-
दाणवशक्तानित्यतेन वनभावे त्वत्पितृपितृभिरपि. स्मरति तौ हर्षं पौत्रिकं
चरन्ति पण्यभावे चार्पे उत्तं प्रयोजनं यस्तु तादृशं चरन्ति तर्पेः स्वभा-
गाहं स्वयम् आत्मीयवाची स्वीयस्य भागः स्वभागस्तदर्थं सदस्यस्य चतुर्थांश-
मित्यर्थः. एवमप्येऽपि वासुमीकीयेऽपि 'कौशल्यायै नरपति' पायसाहं ददौ
तदा । चार्द्वाहं ददौ चापि सुमित्वायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ
उत्तार्पकारणात् । प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्याहृतोपपन्नम् । अतुर्विन्य
सुमित्वायै पुनरेव नहीयति' इति श्लोकोऽयः कौशल्यायै दत्तार्धस्याहार्द्वाहं
चतुर्थांशरूपं सुमित्वायै ददौ कौशल्याया दापितवानित्यर्थः. चार्पः अर्घ्यादित्यत्र
कस्यार्हादित्याकाङ्क्षायाश्च प्रस्थितकौशल्यादत्तपायसाहोन्वयस्यैवोचित्यात् अन्त-
र्भाषितव्यमिति आनञ्जैतदेकवाक्यतेः एव कैकेय्यै कौशल्यादत्ताहार्दवशिष्टार्धं

कौशल्यायै स कैकेय्ये अर्द्धमर्द्धं प्रयत्नतः ॥ १० ॥

ततः सुमित्रा संप्राप्ता जगृधुः पौत्तिकं चरम् ।

कौशल्या तु स्वभागार्द्धं ददौ तस्यै सुदान्विता ॥ ११ ॥

कैकेयी च स्वभागार्द्धं ददौ प्रीतिसमन्विता ।

उपभुज्य चरुं सर्वाः स्त्रियो गर्भसमन्विताः ॥ १२ ॥

देवता इव रेजुताः स्वभासा राजमन्दिरे ।

दृश्ये मासि कौशल्या सुपुत्रे पुत्रमद्भुतम् ॥ १३ ॥

ददौ ततः कौशल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य यदेवं तदर्थं विचार्य पुन-
रपि सुमित्रायै ददौ प्रापयाभास इत्यर्थं अथ चार्द्धपदावृत्तिर्बोद्ध्या एवं
हि एतद्वृत्त्येन तस्यैकगव्यता भवति तत्तद्भुक्तभागजन्यस्य तत्तत्पुत्राधीनतो-
चित्येनैवमेषोचितं श्रेयसेयकभावसाभाधे तत्तत्ततो न्यूनायत्वस्य लक्ष्मणयत्पुत्र-
योरोचित्याज्ञात्वा स्वभागार्द्धमिति यथाश्रुतं न व्याख्यातम् काचिदाधोऽपि
'स तेजो वैष्णवं प्रत्योर्विभजे चरुचक्षितम् । द्वाधा प्रयियोः प्रत्यपमहर्षति-
रिवातपम् । अर्चिता तस्य कौशल्या प्रिया केकयवञ्जया । अतः सम्भावितं
ताभ्यां सुमित्रानैच्छदीश्वरः । ते बहुत्रस्य वित्तघे प्रत्यौ पत्युर्महीक्षित ।
चरोरर्द्धाभागाभ्यां तान्नयोजयतामुभे । सा हि प्रणययत्तातोत्पत्त्योरुमयो-
रपि' इत्याह चरोरर्द्धाभागाभ्यामित्यस्य स स्व लब्धवद्भागाम्यामित्यर्थः एवं
च रामभरती त्रिवंशी लक्ष्मणयत्पुत्रावृत्तायाविति सिद्धम् बाल्मीकीय-
व्याख्यातारौ कतकाचार्यश्चोदाभाचार्याभ्यामेवोचतः अन्ये तु तद्व्याख्यातार
कौशल्यायै सम्पूर्णं प्रायसाद्धं ददौ ततः प्रायस्यादर्धादेवं सर्वप्रायसचतुर्थांशं
सुमित्रायै दत्तवान् स्वयमेव ततः प्राप्तेऽवशिष्टस्य चतुर्थांशस्यार्द्धमदत्तांशं
कैकेय्यै दत्तवान् ततः पुनरवशिष्टमर्द्धमदत्तांशस्य पुनरपि सुमित्रायै दत्त-
कानिति यथाश्रुतमाह्वो व्याचक्षते तेषामेव हिरोधे रामलक्ष्मणयोरेव-
भरतयत्पुत्रयोरेवैकवाक्यतायां योजनामद्यावशिष्टार्धपदे कश्चित् पठेत्तत्पुत्रः
कवित्कर्षधारय इति वैयर्थ्यम् ॥ ॥ ॥

स्वभागार्द्धमिति प्राग्वत् ॥ १२ । १३ ॥

मधु भासे सिते पक्षे नवम्यां कर्कटे शुभे ।
 पुनर्वसुर्धर्मसहिते उच्चस्ये ग्रहपञ्चके ॥ १४ ॥
 मेयं पूषणि संप्राप्ते पुष्पट्टिसमाकुले ।
 आविरासीज्जगन्नाथः परमात्मा सनातनः ॥ १५ ॥
 नीलोत्पलदलश्यामः पीतवासाश्चतुर्भुजः ।
 जलजारुणनेत्रान्तः स्फुरत्कुण्डलमण्डितः ॥ १६ ॥
 सहस्रार्कप्रतीकायः किरीटी कुक्षितालकः ।
 शंखचक्रगदापद्मवनमालाधिराजितः ॥ १७ ॥
 अमुग्रहाख्ये हृत्स्येन्दुसूचितस्मितचन्द्रिकः ।
 कर्णारससंपूर्णविशालोत्पललोचनः ।
 श्रीवत्सङ्गारकेयूरनूमुरादिविभूषणः ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वा तं परमात्मानं कौशल्या विश्वावाकुला ।
 हृषींशुपूर्यनयना नत्वा प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १९ ॥

मधुभासे चैत्रे सिते शुक्ले कर्कटे कर्कटस्य पुनर्वसुर्धर्मसहिते पुनर्वसु-
 मण्डपसहिते इति कर्कटलक्षणविशेषणम् ग्रहपञ्चके चन्द्रपञ्चम्यतिरिक्ते रवि
 भीमगुरुभुवनिरुद्धे तदङ्गस्थानानि च क्रमेण मेघमकरकर्कमीनतृता-
 स्थानि ॥ १४ ॥

सर्वपङ्काशोदयस्य रव्यधीनत्वात् तदङ्गस्थानं स्फुटयति मेघमिति तेन
 सर्वेशमनक्षत्रलं सूचितम् पुष्पट्टिसमाकुले कासे इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्र कौशल्यातुल्यहाय प्रथमं येन रूपेण प्रादुर्भूतस्तद्रूपमाह नीलोत्प-
 लेति ॥ १६ । १७ ॥

अमुग्रहाख्येति मङ्गातुल्यहायो यो हृदयस्य इन्दुस्य सूचिका स्मित-
 रूपा चन्द्रिका यस्य च स्मितं च रश्मिकक्षितैर्गङ्गे कटाक्षैः सौन्दर्यान्वितैः
 'अलक्षितदिग्ध भोरसप्तमाना स्मित भवेत्' इति लक्षणम् ॥ १८ । १९ ॥

कौशल्योवाच ।

देवदेव । नमस्तोऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर । ।

परमात्माच्युतोऽनन्तः पूर्णस्त्वं पुरुषोत्तमः ॥ २० ॥

वदन्त्यगोचरं वाचां बुद्ध्यादीनामतीन्द्रियम् ।

त्वां वेदवादिनः सत्तामात्रं ज्ञानैकविग्रहम् ॥ २१ ॥

त्वमेव मायया विष्टं सृजस्यसि संसि च ।

सत्त्वादिगुणसंयुक्तस्तुर्य एवामलः सदा ॥ २२ ॥

परमात्मा शुद्धबुद्धशक्तसंभाव व्यच्युतः स्वस्वरूपात्कदापि न व्यत
'व्याच्युतं विवक्ष्यते' इति श्रुतेः अचल अचलपुत्र निश्चलादलरहित
इति पूर्ण देवकालापरिच्छेद्य पुरुषेभ्य उत्तम सर्वाधिष्ठानत्वात् ॥ २० ॥

वाचा बुद्ध्यादीनामिन्द्रियाणां अगोचरं वदन्ति 'यतो वाचो निर्वर्त्तन्ते
अप्राप्य मनसा शङ्क' इत्यादि श्रुतं वागादिसर्वद्रष्टृत्वाच्च न तासां विषय-
न हि वटादिप्रकाशको दीपो वटादिविषयो भवति अतएव त्वामतीन्द्रियं
वेदवादिनो वेदज्ञा वदन्ति ते त्वा सत्तामात्रं सर्वत्र स्वसम्भवात् सदिति
व्यवहारोपपादक 'सर्वां प्रजा सदायतना' इति श्रुतेः ज्ञानैकविग्रहं सर्वं
ज्ञान' इति श्रुते वदन्ति ॥ २१ ॥

त्वमिति त्वमेव मायया सत्त्वादिगुणसंयुक्तं तत्तद्गुणसंयुक्तमङ्गाविष्णु-
रूपात्मकं सन् सृष्ट्यादि करोषि तत्र रज प्रधानो ब्रह्मा सत्त्वप्रधानो विष्णु-
तम प्रधानो रुद्र विष्णोर्देव्यादिहन्तृत्वमपि पालनार्थमेव उदनिपह-
विना शिष्टपालनायोगात् परमार्थतस्तु निर्गुण एव त्वमित्याह त्वर्थ एवेति
तत्तद्गुणसंयुक्तोक्तमूर्त्तिवशात्तेजसा अतुष्टं इत्यर्थं यद्वा जायतुस्तत्तद्गुण-
वस्थासु विश्रुतैजसप्राप्तैस्तुर्य इत्यर्थं 'न बहि मयं बान्त मयं' नातु-
भयत मयं' इति श्रुते इयं हि क्रमेण जायतुस्तत्तद्गुणवस्था निवेधति
अतएव सदात्मन मायागुणासृष्टत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥

करोषीव न कर्ता त्वं गच्छसीव न गच्छसि ।
 न शृणोषि शृणोषीव पश्यसीव न पश्यसि ॥ २३ ॥
 अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध इत्यादि श्रुतिरन्वीत् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्पि न लप्स्यसे ॥ २४ ॥
 अज्ञानध्वान्तचित्तानां व्यक्त एव सुमेधसाम् ।
 जठरे तव दृश्यन्ते ब्रह्माण्डाः परमाणवः ॥ २५ ॥
 त्वं ममोदरसम्भूत इति लोकान् विदम्बसे ।
 भक्तेषु पारवश्यन्ते दृष्टं मेऽक्षरघूतम ॥ २६ ॥

अमलं सूचितं निर्विकारत्वमेव स्फुटयति करोषीवेति मायागत-
 कतिगत्यादिभिर्ब्रह्मानिदं भासि ब्रह्मणो विचारहीनत्वात् कर्त्तव्यादि 'अङ्गुर्वन्
 सर्वलक्ष्णुर्निवर्त्यते'ति धारय । मायया सर्वव्यक्तित्वादयः स ब्रह्मधा यत'
 इति अभियुक्तिः ॥ २३ ॥

निर्विकारत्वे हेतुः श्रुतिदर्शित इत्याह अप्राण इति 'दिव्यो ह्यमूर्तः
 एतदः स ब्रह्माभ्यनरोक्ष्णः । अप्राणो ह्यमनाः शुद्धोऽक्षरात्परतरः पर' इति
 सख्यब्रह्मसूति' प्राणाद्युपाधिरहितः अतएव कतिगत्यादिरहित इति भावः
 अक्षरमव माया तत परतरः तद्गुणाच्छृष्ट सर्वतः पर उत्कृष्ट इति
 श्रुत्यर्थः सर्वभूतेषु समः सन् घट इत्यादि प्रतीतेः सर्वत्रातुस्तत्वात् अतः
 सर्वत्र तिष्ठन्पि ॥ २४ ॥

अज्ञानध्वान्तचित्तानां अज्ञानरूपाध्वान्तवर्तिनैः ज्ञेये भजे तेन
 लप्स्यसे सुमेधसान्तज्ञानां व्यक्त एव 'दृश्यन्ते तन्मय्या मुक्ता चक्षुष्या
 सूक्ष्मदर्शिभि' इति श्रुतेः यस्य तव जठरे ब्रह्माण्डा परमाणव इव
 दृश्यन्ते ॥ २५ ॥

, स त्वं ममोदरसम्भूत इति लोकान् सम माहात्म्यं विदम्बसे श्लाघयति
 एतत्सर्वं भक्तपारवश्यादिन्याह भक्तेभिनि ॥ २६ ॥

संसारसागरे मग्ना पतिमुत्तुधनादिषु ।

भ्रमामि मायया तेऽद्य पादमूलमुपागता ॥ २० ॥

देव ! त्वद्रूपमेतन्मे सदा तिष्ठतु मानसे ।

आवृणोतु न मां माया तव विश्वविमोहिनी ॥ २१ ॥

उपसंहर विश्वात्मनोदो रूपमलौकिकम् ।

दर्शयस्व महानन्द ! बालभावं सुकोमलम् ॥ २२ ॥

ललितालिङ्गनालापैस्तरिप्यास्युत्कटं तमः ।

श्रीभगवानुवाच ।

यद्यदिष्टं तपस्तप्यस्य ! तत्तद्भवतु नान्यथा ॥ ३० ॥

अहन्तु ब्रह्मणा पूर्वं भूमेर्भारापमुत्तये ।

प्रार्थितो रावणं हन्तुं भानुपत्नसुपागतः ॥ ३१ ॥

त्वया दशरथेनाहं तपसाऽऽराधितः पुरा ।

मत्पुत्तत्वाभिकाङ्क्षित्या तथा क्षतमनिन्दिते ! ॥ ३२ ॥

यद्यपि ते माययाऽपत्यादिषु मग्ना तद्विषयोत्कटेष्वावती संसारसागरे
भ्रमामि तथाप्यद्य ते पादमूलमुपागता तरिप्यामीति मन्ये इति शेषः ॥२०॥

एतत्तद्रूपं यद्वक्ष्यमगदाधरत्वविशिष्टम् आयास्यान्तरमाह आवृणो-
त्विति । ॥ २१ ॥

उपसंहारे हेतुरलौकिकमिति सर्वबोकेर्द्रष्टुमशक्यं तेजोमयत्वादि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

अतः त्वत्सारण्यमेव रूपपरिग्रह इति चेत्तत्राह उल्लिखितेति तम
अप्यज्ञानभूतं संसारम् ॥ ३० ॥

तदिष्टरूपमवमे हेतुमाह अहं त्विति भानुपत्नसुपागतं भानुपत्नं
प्राप्तुं क्षतमिति ॥ ३१ ॥

तर्हि प्रथममेव किं तथा रूपं न क्षतं मत् आह त्वदेति अहं शुभो
यशान्प्राप्ते मत्पुत्रत्वमतनत्रकटीकृतं तथा क्षतमिदमर्थः ॥ ३२ ॥

रूपमेतत्त्वया दृष्टं प्राक्तनं तपसः फलम् ।

महर्षिनं विमोक्षाय कल्पते ह्यन्यदुर्लभम् ॥ ३३ ॥

संवादमावयोर्यस्तु पठेद्वा शृणुयादपि ।

स याति मम सारूप्यं मरणे भूतसृष्टिं लभेत् ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा मातरं रामो बालो भूत्वा हरीद ह ।

बालत्वेऽपीन्द्रनीलाम्बो विशालाक्षोऽतिसुन्दरः ॥ ३५ ॥

बालारुणप्रतीकाशो लालिताखिललोकपः ।

अथ राजा दशरथः श्रुत्वा मुत्तोद्भवोत्सवम् ।

आनन्दार्णवमग्नोऽसावावयौ गुरुणा सह ॥ ३६ ॥

रामं राजीवपत्राक्षं दृष्ट्वा कर्पाशुसंभुतः ।

गुरुणा जातकर्माणि कर्तव्यानि चकार सः ॥ ३७ ॥

कैकेयी चाथ भरतमस्त्रुत कमलेक्षणा ।

सुमित्रायां यमौ जातौ पूर्वेन्दुसदृशाननौ ॥ ३८ ॥

तदा ग्रामसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो मुदा ददौ ।

सवर्णानि च रत्नानि वासांसि सुरभीः शुभाः ॥ ३९ ॥

प्राक्तनं तपसः फलमूतमेतदूषं त्वया दृष्टम् ननु त्वद्वर्णनमात्रं न पुण्या-
र्थोऽत आह मदिति एवं रूपस्य मम दर्शनमन्यैकपोद्घोनेर्दुर्लभं विमोक्षाय
कल्पते चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वमभ्यादिवाक्यज्ञानसम्पादकत्वेनेति भावः ॥ ३३ ॥ ३४

भक्तानुत्पत्तिर्वाप्यं तत्त्वार्थं याविकं भगवतो रूपमाह बालत्वेऽपीति ॥ ३५

मागिताखिललोकपः सावतरणेन लालिता लोबिता आखिललोकप
इन्द्रादयो देव सः पुत्रोद्भवः पुत्रोत्पत्तिस्तदपत्तयवम् ॥ ३६ ॥

राजोवं कर्मणं गुरुणेति करणे द्वितीया जातकर्माणि बहुवचनेन
नामकृतं पर्यन्तकर्मण्यवशीमूजादिसंयहः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

यस्मिन् रमन्ते मुनयो विद्यया ज्ञानविश्वे ।
 तं गुरुः प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि ॥ ४० ॥
 भरणाद्भरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम् ।
 शत्रुघ्नं शत्रुघ्नन्तारमेवं गुरुरभाषत ॥ ४१ ॥
 लक्ष्मणो रामचन्द्रेण शत्रुघ्नो भरतेन च ॥
 द्वन्द्वीभूय चरन्तौ तौ पायसान्वातुसारतः ॥ ४२ ॥
 रामस्तु लक्ष्मणेनाथ विचरन् बाललीलया ।
 रमयामास पितरौ चेष्टितैर्मुग्धभाषितैः ॥ ४३ ॥
 भाले स्वर्णमयाश्वत्थपर्णमुक्ताफलप्रभम् ।
 कण्ठे रत्नमणिवातमध्यह्रीपिनश्चाक्षितम् ॥ ४४ ॥
 कर्णयोः स्वर्णसम्पन्नरत्नार्जुनसटांलुकम् ।

अथ नामकरणे आश्वत्थपर्णमुक्ताफलप्रभम् इत्येवमिति यस्मिन् विद्यया तत्त-
 ज्ञानेन यज्ञानविज्ञाने अज्ञानभागे तस्मिन्निष्ठं यस्मिन् योगिनो रमन्ते इत्येव
 योगान्तरमाह रमणात् भक्तानां बहुशौन्दर्येण रमणाद्राम इत्यपि योग-
 इति शेषः रमणं राम भावेऽयम् तं करोति रामयति तत्करोतीति विष्-
 रमयतीति रामः विजन्वाद्भु तया च भक्तान् रमयतीति कथितोऽर्थः ॥१॥४॥

पायसान्वातुसारतः कोशस्यापायस्यांशत्वाच्चक्ष्णो रामातुषरः कैके-
 यीपायसान्वातुषरः भरतातुषर इत्यर्थः ॥ ४२॥४२ ॥

स्वर्णमयाश्वत्थपर्णस्य प्राप्ते संयुक्तानि यानि पुक्ताफलानि तैः प्रभा-
 श्रीभा यस्य तम् रत्नमयीनां वातः समूहमग्नये वर्जमानं यद्दीपिनश्च
 आश्वत्थं तेनाक्षितं अक्षितम् यत्तु 'व्याश्वत्थमग्नयान् सिंहान्बोद्धमहिषान्
 वृषान्' इत्येवमत्र 'अश्वत्थे' इति तत्तु मूषकेषु व्याश्वत्थ-
 चारनिमित्तविशेषणम् नतु सत्यव्याश्वत्थवर्जमेष्वक्षितम् ॥ ४४ ॥

सर्वे श्वत्थानि चटितानि रत्नानि यस्मिन् तत् अर्जुनवृक्षस्य मटानु-
 क्रमवत्कृतं तदाकारं भूषणं यस्य रत्नार्जुनवृक्षादुत्पन्नं वाटान्तरम् अर्जु-

सिञ्चानमणिमञ्जीरकटिसूत्राद्दैर्घ्यतम् ॥ ४५ ॥

स्मितवक्त्राल्पदशनमिन्द्रनीलमणिप्रभम् ।

अङ्गणे रिद्धमायन्तन्तर्गकाननु सर्वतः ॥ ४६ ॥

दृष्ट्वा दशरथो राजा कौशल्या मुमुदे तदा ।

भोक्ष्यमाणो दशरथो राममेहीति चासकृत् ॥ ४७ ॥

आहत्यत्यतिहर्षेण प्रेम्णा नायाति लीलया ।

आनयेति च कौशल्यामाह सा सञ्चिता सुतम् ॥ ४८ ॥

धावत्यपि न शक्नोति स्पष्टं योगिमनोगतिम् ।

प्रहसन् स्वयमायाति कर्दमाद्वितपाणिना ॥ ४९ ॥

किञ्चिद्दृष्ट्वा क्वलं पुनरेव पलायते ।

कौशल्या जननी तस्य मासि मासि प्रकुर्वती ॥ ५० ॥

वायनानि विचित्राणि समलङ्कृत्य राघवम् ।

अमूपान्मोदकान् कृत्वा कर्णशङ्कुलिकास्तथा ।

कर्णमूराश्च विविधा वर्षद्वयौ च वायनम् ॥ ५१ ॥

स्तुत्याः सिंजानाः यद्दयुक्ताः ये मन्त्रयन्त्युक्ताः मञ्जीरकटिसूत्राद्दैर्घ्यतं
मञ्जीरः पादभूषणं अङ्गदो वाङ्मूषणम् ॥ ४५ ॥

स्मितं स्मितयुक्तं वक्त्रं यत्नं च आवापत्यदशनं तं तर्गकान् गोवत्सा-
ननु तत्सुन्दरान्नधरन्मूर्ध्नि सर्वतोऽरिद्धमायं परितो आलगन्नास्तेहन्मम् ॥ ४६ ॥

दृष्टेति तादृशीं नतु क्रीडामित्यर्थः ॥ ४७ ॥

मेमुषा आहतोऽपीति श्रेयः लीलया क्रीडाशब्दा नायातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

योगिमनोगतिं योगिमनोविषयं कर्दमाद्वितपाणिनोपलक्षित इति
श्रेयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

शृङ्गादिकल्पाद्युपलक्ष्य सपवाभ्यो दीयमानमक्षनिशेषवायनानि प्रकृ-
र्यतेव नभूवेतिशेषः कर्णशङ्कुनीः कर्णमूरादयो मण्यनिशेषाः वर्षद्वयं वर्ष-
रम्भदिनकर्तव्यं कर्म ॥ ५१ ॥

गृहकृतं तथा त्यक्तं तस्य चापत्यकारणात् ।
 एकदा रघुनाथोऽसौ गतो मातरमन्तिके ॥ ५२ ॥
 भोजनं दैहि मे मातः ! न श्रुतं कार्यसक्तया ।
 ततः क्रोधेन भाण्डानि लगुडेनाहनत्तदा ॥ ५३ ॥
 शिष्यस्य पातयामास गव्यं च नवनीतकम् ।
 लक्ष्मणाय ददौ रामो भरताय यथाकमम् ॥ ५४ ॥
 शत्रुघ्नाय ददौ पचादधिदुग्धं तथैव च ।
 सूदेन कथितं माते हास्यं कृत्वा प्रधावति ॥ ५५ ॥
 आगतां तां विलोप्याथ ततः सर्वैः पलायितम् ।
 कौशल्या धावमानापि प्रसूबलन्ती पदे पदे ॥ ५६ ॥
 रघुनाथं करे दृत्वा किञ्चिन्बोवाच भामिनी ।
 बालभावं समाश्रित्य मन्दं मन्दं करोद ह ॥ ५७ ॥
 ते सर्वे लालिता माता गाढमास्निग्य यत्नतः ।
 एवमानन्दसन्दोहजगदानन्दकारकः ॥ ५८ ॥
 मायाबालवपुर्धृत्वा रमयामास दम्पती ।
 अथ कालेन ते सर्वे कौमारं प्रतिपेदिरे ॥ ५९ ॥
 उपनीता वशिष्ठेन सर्वविद्याविशारदाः ।
 धनुर्वेदे च निरताः सर्वशास्त्रार्थवेदिनः ॥ ६० ॥

गृहकृत्यत्यागकारणं चापत्यमेव दर्शयति एकदेति मातरमन्तिके
 मातृ समीपे इत्यर्थः द्वितीया ज्ञान्दसी ॥ ५२ ॥

अहनत् अहन्तिव्यर्थः गणकार्यस्यानित्यत्वात्प्रयत्नम् ॥ ५३ ॥

गव्यं दधिदुग्धम् ॥ ५४ ॥

सूद दृपकार माते कौशल्याय ॥ ५५ । ५६ । ५७ । ५८ ॥

दम्पती कौशल्यादशरणौ कौमारं पञ्चवर्षाधिकृतम् ॥ ५९ । ६० ।

यभूयुर्जगतां नाथा लीलया नररूपिणः ।

लक्ष्मणस्तु सदा राममनुगच्छति सादरम् ॥ ६१ ॥

सेव्यसेवकभावेन शत्रुघ्नो भरतं तथा ।

रामश्चापधरो नित्यं दृशी वाणान्वितः प्रभुः ॥ ६२ ॥

अश्वारूढो वनं याति स्रगंयायै सलक्ष्मणः ।

हत्वा कुटिलान् सर्वान् पिते सर्वं न्यवेदयत् ॥ ६३ ॥

प्रातरुत्थाय सुस्नातः पितरावभिवाद्य च ।

पौरकार्याणि सर्वाणि करोति विनयान्वितः ॥ ६४ ॥

बंधुभिः सहितो नित्यं भुक्त्वा मुनिभिरन्वहम् ।

धर्मशास्त्ररहस्यानि शृणोति व्याकरोति च ॥ ६५ ॥

एवं परात्मा मनुजावतारो मनुष्यलोकाननुसृत्य सर्वं ।

अक्रोऽविकारी परिणामहीनो विचार्यमाणो न करोति किञ्चित् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उन्नामहेत्तरसंवादे बालकाण्डे

चतुर्थं सर्गः ।

६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥

न करोतीत्यत्र हेत्तरविकारी परिणामहीन इति अविकारीत्यस्यैव
व्याख्यानं परिणामहीन इति ॥ ६६ ॥

इति श्रीमत्कलराजविपदहरणधर्मवैद्यादिवि० श्रीरामधर्मणः कृतो

अध्यात्मरामायणे श्रुतौ बालकाण्डे

चतुर्थः सर्गः ।

अथ पञ्चम सर्गः ।

॥ श्रीमहादेव उवाच ।

कदाचित्कौशिकोऽभ्यागादयोध्यां त्वमलप्रभः(१) ।

द्रष्टुं रामं परावान्नं जातं ज्ञात्वा स्वमायया ॥ १ ॥

हृद्वा दशरथो राजा प्रत्युत्थायाचिरेण तु ।

वशिष्ठेन समागत्य पूजयित्वा यथाविधि ॥ २ ॥

प्रत्युवाच(२) सुनिं राजा प्राञ्जलिर्भक्तिनम्रधीः ।

सुतार्योऽस्मि वनीन्द्राहं त्वदागमनकारणात् ॥ ३ ॥

त्वहिधा यद्गृहं यान्ति तत्त्रैवायान्ति सम्पदः ।

यदर्थमागतोऽसि त्वं ब्रूहि सत्यं करोमि तत् ॥ ४ ॥

विश्वामित्रोऽपि तं प्रीतः प्रत्युवाच महामतिः ।

अहं पर्वणि संप्राप्ते हृद्वा यष्टुं सुरान् पितॄन् ॥ ५ ॥

यदारभे तदा दैत्या विघ्नं कुर्वन्ति नित्यशः ।

मारीचश्च सुबाहुश्च परे चानुचरास्तयोः ॥ ६ ॥

अथ राम नेतुं विश्वामित्रागमनमाह कदाचिदिति रामं स्वमायया
जातं ज्ञात्वा तं द्रष्टुमभ्यगात् इत्यनयः ॥ १ ॥

अचिरेण शीघ्रं प्रदर्शनायवहितोत्तरकाशे प्रत्युत्थाय वशिष्ठेन समा-
गत्य उद्धितो भूत्वेति यावत् पूजने सुनिं कर्म ॥ २ ॥

अथशरीरत्वेन भवधोत्पातुभामं तदागमनरूपात्कारणादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्रैव तद्गृह एव भवदाद्यागमनस्य सकलसम्पत्तिरित्येकद्वरित-
नाशकत्वादिति भावः तत्करोमीति सत्यं ब्रवीमीति शेषः ॥ ४ ॥

हृद्वा पर्वप्राप्तिं ज्ञात्वा सुरादीन्पितॄन् ॥ ५ ॥

यदारभे तदेत्यनयः ॥ ६ ॥

अतस्तयोर्वधार्थाय ज्येष्ठं रामं प्रयच्छ मे ।

लक्ष्मणेन सह आत्मा तव श्रेयो भविष्यति ॥ ७ ॥

वशिष्ठेन सहामन्त्र्य दीयतां यदि रोचते ।

पप्रच्छ गुप्तमेकान्तो राजा चिन्तापरायणः ॥ ८ ॥

किं करोमि ? गुरो ! रामन्त्यक्तुं नोत्सहते मनः ।

वज्रवर्षसहस्रान्ते कष्टेनोत्पादिताः सुताः ॥ ९ ॥

चत्वारोऽमरतुल्यास्तो तेषां रामोऽतिवल्लभः ।

रामस्त्वितो गच्छति चेन्न जीवामि कथञ्चन ॥ १० ॥

प्रत्याख्यातो ? यदि सुनिः शपं दास्यत्यसंशयः ।

कथं श्रेयो भवेन्नह्यमसत्यश्चापि न स्पृशेत् ॥ ११ ॥

वशिष्ठ उवाच ।

शृणु राजन् ! देवगुप्तां गोपनीयं प्रयत्नतः ।

रामो न भ्रातृयो जातः परमात्मा सनातनः ॥ १२ ॥

भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणा प्रार्थितः पुरा ।

स एव जातो भवने कौशल्यायां तवानघ ! ॥ १३ ॥

तत्रेति तदैव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पप्रच्छेत्यस्य विश्वामित्रवधोऽनन्तरमित्यादि ॥ ८ । ९ ॥

इतः ब्रह्मविधानात् ॥ १० ॥

प्रत्याख्यातो यदीति भविष्यतीति शेषः श्रेयो रामवियोगहतमरणा-
भायकृतं यद्यस्य सुनिप्रत्याख्यातजयायं तन्मूलशपं च ॥ ११ ॥

गच्छति रामः पूर्वमपि भ्रातृप एवेदानीं पुनरपि भ्रातृयो जात
इति न हिन्दु समातनो निर्बिकारत्वात्तदैकहृषो य परमात्मा स एव
ब्रह्मणा पुरा प्रार्थितः सन् तव भवने जात इत्यन्वयः ॥ १२ । १३ ॥

त्वन्तु प्रजापतिः पूर्वं कश्यपो ब्रह्मणः सुतः ।
 कौशल्या चादितिर्देवमाता पूर्वं यशस्विनी ।
 भवन्तौ तप उग्रं वै तेषां वै बद्धवत्सरम् ॥ १४ ॥
 अग्रास्यविषयौ विष्णुपूजाध्यानैकतत्परौ ।
 तदा प्रसन्नो भगवान् वरदो भक्तवत्सलः ॥ १५ ॥
 दृणीष्व वरमित्युक्ते त्वं मे पुत्रो भवामल ॥ १६ ॥
 इति त्वया वाचितोऽसौ भगवान् भूतभावनः ॥ १६ ॥
 तथेत्युक्ताद्य पुत्रस्ते जातो रामः स एव हि ।
 शेषस्तु लक्ष्मणो राजन् राममेवान्वपद्यत ॥ १७ ॥
 जातौ भरतशत्रुघ्नौ शङ्खचक्रगदाभृतः ।
 योगमायापि सीतेति जाता जनकनन्दिनी ॥ १८ ॥
 विश्वामित्रोऽपि रामाय तां योजयितुमागतः ।
 एतद्गुह्यतमं राजन् यत्कथं कदाचन ॥ १९ ॥
 अतः प्रीतेन मनसा पूजयित्वाय कौशिकम् ।
 प्रेयस्व रमानाथं राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ २० ॥
 वशिष्ठेनैव मुक्तस्तु राजा दशरथस्तदा ।
 कृतकृत्यमियात्मानं मेने प्रमुदितान्तरः ॥ २१ ॥

भगवद्वत्सारयोऽस्यतामाह त्वन्विति भवन्तौ तेषां तपः कृतवन्तौ ॥ १४ ॥
 अग्रास्यविषयौ आस्यविषयानासक्तौ तेष ब्रह्मण्यं सूचितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥
 शेषो लक्ष्मणः शेषांशो लक्ष्मण इत्यर्थः ॥ १७ ॥

शङ्खचक्रगदाभृतः सम्बन्धिनौ चक्रगदहाविति शेषः तौ भरतशत्रुघ्नौ
 जातावित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रमुदितान्तरः हृष्टचित्तः ॥ २१ ॥

आह्वय रामरामेति लक्ष्मणेति च सादरम् ।
 चालिङ्ग मूर्ध्नि वभ्राय कौशिकाय समर्पयत् ॥ २२ ॥
 ततोऽतिदृष्टो भगवान्विखामितः प्रतापवान् ।
 आशीर्भिरभिनन्द्याय आगतौ रामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥
 गृहीत्वा आपदणीरबाणञ्च धरौ ययौ ।
 किञ्चिद्देशमतिक्रम्य रामसाह्वय भक्तितः ॥ २४ ॥
 ददौ वलां चातिबलां विष्टे हे देवनिर्मिते ।
 ययोर्ग्रहणमात्रेण क्षुत्क्षामादि न जायते ॥ २५ ॥
 तत उत्तीर्य गङ्गां ते ताडकावनमागमन् ।
 विश्वामित्रस्तदा प्राच रामं सत्यपराक्रमम् ॥ २६ ॥
 अत्रास्ति ताडका नाम राक्षसी कामरूपिणी ।
 बाधते लोकमखिलं जहि तामविचारयन् ॥ २७ ॥
 तथेति धनुरादाय सगुणं रघुनन्दनः ।
 टङ्कारमकरोत्तेन शब्देनापूरयन्ननम् ॥ २८ ॥

मूर्ध्नि वभ्रायेति 'प्रजापतेस्तं हि द्वारेणावजिघ्रांसि बहून्नायुषोऽसौ
 जीवागरदः यतः' इत्यवभाषमन्त्रलिङ्गेन तस्य पुत्रादायुर्ध्वजिकरत्नासत्कारण-
 मिति बोध्यम् ॥ २२ ॥

आगतौ सहस्रीं प्राप्नौ राक्षसक्षयौ ॥ २३ ॥

गृहीत्वा ययौ जगामेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वलामिति वला विद्या शरीरसामर्थ्यसम्पादनद्वारेण साधिका 'बलमेहि-
 तनूपु न' इति मन्त्रलिङ्गान् अतिबला तु अद्वयस्यत्वादित्यत्र निवेद्यते ॥
 २५ ॥ २६ ॥

अविचारयन् स्त्रिया अवध्यत्वमविचारयन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥

सगुणं व्यावृज्यन्नेन शब्देन धनु शब्देन ॥ २८ ॥

तच्छ्रुत्वासहमाना सा ताडका घोररूपिणी ।

क्रोधसंमूर्छिता राममभिदुद्राव मेघवत् ॥ २८ ॥

तामेकेन शरेणाशु ताडयामास वक्षसि ।

पपात विपिने घोरा वमन्ती रूधिरं वद्ध ॥ ३० ॥

ततोऽतिसुन्दरी यक्षी सर्वाभरणभूषिता ।

शापात्प्रियाचतां प्राप्ता सुक्ता रामप्रसादतः ॥ ३१ ॥

नत्वा रामं परिक्रम्य गता रामाज्ञया दिवम् ॥ ३२ ॥

ततोऽतिहृष्टः परिक्रम्य रामं भूर्धन्यवघ्राय विचिंत्य किञ्चित् ।

सर्वास्त्रजालं सरहस्यमंत्रं प्रीत्याऽभिरामाय ददौ सुनीन्द्रः ॥ ३३ ॥

इत्यध्यात्मरामायणे उष्मानहेन्द्रसंवादे बालकाण्डे

पञ्चम सर्गः ।

असहमानेति केद क्रोधसंमूर्छिता अतिक्रुश ॥ २८ ॥ ३० ॥ ३२ ॥

ततस्ताडकावधकर्षवशादतिहृष्टी विद्वामिव किञ्चिद्विचिंत्य राम
गुह्येन स्तस्यान्तकाशे छक्तिपदमाप्तिर्योग्यतालाभं विचार्येत्यर्थः अभिरामाय
रामाय सरहस्यमन्त्रमस्त्रजालं ददातिव्यत्ययः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमत्पद्मराजविषयहृदयमन्त्रेत्यादि वि० श्रीराम

वर्मणः सती अध्यात्मरामायणे सती

बालकाण्डे पञ्चम सर्गः ।

अध्यात्मरामायणम् ।

५८ सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

तत्र कामाश्रमे रम्ये कानने मुनिसंकुले ।
उपित्वा रत्ननीमेकां प्रभाते प्रस्थिताः शनैः ॥ १ ॥
सिद्धाश्रमं गताः सर्वे सिद्धचारणसेवितम् ।
विश्रामित्वेण संदिष्टा मुनयस्तन्निवासिनः ॥ २ ॥
पूजां च महतीं चकू रामलक्ष्मणयोर्द्वितम् ।
श्रीरामः कौशिकं प्राह मुने ! दीक्षां प्रविश्यताम् ॥ ३ ॥
दर्शयस्व महाभाग ! कुतस्तौ राक्षसाधमौ ।
तथेत्युक्त्वा मुनिर्यदुमारिभे मुनिभिः सह ॥ ४ ॥
मध्याह्ने ददृशाते तौ राक्षसी कामरूपिणौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च ययंतौ रुधिरास्थिनी ॥ ५ ॥
रामोऽपि धनुरादाय हौ बाणौ सन्दधे सुधीः ।
आकर्णान्तं समाकृष्य विसर्ज्य तयोः पृथक् ॥ ६ ॥

तत्र कामाश्रमे ताडकावधस्त्रानभूते कामाश्रमाख्ये कामस्य रुद्रेणान-
घ्नताहम्पादवे बने ताडकामयादेव मुनिसङ्कुले । १ ।

सिद्धाश्रमं विश्रामित्ववासस्यानं वामनाश्रमाख्यं तन्निवासिनः सिद्धा-
श्रमशिविनः ॥ २ । ३ ॥

कुत. आगच्छत कस्मिन्काले इतिशेषः ॥ ४ ॥

ददृशाते दृष्टौ ॥ ५ ॥

हौ बाणौ सन्दधे ईषत्काष्ठान्तरत्नंऽपि दुग्मपदिव ॥ ६ ॥

तयोरेकस्तु मारीचं भ्रामयन् शतयोजनम् ।
 पातयामास जलधौ तदद्भुतमिवामवत् ॥ ७ ॥
 द्वितीयोऽग्निमयो बाणः सुबाहुमजयत् क्षणात् ।
 अपरे लक्ष्मणेनाशु हतास्तदनुयायिनः ॥ ८ ॥
 पुष्पौषैराकिरन्देवा रावणं सहलक्ष्मणम् ।
 देवदुन्दुभयो नेदुस्तदुबुः सिद्धचारणाः ॥ ९ ॥
 विश्वामित्रस्तु संपूज्य पूजार्हं रघुनन्दनम् ।
 अक्षे निपेक्ष चालिष्ठ भक्त्या बाष्पाकुलेक्षणः ॥ १० ॥
 भोजयित्वा सह भ्रात्रा रामं पक्षफलादिभिः ।
 पुराणवाक्यैर्मधुरैर्नैनाय दिवसत्रयम् ॥ ११ ॥
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते कौशिको राममब्रवीत् ।
 राम ! राम ! महायज्ञं द्रष्टुं गच्छामहे वयम् ॥ १२ ॥
 विदेहराजनगरे जनकस्य महात्मनः ।
 तत्र माहेश्वरं चापमस्ति न्यस्तं पिनाकिना ॥ १३ ॥
 द्रक्ष्यसि त्वं महासत्त्वं मूज्यसे जनकेन च ।
 इत्युक्त्वा मुनिभिस्ताभ्यां ययौ गङ्गासमीपगम् ॥ १४ ॥
 गौतमस्याश्रमं पुण्यं यत्नाहल्या स्थिता तपः ।

जलधौ तत्त्वभोगे सम्पूर्णं शतयोजनम् 'विंश सागररोधवि' इति
 वाल्मीकीयुक्तेः ॥ ७ ॥

अग्निमय आग्नेयास्तयुक्तः अजयत् हतवानिति यावत् ॥ ८ । ९ ।
 १० । ११ । १२ ॥

न्यस्ते तद्वगराधिपे राशि कश्चिद्वित् न्यासत्वेन स्थापितम् ॥ १३ ॥
 महासत्त्वमिति द्रष्टुं गङ्गासमीपगमिति गौतमाश्रमविशेषार्थम् ॥ १४ ॥

दिव्यपुष्पफलोपेतपादपैः परिवेष्टितम् ॥ १५ ॥
 क्षमपक्षिगणैर्हीनं नानाजन्तुविवर्जितम् ।
 दृष्ट्वा वाच मुनिं श्रीमान् रामो राजीवलोचनः ॥ १६ ॥
 कस्यैतदात्रमपदं भाति आस्वच्छुभं महत् ।
 यत्रपुष्पफलैर्द्युक्तं जन्तुभिः परिवर्जितम् ॥ १७ ॥
 आह्लादयति मे चेतो भगवन् ! ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १८ ॥

विश्वामित्र उवाच ।

ऋणु राम ! पुराष्टत्तं गौतमो लोकविश्रुतः ।
 सर्वधर्मभक्तां श्रेष्ठस्तपसाराधयन् हरिम् ॥ १९ ॥
 तच्चै ब्रह्मा ददौ कन्यामहल्यां लोकसुन्दरीम् ।
 ब्रह्मचर्येण सन्तुष्टः शुश्रूषणपरायणाम् ॥ २० ॥
 तथा सार्धमिहावात्सीत् गौतमसप्तमां वरः ।
 शकस्तु तां धर्षयितुमन्तरं प्रेक्षुरन्वहम् ॥ २१ ॥
 कदाचिन्मुनिवेशेण गौतमे निर्गते षट्शतम् ।
 धर्षयित्वाऽथ निरगास्वरितं सुनिरप्यगात् ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वा यान्तं स्वरूपेण मुनिः परमकोपनः ।

यत्राहल्या तप आस्थितेऽन्यः ॥ १५ ॥

नानाजन्तुभिः नानाप्रकारैः क्षुद्रप्राणिमिरपि हीनं गौतमस्यापादिति
भावः ॥ १६ । १७ । १८ ॥

तपसा हरिपाराधयन् स्थित इति शेषः ॥ १९ । २० ॥

यत्रात्सीत् वाचं व्रतवान् तामहल्यां धर्षयितुमन्तरं अन्य-
सादिध्यरूपं प्रेक्षुरासीदिति शेषः ॥ २१ ॥

गौतमे षट्शतमिगते सति मुनिवेशेण तदृष्टं प्रविशन् तामहल्यां धर्ष-
यित्वोपभुञ्जन् निरगाहं सुनिरपि ससहस्रमगात् ॥ २२ ॥

ममच्छ कस्त्वं ? दुष्टात्मन् । मम रूपधरोऽधमः ॥ २३ ॥

सत्यं ब्रूहि न चेद्ब्रूय करिष्यामि न संशयः ।

सोऽब्रवीद्देवराजोऽहं पाहि मा कामकिङ्करम् ॥ २४ ॥

कृतं जुगुप्सितं कर्म मया कुतस्सितचेतसा ।

गौतमः क्रोधताम्बाक्षः यथाप दिविजाधिपम् ॥ २५ ॥

योनिस्तम्पट ! दुष्टात्मन् ! सङ्ख्यभगवान् भव ।

यन्ना तं देवराजानं प्रविष्य स्वाश्रमं द्रुतम् ॥ २६ ॥

दृष्ट्वाऽहत्यां वेपमानां प्राञ्चलिं गौतमोऽब्रवीत् ।

दुष्टे ! त्वं तिष्ठ दुर्हत्ते ! शिलायामाश्रमे मम ॥ २७ ॥

निराहारा दिवारात्रं तपः परममास्थिता ।

आतपानिलवर्षादिसहिष्णुः परमेश्वरम् ॥ २८ ॥

ध्यायन्ती राममेकाग्रमनसा हृदि संस्थिताम् ।

नामानन्तुविहीनोऽयमाश्रमो मे भविष्यति ॥ २९ ॥

एवं वर्षं सङ्ख्येपु क्षान्तेकेषु गतेषु च ।

रामो दाशरथिः श्रीमानागमिष्यति सानुजः ॥ ३० ॥

यदा त्वदाश्रयशिलां पादाभ्यामाकमिष्यति ।

तदैव धूतपापा त्वं रामं संपूज्य भक्तितः ॥ ३१ ॥

परिक्रम्य नमस्कृत्य स्तुत्वा शोपाद्विमोक्ष्यसे ।

पूर्ववन्मम शुश्रूषां करिष्यसि यथा सुखम् ॥ ३२ ॥

सङ्ख्येपेण स्वस्यात्मनो गौतमस्य रूपेण दुष्टात्मने हेतुर्मद्रूपधरस्तम् ॥ २३ ॥

कामकिङ्कर कामधरवशतयाद्युक्तकर्मकरचित्यर्थ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

शिलायामिति लीना भूतेति येष ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

दयया स्वयमेव शोपान्तामाह एवमिति ॥ ३० ॥

तदाश्रयशिलां तदाश्रयशिलाम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दृष्ट्यक्ता गौतमः प्रागाहिमवन्तं नगोत्तमम् ।

तदाद्यष्टल्या मूतानामदृष्ट्या स्वाश्रमे शुभे ॥ ३३ ॥

तव पादरजः स्पर्शं काङ्क्षते पवनाशना ।

आस्तेऽद्यापि रघुश्रेष्ठ ! तपोदुष्करमास्थिता ॥ ३४ ॥

पावयस्व मुनेर्भार्यामहल्यां ब्रह्मणः सुताम् ।

दृष्ट्यक्ता राघवं हस्ते गृहीत्वा मुनिपुङ्गवः ॥ ३५ ॥

दर्शयामास चाहल्यामुद्येष्य तपसा स्थिताम् ।

रामः शिलां पदा स्पृष्ट्वा तां चापमृत्तपोधनाम् ॥ ३६ ॥

ननाम राघवोऽहल्यां रामोऽहमिति चाब्रवीत् ।

ततो दृष्ट्वा रघुश्रेष्ठं प्रीतकौशेयवाससम् ॥ ३७ ॥

चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापङ्कजधारिणम् ।

धनुर्बाणधरं रामं लक्ष्मणेन समन्वितम् ॥ ३८ ॥

स्मितवक्त्रं पद्मनेत्रं त्रीवत्साक्षितवचसम् ।

नीलमाणिक्यसंकाशं द्योतयन्तं दिव्यो दय ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वा रामं रमानाथं हर्षविस्फारितेक्षणा ।

गौतमस्य वचः श्रुत्वा ज्ञात्वा नारायणं परम् ॥ ४० ॥

संपूज्य विधिवद्भाममर्थ्यादिभिरनिन्दिता ।

✓ हर्षाश्रुजलनेत्रान्ता दग्धवत्प्रणिपत्य सा ॥ ४१ ॥

तदादि तत्राभूति शुभे स्वाश्रमे पृथग्सा आस्ते इति शेषः । ३३ । ३४ ।

३५ । ३६ । ३७ ।

चतुर्भुजमिति शब्दः नगवद्भुजगुणवत्प्राप्तः, माये, माये, नतर्भुज-
रूपं कौशल्यामिव दर्शयित्वा उनर्दिभुजरूपेणैव स्थित इत्याह धनुरिति ।

३८ । ३९ । ४० ।

हर्षजन्यं दग्धरूपं जलं तदुक्तं नेत्रान्ते यस्याः सा ॥ ४१ ॥

एत्याय च पुनर्दृष्ट्वा रामं राणीवल्लोचनम् ।

पुलकाङ्कितसर्वाङ्गा गिरा गद्गदयैलत ॥ ४२ ॥

अहलोवाच ।

अहो ! कृतार्थाऽस्मि जगन्निवास ! ते

पादालसस्रग्ग्नरजःकणादहम् ।

स्युषामि यत्पद्मजमङ्कुरादिभि-

र्विश्रम्भ्यते रन्धितमानसैः सदा ॥ ४३ ॥

अहो ! विचित्रं तव राम ! चेष्टितं

मनुष्यभावेन विमोहयन् (१) जगत् ।

चलस्यजस्रं चरणादिवर्जितः

संपूर्णं आनन्दमयोऽतिमायिकः ॥ ४४ ॥

येन च स्त्रीषु ईदृशसुतावित्यस्माच्छ्रुत्यत्ययेन यो मुग्धमाव दम-
योरेक श्रुतित्याह्वकारोच्चारणम् ॥ ४२ ॥

अहो इति तेन पादालसस्रग्ग्नरजःकणात् मत्सम्बन्धादहं कृतार्थाऽस्मि
गङ्गापादाऽपि अहो रम्यास्यं अपरं तस्य कृतार्थत्वे हेतुमाह यत्ते पादपद्मं
पद्मजमङ्कुरादिभिन्नदमाभात् रन्धितमानसैः प्रीहितमानसैः सदा अमु-
श्रिष्टम्भ्यते तदहं स्युषामि च कृतार्थाऽस्मि ॥ ४३ ॥

अहो इति आर्षेयं विचित्रम् वास्तवमवस्थानतः गुणं तव चेष्टितं यत्
'अवापिपादो जगमो महीना' इति श्रुतेर्वस्तुतः चरणादिवर्जितोऽपि मनु-
संपूर्णं सर्वव्याप्नोऽपि मनु आनन्दमयः तत्त्वकपोऽपि मनु जगत् आत्मनि
मनुष्यबुद्ध्युत्पादनेन विमोहयन् मनुष्यभावेन च मनि क्रियामात्रोपपन्न-
मितम् विरोधाभासोऽत्र औपाधिकत्वेन तत्परिहारात् जगदीशस्य मनुष्य-
भावः यत्तं तमाह अतिमायिक इति मङ्गलमावाहकगोऽमुन्दुष्टं वचनमङ्ग-
मेन परिचयमप्यर्थं अहमावावाविश्वर्यः एव च शुद्धमादिबभेवेत् तव
शरीरं च मनादिकं च नेतरपदिमि भावः ॥ ४४ ॥

यत्पादपङ्कजपरागपविव्रगात्वा
 भागीरथी भवविरिञ्चिमुखान् पुनाति ।
 साक्षात् स एव मम दृग्बिषयो यदास्ते
 किं वर्ण्यते मम पुराकृतभागधेयम् ॥ ४५ ॥
 मत्प्राप्ततारे मनुजाकृतिं हरिं
 रामाभिधेयं रमणीयदेहिनम् ।
 धनुर्धरं पद्मविशाललोचनं
 भजामि नित्यं न परान् भजिष्ये ॥ ४६ ॥
 यत्पादपङ्कजरजः श्रुतिभिर्विष्टम्
 यन्नाभिपङ्कजभवः कमलासनस्थ ।
 यन्नामसाररसिको भगवान् पुरारिः
 तं रामचन्द्रमनिशं हृदि भावयामि ॥ ४७ ॥
 यस्यापतारचरितानि विरिञ्चिलोके
 गायन्ति नारदमुखा भवमग्नजाद्याः ।

यत्पादेति विष्टोः पादप्रसूतेति पुराणोक्तेः ॥ ४५ ॥

रमणीयदेहिनमित्यार्षम् ॥ ४६ ॥

यस्य पादो विश्वं 'पादोऽस्य विश्वभूतानि' इति श्रुतेः तदेव पङ्कजं तस्य
 रजः रजस्तन सारांशः यथा कृमये सौमन्यसम्पादकतयान्तर्विद्यमानरजः
 एव सारं एवं विश्वस्य सत्तामानसम्पादकतया ज्ञैव सारांशत्वाद्जलस्रुति-
 भिविष्टम् श्रुति शिरोरूपोपनिषद्भूम्यत्वात्तत्वेति भावः यस्मान्नां मध्ये सारं
 नाम रामेति तस्य रसिकसद्विषयप्रतिमान् भगवान् ऐश्वर्यधर्मयगोलक्ष्मी-
 ज्ञानवैराग्यज्ञान् यन्नाभिवाम् ऐश्वर्यस्य समस्तस्य धर्मस्य यशस- श्रिय ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भगवन्प्रक' इत्युक्तेः 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामा-
 गतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति' उक्तो वा ॥ ४७

विरिञ्चिलोके ब्रह्मलोके नारदमुखा ऋषयः भवमग्नजाद्या देवाश्च त्वद्-

आनन्दजायुपरिपिक्तकुचाग्रसीमा
 यागीश्वरी च तमहं शरणं प्रपद्ये ॥ ४८ ॥
 सोऽयं परात्मा पुरुषः पुराण
 एषः स्येयं ज्योतिरनन्त आद्यः ।
 मायातनुं लोकविमोहिनी यो
 धत्ते परानुग्रह एष रामः ॥ ४९ ॥
 अयं हि विश्वोद्भवसंयमाना-
 नेकः स्यमाया गुणविविक्तो यः ।
 विरिद्धिविषणीश्वरनामभेदान्
 धत्ते स्यतन्त्रः परिपूर्ण आत्मा ॥ ५० ॥
 नमोऽस्तु ते राम । तवाद्भिपद्वजं
 द्रिया धृतं वक्षामि लालितं प्रियात् ।

आक्रान्तमेकेन जगत्त्रयं पुरा

ध्येयं मुनीन्द्रैरभिमानवर्जितैः ॥ ५१ ॥

जगतामादिभूतत्वं जगत्त्वं जगदात्रयः ।

सर्वभूतेष्वसंयुक्त एको भाति भवान् परः ॥ ५२ ॥

श्रीङ्कारवाच्यत्वं राम ! वाचामविषयः पुमान् ।

वाच्यवाचकभेदेन भवानेव जगन्मयः ॥ ५३ ॥

हे राम यत्तवाग्निपट्टजं प्रियात् प्रियवाञ्छित्वा वक्षसि दत्तं खलितं च येनैकेन जगत्त्रयमाक्रान्तम् 'इदं विष्णुर्विचक्रमे तेषां निदधे पदं' इति श्रुतेः यश्च त्यक्ताभिमानैर्भुनिभिर्ध्येयम् 'तद्विष्णो परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' इति श्रुतेः तस्यै नमोऽस्तित्यर्थः ॥ ५१ ॥

जगतामिति आदिभूतः कारणत्वादिति भावः जगत्त्वं जगदनुवादेन तत्पदोपात्तब्रह्मात्मत्वं विधीयते 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वत् तत्र जगतो मिथ्याभूतत्वेन ब्रह्मसामानाधिकरण्यासुषुप्तावपि तस्य खल्वस्तत्वेन जगद्वाधफलकत्वात् दोषः एवञ्च जगदारोपाधिष्ठानं त्वमित्यर्थः तदेवाहः जगदात्रय इति 'इमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इति श्रुतेः वास्तव आत्मवाच्यविभावो नाख्येनेत्याह सर्वभूतेष्वसंयुक्त इति एवं च श्रुत्युक्तं तदधिष्ठानत्वमध्यारोपितमेवेति भावः अतएवभवानेकोऽद्वितीयो भाति प्रकाशते ॥ ५२ ॥

'श्रीङ्कारवाच्यत्वं तस्य वाचकः प्रभव' इति पातञ्जलसूत्रात् अवतीक्षीमिति निरुपाधिकरचकत्वगुणेन च तदाच्यः यद्वा अथ उच्यते मयं श्रोमिति ब्रह्मविष्णुशिवात्मत्वेन च तदाच्यः तस्यैव नादाद्यध्वनिना च शुद्धं ब्रह्मस्वरूपत एव तत्र निबद्धं मण्डवेऽपि यदापि शोऽहमिति शब्दे 'सकारार्थे' हकारार्थे लोपयित्वा ततः परम् । सन्धिं कुर्यात्पूर्वरूपं ततोऽक्षी मणवो भवेत्' इति रीत्या प्रवक्ष्यामः तदापि अहमनुवादेन वृत्ताविशिष्टान्नर्याम्यभेदप्रतिपादनात्तदगुण एव तदर्थः यद्वा सकारहकारलोपेन तत्त्वाहंस्तयोस्त्यागाश्रुदमेव ब्रह्मतदर्थं अत्र शक्तिपक्षादिप्रकारोऽस्यत्र विस्तरेण प्रपञ्चितः तर्हि

कार्यकारणकर्तृत्व फलसाधनभेदतः ।

एको विभासि राम ! त्वं मायया बद्धरूपया ॥ ५४ ॥

त्वन्मायामोहितधियस्त्वां न जानन्ति तत्त्वतः ।

मानुषं त्वाभिमन्यन्ते मायिनं परमेश्वरम् ॥ ५५ ॥

आकाशवत्त्वं सर्वत्र वहिरन्तर्गतोऽमलः ।

असङ्गो ह्यचलो नित्यः शुद्धो बुद्धः सद्व्ययः ॥ ५६ ॥

योपिन्मूढाऽहमज्ञा ते तत्त्वं जाने कथं ? विभो ! ।

तस्मान्ते श्रतयो राम ! नमस्कुर्यामनन्यधीः ॥ ५७ ॥

किं सगुण एवाहं नेत्याह वाचामविषय इति निर्धर्मकत्वाच्छ्रुताद्यवस्थानेन
स्वरूपतत्त्वान्यबोधविषय इत्यर्थं नन्येवं 'तस्य वाचकः प्रणव' इति प्रात-
श्चर्यसूत्रासङ्गतिस्तस्याह वाच्येति' वाच्यवाचकभेदेन तत्कल्पनया भवानेव
मायया जगन्माय इति कल्पितभेदेन कल्पितगुणैश्च तव वाच्यत्वं गृहीत्वा पार-
मर्षेच्छलोपपत्तिरिति भावः ॥ ५१ ॥

उक्तं जगन्मायत्वं मायिकमित्याह कार्येत्यादि कार्यं बहुतत्त्वादि कारणं
मायारूपा भूतप्रकृतिः कर्तृत्वं तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानविकीर्ण-
विमलम् क्लृप्तं स्वर्गनरकादिशेषनं कृत्वादिवेदादि एतद्भेदतः एकोऽपि त्वं
बद्धरूपया मायया उक्तभेदैर्मुक्त इव भासि उक्तञ्च विष्णुपुराणे 'स एव भूत-
प्रकृतिर्धृक्कर्मो जगज्ज स' । तस्मिन्नेव सर्वं सर्वं याति तत्त्वं च तिष्ठति । कर्ता
क्रियायां स च ईशते कृतं च एव तत्कर्मकसङ्गं तस्य यत् । सृगादिशब्दा-
धनमप्यग्रेयतो हरेर्न किञ्चिद्यतिरिक्तमस्ति' इति ॥ ५४ ॥

ममोदयो यदाहं तर्हि लोको मां तथा किमिति न जानातोऽन्याह
त्वन्माययेति त्वद्विषयया माययेत्यर्थः तदुक्तं विष्णुपुराणे 'सोऽहं सर्वं जगद्येदं
सदेवागुरभातृवम् । अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः' इति ॥ ५१

नतु तर्हि तादृश एवाहं नेत्याह आकाशवदिति अचलोऽक्रियः शुद्धा
ज्ञानरूपः यत् सत्तात्पर्यः नित्यत्वमनादित्वं अप्रययत्वमनन्यत्वम् ॥ ५६ ॥

मूढाः तथोगुणप्रधाना अतएवात्रा नमस्कुर्यामिति भावः ॥ ५७

देव ! मे यत्र कुत्रापि स्थिताया अपि सर्वदा ।

त्वत्पादकमले सक्ता भक्तिरेव सदास्तु मे ॥ ५८ ॥

नमस्ते पुरुषाध्यक्ष ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश ! नारायण ! नमोऽस्तु ते ॥ ५९ ॥

भवभवहरमेकं भानुकोटिप्रकाशं

करहतशरचापं कालमेषावभासम् ।

कणकवृक्षिरवस्त्रं रत्नवत्कुण्डलाढ्यं

कमलविशदनेत्रं सानुजं रामभीष्टे ॥ ६० ॥

स्तुतैवं पुरुषं साक्षाद्भाष्यं पुरतःस्थितम् ।

परिक्रम्य प्रणम्याशु सानुजाता ययौ पतिम् ॥ ६१ ॥

अहल्यया कृतं स्तोत्रं यः पठेद्भक्तिसंयुतः ।

स मुच्यतेऽखिलैः पापैः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६२ ॥

सक्ता निरन्तरा ॥ ५८ ॥

पुरुषाध्यक्ष सकलपुरुषसाधिन् हृषीकेश हृषीकाणाभिन्द्रियाणामधि-
पतः हृषीणि विमर्शयति 'हृषीकाणि इन्द्रियाणि हृषीकेश भवेयुश्च' इति
विष्णुधर्मोक्ते ततोऽहल्ययैतन्नामकृतं नारं जीवन्मूर्धोऽयनं स्वानम् यस्या-
नन्यामिवास्तत्स्थितत्वात् नारायणः 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा
सनातनः । नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्मेव धायनं
तस्य तेन नारायणः कृतः' इति त्वं भवतुः व्यापो नारास्तत् स्थितत्वाद्वा
नारायणः यस्य मन्त्रस्य संसारमयनाशकत्वात् स्मरणम् तदुक्तं शृसिंहपुरा-
णे 'नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः संसारयोरविषसंहरणाय मन्त्रः'
इति ॥ ५९ ॥

तद्देवाह भवमयेति भवमयं संसारमयम् कालमेषो जीवमेषः ॥ ६० ॥

साऽहल्या पतिं गीतवन् ॥ ६१ । ६२ । ६३ । ६४ ।

पुत्राद्यर्थे पठेद्भक्त्या रामं हृदि निधाय च ।

संवत्सरेण लभते वन्धा अपि सुपुत्रकम् ॥ ६३ ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति रामचन्द्रमसादतः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगोऽपि पुरुषः स्त्रीयौ सुरापोऽपि वा
मातृभ्रातृविहिंसकोऽपि सततं भोगैकबद्धातुरः ।

नित्यं स्तोत्रमिदं जपन् रघुपतिं भक्त्या हृदिस्थं स्मरन्

ध्यायन्मुक्तिसुपैति किं पुनरसौ स्वाचारयुक्तोनरः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उन्मादहेन्दुरसंवादे वासकाण्डे

षष्ठः सर्गः ।

मातृभ्रातृविहिंसकोऽपि मातृभ्रातृभ्याम् अपार्थः भोगैकबद्धः स्वात्तरप्रतिष्ठादः सन्धि-
रार्थः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविप्रद्वन्द्वरणसमर्थेणादिवि० श्रीरामवर्मणः

सत्तावध्यात्मरामायणे सेतो वासकाण्डे

षष्ठः सर्गः ।

अध्यात्मरामायणम् ।

सप्तमः सर्गः ।

रुत उवाच ।

विश्वामित्रोऽथ तं प्राह राघवं सहलक्षणम् ।
गच्छामो वत्स मिथिलां जनकेनाभिपालिताम् ॥ १ ॥
दृष्ट्वा क्रतुवरं पद्मादयोध्यां गन्तुमर्हसि ।
इत्युक्त्वा प्रययौ गङ्गामुत्तर्त्तुं सहराघवः ।
तस्मिन् काले नाविकेन निषिद्धो रघुनन्दनः ॥ २ ॥

नाविक उवाच ।

क्षालयामि तव पादप्रक्षलं नाथ ! दाहहृदोः किमन्तरम् ।
मातृषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रधीयसी ॥ ३ ॥
पादाभ्युजं ते विमलं हि कृत्वा पद्मात्परन्तीरमहं नयामि ।
नोषेत्तरिः सद्युवती मलेन स्याञ्चेहिभो ! विद्वि कुटुम्बहानिः (१) ॥ ४ ॥
इत्युक्त्वा क्षालितौ पादौ परं तीरं ततो गताः ।
कौशिको रघुनाथेन सहितो मिथिलां ययौ ॥ ५ ॥
विदेहस्य पुरं प्रातर्हृषिवाटं समाविशत् ।

विश्वामित्र इति । वयं गच्छाम इति प्राप्तेत्यन्वयः । वस्तुमचनावदेव राम-
उच्छरणयोरपि मननकर्तव्यम् ॥ १ ॥

उत्तर्त्तुं मिथ्यागमयत्सुनानित्यत्वादिहभावः नाविकेन नौतारकेण ॥ २ ॥
दाहहृदोः काष्ठपाषाणयोः मातृषीकरणचूर्णमिति शिलाकृपाऽह-
स्याया पादक्षर्गमात्रेण मातृषदेहसम्पादनात् ॥ ३ । ४ । ५ ॥
प्रातर्विदेहस्य पुरं गत्येति शेषः । हृषिवाटं हृषिवाहस्वाप्तमार्गम् ॥ ६ ॥

(१) लोकोऽयं पुनरासन्नतः अन्यत्र भास्ति ।

प्राप्तं कौशिकमाकर्ण्य जनकोऽतिमुदान्वितः ॥ ६ ॥
 पूजाद्रव्याणि संगृह्य सोपाध्यायः समाययौ ।
 दण्डवत्प्रणिपत्याथ पूजयामास कौशिकम् ॥ ७ ॥
 पप्रच्छ राघवौ दृष्ट्वा सर्वलक्षणसंयुतौ ।
 द्योतयन्तौ दिशः सर्वाश्चन्द्रसूर्याविवापरौ ॥ ८ ॥
 कस्यैतौ नरशार्दूलौ पुत्रौ देवसुतोपमौ ।
 मनःप्रीतिकरौ मेऽद्य नरनारायणांविद ॥ ९ ॥
 प्रत्युवाच मुनिः प्रीतो हर्षयन् जनकं तदा ।
 पुत्रौ दशरथस्यैतौ भ्रातरौ रामलक्ष्णौ ॥ १० ॥
 मखसंरक्षणार्थाय मया नीतौ पितुः पुरात् ।
 आगच्छन् राघवो मार्गे ताडुकां विखधातिनीम् ॥ ११ ॥
 शरैरेकेन हतवान्बोदितो मेऽतिविक्रमः ।
 ततो ममाश्रमं गत्वा मम यज्ञविहिंसकान् ॥ १२ ॥
 सुवाङ्मनसुषान् हत्वा मारीचं सागरेऽक्षिपत् ।
 ततो गङ्गातटे पुण्ये गौतमस्याश्रमे शुभे ॥ १३ ॥
 गत्वा तत्र शिलारूपा गौतमस्य बधू स्थिता ।
 पादपङ्कजसंस्पर्शात् कृता मानुषरूपिणी ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वाऽष्टल्यां नमस्कृत्य तया सम्यक् प्रपूजितः ।
 इदानीं द्रष्टुकामसो गृहे माहेश्वरं धनुः ॥ १५ ॥
 सोपाध्यायः गौतमपुत्रश्चतानन्दसहितः ॥ ७ । ८ । ९ । १० । ११ ॥
 मे बोदितः मया प्रेरित इत्यर्थः ॥ १२ । १३ । १४ ॥
 ते गृहे पूजितं भनुर्द्रष्टुकाम इदानीमागत इत्यन्वयः ॥ १५ ॥
 तत्र सर्वे राजभिर्दत्तं दत्तमेव नत्वाकृद्वत्कं कृतमिदमुत्तुङ्गमेत्यनेन
 नुतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पूजितं राजभिः सर्वैर्दृष्टमित्यनुश्रुत्युवे ।
 अतो दर्शय राजेन्द्र ! शैवस्त्रापमनुत्तमम् ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वाऽयोध्यां जिगमिषुः पितरं द्रष्टुमिच्छति ।
 इत्युक्तो मुनिना राजा पूजार्हाविति पूजया ॥ १७ ॥
 पूजयामास धर्म्मज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 ततः संप्रेषयामास मन्त्रिणं बुद्धिमत्तरम् ॥ १८ ॥

जनक उवाच ।

शीघ्रमानय विश्वेशचार्यं रामाय दर्शय ।
 ततो गते मन्त्रिवरे राजा कौशिकमब्रवीत् ।
 यदि रामो धनुर्हत्वा कोद्यामारोपयेद्दशुणम् ॥ १९ ॥
 तदा मयाऽत्मजा सीता दीयते राघवाय हि ।
 तथेति कौशिकोऽप्याह रामं संवीक्ष्य सस्मितम् ॥ २० ॥
 शीघ्रं दर्शय चापान्ध्रं रामायामिततेजसे ।
 एवं ब्रुवति मौनीश आगताश्चापवाहकाः ॥ २१ ॥
 चार्यं गृहीत्वा बलिनः पञ्चसाहस्रसंख्यकाः ।
 घण्टाशतसमायुक्तं मणिवज्रादिभूषितम् ॥ २२ ॥
 दर्शयामास रामाय मन्त्री मन्त्रवता वरः ।
 दृष्ट्वा रामः प्रहृष्टात्मा बध्वा परिकरं हृदम् ॥ २३ ॥

दृष्टेत्यस्य धनुर् कर्म यतः पितरं द्रष्टुमिच्छत्यतोऽयोध्यां जिगमिषु-
 रित्यन्वयः ॥ १६ । १७ ॥

मन्त्रिणं सुदायास्त्वम् ॥ १८ । १९ ॥

कौशिकोऽपि तथेति उक्त्वा वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः ॥ २० ॥

मौनीशे श्वभिन्ने ॥ २१ । २२ ॥

परिकरं कटिवस्त्रवन्धम् ॥ २३ ॥

गृहीत्वा वामहस्तेन लीलया तोलयन् धनुः ।

आरोपयामास गुणं पश्यत्स्वप्निलराजसु ॥ २४ ॥

द्वैपदाकर्षयामास पाणिना दक्षिणेन सः ।

बभञ्जाखिलद्वत्सारो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २५ ॥

दिशश्च विदिशश्चैव स्वर्गं मर्त्यं रसातलम् ।

तदद्भुतमभूत्तत्र देवानां दिवि पश्यताम् ॥ २६ ॥

आच्छादयन्तः कुसुमैर्देवाः स्तुतिभिरीडिरे ।

(१) देवद्वन्द्वभयो नेडुः नष्टतुष्टाभ्यरोगणाः ॥ २७ ॥

द्विधा भग्नं धनुर्द्विधा राजालिङ्गं रघूद्वहम् ।

विस्मयं लेभिरे सीतामातरोऽन्तःपुराजिरे ॥ २८ ॥

सीता स्वर्गमयीं मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।

स्मितवक्त्रा स्वर्गवर्णा सर्वाभरणभूषिता ॥ २९ ॥

सुक्ताहारैः कर्णपत्रैः कणश्चरणनूपुरा ।

दुक्कलपरिसम्बिता वस्त्रांतर्व्यञ्जितसानी ॥ ३० ॥

गुणं ज्ञायम् ॥ २४ ॥

अखिलद्वत्सारः अखिलपाणिनां हिरण्यगर्भादीनां सकलवज्राण्ड-
स्वानां हत्तारो वनं यस्य च ॥ २५ ॥

मर्त्यं मनुष्यलोकम् ॥ २६ । २७ ॥

रघूद्वहमाभिगम्य राजाऽतिहृष्टो जात इति शेषः सीतामातरो जनक-
पत्न्यः अन्तःपुराजिरे तददृष्टे आगताः किमिदमिति निश्चयवशादिति
भावः विस्मयमद्भुतरसं लेभिरे प्राप्ताः ॥ २८ ॥

स्मितवक्त्रा स्मितपदे अर्णव्याश्च स्मितयुक्तां वक्त्रां यस्यां सा ॥ २९

कर्णपत्रैः कर्णभूषणैः उपनञ्जितेति शेषः चञ्जितेन कणत् नूपुरं यस्याः
सा धार्यः समासः ॥ ३० ॥

रामस्योपरि निक्षिप्य स्त्रयमाना मुदं वयौ ।

ततो मुमुदिरे सर्वे राजदाराः खलद्वतम् ॥ ३१ ॥

गवाक्षजालरन्ध्रेभ्यो दृष्ट्वा लोकविमोहनम् ।

ततोऽब्रवीन्मुनिं राजा सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ३२ ॥

भो ! कौशिक मुनिश्रेष्ठ पत्नं प्रेषयस्त्व्वरम् ।

राजा दशरथः शीघ्रमागच्छतु समुत्तमः ॥ ३३ ॥

विवाहार्थं कुमार्याणां सदारः सहसन्निभिः ।

तथेति प्रेषयामास दूतांस्त्वरितविक्रमान् ॥ ३४ ॥

ते गत्वा राजशार्दूलं रामश्रेयो न्यवेदयन् ।

श्रुत्वा रामव्रतं राजा क्षयेण सहताश्रुतः ॥ ३५ ॥

मिथिलागमनार्थाय त्वरयामास मन्त्रिणः ।

गच्छन्तु मिथिलां सर्वे गजाश्वरथपत्तयः ॥ ३६ ॥

रथमानय मे शीघ्रं गच्छाम्यद्यैव मा चिरम् ।

वशिष्ठस्तत्रतो यातु सदारः सहितोऽग्निभिः ॥ ३७ ॥

राममाहूः समादाय मुनिर्मे भगवान् शुक्रः ।

निक्षिप्येत्यस्य भालाकमे खलद्वतं लोकविमोहनं रामं दृष्ट्वा मुमुदिरे
इत्यन्वयः ॥ ३१ । ३२ ॥

पत्नं सन्देशमापकसेखवत्पत्रसहितं दूतमित्यर्थः शीघ्रं यथागच्छति तथा
पत्नं प्रेषयेत्यन्वयः समुत्तम भरतादिसहितः ॥ ३३ । ३४ ॥

राजशार्दूलं दशरथं रामश्रेय विवाहरूपम् रामव्रतं धर्मभंगम् ॥ ३५

गजाश्वरथपत्तय इति 'सद्यमपदलोपो समासः द्वेदय' इति सूत्रे
सेनाद्वयव्यतिरेक रथिकादीनामेव ग्रहणं न रथादीनामतोऽस्य न दोषः अथएव
'संस्थां हृष्टाश्चरथपदातिभिः' इति अस्याश्च तदस्यैवसमाध्यप्रयोग सङ्गच्छत
इत्यन्ये ॥ ३६ । ३७ ॥

एवं प्रस्थाप्य सकलं राजर्षिर्विपुलं रथम् ॥ ३८ ॥

महत्या सेनया सार्द्धमारुह्य त्वरितो ययौ ।

आगतं राघवं श्रुत्वा राजा हर्षसमाकुलः ॥ ३९ ॥

प्रत्युज्जगाम जनकः यतानन्दपुरोधसा ।

यथोक्तपूजया पूज्यं पूजयामास सत्कृतम् ॥ ४० ॥

रामस्तु लक्ष्मणेनाग्रे वयन्दे चरणौ पितुः ।

ततो हृद्यो दशरथो रामं वचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

दिष्टा पश्यामि ते राम ! मुखं फुल्लाम्बुजोपमम् ।

सुनेरनुग्रहात् सर्वं सम्पन्नं मम शोभनम् ॥ ४२ ॥

इत्युक्ताप्राय मूर्ध्निमालिङ्ग्य च पुनः पुनः ।

हर्षेण महता विष्टो ब्रह्मानन्दं गतो यया ॥ ४३ ॥

ततो जनकराजेन मन्दिरे सन्निवेशितः ।

शोभने सर्वभोगाढेऽसदारः ससुतः सुखी ॥ ४४ ॥

ततः शुभे दिने लग्ने सुमुहूर्ते रघूत्तमम् ।

आनयामास धर्मज्ञो रामं सभ्राटकं तदा ॥ ४५ ॥

रत्नसाम्प्रसुविस्तारे सुविताने सुतोरणे ।

अण्डपे सर्वशोभाढेऽमुक्तापुष्पफलान्विते ॥ ४६ ॥

रामभातः श्रीशल्याद्याः प्रस्थाप्य जगदाहृष्टिः संमेव्य रथमारुह्य दयैव
सेनया सार्द्धं ययावितानय ॥ ३८ । ३९ ॥

यतानन्दपुरोधसा सहित इति शेषः यथोक्तपूजया यथापान्तोक्त-
पूजया ॥ ४० । ४१ ॥

फुल्लाम्बुजोपमं विवक्षितकणसदृशम् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मानन्द गतः प्राज्ञः समाभाविमि शेषः ॥ ४३ । ४४ । ४५ ॥

वितानं वाक्-ततसंगत्याम्नादनं अण्डपोऽथ विवाहयाता ॥ ४६ ॥

वेदविद्भिः सुसम्पाद्ये ब्राह्मणैः स्वर्णभूषितैः ।

सुवासिनीभिः परितो निष्ककण्ठीभिरावृते ॥ ४७ ॥

भेरीडुन्दुभिर्निर्घोषैर्गोतट्यैः समकुले ।

दिव्यरत्नाञ्जिते स्वर्णपीठे रामं न्यवेशयत् ॥ ४८ ॥

वशिष्ठं कौशिकं चैव शतानन्दः पुरोहितः ।

यथा क्रमं पूजयित्वा रामस्योभयपार्श्वयोः ॥ ४९ ॥

स्थापयित्वा स तन्नाग्निं ज्वालयित्वा यथाविधि ।

सीतामानीय शोभाढ्यां नानारत्नविभूषिताम् ॥ ५० ॥

सभार्यो जनकः प्रायाद्रामं राजीवलोचनम् ।

पादौ प्रक्षाल्य विधिवत्तदपोमूर्ध्निधारयत् ॥ ५१ ॥

या वृता मूर्द्ध्नि शर्वेण ब्रह्मणा मुनिभिः सदा ।

ततः सीतां करे हत्वा साक्षतोदकपूर्वकम् ॥ ५२ ॥

रामाय प्रददौ प्रीत्या पाणिग्रहविधानतः ।

सीता कमलपत्राक्षी स्वर्णमुक्तादिभूषिता ॥ ५३ ॥

सुसम्पाद्ये संज्ञोर्णे सुवासिन्यो जीवमर्तका 'पतकोदककोदक्यो निष्क
वलोविभूषणे' इति श्लोकादलोविभूषणं निष्कं तत्कण्ठे यासः तामि. ॥४७॥

भेरीडुन्दुभो वाद्यविशेषौ वितस्त्रितितयदीर्घा तावन्निर्मिता चर्मच्छदा
चक्षुर्विषयद्रुतवदनद्वया भेरी वस्तुसंशर्मवद्वैकाननो डुन्दुभिरिति वदन्ति
रत्नाञ्जिते रत्नवटिते ॥ ४८ ॥

रामस्योभयपार्श्वयोः स्त्रितं वशिष्ठं कौशिकं च यथाक्रमं पूज्यं वशिष्ठं
ततः कौशिकमिति क्रमेण पूजयित्वेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

सीतामानीय श्लोके लता ॥ ५० ॥

सभार्यो जनको रामं प्रति प्रायात् इत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

या गङ्गादया ॥ ५२ ॥

दीयते मे सुता तुभ्यं प्रीतो भव रघूत्तम ! ।
 इति प्रीतेन मनसा सीता रामकरेऽर्पयन् ॥ ५४ ॥
 सुमोद जनको लक्ष्मीं क्षीराब्धिरिव विण्णवे ।
 उर्मिलां चौरसीं कन्यां लक्ष्मणाय ददौ मुदा ॥ ५५ ॥
 तथैव श्रुतकीर्त्तिश्च माण्डवीं आलकन्यके ।
 भरताय ददावेकां यत्तुग्रायापरा ददौ ॥ ५६ ॥
 चत्वारो हारसम्पन्ना भ्रातरः शुभलक्षणाः ।
 विरेजुः प्रभया सर्वे लोकपाला इवापरे ॥ ५७ ॥
 ततोऽब्रवीद्विशिष्टाय विश्वामित्राय मैथिलः ।
 जनकः स्वसुतोदन्दं नारदेनाभिभाषितम् ॥ ५८ ॥
 यज्ञभूमिविशुद्ध्यं कर्पतो लाङ्गलेन मे ।
 सीतामुखात्समुत्पन्ना कन्यका शुभलक्षणा ॥ ५९ ॥
 तामद्राक्षमर्हं प्रीत्या पुत्त्रिकाभावभाविताम् ।
 अर्पिता प्रियभार्यायै शरच्चन्द्रनिभानना ॥ ६० ॥
 एकदा नारदोभ्यागाद्विविक्ते मयि संस्थिते ।
 रणयन्महतीं वीणां गावन्मारायणं विभुम् ॥ ६१ ॥

सीतामात्रो मे सुता तुभ्य दीयते प्रीतो भवेति अनेन निष्कामतया
 भगवत्प्रीतये दानं कृतवानिति सूच्यते ॥ ५४ ॥

रामकरे सीतामर्पयन् जनको लक्ष्मीं विष्णवेऽर्पयन् सुमोद एव
 सुमोद ॥ ५५ ॥

आलकन्यके कुशध्वजकन्यके ॥ ५६ । ५७ । ५८ ॥

सीतासुताम् साक्षमायस्तभूविहरत् ॥ ५९ ॥

पुत्त्रिकाभावेन भाविता भ्राताम् ॥ ६० ॥

महती महतीकंठा 'विन्दारधोस्तु बृहती तथ्यरोस्तु जनार्तौ महती

पूजितः सुखमासीनो मामुवाच सुखान्वितः ।
 शृणुष्व वचनं गुह्यं तवाभ्युदयकारणम् ॥ ६२ ॥
 परमात्मा हृषीकेशो भक्तानुग्रहकाम्यया ।
 देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं रावणस्य वधाय च ॥ ६३ ॥
 जातो राम इति ख्यातो मायामानुषवेशटक् ।
 भ्रात्रे दायरयिर्भूत्वा चतुर्धा परमेश्वरः ॥ ६४ ॥
 योगमायापि सीतेति जाता वै तव वेश्मनि ।
 अतस्त्वं राघवायैव देहि सीतां प्रयत्नतः ॥ ६५ ॥
 नान्येभ्यः पूर्वभार्य्या रामस्य परमात्मनः ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ देवगतिं देवमुनिस्तदा ॥ ६६ ॥
 तदारभ्य मया सीता विष्णोर्लक्ष्मीर्विभाज्यते ।
 कथं मया राघवाय दीयते जानकी शुभा ॥ ६७ ॥
 इति चिन्तासमाविष्टः कार्यमेकमचिन्तयम् ।
 मत्प्रितामहगेहे तु न्यासभूतमिदं धनुः ॥ ६८ ॥
 ईश्वरेण पुरा क्षिप्तं पुरदाहादनन्तरम् ।
 धनुरेतत्पर्यं कार्यमितिचिन्त्य कृतं तथा ॥ ६९ ॥
 सीतापाणिग्रहार्थाय सर्वेषां माननाशनम् ।

नारदस्य साक्षरसत्त्वास्तु कल्पयि" इत्युक्ते ॥ ६१ । ६२ । ६३ ॥

चतुर्धा रामलक्ष्मणभरतषलुप्तरूपेण ॥ ६४ । ६५ ॥

पूर्वभार्या अनादिप्रकृतिः सैव विराड्रूपमरुणादस्य भार्या देवगतिं
 देवलोकागमम् ॥ ६६ । ६७ ॥

प्रितामहशब्देन तदादयो वंश्याः ॥ ६८ ॥

इति न्येत्येकं पदमिति स्वर्गो जातुपपत्तिः इति विचार्य तथागतं
 पश्यभूतं तत्कृतमित्यर्थः ॥ ६९ । ७० ॥

त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ ! रामो राजीवलोचनः ॥ ७० ॥

आगतोऽत्र घनूर्द्ध्व फलितो मे मनोरथः ।

अद्य मे सफलं जन्म राम ! त्वां सद्यः सीतया ॥ ७१ ॥

एकासनस्थं पश्यामि आजमानं रविं यथा ।

त्वत्पादाम्बुधरो ब्रह्मा सृष्टिचक्रप्रवर्तकः ॥ ७२ ॥

बलिस्तत्पादसलिलं हत्वाभूद्विजाधिपः ।

त्वत्पादपाशुसंस्पर्शादहल्या भर्तृशायतः ॥ ७३ ॥

सद्यः एव विनिर्मुक्ता कोऽन्यस्त्वन्तोऽधिरक्षिता ॥ ७४ ॥

यत्पादमङ्गजपरागसुरागयोगि-

हृन्दैर्जितं भवभयं जितकालचक्रैः ।

यन्नामकीर्तनपराजितदुःखशोका-

देवासमेव शरणं सततं प्रपद्ये ॥ ७५ ॥

इति स्तुत्वा नृपः प्रादाद्राघवायमहात्मने ।

दीनाराणां कोटियतं रथानामयुतं तदा ॥ ७६ ॥

यत्पश्यामि तन्मे जगत्प्रकलनिश्वस्य ॥ ७० ॥

त्वत्पादाम्बु गङ्गाद्वयम् ॥ ७१ । ७२ ॥

अधिरक्षिता अधिको रक्षितेभ्यः ॥ ७३ ॥

यस्य रामस्य पादपङ्कजपरागेषु सुतरां रामो मेवा तैर्योगिहृन्दैर्भयभयं संशारभयं जित देवाः यन्नामकीर्तनपराजितदुःखशोका जाता इति शेषः ॥ ७५ ॥

दीनाराणामिति 'दीनारो रूपकैरष्टाविंशत्यापरिकीर्तितः । सुवर्ण-
मप्रतितपो भागो रूपकैरप्यतः' इति विश्वगुप्तोक्तेः कालायनसु 'काशोपपत्ते-
यतमिंसु विज्ञेयो धान्यको बुधे । ते द्वादशसुवर्णसु दीनारसुर्लोकिके स्मृतः'
, इति 'काशोपपत्ते दक्षिणस्या दिशि रौप्यं प्रवर्तते । यथैर्निबद्धं पूर्वस्यां

पशूनां नियुतं प्रांशत् गजानां पट्शतं तथा ।
 पक्षीनां लक्षमेकं तु दासीनां त्रिशतं ददौ ॥ ७७ ॥
 दिव्याम्बराणि हारांस्य मुक्तारत्नमयोज्ज्वलान् ।
 सीतायै जनकः प्रादात्प्रीत्या दुर्हितवत्सलः ॥ ७८ ॥
 वयिष्ठादीन् सुसम्पूज्य भरतं लक्ष्मणं तथा ।
 पूजयित्वा यथा न्यायं तथा दशरथं वृषम् ॥ ७९ ॥
 प्रस्थापयामास वृषो राजानं रघुसक्तमम् ।
 सीतामालिङ्ग्य वदतीं मातरः सायुलोचनाः ॥ ८० ॥
 श्वश्रुशुश्रूषणपरा नित्यं राममनुव्रता ।
 पातिव्रत्यमुपालम्ब्य तिष्ठ वत्से ! यथा सुखम् ॥ ८१ ॥
 प्रयाणकाले रघुनन्दनस्य भेरीसदङ्गानकद्वयघोषः ।
 स्वर्वासिभेरीषमद्वयशब्दैः संमूर्च्छितो भूतभयंकरोऽभूत् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उष्माण्डेऽष्टादशोऽध्याये बालकाण्डे

सप्तमः सर्गः ।

मोहग्रैवण्याः च त' इति योऽदृश्यवस्तुत्वं दैवित्यस्यः क्षापां पण इत्यर्थः
 अयुर्वं दयवहन् ॥ ७६ ॥

नियुतं दशवहन् ॥ ७७ ॥

मुक्तारत्नमयोज्ज्वलान् हारानित्यन्वयः ॥ ७८ ॥

पूजयित्वा यथोचितधनदानैरित्यर्थः ॥ ७९ । ८० ॥

पातिव्रत्यं पुराणादुक्तपतिव्रताधर्मम् भर्तादिवाक्यानुवृत्तनादिरूपम्
 वत्सविष्टेत्वेवं शिष्यामामासुरित्यर्थः ॥ ८१ ॥

पानको इन्दुभिः वत्सपतिव्रत्यसम्बन्धिभोवः स्वर्वासिभेरीशब्दैः संमूर्च्छितो मिश्रितः सन् प्राणिनां भयङ्करोऽभूत् यन् नांशुतासादि ॥ ८२ ॥

अष्टम सर्ग ।

सूत उवाच ।

अथ गच्छति श्रीरामे मैथिल्याद्योजनत्रयम् ।
 निमित्तान्यतिघोराणि ददर्श नृपसन्तमः ॥ १ ॥
 नत्वा वशिष्ठं पप्रच्छ किमिदं ? मुनिपुङ्गव ।
 निमित्तानीह दृश्यन्ते विपमाणि समन्ततः ॥ २ ॥
 वशिष्ठसमया प्राह भयमागामि स्यूयते ।
 पुनरप्यभयं तेऽद्य शीघ्रमेव भविष्यति ॥ ३ ॥
 स्रगाः प्रदक्षिणं यान्ति पश्य त्वा, शुभसूचकाः ।
 पूत्येवं वदतस्तस्य ववौ घोरतरोग्निलः ॥ ४ ॥
 मुष्णंश्चक्षूषि सर्वेषां पाशुवृष्टिभिरर्दयन् ।
 ततो व्रजन्दर्श्याग्रे तेजोराशिमुपस्थितम् ॥ ५ ॥
 कोटिस्वर्यप्रतीकाशं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
 तेजोराशिं ददर्शाय'जामदग्न्यं प्रतापवान् ॥ ६ ॥
 नीलमेघनिभं प्राशु' जटामण्डलमण्डितम् ।
 धनुःपरशुपाणिं च साक्षात्कालमिवान्तकम् ॥ ७ ॥
 कार्त्तवीर्यान्तकं रामं दृष्ट्वा त्रियमर्दनम् ।
 प्राप्तं दशरथस्याग्रे कालमृत्युमिवापरम् ॥ ८ ॥

मैथिल्यात् मैथिलपुरात् घोराणि निमित्तानि अष्टमसूचका उवाच ।

॥ १ । २ । ३ ॥

स्रगास्त्रा प्रदक्षिणं यान्ति पश्येत्यन्वयः ॥ ४ ॥

मुष्णन् दर्शनशक्तिरहितानि कुर्वन् ॥ ५ । ६ । ७ ॥

तं दृष्ट्वा भयसंतप्तो राजा दशरथस्तदा ।

अर्थादिपूजा विस्मृत्य तर्हि त्राहीति चान्वीत् ॥ ८ ॥

दण्डवत्प्रणिपत्वाह पुनः प्राणं प्रयच्छ मे ।

इति ब्रुवन्तं राजानमनादृत्य रघूत्तमम् ॥ १० ॥

उवाच निष्ठुरं वाक्यं क्रोधात्प्रचलितेन्द्रियः ।

त्वं राम इति नाम्ना मे चरसि क्षत्रियाधम ! ॥ ११ ॥

इन्द्रयुद्धं प्रयच्छाशु यदि त्वं क्षत्रियोऽसि वै ।

पुराणं कर्जरं चापं भक्त्वा त्वं कल्पसे सुधा ॥ १२ ॥

अस्मिंस्तु वैष्णवे चापे चारोपयसि चेद् गुणम् ।

तदा युद्धं त्वया सार्द्धं करोमि रघुवंशज ! ॥ १३ ॥

नोचेत् सर्वान् हनिष्यामि क्षत्रियान्तकरो ह्यहम् ।

इति ब्रुवति वै तस्मिन् चञ्चल वसुधा भयम् ॥ १४ ॥

अन्धकारो बभूवाथ सर्वेषामपि चक्षुषाम् ।

रामो दशरथिर्वीरो वीक्ष्य तं भार्गवं रुषा ॥ १५ ॥

धनुराच्छिद्य तद्वृत्तादारोप्य शुक्लमञ्जसा ।

दण्डीराज्ञाणमादाय सन्वायाकृत्य वीर्यवान् ॥ १६ ॥

अनकं अन्तर्गतं कालमिव ॥ ८ । ८ । १० ॥

राजानमनादृत्य रघूत्तममुवाचेत्यन्वयः मे नाम्ना भदीयनाम्ना प्रविद्धं
सन् पृथ्वीं चरसि क्षतो अत्राभहारकत्वान्प्रच्छुरसि एवमपि क्षत्रियता-
मिमानसेत् इन्द्रयुद्धं प्रयच्छ ॥ ११ । १२ ॥

तस्य युद्धायोद्यतेऽपि तावन्न योत्स्ये यावन्ने प्ररोद्या न प्राप्ते
वैष्णवचामारोपणेन ह तद्वत् विज्ञाय त्वया योत्सामीत्याह तदा युद्धमिति
तत्र तथासामर्थ्यं ह तदीयसकलवधः प्रयच्छ इति भावः ॥ १३ । १४ ॥

। सर्वेषामपि चक्षुषा सर्वसन्निवचक्षुषावित्यर्थः ॥ १५ । १६ ॥

उवाच भार्गवं रामं शृणु ब्रह्मन् ! वचो मम ।
 लक्ष्यं दर्शय बाणस्य क्षमोषो मम सायकः ॥ १७ ॥
 लोकान् पादसुगं धापि वद शीघ्रं ममाश्रया ।
 अयं लोकः परो वाय त्वया गन्तुं न शक्यते ॥ १८ ॥
 एवं त्वां हि प्रकर्त्तव्यं वद शीघ्रं ममाश्रया ।
 एवं वदति श्रीरामे भार्गवो विहृताननः ॥ १९ ॥
 संस्मरन् पूर्ववृत्तान्तमिदं वचनमब्रवीत् ।
 राम ! राम ! महाबाहो ! जाने त्वां परमेश्वरम् ॥ २० ॥
 पंराणपुरुषं विष्णुं जगत्सर्गलघोद्वहम् ।
 बाल्येऽहं तपसा विष्णुमाराधयितुमश्रुता ॥ २१ ॥
 चक्रतीर्थं श्रुभं गत्वा तपसा विष्णुमन्वहम् ।
 अतोपयं महात्मानं नारायणमनन्यधीः ॥ २२ ॥
 ततः प्रसन्नो देवेशः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 उवाच मां रघुश्रेष्ठ ! प्रसन्नमुखपद्मजः ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

उत्तिष्ठ तपसो ब्रह्मन् । फलितं ते तपो महत् ।

अग्निदंशेन युक्तस्त्वं जहि हैहयपुङ्गवम् ॥ २४ ॥

कार्त्तवीर्यं पिष्टहृणां यदर्थं तपसः श्रमः ।

ततस्त्रिःसप्तकत्वत्वं कृत्वा क्षत्रियमण्डलम् ॥ २५ ॥

कृत्वा भूमिं कश्यपाय दत्त्वा शान्तिमुपावह ।

तेतामुखे दाशरथिर्भूत्वा रामोऽहमव्ययः ॥ २६ ॥

उत्पत्स्ये परया शक्त्वा तदा द्रक्ष्यसि मा ततः ।

मत्तेजः पुनरादास्ये त्वयि दत्तं मया पुरा ॥ २७ ॥

तदा तपश्चरल्लोके तिष्ठ त्वं ब्रह्मणो दिनम् ।

इत्युक्तान्तर्दधे देवसूता सर्वं कृतं मया ॥ २८ ॥

स एव विष्णुस्त्वं राम । जातोऽसि ब्रह्मण्यार्षितः ।

अयि स्थितं तु त्वत्तेजस्तत्त्वैव पुनराकृतम् ॥ २९ ॥

अद्य मे सफलं जन्म प्रतीतोऽसि मम प्रभो ।

ब्रह्मादिभिरलभ्यस्त्वं प्रकृतेः पारंगो मतः ॥ ३० ॥

फलितं फलसमयं जातं अग्निदंशेन यदुपविदान्त्रयशक्त्येन ॥ २४ ॥

कार्त्तवीर्यं पिष्टहृणमिति तपसः श्रमः तपोरूपवत्तमं राक्षो विर-
जति यत् ॥ २५ । २६ ।

परया शक्त्वा त्वयि विद्यमानशक्त्यादधिकया शक्त्वा बतोरु दर्शनानन्तरं
मया त्वयि दत्तं मत्तेजः पुरा यदा पुनरादास्ये तदेतत्त्वय ॥ २७ ॥

ब्रह्मणो दिनं चतुर्युगसहस्राक्षम् ॥ २८ ॥

स एव पुरा मम वरद एव ॥ २९ ॥

मम प्रतीतोऽसि मया प्रत्यभिज्ञातोऽसीत्यर्थं ननु ब्रह्मत्वभिज्ञाया
किमेवं दौर्लभ्यं तेनैव संश्रमस्तत्वाद् ब्रह्मादिभिरिति तदलभ्यत्वे चेत्तु प्रकृतेः
पारंग इति ॥ ३० ॥

त्वयि जन्मादिषड्भावा न सन्त्यज्ञानसम्भवाः ।

निर्विकारोऽसि पूर्णस्वः, गमनादिविवर्जितः ॥ ३१ ॥

यथा जले फेनजालं धूमो वज्रौ तथा त्वयि ।

त्वदाधारा त्वद्विषया माया कार्यं सृजत्यहो ॥ ३२ ॥

यावन्मायावृता लोका स्तावन्त्यां न विजानते ।

अविचारितसिद्धिपाविद्या विद्याविरोधिनी ॥ ३३ ॥

अविद्याकृतदेहादिसंघाते प्रतिबिम्बिता ।

चिच्छक्तिर्जीवलोकेऽस्मिन् जीव इत्यभिधीयते ॥ ३४ ॥

यावद्देहमनःप्राणबुद्ध्यादिस्वभिमानवान् ।

जन्मादिषट् भावाः जायन्तेऽस्ति विपरिणमतेऽपलीयते वर्धते नश्यती-
त्येवं रूपाः पञ्चाविकारास्ते यतस्त्वं पूर्णो ज्ञानेनातोऽज्ञानधर्मशक्ते त्वयि न
सन्ति अतस्त्वं निर्विकारो गमनादिविवर्जितश्चासि ॥ ३१ ॥

ननु तेजोहरणादिक्रियाया इदानीमेवोक्ते कथं निष्प्रियत्वमत आह
यथेति यथा गुह्ये एव जलादौ फेनजलादि औपाधिकं तथा त्वयि क्रियौपा-
धिकोत्थं 'उपाधिमेवाह त्वदाधारेति' अस्यान् प्रति त्वामावृणोतीति त्वदि-
षया अस्ततन्मयतया त्वदधीनत्वात् त्वदाधारा च सेति भावः ॥ ३२ ॥

उक्तं त्वद्विषयत्वमेव दर्शयति यावदिति हा कुतस्तत्राह अविचारित-
विद्वेति अनादिमिद्वा विचारेणैव विद्वेति अनादि सेति भावः सैव साया-
विद्या न ह्यज्ञानं तद्विरोधिनी तस्मिन् सति नश्यति तदुत्पत्तिं प्रतिपन्नाति च
अतोऽविद्यापदेनोच्यत इत्यर्थः 'विद्याविद्यो युतिप्रोक्ते एकत्वान्यविधौ हि ते'
इति अभियुक्तः ॥ ३३ ॥

कार्यं सृजत्यहो इत्युक्तं तत्कार्यं दर्शयति अविद्येति देहादिमहान्ते
आदिनेष्ट्रियादितत्कृतावच्छिन्नेऽन्य करणे प्रतिबिम्बिता अनिर्वाच्यमन्व-
येन मन्वद्वा विच्छिन्नाः प्राणादिप्रेरकात्वेन प्राणधारकतया जीव इत्युच्यते
जीवप्राणधारण इति भावोः ॥ ३४ ॥

ननु विच्छिन्नेरक्रियत्वेन जीवे कर्तृत्वादिभ्यवहारः कथं न आह याव-

तावत्कल्वभोक्तृत्वसुपदुःखादिभागभवेत् ॥ ३५ ॥
 आत्मनः संसृतिर्नास्ति बुद्धेर्ज्ञानं न जात्विति ।
 अविवेकाहं संज्ञा संसारोति प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 जडस्य चित्समायोगाच्चित्तं भूयाच्चित्तेत्यया ।
 जडसंघाज्जडत्वं हि जलान्द्योर्भेदनं युया ॥ ३७ ॥
 यावत् त्वत्प्रादभक्तानां सङ्गसौख्यं न विन्दति ।
 तावत् संसारदुःखौघात् निवर्त्तन्नरः सदा ॥ ३८ ॥

इति अभिमानोद्वेगमिति बुद्धिः यावद्विवेकाभावमूलको देहादिवृत्तातेऽह-
 मिति अभिमानस्यावक्तृत्वाद्यारोपेण तद्वान्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

'विशिष्टे एव कल्वत्वादीलुक्कर्मणे प्रत्येकं तद्विवेकेन दृश्यति आत्मन
 इति संसृतिः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानजन्यः संसारो नास्ति अपरिणामित्वा-
 दिति भावः एवं बुद्धेर्ज्ञानं न जडत्वादिति भावः तस्माच्चतु द्वयं युक्ताह-
 मिति बुद्ध्या गृह्यते । तत्र जेतुरविवेकः संसारो जीव इति अहं कर्त्ता
 भोक्तेत्यादिरूपेण प्रवर्त्तते व्यवहरति तदुक्तम् "न बुद्धेरेव बोधोऽस्ति
 नात्मनो विद्यते क्रिया । अतो नाग्यतरस्यापि जानातीति न युज्यते"
 इति ॥ ३६ ॥

नन्वेव बुद्धेर्ज्ञानसंज्ञान इति भातुनिष्पन्नचित्तव्यवहारानुपपत्तिरत
 आह जडस्येति नन्वेवं "अहमेष" इति व्यवहारानुपपत्तिरत आह तथा
 चित्तेर्जडसंयोगाज्जडत्वम् संवेदने विद्योऽन्वोन्मथमतिरोभावे दृष्टान्ताह
 'जलान्द्योर्भेदे विद्युज्जलमोर्यथेत्यर्थः विद्युतः प्रकाशं जातमपि जलं आह-
 षोति जलसंस्पर्शं जडत्वमपि अग्निसंयोगाद्विद्युदुपेक्ष प्रकाशरूपतां प्राप्नो-
 तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नन्वेवं यदि संसृतिरस्ति कथं मुच्यते तत्राह 'यावदिति सङ्गसौख्यं
 सङ्गाज्जायमानं सुखं न विन्दति न प्राप्नोति तावदित्यर्थं सौख्यमिति स्तब्धं
 व्यञ् निवर्त्तेदिति परकैपदसार्थम् ॥ ३८ ॥

सत्सङ्गलब्धया भक्त्या यदा त्वा समुपासते ।

तदा माया शनैर्याति तानवं प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

ततस्त्वज्ञानसम्पन्नः सद्गुरुस्तेन लभ्यते ।

वाक्यज्ञानं गुरोर्लब्ध्वा त्वत्प्रसादाद्भिमुख्यते ॥ ४० ॥

तस्मात् त्वद्भक्तिहीनानां कल्पकोटिशतैरपि ।

न मुक्तिश्च विज्ञानश्च नैव सुखं तथा ॥ ४१ ॥

अतस्त्वत्प्रादुर्गते भक्तिर्मे जन्मजन्मनि ।

स्यात् त्वद्भक्तिमतां सङ्गोऽविद्या याभ्यां विनश्यति ॥ ४२ ॥

लोके त्वद्भक्तिनिरताः त्वद्भक्त्यास्तवर्षिणः ।

पुनन्ति लोकमखिलं किं पुनः स्वकुलोद्भवान् ॥ ४३ ॥

नमोऽस्तु जगतां नाथ ! नमस्ते भक्तिभावन ! ।

नमः कारुणिकानन्त ! रामचन्द्र ! नमोस्तु ते ॥ ४४ ॥

सतां सङ्गेन सध्वया भक्त्या त्वां यदा जना समुपासते तदा तेभ्यः
माया शनैर्मन्दं याति अपसरति विशेषयति त्वजतीत्यर्थं अतएव सा
तानवं प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

तत्र ज्ञानमभेदेन यत् तदुक्तं सद्गुरुस्त्वद्भक्तियोगात्तेन लभ्यते तदन्तरं
तादृशगुरोः सदाशास्त्राद्यज्ञानं तत्त्वजगतीतिवाक्यार्थाखण्डार्थज्ञानं तद्वत्-
वादाज्ञानाभ्यां विनश्यते 'वाचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुते 'उपदेष्टानि त
ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति श्रुतेषु ॥ ४० ॥

सुखियुक्ता सुखिमाप्तिप्रसन्नावनादि न तथा सुखं नैवत्यर्थं ॥ ४१ ॥

भक्तिकारणं भक्तिमत्तुल्यं याभ्यां भक्तिमत्तुल्यतत्त्वजन्मभक्तिभ्यामविद्या-
शास्त्रात्परम्परया च निजित्वा नश्यति ॥ ४२ ॥

त्वद्भक्त्याज्ञानं तदुपाश्रितव्येभ्यो न तदुपदेष्टारक्षणे तेषां तत्त्वमर्थ-
मिदम् ॥ ४३ ॥

कारुणिकेति सर्वोपमम् महतोपयोगाय ॥ ४४ ॥

देव ! यद्यत् कृतं पुण्यं मया लोकजिगीषया ।
 तत्सर्वं तव वाणाय भूयाद्राम ! नमोऽस्तु ते ॥ ४५ ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः करुणामयः ।
 प्रसन्नोऽस्मि तव ब्रह्मन् ! यत्ते मनसि वर्तते ॥ ४६ ॥
 दास्ये तदखिलं कामं मा कुरुष्वान् संशयम् ।
 ततः प्रीतेन मनसा भार्गवो राममब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 यदि मेऽनुग्रहो राम ! तवास्ति मधुसूदन ! ।
 त्वद्भक्तसङ्गस्त्वत्मादे दृढाभक्तिः सदास्तु मे ॥ ४८ ॥
 श्रोत्रमेतत्प्रठेद्यस्तु भक्तिहीनोऽपि सर्वदा ।
 त्वद्भक्तिसास्य विज्ञानं भूयादन्ते स्मृतिस्तव ॥ ४९ ॥
 तथेति राघवेणोक्तः परिक्रम्य प्रणम्य तम् ।
 पूजितस्तदनुज्ञातो महेन्द्राचलमन्वगात् ॥ ५० ॥
 राजा दशरथो हृष्टो रामं चतुर्भिर्वागतम् ।

तव वाणाय भूयात् तद्वाणनाशं भूयादित्यर्थः अनेन सर्वकर्मक्षयेण
 भक्तिं देहीति व्यङ्ग्यम् ॥ ४५ ॥

तद्यज्ञं बुद्ध्वा तद्दानं भगवान् प्रतिजानीते तत इत्यादि ॥ ४६ ॥
 अथ स्वत्कामदाने ॥ ४७ ॥

श्रोत्रपि भक्तिकारणसम्पर्दं प्रार्थयते यदीति मधुसूदनेत्यनेन भोक्तृप्रति-
 बन्धकमत्कर्मनाशने इव समर्थ इति व्यङ्ग्यते ॥ ४८ ॥

विज्ञानं तदभेदमावात्कार इदं भक्तिफलं यदि कदाचिदिदं न स्यात्त-
 र्हि ध्याने मरणकाले तव स्मृतिरवश्यं भूयादिति शोकोपकाराय प्रार्थयत
 अनेन या मति सा गतिरिति न्यायात्तत्सूत्रतो तज्ज्ञाभोऽवश्यं भावीति
 भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

चतुर्भिर्वागतं चतुर्भिर्जनान्कात्यराजर्त्तनेन तया सम्भावना एवमुज्जि-

आलिङ्गालिङ्गा हर्षेण नेताभ्यां जलमुत्सृजत् ॥ ५१ ॥
 ततः प्रीतेन मनसा स्वस्थचित्तः पुरं ययौ ।
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरता देवसन्निताः ॥ ५२ ॥
 स्यां स्यां भार्यामुपादाय रेमिरे स्वस्वमन्दिरे ।
 मातापितृभ्यां संहृष्टो रामः सीता समन्वितः ॥ ५३ ॥
 रेमे वैकुण्ठभवने यिया सह यया हरिः ।
 युधाजिन्नाम कैकेयीभ्राता भरतभातुलः ।
 भरतं नेतुमागच्छत् स्वरार्यं प्रीतिसंयुतः ॥ ५४ ॥
 प्रेपयामास भरतं राजा स्नेहसमन्वितः ।
 शत्रुघ्नश्चापि संपूज्य युधाजितमरिन्दमः ॥ ५५ ॥
 कौशल्या शुश्रुभे देवी रामेण सह सीतया ।
 देवमातेव पौलोम्या शय्या शक्रेण शोभना ॥ ५६ ॥
 साकेते लोकनाथप्रथितगुणगणो लोकसङ्गीतकीर्तिः
 श्रीरामः सीतयासोऽखिलजननिकरामन्दसन्दोषमूर्तिः ।
 नित्यश्रीर्निर्विकारो निरवधिविभवो नित्यमायानिरासो

त्यर्थः बहुभाव आर्षः ॥ ५१ ॥

देवसन्निता देवतभ्याः ॥ ५२ । ५३ । ५४ ॥

युधाजित सम्पूज्य भरतं शत्रुघ्नं चापि प्रेपयामासेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

पौलोम्या पुत्रोपापत्यभूतया शय्या शक्रेण च देवमातेवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

साकेते अयोध्यायाम् लोकनाथेषु प्रसिद्धाः प्रसिद्धगुणगणा यस्य सः
 श्रीः सम्यग्गोता कीर्तिर्यस्य सकलजन्मसुखसामन्दोषमूर्हत्या मूर्तिर्यस्य
 एतगुणानन्दताकरोति भावः नित्यं श्रीः परार्थहर्षेण अतएव निराधि-
 विभव नित्यं आयाया आवरणदतिरूपाया निरासो यस्मात् सदा वर्षा

मायाकार्यानुसारी मनुज इव सदा भाति देवोऽखिलेशः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे बालकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

यं प्रत्यगावरिकेति भावः माया कार्यं सर्वमनुसरति सत्तास्मृतिभ्यां व्याप्नोति
तादृशः देवोऽपि अखिलेशोऽपि माययैव यो मनुज इव भाति ॥ ५७ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविभक्तुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदाखिविराजमानस्य
त्रोद्दिशतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीराजवर्मणः ज्ञाताध्यात्मरामायणे
सेतो बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ।

अध्यात्मरामायणम् ।

अयोध्याकाण्डम् ।

प्रथम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

एकदा सुखभासीनं रामं खान्तःपुराकिरे ।
सर्वाभरणसम्यन्त्रं रत्नसिंहासने स्थितम् ॥ १ ॥
नीलोत्पलदलश्यामं कौस्तुभमुक्तकन्धरम् ।
सीतया रत्नदण्डेन चामरेण्याय बीजितम् ॥ २ ॥
विनोदयन्तं ताम्बूलचर्यणादिभिरादरात् ।

प्रथमे त्वय सर्गेऽत्र रामो नारदश्च्युत प्रतिष्ठा रावणवधे ततवा-
निति वयदेति ॥ १ ॥

अथ काण्डे द्वितीये नारदस्येन रावणवधप्रवृत्तिरित्याह भगवान्
शिव । श्रीमहादेव उवाच

एकदेति ॥ १ ॥

कौस्तुभेनामृता सुजा भूषिता वाक्यरा यस्य तम् कौस्तुभमन्वेनाय
तस्यामकतदाकारो भूषणविशेष ॥ २ ॥

ताम्बूलचर्यणादिभिर्विनोदयन् क्रोडयन् सीताजितेन द्वेष्टुमर्हा-

नारदोऽवातरत्(१) द्रुमम्बराद्यत्र राघवः ॥ ३ ॥

शुद्धस्फटिकसंकाशः शरच्चन्द्र इवामलः ।

अतर्कितमुपायातो नारदो दिव्यदर्शनः ॥ ४ ॥

सं हृदा सहस्रोत्थाय रामः प्रीत्या कृतान्धलिः ।

ननाम शिरसा भूमौ सीतया सह भक्तिमान् ॥ ५ ॥

उवाच नारदं रामः प्रीत्या परमया युतः ।

संसारिणा मुनिव्रेष्ठ । दुर्लभं तव दर्शनम् ॥ ६ ॥

अस्माकं विषयासक्तचेतसा नितरा मुने ।

अवाप्तं मे पूर्वजन्मकृतपुण्यमहोदयैः ।

संसारिणापि हि मुने । लक्ष्यते सत्समागमः ॥ ७ ॥

अतस्त्वद्दर्शनादेव कृतार्थोऽस्मि मुनीश्वर ।

किं कार्यं ? ते मया कार्यं ब्रूहि तत्करवाञ्छि भो ॥ ८ ॥

अथ तं नारदोऽप्याह राघवं भक्तवत्सलम् ।

किं मोहयसि मा राम । वाच्यैर्लोकानुसारिभिः ॥ ९ ॥

संसार्यहमिति प्रोक्तं सत्यमेतत्त्वया विभो । ।

राघवम् यत्र राघवस्तत्र देवोऽम्बरात् आकाशात् अवातरदित्यर्थः ॥ ११४॥

संसारिणामिव दुर्लभम् ॥ ६ ॥

तत्रापि विषयासक्तचेतसा नितरामित्यर्थः तादृशमपि तव दर्शनं पूर्वजन्मकृतानि वाणि पुण्यानि पुण्यकर्माणि तज्जन्यमहोदयैः शुभाट्टैरवाप्तमित्यर्थः अहत फलसोदयो येभ्यस्तैरिति वाच्योऽर्थः ननु संसारिणा दुर्लभं वस्तु कथं त्वया लब्धं तत्राह संसारिणेति काकतान्दीयन्यायनेति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

जगतामादिभूता या सा माया गृहिणी तव ॥ १० ॥

त्वत्सन्निकर्षाज्जायन्ते तस्यां ब्रह्मादयः प्रजा ।

त्वदाश्रया सदा भाति माया या त्रिगुणात्मिका ॥ ११ ॥

सूतेऽजस्रं शुक्लकण्ठलोहिता सर्वदा प्रजा ।

लोकत्रयमहागेहे गृहस्थस्वमुदाहृतः ॥ १२ ॥

त्वं विष्णुर्जानकी लक्ष्मी शिवस्त्वजानकी शिवा ।

ब्रह्मा त्वं जानकी वाणी सूर्यस्त्वं जानकी प्रभा ॥ १३ ॥

भवान् शशाङ्क सीता तु रोहिणी शुभलक्षणा ।

शक्रस्त्वमेव पौलोमी सीता स्वाह्वानलो भवान् ॥ १४ ॥

यमस्त्वं कालरूपश्च सीता संयमनी प्रभो ।

निर्ऋतिस्त्वं जगन्नाथ । तामसी जानकी शुभा ॥ १५ ॥

राम । त्वमेव वरुणो भार्गवी जानकी शुभा ।

पायुस्त्वं राम । सीता तु सदागतिरितीरिता ॥ १६ ॥

कुबेरस्त्वं राम । सीता सर्वसम्पत्प्रकीर्तिता ।

रुद्राणी जानकी प्रोक्ता रुद्रस्त्वं लोकनाथस्तु ॥ १७ ॥

आदिभूता मूलप्रकृति आद्यान्त प्रकृति विद्याकायिनः । महेन्द्रः
इति श्रुते ॥ १० ॥

त्वत्सन्निकर्षादिति अचेतनत्वेन तस्याचेतनसन्निकर्षामेषत्वादिति भाव-
यतएव सा त्वदान्त्रमेति त्वत्सन्निकर्षेण तस्या अहृत्याश्वा त्वदान्त्रमेत्यर्थे वि-
शुणात्मिका सुखदुःखमोहस्वभावा सत्त्वगजस्वमोहपदगुणवयात्मिका ॥ ११ ॥

यतएव असुखातुल्यमानुषा गुणा प्रजा सूते तादृश्या गृहिण्या
युक्त लोकत्रयमहागेहे गृहस्थस्वमुदाहृतः ॥ १२ ॥

इदानीं सर्वं स्तोत्रं सीतैव सर्वं पुरुषं त्वमेवेति सर्वतोभानं सुवन्
त्वमेव गृहस्थ इत्यर्चनपदादयति त्वमित्यादिना ॥ १३ ॥

पौलोमी शची यमलोऽग्निः ॥ १४ । १५ । १६ । १७ ॥

लोके स्त्रीवाचकं यावत्तत्सर्वं जानकीं शुभम् ।

पुन्नामवाचकं यावत्तत् सर्वं त्वं हि राघव ! ॥ १८ ॥

तस्मात्सोकत्रये देव ! युवाभ्यां नास्ति किञ्चन ॥ १९ ॥

त्वदाभासोदिताज्ञानमव्याकृतमितीर्यते ।

तस्मान्महांसतः सूक्ष्मं लिङ्गं सर्वात्मकं ततः ॥ २० ॥

अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पञ्चप्राणोन्द्रियाणि च ।

लिङ्गमित्युच्यते प्राज्ञैर्जन्ममृत्युमुखादिमत् ॥ २१ ॥

स एव जीवसंज्ञश्च लोके भाति जगन्मयः ।

अवाच्यानादाविद्यैव कारणोपाधिरुच्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्मं सूक्ष्मं कारणाख्यमुपाधितितयं चित्तेः ।

विगिष्य किञ्चिदङ्गां चाभान्येनोपसंहरति लोके इति ॥ १८ ॥

लोकत्रयमहस्यत्वस्यसंहरति तस्मादिति युवाभ्यामन्यदिति शेषः
'तत्तुदा तदेवाहमाविषत्' इति तुभ्यां सर्वमेहरचैतन्येनैव चेतनत्वमिति
भावः ॥ १९ ॥

तद्देशोपपादयति त्वदिति त्वदाभासेन तत्त्वमन्येनोदितं हृद्यन्मुखत्व-
प्राप्तमोदयमज्ञानं चायेवाव्याकृतमितीर्यते 'महान् बुद्धितत्त्वं' ततः सूक्ष्ममह-
'ङ्कारः ततः' सर्वात्मकं सर्वकार्त्वात्मकं लिङ्गं लिङ्गदेहः ॥ २० ॥

सर्वात्मकत्वमाह अहङ्कारश्च बुद्धिसेत्यादि पञ्चेत्यस्य सूक्ष्मभूतामीति
शेषः प्राणोन्द्रियाणि पञ्च प्राणाः पञ्चेन्द्रियाणि ममस्तहङ्कारेणैव संश्लेषीतम्
तस्मादहङ्कारोऽहमित्याकारवृत्तिविशेषः बुद्धिरध्यवसायात्मकं महत्तत्त्वम् कर्मे-
न्द्रियाणि भूतेष्वन्तर्भूतानि तद्विङ्गं लिङ्गदेह एव प्राज्ञैः जन्ममृत्युमुखादि-
'मदुच्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स एव लिङ्गदेहाभिमान्येत्यर्थः जगन्मयो हिरण्यगर्भः तत्त्वमहिरूपता-
त्तत्त्वोत्थर्यः अवाच्या सत्त्वाद्यत्वाभ्यामनिर्वाच्याटनादिरूपतिरहिता कारणो-
पाधिः संसारकारणरूपकृतस्यस्य ब्रह्मण्य उपाधिः ॥ २२ ॥

सूक्ष्मं सूक्ष्मदेहः तत्त्वमशुपाधिर्विराट् सूक्ष्मं लिङ्गदेहसत्त्वमशुपाधिर्हि-

एतैर्विंशत्यो जीवः स्याद्विद्युक्तः परमेश्वरः ॥ २३ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्या संसृतिर्या प्रवर्तते ।

तस्या विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रस्त्वं रघूत्तम । ॥ २४ ॥

त्वत्त एव जगज्जातं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

त्वय्येव लीयते सत्त्वं तस्मात् त्वं सर्वकारणम् ॥ २५ ॥

रज्जावह्निमिवात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं भवेत् ।

परात्माऽङ्गमिति ज्ञात्वा भयदुःखैर्विसुच्यते ॥ २६ ॥

चिन्मात्रज्योजिया सर्वा, सर्वदेहेषु बुद्ध्यः ।

त्वया यस्मात्प्रकाशयन्ते सर्वस्यात्मा ततो भवान् ॥ २७ ॥

इत्यगर्भं कारणोपाधिरीश्वर एतैर्विंशत्यो जीवः अन्यर्थाभितया ईशस्यापि तत्रान्तर्भावात् उपाधिव्ययविशक्तो य स परमेश्वर इतीय इत्यर्थे 'विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः । ईशस्य यस्मिन्निर्हीन इतीय तत्पदं विदुः' इति पार्श्विकोक्ते ॥ २१ ॥

तत्र स्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्या कारणोपाधौ साक्षिणो भेदकमाह जाग्र-
दिति इन्द्रियादिदृष्टिमतो अभ्यदवस्था विश्वसाक्षिणो इन्द्रियवृत्त्यभाव-
कालिको अन्य कारणवासनानिमित्तार्थोपलब्धरूपा तेजससाक्षिणो सत्रा-
वस्था प्राज्ञसाक्षिणो निद्रावृत्त्यतिरिक्तसर्ववृत्त्यभावरूपा सुषुप्तावस्था एत-
न्मयात्मिकाया सृष्टेरेवविद्यात्मकत्वात् ततो विश्वव्यविकाररूप साक्षी
कारणोपाधिस्त्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

जगज्जन्मादिकारणमपि तमेवेत्याह त्वत्त इति सत्त्वं तद्विद्या-
सहितम् ॥ २५ ॥

रज्जाविति रज्जोरेवत्वेन ज्ञानाद्यथा भय तथात्मान जीवत्वेन
ज्ञानतो भय सशररूपम तस्या एव रज्जो रज्जुत्वेन ज्ञानाद्यथा भय-
निवृत्तिः तथा अस्य परमात्मत्वेन ज्ञानात्तद्विद्वत्तिरित्यर्थः ॥ २६ ॥

चिन्मात्रज्योतिरूपेण भवता सर्वदेहेषु वर्तमाना सर्वा बुद्ध्योऽन

अज्ञानान्वस्यते सर्वं त्वयि रज्जौ भुजङ्गवत् ।

त्वज्ज्ञानाल्लीयते सर्वं तस्मात् ज्ञानं सदाभ्यसेत् ॥ २८ ॥

त्वत्पादभक्तियुक्तानां विज्ञानं भवति क्रमात् ।

तस्मात्त्वद्भक्तियुक्ता ये मुक्तिभाजस्त एव हि ॥ २९ ॥

अहं त्वद्भक्तभक्तानां तद्भक्तानां च किङ्करः ।

अतो मामनुगृहीष्व मोक्षयस्व न मां प्रभो ! ॥ ३० ॥

त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा मे जनकः प्रभो ! ।

अतस्तवाहं मौक्तोऽस्मि भक्तं मां पाहि राघव ! ॥ ३१ ॥

इत्युक्त्वा बद्धशो नत्वा स्थानन्दाश्रुपरिलुतः ।

उवाच वचनं राम ! (१) ब्रह्मणा नोदितोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥

करणानि यस्मात्प्रकाशयन्ते तत्तद्गुणितमिति सम्पाद्यन्ते अतो भगान् सर्वस्या-
त्माऽन्तर्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अज्ञानात्त्वत्स्वरूपज्ञानात्त्वयि इदं सर्वं जगत् न्वस्यते आरोप्यते
जगद्रूपेण त्वं ब्रह्म च इत्यर्थः यथा च रज्जुतत्त्वाज्ञानाद्वायमानस्य भुजङ्गस्य
रज्जुज्ञानात्तस्य एवं तत्स्वरूपज्ञानाज्जगतो लयः अतस्तज्ज्ञानं सदाभ्यसेत्
'तद्विन्दनं तत्कथनमन्योऽन्यं तत्प्रबोधनम् । एकान्ते तत्परत्वं च तदभ्यासं
विडुर्बुधा' इत्युक्तमभ्यासं कुर्यात् ॥ २८ ॥

त्वत्पादभक्तियुक्तानाम् 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
स्पर्शनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इत्येवं नवविधा भक्तियुक्तानां
क्रमात् वैराग्यश्रवणादिक्रमेण विज्ञानमपरोक्षसाक्षात्कारो भवत्यतस्त एव
मुक्तिभाज इत्यर्थः ॥ २९ ॥

न मोक्षयस्व स्वमाययेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नोदितोऽस्मि त्वद्विकटे सन्देशं वक्तुं प्रेरितोऽस्मि ॥ ३२ । ३३ ॥

रावणस्य वधार्थाय जातोऽसि रघुसत्तम । ।
 इदानीं राज्यरक्षार्थं पिता त्वामभिपेक्षति ॥ ३३ ॥
 यदि राज्याभिसंस्तो रावणं न हनिष्यसि ।
 प्रतिज्ञा ते कृता राम । भूभारहरणाय वै ॥ ३४ ॥
 तत् सत्यं कुरु राजेन्द्र । सत्यसन्धस्त्वमेव हि ।
 श्रुत्यैतद्गदितं रामो नारदं प्राह सस्मितम् ॥ ३५ ॥
 शृणु नारद मे किञ्चिद्विद्यतेऽविदितं क्वचित् ? ।
 प्रतिज्ञातं च यत्पूर्वं करिष्ये तन्न संग्रहः ॥ ३६ ॥
 किन्तु कालानुरोधेन तत्तत्प्रारब्धसंक्षयात् ।
 हरिष्ये सर्वभूभारं कमेणासुरमण्डलम् ॥ ३७ ॥
 रावणस्य विनाशार्थं श्लोभन्ता दण्डकाननम् ।
 चतुर्दशसमास्तास्तु पित्वा मुनिवेशदृक् ॥ ३८ ॥
 सीतामिपेण तं दुष्टं सफुलं नाशयाम्यहम् ।
 एवं रामे प्रतिज्ञाते नारदः प्रमुमोद ह ॥ ३९ ॥
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दण्डवत्प्रणिपत्य तम् ।
 अतुज्ञातश्च रामेण ययौ देवगतिं मुनिः ॥ ४० ॥

भूभारहरणाय कृता ते प्रतिज्ञा व्यर्थं स्यादिति शेषः ॥ ३४ ॥
 तस्मात् तत् प्रतिज्ञातं वचः सत्यं कुरु यत्स्वमेव सत्यसन्धः सत्यप्र-
 तिज्ञः ॥ ३५ ॥

अविदितमिति चेद् विद्यते इत्यत्र काङ्क्ष कचिद्दोषे काले वा किञ्चि-
 दस्तु भेदविदितं विद्यते अपि तु नेत्यर्थं सर्वं विदितमेवास्ते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥
 काष्ठातुरोधेनेति काष्ठस्य सख्यताया मयैव स्थापितत्वादिति भावः
 असुरमण्डलं रक्षोमण्डलरूपं भूभारम् ॥ ३७ । ३८ । ३९ ॥
 देवगतिं देशलोकमानम् ॥ ४० ॥

सम्पादं पठति शृणोति संस्मरेद्वा
 यो नित्यं मुनिवररामयोः स भक्त्या ।
 संप्राप्नोत्यमरसुदुर्लभं विमोक्षं
 कैवल्यं विरतिं पुरःसरं क्रमेण ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उन्नामहेश्वरसंवादे त्रयोध्याकाण्डे
 प्रथमः सर्गः ।

कैवल्यं विमोक्षम् मच्चैकत्वव्यपन्नं मोक्षम् विरतिर्वैराग्यम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमत्पद्मराजविषयद्वन्द्वसमर्थत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः
 शतौ अध्यात्मरामायणे शतौ त्रयोध्याकाण्डे
 प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ राजा दशरथः कदाचिद्रुहसि स्थितः ।
 वशिष्ठं स्वकुलाचार्यमाह्वयेदमभाषत ॥ १ ॥
 भगवन् ! राममपिलाः प्रशंसन्ति मुहुर्मुहुः ।
 पौराच नैगमा दृष्ट्वा मन्त्रिणश्च विशेषतः ॥ २ ॥
 ततः सर्वगुणोपेतं रामं राजीवलोचनम् ।
 ज्येष्ठं राज्येऽभिषेक्ष्यामि दृष्ट्वाऽहं मुनिपुङ्गव ! ॥ ३ ॥
 भरतो मातुलं द्रष्टुं गतः शत्रुघ्नसंयुतः ।
 अभिषेक्ष्ये ख एवाशु भयांसाश्चातुमोदताम् ॥ ४ ॥
 सम्भाराः संभ्रियन्तां च गच्छ मन्त्रय राघवम् ।
 उच्छ्रीयन्तां पताकाश्च नाना वर्णाः समन्ततः ॥ ५ ॥
 तोरणानि विचित्राणि स्वर्णमुक्तामयानि वै ।

द्वितीये रात्रि रामस्याभिषेकं कर्तुमुद्यते । अन्यरात्रोदितः रात्रौ
 विभ्रं चक्र दतीर्यते ॥ १ ॥

अथ राजेति रुहसि शब्दात् ॥ १ ॥

नैगमा निगमे वशिष्ठस्ये भद्रा यद्वा निगमं वेदं तदपि वा विन्दति
 ते नैगमा ॥ २ ॥

ततः सर्वगुणोपेतः ॥ ३ ॥

भरतो मातुलमिति अनेन वैद्वेयोपनिबन्धप्रकारान्निरासः भरतागमन-
 पश्यन्नेतन्मभिषेके तदागमनोत्तरतुभयोर्विभागं अतिव्याप्त्येवं तां वधा-
 धास इति भावः ॥ ४ ॥

संभाराः अभिषेकसाधनौ मन्त्रादिति अविषादवादेभिरिति शेषः उच्छ्री-
 यन्तामप्यनाविश्वर्गः ॥ ५ ॥

आह्वय मन्त्रिणं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ ६ ॥

आज्ञापयति यद्यत्त्वां मुनिस्तत्तत् समानय ।

यौवराज्येऽभिषेक्ष्यामि श्वोभूते रघुनन्दनम् ॥ ७ ॥

तथेति हर्षात् स मुनिं किङ्करोमीत्यभाषत ।

तमुवाच महातेजा वशिष्ठो आनिनां वरः ॥ ८ ॥

श्वःप्रभाते मध्यकक्षे कन्यकाः स्वर्णभूषिताः ।

तिष्ठन्तु षोडश गजः स्वर्णरत्नादिभूषितः ॥ ९ ॥

चतुर्दन्तः समायातु ऐरावतकुलोद्भवः ।

नाना तीर्थोदकैः पूर्णाः स्वर्णकुम्भाः सङ्ख्ययः ॥ १० ॥

स्याप्यन्तां नव वै व्याघ्रचर्मणि त्रीणि चानय ।

श्वेतकृत्तं रत्नदण्डं मुक्तामणिविराजितम् ॥ ११ ॥

दिव्यमाल्यानि वस्त्राणि दिव्याभरणानि च ।

मुनयः सत्कृतास्तत्र तिष्ठन्तु कुशपाणयः ॥ १२ ॥

भर्तव्यो वारसुख्याश्च गायका वेणुकास्तथा ।

नाना वादितकुशला वादयन्तु वृषाङ्गणे ॥ १३ ॥

तीरणानि उच्छ्रीयन्तमित्यनुकर्ष ॥ ६ । ७ । ८ ॥

मध्यकक्षे मध्यदारे षोडशेति कन्यकान्वयि वात्सीकिनापि कन्याना-
मष्टसंख्या द्विरुक्ता 'षोडौ कन्याश्च रविरो मत्तश्च वरवारण' अष्टौ कन्याश्च
भागवत्या सर्वाभरणभूषिता' इति गज इत्युत्तरान्वयि ॥ ९ ॥

नानातीर्थोदकैः प्रयागादितीर्थोदकैः ॥ १० ॥

व्याघ्रचर्मणि नव वा त्रीणि वा मद्रूपीठास्तदर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥

दिव्याभरणानि चेत्यत्र स्याप्यनामित्यनुकर्षः ॥ १२ ॥

वारसुख्या वारः संकेतदिनमेव सुखं भर्तृनियमे यासा ता वेष्ट्या
इत्यर्थं वेणुका वेणुवादनशीला ॥ १३ ॥

इत्यश्वरथपादाता बहिस्तिष्ठन्तु सासुधाः ।
 नगरे यानि तिष्ठन्ति देवतायतनानि च ॥ १४ ॥
 तेषु प्रवर्त्तता पूजा नानाबलिभिराहता ।
 राजानः श्रीघ्नमायान्तु नानोपायनपाणयः ॥ १५ ॥
 इत्यादिष्व सुनिः श्रीमान् सुमन्त्रं वृषमन्त्रिणम् ।
 स्वयं जगाम भवनं राघवस्यातिशोभनम् ॥ १६ ॥
 रथमारुह्य भगवान्वशिष्ठो सुनिसत्तमः ।
 त्रीणि कक्षाण्यतिक्रम्य रथात् क्षितिमवातरत् ॥ १७ ॥
 अन्तःप्रविश्य भवनं स्वाचार्यत्वादवारितः ।
 सुवमागतमाज्ञाय रामसूर्यं क्षताञ्जलिः ॥ १८ ॥
 प्रत्युदगम्य नमस्कृत्य दण्डवद्भक्तिसंयुतः ।
 स्वर्णपात्रेण पानीयमानिनायाशु जानकी ॥ १९ ॥
 रत्नासने समायेष्ट्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
 तदापः शिरसा धत्वा सीतया सह राघवः ॥ २० ॥
 धन्योऽस्मीत्यब्रवीद्रामस्तव प्रादाश्वधारणात् ।
 श्रीरामेणैव मुक्तस्तु प्रहसन्मुनिरब्रवीत् ॥ २१ ॥

इत्यश्वरथपादाता इत्युपपत्तिरुक्ता ॥ १४ ॥

नानाबलिभिः पूजोपकरणैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

स्वाचार्यत्वादतिष्ठत्वाश्च द्वारपात्रैरवारितो भवनं प्रविष्टवान् अन्तः -

पुरं प्रविष्ट इति शेषः ॥ १८ ॥

पानीयमानिनाय अर्घ्यपादार्पणमिति भावः ॥ १९ ॥

तदापः तत्पादप्रक्षालनञ्च ॥ २० ॥

अब्रवीत् बहिस्तिष्ठमिति शेषः ॥ २१ ॥

त्वत्पादसलिलं धत्वा घन्योऽभूद्गिरिजापतिः ।

ब्रह्माऽपि सत्पिता ते हि पादतीर्थहताशुभः ॥ २२ ॥

दूदानौ भाषसे यत्त्वं लोकानामुपदेशकत् ।

जानामि त्वां परात्मानं लक्ष्म्या सञ्जातमीश्वरम् ॥ २३ ॥

देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं भक्तानां भक्तिसिद्धये ।

रावणस्य वधार्थाय जातं जानामि रावण ! ॥ २४ ॥

तथाऽपि देवकार्यार्थं शुद्धं नोद्घाटयाम्यहम् ।

यथा त्वं मायया सर्वं करोषि रघुनन्दन ! ॥ २५ ॥

तथैवानुविधास्येऽहं शिष्यस्तं गुरुरप्यहम् ।

गुरुगुरुणां त्वं देव ! पितृणां त्वं पितामहः ॥ २६ ॥

अन्तर्यामी जगद्यात्मावाहकस्त्वमगोचरः ।

शुद्धसत्त्वमयं देहं धत्वा स्वाधीनसम्भवम् ॥ २७ ॥

मनुष्य इव लोकेऽस्मिन् भासि त्वं योगमायया ।

पौरोहित्यमहं जाने विगर्ह्यं दुष्यजीवनम् ॥ २८ ॥

त्वत्पादसलिलं गङ्गाद्वयं जलम् ॥ २२ ॥

उपदेशकत्वं ब्रह्मण्येवैवं भक्तिः कार्येति लोकावुपदिशसित्वर्थः ॥ २३ ॥

भक्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वतरन्त्ररूपावेषया रामसरूपे भक्तिरेव सर्वत-
मायनमिति सूचितम् ॥ २४ ॥

त माययेति • माययाष्ठादितससरूपो यथा व्यवहरसि तथैव त्वयि
प्रियात्वेन गुरुभूत्वाऽहं व्यवहरिष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

वाक्यमर्थमाह गुरुरिति गुरुणामित्यप्यद्वयं ब्रह्मादीनाम् ॥ २६ ॥

तत्त्वेन हेतुमाह अन्तर्यामीति अन्तःस्थित्वा सर्वनियामकः अगोचर-
मायानमयोरप्यविवक्ष्य स्वाधीनसम्भाव्यत्वं मायाधिपत्यस्याम् ॥ २७ ॥

दुष्मजीवन इत्यजीविकारूपं पौरोहित्यं राजपौरोहित्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

५४४

दृष्ट्वाकृणां कुले रामः परमात्मा जनिष्यते ।
 इति ज्ञातं मया पूर्वं ब्रह्मणा कथितं पुरा ॥ २८ ॥
 ततोऽहमायया राम ! तव सम्बन्धकाङ्क्षया ।
 अकार्षं गर्हितमपि तवाचार्यत्वसिद्धये ॥ २९ ॥
 ततो मनोरथो मेऽद्य फलितो रघुनन्दन ! ।
 त्वदधीना महामाया सर्वलोकैकमोहिनी ॥ ३० ॥
 मां यथा मोहयेन्नैव तथा कुरु रघूदृढ ! ।
 गुरुनिष्कृतिकामस्त्वं यदि देह्येतदेव मे ॥ ३१ ॥
 प्रसन्नात् सर्वमप्युक्तं न वाच्यं कुत्रचिन्मया ।
 राज्ञा दशरथेनाहं प्रेषितोऽस्मि रघूदृढ ! ॥ ३२ ॥
 त्वामामन्त्रयितुं राज्ये श्लोऽभिप्रेक्षति राघव ! ।
 अद्य त्वं सीतया सार्द्धमुपवासं यथाविधि ॥ ३३ ॥
 कृत्वा शुचिर्भूमिगायी भव राम ! जितेन्द्रियः ।
 गच्छामि राजसान्निध्यं त्वं तु प्रातर्गमिष्यसि ॥ ३४ ॥
 इत्युक्त्वा रघुमारुह्य ययौ राजगुरुर्द्धतम् ।
 रामोऽपि सत्पणं दृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

तत्रमम्याकं द्वादशांशहस्तमाह आचार्यत्वसिद्धये इति ॥ २९ ॥

महामायां चत्वात् गुरुदक्षिणाम् याचते त्वदधीनेत्यादि ॥ ३० ॥

गुरुनिष्कृतिकाम गुरौ प्रत्युपकारकरन्ध्रः ॥ ३१ ॥

एवमेव महारूपमन्त्रादि प्रहसन्निदमतीति द्वागधीदाह प्रहसन्नि-
 दिति ॥ ३२ ॥

इति ॥ ३३ ॥

आमन्त्रयति बोधयितुम् ॥ ३४ ॥

प्रातर्गमिष्यसि राजसंनिध्यं इति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सौमित्रे ! यौवराज्ये मे श्रोऽभिषेको भविष्यति ।
 निमित्तमात्रमेवाहं कर्त्ता भोक्ता त्वमेव हि ॥ ३७ ॥
 मम त्वं हि बहिः प्राणो नात्र कार्या विचारणा ।
 ततो वशिष्ठेन यथा भाषितं तत्तथाऽकरोत् ॥ ३८ ॥
 वशिष्ठोऽपि वृषं गत्वा कृतं सर्वं न्यवेदयत् ।
 वशिष्ठस्य पुरो राज्ञा ह्यक्तं रामाभिषेचनम् ॥ ३९ ॥
 यदा तदैव नगरे श्रुत्वा कञ्चित्पुमान् जगौ ।
 कौशल्यायै राममात्रे सुमित्रायै तथैव च ॥ ४० ॥
 श्रुत्वा ते हर्षसंपूर्णे ददतुर्ह्यरमुत्तमम् ।
 तस्यै ततः प्रीतमनाः कौशल्या पुत्रवत्सला ॥ ४१ ॥
 लक्ष्मीं पर्यञ्चरद्देवीं रामस्यार्थप्रसिद्धये ।
 सत्यवादी दशरथः करोत्येव प्रतिश्रुतम् ॥ ४२ ॥
 कैकेयीवशगः किन्तु कामुकः किं करिष्यति ।
 इति व्याकुलचिन्ता सा दुर्गा देवीमपूजयत् ॥ ४३ ॥

एतद्राष्ट्रप्राप्तिफलं सर्वैवेत्याह निमित्तमात्रमिति कर्त्ता राज्यकर्त्ता
 भोक्ता राज्यसुखभोक्ता अनेन सत्य कर्त्तृत्वादिराहित्यमपि ध्वनितम् ॥ ३७ ॥

मम त्वं हि बहिः-प्राण इति अनेन शेषांशरूपत्वात्तस्य प्राणधरक-
 तत्त्वं जीवात् दर्शितम् ॥ ३८ ॥

पुरः अये ॥ ३९ ॥

नगरे विद्यमानः कञ्चित्पुमान् राममात्रे सुमित्रायै च न्यवेदयत् ॥ ४० ॥

तस्यै तद्वत्सार्हदाय ॥ ४१ ॥

प्रतिश्रुतं प्रतिश्रुतम् ॥ ४२ ॥

दुर्गा देवी सकलदुःखहरणशक्ततादिति भावः ॥ ४३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवा दैवीं वाणीमचोदयन् ।

गच्छ देवि ! भुवो लोकमयोध्यायां प्रयत्नतः ॥ ४४ ॥

रामाभिषेकविघ्नार्थं यतस्व ब्रह्मवाक्यतः ।

मन्थरां प्रविशस्वादौ कैकेयीं च ततः परम् ॥ ४५ ॥

ततो विघ्ने समुत्पन्ने पुनरेहि दिवं शुभे । ।

तथेत्युक्त्वा तथा चक्रे प्रविवेकाय मन्यराम् ॥ ४६ ॥

साऽपि कुला त्रिवका तु प्रासादाग्रमघारुहत् ।

नगरं परितो दृष्ट्वा स्रष्टतः समलङ्घतम् ॥ ४७ ॥

नानातोरणसम्बाधं पताकाभिरलङ्घतम् ।

सर्वोत्सवसमायुक्तं विस्मिता पुनरागतम् ॥ ४८ ॥

धात्रीं पप्रच्छ मातः किं ? नगरं समलङ्घतम् ।

नानोत्सवसमायुक्ता कौशल्या चाति हर्षिता ॥ ४९ ॥

ददाति विप्रमुख्येभ्यो वस्त्राणि विविधानि च ।

तामुवाच तदा धात्री रामचन्द्राभिषेचनम् ॥ ५० ॥

शोभविष्यति तेनाद्य सर्वतोऽलङ्घतं पुरम् ।

दैवीं कुम्भकर्णस्य निद्रावरणाद्वारादिना देवानामपकर्षीमयोध्यामदे-
शावच्छिन्नं भुवो लोक गच्छेन्नान्यथ ॥ ४४ ॥

आदौ मन्यरा प्रविशस्व कैकेयीमेरण्यायम् आर्षभदृ तत परं राज-
मेरण्यायं कैकेयीं प्रविश ॥ ४५ ॥

विघ्ने अभिपश्विघ्ने तथा चक्रे अयोध्यागमन चक्रे दैवीवाणीति
शेष ॥ ४६ ॥

सा वाण्याविष्टा त्रिषु कटावुरधि कण्ठे च वक्त्रा । ४७ । ४८ ।

वि क्षेत्रे हेतुना नगरमलङ्घतम् क्षेत्रे च हेतुना कौमन्दोऽनयुक्ता
ददाति ॥ ४९ । ५० । ५१ ॥

तच्छ्रुत्वा त्वरितं गत्वा कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

पर्यङ्कस्था विशालाक्षीमेका ते पर्यवस्थिताम् ।

किं शेषे दुर्भगे । मूढे महद्भयमुपस्थितम् ॥ ५२ ॥

न जानीषेऽतिसौन्दर्यमानिनी मत्तगामिनी ॥ ५३ ॥

रामस्यानुग्रहाद्वाङ्मनः शोऽभिषेको भविष्यति ।

तच्छ्रुत्वा सहस्रोत्थाय कैकेयी प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥

तस्यै दिव्यं ददौ स्वर्णनूपुरं रत्नभूषितम् ।

हर्षस्थाने किमिति मे कथ्यते ? भयमागतम् ॥ ५५ ॥

भरतादधिको रामः प्रियलक्ष्णे प्रियस्वदः ।

कौशल्या मा समं पश्यन् सदा शुश्रूषते हि माम् ॥ ५६ ॥

रामाङ्ग्यं किमापन्नं तव मूढे वदस्व मे ।

तच्छ्रुत्वा विपसादाय कुन्ता कारणवैरिणी ॥ ५७ ॥

ऋणु महच्चनं देवि । यद्यर्थं ते महद्भयम् ।

त्वा तोषयन् सदा राजा प्रियवाक्यानि भाषते ॥ ५८ ॥

कामुकोऽतप्यवादी च त्वा वाचां परितोषयन् ।

कार्यं करोति तस्या वै राममातुः सुपुष्कलम् ॥ ५९ ॥

इत्यस्य राज्याप्राप्ता दुर्भगे तद्विनाशहित्वाच्च मूढे ॥ ५२ । ५३ ॥

राष्ट्रोऽनुग्रहाद्वाङ्मनः शोऽभिषेको भविष्यतीत्यन्य ॥ ५४ । ५५ । ५६ ॥

कारणेन वाचोप्रवेयरूपेण वैरिणी वैरमापन्ना अकारणवैरिणीति

चेद रति कश्चिन् ॥ ५७ ॥

यद्यर्थं चत्त्वमेव नयोप्यते ते महद्भयमागतमिति ॥ ५८ ॥

अतप्यवादीति चेद त्वमेव मे प्रियेयादिवाक्य मित्या प्रस्ताप एव
तस्येवैव कार्यं हितम् ॥ ५९ ॥

मनस्येतन्निधायैव प्रेषयामास ते सुतम् ।

भरतं मातुलकुले प्रेषयामास सानुजम् ॥ ६० ॥

सुमित्रायाः समीचीनं भविष्यति न संशयः ।

सत्कृष्णो राममन्वेति राज्यं सोऽनुभविष्यति ॥ ६१ ॥

भरतो राघवस्याग्रे किङ्करो वा भविष्यति ।

विवास्यते वा नगरात् प्राणैर्वा हायतेऽचिरात् ॥ ६२ ॥

त्वं तु दासीव कौशल्या नित्यं परिचरिष्यसि ।

ततोऽपि मरणं श्रेयो यत् सपत्न्याः पराभवः ॥ ६३ ॥

अतः शीघ्रं यतस्वाद्व भरतस्याभिप्रेचने ।

रामस्य वनवासार्थं वर्षाणि नवपञ्च च ॥ ६४ ॥

ततो रुद्धोऽभये पुत्त्रस्तव राक्षि । भविष्यति ।

उपायन्ते प्रवक्ष्यामि पूर्वमेव मुनिचितम् ॥ ६५ ॥

पुरा देवासुरे युद्धे राजा दशरथः स्वयम् ।

इन्द्रेण याचितो धन्वी सहाचार्यं महारथः ॥ ६६ ॥

जगाम सेनया सार्द्धं त्वया सह प्रभुभानने ।

सुहृं प्रकुर्वतस्तस्य राक्षसे सह धन्विनः ॥ ६७ ॥

अतिष्ठ सावित्रात् प्रेषयामासिति पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ६० । ६१ ॥

प्राणैर्वा हायते त्याज्यते वधो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

सपत्न्या सकाशात्पराभवः तत्तेवादिरूपज्ञातो मरणं श्रेय इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अभिप्रेचने विषयसङ्गमो नवपञ्च अतर्क्यः ॥ ६४ ॥

हे राक्षि अमये अभयस्थाने मयैरहिते तव पुत्त्रो रुद्धो राज्ये एवो

भविष्यतीत्यर्थः ननु ववसा सर्वगुणैश्च ज्येष्ठे विद्यमाने कथं कनीयसो मे

पुत्त्रस्य राज्यमत आह उपायमिति ॥ ६५ ॥

इन्द्रेण स्वयं याचित इत्यन्वयः ॥ ६६ । ६७ ॥

तदाक्षकीलो न्यपतच्छिन्नसस्य न वेद सः ।

त्वं तु हस्तं समावेश्य कीलरन्ध्रेऽतिधैर्यतः ॥ ६८ ॥

स्थितवत्यसितापाङ्गी पतिप्राणपरीक्षया ।

ततो ज्ञत्वाऽसुरान् सर्वान् ददर्श त्वामरिन्दमः ॥ ६९ ॥

आश्चर्यं परमं लेभे त्वामालिङ्ग्य मुदान्वितः ।

दृणीष्व यत्ते मनसि वाञ्छितं वरदोऽस्माकम् ॥ ७० ॥

वरद्वयं दृणीष्व त्वमेवं राजाऽवदत् स्वयम् ।

त्वयोक्तो वरदो राजन् ! यदि दत्तं वरद्वयम् ॥ ७१ ॥

त्वय्येव तिष्ठतु चिरं न्यासभूतं ममानघ ! ।

यदा मेऽवसरो भूयान्नदा देहि वरद्वयम् ॥ ७२ ॥

तथेत्युक्त्वा स्वयं राजा मन्दिरं ब्रज सुव्रते ।

त्वत्तः श्रुतं मया पूर्वमिदानीं स्मृतिमागतम् ॥ ७३ ॥

अतः शीघ्रं प्रविश्याद्य कोधागारं रूपाग्विता ।

विमुच्य सर्वाभरणं सर्वतो विनिकीर्य च ।

भूमावेव यथाना त्वं दृणीमातिष्ठ भामिनी ॥ ७४ ॥

अक्षकीलः रयाक्षकील इत्यर्थः स तस्य जितो न्यपतत् स दगरणो न वेद तत्कीलरन्ध्रे कीलस्थाने सहस्रं दत्त्वा त्वं स्थितवतीत्यवयः ॥ ६८ । ६९ । ७० ॥

राजा अवदत् तयो वरदो राजा तयोक्तः किञ्चिन्नदाह राजद्रि-
त्यादि ॥ ७१ ॥

भमेति वरद्वयमिति शेषः त्वया मह्यं दत्तं वरद्वयमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

तथेत्युक्त्वा चे सुव्रते मन्दिरं ब्रज सुद्विभूतेः चित्तिर ब्रजेति स्वयच्छ्र-
वातिरिति शेषः एतत्कार्यं तन्न एव श्रुतम् ॥ ७३ ॥

तूलीमातिष्ठ मौनं कुरु यतः प्रविश्यादिति तद्वक्तं करिष्यामीति
इत्यादिपदं राजा कुरु मा परेत्त्यर्थः ॥ ७४ ॥

यावत् सत्यं प्रतिज्ञाय राज्ञाऽभीष्टं करोति ते ।
 श्रुत्वा त्रिवक्त्रयोक्तं तत्तदा कैकयनन्दिनी ॥ ७५ ॥
 तथ्यमेवापिलं मेने दुःसद्भाहितविभ्रमा ।
 तामाह कैकयी दुष्टा कुतश्चो बुद्धिरीदृशी ॥ ७६ ॥
 एवं त्वां युद्धिसम्पन्नां न जाने वक्रमुन्दरि ! ।
 भरतो यदि राजा मे भविष्यति सुतः प्रियः ॥ ७७ ॥
 ग्रामान् यतं प्रदास्यामि मम त्वं प्राणवस्तुभा ।
 हृत्युक्ता कोपभवनं प्रविश्य सहसा रूपा ॥ ७८ ॥
 विमुच्य सर्वाभरणं परिकीर्य समन्ततः ।
 भूसौ शयाना मलिना मलिनाम्बरधारिणी ॥ ७९ ॥
 प्रोवाच शृणु मे कुले यावद्भ्रामो वनं व्रजेत् ।
 प्राणांस्त्यक्ष्येऽथ या यके शयिष्ये तावदेव हि ॥ ८० ॥
 निश्चयं कुरु कल्याणि ! कल्याणं ते भविष्यति ।
 हृत्युक्ता प्रययौ कुला गृहं साऽपि तयाऽकरोत् ॥ ८१ ॥

तदेवाह यावदिति ममम् तत्पूर्वकं त्रयवपूर्वकमिति यावत्तथा प्रतिज्ञाय
 राजा तेऽभीष्टं दातुं करोति तावन्मोहं दुर्बल्यर्थे ॥ ७५ ॥

इत्युक्तेन जातविभ्रमा श्रुतिरपि हितबुद्धिमतो दुष्टा दुष्टभावा ॥ ७६ ॥
 वक्रारवि भवितव्यान्मममुन्दरो तदन्वोधनं वक्रमुन्दरि ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

समन्ततः परिकीर्य इत्युक्तं प्रविश्य मलिनाभूमिमुत्तनाम्बुलिना-

माला ॥ ७९ ॥

यावद्भ्रामो वनं तावदेवं शयनमेव शयिष्या तदगमने तु प्राणांस्त्यजे
 इत्यर्थः ॥ ८० ॥

निश्चयश्चक्रेतिवचनम् ॥ ८१ ॥

धीरोऽत्यन्तदयान्वितोऽपि सुगुणाचारान्वितोवाऽय वा ।

नीतिज्ञो विधिवाददेशिकपरो विद्याविवेकोऽय वा ।

दुष्टानामतिपापभावितधियां सद् सदा चेद्भजेत्

तद्बुद्ध्या परिभावितो ब्रजति तत्साम्यं क्रमेण स्फुटम् ॥ ८२ ॥

अतः सद्भः परित्याज्यो दुष्टानां सर्वदैव हि ।

दुःसङ्गी व्यवते स्वार्थाद्यथेयं राजनान्यथा ॥ ८३ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभानहेत्वरचम्पादे अयोध्याकाण्डे

द्वितीयः सर्गः ।

अथ कैकेयाः कुलासङ्गादिदम्बविधायकारित्वमित्यर्थः विद्येयं सामान्य-
स्मरणार्थान्तरव्याप्तिं दर्शयति भीर इति अहमन्ता इत्यर्थः सुगुणदाया-
याचारान्वित इत्यर्थः वाचस्पत्येयं विधिवादेति तादृशो यो देशिको गुरुः
गलरसत्वेनापरः गुरुसेवया सकलविधेयनिषेधार्थेण इत्यर्थः विद्या वस्तुतत्त्व-
ज्ञानं तेन विवेकः कर्तव्याकर्तव्यविचारो यस्त सः ॥ ८२ । ८३ ॥

इति श्रीमत्ककटराजविमद्वह्मरचमर्पेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः

उभानध्यात्मरामायणे सेतो अयोध्याकाण्डे

द्वितीयः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

ततो दशरथो राजा रामाभ्युदयकारणान् ।
 आदिष्ट्य मन्त्रिप्रकृतीः सानन्दो गृहमाबिषत् ॥ १ ॥
 तत्प्राहृष्टा मित्रां राजा किमेतदिति विह्वलः ।
 या पुरा मन्दिरं तस्याः प्रविष्टे मयि शोभना ॥ २ ॥
 वसन्ती मासुपायाति सा किं नैवाद्य दृश्यते ।
 इत्यात्मन्येव संचिन्त्य मनसाऽतिविदूयता ॥ ३ ॥
 यमच्छ दासीनिकरं कुतो वः स्मामिनी शुभा ? ।
 नायाति मां यथा पूर्वं मत्प्रिया प्रियदर्शना ॥ ४ ॥
 ता जघुः क्रोधभवनं प्रविष्टा नैव विद्महे ।
 कारणं तत्र देव ! त्वं गत्वा निचेतुमर्हसि ॥ ५ ॥
 इत्युक्तो भयसन्तप्तो राजा तस्याः समीपगः ।
 उपविश्य यनैर्दंष्ट्रं स्पृशन्त्यै पाणिनाऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 किं शेषे यस्तुवाष्टे ? पर्यङ्कादीन् विहाय च ।
 मां त्वं सेदयसे भीरु ! यतो मां नावभाषसे ॥ ७ ॥
 थलद्वारं परित्यज्य भूमौ मलिनवाससा ।

तत इति मन्त्रिणः उच्यन्ते । प्रकृतयो सप्तपौराः ॥ १ ॥

तस्या वैकेया मन्दिरं प्रविष्टे मयि वैकेयो वसन्ती मासुपायाति साऽद्य

(किं न दृश्यते एतत्किमिच्छन्त्यः ॥ २ ॥ १ ॥

वः शुभाकम् ॥ ३ ॥ १ ॥ ६ ॥

मां किं सेदयसे इत्येतदर्थे इति ॥ ७ ॥

किमर्थं ब्रूहि सकलं विधास्ये तव वाञ्छितम् ॥ ८ ॥

को वा तवाङ्कितं कर्त्ता नारी वा पुरुषोऽपि वा ।

स मे दृग्दृश्यं वध्यं भविष्यति न संशयः ॥ ९ ॥

ब्रूहि देवि ! ययाप्रीतिस्तदवश्यं ममाग्रतः ।

तदिदानीं साधयिष्ये सुदुर्लभमपि क्षणात् ॥ १० ॥

जानासि त्वं मम स्वान्तं प्रियं मां स्वपथे स्थितम् ।

तथाऽपि मां खेदयसे हृद्या तव परिचयः ॥ ११ ॥

ब्रूहि ? कन्वनिनं कुर्यान्दरिद्रं ते प्रियङ्करम् ।

धनिनं क्षणमात्रेण निर्धनं च तवाङ्कितम् ॥ १२ ॥

ब्रूहि ? कं वा वधिष्यामि वधार्हो वा विमोक्ष्यते ।

किमत्र बद्धनोक्तेन प्राणान्दास्यासि ते प्रिये ! ॥ १३ ॥

मम प्राणात्प्रियतरो रामो राजीवलोचनः ।

तस्योपरि शपे ब्रूहि त्वङ्कितं तत्करोम्यद्यम् ॥ १४ ॥

इति ब्रुवाणं राजानं शपन्तं राघवोपरि ।

निमग्नं तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥

वाञ्छितविधानप्रकारमेणम् को वेति ॥ ९ ॥

यया येन प्रकारेण दृग्दृशेन वध्यं वा तदवश्यं ब्रूहि ॥ १० ॥

मम स्वान्तं जानासि सद्यः साधयिष्येति शेषः प्रियं वा स्वाधीनं जानासि एवं परिचयं विनापि स्वदुःखार्थानुष्ठानं अवा कर्तव्यमेवेति हृद्यार्थं परिचयः इति भावः ॥ ११ ॥

ते प्रियङ्करं क धनिनं कुर्याम् अप्रियङ्करं च दरिद्रं कुर्याम् धनिनं कुपेरुल्लभजननमपि हृदयेन तदङ्कितं निर्धनं करिष्यामीति शेषः ॥ १२ ॥

कं बध्नातुल्यमपि वधिष्यामि वधार्हचोरादिरपि त्वत्प्रियो विमोक्ष्यते मयेति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यत्तत्र हितं तत्करोमीति शपे दास्यमवपूर्वकं प्रतिजाने इत्यर्थः

शनैर्विष्टज्य नेत्रे सा राजानं प्रत्यभाषत ॥ १५ ॥
 यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि शपथं कुरुष्व यदि
 याज्ञां मे सफलां कर्तुं शीघ्रमेव त्वमुच्यते ॥ १६ ॥
 पूर्वं देवासुरे सुहृदे मया त्वं परिरक्षितः
 तदा वरद्वयं दत्तं त्वया मे तुष्टचेतसा
 तद्वयं न्यासभूतं मे स्थापितं त्वयि सुव्रत !
 तत्तैकेन वरेणाशु भरतं मे प्रियं सुतम् ॥ १७ ॥
 एभिः संभृतसम्भारैर्योर्वराज्येऽभिषेचय ।
 अपरेण वरेणाशु रामो गच्छतु दण्डकान् ॥ १८ ॥
 सुनिवेशधरः श्रीमान् जटावल्लभभूषणः ।
 चतुर्दशसमासतः कन्दमूलफलाशनः ॥ १९ ॥
 पुनरायातु तस्यान्ते वने वा तिष्ठतु स्वयम् ।
 प्रभाते गच्छतु वनं रामो राजीवलोचनः ॥ २० ॥
 यदि किञ्चिद्विलम्बेत प्राणांस्यत्ये तवाग्रतः ।
 भव सत्यप्रतिज्ञस्त्वमेतदेव मम प्रियम् ॥ २१ ॥
 श्रुत्वैतद्दार्ढ्यं वाक्यं कैकेय्या रोमहर्षणम् ।
 निपपात महीमालो वज्राहत दूवाचल ॥ २२ ॥
 शनैरुन्मील्य नयने विष्टज्य परया भिया ।

॥ १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ।

~ किञ्चिद्विलम्बेत प्रातः कालोत्तरं क्षणमपि विलम्बे मया प्राणत्यागः
 कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रोमहर्षणं शत्रुतां रोमाघोत्यादकमतिक्रूरत्वान् ॥ २३ ॥

परया उत्कृष्टया कैकेयीभिया नेत्रे निष्ठज्यादुरहिते कृता सागुनेत्यर्थः

दुःस्वप्नो वा मया दृष्टो ह्यथ वा चित्तविभ्रमः ॥ २४ ॥

इत्यालोक्ष्य पुरःपत्नीं व्याघ्रीमिव पुरःस्थिताम् ।

किमिदं भाषसे ? भद्रे मम प्राणहरं वचः ॥ २५ ॥

रामः कमपराधं ते कृतवान् कमलेक्षणः ।

ममाग्रे राघवगुणान्वर्णयस्मिन्निशं शुभान् ॥ २६ ॥

कौशल्यां मां समं पश्यन् शुश्रूषां कुरुते सदा ।

इति ब्रुवन्ती त्वं पूर्वमिदानीं भाषसेऽन्यथा ॥ २७ ॥

राज्यं गृहाण पुत्राव रामस्तिष्ठतु मन्दिरे ।

अनुगृह्णीष्व मां वामे रामान्नास्ति भयं तव ॥ २८ ॥

इत्युक्त्वाऽश्रुपरीताक्षः पादयोर्निपपात च ।

इहाऽतिशोभेन रामवधं प्रार्थयेदिति अधिका भी- भिडतेति पाठे पतनवेलायां
पराश्रुचपतनादुक्तरीत्या भिवैव भटिति तद्वत्सखीभूवेत्यर्थः पुनर्मृत्युदेहधरा
या मद्गायाया एवं क्रौंवां संभवं पर्यालोच्य दुःखत्र इति तस्मै जायंतः
समातुमवासंभवादाह अथ वा ममैव विसृज्य विभ्रमः अन्यार्थकस्यान्यार्थ-
कत्वग्रहः ॥ २४ ॥

इति विचार्येति शेषः पुरस्थितां व्याघ्रीमिव पुरःपत्नीं कैकेयी-
मालोक्ष्य इहा, तद्वस्तुतत्त्वनिर्णयाय तामाहेति शेषः किमाहेत्यत्राह किमिद-
मिति मम प्राणहरमित्यनेन स्वैधन्यसंपादकत्वेनात्यन्तं स्वानिष्टं कथं भाषस
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु रामकृतानिदुःसहापराधवशात्त्वानिष्टे मे गृह्णित्तत्त्वाह राम
इति अपराधाकरणं प्रागुक्तवद्वाक्येनैव निर्णीतमित्याह ममेति ॥ २६ ॥

इदानीमन्यथा भाषसे अतः पूर्वापरविरोधादिदं तद्वचोऽन्येयनि-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

यदि राज्यलोभसे तत्राह राज्यमिति रामसेह स्थितावपि न ते भय-
मित्यर्थः वामे मद्दिग्द्वारादप्यपीडे ॥ २८ ॥

कैकेयी प्रत्युवाचेदं सापि रक्तान्तलोचना ॥ २८ ॥

राजेन्द्र ! किं त्वं भ्रान्तोऽसि उक्तं तद्भाषसेऽन्यथा ।

मिथ्याकरोपि चेत् स्वीयं भाषितं नरको भवेत् ॥ ३० ॥

वनं न गच्छेत् यदि रामचन्द्रः

प्रभातकालेऽग्निनचीरयुक्तः ।

उद्गन्धनं वा विषमक्षणं वा

हत्वा मरिष्ये पुरतस्तथाहम् ॥ ३१ ॥

सत्यप्रतिज्ञोऽहमितीह लोके

विडम्बये सर्वसभान्तरेषु ।

रामोपरि त्वं शपथं च कृत्वा

मिथ्याप्रतिज्ञो नरकं प्रयाहि ॥ ३२ ॥

हृत्युक्तः प्रियया क्षीनो मग्नो दुःखार्णवे वृषः ।

मूर्च्छितः पतितो भूमौ विसंभ्रो घतको यथा ॥ ३३ ॥

एवं रात्रिर्गता तस्य दुःखात् सम्वत्सरोपमा ।

अरुणोदयकाले तु यन्दिनो गन्धका अरुः ॥ ३४ ॥

निवारयित्वा तान् सर्पान् कैकेयीरोपमास्थिता ।

ततः प्रभातसमये मध्यकक्षमुपस्थिता ॥ ३५ ॥

सापि कैकेयी पूर्वं तादृशभाषणमीवाऽतिष्ठदुःखि कैकेयी देववाण्या
वेष्टवशाद्रक्तान्तलोचना यतो राजार्षं प्रत्युवाच ॥ २८ ॥

उक्तं प्रतिश्राप्त्युक्तम् ॥ ३० ॥

मिथ्याभाषणजम्बो नरकोऽप्येव इव. पाषाणरजभरकषपि दृश्यन्ति
ममिति अजिनमेव चीरं मुचिरक्षं तेन युक्त ॥ ३१ ॥

मिथ्यामेव शपथं रामोपरीत्यमेव भगवच्छपयो मिथ्या त्वया कृत इति
अवदति ॥ ३२ । ३३ । ३४ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषयः कन्यकास्तथा ।
 छत्तश्च चामरं दिव्यं गजो बाजी तथैव च ॥ ३६ ॥
 चन्द्याश्च वारसुखा याः पौरजानपदास्तथा ।
 वशिष्ठेन यथाज्ञप्तं तत्सर्वं तत्र संस्थितम् ॥ ३७ ॥
 स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च रात्रौ निद्रां न लेभिरे ।
 कदा द्रक्ष्यामहे रामं पीतकौशेयवाससम् ॥ ३८ ॥
 सर्वाभरणसम्पन्नं किरीटकटकोज्ज्वलम् ।
 कौस्तुभाभरणं श्यामं कन्दर्पगतसुन्दरम् ॥ ३९ ॥
 अभिषिक्तं समायातं गजाङ्गदं स्थिताननम् ।
 श्वेतछत्तधरं तत्र लक्षणं लक्षणाश्रितम् ॥ ४० ॥
 रामं कदा वा द्रक्ष्यामः प्रभातं वा कदा भवेत् ।
 इत्युत्सुकश्चियः सर्वे मभूवुः पुरवासिनः ॥ ४१ ॥
 नेदानीमुत्थितो राजा किमर्थं चेति चिन्तयन् ।
 सुमन्त्रः शनकैः प्रायाद्यत्र राजाऽवतिष्ठते ॥ ४२ ॥
 यर्क्षयन् जयशब्देन प्रणमन् शिरसा नृपम् ।
 अतिस्त्रिप्तं नृपं दृष्ट्वा कैकेयीं समष्टच्छत ॥ ४३ ॥
 देवि ! कैकेयि वर्धस्व किं ? राजा दृश्यतेऽन्यथा ।
 तमाह कैकेयी राजा रात्रौ निद्रां न लब्धवान् ॥ ४४ ॥

तान् चन्द्यादीन् गणादिवर्त्य रोषं रोषातिशयं आश्लिष्य प्राप्ता प्रातः समये
 जातेऽपि राममाकार्य वनाय न प्रेषयतीत्यधिको रोषः ॥ ३५ । ३६ । ३७ । ३८

किरीटकटकानि शङ्खलानि शोभाहानि यत्सम्पत्तम् ॥ ३९ । ४० ॥

सुमन्त्र इति मज्जानां तादृशीं चित्वा धात्वा स्वयमपि चिन्तय-
 दित्यर्थः ॥ ४२ । ४३ ॥

चन्द्या शोकवान् अस्तस्य ॥ ४४ ॥

राम रामेति रामेति राममेवानुचिन्तयन् ।

प्रजागरेण वै राजा ह्यस्वस्थ इव लक्ष्यते ।

राममानय शीघ्रं त्वं राजा द्रष्टुमिच्छति ॥ ४५ ॥

सुमन्त्र उवाच ।

अयुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ! ।

तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥

सुमन्त्र ! रामं द्रष्ट्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ।

इत्युक्तस्वरितं गत्वा सुमन्त्रो राममन्दिरम् ॥ ४७ ॥

अवारितः प्रविष्टोऽयं त्वरितं राममब्रवीत् ।

शीघ्रमागच्छ भद्रं ते राम ! राजीवलोचन ! ॥ ४८ ॥

पितुर्गैहं मया सार्द्धं राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ।

इत्युक्तो रथमारुह्य समग्रमात्वरितो ययौ ॥ ४९ ॥

रामः सारथिना सार्द्धं लक्ष्मणेन समन्वितः ।

मध्यकक्षे वशिष्ठादीन् पश्यन्नेव त्वरान्वितः ॥ ५० ॥

पितुः समीपं सङ्गम्य ननाम चरणौ पितुः ।

रामभालिङ्गितु राजा समुत्थाय ससम्भ्रमः ॥ ५१ ॥

याह् प्रसार्धं रामेति दुःपाम्नाध्वे पपात ह ।

हाहेति रामसं शीघ्रभालिङ्ग्याह्वे न्यवेशयत् ॥ ५२ ॥

भामिनि कोपने रम्यार्थः कोपनाच्चैव भामिनीति निषण्णः ॥ ४६ । ४७

प्रातिहृत्वाग्निदत्ताय दारपामैरवारितः ॥ ४८ । ४९ ॥

पश्यन्नेव पितुर्दर्शनत्वरया दर्शनमालेख्य चक्षुर्बेधे तेषां मिष्टानारं

उर्ध्वदिग्धं ॥ ५० ॥

गार्धम शादर ॥ ५१ ॥

उ याग भालिरामिरेहउ सान् ॥ ५२ ॥

राजानं मूर्च्छितं दृष्ट्वा चुक्रुशुः सर्वयोषितः ।

किमर्थं रोदनमिति (१) वशिष्ठोऽपि समाविशत् ॥ ५३ ॥

रामः पप्रच्छ किमिदं राज्ञो दुःखस्य कारणम् ।

एवं पृच्छति रामे सा कैकेयी राममब्रवीत् ॥ ५४ ॥

त्वमेव कारणं ह्यत्र राज्ञो दुःखोपशान्तये ।

किञ्चित्कार्यं त्वया राम ! कर्त्तव्यं नृपतेर्हितम् ॥ ५५ ॥

कुरु सत्यप्रतिज्ञस्त्वं राजानं सत्यवादिनम् ।

राज्ञा वरद्वयं दत्तं मम सन्तुष्टचेतसा ॥ ५६ ॥

त्वदधीनं तु तत्सर्वं वक्तुं त्वां लज्जते नृपः ।

सत्यपाशेन सम्बद्धं पितरं त्वातुमर्हसि ॥ ५७ ॥

पुत्रशब्देन चैतद्धि नरकाप्तायते पिता ।

रामस्योदितं श्रुत्वा श्रुतेनाभिहतो यथा ॥ ५८ ॥

व्यथितः कैकेयी प्राह किं मामेवं प्रभाषसे ।

पितर्ये जीवितं दास्ये पित्रेयं विषसुखणम् ॥ ५९ ॥

समाविशत् प्राविशत् राजव्यहमिति शेष ॥ ५३ । ५४ ॥

राजदुःखोपशान्तये तदर्थं त्वमेव कारणम् तदेव कारणत्वं समर्पयति
किञ्चिदिति ॥ ५५ ॥

कार्यमेवाह सत्यप्रतिज्ञ इति त्वं दण्डकगमनविषये सत्यप्रतिज्ञो भूत्वा
दत्तार्थं ॥ ५६ ॥

तत्सर्वं तद्वरद्वयासुष्ठान् त्वदधीनम् अथ सत्यपाशेनेति ॥ ५७ ॥

पुत्रशब्देनैतदुच्यते तदेव दर्शयति उवाच्यो नरकात् पिता त्वायते येन
न पुत्र इत्यर्थं ॥ ५८ ॥

पित्रेयं विष पित्राप्तम् इति शेष ॥ ५९ ॥

(१) विभेदद्वयोदनमिति इति वा पाठः ।

सीतां त्यज्येऽथ कौशल्यां राज्यं चापि त्यजाम्यहम् ।

अनाज्ञप्तोऽपि कुरुते पितुः कार्यं स उत्तमः ॥ ६० ॥

उक्तः करोति यः पुत्रः स मध्यम उदाहृतः ।

उक्तोऽपि कुरुते नैव स पुत्रो मल उच्यते ॥ ६१ ॥

अतः करोमि तत्सर्वं यन्मामाह पिता मम ।

सत्यं सत्यं करोम्येव रामो हिर्नाभिभाषते ॥ ६२ ॥

इति रामप्रतिज्ञां सा श्रुत्वा वक्तुं प्रचक्रमे ।

राम ! त्वदभिषेकार्थं सम्भाराः सम्भृताश्च ये ॥ ६३ ॥

तैरेव भरतोऽवश्यमभिषेच्यः प्रियो मम ।

अपरेण वरेणाशु चीरवासा जटाधरः ॥ ६४ ॥

वनं प्रयाहि शीघ्रं त्वमद्यैव पितुराज्ञया ।

चतुर्दशसमाश्रित वस मुन्यन्नभोजनः ॥ ६५ ॥

एतदेव पितुसोऽद्य कार्यं त्वं कर्तुमर्हसि ।

राजा तु लज्जते वक्तुं त्वामेवं रघुनन्दन ! ॥ ६६ ॥

श्रीराम उवाच ।

भरतस्यैव राज्यं स्यादहं गच्छामि दण्डकान् ।

किन्तु राजा न वक्तोह मां न जानेश्चकारणम् ॥ ६७ ॥

यः कुरुते स उत्तम उच्यते ॥ ६० ॥

अतो मम उच्यते ॥ ६१ । ६२ । ६३ ॥

तैरेव भरतोऽवश्यमभिषेच्य एवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

वचनाः वक्ष्यामि ॥ ६५ । ६६ ॥

राजा हि केन कारणेनेह विषये मां न वक्ति तत्कारणं न जाने
न च संभाराणां भाषनायावन्न भाषादिनि भाषः ॥ ६७ ॥

श्रुत्वैतद्रामवचनं हृद्वा रामं पुरस्थितम् ।

प्राह राजा दशरथो दुःखितो दुःखितं वचः ॥ ६८ ॥

स्त्रीजितं भ्रान्तहृदयमुन्मार्गपरिवर्त्तिनम् ।

निगृह्य मां गृहाणेदं राज्यं पापं न तद्ववेत् ॥ ६९ ॥

एवं चेद्वृतं नैव मां स्पृशेद्रघुनन्दन ! ।

इत्युक्त्वा दुःखसन्तप्तो विललाप श्रपसादा ॥ ७० ॥

हा राम ! हा जगन्नाथ ! हा मम प्राणवल्लभ ! ।

मां विसृज्य कथं घोरं विपिनं गन्तुमर्हसि ॥ ७१ ॥

इति रामं समालिङ्ग्य सुक्तकण्ठो रुरोद ह ।

विसृज्य नयने रामः पितुः सजलपाणिना ॥ ७२ ॥

आश्लासयामास हृपं शनैः स नयकोविदः ।

किमत्र दुःखेन विभो ! राज्यं शासतु मेऽनुजः ॥ ७३ ॥

अहं प्रतिष्ठां निश्चीर्य पुनर्यास्यामि ते पुरम् ।

दुःखितं राज्ञोऽवचनेनेति शेषः ॥ ६८ ॥

ल्लेहाटाब्धिरादौ कनिष्ठाय राज्यदानरूपे उन्मार्गे वर्त्तमानमत एव भ्रान्तहृदयं स्त्रीजितं च पापं न तद्ववेदिति 'शुरोरप्यवधिप्रसू कायांकार्य-मजानतः । उत्तरं प्रतिपद्यस्य दण्ड एव विधीयते' इति भीत्युक्तेः तया वलाकारेण स्पृश्यान्ममाप्येतद्वरदानादुत्तरतो न दोष इत्याह एवं चेदिति ॥ ७० ॥

यदापि तत्र जगन्नाथत्वाद्राज्यविपिनयोः समतैव तथाऽपि त्वद्विद्योने मम प्राणास्त्वद्वल्लभत्वात् तदा सह गच्छिष्यमीत्याह मम प्राणवल्लभेति ॥ ७१ ॥

विभक्त्य निरन्तराद्युक्ते कथा ॥ ७२ ॥

शाश्वतिव्याप्यं मदनुजेनापि राज्यरूपे तस्यापि सात्त्विकत्वात् तद्व-
त्तत्वाद्वाप्य दुःखं हृषेति भावः ॥ ७३ । ७४ ॥

राज्यात्कोटिगुणं सौख्यं मम राजन्वने सतः ॥ ७४ ॥

त्वत्सत्यपालनं देव । कार्यं चापि भविष्यति ।

कैकेय्याश्च प्रियो राजन्वनवासो महागुणः ॥ ७५ ॥

इदानीं गन्तुमिच्छामि व्येतु मातुश्च हृज्ज्वरः ।

सम्भाराद्योपहृत्तीयन्तामभिषेकार्यमागताः ॥ ७६ ॥

मातरं च समाख्यास्य चमुनीय च जानकीम् ।

आगत्य पादौ वन्दित्वा तव यास्ये सुखं वनम् ॥ ७७ ॥

इत्युक्त्वा तु परिक्रम्य मातरं द्रष्टुमायतौ ।

कौशल्याऽपि हरे' पूजां कुरुते रामकारणात् ॥ ७८ ॥

होमं च कारयामास ब्राह्मण्येभ्यो ददौ धनम् ।

ध्यायते विष्णुमेकाग्रमनसा मौनमास्थिता ॥ ७९ ॥

अन्तस्थमेकं घनचित्रकाशं

निरससर्वातिशयस्वरूपम् ।

मम सुखं तु विशिष्टं हे देव त्वत्सत्यपालनरूपं कार्यं ह्य भविष्यतीति
अधिको लाभ इति शेषेण देवानां कार्यं च रक्षोनाशरूपं भविष्यतीति
ध्वनितम् कैकेय्याश्च प्रियोऽतो महागुणं बल्लगुणं इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

इदानीमेवेत्यर्थः उपहृत्तीयन्ता दूरोत्क्रियन्ताम् ॥ ७६ ॥

गुह्यमित्यनेन भव वनगमने उ पलेयोऽपि नास्ति इति ध्वनि-
तम् ॥ ७७ ॥

रामकारणात् रामाभिषेकविघ्ननिवृत्तिनिमित्तम् ॥ ७८ ॥

एकाग्रमनसोऽक्रफलार्थमेव विष्णुं ध्यायते च व्यापमात्मनेपदम् ॥ ७९ ॥

अनस्यमनयोऽभितया हृदये स्थितम् ध्येयं रूपमाह मनेत्यादि निर-
प्तेत्यादिना निर्विकल्पमभाधिस्ये युक्तं सकलविशेषरहितध्यानस्थैर निर्वि-

विष्णुं सदानन्दमयं हृदजे
सा भावयन्ती न ददर्श रामम् ॥ ८० ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उषामण्डेश्वरसम्वादे अयोध्याकाण्डे
तृतीयः सर्गः ।

कलकलान् निरस्तानि सर्वाणि अविश्वस्तरूपाणि मेदकस्तरूपाणि वेने-
त्यवराय ॥ ८० ॥

इति श्रीमत्कलराजविषड्वरणसमर्थेत्यादिरु श्रीरामवर्मणः ।

ततः अध्यात्मरामायणे द्विती अयोध्याकाण्डे

तृतीयः सर्गः

ततः सुमित्रा हृद्वैनं रामं राज्ञीं ससम्भ्रमा ।
 कौशल्यां बोधयामास रामोऽयं समुपस्थितः ॥ १ ॥
 श्रुत्वैव रामनामैषा बहिर्हृदिप्रवाहिता ।
 रामं हृद्वा विशालाक्षमालिङ्गाद्धे न्यवेशयत् ॥ २ ॥
 भूर्ध्वरघवाय पश्य्य गात्रं नीलोत्पलच्छविम् ।
 भुक्ष्व पुत्रेति च प्राह मिष्टमन्त्रं क्षधार्दितः ॥ ३ ॥
 रामः प्राह न मे मातर्भोजनावसरः कृतः ।
 दण्डकागमने शीघ्रं मम कालोऽद्य निश्चितः ॥ ४ ॥
 कैकेयीवरदानेन सत्यसन्धः पिता मम ।
 भरताय ददौ राज्यं ममाप्यारण्यसुत्तमम् ॥ ५ ॥
 चतुर्दशसमासात्र क्षुपित्वा मुनिवेशधक् ।
 आगमिष्ये पुनः शीघ्रं न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 तच्छ्रुत्वा सहसोद्विग्ना भूर्जिता पुनरुत्थिता ।
 प्राह रामं सुदुःखान्तां दुःखसागरसंभ्रुता ॥ ७ ॥

चतुर्थे सप्तमं कुरु शान्तितोषदेयतः सीतया बहिर्हृदिगच्छहृदयं
 चेति वार्यते ॥ १ ॥

ससम्भ्रमा आदरा सुमित्रा राज्ञीं कौशल्यां बोधयामासेत्यन्य ॥ १ ॥
 बहिर्हृदिप्रवाहिता त्यक्तसमाधिरित्यर्थः ॥ २ ॥
 भुक्ष्व पुत्रेति इति श्रुत्वा तद्वाक्यमिति ॥ ३ ॥
 भोजनावसरो न कृतः पितृति श्रेयः निश्चितः कृतः पितृति श्रेयः ॥ ४ ॥
 मुनिवेशः श्रीरामस्त्वादिकं चिन्तां मद्विषयां कर्तुं नार्हसि ॥ ६ ॥
 संभ्रुता मग्ना ॥ ७ ॥

यदि राम । वनं सत्यं यासि चेन्नयमामपि ।

त्वद्विहीना क्षणार्द्धं वा जीवितं धारये कथम् ॥ ८ ॥

यथा गौर्बालकं वत्सं त्यक्त्वा तिष्ठेन्न कुतचित् ।

तथैव त्वा न शक्नोमि त्यक्तुं प्राणात्प्रियं सुतम् ॥ ९ ॥

भरताय प्रसन्नयेद्राज्यं राजा प्रयच्छतु ।

किमर्थं वनवासाय त्वामाज्ञापयति प्रियम् ॥ १० ॥

कैकेय्या वरदो राजा सर्वस्वं वा प्रयच्छतु ।

त्वया किमपराहं हि कैकेय्या वा शपस्व वा ॥ ११ ॥

पिता गुरुयथा राम । तवाहमधिका ततः ।

पिताक्षमो वनं गन्तुं धारयेयमहं सुतम् ॥ १२ ॥

यदि गच्छसि मद्वाक्यमुल्लङ्घ्य शपवाक्यतः ।

तदा प्राणान् परित्यज्य गच्छामि यमसादनम् ॥ १३ ॥

लक्ष्मणोऽपि ततः श्रुत्वा कौशल्यावचनं हृषा ।

उवाच राघवं वीक्ष्य दहन्निव जगत्त्रयम् ॥ १४ ॥

क्षणार्द्धं वा क्षणार्द्धमपि ॥ ८ ॥

बालकमत्यन्तबालं वत्सगन्धो हि गवापत्ये कृद् ॥ ९ ॥

राजा राज्यं प्रयच्छत तस्यान्यन्ननिष्कारिष्यत्वात् किमर्थमिति न हि तेन किञ्चिद्भरतेऽमिति भावः ॥ १० ॥

तथा किमपराहम् यत्त्वा वनाय प्रस्थापयतीति शेषः ॥ ११ ॥

यथा पिता गुरुस्तथाहमपि तत्र गुरुः यद्वा ततोऽधिका 'पितर्यगुणं माता मौरवेत्यातिरिच्यते' इति क्लृप्ते एवं च भद्राप्रया वनागमनमेवोचितमिति भावः ॥ १२ ॥

तदा प्राणानिति एव च मातृवधदोषो वनगमनेऽधिक इति भावः ॥ १३ ॥

हृषा दहन्निवेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

उन्मत्तं भ्रान्तमनसं कैकेयीवशवर्त्तिनम् ।

वज्रा निहन्ति भरतं तद्वन्मृत्मातुलामपि ॥ १५ ॥

अद्य पश्यन्तु मे शीर्यं लोकान् प्रदहतः पुरा ।

राम ! त्वमभिषेकाय कुरु यत्नमरिन्दम ! ॥ १६ ॥

धनुःपाणिरहं तत्र निहन्त्यां विघ्नकारिणः ।

इति जुयन्तं सौमित्रिमालिङ्ग्य रघुनन्दनः ॥ १७ ॥

शूरोऽसि रघुगार्दूल ! ममात्यन्तं हितेरतः ।

जानामि सर्वं ते सत्यं किन्तु ते समयो न हि ॥ १८ ॥

यदिदं दृश्यते सर्वं राज्यं देहादिकं च यत् ।

यदि सत्यं भवेत्तत्र आयासः सफलश्च ते ॥ १९ ॥

भोगा मेघविमानस्यविद्युस्तेष्वेव चक्षलाः ।

आयुरप्यग्निसन्तापलोहस्यजलविन्दुयत्(१) ॥ २० ॥

भ्रान्तमनसं राज्यलोभेन आतप्य कैकेयीवशवर्त्तिनम् ॥ १५ ॥

पुरा लोकान् प्रदहतः कामान्निहन्त्येवेत्यर्थः अनेन वदन्तारत्नं सप्त
छषितम् ॥ १६ ॥

यथाभिषेकं विघ्नकारिणो निहन्त्याभितथं ॥ १७ ॥

ते सर्वं कामान्निहन्त्युत्पत्तं तदुत्पत्तञ्च सत्यमेव जानामि किन्तु तस्य
प्रसक्तमनस्य समयः ददाती न किन्तु चतुर्दशवर्षे इति व्यथ्यम् ॥ १८ ॥

अथ तत्र मज्जनप्रवृत्त्याय संसारानित्यत्वदर्शनेन रोषाद्विभ्रमयति
यदिदमिति सर्वं जगत् राज्यमनन्तं स्वदेहेन्द्रियादिकं च न शब्दम् तथा च
किं कल्पार्थं उपादेयं येनैवं रोषः कार्य इति भावः यदि सत्यं भवेत्तदा त
आयासः चक्षुषो भवेद्विषयः ॥ १९ ॥

मेघविमानं जलचक्रम् एवं च भोग्यभोग्येभ्योऽप्यनिरस्तात् सर्वं
शून्यमिति भावः ॥ २० ॥

यथा व्यालगलस्थोऽपि भेको दंशानपेक्षते ।

तथा कालाहिना ग्रस्तो लोको भोगानशाश्वतान् ॥ २१ ॥

करोति दुःखेन हि कर्मतन्त्रं

शरीरभोगार्थमहर्निशं नरः ।

देहस्तु भिन्नः पुरुषात् समीक्ष्यते

को वा त्व भोगः पुरुषेण भुज्यते ॥ २२ ॥

मिदमाहसुतभ्रातृदारबन्धादिसङ्ग्रमः ।

प्रपायामिव जन्तूनां नद्यां काष्ठौषवञ्चलं ॥ २३ ॥

छायेव लक्ष्मीवपला प्रतीता तारुण्यमम्बूर्निवद्भ्रुवं च ।

स्यन्नोपमं स्त्रीसुखमाधुरत्यं तथापि जन्तोरभिमान एव ॥ २४ ॥

यद्येति यथा सर्पगलवर्ती भेकस्तद्वत्कर्त्तिकोमलमासभोगायासङ्ग्रममपि स्त-
नृत्युमजामन् तद्वत्समाशदंजनमपेक्षते इत्येति तथा कालाहिपसो लोको
भोगानिच्छति इत्यर्थः ॥ २१ ॥

कर्मतन्त्रं भगार्जनादिध्यापारं कार्यं वैदिकं कर्म च नृपत्य कस्य
भोग शरीरस्य उतात्मन जाय इत्याह देहस्तिति पुरुषाद्देहतस्तस्यात्मन-
जडत्वाद् सुखादिवात्ताकाररूपभोगस्य तत्वाद्यन्ध्र इति भाव नान्य
इत्याह को वा त्वेति तस्य शुद्धसमावर्त्तेनापरिणामित्वात्तस्य भोगाद्यन्ध्र
इति भावः यत्र देहयन्देन विस्रमपि उपलप्सते यद्यपि तयो परस्पर
विवेकापह्नात् विस्रस्य भोगसावापि च भ्रान्तिमूलक इति हेय एवेति
तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

एवं भोगस्यापारणार्थित्वसङ्कोदाती वैराग्याय उन्नादिषट्कसारिस्वर-
रमाह पितृनि प्रपा यानीयशाला काष्ठौषयोऽरिष काष्ठौषवत् ॥ २३ ॥

प्रतीता निधिता एव अभिमानः मम भनादि व्यवेन च मम विरं
भोग इत्यादि ॥ २४ ॥

संसृतिः स्वप्नसदृशी सदा रोगादिसङ्कुला ।
 गन्धर्वनगरमख्या मूढस्वामनुवर्त्तते ॥ २५ ॥
 आयुष्यं क्षीयते यस्मादादित्यस्य गतागतैः ।
 दृष्टान्येषां जरास्तत्त्वं कथञ्चिन्नेव बुध्यते ॥ २६ ॥
 स एव दिवसः सैव रात्रिरित्येव मूढधीः ।
 भोगाननुपगत्येव कालवेगं न पश्यति ॥ २७ ॥
 प्रतिक्षणं क्षरत्येतदाद्युरामघटाश्रुवत् ।
 सपत्ना इव रोगीषाः शरीरं ग्रहरन्त्यहो ॥ २८ ॥
 जरा व्याघ्रीव पुरतस्तर्जयन्त्यवतिष्ठते ।
 शत्रुः सहैव यात्येव समयं सम्प्रतीक्षते ॥ २९ ॥
 देहेऽहंभावमापन्नो राजाऽहं लोकविद्युतः ।
 इत्यस्मिन्ननुते जन्तुः क्षमिविड् भस्मसंज्ञिते ॥ ३० ॥

संसृतिः ससारस्विति स्वप्नसदृशी व्यत्यक्ताया अतुवर्त्तते तावत्पादे-
 यत्वेन भवतु इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कथञ्चिदिति कथमपीत्यर्थः न बुध्यते ममापि जरास्तत्त्वं स इति
 कथमपि न बुध्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

पूर्वपूर्वभुक्तदिनरात्रायेकयोगोक्तरोक्तस्य विशेषमप्यस्तन् अतो मूढमिति
 कालवेगं पूर्वपूर्वावस्थापहारकं न पश्यति अतो भोगाननुपगतं तज्जाह-
 ष्यते ॥ २७ ॥

व्यामघटं व्ययकमघटं सपत्नां यमव ॥ २८ ॥

व्यागतप्रायाह किं ब्रूयतीति तर्जयन्ती शत्रुः समयं ग्रहन्तुं सम्प्रती-
 क्षते सङ्घं तिष्ठति ॥ २९ ॥

देहे उपजयादिविशिष्टे क्षमिविड् भस्मसंज्ञिते भूस्वे आद्या सप्ता
 जन्तुभिर्भक्षिते मध्या सप्ता दग्धे जन्त्या तादृशे देहेऽहंभावं प्राप्नोऽहं
 राजेति व्यक्तिन् लोकेष्वनुत् ॥ ३० ॥

त्वगस्थिमांसविण्मूत्ररेतोरक्तादिसंयुतः ।

विकारी परिणामी च देह आत्मा कथं वद ॥ ३१ ॥

यमास्थाय भवाहोर्कं दग्धुमिच्छति लक्ष्मण ! ।

देहाभिमानिनः सर्वे दोषाः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ ३२ ॥

देहोऽहमिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्त्तिता ।

माहं देहचिदात्मेति बुद्धिर्विद्येति भण्यते ॥ ३३ ॥

अविद्या संसृतेर्हेतुर्विद्या तस्या निवर्त्तिका ।

तस्माद्यत्नः सदा कार्यो विद्याभ्यासे सुमुद्युभिः ।

कामक्रोधादयस्तत्र शत्रवः शत्रुसूदनः ॥ ३४ ॥

तत्रापि क्रोध एवालं मोक्षविघ्नाय सर्वदा ।

येनाविष्टः पुमान् हन्ति पितृभ्रातृसहृत्सखीन् ॥ ३५ ॥

क्रोधमूलो मनसापः क्रोधः संसारबन्धनम् ।

अथ देहस्यात्मनः सङ्गच्छयति त्वगिति त्वगादिसंयुतत्वादिकारी रसादि-
धातुविकारवान् परिणामी मात्याद्यवस्थान्परिणामवान् आत्मा त्वविकारी
अपरिणामी चेति विपरीतं युक्त्यादिभिस्तु इति भावः ॥ ३१ ॥

यं रागादिदोषसमूहम् ते दोषा देहाभिमानिनः प्रादुर्भवन्ति तस्मात्त-
न्यजेति भावः ॥ ३२ ॥

देहाभिमानिनोऽस्य रागादिदोषप्रादुर्भावकत्वं तत्कारणाविद्यारूपत्वान्
तत्तेत्याह देहोऽहमिति देहद्रव्यपलक्षणम् अन्तःकरणदेरेपि तदाह विदा-
मेति ॥ ३३ ॥

संसृतेः संसारमूलस्य रागादिदोषस्य शत्रव इति अन्तःकरणविद्योपे-
दकताद्विद्याभ्यासे कामादयः शत्रवं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रगतोपयोगितया मोक्षस्यैव उक्तिविधाने प्राधान्यमाह तत्रापि
पितृादिपथेन प्राप्तये प्राप्ते न त्रयस्याप्यधिकारीति भावः ॥ ३५ ॥

धर्मक्षयकरः क्रोधस्तस्मात्क्रोधं परित्यज ॥ ३६ ॥
 क्रोध एव महान् शत्रुसृष्ट्या वैतरणी नदी ।
 सन्तोषो नन्दनवनं शान्तिरेव हि कामधुक् ॥ ३७ ॥
 तस्माच्छान्तिं भजन्त्याद्य शत्रुरेवं भवेच्च ते ।
 देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणाः ॥ ३८ ॥
 आत्मा शुद्धः स्वयं ज्योतिरविकारी निराकृतिः ।
 यावद्देहेन्द्रियप्राणैर्भिन्नत्वं नात्मनो विदुः ॥ ३९ ॥
 तावत्संसारदुःखौघैः पीड्यन्ते स्रत्युसंयुताः ।
 तस्मात्त्वं सर्वदा भिन्नमात्मानं हृदि भावय ॥ ४० ॥
 बुद्ध्यादिभ्यो बहिःसर्वमनुवर्त्तस्व मा खिद ।
 भुञ्जन् प्रारब्धमखिलं सुखं वा दुःखमेव वा ॥ ४१ ॥

मनस्ताप तज्जनकं हृमनाद्युपायान्तेष्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

महान् शत्रु परिणामे समाधायहारकत्वात् क्रोध एव यम साक्षा-
 दिति पाठान्तरम् वैतरणी नदी दुष्परत्वात् विषयलाभे कथमप्यनपगमा-
 दिति भावः 'न जातु काम कामानासुपभोगेन शान्तिरिति' इत्यनेन ह्यष्टादशैव
 भूय एवाभिवर्धते' इत्युक्ते नन्दनवनमानन्दजनकत्वात् ॥ ३७ ॥

एवं शान्तिमेवने ॥ ३८ ॥

तैभ्यो विलक्षणमेवाह अविकारी निराकृति देहादिस्तु साकार
 इति भावः ॥ ३९ ॥

तारदिति अहममेवमभिनामसत्त्वादिति भावः भिन्न बुद्ध्यादिभ्य इत्यर्थः ॥ ४० ॥

बुद्ध्यादिभ्यः स्वबुद्धौ पक्षमो तदतिरिक्तोऽहमिति व्यन्तर्जनस्येव ता-
 मालम्ब्य बहिर्लोकव्यवहारं सर्वं लोकव्यवहारं लोकवदेवावर्त्तस कुरु
 परन्तु तत् मा खिद खेद न कुरु न तु लोकवत्कार्यकरणे तद्वत् खेदोऽवश्यं
 भाव्येत्यत आह भुञ्जदिति अखिल सुख दुःख वा प्रारब्धमित्येवं भुञ्जतां
 भावयन् ॥ ४१ ॥

प्रवाहपतितः कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ।

बाह्ये सर्वत्र कर्तृत्वमावहन्नपि राघव ! ॥ ४२ ॥

अन्तःशुद्धस्वभावस्त्वं लिप्यसे न च कर्मभिः ।

एतन्मयोदितं हृत्स्नं हृदि भावय सर्वदा ॥ ४३ ॥

संसारदुःखैरखिलैर्बाध्यसे न कदाचन ।

त्वमप्यस्य । मयादिष्टं हृदि भावय नित्यदा ॥ ४४ ॥

समागमं प्रतीक्षस्य न दुःखैः पीड्यसेऽचिरम् ।

न सदैकत्र संवासः कर्ममार्गानुवर्तिनाम् ॥ ४५ ॥

यथा प्रवाहपतितप्रवाणा सरितां तथा ।

चतुर्दशसमासंख्या क्षणार्धमिव जायते ॥ ४६ ॥

अनुमन्यस्य मामस्य ! दुःखं सन्त्यज्य दूरतः ।

एवं चेत् सुखसंवासो भविष्यति वने मम ॥ ४७ ॥

इत्युक्त्वा दण्डवन्मातुः पादयोरपतञ्चिरम् ।

प्रवाहपतितोऽपि संसारप्रवाहस्योऽपि कार्यं व्यवहारं कुर्वन्नपि तज्ज-
न्यदाप्रपुण्याभ्या न लिप्यते पृथगुक्तोऽपि एवं च तत्र तथाभाव यतः
सर्वथा तदलेप इत्याह बाह्येति ॥ ४२ ॥

तदेवाह एतदिति ॥ ४३ । ४४ ॥

समागमं ये पुनरागमं एवं भाषयन्तो प्रतीक्षस्तेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यथा सरिता प्रवाहे पतितप्रवानां न सदैकत्र संवास किन्तु लक्षभा-
यम् तथा कर्ममार्गे संसारे वर्तमानानां पितृपुत्रादीनामपीत्यर्थः एव भाष-
नायां चतुर्दशसमानां संख्यादिवस्तुतया क्षणार्धमिव आत्यल्पकालेनैव
समाप्ता भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं चेत् तदनुपपत्त्या गमनं चेत् तदा वन वने सुखजनक संवासे
भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

उत्थाप्याङ्गे समावेश्य आशीर्भिरभिनन्दयत् ॥ ४८ ॥

सर्वे देवाः सगन्धर्वा ब्रह्माविष्णुशिवादयः ।

रक्षन्तु त्वा सदा यान्तं तिष्ठन्तं निद्रया युतम् ॥ ४९ ॥

इति प्रस्थापयामास समालिङ्ग्य पुनःपुनः ।

लक्ष्मणोऽपि तदा रामं नत्वा हर्षाश्रुगद्गदः ॥ ५० ॥

आह राम । ममान्तस्थः संशयोऽयं त्वया हृतः ।

यास्यामि पृष्ठतो राम । सेया कर्तुं तदादिद्य ॥ ५१ ॥

अनुगृह्णीष्व मा राम ! नोचेत्प्राणास्त्यजाम्यहम् ।

तथेति राघवोऽप्याह लक्ष्मणं याहि मा चिरम् ॥ ५२ ॥

प्रतस्थे ता समाधातुं गतः सीतापतिर्विभुः ।

आगतं पतिमालोक्य सीता रुस्मितभाषिणी ॥ ५३ ॥

स्वर्णपात्रस्यसलिलैः पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।

ममच्छ पतिमालोक्य देवः किं सेनया विना ॥ ५४ ॥

आगतोऽसि गतः कुत्र श्वेतच्छतं च ते कुतः ।

वादित्राणि न वाद्यन्ते किरीटादिविवर्जितः ॥ ५५ ॥

सामन्तराजसङ्घितः समन्त्रमात्रागतोऽसि किम् ।

चिरं यावदनुमतिपर्यन्तमभिनन्दयत् आभ्यनन्दयत् अहंभाय आवा ॥

॥ ४८ ॥

तदेवाह सर्वे इति सदेवस्य निवरणं यान्निव्यादि ॥ ४९ । ५० ॥

रामेति पुनरुक्तिर्हर्षातिशयात् ॥ ५१ । ५२ ॥

एवं लक्ष्मणसङ्ख्या प्रतस्थे मातृगृहादिति शेषः ततस्मादतिप्रियां सीता

समाधातुं विभुर्जनतः पतिर्गतः स्वमहमिति शेषः ॥ ५३ । ५४ ॥

सेनया विना कुत्र गतः आगतोऽसौत्यस्य कुतः कुतो हेतोर्न दृश्यत

इत्यर्थः वादित्राणि न वाद्यन्ते कुत इत्युत्तरं एवमप्येऽपि ॥ ५५ ॥

इति स्य सीतया प्रष्टो रामः सञ्चितमब्रवीत् ॥ ५६ ॥
 राज्ञा मे दण्डकारण्ये राज्यं दत्तं शुभेऽखिलम् ।
 अतस्तत्पालनार्थाय शीघ्रं यास्यामि भामिनि ! ॥ ५७ ॥
 अद्यैव यास्यामि वनं त्वन्तु शत्रूसमीपगा ।
 शुश्रूषां कुरु मे मातुर्न मिथ्यावादिनो वयम् ॥ ५८ ॥
 इति ब्रुवन्तं श्रीरामं सीता भीताऽब्रवीद्वचः ।
 किमर्थं वनराज्यन्ते पित्रा दत्तं महात्मना ॥ ५९ ॥
 तामाह रामः कैकेय्यै राजा प्रीतो वरं ददौ ।
 भरताय ददौ राज्यं वनवासं समानवे ! ॥ ६० ॥
 अतुर्दृश्यसमासात्त वासो मे किल याचितः ।
 तथा देव्या ददौ राजा सत्यवादी दयापरः ॥ ६१ ॥
 अतः शीघ्रं गमिष्यामि मा विघ्नं कुरु भामिनि ! ।
 श्रुत्वा तद्गामवचनं जानकी प्रीतिसंयुता ॥ ६२ ॥
 अहमग्रे गमिष्यामि वनं पश्चात्त्वमेष्यसि ।
 इत्याह मां विना गन्तुं तव राघव ! नोचितम् ॥ ६३ ॥

शान्तमराजेति एकाकी किमित्यामर्त इत्यर्थः पर्यायोक्तमन्वहारः
 ॥ ५६ । ५७ ॥

अद्यैव यास्यामीति नोपहासोऽयमित्याह न मिथ्येति ॥ ५८ । ५९ ॥
 वरस्तत्पमाह भरतायेति ॥ ६० ॥

तथा देव्या याचितोऽतो भवि दयापरोऽपि राजा सत्यवादी अथर्व
 सङ्गतं दास्यामीति प्रतिज्ञावाक्यस्य अन्वयं कर्तुं मे वनवासं ददौ ॥ ६१ ।
 ६२ ॥

नोचितं राक्षस्य तव भवा विना कार्यावधत्तान् विवाहकाले नातिपरि-
 व्यामीति प्रतिज्ञातत्वाच्च ॥ ६३ ॥

तामाह राघवः प्रीतः स्वप्रियां प्रियवादिनीम् ।
 कथं वनं त्वां नेष्येऽहं वज्रव्याघ्रसङ्गाकुलम् ॥ ६४ ॥
 राक्षसा घोररूपाश्च सन्ति मानुषभोजिनः ।
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च सञ्चरन्ति समन्ततः ॥ ६५ ॥
 कङ्कालफलमूलानि भोजनार्थं सुमथ्यमे ।
 अपूपानि व्यञ्जमानि विद्यन्ते न कदाचन ॥ ६६ ॥
 काले काले फलं वापि विद्यते कुत्र सुन्दरि ! ।
 मार्गो न दृश्यते कापि शर्कराकण्टकान्वितः ॥ ६७ ॥
 गुहागङ्गरसम्पादं भिक्षुदीदंशादिभिर्द्युतम् ।
 एवं वज्रविधं द्रोणं वनं दृष्ट्वाकसञ्चितम् ॥ ६८ ॥
 पादचारेण गन्तव्यं शीतवातातपादिमत् ।
 राक्षसादीन्वने दृष्ट्वा जीयितं हास्यसे चिरात् ॥ ६९ ॥
 तस्माद्गच्छे ! गृहे तिष्ठ शीघ्रं द्रुचसि मां पुनः ।
 रामस्य वचनं श्रुत्वा सीता दुःपसमन्विता ॥ ७० ॥
 प्रत्युवाच स्फुरदङ्गा विधित्कोपसमन्विता ।

वननयनाभावे हेतुगर्भं विशेषणं वज्रव्याघ्रेत्यादि । ६४ । ६५ । ६६ ।

कलादिकमपि समये दुर्लभमित्याह काले द्रव्यादि न दृश्यते वनेषु
 तस्याद्याद्यादनात् अनसञ्चारमवाश्च यत्रापि दृश्यते तत्रापि शर्करा-
 न्वित ॥ ६७ ॥

वासस्थानमप्यतिदुःखजनकमित्याह गृहेत्यादि सम्यक् नाध्यने त्रिषो
 यत्नेति सम्पादं दुर्लभाकस्त्वानं गुहा गङ्गरूपं यद्यप्यपि रिपुघोरादहितं
 तथापि भिक्षुदीदंशादियुगत्वात्तत्र स्वात्मनश्च्यविति भावः ॥ ६८ ॥

तत्रापि पङ्कजं मयनमतिदुःखमित्याह पादेति ॥ ६९ । ७० ॥

कथं सामिच्छसे त्यक्तुं धर्मपत्नीं पतिव्रताम् ॥ ७१ ॥

त्वदनन्यामदोषां मां धर्मज्ञोऽसि दयापरः ।

त्वत्समीपे स्थितां राम ! को वा मां धर्मयेदने ॥ ७२ ॥

फलमूलादिकं यद्यत्तव भुक्तावशेषितम् ।

तदेवाश्चततुल्यं मे तेन तुष्टा रामायहम् ॥ ७३ ॥

त्वया सह चरन्त्या मे कुशाः काशाश्च कण्टकाः ।

पुष्पांसारणतुल्या मे भविष्यन्ति न संशयः ॥ ७४ ॥

अहं त्वां क्लेशये नैव भवेयं कार्यसाधिनी ।

बाल्ये मां धीक्ष्य कश्चिद्वै ज्योतिःशास्त्रविशारदः ॥ ७५ ॥

प्राह ते विधिने वासः पत्या सह भविष्यति ।

सत्यवादी हिजो भूयाद्गमिष्यामि त्वया सह ॥ ७६ ॥

अम्यत्किञ्चित्प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा मां नय काननम् ।

रामायणानि बह्व्यः श्रुतानि बह्वभिर्हिजैः ॥ ७७ ॥

सीतां विना वनं रामो गतः किं कुतश्चिद्दद ? ।

‘स्फुरद्गङ्गा अलगंतक्रोधवशात्तत्स्फुरत्संभूतदेवाह किञ्चित्कोपेति अत्यागे
हेतवो धर्मपत्नीत्यादयः ॥ ७१ ॥

पतिव्रतात्मशेषशब्दवति त्वदनन्याविति तत्तोऽन्यः पुरुषो न विद्यते
यस्यात्मानम् यद्वा तत्तो भेदरहिता मक्तिमक्तिमगोरभेदान् अतएवादेशान्
यापि रक्षोर्धर्षणा विभीषिका सापि नियन्त्याह तत्तत्रोप इति यस्यामकर-
णेन रक्षासि प्रसाद्यते तस्य तवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

यद्यपि फलादीनां कटुत्वाद्युक्तं तत्परिहरति कसेति तद्गङ्गावर्षितं
विषमत्वाद्यतः उल्लापित्वर्थं रक्षाभिव्यापि परस्मैपदम् ॥ ७३ ॥

‘चरन्त्या गच्छन्त्या’ अत्र त्वत्तद् एव हेतुरिति भावः ॥ ७४ ॥

कार्यसाधिनी रक्षोर्धर्षादिकार्यसाधिकेति व्यङ्ग्यम् वनगमनं च भेदव्य-
भावेति इतिहासवचनेन द्रष्टव्यं बाल्ये इति ॥ ७५ । ७६ । ७७ ॥

अतस्त्वया गमिष्यामि सर्वथा त्वत्सहायिनी ॥ ७८ ॥

यदि गच्छसि मां त्यक्त्वा प्राणांस्त्यज्यामि तेऽग्रतः ।

इति तं निश्चयं ज्ञात्वा सीताया रघुनन्दनः ॥ ७९ ॥

अब्रवीद्देवि ! गच्छ त्वं वनं शीघ्रं मया सह ।

अरुन्धत्यै प्रयच्छाशु हारानाभरणानि च ॥ ८० ॥

ब्राह्मणेभ्यो धनं सर्वे(१) दत्त्वा गच्छामहे वनम् ।

इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनाशु द्विजानाङ्गय भक्तितः ॥ ८१ ॥

ददौ गवां रुन्द्यतं धनानि

यस्ताणि दिव्यानि विभूषणानि ।

कुटुम्बवद्भाः श्रुतशीलवद्भगो

मुदा द्विजेभ्यो रघुवंशकेतुः ॥ ८२ ॥

अरुन्धत्यै ददौ सीता मुख्याभरणानि च ।

रामो मातुः सेवकेभ्यो ददौ धनमनेकधा ॥ ८३ ॥

स्यकान्तःपुरवासिभ्यः सेवकेभ्यस्तथैव च ।

भीरुमानप्रदेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ ८४ ॥

त्वत्सहायिनी गच्छादिमर्वाकार्येण हमेव ते सहादेति श्रद्धाम् । ७८ । ७९

गच्छ गमनं कुश तस्य वने तद्विषयेन हारादीनां कृत्वा तन्मापनमाद-
शकम् तस्य सर्वेभ्योऽपि असादयमानाभरणानादिरपार्थं स्वानं ब्राह्मणेभ्यो
दानमिताहास्यस्यै इति वशिष्ठपत्न्यै यस्य स्थापितमेतद्देहापात्रेऽपि मन्त्र-
मिति भावः ॥ ८० ॥

यस्यपि तथैव कुर्वे दद्याद् ब्राह्मणेभ्य इति ॥ ८१ ॥

श्रुतं वेदाद्वचनं कुटुम्बवत्पण्डितं दानपात्रतामप्यादृतं विशेषतः ॥ ८२ ॥

यास्तर्वाभ्यो दानं बाह्येन ॥ ८३ । ८४ ॥

लक्ष्मणोऽपि सुमित्रां तु कौशल्यायै समर्पयत् ।

धनुःपाणिः समागत्य रामस्याग्रे व्यवस्थितः ॥ ८५ ॥

रामः सीता लक्ष्मणश्च जम्भुः सर्वे नृपालयम् ॥ ८६ ॥

श्रीरामः सह सीतया नृपपथे गच्छन् शनैः सानुजः ।

पौरान् जानपदान् कुतूहलदृशः सानन्दमुद्गीक्षयन् ।

श्यामः कामसहस्रसुन्दरवपुः कान्त्या दिशो भासयन्

पादन्यासपवित्त्रिताखिलजगत्प्रापालयन्तत्पितुः ॥ ८७ ॥ ।

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमासहेश्वरसंवादे त्रयोध्याकाण्डे

चतुर्थं सर्गः ।

समर्पयत् तत इत्यध्याहारः समागत्य रामस्य अग्रे स्थित इत्य-
नयः ॥ ८५ ॥

ततः राम इति ॥ ८६ ॥

नृपपथे राजमार्गे कुतूहलेन प्रयन्ति तान् कुतूहलदृशः पौरान् सानन्दं
पश्यन् तेन तेषां दुःखनिरासः पितृकुलैकेकेत्यादिहितभासयं गृहं प्राप ॥ ८७ ॥

इति अध्यात्मरामायणे सेतौ त्रयोध्याकाण्डे

चतुर्थं सर्गः ।

पञ्चम सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

आयान्तं नागरा दृष्ट्वा भार्गे रामं सजानकिम् ।
लक्ष्मणेन समं वीक्ष्य ऊचुः सर्वे परस्परम् ॥ १ ॥
कैकेया वरदानादि श्रुत्वा दुःखसमावृताः ।
वत राजा दशरथः सत्यसन्धं प्रियं सुतम् ॥ २ ॥
स्त्रीहेतोरत्यजत्कामी तस्य सत्यवता कुतः ।
कैकेयी वा कथं दुष्टा रामं सत्यं प्रियद्वरम् ॥ ३ ॥
विधासयामास कथं क्रूरकर्मातिमूढधीः ।
हे जना नात्र यसाय्यं गच्छामोऽद्यैव काननम् ॥ ४ ॥
यत्र रामः सभार्यस्य सामुजो गन्तुमिच्छति ।
पश्यन्तु जानकीं सर्वे पादचारेण गच्छतीम् ॥ ५ ॥

सजानकिं जानक्या सहितम् लक्ष्मणेन सममायाजमित्यप्यद तादृशं
दृष्ट्वा परस्परं वीक्ष्योचुः परस्परमित्येव ॥ १ ॥

सत्यसन्धं सत्यप्रतिष्ठम् ॥ २ ॥

आमज्जम् वनवासमाप्तापितवान् सत्यवता जलवशाः वर्धभोप आशेः
वैदेयी वा पूर्वकर्मणं रामे प्रीतिवतो अथ दुष्टा जातेति शेषः यद्वरतस्य
राज्यं रामस्य वनवासं च वतवतीति भावः याचतां वा भोभाद्रपदस्य
राज्यं रामस्य वनवासं कथं दुष्टो हेमोः विसाधयापाकः अत्र हेतुं न
पपादः अतो निष्प्रयोजनदुष्टवत्जनवश्यादिभ्यस्ते न वक्ष्यन्ति शब्दाः
हे जना इति ॥ १ ॥ ३ ॥

यत्र जानके पश्यन्ति तेन वर्धभे देवनाबन्धं जानन्ति
अत्रम् ॥ १ ॥

पुम्भिः कदाचिद्वृथा वा जानकी लोकसुन्दरी ।
 सापि पादेन गच्छन्ती जनसङ्घेष्वनादृता ॥ ६ ॥
 रामोऽपि पादचारेण गजाश्वादिविवर्जितः ।
 गच्छति द्रक्ष्यथ विभुं सर्वलोकैकसुन्दरम् ॥ ७ ॥
 राक्षसी कैकयी नाम्नी जाता सर्वविनाशिनी ।
 रामस्यापि भवेद्दुःखं सीतायाः पादयानतः ॥ ८ ॥
 बलघान्बिधिरैवात्र पुंमयत्नो हि दुर्मलः ।
 इति दुःखाकुले वन्दे साधूनां सुनिपुद्रवः ॥ ९ ॥
 अत्रवीह्वामदेवोऽथ साधूनां सङ्गमध्यगः ।
 मानुशोचथ रामं वा सीतां वा वच्मि तेत्थतः ॥ १० ॥
 एष रामः परो विष्णुरादिनारायणः स्मृतः ।
 एषा सा जानकी लक्ष्मीर्योगमायेति विश्रुता ॥ ११ ॥
 असौ श्रेयसमन्वेति लक्ष्मणाख्यश्च साम्प्रतम् ।

तदेवोपगदयति पुम्भिरिति गच्छन्तीत्यस्य दृश्यतामिति शेषः ॥ ६ ॥

द्रक्ष्यथ अस्याप्युक्तव्यज्ञे एव तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

राक्षसीति यत्कृत्या रामस्य स्ववनासादिततदुःखाभावेऽपि सीतायाः
 पादगमनकृतं दुःखं तस्यापि भवेदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

उपसङ्हरति बलघानिति पर्यायोक्तव्यात्तद्वारः साधूनां वन्दे
 समूहे ॥ ९ ॥

तत्पदः तेषां तत्त्वं वच्मोच्यर्थः ॥ १० ॥

परो जडेभ्यः विष्णुर्व्यापकः वैकुण्ठनिलयो वा आदिमद्वारं जीव-
 मभूदक्षद्रूपो हिरण्यगर्भस्तस्याप्ययनः परायणः वेदनाभदारा हृष्टादिषा-
 मर्थदः योगमाया योगेन सप्तस्वप्नेनापरिच्छिन्नमपि अतिपरिच्छिन्नमपि
 वा ॥ ११ ॥

एष मायागुणैर्युक्तस्तदाकारवानिव ॥ १२ ॥

एष एव रजोयुक्तो ब्रह्माऽभूद्विष्वभावनः ।

सत्त्वाविष्टस्तथा विष्णुस्त्रिजगत्प्रतिपालकः ॥ १३ ॥

एष रुद्रशामसोऽन्ते जगत्प्रलयकारणम् ।

एष मत्स्यः पुरा भूत्वा भक्तं वैवस्वतं मनुम् ॥ १४ ॥

नाव्यारोप्य लयस्थानं पालयामास राघवः ।

समुद्रमथने पूर्वं मन्दरे सुतलद्गते ॥ १५ ॥

अधारयत् स्वष्टेऽङ्घ्रिं कूर्मरूपी रघूत्तमः ।

मही रसातलं वाता प्रलये सुकरोऽभवत् ॥ १६ ॥

तोलयामास दंष्ट्रायां ता क्षोणी रघुनन्दनः ।

नारसिंहं वपुः कृत्वा प्रह्लादवरदः पुरा ॥ १७ ॥

त्रिलोककण्टकं रक्षः पाटयामास तन्त्रयैः ।

पुनराज्यं हृतं दृष्ट्वा ह्यदित्या याचितः पुरा ॥ १८ ॥

वामनत्वमुपागम्य याज्ञया चाहरत्पुनः ।

दुष्टक्षत्रियभूभारनिवृत्त्यै भार्गवोऽभवत् ॥ १९ ॥

स एव जगता नाथ इदानीं रामता गतः ।

एष मायागुणैरिति एतेन न थिकएवावभाकारो नय पाञ्चभौतिक
कृत्युताम् ॥ १२ ॥

मायागुणैस्तदाकाररूपमेव विवक्षोति एष एवेति विश्वभावनो
विश्वरूपः ॥ १३ । १४ ॥

लयस्थानं अयस्य दैनन्दिनप्रलयस्य अन्त समाप्तिपर्यन्तम् ॥ १५ ॥

अङ्घ्रि मन्दरम् याता यदेत्यादि प्रलये सुकरोऽदेत्यादि ॥ १६ । १७ ॥

तद्रूप प्रह्लादपीडकं रक्ष पुनराज्यमिन्द्रराज्यं हृतं वलिना ॥ १८ ॥

याज्ञया वसे अकाशाद्विवाय्याजेनाहरत् परावर्त्तितवान् ॥ १९ । २० ॥

रावणादीनि रक्षांसि कोटिगो.निहनिष्यति ॥ २० ॥

मानुषेणैव मरणं तस्य दृष्टं दुरात्मनः ।

राज्ञा दशरथेनापि तपसाराधितो हरिः ॥ २१ ॥

पुत्तत्वाकाङ्क्षया विष्णोस्तदा पुत्तोऽभवद्हरिः ।

स एव विष्णुः श्रीरामो रावणादिवधाय हि ॥ २२ ॥

गन्ताऽद्वैतं यनं रामो लक्ष्मणेन सहायवान् ।

एषा सीता हरेर्माया सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ २३ ॥

राजा वा कैकयी वापि नात्र कारणमण्वपि ।

पूर्वेद्युर्नारदः प्राह भूभारहरणाय च ॥ २४ ॥

रामोऽप्याह स्वयं साक्षात् श्वो गमिष्याम्यहं वनम् ।

अतो रामं समुद्दिश्य चिन्तां त्यजत बालिकाः ॥ २५ ॥

रामरामेति ये नित्यं जपन्ति मनुजा भुवि ।

तेषां हस्त्यभयादीनि न भवन्ति कदाचन ॥ २६ ॥

का पुनस्तस्य रामस्य दुःखशङ्का मयात्मनः ।

रामनाम्नैव मुक्तिः स्यात्कलौ नान्येन केनचित् ॥ २७ ॥

तस्य रावणस्य नमेवं दशरथस्ये एवावतारकरणे किं बीजं तत्राह
राज्ञेति ॥ २१ ॥

पुत्तत्वाकाङ्क्षया विष्णोरिति विष्णुर्मे पुत्तो भवतितीच्छयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३

नारदः प्राह भूभारहरणोद्देश्यं वक्ष्यामि सन्देशवच्च इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रामो दुःखितो भविष्यतीत्यपि तथा शङ्कयेत्याह रामेति हस्त्यभयाभावे
इतरभयाभावः कैसतिकन्यायसिद्धं तन्नामजपकर्तुस्तत्त्वज्ञानोदयादिति भावः
॥ २६ ॥

तस्य दुःखशङ्का केव्यनयः कलौ तु नाम्नैव नामाभिलाप्तेनैव मुक्तिर्ल-
ब्धनकं तत्त्वज्ञानं नान्येन योगादिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

मायामानुषरूपेण विडम्बयति लोकस्तत् ।
 भक्तानां भजनार्थाय रावणस्य वधाय च ॥ २८ ॥
 राज्ञश्चाभोटसिद्धयर्थं मानुषं वपुराश्रित ।
 इत्युक्त्वा विररामाय यामदेवो महामुनिः ॥ २९ ॥
 श्रुत्वा तेऽपि द्विजाः सर्वे रामं ज्ञात्वा हरिं विभुम् ।
 जङ्गहृतसंशयश्रुत्वा राममेवान्वचिन्तयन् ॥ ३० ॥
 य इदं चिन्तयेन्नित्यं रहस्यं रामसीतयोः ।
 तस्य रामे दृष्टा भक्तिर्भवेद्विज्ञानपूर्विका ॥ ३१ ॥
 रहस्यं गोपनीयं वो यूयं वै राघवप्रियाः ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रस्तोऽपि रामं परं विदुः ॥ ३२ ॥
 ततो रामः समाविश्य पितृगेहमवारितः ।
 सासृजः सीतया गत्वा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 आगताह्वो वयं मातस्त्वयसौ सम्मतं वनम् ।
 गन्तुं क्षतधियः शीघ्रमात्रापयतु नः पिता ॥ ३४ ॥

देवस्य किमर्थं देहपरिग्रहस्तथाह भावेत्यादि विडम्बयति सीया
 चारेण सदाचारं लोकांश्च शिष्ययति मातापितरो पुत्रानिव फलान्नरमयाह
 भक्तानामिति ॥ २८ ॥

राज्ञोऽभोट विष्णोः अपुत्रत्वम् ॥ २९ ॥

इत्युक्त्वा इति विद्यमान रामे भक्त्युत्पादिविषयः च श्रवणध्वनिम्
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गोपनीयं पृथग्जनेष्विति शेषः ॥ ३२ ॥

अवारितः पुत्रत्वात् दारपानैरिति शेषः गत्वा कैकेयीसमीपमिति
 शेषः ॥ ३३ ॥

ते संमतं वनं दण्डकारण्यं गन्तुं क्षतधियो निश्चिता द्रव्यवय

इत्युक्ता सहसोत्थाय चीराणि प्रददौ स्वयम् ।

रामाय लक्ष्मणायाय सीतायै च पृथक् पृथक् ॥ ३५ ॥

रामस्तु वस्त्राण्युत्सृज्य वन्यचीराणि पर्यधात् ।

लक्ष्मणोऽपि तथा चक्रे सीता तन्न विजानती ॥ ३६ ॥

हस्ते गृहीत्वा रामस्य लज्जया सुखमैक्षत ।

रामो गृहीत्वा तञ्जीरमंशुके पर्यवेष्टयत् ॥ ३७ ॥

तद्वा कुरुः सर्वे राजदाराः समन्ततः ।

वशिष्ठस्तु तदाकर्ण्य रुदितं भर्तृस्यन् रूपा ॥ ३८ ॥

कैकेयीं प्राह दुर्हन्ते ! राम एव त्वया दृतः ।

वनवासाय दुष्टे ! त्वं सीतायै किं प्रयच्छसि ? ॥ ३९ ॥

यदि रामं समन्वेति सीता भक्त्या पतिव्रता ।

दिव्याम्बरधरा नित्यं सर्वाभरणभूषिता ॥ ४० ॥

रमयत्वनिशं रामं वनदुःपनिवारिणी ।

राजा दृश्योऽप्याह सुमन्त्रं रयमानय ॥ ४१ ॥

प्राप्तापयत पितृत्वमेव तदाश्रयं विना गमने तस्य दुःखादौ अहं दोषमाह
स्यामिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

इत्युक्ता रामेण कैकेयी सहसा भक्तिनि उत्थाय रामायेत्यन्य' चीराणि
पथपरिधेयानि वस्त्रादीनि जीर्णवासांसि वा ॥ ३५ ॥

तत् चीरपरिधानप्रकारस्वरूपम् ॥ ३६ ॥

हस्ते गृहीत्वा चीरमिति शेषः तञ्जीरं कैकेयीदत्तं चीरम् ॥ ३७ ॥

भर्तृस्यन् कैकेयीमिति शेषः ॥ ३८ ॥

किं प्रयच्छसि चीरमिति शेषः ॥ ३९ ॥

यदीति तद्वराविषयभूताणि यदि स्नेह्या समन्वेति समदङ्गलानिर-
हितमनु पश्यान् गच्छतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

वनदुःखं वनवासजं दुःखम् ॥ ४१ ॥

रथमारुह्य गच्छन्तु वनं वनचरप्रियाः ।

इत्युक्त्वा रामभालोच्य सीतां चैव सलक्ष्मणम् ॥ ४२ ॥

दुःखान्निपतितो भूमौ करोदाशुपरिश्रुतः ।

आरुरोह रथं सीता शीघ्रं रामस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥

रामः प्रदक्षिणं कृत्वा पितरं रथमारुहत् ।

लक्ष्मणः खड्गयुगलं धनुस्सूणीयुगं तथा ॥ ४४ ॥

गृहीत्वा रथमारुह्य नोदयामास सारथिम् ।

तिष्ठ तिष्ठ सुमन्त्रेति राजा दशरथोऽब्रवीत् ॥ ४५ ॥

गच्छ गच्छेति रामेण नोदितोऽचोदयद्रथम् ।

रामे दूरं गते राजा मूर्च्छितः प्रापतङ्गुलि ॥ ४६ ॥

पौरास्तु बालवृद्धाश्च वृद्धा ब्राह्मणसत्तमाः ।

तिष्ठ तिष्ठेति रामेति क्रोशन्तो रथमन्वयुः ॥ ४७ ॥

राजा रुदित्वा सुधिरं मानयन्तु गृहं प्रति ।

कौशल्याया राममातुरित्याह परिचारकान् ॥ ४८ ॥

किञ्चित्कालं भवेत्तत्र जीवनं दुःखितस्य मे ।

वनचरा सुनयः प्रिया वेषां ते ॥ ४२ ॥

सीता शीघ्रमारुरोहेत्यनेन तस्याः कार्यसाधकवत्प्राहः सूचितः

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रथमनोदयत् राजा रामाभीनकृतत्वाद्राजापेक्षया तदाप्तैव प्रवर्षेति
मतेति ध्वन्यम् दूरं गते दक्षिणपथतिक्रान्ते ॥ ४६ ॥

वृद्धा रत्नसु शानवृद्धा रत्नयः ॥ ४७ ॥

राममातुरित्यादिरक्षकं विशेषणम् ॥ ४८ ॥

दुःखितस्य मे यदि किञ्चित्कालं जीवनं भवेत्तदा तत्र राममाहृष्ट्ये
एवम्यत्र ॥ तत्रैवात्रमपि तत्र सम्भाव्यते राममाहृष्ट्येऽपि धिरं नैव

अत ऊर्ध्वं न जीवामि चिरं रामं विना कृतः ॥४६॥

ततो गृहं प्रविश्यैव कौशल्यायाः पपात ह ।

मूर्ध्नि तच्च चिराद् बुद्ध्वा तृष्णीमेवायतस्थिवान् ॥ ५० ॥

रामस्तु तमसातीरं गत्वा तत्रावसत् सुखी ।

जलं प्राप्य निराहारो वृक्षमूलेऽस्वपद्भिः ॥ ५१ ॥

सीतया सह धर्मात्मा धनुःपाणिस्तु लक्ष्मणः ।

पालयामास धर्मज्ञः सुमन्त्रेण सुमन्वितः ॥ ५२ ॥

पौराः सर्वे समागत्य स्थितास्तस्या विदूरतः ।

यक्ता रामं पुरं नेतुं नोचेद् गच्छामहे वनम् ॥ ५३ ॥

इति निश्चयमाज्ञाय तेषां रामोऽतिविस्मितः ।

नार्हं गच्छामि नगरमेते वैः श्लेशभागिनः ॥ ५४ ॥

भविष्यन्तीति निश्चित्य सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ।

इदानीमेव गच्छामः सुमन्त्र ! रथमानय ॥ ५५ ॥

इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रोऽपि रथं बाह्यैरयोजयत् ।

आवृत्त रामः सीता च लक्ष्मणोऽपि ययुर्द्वृतम् ॥ ५६ ॥

अयोध्याभिमुखं गत्वा किञ्चिद्दूरं ततो ययुः ।

तदित्याह अत इति विना कृतः दैवेनेति शेषः अनेन दैवसम्पादितं मरणं
दुर्वारमिति ध्वनितम् ॥ ४६ ॥

तृष्णीमेव सुलतापराधेन मज्जयेति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

सीतया सह सासपदित्यन्वयः पालयामास जायद्रामं ररक्षेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

रामं पुरं नेतुं यदि यक्तास्तदा पराङ्मुख्यं नेषामो नोचेत् वनमेव गमि-

ष्याम इति निश्चयमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

श्लेशभागिनो वनममनादिति भावः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रो रथं बाह्यैरयोजयत् ॥ ५६ ॥

तेऽपि राममदृष्ट्वैव मातरुल्याय दुःखिताः ॥ ५७ ॥
 रथनेमिगतं मार्गं पश्यन्तस्ते पुरं ययुः ।
 हृदि रामं ससीतं ते ध्यायन्तस्तस्युरग्वहम् ॥ ५८ ॥
 समन्तोऽपि रथं शीघ्रं नोदयामास सादरम् ।
 स्त्रीतान् जनपदान् पश्यन् रामः सीतासमन्वितः ॥ ५९ ॥
 गङ्गातीरं समागच्छत् शृङ्गिवेराषिदूरतः (१) ।
 गङ्गा दृष्ट्वा नमस्कृत्य स्नात्वा सानन्दमानसः ॥ ६० ॥
 शिंशपाटक्षमूले स निपसादरघूत्तमः ।
 ततो शुद्धो जनैः श्रुत्वा रामागममहोत्सवम् ॥ ६१ ॥
 सखायं स्वामिनं द्रष्टुं हर्षान्तूर्णं समापतत् ।
 फलानि मधुपुष्पादि गृहीत्वा भक्तिसंयुतः ॥ ६२ ॥
 रामस्याग्रे विनिक्षिप्य दण्डवत्प्रापतद्भुवि ।
 शुद्धसुल्याय तं द्रुणं राघवः परिपस्वजे ॥ ६३ ॥
 संघटकुशलो रामं शुद्धः प्राञ्जलिरवधीत् ।
 धन्योऽहमद्य मे जन्म नैपादं लोकपावनम् ॥ ६४ ॥

अयोध्याभिसृज्यमिति तेषां प्रतारणार्थेदम् ॥ ५७ ॥

तद्देशं रथनेमोति ॥ ५८ । ५९ ॥

शृङ्गिवेर शृङ्गिष्ठस्याश्वमलदविदूरतस्तत्पूर्वभागे ॥ ६० ॥

जनैः जनसुखैः ॥ ६१ ॥

अथ सखा सखानख्यातिस्तत्प्रमाणानां अनेन शुद्धसु धर्मव्याधादिव
 सख्यज्ञानं कृतमित्युच्यते अथपि अथपि मेदापगमे नाथ तदाह न मामकीनस्त
 मिति न्यायात्स्वाधिन द्रष्टुमिति ॥ ६२ । ६३ ॥

नैपादमपि मे जन्म धनम् तदगम्यार्थमिति भावः ॥ ६४ ॥

(१) वाष्पौकिये शृङ्गिवेर इति पाठोऽस्ति ।

वभूव परमानन्दः स्पृष्ट्वा तेऽङ्गं रघूत्तम ! ।

नैषादराज्यमेतत्ते किङ्करस्य रघूत्तम ! ॥ ६५ ॥

त्वदधीनं वसन्तत्र पालयास्यान् रघूदह ! ।

आगच्छ यामो नगरं पावनं कुरु मे गृहम् ॥ ६६ ॥

गृहाण फलमूलानि त्वदर्थं सुखितानि मे ।

अनुगृह्णीष्व भगवन् ! दासस्तेऽहं हरोत्तम ! ॥ ६७ ॥

रामस्तमाह सुप्रीतो वचनं शृणु मे सखे ! ।

न वैक्ष्यामि गृहं ग्रामं नववर्षाणि पञ्च च ॥ ६८ ॥

दत्तमन्येन नो भुञ्जे फलमूलादिकिञ्चन ।

राज्यं ममैतत्ते सर्वं त्वं सखा मेऽतिवल्लभः ॥ ६९ ॥

षट्क्षीरं समानाय्य जटामुकुटमादरान् ।

वषन्ध लक्ष्मणेनाथ सचितो रघुनन्दनः ॥ ७० ॥

जलमात्रं तु संप्राश्य सीतया सह राघवः ।

प्रास्तुतं कुशपर्णाद्यैः शयनं लक्ष्मणेन हि ॥ ७१ ॥

उवाच तत्र नगरप्रासादश्रे यथा पुरा ।

सुप्वाप तत्र वैदेह्या पर्यङ्क इव संस्कृते ॥ ७२ ॥

तदेवाह वभूवेति एतत्ते किङ्करस्य नैषादराज्यम् ॥ ६५ ॥

यस्त्वदधीनमगोऽयं वसन् व्यस्यन् पालयन् अयं न ते पितुः स्वाम्यत्य-
मित्यत्र वासि दोषाभाव इति भावः ॥ ६६ ॥

दास इत्यनेन भोज्याहारता सूचिता ॥ ६७ ॥

न वैक्ष्यामि न ववैक्ष्यामि इति मे प्रतिष्ठेति शेषः ॥ ६८ ॥

एतत्ते सर्वं राज्यं ममैवं त्वं च मे संखेव तत्त्वप्रत्यात् तद्यापि प्रति-
प्रारब्धत्वात् ते ग्रामं न प्रविशामीति भावः ॥ ६९ ॥

समानाय्य गुह्येनेति शेषः अथ आनयमानमरं वार्त्ताजननरं ॥ ७० ॥
हि पाटपरस्ते लक्ष्मणेन यदाकृतम् ॥ ७१ ॥

ततो विदूरे परिगृह्य चापं
 सबाणद्वशीरधनुः स लक्ष्मणः ।
 ररक्ष रामं परितो विपश्यन्
 गुहेन सार्धं सशरासनेन ॥ ७३ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उन्नामहेश्वरसम्भाटे अयोध्याकाण्डे
 पञ्चम सर्गः ।

ततोवासेत्तत्र स्थित इत्यर्थं ततो विद्रावकवे सुखापेत्यर्थः ॥ ७२
 परितो विपश्यन् इष्टवन्ति निति शेषः ॥ ७३ ॥

इति श्रीमद्यक्ष्णराजविषयद्वयवचनार्थेतादिवि० श्रीरामपर्वण
 कतावभ्यात्मरामायणे सप्तो अयोध्याकाण्डे
 पञ्चम सर्गः ।

पठ सर्ग ।

सुप्तं रामं समालोक्य शुचः सोऽश्रुपरिभ्रुतः ।

लक्ष्मणं प्राह विनयाद्भातः ! पश्यसि राघवम् ॥ १ ॥

शयानं कुशपत्नीषसंस्तरे सीतया सह ।

यः श्रेते स्वर्णपर्वङ्गे स्वास्तीर्णे भवनोत्तमे ॥ २ ॥

कैकेयी रामदुःखस्य कारणं विधिना ज्ञता ।

मन्थराबुद्धिमास्थाय कैकेयी पापमाचरत् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणः प्राह सखे ! नृणु धनो मम ।

कः कस्य हेतुर्दुःखस्य कस्य हेतुः सुखस्य वा ॥ ४ ॥

स्वपूर्वार्जितकर्मैव कारणं सुखदुःखयोः ॥ ५ ॥

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता

परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।

अहं करोमीति वृथाऽभिमानः

स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥ ६ ॥

पठे गत्वाऽथवाच्योक्तेराश्रम तेन चस्तुत उभोर्नै सहितस्तत्वावसक्तु-
खक्षितोर्यते ॥ १ ॥

सुप्तमिति ॥ १ ॥

कुशपत्न्यमूढनिर्मिते संस्तरे आश्रयणे इत्यर्थे शोभनै राकवादिभिरा-
स्तीर्णे ॥ २ ॥ ३ ॥

को चेत् अन्यो न कोपीत्यर्थं ॥ ४ ॥

कस्तर्हि हेतुस्तत्वाह स्वपूर्वेति ॥ ५ ॥

तदेवोपपादयति सुखस्येति स्वयमपि तस्य न सम्पादक इत्याह
अहमिति अहं सुखादिजलकक्रिया करोमीत्यपि वृथाभिमान अस्मात्-
न्यादिति भावः तदेवाह स्वकर्मसूत्रेण ग्रथित ईश्वरेणेति शेषः यथा कर्म-

सुहृन्मित्रार्युदासीनद्वेषमध्यस्थवान्बवाः ।

स्वयमेवाचरन् कर्म तथा तत्र विभाव्यते ॥ ७ ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं स्वकर्मवशगो नरः ।

यद्यद्यथागतं तत्तद्भुक्त्वा स्वस्वमना भवेत् ॥ ८ ॥

न मे भोगागमे वाञ्छा न मे भोगविवर्जने ।

आगच्छत्वथ सागच्छत्वभोगवशगो भवे ॥ ९ ॥

यस्मिन् देये च काले च यस्माद्वा येन केन वा ।

कृतं शुभाशुभं कर्म भोज्यं तत्तत्र नान्यथा ॥ १० ॥

फलं कर्मविपाद्याभ्यां शुभाशुभफलोदये ।

विधात्वा विहितं यद्यत्तदलङ्घ्यं सुरासुरैः ॥ ११ ॥

पुनः काष्ठपुतलीं हृत्पथारो नामाग्रकं रक्षन्वाचनेवानेकविधक्रियावतीं
करोति एव भगवान् कर्मद्वयसूत्रपालनेन तथा कारयतीति भावः ॥ ६ ॥

सुहृन्मित्रे सोपाधिनिहृपाधिभेदात् भिन्ने एवमरिद्वेष्यौ यत्ने कर्म सुहृ-
त्त्वादिप्रयोजकं कर्म स्वयमेवाचरन् येन सुहृत्त्वादिभावो भवति एव तत्र
सुहृदु चादिविषयेऽपि विभाव्यते ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वकर्मवशगो नरः यदासुखं वा दुःखं वा यथा गतं यथा प्राप्तं भवति
तत्तत् भुक्त्वा स्वस्वमना रागद्वेषह्रीनो भवेत् ॥ ८ ॥

भोगागमे सुखभोगप्राप्ते भोगविवर्जने दुःखभोगाप्राप्ते वाञ्छामे-
वाभिनयति आगच्छत्विति सुखमिति शेषः सागच्छतु दुःखमिति शेषः
यतएवाह भोगवशगो न भवेत्यलमिति निषेधार्थमव्ययम् एतच्च पदं यथैवा-
ह तथैव रामोऽपीति न किञ्चिदध्याकभेदकृतं दुःखमिति भावः ॥ ९ ॥

यस्मादिति प्राप्यकत्वमिति शेषः तत्तत्वेक्षणफलफलम् तस्मात्तेनेत्यपि
बोध्यम् ॥ १० ॥

यदात् विधात्वा विहितं तदलङ्घ्यमिति निश्चित्य तत्तत्फलफलोदये कर्मवि-
पाद्याभ्यामलम् एव चाप्यक्तृते तथा विपादो न कार्यः इति भावः ॥ ११ ॥

सर्वदा सुखदुःखाभ्यां नरः प्रत्यवबुध्यते ।

शरीरं पुण्यपापाभ्यामुत्पन्नं सुखदुःखवत् ॥ १२ ॥

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।

द्वयमेतद्वि जन्तूनामलङ्घ्यं दिनरात्रिवत् ॥ १३ ॥

सुखमध्ये स्थितं दुःखं दुःखमध्ये स्थितं सुखम् ।

द्वयमन्योन्य संयुक्तं प्रोच्यते जलपङ्कजवत् ॥ १४ ॥

तस्माद्वैर्येण विहांस द्रष्टानिष्टोपपत्तिषु ।

न क्षुध्यन्ति न सुक्षन्ति (१) सर्वं मायेति भावनात् ॥ १५ ॥

गुह्यलक्षणयोरेवं भाषतोर्विमलं नभः ।

बभूव रामः सलिलं स्पृष्ट्वा प्रातःसमाहितः ॥ १६ ॥

उवाच शीघ्रं सुहृदां नावमानय मे सखे ! ।

आशङ्कसु शरीरिणो तत्त्वम्बन्ध इत्याह सर्वदेति पुण्यपापकृतात् शरीरस्य तदवच्छेदेन सुखदुःखवत्त्वावश्यकत्वादयं नरः सदा ताभ्यां प्रत्यवबुध्यते संबुध्यते ॥ १२ ॥

सम्बन्धप्रकारमाह सुखस्यानन्तरमिति एवं च पुनः सुखमपि भाष्येवेति भावः ॥ १३ ॥

इदानीं पदार्थभावस्य त्रिगुणात्मकत्वेन सुखस्यापि दुःखात्मकत्वाद्द्वैतत्वमित्याह सुखमध्ये इति तेनोभयमपि द्वैयमेवेति वदन्तं पतञ्जलिना 'सर्वमेव दुःखं विवेकिन' इति ॥ १४ ॥

उपसंहरति तत्त्वमिति द्रष्टव्यमपि न क्षुध्यन्ति अक्षिप्तमपि न सुक्षन्तीत्यन्यत्र तत्र द्वैतं सर्वं मायेति भावनात् न ह्यैन्द्रजालिकभायाजतेष्टानिष्टमाप्नो हर्षमोहौ बहदिति भावः ॥ १५ ॥

सलिलं स्पृष्ट्वा प्रातःकालिकसकलक्रियोपलक्षणम् ॥ १६ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १७ ॥
 स्वयमेव दृढां नावमानियाय सुलक्ष्णाम् ।
 स्वामिन्वावृत्तातां नौका सीतया लक्ष्मणेन च ॥ १८ ॥
 बाह्ये ज्ञातिभिः सार्द्धमहमेव समाहितः ।
 तथेति राघवः सीतामारोप्य शुभलक्ष्णाम् ॥ १९ ॥
 गुहस्य हस्तावालम्य स्वयं चारुहृदयुतः ।
 धायुधादीन् समारोप्य लक्ष्मणोऽप्यारोह च ॥ २० ॥
 गुहस्यान्वाहयामास ज्ञातिभिः सहितः स्वयम् ।
 गङ्गामध्ये गता गङ्गां प्रार्थयामास ज्वरनकी ॥ २१ ॥
 देवि गङ्गे ! नमस्तुभ्यं निवृत्ता वनवासतः ।
 रामेण सहिताऽहं त्वां लक्ष्मणेन च पूजये ॥ २२ ॥
 सुरामांसोपहारैश्च(१) नानाफलभिराहता ।
 इत्युक्त्वा परकूलं तौ जनैरुत्तीर्य जग्मतुः ॥ २३ ॥
 गुहोऽपि राघवं प्राह गमिष्यामि त्वया सह ।
 अतुष्टां देहि रामेन्द्र ! नोषेत्प्राणास्त्यजाम्यहम् ॥ २४ ॥
 श्रुत्वा नैषादवचनं श्रीरामस्तमथाब्रवीत् ।

ये अतारण्यायेति शेषः ॥ १७ ॥

नौका वृत्तामित्यन्वयः ॥ १८ ॥

बाह्ये इति नौकाभिति शेषः ॥ १९ । २० ॥

वाहयामास आरिषादिभिरालयाभास परं पार प्रापयितुमित्यर्थः

गङ्गामध्ये गता ज्वरनकी गङ्गा प्रार्थयामासेत्यन्वयः ॥ २१ । २२ ॥

आहता सती पूजये अनेन अङ्गा सूचिता ॥ २३ ॥

अतुष्टा स्वहृदयमनविषयाम् ॥ २४ ॥

चतुर्दशसमाः स्थित्वा दण्डके पुनरप्यहम् ॥ २५ ॥

आयास्यास्युदितं सत्यं नासत्यं रामभाषितम् ।

इत्युक्त्वालिङ्ग्य तं भक्तं समाश्लास्य पुनःपुनः ॥ २६ ॥

निवर्त्तयामास गुहं सोऽपि कृच्छ्राद्ययौ गृहम् ।

तत्र मेध्यं वृगं हत्वा पक्ता ऊत्वा च ते त्वयः ॥ २७ ॥

भुक्त्वा वृचदले सुप्त्वा सुखमासत तां निशाम् ।

ततो रामस्तु वैदेह्या लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ २८ ॥

भरद्वाजात्रमपहं गत्वा बहिरुपस्थितः ।

तत्रैकं बटुकं दृष्ट्वा रामः प्राह च हे बटो ॥ २९ ॥

रामो दाशरथिः सीतालक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।

आसे बहिर्वनस्येति क्षुब्धता मुनिसन्निधौ ॥ ३० ॥

तच्छ्रुत्वा सहसा गत्वा पादयोः पतितो मुनेः ।

स्वामिन् रामः समागत्य वनाद्वहिरवस्थितः ॥ ३१ ॥

सभार्यः सातुजः श्रीमानाह मा देवसन्निभः ।

भरद्वाजाय मुनये ज्ञापयस्व यथोचितम् ॥ ३२ ॥

तच्छ्रुत्वा सहसोत्थाय भरद्वाजो मुनीश्वरः ।

गृहीत्वार्थं च पादौ च रामसामीप्यमाययौ ॥ ३३ ॥

दृष्ट्वा रामं यथान्यायं पूजयित्वा सलक्ष्मणम् ।

नैषादिर्गुह ॥ २५ ॥

माश्लयमपि तु सत्यमेवेत्यर्थं तेनान्यथा न सम्भावनीयमिति भावः ॥ २६ ॥

कृच्छ्रात् कृच्छ्रसत्वादिदं च तत्र मङ्गापरकृषे मेध्यं वृगं भक्षणं वृगं
हत्वा वैदेवदेवताभ्यः ॥ २७ । २८ ॥

बहिरात्रमद्वारि ॥ २९ । ३० । ३१ । ३२ ।

रामसामीप्यं स्वार्थं धञ् रामसमीपमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

आह मे पर्यगालां भो राम । राजीवलोचन । ॥ ३४ ॥

आगच्छ पादरजसा मुनीहि रघुनन्दन । ।

इत्युक्तोऽजमानीय सीतया सह राववो ॥ ३५ ॥

भक्त्या पुनः पूजयित्वा चकारातिथ्यमुत्तमम् ।

अद्याहं तपसः पारं गतोऽस्मि तव सङ्गमात् ॥ ३६ ॥

ज्ञातं राम ! तवोदन्तं भूतं आगामिकं च यत् ।

जानामि त्वा परात्मानं मायया कार्यमानुषम् ॥ ३७ ॥

यदर्थमवतीर्णोऽस्मि प्रार्थितो ब्रह्मणा पुरा ।

यदर्थं वनवाससो यत्करिष्यसि वै पुरः ॥ ३८ ॥

जानामि ज्ञानदृष्ट्याहं ज्ञातया त्वदुपासनात् ।

इतः परं त्वा किं वक्ष्ये कृतार्थोऽहं रघूत्तम । ॥ ३९ ॥

यत्त्वा पश्यामि काकुत्स्थं मुख्यं प्रकृतेः परम् ।

रामस्तमभिवाद्याह सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ ४० ॥

अनुप्राह्यास्त्रया ब्रह्मन् । वयं क्षत्रियवात्सवाः ।

मे पर्यगालाभगणोत्थव्य ॥ ३४ ॥

आनीय प्रापय ॥ ३५ ॥

तपसः पारं पूर्यता गतोऽस्मि प्राप्नोऽस्मि 'प्रमादात् कुर्यता कर्म प्रप्यने ताध्वरेषु यन् तद्विध्यो आरण्यादेव यपूर्णं आदितं नृति' इति श्रुतेर्यस्य नामस्मरणेनापि सर्वकर्मपूर्णता तस्य साक्षाद्दर्शने किं वक्तव्यमित्यर्थः यदा तपसः पारं कर्म सर्वतपःफलमेतन् यत्तव दर्शनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भूतस्त्राणि च तवोदन्तं वृत्तान्तो ज्ञातः तत्र भूतदृष्टान्तज्ञानप्रभिनयति जानामीत्यादि ॥ ३७ ॥

यदर्थमिति सर्वत्र यच्छब्दो रत्नोपमेयः ॥ ३८ । ३९ ॥

प्रकृते परं प्रकृतिगुणास्तदमीश्वरम् ॥ ४० ॥

इति सम्भाष्यतेऽन्योऽन्यमुपित्वा मुनिसन्निधौ ॥ ४१ ॥

प्रातरुत्थाय यमुनामुत्तीर्य मुनिदारकैः ।

क्षताश्वेन मुनिना दृष्टमार्गेण राघवः ॥ ४२ ॥

प्रययौ चित्रकूटाद्रिं वाल्मीकेर्यत्र चाश्रमः ।

गत्वा रामोऽथ वाल्मीकेराश्रमं ऋषिसंकुलम् ॥ ४३ ॥

नानावृक्षहिजाकीर्णं नित्यपुष्पफलाकुलम् ।

तत्र दृष्ट्वा समासीनं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ॥ ४४ ॥

ननाम शिरसा रामो लक्ष्मणेन च सीतया ।

दृष्ट्वा रामं रमानाथं वाल्मीकिर्लोकउन्दरम् ॥ ४५ ॥

जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमण्डितम् ।

कन्दर्पसदृशाकारं कमनीयास्तुजेक्षणम् ॥ ४६ ॥

दृष्ट्वैव सहस्रोत्तस्थौ विस्मयानिमिषेक्षणः ।

आलिङ्ग्य परमानन्दं रामं हर्षान्मुलोचनः ॥ ४७ ॥

पूजयित्वा जगत्पूज्यं भक्त्याऽर्घ्यादिभिराहतः ।

ते सीतारामलक्ष्मणभरद्वाजाः संयोज्यं प्रापुस्तं सम्भाष्य ततो
रामो मुनिसन्निधौपित्वा ॥ ४१ ॥

यउनाया कताश्वेन क्षतश्वानेन मुनिना दृष्टमार्गेण द्युतिमार्गेण
राघवो मार्गदर्शकेर्मुनिदारकैः सह यमुनामुत्तीर्य ॥ ४२ ॥

चित्रकूटाद्रिं प्रययौ यत्र वाल्मीकेराश्रम इत्यनेन तस्य प्रागक्ष्यम् ॥ ४३ ॥

हिजाः प्रक्षिप्तो माधुर्याय ॥ ४४ ॥

रमानाथं विष्णुवतारम् ॥ ४५ ॥

कमनीयपद्मपद्मनेत्रम् ॥ ४६ ॥

विस्मयेनानिमिषे रंजये नेत्रे यस्य सः हर्षजानुभिः पूर्यं नोचने यस्य
सः कपेयैर्वाभावः ॥ ४७ ॥

फलमूलैः सुमधुरैर्भोजयित्वा च लालितः ॥ ४८ ॥

राघवः प्राञ्जलिः प्राह वाल्मीकिं विनयान्वितः ।

पितुराज्ञा पुरस्कृत्य दण्डकानागता वयम् ॥ ४९ ॥

भवन्तो यदि जानन्ति किं वक्ष्यामोऽत्रकारणम् ।

यत्र मे सुखवासाय भवेत् स्थानं वदस्व तत् ॥ ५० ॥

सीतया सहितः कालं किञ्चित्तत्र नयाम्यहम् ।

इत्युक्तो राघवेणासौ मुनिः सञ्चितमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

त्वमेव सर्वलोकानां निवासस्थानमुत्तमम् ।

तवापि सर्वभूतानि निवाससदनानि हि ॥ ५२ ॥

एवं साधारणं स्थानमुक्तं ते रघुनन्दन ।।

सीतया सहितस्येति विशेषं दृष्टव्यस्तव ॥ ५३ ॥

तद्वक्ष्यामि रघुश्रेष्ठ । यत्ते नियतमन्दिरम् ।

यान्तानां समदृष्टीनामदृष्ट्यां च जन्तुषु ।

त्वामेव भजता नित्यं हृदयं तेऽधिमन्दिरम् ॥ ५४ ॥

धर्माधर्मान् परित्यज्य त्वामेव भजतोऽनिग्रहम् ।

लालित इदं मधुरमिदं मधुरमिदं भुञ्ज्येत्येव प्रीत्या बोधितः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यदि जानन्तीत्यसन्दिग्धवचनं वेदाद्येत् प्रसाद्य क्षुरितिवत् सर्वथा

जानन्त्येवमोऽत्र कारणकथनं विवक्षयितुं भावः ॥ ५० ॥

तत्र यत्र त्वं यदिष्यसि तत्रेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

त्वमेवेति त्वद्विषयत्वाज्जगत इति भावः तवापीति अन्यर्यानिब्रया

सर्वत्र तत्र वासादिति भावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नियतमन्दिरं सर्वदा वासस्थानम् समदृष्टीनां निन्दोदासीनमनुचितं

श्रेष्ठं यतएव अदृष्ट्यां तत्रां हृदयं तेऽधिकं सर्वोत्कृष्टं मन्दिरमित्यर्थः

सर्वदा तत्र वासादेवेति भावः ॥ ५४ ॥

सीतया सह ते राम । तस्य हृत् सुखमन्दिरम् ॥ ५५ ॥

त्वन्मन्त्रजापको यस्तु त्वामेव शरणं गतः ।

निर्वन्दो निस्पृहस्तस्य हृदयं ते सुमन्दिरम् ॥ ५६ ॥

निरहङ्कारिणः शान्ता ये रागद्वेषवर्जिताः ।

समलोटाश्मश्रूणां ते हृदयं गृहम् ॥ ५७ ॥

त्वयि दत्तमनोबुद्धिर्यः सन्तुष्टः सदा भवेत् ।

त्वयि सन्त्यक्तकर्मा यस्तन्मनसो शुभं गृहम् ॥ ५८ ॥

यो न द्वेष्टमित्रं प्राप्य मित्रं प्राप्य न हृष्यति ।

सर्वं भायेति निश्चित्य त्वां भजेत्तन्मनो गृहम् ॥ ५९ ॥

षड्भावादिविकारान् यो देहे पश्यति नात्मनि ।

क्षुत्तृट् सुखं भयं दुःखं प्राणबुद्धोर्निरीक्षते ॥ ६० ॥

धर्माधर्मान् शिष्टनिमिषसकलकर्माणित्युक्त्वा यत्त्वामेव भजते तस्य हृत् हृदयं सीतया सह वस्तुं हे राम ते तव सुखमन्दिरं सुखजनकं गृहम् ॥ ५५ ॥

निर्वन्दोऽहमेति हन्तरहितोऽतएव निस्पृहः ॥ ५६ ॥

नामाविषमकारेण तत्त्वप्रलक्षणाभ्याम् निरहङ्कारिण इति शान्ताः शमशीलाः लोभं मृत्पिण्डं व्यश्मान् पद्मरागादयः कणकं चेदं धनमनुधादेयत्वेन येषां ते ॥ ५७ ॥

अन. सङ्कल्पविकल्पात्मकम् बुद्धिनिश्चयात्मिका इत्यपि येन त्वयैव दर्शित्वदिष्यमेव यस्य सङ्कल्पादिकमिति यावत्तत्तदः कचचिदशनाच्छादनलाभात्सन्तुष्टः त्वयि सन्त्यक्तकर्मा त्वदर्पणबुद्ध्या कृतकर्मा त्यक्तकाम्यकर्मेति यावत् ॥ ५८ ॥

अप्रियं दुःखं द्वेषहर्षाभाववोर्द्धं सर्वत्रमायामयत्ननिश्चयः ॥ ५९ ॥

भावादिविकारानिति भावोऽत्यजन्त तेन चन्द्रवत्ताविपरिणामरूपचयदिनारूपान् विकारान् यो देहे पश्यति नात्मनि तद्विषयं द्विष्ययरहितं खरिनाशिनं पश्यतीत्यर्थं अजहमयं प्राणस्य सुखादिबद्देशरिति विवेकः ॥ ६० ॥

संसारधर्मेनैर्मुक्तस्तस्य ते मानसं गृहम् ॥ ६१ ॥

पश्यन्ति ये सर्वगुहाशयस्थं

त्वा चिद्भनं सत्यमनन्तमेकम् ।

अलेपकं सर्वगतं वरेण्यं

तेषां हृदये सह सीतया वसं ॥ ६२ ॥

निरन्तराभ्यासद्विहीनतात्मना

त्वत्पादसेवापरिनिष्ठिता जाम् ।

त्वन्नामकीर्त्या हतकल्मषाणां

सीतासमे तस्य गृहं हृदये ॥ ६३ ॥

राम । त्वन्नाममहिमा वर्ण्यते केन वा कथम् ।

यत्प्रभावादहं राम । ब्रह्मार्पित्वमवाप्तवान् ॥ ६४ ॥

अहं पुरा किरातेषु किराते, सह वर्द्धितः ।

जन्ममात्रद्विजित्यं मे शूद्राचाररतः सदा ॥ ६५ ॥

शूद्रायां बह्वयः पुत्रा उत्पन्ना मेऽजितात्मनः ।

संसारधर्मे तत्प्रयोश्चैर्धर्मे पुण्यपापै ॥ ६१ ॥

वर्षां गुहा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयकृपागङ्गप्रो व

न्यागय स्थान तत्पुत्र विद्वन् चैतन्यरूप सर्वगतमव्यलेपक न भवति लेपक

तर्तानं पश्यन्ति तस्य स्थितोऽपि तद्गुणान्मृष्ट दृश्यं ॥ ६२ ॥

निरन्तर ध्यानाभ्यासेन स्वयमेव द्विहीनतन्मद्देवविषयीकृत आत्मा चित्त

तया त्वत्पादसेवायां परिनिष्ठिताना तत्पराश्रम ॥ ६३ ॥

त्वन्नाममहिमावर्णनस्य प्रकार कृता च दुर्लभ इत्याह रामेति ॥ ६४ ॥

अत्रैवार्ते कविषयमितिहासमाह पश्यन्ति किरातेषु तदमतिदेहेषु

जन्ममात्रद्विजित्यं पञ्चमात्मैव द्विजमित्यर्थं तस्यैवोपपत्तिमाह शूद्राचाररत इति ॥ ६५ ॥

ततश्चोरैश्च सङ्गम्य चोरोऽहमभवं पुरा ॥ ६६ ॥
 धनुर्वाणधरो नित्यं जीवानामन्तकोपमः ।
 एकदा मुनयः सप्त दृष्टा महति कानने ॥ ६७ ॥
 साक्षान्मया प्रकाशन्तो ज्वलनार्कसमप्रभाः ।
 तानन्वधावं लोभेन तेषां सर्वपरिच्छदान् ॥ ६८ ॥
 ग्रहीतुकामस्तत्राहं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवम् ।
 दृष्ट्वा मां मुनयोऽष्टच्छन् किमायासि द्विजाधम ! ॥ ६९ ॥
 अहं तानब्रुवं किञ्चिदादातुं शुनिसत्तमाः ! ।
 पुत्रदारादयः सन्ति बहवो मे बुभुक्षिताः ॥ ७० ॥
 तेषां संरक्षणार्थाय शरामि गिरिकानने ।
 ततो मामूचुरव्यग्राः पृच्छ गत्वा कुटुम्बकम् ॥ ७१ ॥
 यो यो मया प्रतिदिनं क्रियते पापसङ्घयः ।
 यूयं तद्वाग्निः किम्वा नेति वेति पृथक् पृथक् ॥ ७२ ॥
 वयं स्यास्यामहे तावदागमिष्यसि निश्चयः ।
 तथेत्युक्त्वा गृहं गत्वा मुनिभिर्गृहीरितम् ॥ ७३ ॥
 आष्टच्छं पुत्रदारादीन् तैरुक्तोऽहं रघूत्तम ! ।
 पापं तयैव तत्सर्वं वयं तु फलभागिनः ॥ ७४ ॥

अजितात्मन इति श्लोकः ॥ ६६ ॥

जीवानामन्तकोपमोऽमवमित्ययम् ॥ ६७ । ६८ ॥

अब्रुवम् तानिति शेषः ॥ ६९ । ७० । ७१ ॥

पृथक्पृथक् ऽस्यभार्यादिनेकेकेन पृच्छेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

यावदागमिष्यसि तावदहं स्यास्यामह इति निश्चय इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

फलभागिनस्तत्त्वधनादिभोगभाजः ॥ ७४ ॥

तच्छ्रुत्वा जातनिर्वेदो विचार्य पुनरागमम् ।
 मुनयो यत्र तिष्ठन्ति करुणापूर्णमानसाः ॥ ७५ ॥
 मुनीनां दर्शनादेव शुद्धान्तःकरणोऽभवत् ।
 धनुरादीन् परित्यज्य दण्डवत्प्रतितोऽक्ष्ण्वहम् ॥ ७६ ॥
 रक्षध्वं मा मुनिश्रेष्ठा गच्छन्तं निरयार्णवम् ।
 इत्यग्रे पतितं दृष्ट्वा मामूचुर्मुनिसत्तमाः ॥ ७७ ॥
 वृत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते सफलः सत्समागमः ।
 उपदेक्ष्यामहे तुभ्यं किञ्चित्तेनैव मोक्षये ।
 परस्परं समालोच्य दुर्दृष्टोऽयं द्विजाधमः ॥ ७८ ॥
 उपेत्य एव सहस्रैस्तथाऽपि शरणं गतः ।
 रक्षणीयः प्रयत्नेन मोक्षमार्गोपदेयतः ॥ ७९ ॥
 इत्युक्त्वा राम । ते नाम व्यत्यस्ताक्षरपूर्वकम् ।
 एकाग्रमनसालैव भवेति जप सर्वदा ॥ ८० ॥
 आगच्छामः मुनर्यावत्तावदुक्तं सदा जप ।
 इत्युक्त्वा प्रयसुः सर्वे मुनयो दिव्यदर्शनाः ॥ ८१ ॥

जातनिर्वेद तादृशकर्मभृत स्वात्मनि जातापमानबुद्धि विचार्य एते
 उन्मादयो न कृत्वाप्युपकृता इति विचार्य अपिचमिधि पुनरागमम्
 आगत ॥ ७५ ॥

शुद्धान्तं करुणं मलिनहृत्तिरहित ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

सता साधूनां समागम सफल मोक्षरूपफलजनक तद्देवाह यदुपग्रे
 क्ष्यामहे तेनैव मोक्षये ससारदृष्टादिति शेष यद्यपि दुर्दृष्टस्तथापि
 रक्षणीय इत्युत्तरेणान्वय ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

व्यत्यस्तानि विप्ररीतपौर्वापर्याण्यक्षराणि यस्मिन् तादृशं रूप यस्य तत्
 ते नाम जमेत्यन्वय तदाकारो भवेति एकाग्रमनसेति जप इति कर्त्तव्यतोप
 देश अत्र मनस एकाग्रता वर्णयिष्यते ॥ ८० ॥ ८१ ॥

अहं यद्योपदिष्टं तैस्तथाऽकरवमञ्जसा ।

जपन्नेकाग्रमनसा वाक्तां विस्मृतवानहम् ॥ ८२ ॥

एवं वल्लतिये काले गते, निश्चलरूपिणः ।

सर्वसङ्गविहीनस्य बल्लीकोऽभून्ममोपरि ॥ ८३ ॥

ततो युगसहस्रान्ते ऋषयः पुनरागमन् ।

मामूष्मिर्निष्क्रमस्वेति तच्छ्रुत्वा दर्शमुत्थितः ॥ ८४ ॥

बल्लीकान्निर्गतवाहं नौहारादिव भास्करः ।

ममाप्याहर्मुनिगणा बाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वर ! ॥ ८५ ॥

बल्लीकात् सम्भवो यस्मात् द्वितीयं जन्मतेऽभवत् ।

इत्युक्त्वा ते यदुर्दिव्यगतिं रघुकुलोत्तम ! ॥ ८६ ॥

अहं ते रामनाम्नश्च प्रभावादीदृशोऽभवम् ।

अद्य साक्षात्प्रपश्यामि ससीतं लक्ष्मणेन च ॥ ८७ ॥

रामं राजीवपत्राक्षं त्वामुक्तो नात्र संशयः ।

आगच्छ राम । भद्रं ते स्थलं वै दर्शयाम्यहम् ॥ ८८ ॥

एवमुक्त्वा मुनिः श्रीमाल्लक्ष्मणेन समन्वितः ।

शिष्यैः परितृतो गत्वा मध्ये पर्वतगङ्गयोः ॥ ८९ ॥

अल्लकाञ्जलम्भावस्यैव फलमाह वाक्तां विस्मृतवानिति अनेन तच्छब्द-
स्यापि अरण्यपूर्वकं तदर्थभूतान्वयोभिषं विपश्यतया लक्ष्मणे चित्तमिति
स्मृतम् निश्चलरूपिणो निष्क्रियशरीरस्य ॥ ८२ । ८३ । ८४ । ८५ ॥

यस्मात्ते इदानीं बल्लीकात् सम्भवो अतस्तु बाल्मीकिरिति पूर्वो-
क्तम् ॥ ८६ ॥

इदं त्वत्कार्यं लक्ष्मणेनेत्यस्य सहितमिति शेषः । ८७ ॥

एवमुक्तं राम यत्त्वा प्रपश्यामि तत्त्वत्वा मुक्तो भविष्यामि अत्र न संशयः
अयं च प्रचेतो वशज रामायणकर्तृबाल्मीकिरेत्य एवेति बह्वत्र ॥ ८८ ॥

मध्ये पर्वतगङ्गयोरिति स्थल दर्शयामासेति शेषः ॥ ८९ ॥

तत्र गालां सुविस्तीर्णां कारयामास वासभूः ।

प्राक्पश्चिमं दक्षिणोदक् शोभनं मन्दिरद्वयम् ॥ ६० ॥

जानक्या संहितो रामो लक्ष्मणेन समन्वितः ।

तत्र ते देवसदृशा स्त्रियसन् भवनोत्तमे ॥ ६१ ॥

वाल्मीकिना तत्र सुपूजितोऽयं

रामः ससीतं सह लक्ष्मणेन ।

देवैर्मुनीन्द्रैः संहितो सुदासो

स्वर्गे यथा देवपतिः सश्रया ॥ ६२ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उद्भासच्छेदरत्नवादे अयोध्याकाण्डे
षष्ठः सर्गः ।

तत्र ऋषिर्दधितस्थाने गामा मन्दिरद्वयं च मच्छमणेन समन्वितौ राम
कारयामास तत्पर्वतवासिभिर्भिक्षैरिति शेषः वासभूरिति रामविशेषणं
समारब्धं वासस्थानमपि स्ववासाय स्थानं कारितवानित्याशयः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

प्रसिद्धो देवपतिः श्रया देवैश्च संहितो यथा स्वर्गे आसौ तथा ससीतो
मुनीन्द्रैः संहितो रामस्तत्प्राक् दक्षिणं ॥ ६२ ॥

इति श्रीमत्सुकलराजविप्रदुर्बरणसमर्थेनादिवि० श्रीरामवर्मण
कृतवाल्मीकीयरायणे सेतौ अयोध्याकाण्डे
षष्ठः सर्गः

सुमन्त्रोऽपि तदाऽयोध्यां दिनान्ते प्रविवेश ह ।
 वस्त्रेण सुखमाच्छाद्य बाष्पाकुलितलोचनः ॥ १ ॥
 बहिरिव रथं स्थाप्य राजानं द्रष्टुमाययौ ।
 जयशब्देन राजानं स्तुत्वा तं प्रणमाम ह ॥ २ ॥
 ततो राजा नमन्तं तं सुमन्त्रं विहृलोऽब्रवीत् ।
 सुमन्त्र ! रामः कुत्रासौ सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३ ॥
 कुत्र त्यक्तस्तया रामः किं मा पापिनमब्रवीत् ।
 सीता वा लक्ष्मणो वापि निर्दयं मा किमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 हा राम ! हा गुणनिधे ! हा सीते । प्रियवादिनि ।
 दुःखार्णवे निमग्नं मा म्रियमाणं न पश्यसि ॥ ५ ॥
 विलस्यैवं चिरं राजा निमग्नो दुःखसागरे ।
 एवं मन्त्री रुदन्तं तं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 रामः सीता च सौमित्रिर्मया नृता रथेन ते ।
 ष्टद्विवेरपुराभ्यासे गङ्गाकूले व्यवस्थिताः ॥ ७ ॥

सप्तमे तदा राजा वै स्वयमोदनमादितः संप्रोक्षोपरतः पदाङ्गरता-
 गम ईर्यते ॥ १ ॥

सुमन्त्रादप्येति रामं विना ज्ञातागमनाल्लुप्तया वस्त्रेण सुखमाच्छाद्य
 प्रविवेश ॥ १ ॥ २ ॥

विहृलं रामवियोगेन विह्वलचित्तं ॥ ३ ॥ ४ ॥

उ चार्णवे तद्वियोगदुःखार्णवे भग्नमत एव म्रियमाणं न पश्यसि-
 किम् पश्यस्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एव विमण्ड उ चसागरे निमग्नो रुदन् स्थित इति ज्ञेय एव रुदन्
 तं मन्त्रो अब्रवीत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

गुहेन किञ्चिदानीतं फलमूलादिकं च यत् ।

स्पृष्ट्वा हस्तेन सम्प्रीत्या नाग्रहीद्विसर्ज्य तत् ॥ ८ ॥

वटक्षीरं समानाद्य गुहेन रघुनन्दनः ।

जटामुकटमावध्य मामाह वृषते ! स्वयम् ॥ ९ ॥

सुमन्त्र ! ब्रूहि राजानं शोकसोऽस्तु न मत्कृते ।

साकेतादधिकं सौख्यं विधिने नो भविष्यति ॥ १० ॥

मातुर्मे वन्दनं ब्रूहि शोकं त्यजतु मत्कृते ।

आश्वासयतु राजानं वृष्टं शोकपरिश्रुतम् ॥ ११ ॥

सीता चान्युपरीताक्षी मामाह वृषसत्तम ।।

दुःखगद्गदया वाचा रामं किञ्चिदवेक्षती ॥ १२ ॥

साष्टाङ्गं प्रणिपातं मे ब्रूहि श्वश्रोः पदाश्लुजे ।

इति प्रवदती सीता गता किञ्चिदवाङ्मुखी ॥ १३ ॥

ततसोऽन्युपरीताचा नावमारुरुज्जस्तदा ।

थावद्गद्गद्वा समुत्तीर्य गतास्तावदहं स्थितः ॥ १४ ॥

प्रीत्या पुष्टप्रीत्या हस्तेन स्पृष्ट्वा नाग्रहीत् सन्नावितकैकेयीपुत्रराज्ये-
भाहार करिष्यामीति प्रतिज्ञावशादिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

राजानं ब्रूहि वक्ष्यमाणं वन्दनं चेति शेषः साकेतस्योभ्यां अधिकं
सौख्यं त्यक्तव्यं समुत्तीर्य गता इति शेषः तच्च शोकस्थाने एव सम्भवतीति सर्वथा
शोकक्षयाच्च इति भावः ॥ १० ॥

भवती शोकं त्यजतु राजानमन्वयावयतु भवती इति च ब्रूहि इत्य-
न्वयः ॥ ११ ॥

अन्युपरीताक्षी अन्युपरीताक्षी ॥ १२ ॥

श्वश्रोः श्वश्रुश्वशुरयो व्यापस्त्वैकमेव गता चलितादर्थे ॥ १३ ॥

तत्र सीतारामसंघट्टा तावदहं स्थित उद्गच्छे इति शेषः ॥ १४ ॥

ततो दुःखेन मङ्गता पुनरेवाहमागतः ।

ततो रुदन्ती कौशल्या राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

कैकेय्यै प्रियभार्यायै प्रसन्नो दत्तवान् वरम् ।

त्वं राज्यं देहि तस्यैव मत्पुत्रः किं विवासितः ? ॥ १६ ॥

कृत्वा त्वमेव तत्सर्वमिदानीं किं नु रोदिषि ? ।

कौशल्यावचनं श्रुत्वा क्षते स्पृष्ट इवाग्निना ॥ १७ ॥

पुनः शोकाश्रुपूर्णाक्षः कौशल्यामिदमब्रवीत् ।

दुःखेन म्रियमाणं मां किं पुनर्दुःखस्यलम् ॥ १८ ॥

इदानीमेव मे प्राणा उत्क्रमिष्यन्ति निश्चयः ।

शप्तोऽहं बाल्यभावेन केनचिन्मुनिना पुरा ॥ १९ ॥

पुराऽहं दौषणे हस्तवापवाणधरो निशि ।

अक्षरं जगत्यासक्तो नद्यासीरे महावने ॥ २० ॥

तत्रार्द्धरात्रसमये मुनिः कश्चिन्मुपादितः ।

पिपासाऽर्दितवोः पितोर्जलमानेतुमुद्यतः ।

अपूरयज्जले कुम्भं तदा शब्दोऽभवन्महान् ॥ २१ ॥

गजः पिबति पानीयमिति मत्वा महानिशि ।

बाणं धनुषि संधाय शब्दवेधिनमक्षिपम् ॥ २२ ॥

यदि त्वं कैकेय्यै वरं दत्तवान् तर्हि तत्पुत्रस्यैव राज्यं देहि राज्यस्योपा-
देयत्वात् मत्पुत्रविवासेन तु म कारणमिति भावः ॥ १५ । १६ ॥

तत्सर्वं कृत्वा निर्निमित्तमविचारितं तत् कृत्वेत्यर्थः अग्निना क्षते अष्ट
इव तेनातिदुःखित इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अक्षमतिशयेन ॥ १८ ॥

बाल्यभावेन निमिद्वाचरणरूपबालकमया ॥ १९ । २० । २१ ॥

अक्षिपमहमिति शेषः ॥ २२ ॥

हा हतोऽस्मीति तत्रामूच्छद्दो मानुषसूचकः ।

कस्यापि न कृतो दोषो मया केन हतो विधे ! ॥ २३ ॥

प्रतीक्षते मां माता च पिता च जलकाश्रया ।

तच्छ्रुत्वा भयसन्तप्तस्ततोऽहं पौरुषं वचः ॥ २४ ॥

शनैर्गत्वाऽयं तत्पार्श्वं स्वामिन् ! दशरथोऽस्म्यहम् ।

अजानता मया विद्वस्नातुमर्हसि मां मुने ! ॥ २५ ॥

इत्युक्त्वा पादयोस्तस्य पतितो गद्गदहाचरः ।

तदा मामाह स मुनिर्भाभैर्पीड्यपसत्तम ! ॥ २६ ॥

ब्रह्महत्या स्पृशेन्न त्वां वैश्योऽहं तपसि स्थितः ।

पितरौ मां प्रतीक्षेते क्षुत्तृड्भ्यां परिपीडितौ ॥ २७ ॥

तयोस्त्वमुदकं देहि शीघ्रमेवाविचारयन् ।

न चेत्त्वां भस्मसात्कुर्व्यात्पिता मे यदि कुप्यति ॥ २८ ॥

जलं दत्त्वा तु तौ नत्वा कृतं सर्वं निवेदय ।

शल्पमुद्धर मे देहात्प्राणांस्त्यज्यामि पीडितः ॥ २९ ॥

इत्युक्तो मुनिना शीघ्रं वाणमुत्पाद्य देहतः ।

सजलं कलशं धत्वा गतोऽहं यत्र दम्पती ॥ ३० ॥

मानुषसूचक मानुषत्वसूचक केन जत व्यहमिति शेष ॥ २३ ॥

अहं तत्पौरुषं वचः श्रुत्वा भयसन्तप्तमन्तः ॥ २४ ॥

तत्पार्श्वं शनैर्गत्वाऽयम्वमिति शेषः ॥ २५ । २६ ॥

न भृगेत् न स्पृशेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

यदि कुप्यतीत्यनेन तस्य कोप एव भावि व्यतिशान्तत्वात् तथाऽप्यशीघ्र-

गमनेन तट्टपोडितो यदि कदाचित् कुप्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

कृतं बद्धम् ॥ २९ ॥

अतिदृष्ट्वावन्वदृशौ क्षुत्पिपासार्दितौ निशि ।

नायाति सलिलं गृह्य पुनः किम्बाऽत्र कारणम् ॥ ३१ ॥

अनन्यगतिकौ दृष्ट्वौ शोच्यौ तदुपरिपीडितौ ।

आवासुपेक्षते किम्वा भक्तिमानावयोः सुतः ॥ ३२ ॥

इति चिन्ताव्याकुलौ तौ मत्पादन्यासजं ध्वनिम् ।

श्रुत्वा प्राह पिता पुनः ! किं विलम्बः क्षतस्त्वया ॥ ३३ ॥

देष्ट्यावयोः सुपानीयं पिब त्वमपि पुनः ।

इत्येवं लपतोर्भौत्या सकाशगमनं शनैः ॥ ३४ ॥

पादयोः प्रणिपत्याहमब्रुवं विनयान्वितः ।

नाहं पुनस्तवयोध्याया राजा दशरथोऽस्मिन् ॥ ३५ ॥

पापोऽहं जगत्पासक्तो रात्रौ जगविहिंसकः ।

जलावताराद्दूरेऽहं स्थित्वा जलगतं ध्वनिम् ॥ ३६ ॥

श्रुत्वाऽहं शब्देधित्वादेकं बाणमथात्यजम् ।

हतोऽस्मीति ध्वनिं श्रुत्वा भयान्तत्वाहमागतः ॥ ३७ ॥

जटावीकित्यं मतितं दृष्ट्वाऽहं मुनिदारकम् ।

भीतो गृहीत्वा तत्पादौ रक्ष रक्षेति चानुवम् ॥ ३८ ॥

मा भैषीरिति मां प्राह ब्रह्महत्याभयं न ते ।

भक्तिव्रतोः सलिलं दत्त्वा जत्वा प्रार्थय जीवितम् ॥ ३९ ॥

इत्वा गृहीत्वा दम्पती तन्वातापितरौ ॥ ३० ॥ (गृह्य दत्त्वाभ्यं) । ३१ ॥

किमुपेक्षते उमेष्टाऽनुचितति भाव आभौचित्ये हेतुर्भक्तिभारिति ॥ ३२ ॥

इति चिन्ताम्याकुलौ तावाहाते तत्र तयोर्मध्ये तत्पिता मत्पादन्यासज

यदं श्रुत्वा पुनः किं विलम्ब इत्यादि प्राह ॥ ३३ ॥

यं लपतोर्बिन्दनेन आताप्येभवाहेति सूचितम् ॥ ३४ । ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इत्यक्तो मुनिना तेन ह्यागतो मुनिर्हिंसकः ।

रक्षेतां मां दयायुक्तौ युवां हि शरणागतम् ॥ ४० ॥

इति श्रुत्वा तु दुःखात्तौ विलप्य बल्लशोच्य तम् ।

पतितौ नौ सुतो यत्र नय तत्राविलम्बयन् ॥ ४१ ॥

ततो नीतौ सुतो यत्र मया तौ दृष्टदम्पती ।

स्पृष्टा सुतं तौ हस्ताभ्या बल्लशोऽथ विलेपतुः ॥ ४२ ॥

हा हेति क्रन्दमानौ तौ पुत्र पुत्रेत्यवोचताम् ।

जलं देहीति पुत्रेति किमर्थं न ददास्यलम् ॥ ४३ ॥

ततो मामूचतुः शीघ्रं चित्तिं रचय भूपते ।

मया तदैव रचिता चित्तिस्तत्र निवेशिताः ।

त्वयस्तावन्निवृत्तमृष्टो दग्धास्ते त्रिदिवं ययुः ॥ ४४ ॥

तत्र दृष्टः पिता आह त्वमप्येवं भविष्यसि ।

पुत्रशोकेन मरणं प्राप्ताग्ने वचनान्मम ॥ ४५ ॥

स इदानीं मम प्राप्ता शापकालोऽनिवारितः ।

इत्युक्त्वा विललापाय राजा शोकसमाकुलः ॥ ४६ ॥

हा राम ! पुत्र ! हा सीते ! हा लक्ष्मण ! गुणाकर !

त्वद्वियोगादहं प्राप्तो मृत्युं कैकेयिसम्भवम् ॥ ४७ ॥

आगतो युद्धव्यवधारिवति शेषः ॥ ४० ॥

पतितौ भूम्याम ततो मा भूचतरिति शेषः किमूचतस्तदाह नीतुत इति आवयो सुतो यत्रतत्रैवानयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

चित्तिं चित्ताम् तत्र चित्तौ त्वय पुत्रो मातापितरौ च तस्य तत्र तदाश्रयादग्निवृत्तो दत्तः ॥ ४४ ॥

पिता आवयस्येति शेषः ॥ ४५ ॥

अनिवारितः अशक्यनिवारण भावे कः ॥ ४६ ॥

यदन्नेवं दशरथः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ।

कौशल्या च सुमित्रा च तथान्या राजयोषितः ॥ ४८ ॥

शुक्रभुवश्च विलेपुश्च उरस्ताडनपूर्वकम् ।

वशिष्ठः प्रययौ तत्र प्रातर्मन्त्रिभिरावृतः ॥ ४९ ॥

तैलद्रोण्यां दशरथं क्षिप्त्वा दूतानयाब्रवीत् ।

गच्छत त्वरितं साश्वं युधानिम्बगरं प्रति ॥ ५० ॥

तत्रासौ भरतः श्रीमगच्छतुमसहितः प्रभुः ।

उच्यतां भरतः श्रीममागच्छेति ममाश्रया ॥ ५१ ॥

अयोध्यां प्रति राजानं कैकेयीं चापि पश्यतु ।

दूत्युक्तास्त्वरितं दूता गत्वा भरतमातुलम् ॥ ५२ ॥

युधाजितं प्रणम्योशुर्भरतं सानुजं प्रति ।

वशिष्ठस्त्वाब्रवीद्राजन् ! भरतः सानुजः प्रभुः ॥ ५३ ॥

श्रीममागच्छतु पुरीमयोध्यामविचारयन् ।

दूत्याज्ञप्तोऽथ भरतस्त्वरितं भयविह्वलः ॥ ५४ ॥

आययौ गुरुणादिष्टं सह दूतैस्तु सानुजः ।

राज्ञो वा राघवस्यापि दुःखं किञ्चिदुपस्थितम् ॥ ५५ ॥

इतिचिन्तापरो मार्गे चिन्तयन्मगरं ययौ ।

नगरं भ्रष्टलक्ष्मीकं जनसम्बाधवर्जितम् ॥ ५६ ॥

प्रत्येकविचक्षणया त्वद्वियोगादित्येकवचनम् ॥ ४७ । ४८ । ४९ ॥

माश्वं चन्द्रारूढाः ॥ ५० ॥

ममाश्रया भरतसमीपं गत्वा श्रीममागच्छेति भरत उच्यताम् ॥ ५१ ॥

अयोध्यां प्रति आगत्य कैकेयीं राजानं च भवान् पश्यत्विति बोध्य-

ताम् ॥ ५२ ॥

तत्राश्वं युधाजितं सानुज भरतं प्रति त्वद्विषये ॥ ५३ । ५४ । ५५ ॥

। उत्सवैश्च परित्यक्तं दृष्ट्वा चिन्तामरोऽभवत् ।
 प्रविश्य राजभवनं राजलक्ष्मीविवर्जितम् ॥ ५७ ॥
 अपश्यत्कैकयी तत्र एकामेवासने स्थिताम् ।
 ननाम शिरसा पादौ मातुर्भक्तिसमन्वितः ॥ ५८ ॥
 आगतं भरतं दृष्ट्वा कैकेयी प्रेमसम्प्रभात् ।
 लब्ध्वायालिङ्ग्य रभसा स्वाङ्गमारोप्य संस्थिता ॥ ५९ ॥
 मूर्ध्निवप्रायः पप्रच्छ कुशलं स्वकुलस्य सा ।
 पिता मे कुशली भ्राता माता च शुभलक्षणा ॥ ६० ॥
 दिद्या त्वमद्य कुशली मया दृष्टोऽसि पुत्रक ! ।
 इति पृष्टः स भरतो भ्रात्रा चिन्ताकुलेन्द्रिवः ॥ ६१ ॥
 दूयमानेन मनसा मातरं समपृच्छत ।
 मातः ! पिता मे कुवासे एका त्वमिह संस्थिता ॥ ६२ ॥
 त्वया विना न मे तातः कदाचिद्द्रुहसि स्थितः ।
 इदानीं दृश्यते नैव कुत्र तिष्ठति मे वद ॥ ६३ ॥
 अहं पितरं मेऽद्य भयं दुःखं च जायते ।
 अथाह कैकेयी पुत्रं किं दुःखेन तवानघ ! ॥ ६४ ॥
 या गतिर्धर्मशीलानामश्वमेधादियाजिनाम् ।
 तां गतिं गतवानद्यः पिता ते पिब्यत्सल ! ॥ ६५ ॥
 तच्छ्रुत्वा निपपातोऽर्थ्यां भरतः शोकविह्वलः ।

जनसंवाधो जनसंमर्हः ॥ ५६ । ५७ ॥

एकामेव न तु राजलक्ष्मिणाम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

स्वकुलस्य स्वपितृकुलस्य ॥ ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ ॥

तां गतिं गतवान्नोक्तम् ॥ ६५ ॥

हा तात ! क गतोऽसि त्वं त्यक्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥६६॥

असमर्थेव रामाय राक्षे मां क गतोऽसि भो ।

इति विह्वलितं पुत्रं पतितं सुक्तमूर्ध्वजम् ॥ ६७ ॥

उत्थाप्याष्टज्य नयने कैकेयी पुत्रमब्रवीत् ।

समाश्वसि हि भद्रं ते सर्वं सम्पादितं मया ॥ ६८ ॥

तामाह भरतस्तातो न्वियमाणः किमब्रवीत् ।

तमाह कैकेयी देवी भरतं भयवर्जिता ॥ ६९ ॥

हा राम ! रामसीतेति लक्ष्मणेति पुनःपुनः ।

विलपन्नेव सुचिरं देहं त्यक्त्वा दिवं ययौ ॥ ७० ॥

तामाह भरतो हेऽम्भ ! रामः सन्निहितो न किम् ।

तदानीं लक्ष्मणो वाऽपि सीता वा कुत्र ते गताः ॥७१॥

कैकेय्युवाच ।

रामस्य यौवराज्यार्थं पित्रा ते सम्प्रप्तः कृतः ।

तव राज्यप्रदानाय तदाऽहं विघ्नमाचरम् ॥ ७२ ॥

राज्ञा हतं हि मे पूर्वं वरदेन वरद्वयम् ।

याचितं तदिदानीं मे तयोरेकेन तेऽखिलम् ॥ ७३ ॥

राज्यं रामस्य चैकेन वनवासो मुनिव्रतम् ।

ततः सत्यपरो राजा राज्यं दत्त्वा तवैव हि ॥ ७४ ॥

वृजिनार्णवे उ खार्णवे ॥ ६६ ॥

रामाय राक्षे भामसमर्थं त्वयं भद्रत्पयाऽपि पालनीय इत्युक्तं च प्रति-
भूयो ॥ ६७ ॥

कामृज्य भार्जिताशुके कृत्वा ॥ ६८ । ६९ । ७० । ७१ ॥

सम्प्रप्तं यादरपूर्वकं लपकम् राज्यप्रदानाय तत्र राज्यं प्रदापयितुं
अनभारितव्यर्था ददाति विघ्नमाचरं रामयौवराज्याभिषेकस्तेति शेषः ॥७२

रामं सम्प्रेषयामास वनमेव पिता तव ।

सीताऽप्यनुगता रामं पातिव्रत्यमुपाश्रिता ॥ ७५ ॥

सौभ्रातृं दर्शयन् राममनुयातोऽपि लक्ष्मणः ।

वनं गतेषु सर्वेषु राजा तानेव चिन्तयन् ॥ ७६ ॥

प्रलपन् राम रामेति ममारु वृषसत्तमः ।

इति मातुर्वचः श्रुत्वा बभूवुह त इव द्रुमः ॥ ७७ ॥

पपात भूमौ निःसंश्लेष्टं दृष्ट्वा दुःखिता तदा ।

कैकेयी पुनरप्याह वत्स ! शोकेन किं ? तव ॥ ७८ ॥

राज्ये महति सम्प्राप्ते दुःखस्यापसरः कुतः ।

इति ब्रुवन्तीमालोप्य मातरं प्रदहन्निव ॥ ७९ ॥

असम्प्राप्याऽसि पापे मे घोरे त्वं भर्तृघातिनी ।

पापे त्वद्गर्भजातोऽहं पापयानसि साम्प्रतम् ।

अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि विषं वा भक्षयाम्यहम् ॥ ८० ॥

पङ्केन वाय चात्मानं हत्वा यामि यमक्षयम् ।

भर्तृघातिनि ! दुष्टे त्वं कुम्भीपाकं गमिष्यसि ॥ ८१ ॥

इति निर्भर्त्स्य कैकेयीं कौसल्याभवनं ययौ ।

सापि तं भरतं दृष्ट्वा मुक्तकण्ठा रुरोद ह ॥ ८२ ॥

तदुपपत्तिमाह राघेति ॥ ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ ।

तं दृष्ट्वा नि सङ्गं भरतं दृष्ट्वा अनेन भर्तृघातादपि दुष्टमरोको गरीयानिति

दर्शितम् ॥ ७८ ॥

बभूवुह इति पङ्कजाहेति शेषः असम्प्राप्यात्वे हेतुर्भर्तृघातिनीति त्वं ॥ ७९

पापे इति तद्गर्भजातत्वात् पापशमहमस्मीति वाक्यतः निर्दोषातिनि

शेषः अतोऽहमित्यादि ॥ ८० ॥

भक्षिष्यमि देहत्यागोत्तरमिति शेषः ॥ ८१ ॥

मादयोः पतितस्तस्या भरतोऽपि तदारुदन् ।

आलिङ्ग्य भरतं साध्वी राममाता यशस्विनी ॥ ८३ ॥

कथातिदीनवदना साश्रुनेत्रेदमब्रवीत् ।

पुत्र । त्वयि गते दूरमेवं सर्वमभूदिदम् ।

उक्तं माता श्रुतं सर्वं त्वया ते मातृचेष्टितम् ॥ ८४ ॥

पुत्रः सभार्यो वनमेव यातः

सलक्ष्मणो मे रघुरामचन्द्रः ।

चीराम्बरो बह्वजटाकलापः

सन्त्यज्य मा दुःखसमुद्रमग्नाम् ॥ ८५ ॥

हा राम । हा मे रघुवंशनाथ ।

जातोऽसि मे त्वं परतः परात्मा ।

तथापि दुःखं न जहाति मा मे

विधिर्वलीयानिति मे मनीषा ॥ ८६ ॥

स एवं भरतो वीक्ष्य विलपन्तो भ्रमं शुचा ।

मादौ गृहीत्वा प्राहेदं शृणु मातर्वचो मम ॥ ८७ ॥

तं सपुत्रविद्योगकारणम् । ८२ ॥ ८३ ॥

इदं सर्वं गृह्णतमेवमभूत् राशो वरण रामस्य वनगमनं चेत्यर्थं
एतत्तदं ते मातृचेष्टितम् ॥ ८४ ॥

तच्च तव मातृकमेव भविष्यति त्वया च श्रुतमेव भविष्यतीत्यध्याहा-
रेणाभय रघुरामचन्द्रः रघुदुलजातो रामचन्द्र इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

परतः सर्वस्य परतः सर्वतोऽधिक इति यावत् परमात्मा मे पुत्रो
जातोऽसि यद्यपि तथापि मां दुःखं न जहाति अग्रे विधिर्वलीयानिति मे
मनीषा बुद्धिः इह अनियतकलामया मलामयि दुःखानिदृष्टिर्विद्वत्तय-
जतेवेति भावः ॥ ८६ ॥

एवं विलपन्तो वीक्ष्योदभव ॥ ८७ ॥

केकेय्या यत्कृतं कर्म रामराज्याभिषेचने ।

अन्यद्वा यदि जानामि सा मया नोदिता यदि ॥ ८८ ॥

यापं मेऽस्तु तदा मातः । ब्रह्महत्यायतोद्भवम् ।

इत्वा यशिष्ठं खड्गेन चकृत्वा समन्वितम् ॥ ८९ ॥

भूयात्तत्पापमपिलं मम जानामि यद्यहम् ।

दूत्येयं शपथं कृत्वा वरोह भरतसदृश ॥ ९० ॥

कौगल्या तमथालिङ्ग्य पुनः । जानामि सा शुचः ।

एतन्निम्नन्तरे श्रुत्वा भर्तृस्थ समागमम् ॥ ९१ ॥

यशिष्ठो मन्त्रिभिः सार्धं प्रययौ राजमन्दिरम् ।

वदन्तं भरतं दृष्ट्वा यशिष्ठः प्राञ्च सादरम् ॥ ९२ ॥

एहो राजा दशरथो ज्ञानी मत्प्रपराक्रमः ।

भुक्ता मर्त्यमुन्नं सर्वमिहा विपुलदक्षिणैः ॥ ९३ ॥

आवमेधादिभिर्यज्ञैर्लब्धा रामं मुतं हरिम् ।

आन्ते जगाम सिद्धिं देवेन्द्राह्वानं प्रभुः ॥ ९४ ॥

तं शोचसि हयैव त्वमशीर्ष्यं योस्तंभाजनम् ।

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्धो जन्मनागादिषर्जितः ॥ ९५ ॥

शरीरं जडमत्यर्थमपवितं विनश्वरम् ।

विचार्यमाणे शोकस्य नावकाशः कथञ्चन ॥ ८६ ॥

पिता वा तनयो वापि यदि मृत्युवशं गतः ।

मूढास्तमनुशोचन्ति स्वात्मताडनपूर्वकम् ॥ ८७ ॥

निःसारे खलु संसारे वियोगो ज्ञानिनां यदा ।

भवेद्द्वैराग्यहेतुः स शान्तिसौख्यं तनोति च ॥ ८८ ॥

जन्मवान् यदि लोकेऽस्मिन् तर्हि तं मृत्युरन्वगात् ।

तस्मादपरिहार्योऽयं मृत्युर्जन्मवतां सदा ॥ ८९ ॥

स्वकर्मवशतः सर्वजन्तूनां प्रभवाप्ययौ ।

विजानन्मप्यविद्वान्यः कथं शोचति बान्धवान् ॥ ९० ॥

ब्रह्माण्डकोटयो नष्टाः सृष्टयो यज्ञशो गताः ।

शुष्यन्ति सागराः सर्वे कैवाल्या क्षणजीविते ॥ ९१ ॥

चक्षुषतान्तलङ्गान्मुविन्द्वत् क्षणमद्भुतम् ।

अथमाह आत्मेति नित्योऽयं इत्यस्यैव जन्मनायादिवर्जित इति विवरणम् ॥ ८५ ॥

शरीरस्य जडत्वाच्चरित्यादेव अशोच्यता इत्याह शरीरमिति ॥ ८६ ॥

स्वात्मताडनपूर्वकं स्वशरीरताडनपूर्वकमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

ज्ञानिनां संसारमधारत्वेन जानताम् यदा कैवाण्यद्वियोगो भवति तदा स द्वैराग्यहेतुः भवेत् भवतीत्यर्थः यान्यादिकर्ता च ॥ ८८ ॥

अथ आतस्य भ्रुवो मृत्युरित्याह जन्मनामिति अन्तगात् अतुल्यकाले-
वेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

य अविद्वानपि अतस्त्वप्रोक्तं स्वोत्पत्तिप्रलययोः सर्वजन्तूनां कर्मा-
भोगत्वं विजानन् कथं बान्धवान् शोचति किं पुनस्तत्त्वज्ञ इति भावः ॥ ९० ॥

शुष्यन्ति वक्ष्यमानसामोषे सट् क्षणजीविते क्षणमद्भुते जीविते
इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

आयुस्त्यजत्यवैलायां कस्तत्र प्रत्यवस्तव ॥ १०२ ॥

देही प्राक्तनदेहोत्पत्त्यर्कमा देहवान् पुनः ।

तद्देहोत्पत्तेन च पुनरेवं देहः सदात्मनः ॥ १०३ ॥

यथा त्यजति वै जीर्णं वासो गृह्णाति नूतनम् ।

तथा जीर्णं परित्यज्य देही देहं पुनर्नवम् ॥ १०४ ॥

भजत्येव सदा तत्र शोकस्यावसरः कुतः ।

आत्मा न म्रियते जातु जायते न च वर्धते ॥ १०५ ॥

• यद्भावरहितोऽनन्तः सत्यप्रज्ञानविग्रहः ।

आनन्दरूपो बुद्ध्यादिसाक्षी स्वयमियर्जितः ॥ १०६ ॥

एक एव परो ह्यात्मा ह्यद्वितीयः समस्थितः ।

इत्यात्मानं दृढं ज्ञात्वा त्यक्त्वा शोकं कुरु क्रियाम् ॥ १०७ ॥

तैलद्रोण्याः पितुर्देहमुत्पत्य सचिवैः सह ।

अथ अक्षय्यं यत्पुनः तदनेन अन्तो योऽन्तुविन्दुमहत् अक्षय्यमुरम् अने-
साया काष्ठोऽपि प्रत्यवो विन्यासः ॥ १०२ ॥

देही जीव प्राक्तनदेहमस्यादितकर्मणाऽथ देह एतद्देहमस्यादितकर्मणा
च पुनर्देह इति देहत्रयीगो न कदाविदात्मन इति देहमोको उच्येति
भावः ॥ १०३ ॥

इतर्देहमाप्नोति इति नान्यथा इति नान्यथा भजत्येव शोकस्य अवसरः ॥ १०४ ॥

आत्मनस्तु न मरणादोत्थाह आत्मा मेति ॥ १०५ ॥

आदिभ्यश्चानभारविकाराभावेन सर्वभारविकारराहित्यमित्याह यदिति
भावरहित अतस्तत्र देहस्य परित्यजेदरहितं प्रज्ञानं निर्विषयज्ञानं तदेव
विषयं शरीरं यस्य च बुद्ध्यादिसाक्षी नियतादिरूपं अक्षय्यमक्षय्यमिति-
साक्षी स्वयं भाग्यमद्विष्टम् ॥ १०६ ॥

समस्थितः सर्वत्र समस्तथा स्थितः च एतद्देहमस्यात्मानं ज्ञात्वा शोकं
त्यक्त्वा क्रियां कुरु ॥ १०७ ॥

द्वत्यं कुरु यथा न्यायमस्माभिः कुलनन्दन ! ॥ १०८ ॥

इति सम्बोधितः साक्षाद्गुरुणा भरतस्तदा ।

विसृज्याज्ञानजं शोकं चक्रे स विधिवत्क्रियाम् ॥ १०९ ॥

गुरुणोक्तप्रकारेण आहिताग्नेर्यथा विधि ।

संस्कृत्य स पितुर्देहं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ११० ॥

एकादशेऽहनि प्राप्ते ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

भोजयामास विधिवच्छतशोऽप्य सहस्रशः ॥ १११ ॥

उद्दिश्य पितरं तत्र ब्राह्मणेभ्यो धनं वज्र ।

ददौ गवां सहस्राणि ग्रामान् रत्नाम्बराणि च ॥ ११२ ॥

अपसत् स्वगृहे तत्र राममेवानुचिन्तयन् ।

यशिष्ठेन सह भ्राता मन्त्रिभिः परिवारितः ॥ ११३ ॥

रामेऽरण्यं प्रयाते सह जनकसुतालक्ष्मणाभ्यां सुघोरं

माता मे राक्षसीव प्रदहति हृदयं दर्शनादेव सद्यः ।

गच्छाम्यारण्यमद्य स्थिरमतिरखिलं दूरतोऽप्यास्य राज्यं

रामं सीतासमेतं स्मितरुचिरमुखं नित्यमेवानु सेवे ॥ ११४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उक्तामहेचरसम्वादे अयोध्याकाण्डे

सप्तमः सर्गः ।

तैश्श्रीणी तैजपूषा काशधुवाहिनी ॥ १०८ । १०९ ॥

गुरुणा यशिष्ठेन ॥ ११० । १११ । ११२ । ११३ ॥

अनुचिन्तयामास रामे इति सुघोरमरणं प्रयात इत्यम्ब' मे

माता राक्षसीव दर्शनात् हृदयं प्रदहति अत आरण्यं अरण्यवनं देशं

रामवासभूतं गच्छामि इत्यम्ब' ॥ ११४ ॥

इति श्रीमत्कनकाजयिषदुहरणसप्तमोऽध्यायः श्रीरामवर्मणः

कृतावध्यात्मरामायणे सेवी अयोध्याकाण्डे

सप्तमः सर्गः ।

अष्टम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

वशिष्ठो मुनिभिः सार्द्धं मन्त्रिभिः परिवारितः ।
 राज्ञः सभा देवसभासन्निभामविशद्विभुः ॥ १ ॥
 तत्वासने समासीनश्चतुर्भुज इवापरः ।
 आनीय भरतं तत्र उपवेश्य सहासुजम् ॥ २ ॥
 अत्रवीद्वचनं देशकालोचितमरिन्दमम् ।
 वत्स । राज्येऽभिषेक्ष्यामस्त्वमद्य पितृशासनात् ॥ ३ ॥
 कैकेय्या याचितं राज्यं त्वदर्थं पुरुषर्षभ ।
 सत्यसन्धो दशरथः प्रतिज्ञाय ददौ किल ॥ ४ ॥
 अभिषेको भवत्वद्य मुनिभिर्मन्त्रपूर्वकम् ।
 तच्छ्रुत्वा भरतोऽप्याह मम राज्येन किं सुने । ॥ ५ ॥
 रामो राजाधिराजश्च वयं तस्यैव किङ्कराः ।
 श्वः प्रभाते गमिष्यामो राममानेतुमञ्जसा ॥ ६ ॥
 अहं यूयं मातरश्च कैकेयी राक्षसीं विना ।

अष्टमे तु वशिष्ठेन प्रोक्तोऽपि भरतः किञ्च अनादृत्याधिराज्यं च
 अगामभ्रातृशत्रिभौ ॥ १ ॥

देवसभासन्निभा तत्सदृशोम् ॥ १ ॥

चतुर्भुजो वदन् ॥ २ । २ ॥

प्रतिज्ञाय अयान् सर्वान् प्रतिज्ञार्पयित्वा ददौ ॥ ४ ॥

मुनिभिः क्रियमाणोऽभिषेकोऽद्य भवतित्यन्वयः ॥ ५ ॥

अङ्गसा शीघ्रम् ॥ ६ ॥

हनिष्याम्यधुनैवाहं कैकेयीं मातृगन्धिनीम् ॥ ७ ॥

किन्तु मां नो रघुश्रेष्ठः स्वीहन्तारं सहिष्यते ।

तच्छोभूते गमिष्यामि पादचारेण दण्डकान् ॥ ८ ॥

शत्रुघ्नसहितसूयं यूयमायान्तु वा नवा ।

रामो यथा वने यातस्तथाऽहं बल्कलाश्वरः ॥ ९ ॥

फलमूलकताहारः शत्रुघ्नसहितो मुने ! ।

भूमिशायी जटाधारौ यावद्द्रामो निवर्त्तते ॥ १० ॥

इति निश्चित्य भरतसूयमीवावतस्थिवान् ।

साधु साध्विति तं सर्वे प्रशशंसुर्मुदान्विताः ॥ ११ ॥

ततः प्रभाते भरतं गच्छन्तं सर्वसैनिकाः ।

अनुजग्मुः सुमन्त्रेण नोदिताः साश्वकुञ्जराः ॥ १२ ॥

कौशल्याद्या राजदारा वशिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।

छादयन्तो भुवं सर्वे पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः ॥ १३ ॥

शृङ्गिवेरपुरं गत्वा गङ्गाकूले समन्ततः ।

उवास महती सेना शत्रुघ्नपरिचोदिता ॥ १४ ॥

आगतं भरतं श्रुत्वा गुहः शङ्कितमानसः ।

हनिष्यामीति तादृशवधस्यैवौचित्यादिति भावः । मातृगन्धिनीं तादृशी-
मपि मातृसम्बन्धवतीमपोत्यर्थः ॥ ७ ॥

नो इति प्रतिषेधे नोसहिष्यत इत्यन्वयः । पादचारेण न तु वाहनेने-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

यावद्द्रामो निवर्त्तते तावदेवं तद्विमानमतो भविष्यामीत्यर्थः ।
॥ ९ । १० । ११ । १२ ॥

पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतो ययुरिति शेषः ॥ १३ । १४ ॥

महत्या सेनया सार्द्धमागतो भरतः किलः ॥ १५ ॥
 पापं कर्तुं न वा याति रामस्याविदितात्मनः ।
 गत्वा तद्दृश्यं श्रेयं यदि शुद्धशरिष्यति ॥ १६ ॥
 गङ्गां नो चेत् समालुप्य नावस्तिष्ठन्तु सायुधाः ।
 ज्ञातव्यो मे समायत्ताः पश्यन्तः सर्वतो दिशम् ॥ १७ ॥
 इति सर्वान् समादिश्य शुद्धो भरतमागतः ।
 उपायनानि संगृह्य विविधानि यद्वन्यपि ॥ १८ ॥
 प्रययौ ज्ञातिभिः सार्द्धं वज्रभिर्विविधायुधैः ।
 निवेद्योपायनान्यग्रे भरतस्य समन्ततः ॥ १९ ॥
 दृष्ट्वा भरतमासीनं सातुजं सह सन्निभिः ।
 चीरास्त्ररं घनश्यामं जटामुकुटधारिणम् ॥ २० ॥
 राममेवानुशोचन्तं रामरामेति वादिनम् ।
 जनाम शिरसा भूमौ शुद्धोऽहमिति धावतीत् ॥ २१ ॥
 शीघ्रमुत्थाप्य भरतो गाढमालिङ्ग्य सादरम् ।
 दृष्ट्वाऽनामयमध्यग्रः सख्यायमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

यद्विदितमानसः किमयं वने स्थितस्यापि रामस्य वधार्थं यातीति यद्वा
 तदेवाह महत्येति ॥ १५ ॥

अविदितात्मनः अविदितैतद्दृष्टान्तस्य रामस्य पापं कर्तुं याति न वा
 यातीति यद्विदितमानस इत्यर्थः यदि शुद्धं तदा शरिष्यति गङ्गामित्यन्वयः ॥ १६ ॥

नो चेत् यद्यशुद्धस्तदा मे ज्ञातव्यो नाव आलुप्य सर्वतोदिशं पश्यन्तः
 समायत्ताः सावधानास्तिष्ठन्तु तदुत्तरणमतिवश्यायेति शेषः ॥ १७ । १८ ॥

उपायनानि राजयोग्यानि मञ्ज्यादीनि सुदेशस्थानि भरतस्याग्रे निवेद्य
 समन्ततो दृष्ट्वेति शेषः सैनिकेषु विकाराविकारपरोक्षेणाय समन्ततो निरो-
 चणम् ॥ १९ । २० । २१ ॥

धनामयसारोग्यम् ॥ २२ ॥

भ्रातस्त्वं राघवेणात्र समेतः समवस्थितः ।

रामेणालिङ्गितः सार्द्रनयनेनामलात्मना ॥ २३ ॥

धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि यत्त्वया परिभाषितः ।

रामो राजीवपत्राक्षो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २४ ॥

यत्र रामस्त्वया दृष्टस्तत्र मां नय सुव्रत ! ।

सीतया सहितो यत्र सुप्तस्तद्दर्शयस्व मे ॥ २५ ॥

त्वं रामस्य प्रियतमो भक्तिमानसि भाग्यवान् ।

इति संस्मृत्य संस्मृत्य रामं सान्द्रविलोचनः ॥ २६ ॥

शुभेन सहितस्तत्र यत्र रामः स्थितो निशि ।

ययौ ददर्श ययनस्यलं कुशसमासृतम् ॥ २७ ॥

सीताभरणसंलग्नस्वर्णविन्दुभिरञ्चितम् ।

दुःखसन्तप्तहृदयो भरतः पर्यदेवयत् ॥ २८ ॥

अहोऽतिसुकुमारी या सीता जनकनन्दिनी ।

प्रासादे रत्नपर्यङ्के कोमलास्तरणे शुभे ॥ २९ ॥

रामेण सहिता येते सा कथं कुशविष्टरे ।

सीता रामेण सहिता दुःखेन मम दोषतः ॥ ३० ॥

धिक्कां जातोऽसि कैकेय्यां पापराशिसमानतः ।

यतो रामेणालिङ्गितोऽतो धन्योसि ॥ २१ । २४ । २५ ।

यतो रामस्य प्रियतमोऽतो भाग्यवान् ॥ २६ । २७ ॥

सीताभरणसंलग्ना ये स्वर्णविन्दु-तदाकारचिह्नानि तैरञ्जितं

युक्तं ययनस्यलं वृद्धा पर्यदेवयत् शुशोभेत्पर्य ॥ २८ । २९ ॥

सा कथं मम दोषतः कुशविष्टरे येते रामेण सहितेति पुनरुक्तिः शोक-

मेव पुनरुक्तिः ॥ ३० ॥

पापराशिसमानतः पापराशिषमानीयाम् सार्द्रविलम्बितसि, तादृश्यां

मन्त्रिमित्तमिदं क्लेशं रामस्य परमात्मनः ॥ ३१ ॥
 अहोऽति सफलं जन्म लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 राममेव सदाग्रेति वनस्थमपि हृष्टधीः ॥ ३२ ॥
 अहं रामस्य दासा ये तेषां दासस्य किङ्करः ।
 यदि स्यां सफलं जन्म मम भूयान्न संशयः ॥ ३३ ॥
 भ्रातर्जानासि यदि तत्कथयस्व ममाखिलम् ।
 यत् तच्छति तत्ताहं गच्छाम्यानेतुमञ्जसा ॥ ३४ ॥
 गुह्यं श्रुत्वा हृदयं श्रुत्वा सत्तेजमब्रवीत् ।
 देव ! त्वमेव धन्योऽसि यस्य ते भक्तिरीदृशी ॥ ३५ ॥
 रामे राजीवपत्राद्ये सीतायां लक्ष्मणे तथा ।
 चित्रकूटाद्रिनिक्टे मन्दाकिन्याविदूरतः ॥ ३६ ॥
 सुनीनामाश्रमपदे रामसिष्ठति सानुजः ।
 जानक्या सहितो नन्दात् सुपमास्ते किल प्रभुः ॥ ३७ ॥
 तत्र गच्छामहे शीघ्रं गङ्गां तर्तुमिहार्हसि ।
 इत्युक्त्वा त्यक्तं गत्वा नावः पञ्चगतानि च ॥ ३८ ॥
 समानयत् ससैन्यस्य तर्तुं गङ्गां महानदीम् ।

कैकेय्यां यज्जतोऽपि तस्या धिक् इदं क्लेशं क्लेशमन्दोर्ध्ववादि ॥ ३१ ॥

हृष्टधीः हृष्टचित्तः ॥ ३२ ॥

व्यात्मानं निन्दन् रामं मौलि अहमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मन्दाकिन्या आविदूरत इति श्लोदः आधो दीर्घं समीप इत्यर्थे चित्र-
 कूटमन्दाकिन्योर्मध्ये इति यावत् ॥ ३६ ॥

नन्दासमृद्धेः फलमूलादिषमृद्धेरिति यावत् दुर्नदिमृद्धाविति भातनु-
 सारात् ॥ ३७ ॥

पञ्चगतानि समानयदित्यर्थः इति पादपूरणे ॥ ३८ ॥

स्वयमेवानिनायैकां राजनावं गुह्यस्तदा ॥ ३९ ॥

आरोप्य भरतं तत्र शत्रुघ्नं राममातरम् ।

वशिष्ठं च तथाऽन्यत्र कैकेयीं चान्ययोधितः ॥ ४० ॥

तीर्त्वा गङ्गां ययौ शीघ्रं भरद्वाजाश्रमं प्रति ।

दूरे स्थाप्य महासैन्यं भरतः सानुजो ययौ ॥ ४१ ॥

आश्रमे मुनिमासीनं ज्वलन्तमिव पावकम् ।

दृष्ट्वा नभाम भरतं साष्टाङ्गमतिभक्तितः ॥ ४२ ॥

ज्ञात्वा दाशरथिं प्रीत्या पूजयामास मौनिराट् ।

पद्मच्छ कुशलं दृष्ट्वा जटावल्ललाधारिणम् ॥ ४३ ॥

राज्यं प्रशासतस्तोऽद्य किमेतद्वल्कलादिकम् ।

आगतोऽसि किमर्थं त्वं विपिनं मुनिसेवितम् ॥ ४४ ॥

भरद्वाजवचः श्रुत्वा भरतः सान्धुलोचनः ।

सर्वं जानासि भगवन् ! सर्वभूताश्रयस्थितः ॥ ४५ ॥

तयामि पृच्छसे किञ्चित्तदनुग्रह एव मे ।

ससैन्यस्य भरतस्य तन्तुं तरणार्थं आत्मादरप्रदर्शनाय भरतोत्तरणाय
राजनावं राजयोग्या नावं स्वयमेवानिनाय ॥ ३९ ॥

तथा कैकेयीमन्ययोधितश्चाप्यत्रान्वराजनारीत्यर्थः रामे दृष्टत्वावरण-
प्रयुक्तोऽयं कैकेय्या आत्मादरः आत्मातार्यदिति शेषः ॥ ४० ॥

भरद्वाजान्नमपर्यन्तं सेनया सह गत्वा ततः सेनयाश्रमोपरोधो भा भू-
दिति विहित्वा दूरे संस्थाप्य सपुं सानुजो ययौ भरद्वाजाश्रमद्वारं प्रतीति
शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

जटादिधारिणं दृष्ट्वा वल्कलाद्यं पद्मच्छ ॥ ४३ ॥

सर्वभूताश्रयस्थित सर्वभूताश्रयस्थेनानन्योभित्वा तत्पश्यतया भेदादिति
भार. ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

कैकेय्या यत् कृतं कर्म रामराज्यविधातनम् ॥ ४६ ॥
 वनवासादिकं वापि न हि जानामि किञ्चन ।
 भवत्यादयुगं मेऽद्य प्रमाणं मुनिसत्तम ! ॥ ४७ ॥
 इत्युक्त्वा पादयुगलं मुनेः स्पृहार्तमानसः ।
 ज्ञातुमर्हसि मा देव ! शुद्धो वाशुद्ध एव वा ॥ ४८ ॥
 मम राज्येन किं स्वामिन् । रामे तिष्ठति राजनि ।
 किङ्करोऽहं मुनिश्रेष्ठ ! रामचन्द्रस्य शाश्वतः ॥ ४९ ॥
 अतो गत्वा मुनिश्रेष्ठ । रामस्य चरणान्तिके ।
 पतित्वा राज्यसम्भारान् समर्प्यातैव राघवम् ॥ ५० ॥
 अभिपेक्ष्ये वशिष्ठाद्यैः पौरजानपदैः सह ।
 नेष्येऽयोध्या रमानाथं दासः सेवेऽतिनीचवत् ॥ ५१ ॥
 इत्युदीरितमाकर्ण्य भरतस्य वचो मुनिः ।
 आलिङ्ग्य मूर्ध्निवधाय प्रशशंस सविस्मयः ॥ ५२ ॥
 वत्स । ज्ञातं पुरैवैतद्विषयं ज्ञानचक्षुषा ।
 मा शुचस्त्वं परो भक्तः श्रीरामे लक्ष्मणादपि ॥ ५३ ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि ससैन्यस्य तवानघ ।
 अद्य भुक्त्वा ससैन्यस्त्वं श्वो गन्तारामसन्निधिम् ॥ ५४ ॥
 यथाज्ञापयति भवास्तथेति भरतोऽब्रवीत् ।

न जानामीत्यर्थे शपथेन प्रत्याययति भवत्यादेति ॥ ४७ ॥

ज्ञातुमर्हसीति इत्याहेति शेष ॥ ४८ ॥

शाश्वत किङ्कर इत्यनेन स्वस्य चक्रावतारत्वं सूचितम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

दासोऽहमतिनीचवत् अतिनम्र भवन् सेवे सेविष्य इत्यर्थे वर्तमान-
 सामीप्ये लट् ॥ ५१ ॥ भरतस्येन्दुदीरित वच इत्यन्यत्र शेषे पठो ॥ ५२ ॥

लक्ष्मणादपि परोऽधिक इत्यर्थे रामे इति निषयसम्प्रयोगे ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

भरद्वाजस्त्वपः स्पृष्ट्वा मौनी होमगृहे स्थितः ॥ ५५ ॥

दध्यौ कामदुषां कामवर्षिणीं कामदो मुनिः ।

असृजत्कामधुक् सर्वं यथाकाममलौकिकम् ॥ ५६ ॥

भरतस्य ससैन्यस्य यथेष्टं च मनोरथम् ।

तथा वयर्षं सकलं तृप्तास्ते सर्वसैनिकाः ॥ ५७ ॥

वशिष्ठं पूजयित्वाऽग्रे शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

पश्चात् ससैन्यं भरतं तर्पयामास द्योगिराट् ॥ ५८ ॥

उपित्वा दिनमेकान्तु आश्रमे स्वर्गसन्निभे ।

अभिवाद्य पुनः प्रातर्भरद्वाजं सञ्जातुजः ।

भरतस्तु कृतातुष्टः प्रययौ रामसन्निधिम् ॥ ५९ ॥

चित्तकूटमनुग्राप्य दूरे संस्थाप्य सैनिकान् ।

रामसन्दर्शनाकाङ्क्षी प्रययौ भरतः स्वयम् ॥ ६० ॥

शत्रुघ्नेन सुमन्त्रेण गुहेन च परन्तपः ।

तपस्त्रिमण्डलं सर्वं विचिन्वानो व्यवर्त्तत ॥ ६१ ॥

अदृष्ट्वा रामभवनमष्टच्छहपिमण्डलम् ।

कुत्वास्ते सीतया सार्द्धं लक्ष्मणेन रघून्तमः ॥ ६२ ॥

ऊचुरग्रे गिरेः पश्चाद्गङ्गाया उत्तरे तटे ।

यथा व्याज्जापयतीति छन्दोमद् व्यर्थः ॥ ५५ ॥

यस्य यन्ननोरथविषयमिष्टं तत्सर्वमलौकिकं लौकिकसामथोजन्यविलक्षण-
मण्डजेत् ॥ ५६ । ५७ । ५८ । ५९ ॥

अवधौ नरजं राजाश्रमद्वारं प्रतीति श्रेयः ॥ ६० ॥

शत्रुघ्नादिभि सह सर्वं तपस्त्रिमण्डलं तपस्त्रिनामाश्रममण्डलं विचि-
न्वानो रामाश्रममलब्ध्वा व्यवर्त्तत निवृत्तव्यापार इवासीत् ॥ ६१ ॥

तत्र तपस्त्रिमण्डलमष्टकम् ॥ ६२ ॥

विविक्तं रामसदनं रम्यं काननमण्डितम् ॥ ६३ ॥

सफलैराम्रपनसैः कदलीषण्डसम्वृतम् (१) ।

चम्पकैः कोविदारैश्च पुन्नागैर्विपुलैस्तथा ॥ ६४ ॥

एवं दर्शितमालोक्य मुनिभिर्भरतोऽग्रतः ।

हर्षाद्यौ रघुयेष्ठभवनं मन्त्रिणा सह ॥ ६५ ॥

ददर्श दूरादतिभासरं शुभं

रामस्य गेहं मुनिवृन्दसेवितम् ।

दृष्ट्वाग्रसंलग्नमुबल्कलाजिनं

रामाभिरामं भरतः सञ्जानुजः ॥ ६६ ॥

इति अध्यात्मरामायणे सेतौ अयोध्याकाण्डे

षष्ठमः सर्गः ।

विविक्तमेकान्तदेशवर्ति ॥ ६३ ॥

कदलीषण्डः कदलीसमूहः ॥ ६४ ॥

एवं मुनिभिर्दर्शितं रघुयेष्ठभवनं अग्रतो भरतः समालोक्य मन्त्रिणा
सह हर्षाद्ययाविति सम्बन्धः ॥ ६५ ॥

रामाभिरामम् रामेण रामवासेनाभिरामम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमत्सुकविराजविषयद्वयसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः

कृतव्याख्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे

षष्ठमः सर्गः

नवम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ गत्वाऽत्रमपदसमीपं भरतोमुदा ।

सीतारामपदैर्युक्तं पवित्रमतिशोभनम् ॥ १ ॥

स तत्र वज्राङ्कुशवारिजाश्वित-
ध्वजादिचिह्नानि पदानि सर्वतः ।

दर्शं रामस्य भुवोऽतिमङ्गला-
न्यचेष्टयत्पादरजः स सानुजः ॥ २ ॥

अहो सुधन्योऽहममूनि राम-
पादारविन्दाङ्कितभूतलानि ।

यस्यामि यत्पादरजोविस्मयं
ब्रह्मादिदेवैः श्रुतिभिश्च नित्यम् ॥ ३ ॥

इत्यद्भुतप्रेमरसामृताशयो
विगाढचेता रघुनाथभाषणे ।

नवमे भरतो गत्वा श्रीरामस्यैव सन्निधौ । तेन सीते गन्तुमना नाग-
महुरबोधितः ॥ १ ॥

सीतारामपदयुक्तत्वादिनिमित्तं आत्रमपदसमीपं आत्रमस्यानसमीप-
रेयं गत्वा ॥ १ ॥

तत्र वज्राङ्कुशमयपूजितध्वजादिचिह्नयुतानि पदानि दर्शनं ध्वजे
पूजितत्वं स्पष्टरेखत्वं दृष्ट्वा गत्वादिबहिर्हितदेयरजः स अचेष्टयन् मुनुरे । २॥

यत्पादरज इत्यादि ध्याश्लार्त्तं प्राक् ॥ ३ ॥

आनन्दजायुस्त्रपितस्तनान्तरः

शनैरवापायमसन्निधिं हरेः ॥ ४ ॥

स तत्र दृष्ट्वा रघुनाथमास्थितं

दूर्पादलम्यामलमायतेक्षणम् ।

जटाकिरीटं भववल्कलाभ्वरं

प्रसन्नवक्त्रं तदग्राहणद्युतिम् ॥ ५ ॥

विलोकयन्तं जनकात्मजां शुभां

सौमित्रिणा सेवितपादपङ्कजम् ।

तदाभिदुद्राव रघून्तमं शुचा

कर्पाञ्च तत्पादयुगं त्वराग्रहीत् ॥ ६ ॥

रामस्तमाह्वय सुदीर्घवाह-

र्दीभ्या परिष्वज्य सिपिञ्च(१) नेत्रजैः ।

जलैरथाङ्गोपरि सन्धवेशयत्

पुनःपुनः सम्परिपस्वजे विभुः ॥ ७ ॥

अथ ता मातरः सर्वाः समाजग्मुस्त्वराम्बिताः ।

राघवं द्रष्टुकामास्तृपार्त्ता गौर्यया जलम् ॥ ८ ॥

रामः स्यमातरं वीक्ष्य द्रुतमुवाच पादयोः ।

अद्भुतो ॥ मेभरस प्रीतिरस्यलोनाद्भुतो व्याघ्र आशयोऽन्न करण यक्ष

रघुनाथभावने विगाढचेता तत्परचित्त इत्यर्थः ॥ ४ । ५ ॥

त्वं त्वरयेत्यर्थः ॥ ६ । ७ ॥

तृपार्त्ता गौर्यया जलं प्रति गच्छति एव मातरो राघवं प्रति

जगत् । ८ ।

ववन्दे साञ्च सा पुत्रमालिङ्ग्यातीव दुःखिता ॥ ८ ॥

इतराञ्च तथा नत्वा जननी रहुनन्दनः ।

ततः समागतं दृष्ट्वा वशिष्ठं मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥

साष्टाङ्गप्रणमत्प्राह धन्योऽस्मीति पुनःपुनः ।

यथाहंसुपवेश्वाह सर्वानेव रघूदहः ॥ ११ ॥

पिता मे कुशली किंवा मां किमाहतिदुःखितः ।

वशिष्ठस्तमुवाचेदं पिता ते रहुनन्दन ! ॥ १२ ॥

त्वद्वियोगाभितप्तात्मा त्वामेव परिचिन्तयन् ।

राम ! रामेति सीतेति लक्षणेति ममारुह ॥ १३ ॥

श्रुत्वा तत्कर्णमूलाभं गुरोर्वचनमञ्जसा ।

हा हतोऽस्मीति पतितो रुदन् रामः सलक्ष्मणः ॥ १४ ॥

ततोऽपि रुदतुः सर्वा मातरश्च तथापरे ।

हा तात ! मां परित्यज्य क्व गतोऽसि दृष्ट्वाकर ! ॥ १५ ॥

अनायोऽस्मि मङ्गावाहो ! मां को वा लालयेदितः ।

साञ्च यथा तथा ववन्दे सा च पुत्रमालिङ्ग्य भूर्ध्रवियोगपरत्वेनातीव
दुःखिता आसीत् इति शेषः ॥ ८ ॥

इतराञ्च जननीस्तथा साञ्च नत्वा स्मित इति शेषः ॥ १० ॥

धन्योऽस्मि त्वहर्गनादिति भावः यथाहं यथायोग्यम् ॥ ११ ॥

पिता मे कुशलीति मत्त स्ववियोगे कुशलमवस्थाव्यमित्याशयेनाह
किमेति तथैव सम्भाषणतयाहतिदुःखितः प्राणवियोगजनकपीडया पीडितः
किमाह ॥ १२ ॥

राम रामेतीत्यादेर्द्विविनि शेषः ॥ १३ ॥

कर्णमूलाभं कर्णयोः श्रवणगतत्वम् ॥ १४ ॥

दृष्ट्वाकर दयावशम् ॥ १५ ॥

सीता च लक्ष्मणश्चैव विलेपतुरतो मृगम् ॥ १६ ॥
 वशिष्ठः शान्तवचनैः शमयामास ता शुचम् ।
 ततो मन्दाकिनी गत्वा स्नात्वा ते वीतकल्मषाः ॥ १७ ॥
 राज्ञे ददुर्जलं तत्र सर्वे ते जलकाङ्क्षिणे ।
 पिण्डान्निर्वापयामास रामो लक्ष्मणसंयुतः ॥ १८ ॥
 इन्द्रदीपलपिण्याकरचितान्मधुसमुतान् ।
 वयं यदग्नाः पितरस्तदग्नाः स्मृतिनोदिताः ॥ १९ ॥
 इति दुःखान्दुःखपूर्णोद्यः पुनः स्नात्वा गृहं ययौ ।
 सर्वं वदित्वा सुचिरं स्नात्वा जग्मुस्तथाश्रमम् ॥ २० ॥
 तस्मिन् दिवसे सर्वे उपवासं प्रचक्रिरे ।
 ततः परेद्युर्विमले स्नात्वा मन्दाकिनीजले ॥ २१ ॥
 उपविष्ट समागम्य भरतो राममब्रवीत् ।
 राम राम महाभाग । स्वात्मानमभिषेचय ॥ २२ ॥
 राज्यं पालय पितृव्यन्ते ज्येष्ठस्त्वं मे पिता तथा ।
 क्षत्रियाणामय धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् ॥ २३ ॥

अतो भग रामविद्यापादप्यधिकनिसर्ग ॥ १६ ॥

शान्तवचनैः पूर्वराजवियोगचरितैः समारानित्यताप्रतिपादकैरवचनैः
 स्तवप्रधानोपदेशैः ॥ १७ ॥

जलकाङ्क्षिणे राम इत्यादि ॥ १८ ॥

इन्द्रो तापहतश्च ननु राजायोग्यमेतत्तथाह वयमिति

॥ १९ । २० । २१ । २२ ॥

पितृं पितृरागतं यथा पिता ज्येष्ठं मे तथा पितृमह्य एव च
 पितरि जीवति यथा राज्यान्धिकारस्तथा त्वयि जीवन्मयीति भावः । इन्द्र
 तवाप्यतमेव धर्म इत्याह क्षत्रियाणां चिति ॥ २३ ॥

इहा यज्ञैर्वज्रविधैः पुत्त्रानुत्पाद्य तन्तवे ।

राज्ये पुत्त्रं समारोप्य गमिष्यसि ततो वनम् ॥ २४ ॥

इदानीं वनवासस्य कालो नैव प्रसीद मे ।

मातुर्मे दुष्कृतं किञ्चित् खलु नार्हसि पाहि नः ॥ २५ ॥

इत्युक्त्वा चरणौ भ्रातुः शिरस्याधाय भक्तिः ।

रामस्य पुरतः साक्षादृष्टवत्प्रतितो भुवि ॥ २६ ॥

उत्थाप्य राघवः शीघ्रमारोप्याङ्गेऽतिभक्तिः ।

उवाच भरतं रामः स्नेहार्द्रमयनः शनैः ॥ २७ ॥

मृगुषत्स ! प्रवक्ष्यामि त्वयोक्तं यत्तथैव तम् ।

किन्तु मामब्रवीत्तातो नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २८ ॥

उपित्वा दण्डकारण्ये पुरं पश्चात् समाविश ।

इदानीं भरतायेदं राज्यं दत्तं मयाखिलम् ॥ २९ ॥

ततः पितृवैव सुव्यक्तं राज्यं दत्तं तवैव हि ।

दण्डकारण्यराज्यं मे दत्तं पित्रा तथैव च ॥ ३० ॥

अतः पितुर्वचः कार्यमावाभ्यामतिवल्लतः ।

पितुर्वचनमुल्लङ्घ्य स्वतन्त्रो यस्तु वर्तते ॥ ३१ ॥

स जीवन्नेव घतको देहान्ते निरयं व्रजेत् ।

तस्मादिदं तन्तवे वंशाविच्छेदाय ॥ २४ ॥

यन्मे मातुः किञ्चिदुष्कृतं तत् खलु नार्हस्येति सम्बन्धः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अतिभक्तिः भरतस्यातिभक्तिं दृष्टेत्यर्थः ॥ २७ ॥

तदुक्तं तथैव सत्यमेव तथापि पित्राज्ञापालनं मे आदर्शमिति न्याह
क्रान्तिरिति नवपञ्च चतुर्दश ॥ २८ ॥

पश्चितं दत्तमित्यमशोदित्यमर्थः ॥ २९ । ३० ॥

तस्माद्राज्यं प्रयाधि त्वं वयं दण्डकपालकाः ॥ ३२ ॥

भरतस्त्वब्रवीद्रामं कामुको मूढधीः पिता ।

स्त्रीजितो भ्रान्तहृदय उन्मत्तो यदि वक्ष्यति ।

तं सत्यमिति न ग्राह्यं भ्रान्तवाक्यं यथा सुधीः ॥ ३३ ॥

राम उवाच ।

न स्त्रीजितः पिता ब्रूयान्नकामी नैव मूढधीः ।

पूर्वं प्रतिश्रुतं तस्यै सत्यवादी ददौ भयात् ॥ ३४ ॥

असत्याङ्गीतिरधिका महतां नरकादपि ।

करोमीत्यहमप्येतत् सत्यं तस्यै प्रतिश्रुतम् ॥ ३५ ॥

‘कथं वाच्यमहं कुर्यामसत्यं राघवो हि सन् ?’

इत्युद्दीरितमाकर्ण्य रामस्य भरतो(१)ऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥

तथैव चीरवसनो वने वक्ष्यामि सुव्रत ! ।

अतियत्नतः पितृवचनकर्मण्यते हेतुमाह पितरिति स्वतन्त्रं स्नेह्या-
चारी ॥ ३१ । ३२ ॥

कामुकत्वादेव मूढधी यदि वक्ष्यति यद्वक्ष्यतीत्यर्थं सुधी उद्गमो यथा
भ्रान्तवाक्यं सत्यमिति न गृह्णाति तथा त्वयोक्तविनिर्दिष्टवाक्यं न ग्राह्य-
मित्यर्थं ॥ ३३ ॥

ब्रूयात् उक्तवानित्यर्थं नञ् लयमेकैकमपि तत्त्वावस्थावि किं पुनः सप्त-
दितमिति बोधयितुं प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं भयात् प्रतिष्ठाभङ्गभयात् ॥ ३४ ॥

यतो महता नरकादप्यधिका असत्याङ्गीतिः तथा फलतोऽप्युपादेति
भयमित्यर्थं अहमपि राघव एव सन् तस्यै कैकेय्यै सत्यं करोमि वनवासादि-
कमित्येतत्प्रतिश्रुतं वाक्यम् ॥ ३५ ॥

कथमसत्यं कुर्यामित्यर्थं ॥ ३६ ॥

चतुर्दशसमाख्यं तु राज्यं कुरु यथा सुखम् ॥ ३० ॥

राम उवाच ।

पिता दत्तं तवैवैतद्राज्यं मत्स्यं वनं ददौ ।

व्यत्ययं यद्यहं कुर्यामसत्यं पूर्ववत् स्थितम् ॥ ३८ ॥

भरत उवाच ।

अहमप्यागमिष्यामि सेवे त्वां लक्ष्मणो यथा ।

नो चेत्प्रायोपवेशेन त्यजाम्येतत्कलेवरम् ॥ ३९ ॥

इत्येवं निश्चयं कृत्वा दर्भानास्तीर्य चातपे ।

सनसापि विनिश्चित्य प्राङ्मुखोपविवेश सः ॥ ४० ॥

भरतस्यापि निर्वन्धं हृद्वा रामोऽतिविस्मितः ।

नेत्रान्तसंज्ञां गुरवे चकार रघुनन्दनः ॥ ४१ ॥

एकान्ते भरतं प्राह यशिष्ठो ज्ञानिनां वरः ।

वत्स ! शुभ्रं शृणुष्वेदं मम वाक्यात् सुनिश्चितम् ॥ ४२ ॥

रामो नारायणः साक्षाद्ब्रह्मणा याचितः पुरा ।

रायणस्य वधार्थाय जातो द्यौरयात्मजः ॥ ४३ ॥

योगमायापि सीतेति जाता जनकनन्दिनी ।

शेषोऽपि लक्ष्मणो जातो राममन्वेति सर्वदा ॥ ४४ ॥

तथैव त्यजतिनिधितया त्वहदेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

व्यत्ययं राज्यवनवासयोरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

प्यागमिष्यामि वनमिति शेषः ॥ ३९ ॥

निश्चयं कृत्योवाचेति शेषः आतपे इत्यनेन सर्वथा जीविताशाप-
रित्यागः प्राङ्मुख उपविवेश सन्धिरार्षः ॥ ४० ॥

नेत्रान्तसंज्ञा नेत्रान्तेनाक्षोत्थापनं कुर्विति सूचनाम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

साक्षात् नारायणं सर्वान्नर्यामीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

योगमाया तच्छक्तिरुपा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रावणं हन्तुकामास्ते गमिष्यन्ति न संग्रयः ।
 कैकेय्या वरदानाटि यद्यन्निष्ठुरभाषणम् ॥ ४५ ॥ ,
 सर्वं देवकृतं नो चेदेवं सा भाषयेत्कथम् ? ।
 तस्मान्प्रजाग्रहं तात ! रामस्य विनिवर्त्तने ॥ ४६ ॥
 निवर्त्तस्व महासैन्यैर्भ्रातृभिः सञ्चितः पुरम् ।
 रावणं सकुलं हत्वा शीघ्रमेवागमिष्यति ॥ ४७ ॥
 इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं भरतो विस्मयान्वितः ।
 गत्वा समीपं रामस्य विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ४८ ॥
 पादुके देहि राजेन्द्र ! राज्याय तव पूजिते ।
 तयोः सेवां करोम्येव यावदागमनं तव ॥ ४९ ॥
 इत्युक्त्वा पादुके दिव्ये योजयामास पादयोः ।
 रामस्य ते ददौ रामो भरतायातिभक्तितः ॥ ५० ॥
 गृहीत्वा पादुके दिव्ये भरतो रत्नभूषिते ।
 रामं पुनः परिक्रम्य प्रणनाम पुनः पुनः ॥ ५१ ॥
 भरत, पुनराहेदं भक्त्या गद्गदया गिरा ।
 नवपञ्चसमान्ते तु प्रथमे दिवसे यदि ? ॥ ५२ ॥
 नागमिष्यसि चेद्राम । प्रविशामि महानलम् ।
 वाढमित्येव तं रामो भरतं सन्वयवर्त्तयत् ॥ ५३ ॥
 ससैन्यः स वशिष्ठश्च शत्रुघ्नसञ्चितः सुधीः ।
 मातृभिर्मन्त्रिभिः सार्धं गमनायोपचक्रमे ॥ ५४ ॥

सा दशरथस्त्री व्यत्यन रामे प्रीतिमती च ॥ ४६ । ४७ । ४८ ॥

राज्याय राज्यपालनसामर्थ्यलाभाय ॥ ४९ । ५० । ५१ ॥

नवपञ्चसमान्ते ॥ ५२ । ५३ । ५४ ॥

कैकेयी राममेकान्ते खवचेत्रजलाकुला ।

प्राञ्जलिः प्राह हे राम तव राज्यविघातनम् ॥ ५५ ॥

कृतं मया दुष्टधिया मायामोहितचेतसा ।

क्षमस्व मम दौरात्त्यं क्षमासारा हि साधवः ॥ ५६ ॥

त्वं साक्षाद्विष्णुरव्यक्तः परमात्मा सनातनः ।

मायामातुपरूपेण मोहयस्यस्रिलं जगत् ।

त्वयैव प्रेरितो लोकः कुरुते साध्वसाधु वा ॥ ५७ ॥

त्वदधीनमिदं विश्वमस्वतन्त्रं करोति किम् ? ।

यथा कृत्स्नमनर्त्तक्यो नृत्यन्ति कुहकेच्छया ॥ ५८ ॥

त्वदधीना तथा माया नर्त्तकी बद्धरूपिणी ।

त्वयैव प्रेरिताहं च देवकार्यं करिष्यता ॥ ५९ ॥

खवचेत्रजला सती आकुला कृतापराधत्वादतिव्याकुलेत्यर्थः राज्यवि-
घातनं राज्यविनाशः ॥ ५५ ॥

मायामोहितचेतसेत्यनेन वस्तुतो क्षमापराध एव नेति सूचिताद्री-
कृत्यापि क्षमापराधमाह क्षमस्वेति क्षमैव शब्दः सर्वगुणप्रधानं देवात्मित्यर्थः
॥ ५६ ॥

सम्प्रति मायाप्रगमं ध्वनयति त्वमिति नन्वहं मनुष्यो न परमात्मेति
चेत्तत्वाह मायेति एवा ते मायैवेति भावः त्वयैवेति तस्यादन्तर्याम्येव
त्वमिति भावः एवं च तत्त्वोत्पत्त्यैव तथा कृतवत्या चे मापराध इति
ध्वनिः ॥ ५७ ॥

तदधीनपदादयति त्वदिति स्वतोऽस्तत्त्वं तत्त्वोत्पत्त्यां विना किं करोति
न किमपि करोतीति भावः कुहको विष्णुरपक्वः शुभ्रतया तत्त्वबन्धनेन
तन्मर्त्तनाद्विषयतोत्पादक इति यावत् ॥ ५८ ॥

तदधीनेति अनेन मायायास्तत्कार्यव्यातिजडत्वं सूचितम् तन्मेवं
सदुत्पत्त्यर्थं तत्त्वोत्पत्त्यं यथा कथं कर्तव्यं वत्साह देवकार्यं करिष्यतेति ॥ ५९ ॥

पापिष्ठं पापमनसा कर्माचरमरिन्दम ! ।

अद्य प्रतीतोऽसि मम देवानामप्यगोचरः ॥ ६० ॥

पाहि विश्वेश्वरानन्त ! जगत्पाथ ! नमोऽस्तु ते ।

छिन्धि स्नेहमयं पाशं पुच्छवित्तादिगोचरम् ॥ ६१ ॥

त्वज्ज्ञानामलपद्मेन त्वामहं शरणं गता ।

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा रामः सस्मितमब्रवीत् ॥ ६२ ॥

यदाह (१) मां महाभागे न शृतं सत्यमेव तत् ।

मयैव प्रेरिता पाणी तव यक्षादिनिर्गता ॥ ६३ ॥

देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमत्र दोषः कुतस्तव ? । -

गच्छ त्वं हृदि मां नित्यं भाषयन्ती दिवानिशम् ॥ ६४ ॥

सर्वत्र विगतस्नेहा मङ्गलया मोक्षसेऽचिरात् ।

अहं सर्वत्र समदृक् हेय्यो वा प्रिय एव या ॥ ६५ ॥

मम मया श्रेये पथे प्रतीतोऽसि वास्तवस्वरूपेण प्रतीतोऽसि इदमपि
स्वप्नसादादेवेति भावः अथवा देवानामप्यविषयस्य कथयज्ञानविषयता
स्यादिति भावः ॥ ६० ॥

अतः प्रार्थयते पाहोति इत्यविष्ठादिविषयस्नेहस्यं पागमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

त्वज्ज्ञानामलपद्मेति पूर्वमपि ॥ ६२ । ६३ ॥

देवकार्यस्यार्थस्य सिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

मङ्गलया सर्वविषयेषु स्नेहत्यागपूर्वमहर्निशं जप्तावनमेव मङ्गलप्रदाया

मम रामदेवाभावात्प्रतीतमयं भान्विति आह अहमिति मम हेय्यो वा प्रियो

नास्ति मे कल्पकस्येव भजतोऽनुभवाभ्यहम् ।
 मन्त्रायामोहितधियो मामस्र ! मनुजाकृतिं ॥ ६६ ॥
 सुखदुःखाद्यनुगतं जानन्ति न तु तत्त्वतः ।
 दिद्या मद्गोचरं ज्ञानमुत्पन्नं ते भवापहम् ॥ ६७ ॥
 स्मरन्ती तिष्ठ भवने लिप्यसे न च कर्मभिः ।
 इत्युक्ता सा परिक्रम्य रामं सानन्दविष्णया ॥ ६८ ॥
 प्रणम्य शतशो भूमौ ययौ गेहं सुदान्विता ।
 भरतस्तु सहामात्यैर्मातृभिर्गुरुणा सह ॥ ६९ ॥
 अयोध्यामगमच्छीघ्रं राममेवानुचिन्तयन् ।
 पौरजानपदान् सर्वानयोध्यावासुदारधीः ॥ ७० ॥
 स्थापयित्वा यथान्यायं नन्दिग्रामं ययौ स्वयम् ।
 तत्र सिंहासने नित्यं पादुके स्थाप्य भक्तिः ॥ ७१ ॥

वा नास्ति कल्पकस्येव भावादिनो यथा स्वभावाकल्पितपदार्थेषु द्वेषप्रतीतिरा-
 हितम् तवा ममापि सर्वत्र मिथ्यात्वमिषयात् न द्वेषरागादिति भावः न
 भक्तो भवमिति तवाप्ययं मे स्वभाव इत्याह भजतोऽन्विति यतो न
 वैषम्यमैर्हण्ये ॥ ६६ । ६६ ॥

न तु तत्त्वतः अहं तादृश इति शेषः भवापहमित्यनेन भवानरस्याव-
 काश एव नेति सूचितम् ॥ ६७ ॥

मां स्मरन्ती तिष्ठ सा जगत्पेरकत्वेन स्मरन्ती तिष्ठ एवं च स्वकिन्
 स्तत्त्वत्वाभिमानापनमाद्य कर्मभिर्लिप्यसे सोऽभिमान एव कर्मक्षेपक इति
 भावः ॥ ६८ । ६८ । ७० ॥

स्थाप्य स्थापयित्वा आर्षोऽस्य ॥ ७१ ॥

पूजयित्वा यथा रामं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

राजोपचारैरखिलैः प्रत्यहं नियतव्रतः ॥ ७२ ॥

फलमूलाशनो दान्तो जटाबल्कलधारकः ।

अधःशायी ब्रह्मचारी शतघ्नसहितस्तदा ॥ ७३ ॥

राजकार्याणि सर्वाणि यावन्ति पृथिवीतले ।

तानि पादुकयोः सम्यक् निवेदयति राघवः ॥ ७४ ॥

गणयन् दिवसान्येष रामागमनकाङ्क्षया ।

स्थितो रामार्पितमनाः साक्षाद्ब्रह्ममुनिर्यथा ॥ ७५ ॥

रामस्तु चित्रकूटादौ वसन्मुनिभिरावृतः ।

सीतया लक्ष्मणेनापि किञ्चित्कालमुपावसत् ॥ ७६ ॥

नागराद्य सदा यान्ति रामदर्शनसालसाः ।

चित्रकूटस्थितं ज्ञात्वा सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वा तज्जनसम्बन्धं रामसात्याज तं गिरिम् ।

दण्डकारण्यगमने कार्यमप्यनुचिन्तयन् ॥ ७८ ॥

अन्वगात् सीतया भ्रात्रा ह्यत्रैरात्रममुत्तमम् ।

राजोपचारैः राजयोगैः पुष्पादिभीरामभिः ते पूजयित्वेत्तर्यः ॥ ७२ ॥

भरतस्यापि रामममव्रतत्वमाह फलेति दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ७१ ॥ ७३ ॥

ब्रह्मसुनिः ब्रह्मर्षिः ॥ ७२ ॥

रामः चित्रकूटादौ सुनिभिः सीतया लक्ष्मणेनावृतो वसत्यपि

किञ्चित्कालमरोपावसदित्यन्वयः एवेत्युपार्थाकारः न ब्रह्मचारिमन्यतः ॥ ७६

तत्र सेतमाह नागराद्येति लक्ष्मणेन चेति सरेति शेषः ॥ ७७ ॥

कार्यं रात्रयत्रयम् ॥ ७८ ॥

सर्वत्र सुखसम्भासं जनसम्बाधवर्जितम् ॥ ७१ ॥

गत्वा मुनिमुपांसीनं भासयन्तं तपोवनम् (१) ।

दण्डवत्प्रणिपत्याह रामोऽहमभिवादये ॥ ८० ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य दण्डकानहमागतः ।

वनवासमिषेणापि वन्योऽहं दर्शयन्तव ॥ ८१ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं रामं ज्ञात्वा हरिं परम् ।

पूजयामास विधिवद्भक्त्या परमया मुनिः ॥ ८२ ॥

वन्यैः फलैः कृतातिथ्यमुपविष्टं रघूत्तमम् ।

सीतां च लक्ष्मणश्चैव सन्तुष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८३ ॥

भार्या मेऽतीव सम्बृद्धा ह्यनुसूयेति विश्रुता ।

तपश्चरन्ती सुचिरं धर्मज्ञा धर्मवत्सला ॥ ८४ ॥

अन्तर्हिष्ठति तां सीता पश्यत्वरिनिच्छदन ! ।

तथेति जानकीं प्राह रामो राजीवलोचनः ॥ ८५ ॥

जनसंवाधवर्जितं नागरजनसंवाधहीनम् ॥ ७६ ॥

गत्वा व्यद्वशाश्रममिति शेषः अत्रिं दण्डवत्प्रणम्य रामोऽहमभिवादये
इत्याहेत्यन्वयः ॥ ८० ॥

प्रसंगादागत्यापि त्वहर्षेणेनाहं धन्यः किं वक्तव्यं त्वहर्षेणोद्देष्टेनैवागतो
धन्य इति ॥ ८१ ॥

परं हरिभक्त्याभिष्टम् उपाशनाभिस्तत्कारुण्यं ये गताः तद्वद्वेदाय
परमिति ॥ ८२ ॥

लक्ष्मणं चैवेति दृष्टेति शेषः वाक्यमब्रवीत् राममिति शेषः ॥ ८३ ॥

अतीव संतुष्टा अत्यन्तद्वदतरा धर्मवत्सला धर्मप्रिया ॥ ८४ । ८५ ॥

गच्छ देवीं नमस्कृत्य शीघ्रमेहि पुनः शुभे ! ।

तथेति रामवचनं सीता चापि तथाऽकरोत् ॥ ८६ ॥

दण्डवत्पतितामग्रे सीतां दृष्ट्वाऽति हृष्टधीः ।

अतुच्छया समालिङ्ग्य वत्से ! सीतेति सादरम् ॥ ८७ ॥

दिव्ये ददौ कुण्डले द्वे निर्मिते विश्वकर्मणा ।

कुण्डले द्वे ददौ तस्यै निर्मले भक्तिसंयुता ॥ ८८ ॥

अङ्गरागं च सीतायै ददौ दिव्यं शुभानना ।

न त्यज्यन्तेऽङ्गरागेण शोभा त्वां कमलानने ! ॥ ८९ ॥

पातिव्रत्यं पुरस्कृत्य राममन्येहि जानकि ! ।

कुमली राघवो यातु त्वया सह पुनर्गृहम् ॥ ९० ॥

भोजयित्वा यथा न्याय्यं रामं सीतासमन्वितम् ।

लक्ष्मणं च तदा रामं पुनः प्राच कृताञ्जलिः ॥ ९१ ॥

राम ! त्वमेव भुवनानि विधाय तेषां

संरक्षणाय सुरमानुपतिर्यगादीन् ।

सीतारामवचनं तथा व्यवस्थानित्यङ्गित्य तथाकरोत् तत्समीपगमन-
मकरोत् ॥ ८६ ॥

सीते इति श्लेढ संधिरार्य ॥ ८७ ॥

भक्तिसंयुता साक्षादोत्तरीयमिदं भक्तिमती ॥ ८८ ॥

न त्यजते कदाचिदपीति शेष ॥ ८९ ॥

अथ शिष्ययति पातिव्रत्यमिति अथाश्रयमाह कुमलीति ॥ ९० ॥

देहान् विभर्षि न च देहगुणैर्विलिप्त-
स्त्वत्तो विभेत्यखिलमोहकरी च माया ॥ ८२ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरसम्वादे अयोध्याकाण्डे

नवम सर्ग ।

अयंकाण्डः समाप्तः ।

सुरदेहो वामनादि जातुभो देहो रामादि तिर्यक् देहो भगवत्प्रादि-
न च देहेति भाविकत्वादिति भाव त्वत्तो विभेतीति त्वज्ज्ञाननाशत्वादिति
भाव ॥ ८२ ॥

इति श्रीभक्तकलशराजविषणुद्वरणसमर्थस्यादिनि० श्रीरामवर्मण हतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरसम्वादे अयोध्याकाण्डे

नवम सर्ग ।

अध्यात्मरामायणम् ।

अरण्यकाण्डम् ।

प्रथम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ तत्र दिनं स्थित्वा प्रभाते रघुनन्दनः ।
स्नात्वा मुनिं समामन्त्र्य प्रयाणायोपचक्रमे ॥ १ ॥
मुने । गच्छामहे सर्वे मुनिमण्डलमण्डितम् । -
विपिनं दण्डकं यत्र त्वमात्रातुमिहार्हसि ॥ २ ॥
मार्गप्रदर्शनायैव शिष्यानाञ्चमुमर्हसि ।
श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रहस्यात्त्रिर्महाययाः ॥ ३ ॥
सर्वस्य मार्गद्रष्टा त्वं तव को मार्गदर्शकः ।
तथापि दर्शयिष्यन्ति तव लोकानुसारिणः ॥ ४ ॥

अथेति दिनं दिनशेषम् ॥ १ ॥

यत्र दण्डकं विपिनं मुनिमण्डलमण्डितम् तत्र गच्छामहे त्वमात्रातुं
रुताशं कर्तुम् ॥ २ । ३ ॥

मार्गद्रष्टा मार्गदर्शयिता लोकानुसारिण लोकवदस्य नाटयत

इति शिष्यान् समादिश्य स्वयं किञ्चित्तमन्त्रगात् ।

रामेण वारितः प्रीत्या अत्रिः स्वभवनं ययौ ॥ ५ ॥

कोशमात्रं ततो गत्वा ददर्श मङ्गतीं नदीम् ।

अत्रेः शिष्यानुयाचेदं रामो राजीवलोचनः ॥ ६ ॥

नद्याः सन्तरणे कश्चिदुपायो विद्यते न वा ।

ऊचुस्ते विद्यते नौका सुहृदा रघुनन्दन ! ॥ ७ ॥

तारयिष्यामहे सुशान् वयमेव क्षणादिह ।

ततो नावि समारोप्य सीतां राघवलक्ष्मणौ ॥ ८ ॥

क्षणात् सन्तारयामासुर्नदीं मुनिकुमारकाः ।

रामाभिनन्दिताः सूर्ये जम्भुरत्नेरथाश्रमम् ॥ ९ ॥

तावेत्य विपिनं घोरं भिक्षुभीक्ष्णारनादितम् ।

नानावृक्षगङ्गाकीर्णं सिंघव्याघ्रादिभीषणम् ॥ १० ॥

राक्षसैर्वोररूपैश्च सेवितं रोमहर्षणम् ।

प्रविश्य विपिनं घोरं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥

इतः परं प्रयत्नेन गन्तव्यं सहितेन मे ।

धनुर्गुणेन संयोज्य शरानपि करे दधत् ॥ १२ ॥

अग्रे यास्याम्यहं पञ्चाश्वमन्वेहि धनुर्धरः ।

वारितः निर्वर्त्तन्नेति प्रार्थितः ॥ ५ । ६ । ७ । ८ ॥

रामाभिनन्दिताः रामेणानन्दपूर्वकं गच्छतेति दत्तानुमतयः ॥ ९ ॥

भिक्षुभीक्ष्णारो भिक्षुशब्दः ॥ १० । ११ ॥

सहितेन युगाम्नां मिलितेन गन्तव्यमित्युक्तमिति शेषः दधत् आद-
धदित्यर्थः ॥ १२ ॥

साहित्यप्रकारमेवाह अथ इति आत्मपरात्मनोर्निश्चयोर्मध्यग-
आश्रयत्वविषयत्वाभ्यां सम्बद्धा आयेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

आवयोर्मध्यगा सीता मायेवात्मपरात्मनोः ॥ १३ ॥

चक्षुश्चारय सर्वत्र दृष्टं रक्षोभयं महत् ।

विद्यते दण्डकारण्ये श्रुतपूर्वमरिन्दम ! ॥ १४ ॥

इत्येवं भाषमाणौ तौ जग्मतुः सार्धयोजनम् ।

तत्रैका पुष्करिण्यासौ कङ्गारकुमुदोत्पलैः ॥ १५ ॥

असृजैः शीतलोदेन शोभमाना व्यदृश्यत ।

तत्समीपमयो गत्वा पीत्वा तत्सलिलं शुभम् ॥ १६ ॥

ऊपुसौ सलिलाभ्यासे क्षणं छायासुपाश्रिताः ।

ततो दृष्टशुरायान्तं महासत्त्वं भयानकम् ॥ १७ ॥

करालदंष्ट्रयदनं भीषयन्तं स्वर्गजितैः ।

वामासे न्यस्यभूलाग्रग्रथितानेकमासुपम् ॥ १८ ॥

भक्षयन्तं गजव्याघ्रमहिषं वनगोचरम् ।

ज्यारोपितं धनुर्धत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥

पश्य भ्रातर्महाकायो राक्षसोऽयमुपागतः ।

दृष्टमपश्यन् सलिलम् ननु शकुनादिषु को विद्मामहं वाङ् श्रुतपूर्व
मिति दण्डकारण्ये पूर्वशुचीषां सुप्तात् नृतं रक्षोभयं विद्यत शकुनैश्च
सन्निविताभिर्यत् ॥ १४ ॥

कङ्गारभीतोदकादिद्रुता पुष्करिण्यो नभास्ते ॥ १५ ॥

वा शोभमाना मैर्यदृश्यतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

महासत्त्वं महाशरीर प्राणिनम् ॥ १७ ॥

करालदंष्ट्रायुतं वदन यस्य तत् वामासे वामपक्षे न्यस्यभूलाये पशिता
शनेरुमानुषा येन तत् ॥ १८ ॥

गजव्याघ्रमहिषमिति वमाहारहन् कदा ज्यारोपिता दक्षिणं तत् ॥ १९ ॥

अप्ये कण्डुसदेने वल्लभाभोर्यदभिरुच्यमायाति भोदना भयभारहृदि-

त्यदेन भाषाक भवमिति धनितम् ॥ २० ॥

आयात्यभिमुखं नोऽग्रे भीरूणां भयमावहन् ॥ २० ॥

सञ्जीवितधनुस्तिष्ठ मा भैर्जनकनन्दिनि ! ।

इत्यक्ता बाणमादाय स्थितो राम द्रुवाचलः ॥ २१ ॥

स तु दृष्ट्वा रमानायं लक्ष्मणं जानकीं तदा ।

अदृष्टासं ततः कृत्वा भीषयन्निदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

कौ युवां बाणद्वयीरजटावल्कलधारिणौ ।

मुनिवेशधरौ बालौ स्त्रीसहायौ मुहुर्मदौ ॥ २३ ॥

सुन्दरौ वत मे वक्ताप्रविट्कवलोपमौ ।

किमर्थमागतौ घोरं वनं व्यालनिसेवितम् ॥ २४ ॥

श्रुत्वा रक्षोवचो रामः खयमान उवाच तम् ।

अहं रामस्वयं भ्राता लक्ष्मणो मम सम्रतः ॥ २५ ॥

एषा सीता मम प्राणवल्गुभा वयमागताः ।

पितृवाक्यं पुरस्कृत्य शिक्षणार्थं भवाद्दृशाम् ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तद्रामवचनमदृष्टासमथाकरोत् ।

आदाय वक्त्रं बाहुभ्यां शूलमादाय सत्वरः ॥ २७ ॥

मां न जानासि राम ! त्वं विराघं लोकविश्रुतम् ।

मद्भयान्मुनयः सर्वे त्यक्त्वा वनमितो गताः ॥ २८ ॥

यदि जीवितुमिच्छासि ? त्यक्त्वा सीतां निराशुधौ ।

पलायतं न चेत् शीघ्रं भक्षयामि युवामहम् ॥ २९ ॥

अचल इव रामः स्थित इत्यन्वयः ॥ २१ । २२ । २३ ॥

वक्ताप्रविट्कवलोपमावित्यनेन 'सुकरवधत्' ध्वनयति व्याख्या दुष्टा

हिंस्रजीवाः ॥ २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥

जीवितुमिच्छासि युवयोरिति शेषः शीघ्रं पलायतं नोवेद्भक्षयामो-

इत्युक्त्वा राक्षसः सीतामादातुमभिदुद्भवे ।
 रामश्चिच्छेद तद्वाह शरेण महसन्निव ॥ ३० ॥
 ततः क्रोधपरीतात्मा व्यादाय विकटं मुखम् ।
 राममभ्यद्रवद्रामश्चिच्छेद परिधावतः ॥
 पदद्वयं विराधस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१ ॥
 ततः सर्प इयास्येन ग्रसितुं राममापतत् ।
 ततोऽर्धचन्द्राकारेण बाणेनास्य मच्छिखरः ॥ ३२ ॥
 चिच्छेद रुधिरौघेण पपात धरणीतले ।
 ततः सीता समालिङ्ग्य प्रशंसयन् रघूत्तमम् ॥ ३३ ॥
 ततो दुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवगणेरिताः ।
 नमृतुश्चाश्वरो हृष्टा जगुर्गन्धर्वकिन्नराः ॥ ३४ ॥

विराधकायादतिमुन्दराक्षति-
 र्विश्राजमानो विमलाम्बरारहतः ।
 प्रतप्तचामीकरचारभूषणो
 व्यहृष्यताग्रे गगने रविर्यथा ॥ ३५ ॥
 प्रणम्य रामं प्रणतार्त्तिहारिणं
 भवप्रवाहोपरमं दृष्ट्वाकरम् ।

त्यन्वयः ॥ ३८ । ३० । ३१ ॥

सर्प इवेति उरस्येति भावः ॥ ३२ ॥

रुधिरौघेण मह तन्निरो भूतले पपातित्यन्वयः ॥ ३३ । ३४ ॥

विराधकायाद्विद्युत इति शेषः विमलाम्बर निर्मलवस्त्रं तेनाहतः

चामीकरं सुवर्णम् ॥ ३५ ॥

भगवतादृष्टं हंसात्प्रवाहोपरमो नागो मङ्गाक्षम् दृष्ट्वा दयाया

प्रणम्य भूयः प्रणनाम दण्डवत्
प्रपन्नसर्वोत्तिहरं प्रसन्नधीः ॥ ३६ ॥

विराध उवाच ।

श्रीराम ! राजीवदलायताक्ष !
विद्याधरोऽहं विमलप्रकाशः ।
दुर्वाससा कारणकोपमूर्तिना
शप्तः पुरा सोऽद्य विमोक्षितस्त्वया ॥ ३७ ॥
दूतः परं त्वच्चरणारविन्दयोः
स्मृतिः सदा मेऽस्तु भवोपशान्तये ।
त्वन्नामसंकीर्तनमेव वाणी
करोतु मे कर्णपुटं त्वदीयम् ॥ ३८ ॥
कथाश्रुतं पातु करद्वयं ते
पादारविन्दार्चनमेव कुर्यात् ।
शिरश्च ते पादयुगप्रणामं
करोतु नित्यं भवदीयमेवम् ॥ ३९ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते विशुद्धज्ञानमूर्त्तये ।
आत्मारामाय रामाय सीतारामाय वेधसे ॥ ४० ॥
प्रपन्नं पाहि मां राम ! यास्यामि त्वदनुज्ञया ।

आकरसत्पत्तिस्थानम् प्रपन्नानां शरणागतानां सर्वघोहानायकम् ॥ ३६ ॥
राजीवं कमलम् आकारणकोपमूर्त्तिना निर्निमित्तकोपनमूर्त्तिना ॥ ३७ ॥
मे कर्णपुटं त्वदीयं कथाश्रुतं पातित्वन्वयं पिबित्वित्यर्थः सादरं शृणो-
तित्यर्थः पिबादेशाभाव आर्थः ॥ ३८ ॥
एवं मद्वृत्तातं सर्वं भवदीयमेवास्तु भवत्प्रेषापरमेवास्त्वित्यर्थः ॥ ३९ ॥
आत्मनि सख्यरूपे आरभते तस्मै सर्वदा तदनुज्ञानवते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

देवलोकं रघुयेष्ट । माया मा मा दृणोतु ते ॥ ४१ ॥

इति विज्ञापितस्तेन प्रसन्नो रघुनन्दनः ।

ददौ वरं तदा प्रीतो विराधाय भक्षामतिः ॥ ४२ ॥

गच्छ विद्याधराशेषमायादोषगुणा जिताः ।

त्वया महर्शनात् सद्यो मुक्तो ज्ञानवताम्बरः ॥ ४३ ॥

मङ्गक्तिर्दुर्लभा लोके जाता चेन्मुक्तिदायतः ।

अतस्त्वं भक्तिसम्पन्नः परं याहि ममाज्ञया ॥ ४४ ॥

रामेण रघोनिधनं सुधोरं

शापाद्विमुक्तिर्वरदानमेवम् ।

विद्याधरत्वं पुनरेव लब्धं

रामं गृह्येति नरोऽखिलार्थान् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भ्याम्भारतम यणे उनामदेवरसम्वादे अरण्यकाण्डे

प्रथम सर्गः ।

इदानीं प्रार्थयति शिवेत्यादि ॥ ४१ । ४२ ॥

अग्रेयमायादोषरूपा लोके गुणान्मत्त्वेन लोके प्रसिद्धान्मया महर्शना
जिता अथ त्वं ज्ञानवताम्बरो भूत्वा मुक्तो भविष्यसीति जेष ॥ ४३ ॥

परं भोक्तुं याहि मात्रुहि ॥ ४४ ॥

रामेण रघोनिधनं कृतं तेन निधनेन तस्य रत्नस्य शापाद्विमुक्ति
कृता तस्यैव वरदानं च कृतं यतस्तेन पुनरेव विद्याधरत्वं लब्धं अतो राम
गृह्यन्मनोऽखिलार्थानिति प्राप्नोति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भ्याम्भारतमयणे अरण्यकाण्डे श्रीरामवर्णनं कृतौ द्विती

प्रथम सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

विराधे स्वर्गते रामो लक्ष्मणेन च सीतया ।

जगाम शरभङ्गस्य वनं सर्वसुखावहम् ॥ १ ॥

शरभङ्गसतो दृष्ट्वा रामं सौमित्रिणा सह ।

आयातं सीतया सार्द्धं समज्जमादुत्यतः सुधीः ॥ २ ॥

अभिगम्य सुसम्पूज्य विष्टरेषूपवेशयत् ।

आतिथ्यमकरोत्तेषां कन्दमूलफलादिभिः ॥ ३ ॥

प्रीत्याह शरभङ्गोऽपि रामं भक्तपरायणम् ।

वज्रकालमिहैवासं तपसे कृतनिश्चयः ॥ ४ ॥

तव सन्दर्शनाकाङ्क्षी राम ! त्वं परमेश्वरः ।

अद्य मत्तपसा सिद्धं यत् पुण्यं वज्रं विद्यते ।

तत्सर्वं तव दास्यामि ततो मुक्तिं ब्रजास्यहम् ॥ ५ ॥

समर्थं रामस्य महत्सुपुण्य-

फलं विरक्तः शरभङ्गयोगी ।

चित्तिं समारोह्यदप्रमेयं

रामं ससीतं सहसा प्रणम्य ॥ ६ ॥

विराधे इति ॥ १ ॥

आयातभागतम् ॥ २ ॥

अभिगम्य सु सुखमनपूर्वकं तमानोय उपवेशयत् अङ्गभाव आर्प ॥ ३ ॥

आसंस्थितः तपसे तपः कर्तुं कृतनिश्चयः ॥ ४ ॥

तवसंदर्शनाकाङ्क्षी इहैवासमिति पूर्वेषाम्वयः यतस्त्वं परमेश्वर मोक्षदः ॥ ५ ॥

विरक्तः सन् शोभनं पुण्यं हिंसारहितत्वात्तपसात्फलं रामस्य समर्थं
दत्त्वा सहसा तत्क्षणमेव चित्तिं समारोह्यन् अमारुहन् निवृत्तप्रेमणा
निष् ॥ ६ ॥

ध्यायन्धिरं राममशेषहृत्स्थं
 दूर्वादलस्थामलमम्बुजाक्षम् ।
 चीराम्बरं स्निग्धजटाकलापं
 सीतासहायं सहलक्षणं तम् ॥ ७ ॥

को वा दयालुः स्मृतकामधेनु-
 रन्यो जगत्यां रघुनायकादहो ।

स्मृतौ मया नित्यमनन्यभाजा

ज्ञात्वा स्मृतिं(१)मे स्वयमेव यातः ॥ ८ ॥

पश्यात्विदानीं देवेशो रामो दाशरथिः प्रभुः ।

दग्ध्वा स्वदेहं गच्छामि ब्रह्मलोकमकल्मषः ॥ ९ ॥

अयोध्याधिपतिर्मेऽस्तु हृदये राघवः सदा ।

यद्दामाङ्गे स्थिता सीता मेघस्थेय तडिष्ठता ॥ १० ॥

इति रामं चिरन्धात्वा दृष्ट्वा च पुरतः स्थितम् ।

प्रज्वाल्य सहसा वक्रिं दग्ध्वा पञ्चात्मकं वपुः ॥ ११ ॥

दिव्यदेहधरः साक्षाद्ययौ लोकपतेः पदम् ।

ततो मुनिगणाः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः ।

अशेष हृत्स्थं सर्वालयोगिर्यं सहलक्षणं समलत्ने, पित्रोपमर्जनस्येति
 सादेशाभावः ॥ ७ ॥

स्मृतकामधेनु स्मृतं च नु कामधेनुस्तत्तुल्य सर्वमनोरथपूरकत्वात्
 यातः आगतः ॥ ८ ॥

ब्रह्मलोकं उपासकत्वाग्नौ लक्ष्मणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

पुरतः स्थितं दृष्ट्वा तादृशमेव हृदये ध्यात्वा च ॥ ११ ॥

आजगमू राघवं द्रष्टुं शरभद्वनिवेशनम् ॥ १२ ॥

हृदा सुनिसमूहं तं जानकीरामलक्षणाः ।

प्रणेषुः सहसा भूमौ मायामानुपरूपिणः ॥ १३ ॥

आशीर्भिरभिनन्द्याथ रामं सर्वहृदिस्थितम् ।

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे धनुर्वाणधरं हरिम् ॥ १४ ॥

भूमेर्भौरावताराय जातोऽसि ब्रह्मण्ययितः ।

जानीमस्त्वां हरिं लक्ष्मीं जानकीं लक्ष्मणं तथा ॥ १५ ॥

शेषांशं शङ्खचके हे भरतं सानुजं तथा ।

अतश्चादौ ऋषीणां त्वं दुःखं मोक्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥

आगच्छ यामो सुनिसेयितानि

वनानि सर्वाणि रघूत्तम ! कमात् ।

द्रष्टुं सुमित्रासुतजानकीभ्यां

तदा दयास्यत्सु हृदा भविष्यति ॥ १७ ॥

इति विज्ञापितो रामः क्षताञ्जलिपुटैर्विभुः ।

जगाम सुनिभिः सह द्रष्टुं सुनिवनानि सः ॥ १८ ॥

लोकपते- कार्यनक्ष्ण- हिरण्यगर्भस्य शरभद्वनिवेशनं तदात्रममाज-
गुरित्यवयवम् ॥ १२ ॥

भूमौ दृष्टव्यमिति प्रणेषु ॥ १३ । १४ ॥

मत्प्रणं शेषाशमित्यवयवम् ॥ १५ ॥

अतः भूमिदुः सहस्रव्याघ्रमपतीर्णत्वात् आदौ सरादिरघोनाम्बु-
मोक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

सुमित्रासुतजानकीभ्यां सह वनानि द्रष्टुमावश्यकं तदा तदर्थमेव गतिः ॥

१७ । १८ ॥

ददर्श तत्र पतितान्यनेकानि शिरांसि सः ।

अस्थिभूतानि सर्वत्र रामो वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥

अस्थीनि केशमेतानि किमर्थं पतितानि वै ।

तमूचुर्मुनयो राम । ऋषीणां मस्तकानि हि ॥ २० ॥

राक्षसैर्भक्षितानीश । प्रमत्तानां समाधितः ।

अन्तराथं सुनीनां ते पश्यन्तोऽनु चरन्ति हि ॥ २१ ॥

श्रुत्वा वाक्यं सुनीनां स भयदैत्यसमन्वितम् ।

प्रतिज्ञामकरोद्रामो वधायायेपरक्षसाम् ॥ २२ ॥

पूज्यमानः सदा तत्र सुनिभिर्वनवासिभिः ।

जानक्या सहितो रामो लक्षणेन समन्वितः ॥ २३ ॥

उवास कतिचित्तत्र वर्षाणि रघुनन्दनः ।

एवं क्रमेण सम्यश्यन् ऋषीणामाश्रमान् विभुः ॥ २४ ॥

सुतीक्ष्णस्याश्रमं प्रागात्प्रख्यातमपि संकुलम् ।

सर्वर्तुगुणसम्पन्नं सर्वकालसुखावहम् ॥ २५ ॥

राममागतमाकर्ण्य सुतीक्ष्णः स्वयमागतः ।

अगस्त्रिषिष्यो रामस्य मन्त्रोपासनतत्परः ॥

विधिवत्पूजयामास भक्त्युत्कण्ठितलोचनः ॥ २६ ॥

अस्थिभूतानि यतिशुष्काणि ॥ १९ । २० ॥

समाधितः समाधिना प्रमत्तानां मर्त्येने पलायनाद्यवसर्वाणां व्यन्त

राय समाधिरूपः अप्रायत्वमिति पाठे समाधितः प्रमत्तानां हीनानां

त्यक्तसमाधीनामित्यर्थः अप्रायत्व समाधित्वाग्ररूपः समाधौ हि भगवदेक

रूपत्वाद्द्रष्टासि नास्मिन् न्नीति भावः ॥ २१ । २२ । २३ । २४ ।

सर्वे व्रातगुणैः सम्पन्नत्वादेव सर्वकाले सुखजनकम् ॥ २५ ॥

भगवां प्रेम्णा उत्कण्ठिते रामस्य पुनः पुनर्दर्शनेच्छावती लोचने यस्य स ॥ २६ ॥

सुतीक्ष्ण उवाच ।

त्वन्मन्त्रजाप्यहमनन्तगुणाप्रमेय !
 सीतापते ! शिवविरिञ्चिसमाश्रिताङ्घ्रे ! ।
 संसारसिन्धुतरणामलपोतपाद !
 रामाभिराम ! सततं तव दासदासः ॥ २० ॥
 मामद्य सर्वजगतामविगोचरस्त्वं
 त्वन्मायया सुतकलत्रगृहान्धकूपे
 मग्नं निरीक्ष्य मलमुद्गलपिण्डमोह-
 पाशातुबद्धहृदयं स्वयमागतोऽसि ॥ २८ ॥
 त्वं सर्वभूतहृदयेषु कृतालयेऽपि
 त्वन्मन्त्रजाप्यविमुखेषु तनोसि मायाम् ।
 त्वन्मन्त्रसाधनपरेष्वपयाति माया
 सेवानुरूपफलदोऽसि यथा महीपः ॥ २९ ॥

हेऽभिराम परमसुन्दरराम त्वन्मन्त्रजापो अहं सततं तव दासदासो
 भूयामिति श्रेयः श्रममेव देशकालापरिच्छेद्य शिवब्रह्मसमाश्रितचरण संसार-
 सप्तद्वारणे कमलपोतरूपौ पादौ यस्य त्वञ्चरणान्श्रितानां संसारसागरोत्तर-
 णमक्षिप्त्वरमेवेति भावः ॥ २० ॥

सर्वजगतामविगोचरोऽपि त्वं मलभूतो यः सुद्गलपिण्डं गरीरं तत्र यो
 मोहो वह्नौ र इत्याद्यहन्ता बुद्धिस्तद्रूपप्राप्तेनातुबद्धं चित्तं यस्य तं मा-
 यया त्वन्मायया सुतकलत्रगृहान्धकूपे निमग्न निरीक्ष्य स्वयमागतोऽसि
 इत्याद्यर्थं तेन कष्टपापान्नमित्याशयः ॥ २८ ॥

नार्थं जपकृद्विमुखेषु यथा महीपो राजा सेवानुरूपफलदक्षता
 त्वमसीत्यर्थः ॥ २९ ॥

विश्वस्य सृष्टिलयसंस्थितिहेतुरेक-
स्त्वं माययात्रिगुण्या विधिरीशविष्णू ।
भासीश । मोहितधिया विविधाकृतिस्त्वं
यद्वद्रविः सलिलपात्रगतो ज्ञानेकः ॥ ३० ॥
प्रत्यक्षतोऽद्य भवतश्चरणारविन्दं
पश्यामि राम । तमसः परतः स्थितस्य
दृष्टूपतस्त्वमसतामविगोचरोऽपि ।

✓ त्वन्मन्त्रमूतहृदयेषु सदा प्रसन्नः ॥ ३१ ॥
पश्यामि राम । तव रूपमरूपिणोऽपि
मायाविडम्बनकृतं सुमनुष्यवेशम् ।
कन्दर्पकोटिसुभगं कमनीयचाप-
बाणं द्यार्द्रहृदयं स्मितचारुवक्त्रम् ॥ ३२ ॥
सौतासमेतमजिनाम्बरमप्रहृष्यं
सौमित्रिणा नियतसेवितपादपद्मम्

विश्वसृष्ट्यादिहेतुस्तमेक एव त्रिगुण्या माययोपाधिभूतया तमेव विधि-
रिति ईश विभ इति विष्णुरिति भासीत्यन्वयः विविधाकृतित्वं तत्त-
द्यानादौ प्रविद्धमेव तेषां तथा त्वम् तच्छेदमनेकत्वं तव भिद्यैवेत्याहु-
यदिति ॥ ३० ॥

तमसः परतः तद्वीने शुद्धसज्जधधानचित्ते स्थितस्तेत्यर्थः दृष्टूपत-
दृष्टूपस्य दृष्टेरित्यर्थः “सर्वविभक्तिकलाधि” प्रसन्न इत्यन्वयः भवतीति
शेषः ॥ ३१ ॥

अरूपिण्य अरूपस्यापि ज्ञान्दसत्वेन विद्ध मायाविडम्बनेन मायाव्यव-
हारेण कृतम् अप्रत्यक्षम् ॥ ३२ ॥

नियतसेवितेति नियमेन सेवितेत्यर्थः भद्राभ्येय भद्रहृष्टारभ्यशरीर-

नीलोत्पलद्युतिमनन्तगुणं प्रशान्तं ।
 तद्भागधेयमनिशं प्रणमामि रामम् ॥ ३३ ॥
 जानन्तु राम ! तव रूपमशेषदेशकाला-
 द्युपाधिरहितं घनचित्प्रकाशम्
 प्रत्यक्षतोऽद्य मम गोचरमेतदेव ।
 रूपं विभातु हृदये न परं विक्राङ्गे ॥ ३४ ॥

द्रुत्येवं स्तुवतस्तस्य रामः सन्धितमब्रवीत् ।
 मुने ! जानामि ते चित्तं निर्मलं मनुपासनात् ॥ ३५ ॥
 अतोऽहमागतो द्रष्टुं महते नान्यसाधनम् ।
 मन्मन्त्रोपासका लोके मामेव शरणं गताः ॥ ३६ ॥
 निरपेक्षा नान्यगतासोपां दृष्ट्वोऽहमन्वहम् ।
 सोत्तमेतत्पठेद्यस्तु त्वत्कृतं मत्प्रियं सदा ॥ ३७ ॥
 सद्भक्तिर्मे भवेत्तस्य ज्ञानं च विमलं भवेत् ।
 त्वं ममोपासनादेव विमुक्तोऽसीह सर्वतः ॥ ३८ ॥
 देहान्ते मम सायुज्यं लप्स्यसे नात्र संशयः
 गुरुं ते द्रष्टुमिच्छामि ह्यगस्त्यं मुनिनायकम् ॥
 किञ्चित्कालं तत्र वस्तुं मनो मे त्वरयत्यलम् ॥ ३९ ॥

मिति यावत् कथनेन शरीराणां अदृष्टमात्रजन्यत्वं सूचितम् ॥ ३३ ॥

जानन्तु अन्येऽपि योगिन इति शेषः देवेत्यादि देशकालाद्यपरिच्छिन्न-
 मित्यर्थः घनेति चैतन्यमात्ररूपमित्यर्थः प्रत्यक्षत इति मम त परिदृश्यमाने
 अत्रैव प्रीतिर्भूत परे बाह्यनसागोचरे इत्यर्थः ॥ ३४ । ३५ ॥

महते महति विनेत्यर्थः तलोपगच्छान्दसः तदेवाह मन्मन्त्रेत्यादिना
 ॥ ३६ । ३७ ॥

तस्य मे मयि बद्धक्ति घनो भक्तिर्भवेत् ॥ ३८ । ३९ ॥

सुतीक्ष्णोऽपि तथेत्याह श्लोगनिष्पत्ति राषव । ।

अहमप्यागमिष्यामि चिरादृष्टो महासुनिः ॥ ४० ॥

अथ प्रभाते सुनिना समेतो

रामः ससीतः सह लक्ष्मणेन

आगस्त्यसंभाषणलोलमानसः ।

शनैरगस्त्यानुजमन्दिरं ययौ ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उन्नामहेश्वरमन्वादे अरण्यकाण्डे

द्वितीय सर्गः ।

चिरादृष्टो मयाप्रोति शेषः ॥ ४० ॥

आगस्त्यसंभाषणे लोलमनस्युत्कटेष्वावमानस यस्य स इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमत्कलराजविषणुद्वारवर्मण्येत्यादिरि० श्रीरामवर्मण हतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे सितौ अरण्यकाण्डे

द्वितीय सर्गः ।

अथ तृतीयः सर्गः ।

अथ रामः सुतीक्ष्णेन जानक्या लक्ष्मणेन च ।
 अगम्यस्यानुजस्थानं मध्याह्ने समपद्यत ॥ १ ॥
 तेन सम्पूजितः सस्यक् भुक्त्वा मूलफलादिकम् ।
 परेद्युः प्रातरुत्थाय जग्मुसोऽगस्त्यमण्डलम् ॥ २ ॥
 सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं नानाष्टमगणैर्द्युतम् ।
 पक्षिसंघैश्च विविधैर्नादितं नन्दनीपमम् ॥ ३ ॥
 ब्रह्मर्षिभिर्देवर्षिभिः सेवितं मुनिमन्दिरैः ।
 सर्वतोऽलङ्घ्यं साक्षाद् ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ ४ ॥
 वह्निरेवायमस्याथ स्थित्वा रामोऽब्रवीन्मुनिम् ।
 सुतीक्ष्ण गच्छ त्वं शीघ्रमागतं मां निवेदय ॥ ५ ॥
 अगस्त्यमुनिवर्षाय सीतया लक्ष्मणेन च ।
 महाप्रसाद इत्युक्त्वा सुतीक्ष्णः प्रययौ गुरोः ॥ ६ ॥
 आश्रमं त्वरया तत्र ऋषिसङ्घसमावृतम् ।
 उपविष्टं राममक्तैर्विशेषेण समायुतम् ॥ ७ ॥
 व्याख्यातराममन्त्रार्थं शिष्येभ्यश्चातिभक्तितः ।
 दृढागस्त्यं मुनिश्रेष्ठं सुतीक्ष्णः प्रययौ मुनेः ॥ ८ ॥

अथेति अगस्त्यानुजोऽग्निविह्वनामा ऋषिः ॥ १ ॥

अगस्त्यमण्डलं तदाश्रमम् ॥ २ ॥ ३ ॥

देवर्षिभिरिति अन्दोमङ्ग आर्यः मुनिमन्दिरैः सर्वतोऽलङ्घ्यमित्यन्वयः

[४ । ५ । ६ ॥]

व्याख्यातो राममन्त्रार्थो ज्ञेयः तम् प्रययौ मुनेः अभीपमिति शेषः । ७ ।

दण्डवत्प्रणिपत्याह विनयावनतः सुधीः ।
 रामो दाशरथिर्ब्रह्मन् । सीतया लक्ष्मणेन च ।
 आगतो दर्शनार्थं ते बह्विस्त्रिष्ठति सान्त्वलिः ॥ ८ ॥

अगस्त्य उवाच ।

शीघ्रमानय भद्रन्ते रामं नम हृदिस्थितम् ।
 तमेव ध्यायमानोऽहं काङ्क्षमाणोऽस्य संस्थितः ॥ १० ॥
 द्रुत्युक्ता स्वयमुत्थाय मुनिभिः सहितो द्रुतम् ।
 अभ्ययात्परया भक्त्या गत्वा राममथाब्रवीत् ॥ ११ ॥
 आगच्छ राम । भद्रन्ते दिद्या तेऽद्य समागमः ।
 प्रियातिथिर्मम प्राप्तोऽस्यद्य मे सफलं दिनम् ॥ १२ ॥
 रामोऽपि मुनिमायान्तं हृदा हर्षसमाकुलः ।
 सीतया लक्ष्मणेनापि दण्डवत्प्रणितो भुवि ॥ १३ ॥
 द्रुतमुत्थाप्य मुनिराद् राममालिङ्ग्य भक्तितः ।
 तद्गतात्पर्यजाह्लादस्त्रवन्नेत्रजलाकुलः ॥ १४ ॥
 गृहीत्वा करमेकेन करेण रघुनन्दनम् ।
 जगाम स्वाग्रमं हृष्टो मनसा मुनिपुङ्गवः ॥ १५ ॥
 सुखोपविष्टं सम्पूज्य पूजया बद्धविस्तरम् ।
 भोजयित्वा ययान्यायं भोज्यैर्यन्यैरनेकधा ॥ १६ ॥
 सुखोपविष्टमेकान्ते रामं शशिनिभाननम् ।

काङ्क्षमाणं तमेवेत्युक्त्यर्थः ॥ ८ । १० । ११ ॥

सीतयेत्यादि कहेति शेषः ॥ १२ ॥

तद्गतात्पर्यजाह्लादेन नवत्यस्रोत्पन्नं तेनाजुष्टं ॥ १३ ॥

रघुनन्दनं रघुनन्दनस्यैवार्थः ॥ १४ ॥

बद्धैर्भोज्यैर्भोजयित्वेत्यर्थः ॥ १५ । १६ । १७ । १८ ॥

कृताञ्जलिस्त्वाचेदमगस्त्यो भगवानृषिः ॥ १७ ॥

त्वदागमनमेवाहं प्रतीचन् समवस्थितः ।

यदा क्षीरसमुद्रान्ते ब्रह्मणा प्रार्थितः पुरा ॥ १८ ॥

भूमेर्भारापनुत्त्ययं रावणस्य वधाय च ।

तदादिदर्शनाकाङ्क्षी तव राम ! तपसरन् ।

वसामि मुनिभिः सार्द्धं त्वामेव परिचिन्तयेन् ॥ १९ ॥

सृष्टेः प्रागेक एवासीन्निर्यिकत्सोऽनुपाधिकः ।

त्वदाश्रया त्वद्विषया माया ते शक्तिरुच्यते ॥ २० ॥

त्वामेव निर्गुणं शक्तिरावृणोति यदा तदा ।

अव्याकृतमिति प्राञ्जर्वेदान्तपरिनिष्ठिताः ॥ २१ ॥

मूलप्रकृतिरित्येके प्राञ्जर्मायेति केचन ।

अविद्या संसृतिर्वन्व इत्यादि वञ्जधीयते ॥ २२ ॥

हे राम तव दर्शनाकाङ्क्षी तपसरन् तदादि तत्कालमारभ्य वसामी-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ भगवत्स्वरूपं शिष्यान् बोधयितुमन्वयात्तमद्वावरणाय भगवदप-
राह सृष्टेः प्रागिति तमेकएवाधीः निर्विकल्पः विकल्परूपसकलप्रपञ्चहीनः
तत्र हेतुः अनुपाधिक इति उपाध्यसम्बद्ध इत्यर्थः नतु किंसर्वधोपाधेर्नास्त्ये-
वेति मेल्याह तदिति अस्त्येव सः परंतु सकल्पितत्वसम्बन्धहीना सा अतस्त्व-
अनुपाधिक इत्याशयः ॥ २० ॥

अथ सृष्टिसंप्रकृतये त्वामिति त्वं निर्गुणमेव कृतं सा शक्तिः भक्त-
स्थितसम्बन्धेन त्वमावृणोति त्वत्सम्बन्धादात्मानं मनुते न तु कदाचिदपि
त्वं तत्सम्बन्धपातकं अनुते अतो निर्गुणमेवेत्युक्तम् तदा तं आद्यामव्या-
कृतमित्याहुः ॥ २१ ॥

तस्य तदवस्थायां नामानराण्याह मूलप्रकृतिरित्यादि तदुक्तं कपिवेन
“मूलप्रकृतिरविकृतिः” इत्यादिना ॥ २२ ॥

अहंकारो महत्तत्त्वसंहतस्त्रिविधोऽभवत् ।

सात्त्विको राजसद्यैव तामसश्चेति भण्यते ॥ २३ ॥

तामसात् सूक्ष्मतन्मात्राणां भूतान्यतः परम् ।

सूक्ष्मानि क्रमशो राम ! क्रमोत्तरगुणानि ह ॥ २४ ॥

राजसानीन्द्रियाण्येव सात्त्विका देवता मनः ।

तेभ्योऽभवत् सूक्ष्मरूपं लिङ्गं सर्वगतं महत् ॥ २५ ॥

ततो विराट् समुत्पन्नः स्थूलाद्भूतकदम्बकात् ।

विराजः पुरुषात् सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ २६ ॥

देवतिर्यङ्मनुष्याश्च कालकर्मक्रमेण तु ।

त्वं रजोगुणतो ब्रह्मा जगतः सर्वकारणम् ॥ २७ ॥

सत्त्वाद्विष्णुस्त्वमेवास्य पालकः सद्भिश्च्यते ।

स्वये रुद्रस्त्वमेवास्य त्वन्मायागुणभेदतः ॥ २८ ॥

स्पर्शगुणः तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं जलं शब्दस्पर्शरूपरसगुणं भूः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणेति ॥ २५ ॥

राजसादृश्वारादिन्द्रियाणि राजसादृश्वारोपादानकारणानीत्यर्थः
तानि च वायुपान्निपादमायूपस्यरूपाणि सर्पेन्द्रियाणि पञ्च षष्ठु श्रोत्र-
पचनघ्राणाख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चेत्येवं दस बचनादानविहरणान-
न्दोत्सर्गश्च कर्मेन्द्रियाणां हतयः ज्ञानेन्द्रियाणां च सविकल्पकनिर्विकल्पको-
भयरूपज्ञाभरुपा हतिः तत्र निर्विकल्पकं किञ्चिदिदमिति ज्ञानं देवतामनश्च
छात्तिकाः छात्तिकाश्चारादीपादाना इत्यर्थः देवता इन्द्रियदेवताः ताश्च
षष्ठुगो रविः श्रोत्रस्य दिक् तथो वायुः रसनस्य वरुणः घ्राणस्याग्निर्गो
वाथो अग्निः पाण्डोरिन्द्रः पादयोरुपेन्द्रः पायीर्मितः उपम्यस्य को
ब्रह्मेति मनश्चन्द्रियमपि यवान्तरत्वात् प्रवयुक्तम् सूत्ररूपं प्राणादिक्रिया-
शक्तेः प्राणादेरेव सूत्रव्यवहारात् तदात्मकं हिरण्यगर्भरूपं लिङ्गसर्वकार्य-
कर्तृत्वात् सर्वसृष्ट्यावधारणरूपमभवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

ततो विराट् स्थूलभूतकदम्बकादिति इदमि-
न्द्रियादेरुपपत्त्यर्थम् तस्मादेव विराजः पुरुषात्सर्वे स्थावरं जङ्गमं चभिम्ब-
कमित्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्र जङ्गमसाह देवेत्यादि कालकर्मक्रमेण कालक्रमेण यदा देवने-
त्रोदयो वसन्ते यथादि कर्मक्रमेण कालमहकृतेन विदेहनुष्यदेवताप्राप्तिं
उपाधिभेदेन ब्रह्मादिदशोऽपि त्वमेवेत्याह रजोगुणतः तद्रूपोपाधिं जगतः
सर्वकारणं सर्वस्य जगतः कारणमित्यर्थः स्थापितात्मनामः ॥ २८ ॥

जायत्स्वग्रसुपुत्याख्या वृत्तयो बुद्धिजैर्गुणैः ।

तासां विलक्षणो राम ! त्वं साक्षी चिन्मयोऽव्ययः ॥ २८ ॥

सृष्टिलीलां यदा कर्तुमीहसे रघुनन्दन ! ।

अङ्गीकरोषि मायां त्वं तदा वै गुणवानिव ॥ २७ ॥

राम ! माया द्विधा भाति विद्याविद्येति ते संदा ।

प्रवृत्तिमार्गनिरता अविद्यायशवर्त्तिनः ।

निवृत्तिमार्गनिरता वेदान्तार्थविचारकाः ॥ ३१ ॥

त्वङ्गतिनिरता ये च ते वै विद्यामयाः स्मृताः ।

अविद्यावशगा ये तु नित्यं संसारिणश्च ते ।

विद्याभ्यासरता ये तु नित्यमुक्तास्त एव हि ॥ ३२ ॥

लोके त्वङ्गतिनिरतास्त्वन्यन्तोपासकाश्च ये ।

विद्या प्रादुर्भवेत्तेषां नेतरेषां कदाचन ॥ ३३ ॥

अथ लये जायन्निमित्त त्वमेव इदममलयाधिक इत्यर्थं एवं त्वन्मा-
याया गुणभेदै अन्तरालमभोभिरेव तत्तत्प्राधान्येन बुद्धेर्जापदादयो वृत्तय
इत्यर्थं त्वं त्वेतदवस्थाप्रसरहित इत्याह तासामिति सत्रसुषुप्तोरभावात्तत्त-
तिद्वन्द्विजापदवत्त्वादा अथभाव इति भावः ॥ २८ । २७ ॥

सृष्टिलीलाभिस्तुषलण्य स्थित्यादेरपि यदा ईहसे इत्यमि तदा
मायासङ्गीकरोषि तावत्स्थित तत्कृतसम्बन्ध मयमे तदा वस्तुतोऽगुणोऽपि
गुणवानिवाभासीति श्रेय ॥ ३१ ॥

तव मायैव संसारस्य मोक्षस्य च दाये जगत्प्रेत्याह रामेति विद्या तत्प्रदानं
अविद्या संसारस्यकारणम् तदुक्तं मार्कण्डेयेन 'मा विद्या परमा एतदेत-
न्मृता श्वातमी । संसारव्यपेक्षय ईव सर्वेन्द्रेन्द्रीति ॥ ३२ ॥

विद्यामया तत्प्रदानप्रधाना जगोऽपि प्रत्यक्षदर्शयो विद्येपेक्ष पुन
पुनरुदुसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अतस्त्वङ्गतिः सम्पन्ना मुक्ता एव न संशयः ।

त्वङ्गत्यस्तहीनानां मोक्षः स्वप्नेऽपि नो भवेत् ॥ ३४ ॥

किं राम ! वक्तुं नोक्तेन सारं किञ्चिद्ब्रवीमि ते ।

साधुसङ्गतिरेवात्र मोक्षहेतुरदाहता ॥ ३५ ॥

साधवः समचित्ता ये निष्पृहा विगतैषिणः ।

दान्ताः प्रशान्तास्त्वङ्गताः निवृत्ताखिलकामनाः ॥ ३६ ॥

दूष्टप्राप्तिविपत्तयोश्च समाः सङ्गविवर्जिताः ।

संत्यक्ताखिलकर्माणि सर्वदा ब्रह्मतत्पराः ॥ ३७ ॥

यमादिगुणसम्पन्नाः सन्तुष्टा येन केनचित् ।

सत्सङ्गमो भवेद्यर्हि त्वत्कथान्वये रतिः ॥ ३८ ॥

विद्याप्राप्तावसाधारणं हेतुमाह लोक रति ॥ ३४ ॥

मुक्ता एव तेषां तत्त्वज्ञानस्याशङ्क्यभावितादिति भावः व्यतिरेकमप्याह त्वङ्गतीति ॥ ३५ ॥

भक्तिरेव कथमिति चेत्तस्या अपि किञ्चिद्गुप्तं कारणमस्तीत्याह किं रामेति ते इत्यस्यापत्त इति शेषः स्वयिष्यविश्वासाद्यं भयदपत्त एतदङ्गतिः ॥ ३६ ॥

साधुसङ्गमप्राप्ते एव तत्त्वङ्गतिः शक्येत्यतस्तत्त्वज्ञानमाह साधव इति समचित्ताः शत्रुमित्रयो रागद्वेषहीनचित्ताः केतएव निष्पृहाः रागद्वेषकारणोभूतस्पृहाहीनाः विगतैषिणः अङ्गप्रसन्नचित्तादीनां दान्ता बहिरिन्द्रियनिग्रहवन्तः शान्ता अन्तरिन्द्रियान्तःकरणनिग्रहवन्त विगतैषिण इत्यसौ व्याख्यानं निवृत्ताखिलकामना इति ॥ ३६ ॥

इति समाः कर्षविषादरहिताः सङ्गवर्जिता दुःखद्वन्द्वरहिता मदप्रकोलादि अङ्गकारणनित्यसङ्गमकर्माणि तदेवाह सर्वदा ब्रह्मतत्परा ॥ ३७ ॥

यमादयो यमनियमायनप्राप्त्यायामप्रत्याहारध्यानधारणाममाधयो योगशास्त्रोक्ता यर्हि यदा तेषां सङ्गद्वमो भवेत्तदा त्वत्कथान्वये रतिः समदेतीत्यन्वय ॥ ३८ ॥

समुदेति ततो भक्तिस्त्वयि राम ! सनातने ।

त्वद्भक्तावुपपन्नायां विज्ञानं विपुलं स्फुटम् ॥ ३८ ॥

उदेति मुक्तिमार्गोऽयमाद्यत्तुरसेवितः ।

तस्माद्राघव ! सद्भक्तिस्त्वयि मे प्रेमलक्षणा ॥ ४० ॥

सदा भूयाद्धरे ! सद्भक्त्यङ्गेषु विशेषतः ।

१ अद्य मे सफलं जन्म भयत्सन्दर्शनादभूत् ॥ ४१ ॥

ॐ अद्य मे कृतवः सर्वे बभूवुः सफलाः प्रभो ! ।

दीर्घकालं मया तप्तमनन्यमतिना तपः ।

तस्येह तपसो राम ! फलं तव यदर्चनम् ॥ ४२ ॥

सदा मे सीतया सार्द्धं हृदये बस राघव ! ।

गच्छतस्मिष्ठतो वाऽपि च्युतिः स्यान्मे सदा त्वयि ॥ ४३ ॥

इति स्तुत्वा रामनाथमगस्त्यो मुनिसत्तमः ।

ददौ चापं महेन्द्रेण रामार्थे स्थापितं पुरा ॥ ४४ ॥

अक्षय्यौ वाणद्वयीरौ यद्गो रत्नविभूषितः ।

जहि राघव ! भूभारभूतं राक्षसमण्डलम् ॥ ४५ ॥

ततो भक्तिरवश्यं जग भूयात् कथं च आनन्दस्त्वयि चारुविनादति-
विशेषः प्रेमाद्यस्तथा प्रेमवतस्त्वज्ज्ञानं स्फुटमेवोदेति इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अयमादौ उत्पत्तयतः कुम्भैः सिपितो सङ्केतार्थः तस्मात् हे राघव
त्वयि प्रेमलक्षणा सद्भक्तिर्मे सदा भूयात् हे हरे त्वद्भक्त्यङ्गेषु विशेषतः भगो भूया-
दित्यनुपगतः ॥ ४० । ४१ ॥

कृतवः सफला बभूवुः तत्प्रतीतिरेव कृतनां सुखं फलम् सा च मदान्धमे-
यागमनात् तया व्यक्रोतवा ॥ ४२ ॥

उक्तभेदात्तद्विज्ञानदेवाह दीर्घं ॥ ४३ ॥

जग स्तेनं तार्किके सदा इति । ४४ ॥

यदर्थमवतीर्णोऽसि मायया मनुजाकृतिः ।

दूतो योजनयुग्मे तु पुण्यकाननमण्डितः ॥ ४६ ॥

अस्ति पञ्चवटी नाम्ना आश्रमो गौतमीतटे ।

नेतव्यस्ताव ते कालः श्रेयो रघुकुलोद्दह ! ॥ ४७ ॥

तत्रैव वज्रकार्याणि देवानां कुरु सत्पते ! ॥ ४८ ॥

श्रुत्वा तदागस्त्यसुभाषितं वचः

सोत्रञ्च तत्पार्यसमन्वितं विभुः

मुनिं समाभाष्य मुदान्वितो ययौ ।

प्रदर्शितं मार्गमशेषविद्वरिः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे अरण्यकाण्डे उन्मादहेतुसंवादे

तृतीयः सर्गः ।

वाणतृणीरौ वाणपूर्णौ तृणीरौ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ ॥

अश्वमेविदमि भावयन् भावयन् प्रदर्शितं मार्गं ययौ ॥ ४९ ॥

इति श्रीसत्त्वकवराजविषदुहरणसमर्पणादिवि० श्रीरामरमणः

कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ अयोध्याकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

मन्दिरं कारयामास लक्ष्मणेन सुबुद्धिना ॥ ८ ॥
 तत्र ते न्यवसन् सर्वे गङ्गाया उत्तरे तटे ।
 कदम्बपनसाम्नादिफलवृक्षसमाकुले ॥ ९ ॥
 विविक्ते जनसम्वाधवर्जिते नीरुजस्थले ।
 विनोदयन् जनकजा लक्ष्मणेन विपश्चिता ॥ ११ ॥
 अधुवास सुखं रामो देवलोक इवामरः ।
 कन्दमूलफलादीनि लक्ष्मणोऽमुदिनं तयोः ॥ १२ ॥
 आनीय प्रददौ रामसेवातत्परमानसः ।
 धनुर्बाणधरो नित्यं रात्रौ जागर्त्ति सर्वतः ॥ १३ ॥
 स्नानं कुर्वन्त्यमुदिनं त्रयस्ते गौतमीजले ।
 उभयोर्मध्यगा सीता कुरुते च गमागमौ ॥ १४ ॥
 आनीय सलिलं नित्यं लक्ष्मणः प्रीतमानसः ।
 सेवतेऽहरहः प्रीत्या एवमासन् सुखं त्रयः ॥ १५ ॥
 एकदा लक्ष्मणो राममेकान्ते समुपस्थितम् ।
 विनयावनतो भूत्वा पप्रच्छ परमेश्वरम् ॥ १६ ॥
 भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि मोक्षस्यैकान्तिकी गतिम् ।
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष ! सङ्क्षेपाद्वक्तुमर्हसि ? ॥ १७ ॥

ते गौतमीतीर गोदावरोतीर गत्वा पञ्चवक्षा पञ्चवटसमीपे स्थिता
 ततस्तत्र रामो लक्ष्मणेन सुविस्तरं मन्दिरं कारयामास ॥ ८ ॥

गङ्गाया गङ्गाया गौतम्यन ॥ १० ॥

जनसम्वाधो जनसमूह निष्क्रान्ता राजा घोडा यस्मात्तादृशस्थले
 लक्ष्मणेन सह अधुवासेति सम्बन्धः ॥ ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ॥

ऐकान्तिकी गतिम् अव्यभिचारिकारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं भक्तिवैराग्यहंचितम् ।

आचूत्स मे रघुश्रेष्ठ ! वक्ता नान्योऽस्ति भूतले ॥ १८ ॥

श्रीराम उवाच ।

शृणु यत्स्यामि ते वत्स ! गुह्याद्गुह्यतरं परम् ।

यद्विज्ञाय नरो जह्यात् सद्यो वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ १९ ॥

आदौ मायास्वरूपं ते यत्स्यामि तदनन्तरम् ।

ज्ञानस्य साधनं पश्चात् ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् ॥ २० ॥

ज्ञेयं च परमात्मानं यज्ज्ञात्वा मुच्यते भयात् ।

अनात्मनि शरीरादावात्मबुद्धिस्तु या भवेत् ॥ २१ ॥

सैव माया तयैवासौ संसारः परिकल्पयते ।

रूपे द्वे निश्चिते पूर्वं मायायाः कुलनन्दन ! ॥ २२ ॥

विच्छेपाशरणे तत्र प्रथमं कल्पयेज्जगत् ।

ननु मोक्षकारणं ज्ञानमिति प्रसिद्धमेवेति चेत्तत्स्वरूपमेव प्रप्रविष्य
इत्याह ज्ञानमिति ज्ञानं अवश्यमननजन्तं विज्ञानं निदिध्यासनजं भक्तिज्ञान-
विषये प्रेम उक्तस्वरूपं वैराग्यं तदतिरिक्ते प्रेमाभावरूपम् ॥ १८ ॥

वैकल्पिकं भ्रमं विकल्पएव वैकल्पिकं विनयादित्याहुः 'शब्दज्ञानात्-
पाती वस्तुभूत्यो विकल्प' इति योगसूत्रोक्त विकल्परूपं भ्रमं यथा यद्यह-
ङ्गादि यद्यपि तदङ्गीकमेव तथाऽपि शशङ्कादिशब्दप्रयोगस्ततो बोधस्य भव-
त्येव तद्वदेव सर्वोऽपि व्यवहारः संसाररूपस्त यज्ज्ञानेन जह्यात्तद्गुह्यं वक्ष्या-
मीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

तदुपयोगितया वक्ष्यमाणान्यन्यानि नाममात्रेण कथत उद्दिशति
आदाविति ॥ २० ॥

तत्र मायास्वरूपमाह अनात्मनीति आत्मबुद्धिः अहमिति बुद्धिः ॥ २१ ॥

परिकल्पयते अवस्तुभूत एव दृश्यते यद्य तादृशशक्तिमत्त्वं मायायाः
दर्शयति रूपे इति पूर्वमित्यनेन तयो रूपबोधानादित्वं दर्शयति ॥ २२ ॥

लिङ्गाद्या ब्रह्मपर्यन्तं स्थूलसूक्ष्मविभेदतः ॥ २३ ॥

अपरं तत्स्थिलं ज्ञानं रूपमावृत्य तिष्ठति ।

मायया कल्पितं विश्वं परमात्मनि केवले ॥ २४ ॥

रज्जौ भुजङ्गबद्धान्या विचारे नास्ति किञ्चन ।

श्रूयते दृश्यते यद्यत् स्मर्यते वा नरैः सदा ॥ २५ ॥

असदेव हि तत्सर्वं यथा स्वप्नमनोरथौ ।

देह एव हि संसारवृक्षमूलं दृढं स्मृतम् ॥ २६ ॥

तन्मूलः पुच्छदारादिवन्धः किन्तेऽन्यथात्मनः ॥ २७ ॥

देहस्तु स्थूलभूतानां पञ्चतन्मात्रपञ्चकम् ।

अहङ्कारश्च बुद्धिश्च इन्द्रियाणि तथा द्यम् ॥ २८ ॥

के ते कमे तत्राह विलेपावरणे इति विशेषशक्तिरावरणशक्त्येत्यर्थः
प्रथमं विलेपकम् लिङ्गं भङ्गनन्वमाद्यं यस्य तत्र यत् ब्रह्मपर्यन्तम् चतुर्थं-
ब्रह्मालम्बित्यर्थः ॥ २३ ॥

अपरमावरणकम् तस्यान्वर्त्तनमाह अखिलमिति सर्वज्ञानरूपावरक
त्वात् आवरणव्यवहारकत्वेति भावः ननु भाया कुत्वाधिष्ठाने इदं जग-
त्कल्पितवती तत्राह परमात्मनोति तद्रूपं चैतन्यमाच्छाद्य जगद्रूपं दर्शित-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह रज्ज्वाविति रज्ज्वज्ञानं यथा रज्जुमाच्छाद्य भुजङ्ग
कल्पयति तद्वत् विचारे विचारणेऽधिष्ठानतत्त्वज्ञाने ॥ २५ ॥

सर्वस्य मिथ्यात्वे दृष्टान्तौ स्वप्नेति यथा स्वप्ने श्रुतं दृष्टं स्मृतं च सर्वं
मिथ्या जागरेदनुभवात् तद्वत् देहएवेति तस्यैव सर्वसंसारकारणकर्मेत्या-
दकत्वादिति भावः ॥ २६ ॥

तदाह तन्मूल इति अन्यथा देहाभावे ते पुच्छादय आत्मनः किं भवन्ति
न किमपीत्यर्थः तत्र सूक्ष्मस्थूलदेहौ एकीकृत्याह देह इति स्थूलभूतपञ्चकं
स्थूलदेहं अहङ्कारबुद्धिइन्द्रियाणि च यत्र पञ्चतन्मात्राणि इत्येतावान्
दादयात्मको विद्मदेहः सूक्ष्मः ॥ २७ । २८ ॥

चिदाभासो मनश्चैव मूलप्रकृतिरेव च ।

एतत्क्षेत्रमिति ज्ञेयं देह इत्यभिधीयते ॥ २९ ॥

एतैर्विलक्ष्यो जीवः परमात्मा निरामयः ।

तस्य जीवस्य विज्ञाने साधनान्यपि मे शृणु ॥ ३० ॥

जीवश्च परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।

मानाभावस्तथादम्भहिंसादिविपर्ययनम् ॥ ३१ ॥

पराक्षेपादिसहनं सर्वज्ञावकता तथा ।

मनोवाक्यायसङ्गत्या सद्गुरोः परिसेवनम् ॥ ३२ ॥

वाङ्मन्यन्तरसंशुद्धिः स्थिरता सत्क्रियादिषु ।

मनोवाक्यायदण्ड्यं विषयेषु निरीहता ॥ ३३ ॥

निरङ्गहारता जन्मजराद्यालोचनं तथा ।

असक्तिः स्नेहशून्यत्वं मुक्तदारपनादिषु ॥ ३४ ॥

चिदाभास इति तस्य विशेषणम् चिदाभासते अहमिति बुद्ध्या विषयो-
क्रियत इत्यर्थं मूलप्रकृतिस्वीश्वरो देह एतत्सम्बन्धस्तु जडताद्देहधेया-
दिसंज्ञा ॥ २९ ॥

जीवः स एव परमात्मा ॥ ३० ॥

अथ जीवे परमात्मनि च तथाऽत्र मानाभावः देयतः कासतय परि-
॥ चिदाभाव अथ तद्विज्ञानसाधनान्याह दम्भेत्यादि ॥ ३१ ॥

परेति परकृताक्षेपादि निन्दादि तत्सहनं मनोवाक्यायसङ्गत्या
मेव सद्गुरुसेवनम् ॥ ३२ ॥

वाङ्मन्यन्तरसंशुद्धिः उक्तैरूपैव सत्क्रियादिषु स्थिरता अथ शक्त्यव्यता-
बुद्धि परानिष्ठाविन्ननं मनोदण्ड पराक्षेपाकरणं वाग्दण्डः पराहिंसा
कायदण्ड निरीहता अङ्गाराहियम् ॥ ३३ ॥

जन्मजराद्यालोचनं परेषां तदालोचनमूनकं वैराग्यम् उच्चादिअसक्तिः
तन्मैव आर्यान् स्नेहशून्यत्वम् ॥ ३४ ॥

दृष्टानिष्ठागमे नित्यं चित्तस्य समता तथा ।

मयि सर्वात्मके रामे ह्यनन्यविषया मतिः ॥ ३५ ॥

जनसम्बाधरहितशुद्धदेशनिषेवणम् ।

प्राकृतैर्जनसङ्घैश्च ह्यरतिः सर्वदा भवेत् ॥ ३६ ॥

आत्मज्ञाने सदोद्योगो वेदान्तार्थावलोकनम् ।

उत्तरेतैर्भवेज्ज्ञानं विपरीतैर्विपर्ययः ॥ ३७ ॥

बुद्धिप्राणमनोदेहाहङ्गतिभ्यो विलक्षणः ।

चिदात्माहं नित्यशुद्धो बुद्ध एवेति निश्चयम् ॥ ३८ ॥

येन ज्ञानेन संविन्ने तज्ज्ञानं निश्चितं च मे ।

विज्ञानञ्च तदैवेतत् साक्षादनुभवेद्यदा ॥ ३९ ॥

आत्मा सर्वत्र पूर्णः स्याच्चिदानन्दात्मकोऽव्ययः ।

बुद्ध्याद्युपाधिरहितः परिणामादिवर्जितः ॥ ४० ॥

चित्तस्य समता कर्षविषादराहित्यम् अनन्यविषया तन्मात्रविषया ॥ ३५ ॥

जनसम्बाधो जनसङ्घः प्राकृतैः सांसारिकैः अरतिः अप्रीतिः ॥ ३६ ॥

आत्मज्ञाने तन्मात्रेण अवस्थादानुद्योगः आदरपूर्वको यत्र वेदान्तार्थ-
स्यावलोकनं अवश्यं विचारश्च विपर्ययः संसारः ॥ ३७ ॥

बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षण इत्यादिनिश्चयम् ॥ ३८ ॥

येन ज्ञानेन यथा शब्दादिजटभ्यां संविन्ने लभते तज्ज्ञानमिति मे निश्चितं
निश्चयः तदैवेतत् यदा साक्षादनुभवेत् निदिध्यासनपरिपाके अपरोक्षमर्थ-
भवेत्तदा विज्ञानमिच्छ्यते ॥ ३९ ॥

अध्यात्मन उक्तं बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणं दर्शयति आत्मेति विदेवानन्द-
स्तदात्मकः यदा चित् आनन्दस्य हिसदात्मकः बुद्ध्याद्युपाधिभिस्तद्धर्मैः रागा-
दिभ्यो रहितः हीनः परिणामो रूपान्तराप्तः तद्वर्जितः आदिपदेन जड-
त्वभासत्वादि ॥ ४० ॥

स्वप्रकाशेन देहादीन् भासयन्ननपाहतः ।

एक एवाद्वितीयश्च सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥ ४१ ॥

यस्यैव स्वप्रभो द्रष्टा विज्ञानेनावगम्यते ।

आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् ॥ ४२ ॥

आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाविद्या तदैव हि ।

लीयते कार्यकरणैः सहैव परमात्मनि ॥ ४३ ॥

सायस्या मुक्तिरित्युक्ता क्षुपचारोऽयमात्मनि ।

इदं मोक्षस्वरूपं ते कथितं रघुनन्दन । ॥ ४४ ॥

ज्ञानविज्ञानवैराग्यसहितं मे परात्मनः ।

किं त्वेतद्दुर्लभं मन्ये मद्भक्तिविमुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥

चक्षुष्मतामपि यथा रात्रौ सम्यक् न दृश्यते ।

स एव सर्वभाषण इत्याह स्वप्रकाशेनेति सत्यज्ञानादीति 'सत्यं ज्ञान-
मननं मक्ष' इत्यादिश्रुत्युक्तलक्षण ॥ ४१ ॥

स्वप्रभः स्वभावेन इतरभाषकानमेषः द्रष्टा सर्वभाषी विज्ञानेन प्रागुक्ते-
नावगम्यते विषयोक्तियते तस्य ज्ञानस्य सुखं कारुण्यमाह आचार्येति आचा-
र्यज्ञतत्त्वमस्यादिशास्त्रोपदेशान् जीवपरयोरात्मनोर्द्वैक्यज्ञानं तदपरोक्षा-
नुभवः भवेत् तदैव मूलाविद्याकार्यं स्यूतं करणमिन्द्रियभैः सह परात्मनि
लीयते ॥ ४२ / ४३ ॥

वैराग्यस्या मुक्तिर्मूलाविद्यालय एव मुक्तिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आत्मनः शुद्धस्य सर्वथा अविद्यामृष्टस्य भेदरहितस्य ऐक्यज्ञानमवि-
द्यालय इत्यपि व्यवहारः कण्ठचाभीकरन्यादेन गौण इत्यर्थः यथा कण्ठस्थं
चाभीकरमन्दाश्रान्वियति नष्टं तदिति बुद्ध्या 'अरे कण्ठे एवाक्ते' इति ज्ञेयवि-
दुक्ते मध्यं तदिति व्यवहरति तद्वत् एवं ज्ञानादिगहितं मे परात्मनो
मोक्षस्वरूपं ते कथितं या मोक्षावस्थोक्ता तदेव मे शक्यमित्यर्थः मद्भक्ति-
विमुखात्मनां मत्प्रसङ्गीनानाम् ॥ ४५ ॥

पदं दीपसमैतानां दृश्यते सम्यगेव हि ॥ ४६ ॥

एवं मङ्गलियुक्तानामात्मा सम्यक् प्रकाशते ।

मङ्गलैः कारुण्यं क्षिप्रिदृश्यामि शृणु तत्त्वतः ॥ ४७ ॥

मङ्गलसङ्को मत्सेवा(१) मङ्गलानां निरन्तरम् ।

एकादश्युपवासादि मम पर्वानुमोदनम् ॥ ४८ ॥

मत्कथाश्रवणे पाठे व्याख्याने सर्वदा रतिः ।

मत्पूजापरिनिष्ठा च मम नामानुकीर्तनम् ॥ ४९ ॥

एवं सततयुक्तानां भक्तिरव्यभिचारिणी ।

मयि सञ्जायते नित्यं ततः किमवशिष्यते ॥ ५० ॥

अतो मङ्गलियुक्तस्य ज्ञानं विज्ञानमेव च ।

वैराग्यं च भवेच्छीघ्रं ततो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ५१ ॥

कथितं सर्वमेतत्ते तव प्रश्नानुसारतः ।

अस्मिन्मनः समाधाय यस्मिष्ठेत् स तु मुक्तिमाप् ॥ ५२ ॥

न वक्तव्यमिदं यत्नात् मङ्गलियुक्तिसुखाय हि ।

यथा हनेत्याणामपि रामो पदं चोरादिपदं न दृश्यते न दृग्निषयं
भवति दीपसमैतानां तु तेषां तत्तद्दृग्निषयो भवति ॥ ४६ ॥

एवं भक्तियुक्तानां सम्यक् प्रकाशो भवति ॥ ४७ ॥

अथ प्रतिज्ञातानि भक्तिकारणान्याह मङ्गलैः मङ्गलानां निरन्तरमि-
त्यत्र सेवेत्यनुपपद्यते एकादश्युपवासादि तदनुष्ठानमित्यर्थः मम यानि पर्वणि
पक्षदिनाणि रामनवम्यादीनि तेषामनुमोदनं तेषूक्तकरणम् ॥ ४८ ॥

परिनिष्ठा नित्यरता ॥ ४९ ॥

ततो मङ्गलैरधिष्ठं ज्ञानसाधनं किमवशिष्यते न किमवशिष्यते ॥ ५० ॥

तदेव स्पष्टमाह यत इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

मङ्गलाय प्रदातव्यमाह्वयापि प्रयत्नतः ॥ ५३ ॥

य इदन्तु पठेन्नित्यं श्रद्धामक्तिसमन्वितः ।

अज्ञानपटलध्वान्तं विधूय परिसुच्यते ॥ ५४ ॥

भक्तानां मम योगिनां सुविमलस्वान्तातिशान्तात्मनां

सत्सेवाभिरतात्मनां च विमलज्ञानात्मनां सर्वदा ।

सङ्गं यः कुरुते सदोद्यतमतिः सत्सेवनानग्नधी-

र्मोक्षस्तस्य करे स्थितोऽहमनिगं दृश्यो भवे नान्यथा ॥ ५५ ॥

इति श्रीमेदध्यात्मरामायणे उषामहेश्वरधन्वादे अरण्यकाण्डे

चतुर्थ सर्गः ।

अज्ञानपटलध्वान्तं ध्वान्तमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

मम भक्तानामतएव योगिनां मङ्गलयोगवतां सुविमलं स्वान्तं हृदयं
येषाम्ने च तैःतिशान्तात्मनांतिशान्तविज्ञाच्च तेषां सत्सेवायामभिरत-
प्रीतियुत आत्मा चित्तं येषां विमलज्ञानरूप आत्मा येषां ज्ञानविषयस्योपायद्वया-
ज्ञानविषये उद्यमशालिनी मतिर्विह्वल स मता सेवनेऽनग्नधीलत्पर इत्यर्थः
तस्यानिगमहं दृश्यो भवे आत्मनेपदमार्गम् नान्यथा तादृशसङ्गं विना न
सङ्गमं नापि भोद्य इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमशकवराजविषदुर्हरणसमर्थेत्वादिवि० श्रीरामरमण

सतावध्यात्मरामायणे सेती अयोध्याकाण्डे

चतुर्थ सर्गः ।

अथ पञ्चमः सर्गः ।

तस्मिन् काले महारथे राक्षसी कामरूपिणी ।
 विचचार महासत्त्वा जनस्थाननिवासिनी ॥ १ ॥
 एकदा गौतमीतीरे पञ्चवट्याः समीपतः ।
 पद्मवज्राङ्कुशाङ्कानि पदानि जगतीपतेः ॥ २ ॥
 दृष्ट्वा कामपरीतात्मा पादसौन्दर्यमोहिता ।
 पश्यन्ती सा शनैरायाद्राघवस्य निवेशनम् ॥ ३ ॥
 तत्र सा तं रसानाथं सीतया सह संस्थितम् ।
 कन्दर्पसदृशं रामं दृष्ट्वा कामविमोहिता ॥ ४ ॥
 राक्षसी राघवं ग्राह कस्य ? त्वं कः ? किमाश्रमे ? ।
 युक्तो जटावल्ललाटैः सार्धं किन्तेऽत्र ? मे वद ॥ ५ ॥
 अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ।
 भगिनी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
 खरेण सञ्चिता भ्रात्रा वसाम्यत्रैव कानने ।
 राज्ञा दत्तञ्च मे सर्वं सुनिभत्ता वसाम्यहम् ॥ ७ ॥

तस्मिन्निति महासत्त्वा महाबला ॥ १ ॥

पद्मेत्यादि तस्मिन्पदानि तदुक्तानोत्तर्यः ॥ २ ॥

कामपरीतात्मा कामव्याप्तचित्ता पश्यन्ती तत्पदानोत्तर्यः तेनैव चित्रेण
 राघवाश्रमभाषात् ॥ ३ । ४ ॥

कं किंनामा जटावल्ललाटैर्युक्तः आश्रमे किं वससीति श्रेयः व्यक्त
 वासेन किं सार्धं तत्र वद ॥ ५ ॥

अथ तत्राश्रमं शनैव तस्मिन्पदानि शब्दाव्य खलोत्तमकुलत्वादि च बोध-
 पितं सप्तदशमाह अहमिति ॥ ६ ॥

त्वां तु वेदितुमिच्छामि वद मे वदताम्बर ! ।
 तामाह रामनामाहमयोध्याधिपते सुतः ॥ ८ ॥
 एषा मे सुन्दरी भार्या सीता जनकनन्दिनी ।
 स तु भ्राता कनीयान् मे लक्ष्मणोऽतीव सुन्दरः ॥ ९ ॥
 किं ? हृत्यन्ते मया ब्रूहि कार्यं भुवनसुन्दरि ! ।
 इति रामवचः श्रुत्वा कामार्ता साब्रवीद्विदम् ॥ १० ॥
 एहि राम ! मया सार्धं रमस्व गिरिकानने ।
 कामार्ताहं न शक्नोमि त्यक्तुं त्वां कमलेक्षणम् ॥ ११ ॥
 रामः सीतां कटाक्षेण पश्यन् सखितमब्रवीत् ।
 भार्या ममैषा कल्याणी विद्यते ह्यनपायिनी ॥ १२ ॥
 त्वं तु सापत्यदुःखेन कथं स्यास्वसि सुन्दरि ! ।
 बहिरास्ते मम भ्राता लक्ष्मणोऽतीव सुन्दरः ॥ १३ ॥
 तवातुरूपो भविता पतिसौनेव सश्वर ।
 इत्युक्ता लक्ष्मणं प्राह पतिर्मे भय सुन्दर ! ॥ १४ ॥
 भ्रातुराज्ञां पुरस्कृत्य सङ्गच्छावोऽद्य मा चिरम् ।
 इत्याह राक्षसी घोरा लक्ष्मणं काममोहिता ॥ १५ ॥
 तामाह लक्ष्मणः साध्वि ! दासोऽहं तस्य धीमतः ! ।

शरेण भ्रात्रा सहितेत्यन्वयः सर्वं वदामिति शेषः ॥ ७ । ८ । ९ ।
 ते किं कृत्यं भवा कार्यं करणीयं तद् ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १० ॥
 गिरिकानने सभाहारद्वन्द्वं गिरिषु काननेषु चेत्यर्थः ॥ ११ ॥
 अनपायिनी सर्वथा लज्जुमशक्ता क्षुण्णमर्थविभक्ता च ॥ १२ ॥
 गदेवाह त्वं इति ॥ १३ ॥
 तेनैव सह सश्वर गिरिकाननेष्विति शेषः ॥ १४ ॥
 संगच्छावः मिथुभीभावं प्राप्नुव ॥ १५ । १६ । १७ ॥

दासी भविष्यसि त्वन्तु ततो दुःखतरं नु किम् ? ॥ १६ ॥

तमेव गच्छ भद्रं(२) ते स तु राजाखिलेश्वरः ।

तच्छ्रुत्वा पुनरथागाद्राघवं दुष्टमानसा ॥ १७ ॥

क्रोधाद्राम । किमर्थं मा भ्यामयस्यनवस्थितः ।

इदानीमेव ता सीतां भक्षयामि तवाग्रतः ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा विकटाकारा जानकीमनुधावती ।

ततो रामाक्षया खड्गमादाय परिगृह्यताम् ॥ १९ ॥

चिच्छेद् नासा कर्णौ च लङ्घ्यणो लघुविक्रमः ।

ततो धोरध्वनिं कृत्वा रुधिराक्तवपुर्द्रुतम् ॥ २० ॥

कन्दमाना पपाताग्रे खरस्य पक्षपाक्षरा ।

किमेतदिति तामाह खरः खरतराक्षरः ॥ २१ ॥

केनैवं कारितासि त्वं हृत्पौर्बक्कानुवर्तिना ।

वद मे तं वधिष्यामि कालकल्पमपि क्षणात् ॥ २२ ॥

तमाह राक्षसी रामः सीतालङ्घ्यणसंयुतः ।

दण्डकं निर्भयं कुर्वन्नास्ते गोदावरीतटे ॥ २३ ॥

मामेवं कृतवास्तस्य भ्राता तेनैव चोदितः ।

यदि त्वं कुलजातोऽसि वीरोऽसि ? जहि तौ रिपू ॥ २४ ॥

क्रोधात् अधददिति शेष किमवदत्तदाह रामेत्यादि अत्रवस्थित सत्ये

वधसीति शेष यत्तीत्या नामेव आशयसि तानित्यर्थ ॥ १८ ॥

तां परिगृह्य धत्वा ॥ १९ । २० ॥

पक्षपाक्षरा खरविक्रमतिबोधककठोरवाक ॥ २१ ॥

एवं नामार्थविहीना तन्त्रे वद तमहं वधिष्यामीत्यर्थ ॥ २२ । २३ ॥

तेन रामेण चोदित पेरित ॥ २४ । २५ ॥

तयोस्तु रुधिरं पास्ते भक्षये तौ सुदुर्मदौ ।

नोचेत्प्राणान् परित्यज्य यास्यामि यमसादनम् ॥ २५ ॥

तच्छ्रुत्वा त्वरितं प्रागात् खरः क्रोधेन भूर्च्छितः ।

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसा भीमकर्मणाम् ॥ २६ ॥

चोदयामास रामस्य समीपं वधकाङ्क्षया ।

खरश्च त्रिशिरासैव दूषणसैव राक्षसः ॥ २७ ॥

सर्वे रामं ययुः शीघ्रं नानाप्रहरणोद्यताः ।

श्रुत्वा कोलाहलं तेषां रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ २८ ॥

श्रूयते यिषुलः शब्दो नूनमायान्ति राक्षसाः ।

भविष्यति महद्युद्धं नूनमद्य मया सह ॥ २९ ॥

सीता नीत्वा गुहां गत्वा तत्र तिष्ठ महामल ।

हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वान् राक्षसान् धीररूपिणः ॥ ३० ॥

अत्र किञ्चिन्न वक्तव्यं शापितोऽसि ममोपरि ।

तथेति सीतामादाय लक्ष्मणो गह्वरं ययौ ॥ ३१ ॥

राम परिकरं बद्धा धनुरादाय निष्ठुरम् ।

दृग्णीरावक्ष्यशरीं बद्धा वत्तोऽभवत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

तत आगत्य रक्षांसि रामस्योपरि चिच्चिपुः ।

आयुधानि विधित्वाणि पापाणान् पादपानपि ॥ ३३ ॥

प्रागात्स्थितः ॥ २६ ॥

रामस्य समीपं गन्तुं चोदयामास वधकाङ्क्षयेत्यस्य तस्य रामस्य वधका-
ङ्क्षयेत्यर्थं स्वकथेच्छयेति तत्प्रायः ॥ २७ । २८ । २९ ॥

सीता नीत्वा गृहीत्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

शापितोऽसि ममोपरि मदीयं यथैव इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यत्तः सप्तमः ॥ ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥

ततोऽहमतिदुःखेन रुदन्ती खरमन्वगाम् ॥ ५१ ॥

सोऽपि रामं समासाद्य युद्धं राक्षसयूथपैः ।

ततः क्षणेन रामेण तेनैव बलशालिना ॥ ५२ ॥

सर्वे तेन विनष्टा वै राक्षसा भीमविक्रमाः ।

यदि रामो मनः कुर्यात्तैलोक्यं निमिषार्द्धतः ॥ ५३ ॥

भस्मीकुर्यान्न सन्देह इति भाति मम प्रभो ! ।

यहि सा तव भार्या स्यात् सफलं तव जीवितम् ॥ ५४ ॥

अतो यतस्व राजेन्द्र ! यथा ते वल्लभा भवेत् ।

सीता राजीवपत्राक्षी सर्वलोकैकसुन्दरी ॥ ५५ ॥

साक्षाद्रामस्य पुरतः स्यातुं त्वं न क्षमः प्रभो ! ।

मायया मोहयित्वा तु प्राप्स्यसे तां रघूत्तमम् ॥ ५६ ॥

श्रुत्वा तत् सूक्तपाक्षैश्च दानमानादिभिस्तथा ।

आश्वास्य भगिनीं राजा प्रवियेश स्वकं गृहम् ।

तत्र चिन्तामरो भूत्वा निद्रां रात्रौ न लब्धवान् ॥ ५७ ॥

एकेन रामेण कथं ? मनुष्यं-

मात्रेण नष्टः सखलः खरो मे ।

भ्राता कथं ? मे बलवीर्यदर्प-

युतो विनष्टो वत राघवेण ॥ ५८ ॥

राक्षसयूथपैः सह युद्धमकरोदिति शेषः ॥ ५२ ॥

विनष्टाः विनाशिता इत्यर्थः अन्तर्भावितव्यर्थः ॥ ५३ । ५४ । ५५ ।

रघूत्तमं मायया मोहयित्वा तां प्राप्स्ये इत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

तत् सूक्तपाक्षैश्च दानमानादिभिर्भगिनीमाश्वास्य सम्यक्
प्रवियेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

नष्टः नाशितः शोकावेशादुक्तमेव पुनराह भ्रातेति बलं शारीरं वीर्य-
मान्तरम् बलं दर्पोऽहङ्कारः ॥ ५८ ॥

यदा न रामो भनुजः परेयो

मा हन्तुकामः सबल बलौघैः ।

सम्प्रार्थितोऽयं द्रुहिणेन पूर्वं

मनुष्यरूपोऽद्य रघोः कुलेऽमृत ? ॥ ५८ ॥

वध्यो यदि स्या ? परमात्मनाहं

वैकुण्ठराज्यं परिपालयेऽहम् ।

नोचेदिदं राक्षसराज्यमेव

भोक्ष्ये चिरं राममतो व्रजामि ॥ ६० ॥

इत्थं विचिन्त्यापिलराक्षसेन्द्रो

रामं विदित्वा परमेश्वरं हरिम् ।

विरोधपुद्गौव हरिं प्रयामि

हुतं न भक्त्या भगवान् प्रसीदेत् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उन्मासहेन्दरसम्पादे अरण्यकाण्डे

पञ्चम सर्गः ।

परेय परमात्मा वनौघैर्वाजरघूकैः द्रुहिणेन व्रजामि ॥ ५८ ॥

अतः अत्यराज्यहान्या महत्तरराज्यमाप्ते ॥ ६० ॥

भक्त्या द्रुतमत्यकाञ्छतया ग्रीष्म न प्रसीदेत् एतद्राज्यमाजगर्ष्य
महद्राज्यं न प्रापयेत् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमच्छनराजविषयदुर्हरचमर्षेय्यादिभिः श्रीरामचर्मणः कृतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे सप्तौ अरण्यकाण्डे

पञ्चमः सर्गः ।

तानि चिच्छेद रामोऽपि लीलया तिलशः क्षणात् ।

ततो बाणसहस्रेण हत्वा तान् सर्वराक्षसान् ॥ ३४ ॥

खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ।

जघान प्रहराद्भेन सर्वानेव रघूत्तमः ॥ ३५ ॥

लक्ष्मणोऽपि गुहामध्यात् सीतामादाय राघवे ।

समर्थं राक्षसान् दृष्ट्वा हतान् विस्मयमाययौ ॥ ३६ ॥

सीता रामं समालिङ्ग्य प्रसन्नमुखपङ्कजा ।

शस्त्रव्रणानि चाङ्गेषु भमार्जं जनकाग्रजा ॥ ३७ ॥

सापि दुद्राव दृष्ट्वा तान् हतान् राक्षसपुङ्गवान् ।

लङ्कां गत्वा सभामध्ये क्रोशन्ती पादसन्निधौ ॥ ३८ ॥

रावणस्य पपातोर्व्यां भगिनी तस्य रक्षसः ।

दृष्ट्वा तां रावणः प्राह भगिनीं भयविह्वलाम् ॥ ३९ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्से ! त्वं विरूपकरणं तव ।

कृतं शक्रेण वा भद्रे ! यमेन वरुणेन वा ॥ ४० ॥

कुबेरेणाथ वा ब्रूहि भस्मीकुर्यां क्षणेन तम् ।

राक्षसी तमुवाचेदं त्वं प्रमत्तो विमूढधीः ॥ ४१ ॥

पानासक्तः स्त्रीविजितः घण्टः सर्वत्र लक्ष्यसे ।

चारक्षद्विर्विहीनस्त्वं कथं राजा भविष्यसि ॥ ४२ ॥

खरश्च निहतः सङ्गे दूषणस्त्रिशिरास्तथा ।

चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां महात्मनाम् ॥ ४३ ॥

शस्त्रव्रणानि सार्जितरुधिराणि पूर्येगतांश्चि सव्यसहस्रत्वादकारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

रावणस्य पादसन्निधावुर्व्यां पपातेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

विरूपकरणं वैरूप्यमिति यावत् ॥ ४० ॥

अथवा कुबेरेण कृतं तद् प्रहोत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

निहतानि क्षणेनैव रामेणासुरश्लुषा ।

जनस्यानमगेपेण मुनीनां निर्भयं कृतम् ।

न जानासि विमूढस्त्वमतएव मयीच्यते ॥ ४४ ॥

रावण उवाच ।

को वा रामः किमर्थं वा कथं तेनासुराहताः ? ।

सस्यक्षय मे तेषां मूलघातं(१) करोस्यहम् ॥ ४५ ॥

शूर्पणखोवाच ।

जनस्यानादृष्टं याता कदाचिद्गौतमीतटे ।

तत्र पशुवटी नाम पुरा मुनिजनाग्रया ॥ ४६ ॥

तत्राश्रमे मया दृष्टो रामो राजीवलोचनः ।

धनुर्बाणधरः श्रीमान् जटाबल्ललसिद्धतः ॥ ४७ ॥

कनीयाननुजशस्य लक्ष्मणोऽपि तथाविधः ।

तस्य भार्या पिशाचाक्षी रूपिणी श्रीरियापरा ॥ ४८ ॥

देवमन्थर्वनागानां मनुष्याणां तथाविधा ।

न हृष्टा न व्युक्ता राजन् ! द्योतयन्ती वर्णं शुभा ॥ ४९ ॥

आनेतुमद्यमुद्युक्ता तां भार्यायं तवानघ ! ।

लक्ष्मणो नाम तद्भाता चिच्छेद् सम नासिकाम् ॥ ५० ॥

कर्णो च नोदितस्तेन रामेण स महाबलः ।

अथ घट. सर्ग ।

विचिन्त्यैवं निशायां सः प्रभाते रथमास्थितः ।

रावणो मनसा कार्यमेकं निश्चित्य बुद्धिमान् ॥ १ ॥

ययौ मारीचसदनं परं पारसुदन्वतः(१) ।

मारीचस्तत्र मुनिषज्जटावल्कलधारकः ॥ २ ॥

ध्यायन् हृदि परात्मानं निर्गुणं गुणभासकम् ।

समाधिविरमेऽपश्यन्नावयं गृहमागतम् ॥ ३ ॥

द्रुतमुत्थाय चातिष्ठ पूजयित्वा यथाविधि ।

लतातिथ्यं सुखासीनं मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

समागमनमेतत्ते रथेनैकेन रावण ।

चिन्तापर इवाभासि हृदि कार्यं विचिन्तयन् ॥ ५ ॥

ब्रूहि मे न हि गोप्यस्तेत्करवाणि तव प्रियम् ।

न्यायं चेत् ब्रूहि राजेन्द्र ! हजिनं मां स्पृशेन्न हि ॥ ६ ॥

रावण उवाच ।

असि राजा दशरथः साकेताधिपतिः किल ।

रामनामा श्रुतस्तस्य ज्येष्ठः सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥

एकं कार्यं शीताशरणेन रामतो मूलरूपम् ॥ १ । २ ॥

गुणा प्रकृतयः तत्कार्याणि तद्भासकम् ॥ १ । ३ ॥

एतदेकेन रथेन समागमनं किमर्थं तद् ब्रूहीति जेव हृदि विचिन्तयन्

विचिन्तयन् विन्तापर इवाभासि तत्कार्यं किमिति ब्रूहीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

न्यायं धर्मं हि यतो यत्कार्यकरणे मां हजिनं पार्थ न स्पृशेत् ॥ ६ ॥

साकेतम् अयोध्या ॥ ७ ॥

(१) तीरसुदन्वतः इति ना पाठ ।

विवासयामास सुतं वनं वनजनप्रियम् ।

भार्यया सहितं भ्राता लक्ष्मणेन समन्वितम् ॥ ८ ॥

स आसौ विपिने घोरे पञ्चवट्याश्रमे शुभे ।

तस्य भार्या विद्यालाची सीता लोकविमोहिनी ॥ ९ ॥

रामो निरपराधात्मे राज्ञसान् भीमविक्रमात् ।

खरं च हत्वा विपिने सुखमासौऽतिनिर्भयः ॥ १० ॥

भगिन्या मे शूर्पणख्या निर्दोषायाश्च नासिकाम् ।

कर्णौ चिच्छेद् दुष्टात्मा वने तिष्ठति निर्भयः ॥ ११ ॥

अतस्तया सहायेन गत्वा तत्राणवस्रभाम् ।

जानविद्यापि विपिने रहिते रावणेण ताम् ॥ १२ ॥

त्वं तु मायाश्रमो भूत्वा ह्याश्रमादपनेयसि ।

रामं च लक्ष्मणं चैव तदा सीतां हराम्यहम् ॥ १३ ॥

त्वं तु तावत् सहायं मे कृत्वा स्यास्यसि पूर्ववत् ।

पृथेकं भाषमाणन्तं रावणं वीक्ष्य विस्मितः ॥ १४ ॥

केनेदमुपदिष्टन्ते मूलघातकरं वचः ।

स एव शत्रुर्वध्यश्च यस्त्वन्वार्थं प्रतीक्षते ॥ १५ ॥

रामस्य पौरुषं श्रुत्वा चित्तमद्यापि रावणः ।

बालोऽपि मां कौशिकस्य यज्ञसंरक्षणाय सः ॥ १६ ॥

आगतस्त्रिपुणैकेन पातयामास सागरे ।

योजनानां शतं रामस्तदादिभयविह्वलः ॥ १७ ॥

स्मृत्वा स्मृत्वा तदैवाहं रामं पश्यामि सर्वतः ॥ १८ ॥

दण्डकेऽपि पुनरप्यहं वने पूर्ववैरमनुचिन्तयन् हृदि ।

तीक्ष्णशृङ्गद्वयगुरुपमेकदा माहुर्यैर्जुभिराहतोऽभ्ययाम् ॥ १९ ॥

राघवं जनकजासमन्वितं लक्ष्मणेन सहितं त्वरान्वितः ।

आगतोऽहमथ हनुमुद्यतो मां विलोक्य शरमेकमक्षिपत् ॥ २० ॥

तेन विह्वलदयोऽहमुद्धमन् राक्षसेन्द्र! पतितोऽस्मि सागरे ।

तत्प्रभृत्यहमिदं समाश्रितः स्थानमूर्जितमिदं भयार्हितः ॥ २१ ॥

राममेव सततं विभावये भीतभीत इव भोगराशितः ।

राजरत्नरमणीरषादिकं श्रोत्रदोर्यदि गतं भयं भवेत् ॥ २२ ॥

राम आगत इहेति शङ्कया बाह्यकार्यमपि सर्वमत्यजम् ।

निद्रया परिहतो यदा स्वप्ने राममेव मनसानुचिन्तयन् ॥ २३ ॥

पौर्णं किञ्चिदेव निदर्शनायाह बालोऽपीति कौशिकस्य यज्ञरक्षणायागतो

बालोऽपीति रामस्त्रेकेनेपुण्याऽनेकयोगनशतमुल्लङ्घ्य मां सागरे पातयामास

तदेव रामकथाहं स्मृत्वा रामं सर्वतः सर्वत्र पश्यामि ॥ १६ । १७ । १८

तीक्ष्णशृङ्गद्वयगुरुपमेकदा माहुर्यैर्जुभिरिति शेषः ॥ १९ । २० ॥

तेन शरेण चर्जितं रामानागमननिषयेन निर्भयम् ॥ २१ ॥

यदस्तु भोगसमूहसाधनं ततोऽपि भीतभीत अत्यन्तं भीत इव राममेव

भाषये तदेषोपपादयति राजेति रेफपञ्चमेन भोगसाधनानामप्येषां श्रवणं

रामस्मारकतया भयजनकमिति भावः ॥ २२ ॥

रामागमनगृह्या बाह्यकार्यं परित्यज्य निद्राशोऽपि राममेव चिन्तयन्

स्वप्ने इति परार्थोपदमार्षम् ॥ २३ ॥

स्वप्नदृष्टिगतराघवं तदा
 बोधितो विगतनिद्र आस्थितः ।
 तद्भवानपि विमुच्य चाग्रहं
 राघवं प्रति गृहं प्रयाहि भो । ॥ २४ ॥
 रक्ष राक्षसकुलं धिरागतं
 तत्सूतौ सकलमेव नश्यति ।
 तय हितं वदतो मम भाषितं
 परिगृह्णाण पराङ्मनि राघवे ॥ २५ ॥
 त्यज विरोधमतिं भज भक्तितः
 परमकारुणिको रघुनन्दनः ।
 अहमशेषमिदं मुनिवाक्यतो
 ण्युपमादियुगे परमेश्वरः ॥ २६ ॥
 ब्रह्मणाऽर्घित उवाच तं हरिः
 किं तपेष्मिन्महं करवाणि तत् ।
 ब्रह्मणोक्तमरविन्दलोचन ।
 त्वं प्रयाहि भुवि मानुषं वपुः ।

तदा स्वप्नदृष्टिगतराघवं स्वाप्नदृष्टानविषय राघव वश्यमेव बोधितो विग-
 तनिद्र आस्थित आसने अनेकमिति ज्ञेय राघवं प्रत्यापहं विपश्ये-
 त्यस्य ॥ २४ ॥

धिरागतं चिरेण दृष्टिं प्राप्य राक्षसकुलं रक्ष एव विरोधेन तत्सूतौ
 सकलमेव रक्ष कुल नश्यति राघवे तद्विषये ॥ २५ ॥

विरोधमतिं विरोधमयादिका अनिम पुनरपि तद्विरोधाद्विपश्ये इति-
 हानान्तरमाह अहमिति मुनिरत्र नारद ण्यादियुगे सत्ययुगे ॥ २६ ॥

दशरथात्मजभावमञ्जसा

जहि रिपुं दशकन्धरं हरे ! ॥ २७ ॥

अतो न मानुषो रामः साक्षान्वारायणोऽव्ययः ।

मायामानुषवेशेण वनं यातोऽतिनिर्भयः ॥ २८ ॥

भूभारहरणार्थाय गच्छ तात ! गृहं सुखम् ।

श्रुत्वा मारीचवचनं रावणः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥

परमात्मा यदा रामः प्रार्थितो ब्रह्मणा किल ।

मां हन्तुं मानुषो भूत्वा यत्नादिह समागतः ॥ ३० ॥

करिष्यत्यचिरादेव सत्यसङ्कल्प ईश्वरः ।

अतोऽहं यत्नतः सीतामानेष्याम्येव रावणात् ॥ ३१ ॥

वधे प्राप्ते रणे वीर ! प्राप्स्यामि परमं पदम् ।

यदा रामं रणे हत्वा सीतां प्राप्स्यामि निर्भयः ॥ ३२ ॥

अतोत्तिष्ठ महाभाग ! विचित्रधनरूपधृक् ।

रामं सलक्ष्णं शीघ्रमाश्रमादतिदूरतः ॥ ३३ ॥

आह्वय गच्छ त्वं शीघ्रं सुखं तिष्ठ यथा पुरा ।

अतः परं चेद्यत्किञ्चिद्वापसे महिभीषणम् ॥ ३४ ॥

हनिष्याम्यसिनाऽनेन त्वामस्त्रैव न शंसयः ।

मारीचस्तद्वचः श्रुत्वा स्वात्मन्येवानुचिन्तयत् ॥ ३५ ॥

तत् वदेति शेषः आतुरं वपुर्भुत्वेति शेषः ॥ २७ ॥

दशरथात्मजभावं दशरथपुत्रत्वं प्राप्याश्रया शीघ्रमेव ॥ २८ । २९ । १*

सत्यं सकल्प ईश्वरा यस्य स रावणात् रावणं वधयित्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मया रामादधे प्राप्ते इति हे वीरार्ह परमं पदं प्राप्स्यामि ॥ ३२ ॥

अतोत्तिष्ठ अत उत्तिष्ठ सन्धिरार्थः ॥ ३३ ॥

यथा पुरा तथा पूर्वं प्याश्रमे सुखं तिष्ठ इत्यन्वयः ॥ ३४ । ३५ ॥

यदि मां राघवो हन्यात्तदा मुक्तो भवार्णवात् ।
 मा हन्याद्यदि चेद्दुष्टस्तदा मे निरयो भुवम् ॥ ३६ ॥
 इति निश्चित्य मरणं रामादुत्थाय वेगतः ।
 अत्रवीद्रावणं राजन् ! करोम्यात्रान्तव प्रभो ! ॥ ३७ ॥
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय गतौ रामाश्रमं प्रति ।
 शुद्धजाम्बूनदप्रख्यो मृगोऽभूद्रौष्यबिन्दुकः ॥ ३८ ॥
 रत्नशृङ्गो मणिखुरो नीलरत्नविलोचनः ।
 विद्युत्प्रभो विमुग्धास्यो विचचार वनान्तरे ॥ ३९ ॥
 रामाश्रमपदस्थान्ते सीतादृष्टिपथे चरन् ॥ ४० ॥

क्षणं च धावत्यवतिष्ठते क्षणं
 समीपमागत्य पुनर्भयाहतः
 एवं स मायाशृङ्गवेशरूपदृक्
 चचार सीतां परिमोहयन् खलः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भ्याम्भारामायणे उमामहेन्द्ररत्नादे अरण्यकाण्डे
 षष्ठ सर्ग ।

भवार्णवात्मुक्तो भविष्यामीति चेव भुव निरयो भवेदिति चेव ॥ ३६ ॥
 रामाश्रममेव सम्यगिति निश्चित्य ॥ ३७ ॥
 गतौ मारीचरावणौ जाम्बूनदं शवर्णम् ॥ ३८ ॥
 विमुग्धं सुन्दरमास्य यस्त स ॥ ३९ । ४० ॥
 पुनर्भयाहतः पसायते ॥ ४१ ॥

इति श्रीमत्कविराजविषद्वन्द्वरत्नमयैतादिवि० श्रीरामचरित्रेण
 कृतान्ध्यात्तरामायणे सेतौ चयोध्यावाण्डे
 षष्ठ्य सर्ग ।

अथ मग्नमः सर्गः ।

अथ रामोऽपि तत् सर्वं ज्ञात्वा रावण चेष्टितम् ।
 उवाच सीतामेकान्ते शृणु जानकि ! मे वचः ॥ १ ॥
 रावणो भिक्षुरूपेण आगमिष्यति तेऽन्तिकम् ।
 त्वन्तु क्षायां त्वदाकारां स्थापयित्वा त्वोदये विश ॥ २ ॥
 अग्नावहृश्यरूपेण वर्पन्तिष्ठ ममाज्ञया ।
 रावणस्य वधान्ते मां पूर्ववत्प्राप्यसे शुभे ! ॥ ३ ॥
 श्रुत्वा रामोदितं वाक्यं साऽपि तत्र तथाऽकरोत् ।
 मायासीतां बहिः स्थाप्य स्वयमन्तर्दधेऽनले ॥ ४ ॥
 मायासीता तदापश्यन्मृगं मायाविनिर्मितम् ।
 हसन्ती राममभ्येत्य प्रोवाच विनयान्विता ॥ ५ ॥
 पश्य राममृगं चित्रह्णाणकं रत्नभूषितम् ।
 विधित्वबिन्दुभिर्द्युक्ताञ्चरन्तमकुतोभयम् ॥ ६ ॥
 बद्धा देहि मम क्रीडाशृङ्गो भवतु सुन्दरः ।
 तथेति धनुरादाय गच्छन् लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 रक्ष त्वमतियत्नेन सीतां मत्प्राणवल्लभाम् ।
 मायिनः सन्ति विपिनो राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ ८ ॥
 अतोऽत्रावहितः सार्धौ रक्ष सीतामनिन्दिताम् ।

अथेति ॥ १ ॥

त्वदाकारां तदाकारं उवाकरो यस्यास्तां स्थापयित्वा बहिरिति शेषः

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अयं सुन्दरः क्रीडाशृङ्गो मृगः क्रीडाशृङ्गो भवति त्वन्वयः ॥ ७ ॥

मायिनः शत्रुकर्तारः ॥ ८ ॥

लक्ष्मणो राममाहेदन्देवायं ऋगरूपहृक् ।

मारीचोऽत्र न सन्देह एवंभूतो ऋगः कुतः ॥ ८ ॥

श्रीराम उवाच ।

यदि मारीच एवायं तदा हन्मि न संशयः ।

ऋगश्चेदानयिष्यामि सीताविश्रामहेतवे ॥ १० ॥

गमिष्यामि ऋगं बद्धा ह्यानयिष्यामि सत्वरः ।

त्वं प्रयत्नेन सन्तिष्ठ सीतासंरक्षणोद्यतः ॥ ११ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ रामो मायाऋगमनुद्भुतः ।

माया यदात्रया लोकमोहिनी जगदास्रतिः ॥ १२ ॥

निर्विकारचिदात्मापि पूर्णोऽपि ऋगमन्वगात् ।

भक्तासुकम्पी भगवानिति सत्यं वचो हरिः ॥ १३ ॥

कर्तुं सीताप्रियार्थाय जानन्नपि ऋगं ययौ ।

अन्यथा पूर्णकामस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ १४ ॥

ऋगेण वा स्त्रिया वापि किं कार्यं परमात्मनः ।

कदाचिद्भ्रमतेऽभ्याये क्षणं धावति लीयते ॥ १५ ॥

अवहितः सावधानः ऋगरूपहृगयं मारीच एव न ऋगोऽत्र न सन्दे-
होऽत्र एतदुद्देशेन भागाः एवं भूतो ऋगः कुतो न कुत्सापीत्यर्थे ॥ ८ । १०

कुतो न व्यतोऽहमित्यादिर्गमिष्यामीत्यादे ॥ ११ ॥

जगदास्रतिः जगद्भूतेषु परिचर्यमाना ॥ १२ ॥

हरिः राम इति स्वमङ्गलम्. सत्यं वचुं मारीचं जानन्नपि सीता-
प्रियार्थाय सीताप्रियरूपमर्षप्रदिष्टं ऋगं ययौ अनुदयावित्यर्थः अथ मारी-
चस्य रामाग्ररथं ज्ञेय इति आगतः अस्मिन् प्रेमरसजया अभङ्गत्वं निर्घोषं
तस्य तं मनोरथं पूरयितुं राखण्य दूरेविकारेण निर्घोषमङ्गलं मनोरथं
पूरयितुं तदनुदयाया गत इति तात्पर्यम् ॥ १३ । १४ ॥

दृश्यते च ततो दूरादेवं राममपाहरत् ।
 ततो रामोऽपि विज्ञाय राक्षसोऽयमिति स्फुटम् ॥ १६ ॥
 विव्याध शरमादाय राक्षसं श्वरूपिणम् ।
 पपात रुधिराक्तास्यो भारीचः पूर्वरूपधक् ॥ १७ ॥
 हा हतोऽस्मि महाबाहो ! त्वहि लक्षण ! मां द्रुतम् ।
 द्रुत्युक्ता रामवदाचा पपात रुधिराशनः ॥ १८ ॥
 यन्नामाज्ञोऽपि मरणे स्मृत्वा तत्साम्यमाप्नुयात् ।
 किमुताग्रे हरिं पश्यन् तेनैव निहतोऽसुरः ॥ १९ ॥
 तद्देहादुत्थितं तेजः सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 राममेवाविशदेवा विस्मयं परमं ययुः ॥ २० ॥
 किं कर्म कृत्वा किं प्राप्तः पातकी मुनिर्हिसकः ? ।
 अथवा राक्षसस्यायं भङ्गिमा नात्र संशयः ॥ २१ ॥
 रामबाणेन संविद्धः पूर्वं राममनुस्मरन् ।
 भयात् सर्वं परित्यज्य गृहवित्तादिकं च यत् ॥ २२ ॥

अध्याये समीपे ॥ १६ । १६ । १७ ॥

रामवदाचा रामबाणुत्प्राणा ॥ १८ ॥

स थ भगवत्प्राप्तं प्राप्त इत्याह यदि तं पश्यन् तेन हतोऽसुरः
 प्रायुष्यं प्राप्त इति किञ्च वक्ष्यमिति ॥ १९ ॥

तदेव अष्टमाह तद्देहादिति तस्य रामप्रवेशं दृष्ट्वा देवाः परमं विस्मयं
 ययुः राममस्मिन्निपते इति शेषः ॥ २० ॥

तदेवाह किमिति किं प्राप्तः किं कर्म प्राप्तः ॥ २१ ॥

रामभयादेव सर्वं गृहादिकं परित्यज्य पूर्वमपि रामं करतु स्मिन्
 इति शेषः ॥ २२ ॥

हृदि रामं सटा ध्यात्वा निर्धूताशेषकल्मषः ।

अन्ते रामेण निहतः पश्यन् राममवाप सः ॥ २३ ॥

द्विजो वा राज्ञसो वापि पापी वा धार्मिकोऽपि वा ।

त्यजन् कलेवरं रामं श्रुत्वा याति परं पदम् ॥ २४ ॥

इति तेऽन्योन्यमाभाष्य ततो देवा दिवं ययुः ।

रामस्तच्चिन्तयामास श्रियमाणोऽसुराधमः ॥ २५ ॥

हा लक्ष्मणेति महाक्वमनुकुर्वन्ममारे किम् ? ।

श्रुत्वा महाक्वसदृशं वाक्यं सीताऽपि किं भवेत् ? ॥ २६ ॥

इति चिन्तापरीतात्मा रामो दूरात्प्रवर्त्तत ।

सीता तद्भाषितं श्रुत्वा मारीचस्य दुरात्मनः ॥ २७ ॥

भीतातिदुःखसंविग्ना लक्ष्मणं त्यदमब्रवीत् ।

गच्छ लक्ष्मण ! येगेन भ्राता तेऽसुरपीडितः ॥ २८ ॥

हा लक्ष्मणेति वचनं भ्रातुसो न शृणोपि किम् ? ।

यामाह लक्ष्मणो देवि ! रामवाक्यं न तद्वयेत् ॥ २९ ॥

यः कश्चिद्राक्षसो देवि ! श्रियमाणोऽब्रवीद्वचः ।

रामस्त्रैलोक्यमपि यः कुहो नाशयति क्षणात् ॥ ३० ॥

भाटय स तनुश्चरतिदुरीकृत शेषपापोऽन्ते रामेण निहतो राम
पायन् राममेष पाप अत्र भगवद्भयमेव शेराम्यादिनाजानसकलकृतिना-
धनसम्पादक जातमिति सूचितम् गुण्यतयैतदेव सर्वसाधनमिति अन-
व्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

किं ममारे एवं किमपि कृत- किं भवेत् किमस्या भवेत् ॥ २६ ॥ २७

तदेव अष्टमाह भीता भीतेवैलक्ष्यं यदा अस्या यायामोतात्पातन्नाय
यैव शान्तो भवेति ॥ २८ ॥

तत् रामाशय न तत्र भयसेवाभावात् ॥ २९ ॥

स कथं दीनवचनं भाषतेऽमरपूजितः ।

कुद्धा लक्ष्मणमालोक्य सीता वाप्यविलोचना ॥ ३१ ॥

प्राह लक्ष्मण ! दुर्बुद्धे आतुर्यसनमिच्छसि ।

प्रेषितो भरतेनैव रामनाशाभिकाङ्क्षिणा ॥ ३२ ॥

मात्सेतुमागतोऽसि त्वं रामनाथ उपस्थिते ।

न प्राप्स्यसे त्वं मामद्याप्य प्राणांस्त्यजाम्यहम् ॥ ३३ ॥

न जानातीदृशं रामो त्वां भार्याहरणोद्यतम् ।

रामादन्यं न स्पृशामि त्वां वा भरतमेव वा ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा बध्यमाना सा स्वबाहुभ्यां रुरोद ह ।

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणः कर्णौ पिधायातीव दुःखितः ॥ ३५ ॥

मामेवं भाषसे चण्डि ! धिक् त्वां नाशमुतेष्यसि ।

इत्युक्त्वा वनदेवीभ्यः समर्थं जनकात्मजाम् ॥ ३६ ॥

ययौ दुःखातिसंविग्नो राममेव शनैः शनैः ।

ततोऽन्तरं समालोक्य रावणो भिक्षुवेशधृक् ॥ ३७ ॥

सीता समीपमगमत् स्फुरद्वदकमण्डलुः ।

सीता तमवलोक्याशु नत्वा सम्पूज्य भक्तितः ॥ ३८ ॥

कन्दमूलफलादीनि दत्त्वा स्वागतमब्रवीत् ।

मुने ! भुंक्ष्व फलादीनि विश्रमस्व यथा सुखम् ॥ ३९ ॥

किन्तु प्रियभाषस्य रावणस्येदं वचः तदेवाह राम इति ॥ ३० । ३१

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स्वबाहुभ्यामात्मनं बध्यमाना तादामाना रुरोद कर्णौ पिधाया रंध्यं
प्रापमेषा यदतीति तस्य अवलयायोग्यतान् कर्णपिधानम् ॥ ३५ ॥

नाशमदर्शनम् ॥ ३६ ॥ ३७ । ३८ । ३९ ॥

इदानीमेव भर्ता मे ह्यागमिष्यति ते प्रियम् ।
करिष्यति विशेषेण तिष्ठ त्वं यदि रोधते ॥ ४० ॥

भित्तुरुवाच ।

का त्वं कमलपत्राक्षि ! को वा भर्ता तवानघे । ।
किमर्थमत्र ते वासो वने राजसमेविते ? ॥ ४१ ॥
ब्रूहि भद्रे ततः सर्वं स्ववृत्तान्तं निवेदय ।

सीतोवाच ।

अयोध्याधिपतिः श्रीमान्, राजा दशरथो महान् ।
तस्य ज्येष्ठः सुतो रामः सर्वलक्षणलक्षितः ॥ ४२ ॥
तस्याहं धर्मतः पत्नी सीता जनकमन्दिनी ।
तस्य भ्राता कनीयाश्च लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः ॥ ४३ ॥
पितुराज्ञा पुरस्कृत्य दण्डके वस्तुमागतः ।
चतुर्दशसमान्वा तु ज्ञातुमिच्छामि मे वद ॥ ४४ ॥

भित्तुरुवाच ।

पौलस्त्यतनयोऽहं तु रामणो राजसमाधिपः ।
त्वत्कामपरितप्तोऽहं त्वा नेतुं पुरमागतः ॥ ४५ ॥
मुनिवेशेण रामेण किं करिष्यसि मा भज ।
भुञ्क्ष्व भोगान्मया सार्धं त्यज दुःखं वनोद्भवम् ॥ ४६ ॥
युद्धा तद्वचनं सीता भीता किञ्चिदुवाच तम् ।

त प्रिय त्वयोन्मातिष्यन्नरचेनेति मेव ॥ ४० । ४१ ॥

ततः लक्ष्मणान्निषेधयानन्तरम् ॥ ४२ । ४३ । ४४ ॥

तर्हि पुरं जननगरं लक्ष्मणं नेतुमागत इत्यन्वयः ॥ ४५ । ४६ ॥

यद्येवं भाषसे मां त्वं नाशमेप्यसि रावणात् ॥ ४७ ॥

आगमिष्यति रामोऽपि क्षणं तिष्ठ सहासुजः ।

मां को धर्षयितुं शक्नोति हरेर्भायां शशो यथा ॥ ४८ ॥

रामयणौर्बिभिन्नस्त्वं पतिष्यसि महीतले ।

इति सीतावचः श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४९ ॥

स्वरूपं दर्शयामास महापर्वतसन्निभम् ।

दशास्यं विंशतिभुजं कालमेघसमद्युति ॥ ५० ॥

तद्गङ्गा वनदेव्यश्च भूतानि च विततवत्सः ।

ततो विदार्य धरणीं नखैरुद्धृत्य बाहुभिः ॥ ५१ ॥

तोलयित्वा रथे क्षिप्त्वा ययौ क्षिप्रं विहायसा ।

हा राम ! हा लज्जाणेति रुदन्ती जनकात्मजा ॥ ५२ ॥

भयोद्विग्नमना दीना पश्यन्ती भुवमेव सा ।

श्रुत्वा तत्क्रन्दितं दीनं सीतायाः पक्षिसत्तमः ॥ ५३ ॥

जटायुस्थितः शीघ्रं नगाग्रान्तीक्ष्णतुण्डकः ।

तिष्ठ तिष्ठेति तं प्राह को गच्छति ममाग्रतः ॥ ५४ ॥

मुपित्वा लोकनाथस्य भार्यां शून्याद्वनालयात् ।

शुनको मन्त्रपूतं त्वं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ५५ ॥

यत् यस्मात् एवं भाषसे ततो रावणाद्राशमेप्यसि ॥ ४७ ॥

सहासुजो रामः आगमिष्यतीत्यन्वयः हरेः सिंहस्य गणकः शुद्ध-
मृगः ॥ ४८ । ४९ । ५० ॥

तत् रावणस्वरूपम् नखैर्धरणीं विदार्य भुवमेव द्वायाद्यानयितुमशक्नोत्
बाहुभिरासुद्धृत्य भुवः सक्तायात् उपगता ॥ ५१ ॥

तोलयित्वा बाहुभ्यां भारमनुनीय ॥ ५२ ॥

पश्यन्ती आशोदिति जेष ॥ ५३ । ५४ ॥

इत्यक्ता तीक्ष्णतुण्डेन चूर्णयामास तद्रथम् ।

वाहान् विभेद पादाभ्यां चूर्णयामास तद्वनुः ॥ ५६ ॥

ततः सीतां परित्यज्य रावणः खड्गमाददे ।

चिच्छेद पक्षौ सामर्थ्यं पक्षिराजस्य धीमतः ॥ ५७ ॥

पपात किञ्चिच्छेपेण प्राणेन भुवि पक्षिराट् ।

पुनरन्यरयेनाशु सीतामादाय रावणः ॥ ५८ ॥

क्रोधन्ती रामरामेति त्रातारं नाधिगच्छती ।

हा राम ! हा जगन्नाथ मां न पश्यसि दुःखिताम् ? ॥ ५९ ॥

रक्षसा नीयमानां स्वां भार्यां मोचय राघव ! ।

हा लक्ष्मण महाभाग ! त्वञ्च मामपराधिनीम् ॥ ६० ॥

वाक्यरेण हतस्त्वं मे क्षन्तुमर्हसि देवर ! ।

इत्येवं क्रोधमानां तां रामागमनशङ्कया ॥ ६१ ॥

जगाम यासुवेगेन सीतामादाय सत्वरः ।

विहायसा नीयमाना सीता पश्यदधोमुप्री ॥ ६२ ॥

पर्वताग्रस्थितान् पक्षु वानरान् पारिजानना ।

उत्तरीयार्द्धखण्डेन विमुच्याभरणादिकम् ॥ ६३ ॥

मन्त्रपूतं पुरोडाशं उचिता शुनक इव लोहनादस्य रामस्य भार्या
पृथा मभापतः को गच्छतीत्यन्वयः ॥ ५६ । ५६ । ५७ ॥

शान्तरूपेण भाग्यश्रित्येव सीतामादायागच्छदिति शेषः ॥ ५८ ॥

क्रोधन्ती सीता मां न पश्यसि मां किं न पश्यसीत्यर्थः एवं विवक्षापेति
शेषः ॥ ५९ । ६० । ६१ ॥

जगाम रावण इति शेषः ॥ ६२ ॥

व्याभारणादिकं विमुच्य उत्तरीयार्द्धखण्डेन बहुधा रामाय वगदन्ति
पर्वतं निरीप पदमेव लीषन्तिप्राणव्ययकृतना वरणिता ॥ ६३ । ६३ ॥

वद्धा चिक्षेप रामाय कथयन्त्विति पर्वते ।

ततः समुद्रमुल्लङ्घ्य लङ्कां गत्वा स रावणः ॥ ६४ ॥

स्वान्तःपुरे रहस्ये तामशोकविमिनेऽक्षिपत् ।

राक्षसीभिः परिरुतां मातृबुद्धानुपालयत् ॥ ६५ ॥

हृषातिदीना परिकर्मवर्जिता

दुःखेन शुष्यददनातिविचलता ।

हा राम ! रामेति विलप्यमाना

सीता स्थिता राक्षसद्वन्द्वमध्ये ॥ ६६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उद्दालकेऽष्टमोऽध्यायः ।

सप्तमः सर्गः ।

रहसि एकान्ते गुप्तदेशे अनुपालयत् श्वत्सुपालयदित्यर्थः अठ्ठभाष्ये

प्रापः ॥ ६५ ॥

परिकर्मशरीरसंस्कारादि ॥ ६६ ॥

इति श्रीमत्कक्षराजविषयद्वन्द्वसंभवेत्यादिवि० श्रीरामधर्मण

। कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ अष्टमोऽध्यायः

सप्तमः सर्गः ।

अथ अष्टम सर्गः ।

रामो मायाविनं कृत्वा राक्षसं कामरूपिणम् ।
 प्रतस्थे स्वाश्रमं गन्तुं ततो दूराद्दृश्यं तम् ॥ १ ॥
 आयातं लक्ष्मणं दीनं सुखेन परिश्रुयता ।
 राघवश्चिन्तयामास स्वात्मन्येव महामतिः ॥ २ ॥
 लक्ष्मणसन्त्राजानाति मायासीतां मया कृताम् ।
 ज्ञात्वाप्येनं वक्ष्यित्वा योचामि प्राकृतो यथा ॥ ३ ॥
 यद्यहं विरतो भूत्वा वृष्णीं स्यास्यामि मन्दिरे ।
 तदा राक्षसकोटीनां वधोपायः कथं भवेत् ? ॥ ४ ॥
 यदि योचामि तां दुःखसन्तप्तः कामुको यथा ? ।
 तदा क्रमेणानुचिन्वन् सीतां वास्येऽसुरालयम् ।
 रावणं सकुलं कृत्वा सीतामग्नौ स्थितां पुनः ॥ ५ ॥
 मयैव स्थापितां नीत्वा याताऽयोध्यामतन्द्रितः ।
 अहं मनुष्यभावेन जातोऽग्नौ ब्रह्मणार्थितः ॥ ६ ॥

राम इति तं शीतारक्षकत्वेन स्वयं स्थापितं लक्ष्मणमित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वात्मनि सन्निभे ॥ २ ॥

अनु महामतो यद्यपि न जानाति तथापि त्वं जानास्येव तस्माद् ज्ञात्या-
 धीति ॥ ३ ॥

तादृशशोचकसमाह यद्यहमिति ॥ ४ ॥

अनुपुनर्यं नष्टम् । वास्ये इति आत्मनोपदेशो १, ११, २, ३ ।

नीत्वा प्राप्य ययोध्यां याता ममा एतत् किमर्थं जानगोपनं तस्माद्
 मङ्गला मार्गितोऽहं मनुष्यभावेन जातोऽग्नौ एवम् तद्वाग्वन्द्यपायैतदिति
 भावः ॥ ६ ॥

मनुष्यभावमापन्नः किञ्चित्कालं वसामि कौ ।

ततो मायामनुष्यस्य चरितं मेऽनुशृण्वताम् ॥ ७ ॥

सुक्तिः स्यादप्रयासेन भक्तिमार्गानुवर्तिनाम् ।

निश्चित्यैवं तदा दृष्ट्वा लक्षणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥

किमर्थमागतोऽसि त्वं सीतां त्यक्त्वा मम प्रियाम् ।

नीता या भक्षिता वापि राक्षसैर्जनकात्मजा ॥ ९ ॥

लक्षणः प्राञ्जलिः प्राह सीताया दुर्वचो रुदन् ।

हा ! लक्ष्मणेति वचनं राक्षसोक्तं श्रुतं तथा ॥ १० ॥

त्वद्वाक्यसदृशं श्रुत्वा मां गच्छेति त्वराब्रवीत् ।

रुदन्ती सा मया प्रोक्ता देवि ! राक्षसभाषितम् ।

नेदं रामस्य वचनं स्वस्या भवं शुचिस्थिते ! ॥ ११ ॥

इत्येवं सान्त्विता साध्वी मया प्रोवाच मां पुनः ।

यदुक्तं दुर्वचो राम ! न वाच्यं पुरतस्तव ॥ १२ ॥

कर्णौ पिधाय निर्गत्य यातोऽहं त्वां समीक्षितुम् ।

रामस्तु लक्षणं प्राह तथाप्यनुचितं कृतम् ॥ १३ ॥

त्वया स्वीभाषितं सत्यं कृत्वा त्यक्त्वा शुभाननाम् ।

नीता या भक्षिता वापि राक्षसैर्नात्र संशयः ॥ १४ ॥

ननु राक्षसधोसरं पुनरयोध्यागमनेन तत्र स्थानेन वा न फलं तत्वाह
मनुष्यभावमिति मद्भक्तउल्लिखेत् तत्फलमिति भावः ॥ ७ । ८ ॥

नीता वेति व्यापयोरसाक्षिण्ये व्याप्यमेवभवस्या प्राप्तेति भावः । ८ । १० । ११

मया सान्त्विता सा प्रोवाचेत्यन्वयः यदुक्तं सीतयेति शेषः ॥ १२ ॥

तथापि स्वीकृतावादेवं न दुक्तावपि ॥ १३ ॥

मत्वं कृत्वा मत्वं मत्वेत्यर्थः यत् शुभाननां त्यक्त्वा व्यागमनं तदनुचितं
कृतमित्यन्वयः ॥ १४ । १५ ॥

इति चिन्तापरो रामः स्वाश्रमं त्वरितो ययौ ।

तदादृष्ट्वा जनकजां विललापातिदुःखितः ॥ १५ ॥

हा प्रिये ! क्व गतासि त्वं ? नासि पूर्ववदाश्रमे ।

अथ वा मद्विमोहार्थं लीलया क्व विलीयसे ? ॥ १६ ॥

इत्याचिन्त्यन्वनं सर्वं नापश्यत् जानकीं तदा ।

वनदेयः कुतः सीतां नुषन्तु मम वल्लभाम् ॥ १७ ॥

अगाधं पक्षिणो वृक्षा । दर्शयन्तु (१) मम प्रियाम् ।

इत्येवं विलपन्नेव रामः सीतां न कुत्रचित् ॥ १८ ॥

सर्वज्ञः सर्वथा कापि नापश्यद्द्रुमनन्दनः ।

आनन्दोऽप्यन्वशोधयन्ता अपचलोऽप्यनुधावति (२) ॥ १९ ॥

निर्ममो निरदृष्टारोऽप्यपण्डानन्दरूपवान् ।

मम जायेति सीतेति विललापातिदुःखितः ॥ २० ॥

एवं मायामनुचरन्वसक्तोऽपि रघूत्तमः ।

मद्विमोहार्थं मम मोहार्थं क्व क्वचित् विलीयसे किमित्यर्थः ॥ १६ ॥

आचिन्त्यन् आश्रमेयम् कुतः कुत्रेत्यर्थः क्वचित् कुत्रेत्येव पाठः ॥ १७ ॥

अगा एत्यादि अव्योधानामि न कुत्रचित् ददर्शेति शेषः ॥ १८ ॥

सर्वथा सर्वमकारेण पश्यन्नपि कापि द्विमे नापश्यत् यदाभन्दनमय
मर्ममस्तिममृद्धो वा तामन्वशोधयन्ताऽप्यनुधावति तत्कर्तृकं शोकोऽपच-
कर्मकं धावनम् तद्वत् तदावर्त्यति भावः ॥ १९ ॥

निर्ममत्वादिगुणोऽपि मम जायेति विललापः पादाद्विहीतमनुप्रास
बोक्तान् मत्तत्वेन प्रत्यावयितुमिति भावः क्वचिदु-चितः अ इव ॥ २० ॥

(१) शंसदन्त इति वा पाठः ।

(२) अपचत्तोरपुनन्दन इत्यपि पाठः ।

आसक्त इव मूढानां भाति तत्त्वविदां नहि ॥ २१ ॥

एवं विचिन्वन् सकलं वनं रामः सलक्षणः ।

भग्नं रथं छत्रचापं कूर्चरं पतितं भुवि ॥ २२ ॥

दृष्ट्वा लक्षणमाहेदं पश्य लक्षण ! केनचित् ।

नीयमानां जनकजां तं जित्वान्यो जहार ताम् ॥ २३ ॥

ततः कश्चिद्भुयो भागं गत्वा पर्वतसन्निभम् ।

रुधिराक्तवपुर्दृष्ट्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥

एष वै भक्तयित्वा तां जानकीं शुभदर्शनाम् ।

शेते विविक्तेऽतितृप्तः पश्य हन्मि निशाचरम् ॥ २५ ॥

चापमामय शीघ्रं मे बाणश्च रघुनन्दन ! ।

तच्छ्रुत्वा रामवचनं जटायुः प्राह भीतवत् ॥ २६ ॥

मां न मारय भद्रं ते म्रियमाणं स्वकर्मणा ।

अहं जटायुस्ते भार्याहारिणं समनुव्रुतः ॥ २७ ॥

रावणं तत्र युद्धं मे बभूवारिविमर्दन ! ।

तस्य बाहान् रथं चापं हित्वाहं तेन घातितः ॥ २८ ॥

पतितोऽस्मि जगन्नाथ ! प्राणास्त्यक्त्यामि पश्य माम् ।

तच्छ्रुत्वा रावणो दीनं कण्ठप्राणं ददर्श ह ॥ २९ ॥

तदेवाह एवमिति असक्तोऽपि आसक्तिरहिबोऽपि ॥ २१ ॥

छत्रचापमित्यत्र भग्नमित्यनुकर्षः ॥ २२ ॥

नीयमानां जनकजां दृष्ट्वा अन्यः न जित्वा तां जहार तच्चिह्नमिदं

पश्येत्यन्वयः ॥ २३ ॥

पर्वतसन्निभं तत्पदं रुधिराक्तवपु रिति कर्मधारयः ॥ २४ ॥

विविक्ते एकान्ते ॥ २५ । २६ । २७ ॥

रावणमिति पूर्वान्वयि हित्वा स्थितोऽहमित्यन्वयः । २८ । २९ । ३०

हस्ताभ्यां संस्पृशन् रामो दुःखाश्रुवृत्तलोचनः ॥ ३० ॥
 जटायो ! ब्रूहि मे भार्या केन नीता शुभानना ।
 मत्कार्यार्थं हतोऽसि त्वमतो मे प्रियवान्धवः ॥ ३१ ॥
 जटायुः सन्वया वाचा वक्त्राद्रुक्तं समुद्रमन् ।
 उवाच रावणो राम ! राक्षसो भीमविक्रमः ॥ ३२ ॥
 आदाय मैथिलीं सीतां दक्षिणाभिमुखो ययौ ।
 हृतो वक्तुं न मे शक्तिः प्राणांस्यक्ष्यामि तेऽग्रतः ॥ ३३ ॥
 दिष्टा दृष्टोऽसि राम ! त्वं निवृत्तमाग्नेन मेऽनघ ! ।
 परमात्मासि विष्णुत्वं मायामनुजरूपधक् ॥ ३४ ॥
 अन्तकालेऽपि हृद्वा त्वां सुतोऽहं रहसत्तम ! ।
 हस्ताभ्यां स्पृश्य मां राम ! पुनर्यास्यामि ते पदम् ॥ ३५ ॥
 तथेति रामः पश्यत्य तदङ्गं पाणिना श्रयन् ।
 ततः प्राणान् परित्यज्य जटायुः पतितो भुवि ॥ ३६ ॥
 रामसमनुशोचित्वा बन्धुवत् साश्रुलोचनः ।
 लक्ष्मणेन समानाथ काष्ठानि प्रददाह तम् ॥ ३७ ॥
 स्नात्वा दुःखेन रामोऽपि लक्ष्मणेन समन्वितः ।
 हत्वा धने श्वरं ततः मांसखण्डान् समन्ततः ॥ ३८ ॥
 शाद्वले प्राक्षिपद्रामः पृथक् पृथगनेकधा ।

३१ । ३२ । ३३ ।

निवृत्तमाग्नेन मे भवेद्वधे ॥ ३४ ॥

पुनः श्पृशेद्वन्धव' देन वर्गेन ते दृष्टं याव्यासीद्वन्धव' ॥ ३५ ॥

पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पराश्रय एव श्रान्तिव्याप्यमानम् ॥ ३६ ॥

बन्धुवत्पुत्रोचितम् । अनेन निरुद्धमपि श्रोत्रा दाहो वदन्ति तर्हि-

तम् ॥ ३७ । ३८ ॥

भक्षन्तु पक्षिणः सर्वे दृप्तो भवतु पक्षिराट् ॥ ३९ ॥

इत्युक्त्वा राघवः प्राह जटायो । गच्छ मत्पदम् ।

मत्सारूप्यं भजस्वाद्य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४० ॥

ततोऽनन्तरमेवासौ दिव्यरूपधरः शुभः ।

विमानवरमारुह्य भास्वरं भागुसन्निभम् ॥ ४१ ॥

शङ्खचक्रगदापद्मकिरीटवरभूषणैः ।

द्योतयन् स्वप्रकाशेन पीताम्बरधरोऽमलः ॥ ४२ ॥

चतुर्भिः पार्श्वदैर्बिष्णोस्तादृशैरभिपूजितः ।

सूयमानो योगिगणै राममाभाष्य सत्वरः ।

कृताञ्जलिमुटो भूत्वा तुटाव रघुनन्दनम् ॥ ४३ ॥

जटायुरुवाच ।

अगणितगुणमप्रमेयमाद्यं

सकलजगत्स्थितिसंयमादिहेतुम् ।

उपरमपरमं परात्मभूतं

सततमहं प्रणतोऽस्मि रामचन्द्रम् ॥ ४४ ॥

निरवधिष्ठम्बमिन्दिराकटाक्षं

क्षपितसुरेन्द्रचतुर्भुखादिदुःखम् ।

भक्षन्तु भक्षयन्तु ॥ ३९ ॥

इत्युक्त्वा इति सङ्कल्प्य ॥ ४० । ४१ ॥

द्योतयन् आकाशमिति शेष ॥ ४२ ॥

राममाभाष्य राम सम्बोध्य ॥ ४३ ॥

अगणितगुण अमन्यवक्तव्यात् अप्रमेय देशकालपरिच्छेदाम समयो
भाग आदिना जन्मोपरम शान्तिरेव परमा शोभा यस्मिन् तम् ॥ ४४ ॥

, निरवधिष्ठम्ब तदतिरिक्तगुणवद्भान्नेषु सर्व्वं सान्वधिकमिति माय इन्दिरा

नरवरमनिशं नतोऽस्मि रामं
 यरदमहं वरचापवाणहस्तम् ॥ ४५ ॥
 त्रिभुवनकमनीयरूपमोह्यं
 रविशतभासुरमीहितप्रदानम् ।

शरणमनिशं सुरागमूले
 लतनिलयं रघुनन्दनं प्रपद्ये ॥ ४६ ॥
 भयपिपिनदयाम्निनामधेयं
 भयमुखदैवतदैवतं ह्यालुम् ।
 दत्तजपतिष्ठहस्तकोटिनाशं
 रमितनयासहस्रं हरिं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥

अधिरतभयभावनातिदूरं
 भयपिमुखैर्मुनिभिः सदैव हृद्यम् ।
 भयजलधिसुतारणाद्भिपोतं
 शरणमहं रघुनन्दनं प्रपद्ये ॥ ४८ ॥
 गिरिशगिरिसुतामनोनिवासं
 गिरिवरधारिणमीहिताभिरामम् ।

नक्षत्रोत्कटाद्या यस्मिंस्तं सुरेन्द्रादिष्वेव प्रीतेन येन तदीयदुःखं च चरित-
 मिच्छेत् ॥ ४९ ॥

ईहितप्रदानं अज्ञेहितदानप्रभावम् सुरागमूले योमनो रागः प्रीति-
 शास्यं भूतमात्रमपि तत्र लतनिलयम् ॥ ४६ ॥

भयविनिशं दयाम्निभूतं नामधेयं दश तर्जुनैर्वृतमया यशुना तत्कृतं
 तद्वर्णम् ॥ ४७ ॥

अधिरतं भयस्य संभारस्य भावना देवां तेषामतिदूरं भयपुष्टस्य
 सुतारण्येऽद्भिद्वयं योमो दण्ड तम् ॥ ४८ ॥

गिरिश्च द्विगिरिगुहा चारमो तयोर्जनैश्च निवासो दण्ड तम्

सुरवरदनुजेन्द्रसेविताङ्गिं
सुरवरदं रघुनायकं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥

परधनपरदारवर्जितानां
परगुणभूतिषु तुष्टमानसानाम् ।
परहितनिरतात्मनां सुसेव्यं

- रघुवरमम्बुजलोचनं प्रपद्ये ॥ ५० ॥
स्मितरुधिरविकासिताननाज-
मतिमुलभं सुरराजनीलनीलम् ।
सितजलरुचचारुनेत्रयोभं
रघुपतिमीशगुरोर्गुरुं प्रपद्ये ॥ ५१ ॥
हरिकमलजशम्भुरूपभेदात्
त्वमिह विभासि गुणत्रयानुदत्तः ।
रविरिव जलपूरितोदपात्रे-
ष्वमरपतिस्तुतिपात्रमीशमीडे ॥ ५२ ॥
रतिपतियतकोटिसुन्दराङ्गं
शतपद्मगोचरभायनाविदूरम् ।

निरतिरधारिणं अयमेव कृष्णो भावीति भावः ईहितैष्टितैरभिराममभि-
रामचेष्टितमिति यावत् सुराणां वरदम् ॥ ४९ ॥

परगुणादिषु तुष्टमोर्ष्यारहितं मानस येणम् ॥ ५० ॥

स्मितेनेषहामेन रुधिरं विकासितमाननाजं यस्य सुरराजनील इन्द्र-
नीलमणिः ईशगुरोर्गुरुः ॥ ५१ ॥

यद्येकोऽपि रविरुदपात्रेष्वनेक इव एवमेकोऽपि त्वं गुणभेदाङ्ग्यादि-
संग्रहः अमरपतिरिन्द्रजस्य स्तुतिपात्रं तत्कृतस्तुतिविषयमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

रतिपतिः कामः ततोऽपि शतकोटिगुणं सुन्दरमङ्गं यस्य शतपद्मो

यतिपतिहृदये सदा विभातं

रघुपतिमार्त्तिहरं प्रभुं प्रपद्ये ॥ ५३ ॥

इत्येवं स्तुयतस्तस्य प्रसन्नोऽभूद्रघूत्तमः ।

उवाच गच्छ भद्रं ते मम विष्णोः परं पदम् ॥ ५४ ॥

शृणोति य इदं श्रोतुं लिखेद्वा नियतः पठेत् ।

स याति मम सारूप्यं मरणे मत्स्मृतिं लभेत् ॥ ५५ ॥

इति राघवभाषितं तदा श्रुतवान् हर्षसमाकुलो द्विजः ।

रघुनन्दनसाममास्थितः प्रययौ ब्रह्मसुपूजितं पदम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भ्यान्नरामायणे उन्नामहेश्वरसम्वाटे अरण्यकाण्डे

अष्टम सर्ग ।

माध्यन्दिनाः माह्णं तद्गोचरया तत्कीकमकारया भावनयाऽविदूरम्

लभ्यमिति यावत् तदेवाह यतिपतीत्यादि ॥ ५३ । ५४ । ५५ ॥

ब्रह्मसुपूजितं पदं वैकुण्ठम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्सत्त्वरात्रिपिण्डदण्डसमर्पणादिवि० श्रीरामवर्मण कृतौ

श्रीमद्भ्यान्नरामायणे सेतौ अरण्यकाण्डे

अष्टम सर्गे ।

अथ भवस्य. सर्गः ।

ततो रामो लक्ष्मणेन जगाम विपिनान्तरम् ।
 पुनर्दुःखं समान्त्रित्य सीतान्वेषणतत्परः ॥ १ ॥
 तत्राद्भुतसमाकारो राक्षसः प्रत्यदृश्यत ।
 वक्षस्येव महावक्त्रचक्षुरादिविवर्जितः ॥ २ ॥
 बाहू योजनमात्रेण व्याष्टौ तस्य रक्षसः ।
 कबन्धो नाम दैत्येन्द्रः सर्वसत्त्वविहिंसकः ॥ ३ ॥
 तद्वाहोर्मध्यदेशे तौ चरन्तौ रामलक्ष्मणौ ।
 ददर्शतुर्महासत्त्वं तद्वाङ्मपरिवेष्टितौ ॥ ४ ॥
 रामः प्रोवाच विहसन् पश्य लक्ष्मण ! राक्षसम् ।
 शिरःपादविहीनोऽयं यस्य वक्षसि चाननम् ॥ ५ ॥
 बाहुभ्यां लभ्यते यद्यत्तत्तद्भक्षन् स्थितो भुवम् ।
 आवामप्येतयोर्बाहोर्मध्ये संकलितौ भुवम् ॥ ६ ॥
 गन्तुमन्यत्र मार्गो न दृश्यते रघुनन्दन ।
 किं कर्तव्यमितोऽस्माभिरिदानीं ? भक्षयेत् स नौ ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणस्तमुवाचेदं किं विचारेण ? राघव ।
 आवामेकैकमव्यग्रौ क्षिन्वा रक्षोभुजौ भुवम् ॥ ८ ॥

विपिनान्तरमन्यदनं दुःखं समान्त्रित्यामिनोय ॥ १ ॥
 अद्भुतसमाकार आश्चर्योत्पत्तिः महावक्त्रं यस्यस्यः ॥ २ ॥
 व्याष्टौ व्यापारवन्तौ । ३ । ॥ १ ॥
 संकलितौ प्राप्नो ॥ ६ ॥
 नौ आवाम् ॥ ७ ॥
 क्षिन्वा क्षिन्वाव इत्यर्थः. आर्यमेकवचनम् ॥ ८ । ८ ॥

तथेति रामः सङ्गेन भुजं दक्षिणमच्छिनत् ।

तथैव लक्ष्मणो वामं चिच्छेद भुजमञ्जसा ॥ ८ ॥

ततोऽतिविस्मितो दैत्यः कौ युवां सुरमुद्रवौ ? ।

महाङ्गच्छेदकौ लोके दिवि देवेषु वा कुतः ॥ १० ॥

ततोऽब्रवीद्धसन्नेव रामो राक्षीवलोचनः ।

अयोध्याधिपतिः श्रीमान् राजा दशरथो महान् ॥ ११ ॥

रामोऽहं तस्य पुत्रोऽसौ भ्राता मे लक्ष्मणः सुधीः ।

मम भार्या जनकजा सीता त्रैलोक्यसुन्दरी ॥ १२ ॥

आयां जगदया यातौ तदा केनापि रक्षसा ।

नीतां सीतां विचिन्वन्तौ चागतौ घोरकानने ॥ १३ ॥

बाहुभ्यां घेष्टितावन्न तव प्राणरिरक्षया ।

क्षिप्तौ तव भुजौ त्वं च को वा विकटरूपदृक् ? ॥ १४ ॥

कबन्ध उवाच ।

धन्योऽहं यदि रामस्त्वमागतोऽसि ममान्तिकम् ।

पुरा गन्धर्वराजोऽहं रूपयौवनदर्पितः ॥ १५ ॥

विचरन् लोकमखिलं वरनारीमनोहरः ।

तपसा ब्रह्मणो लब्धमवध्यत्वं रघूत्तम ! ॥ १६ ॥

महाङ्गच्छेदममर्थी लोके भूर्लोके कुत अहमप्यवितामेव तथा दिवि दिव्य
भानेषु देवेषु अहमप्यवितामेव तदुवाहावितामेवैष मय ॥ १० ॥ ॥ ॥

अहं रामस्तस्य पुत्र इत्यन्य ॥ १२ ॥

रामदया जगदया यातौ दूरं यातावित्यन्य रक्षसा भीतां भीतां
विचिन्वन्तावित्यन्य ॥ १३ ॥

अथ तव बाहुभ्यां घेष्टितौ जाता प्राणरिरक्षया तव भुजौ क्षिप्तौ
महत्तानमुक्ता तदुक्तानं प्रपद्यि त्वं च क इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अष्टावकं मुनिं दृष्ट्वा कदाचिदहसं पुरा ।

कुहोऽसावाह दुष्ट ! त्वं राक्षसो भव दुर्मते ! ॥ १७ ॥

अष्टावकः पुनः प्राह वन्दितो मे दयापरः ।

शापस्यान्तश्च मे प्राह तपसा द्योतितप्रभः ॥ १८ ॥

त्रेतायुगे दाशरथिर्भूत्वा नारायणः स्वयम् ।

आगमिष्यति ते बाहू ह्रियेते योजनायतौ ॥ १९ ॥

तेन शापाद्विनिर्मुक्तो भविष्यसि यथा पुरा ।

इति शप्तोऽहमद्राक्षं राक्षसीं तनुमात्मनः ॥ २० ॥

कदाचिद्देवराजानमभ्यद्रवमहं रूपा ।

सोऽपि वज्रेण मां राम ! शिरोदेशेऽभ्यताडयत् ॥ २१ ॥

तदा शिरो गतं कुक्षिं पादौ च रघुनन्दन ! ।

ब्रह्मदत्तवरानृष्यत्युर्नाभून्मे वज्रताडनात् ॥ २२ ॥

मुखाभावे कथं जीवेत् ? अयमित्यमराधिपम् ।

जघुः सर्वे दयाविष्टा मां विलोकास्त्यवर्जितम् ॥ २३ ॥

ततो मां प्राह मधवा जठरे ते भुषं भवेत् ।

बाहू ते योजनायामौ भविष्यत दूतो व्रज ॥ २४ ॥

इत्यक्तोऽत्र वसन्वित्यं बाहुभ्यां वनगोचरान् ।

वरकार्यः उत्तमक्षितवः पश्यत्यहं सर्वं भवेति शेषः ॥ १६ । १७ । १८

तेन यदा ते बाहू ह्रियेते तदा शापाद्विनिर्मुक्तो भविष्यसीति

वचनम् ॥ १८ । २० ॥

कदाचिदिति राक्षसतनुमाग्नान्नमरमिति शेषः ॥ २१ ॥

तदा वज्रेण ताडने शिरः कुक्षिं गतम् पादौ च गतौ मदावित्य-

सङ्क्षेपः ॥ २२ । २३ ॥

दूतो भवेति जघ्नाभ्यां रिद्धयिति शेषः ॥ २४ ॥

भक्षयाम्यधुना बाह्व पश्चिडतौ मे त्वयानघ ! ॥ २५ ॥
 इतः परं मां श्वभ्रास्ये निक्षिपाग्नीध्रनाडते ।
 अग्निना दक्षमानोऽहं त्वया रघुकुलोत्तम ! ॥ २६ ॥
 पूर्वरूपमनुप्राप्य भार्यामार्गं वदामि ते ।
 द्यूत्युक्ते लक्ष्मणेनाशु श्वभ्रं निर्माय तत्र तम् ॥ २७ ॥
 निक्षिप्य प्रादहत्काष्ठैस्ततो देहात् समुत्थितः ।
 कन्दर्पसदृशाकारः सर्वाभरणभूषितः ॥ २८ ॥
 रामं प्रदक्षिणं कृत्वा साष्टाङ्गं प्रणिपत्य च ।
 कृताञ्जलिरुवाचेदं भक्तिगद्गदया गिरा ॥ २९ ॥

गन्धर्व उवाच ।

सोऽनुसुप्तसङ्गते मेऽद्य मनो रामातिसम्भ्रमात् ।
 त्वामनन्तमनाद्यन्तं मनोवाचामगोचरम् ॥ ३० ॥
 स्मृत्स्वं ते रूपमव्यक्तं द्वेद्वहयविसक्षयम् ।
 हृत्पूमितरत् सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ।

बाहुभ्यां स्पृहीतेति शेषः ॥ २५ ॥

श्वभ्रास्ये गतोऽपि भागे अग्नीध्रनाडते अग्नियुक्तेऽवनाडते ॥ २६ ॥

भार्यामार्गं भार्यामभोपायम् ॥ २७ ॥

ततो देहात् दक्षिणदेहादित्यर्थः कन्दर्पसदृशः पुरुष उत्थित
 दक्षिणे ॥ २८ । २९ ॥

अतिभङ्गमात् अत्यदरात् अन्तं देहापरिच्छेदम् अनादानं आद्य-
 अनारब्धं तं वाचापरिच्छेदतत्तम् अमोहावाप्तिं देहो वाचो निवर्तनो
 यथाय यमस्य सङ्गे इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

देहद्वयं हिरण्यवर्णवर्णितं रूपं स्थूलं सूक्ष्मं च ततो विमलद्वयं हृत्पुं
 जेवन्मानस्यम् ते सूक्ष्मं रूपं तद्वर्णं वर्णं दोषनिर्मुक्तं इतरत्

तत्कथं त्वां विजानीयाद् व्यतिरिक्तं मनः ? प्रभो ! ॥ ३१ ॥

३ बुद्ध्यात्माभासयोरैक्यं जीव इत्यभिधीयते ।

बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मैव तस्मिन्निर्विषयेऽखिलम् ॥ ३२ ॥

५ आरोप्यतेऽज्ञानवशाच्चिर्विकारेऽखिलात्मनि ।

हिरण्यगर्भस्य सूक्ष्मं देहं स्थूलं विराट् स्मृतम् ॥ ३३ ॥

५ भावनाविषयो राम ! सूक्ष्मं ते ध्यातुमशुलम् ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च यत्तेदं दृश्यते जगत् ॥ ३४ ॥

५ स्थूलेऽण्डकोशे देहे ते महदादिभिरावृते ।

सप्तभिरुत्तरगुणैः पौराणो धारणाश्रयः ॥ ३५ ॥

सह जडं यतो जनकजडं दृश्यत्वादित्यनुमानमयेन सूचितम् विसरस्व अद्-
गुणभिर्वाससूत्रवृत्तौ प्रपञ्चितः व्यतिरिक्तं जडत्वात्पक्षो भिन्नं मनस्वा कथं
जानीयाद् इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

बुद्धिचित्तं तज्जात्माभास आत्मप्रतिबिम्बस्तयोरैक्यं भेदानवभासस्तद्विषयो
जीवः बुद्ध्यादीनां जडानां साक्षी स्वमार्गो भो ब्रह्मैव शुद्धं चैतन्यं यतो निर्वि-
षये वाङ्मनसोरतोषरे तस्मिन्निदमखिलं जगत् ॥ ३२ ॥

अज्ञानवशाच्चिर्विकारे तस्य आरोप्यते हिरण्यगर्भं सूक्ष्मदेहम् सकल-
विद्देहसमष्टिरूपत्वात्तस्मैति भावः सहजसूत्रमष्टिर्विराडिति भावः ॥ ३३ ॥

ध्यातृणां मङ्गलं सपदमदत्वात् यतस्तो सूक्ष्मं भावनाविषयं हृदय-
पुण्डरीकादौ ध्येयमिति यावत् अद्विषयभावभावां विज्ञायां भूतभविष्यद्वर्त-
मानसर्वपदार्थज्ञानं सम्भवतोऽन्याद् भूतमित्यादि भव्यं वर्तमानम् ॥ ३४ ॥

अण्डकोशरूपो भगवतो विराट् देहस्तत्र महदादिभिरावृते इति
अत्रेयं पौराणिकसाङ्ख्यव्यवहृता प्रक्रिया स्वव्याप्याङ्गद्वारावरणाद्व्यगुणितं
महत्तत्त्वं वाङ्मनसोरणम् तन्मध्येऽङ्गद्वारावरणं नदपि स्वव्याप्यव्योमावरणा-
द्व्यगुणितम् तन्मध्ये व्योमावरणं तस्य द्यगुणितस्य मध्ये वाङ्मनसोरणम्
तस्यापि द्यगुणितस्य मध्ये तेजसावरणम् तेजसो द्यगुणितस्य मध्ये जला

७ त्वमेव सर्वकैवल्यं लोकासोऽवयवाः स्मृताः ।

पातालं ते पादमूलं पार्थिवस्य मञ्जतलम् ॥ ३६ ॥

८ रसातलन्ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ।

जातुनौ सुतलं राम ! ऊरु ते वितलं तथा ॥ ३७ ॥

९ अतलञ्च मञ्जीराम ! जघनं नाभिगं नभः ।

उरस्यलन्ते ज्योतीषि ग्रीवा ते मण्ड उच्यते ॥ ३८ ॥

१० वदनं जनलोकसो तपसो यङ्गदेगगम् ।

सत्यलोको रघुश्रेष्ठ ! शीर्षस्थासो सदा प्रभो ॥ ३९ ॥

॥ इन्द्रादयो लोकपाला बाहवसो दिशः श्रुती ।

मण्डिनौ नासिके राम ! वक्त्रन्तेऽग्निरुदाहृतः ॥ ४० ॥

वरणम् जलस्य दमगुणितस्य मध्ये पृथिव्यावरणम् तस्या दमगुण्याया मध्ये
पृथिवीतेजोद्भूतमण्ड तस्यापि दमगुणस्याहस्य मध्ये चतुर्दशभुवननात्मक सप्त
भुवः स्थूल शरीरस्य स्वयम्भूतस्यादेव जायते इति तदाह मन्त्रमिदं सप्तगुणै-
रिति उक्तं सप्तगुणैः अस्मान्मर्गतापेक्षयेत्यर्थः स धारणाश्रय भ्रमच्छदेगेषु
भावनाश्रय इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदेव विराट् रूपं ध्यानयोग्यं दर्शयति त्वमेवेति सर्वकैवल्यमने प्राप्य
मन्त्रित्वं लोकासोऽवयवा इति नाम्ना न्यत उक्त्वा तदेव विवेकेण च पाताल-
विभ्यादि पातनं मन्त्रमोक्षोक्तः ॥ ३६ ॥

तलातलमितीर्यत इत्यस्य गुल्फोर्ध्वं जलमधोभाग इति शेषः ॥ ३७ ॥

अतलं चेत्यसोर्ध्वं जघनाधोभाग इति शेषः नाभेरधोभाग
जघनं तन्मञ्जीरं नभो भुवोर्ध्वोऽप्यज्योतीषि स्वर्गलोकोऽप्यमण्ड-
नमर्धोक्तः ॥ ३८ ॥

तपसोऽर्धोक्तः ॥ ३९ ॥

श्रुती श्रोत्रे ॥ ४० ॥

१२ चक्षुषो सविता राम ! मनश्चन्द्र उदाहृतः (१) ।

भ्रूभङ्ग एव कालसो बुद्धिस्तो वाक्पतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥

रुद्रोऽहङ्काररूपस्तो वाचश्चन्द्रांसि तेऽव्यय ! ।

दमस्तो दंष्ट्रदेशस्तो नक्षत्राणि द्विजालयः ॥ ४२ ॥

हामो मोहकरी माया सृष्टिस्तोऽपाङ्गमोक्षणम् ।

धर्मः पुरस्तोऽधर्मश्च दृष्टभाग उदीरितः ॥ ४३ ॥

निमिषोन्मेषणे रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम ! ।

समुद्राः सप्त ते कुक्षि नाड्यो नद्यस्तव प्रभो ! ॥ ४४ ॥

रोमाणि दृक्षीषधयो रेतो दृष्टिस्तव प्रभो ! ।

महिमा ज्ञानशक्तितो एवं स्थूलं वपुस्तव ॥ ४५ ॥

यदस्मिंस्थूलरूपे ते मनः संधार्यते नरैः ।

अनायासेन मुक्तिः स्यादतोऽन्यत्र हि किञ्चन ॥ ४६ ॥

अतोऽहं राम ! रूपन्ते स्थूलमेवातु भावये ।

यस्मिन्त्याते प्रेमरसः सरोमपुलस्तो भवेत् ॥ ४७ ॥

काष्ठो निमेषादिर्द्विपरार्धान्नः वाक्पतिर्द्विहस्यतिः ॥ ४१ ॥

अहङ्कारश्चित्तं चन्द्रांसि वेदास्तो वाचः वागित्यर्थः दंष्ट्रदेशे तु दंष्ट्रादेशस्य

अर्थः कुक्ष्यं व्याप्यः द्विजालमो दन्तपङ्क्तयः ॥ ४२ ॥

मोहकरी सकलजनमोहकरी ॥ ४३ ॥

निमिषो रात्रिरुन्मेषणं दिवा सप्तसमुद्राः कुक्षिस्तत्र नद्यः तव नाड्यः ॥ ४४ ॥

दृष्टिस्तव रेतो ज्ञानशक्तिस्तव महिमा सर्वतः व्यापिक्यम् त्वन्तुल्यज्ञान-

शक्तिर्नान्यत्वेति भावः ॥ ४५ ॥

यत आधिक्यमन्यत्किञ्चन न हि किमपि नेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सरोमपुलक इत्यनेन प्रेमरसलक्षणसङ्गम् येन गाले सरोमपुलकता ॥

तदैव मुक्तिः स्याद्राम । यदा ते स्थूलभावकः ।
 तदप्यासा तवैवाहमेतद्रूपं विचिन्तये ॥ ४८ ॥
 धनुर्वाणाधरं श्यामं जटावल्लभभूषितम् ।
 अयोध्यवयसं सीता विचिन्वन्तं सलक्ष्मणम् ॥ ४९ ॥
 इदमेव सदा मे स्थान्मानसे रघुनन्दन । ।
 सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात्पार्वत्या सहितः सदा ॥ ५० ॥
 तद्रूपमेवं सततं ध्यायन्नास्ते रघूत्तम । ।
 सुमूर्ध्ना सदा काश्या तारकं ब्रह्मपाचकम् ॥ ५१ ॥
 राम इत्येत्युपदिशन् सदा सत्पुत्रमात्मनः ।
 अतस्त्वं जानकीनाथ । परमात्मा सुनिश्चितः ॥ ५२ ॥
 सर्वे ते मायया भूढास्त्वा न जानन्ति तत्त्वतः ।
 नमस्ते रामभद्राय वैधसे परमात्मने ॥ ५३ ॥

मेभरस इदं मे भूयात्कथं च मा नश्यतितीक्ष्णा मेमेत्याहुः ॥ ४७ ॥

अथ जीवो यदा ते स्थूलरूपभावनको भवति तदैव तस्य सति साहस्ये-
 दित्यर्थं ततश्च स्थूलभावमप्यासां यदाशक्त्य तदा विवृतं तदैतद्रूपमेवाह विचि-
 न्ताये विमलदिप्मानि ॥ ४८ ॥

तद्रूपमाह धनुरिति अयोध्यवयसन्नादण्यवयवम् ॥ ४९ ॥

एतद्रूपध्यानाप्रार्थने हेतुमाह सर्वज्ञ इत्यादि एव तद्रूपं अनुपदोक्तं
 धनुरित्यादि एवं च शङ्करध्वेषतादेतद्रूपध्यानाप्रार्थनमिति भावः ॥ ५० ॥

ननु सत्पुत्रस्य नमः किमेतत्प्राप्तयेति इत्याशङ्क्यां तस्य परमात्मत्वं
 युक्ता साधयति सुमूर्ध्नामिति तारकं ब्रह्म तत्त्ववत्सादिमतिपाद्यं तस्य
 वाचकं प्रतिपादकम् ॥ ५१ ॥

रमन्ते योनिनोरत्नेति ध्युत्पन्नोति भावः ॥ ५२ ॥

तां न जानन्ति परमात्मनिनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५३ ॥

अयोध्याधिपते ! तुभ्यं नमः सौमित्रिसेवित ! ।

त्वाहि त्वाहि जगन्नाथ ! मां माया नादृशोतु ते ॥५४॥

राम उवाच ।

तुष्टोऽहं देवगन्धर्व । भक्त्या स्तुत्या च तेऽनया ।

याहि मे परमं स्थानं योगिगम्यं सनातनम् ॥ ५५ ॥

जपन्ति ये नित्यमनन्यबुध्या

भक्त्या त्वदुक्तं सावभागमोक्तम् ।

तेऽज्ञानसम्भूतभवं विहाय

मा यान्ति नित्याशुभवानुमेयम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मराम यणे उन्नामहेश्वरस्वादे अरण्यकाण्डे

नवम सर्ग ।

योगिभिरनेनैव देहेन योग्यत्वात् गम्यं स्वर्गोक्तम् ॥ ५५ ॥

नित्याशुभवानुमेयं नित्य योग्यत्वो भवो ज्ञानं तत्तद्वस्तुविषयं तेनानुमेयम्
तदुक्तं भगवद्गीतायाम् 'सर्वेषु चाहं हृदि स्थितिं विष्टो मत्तं स्थितिर्ज्ञानमपो-
हनं च' इति ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्सुकतराश्वविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण

कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ अयोध्याकाण्डे

नवम सर्ग ।

अथ दशम सर्गः ॥

लब्ध्वा वरं स गन्धर्वः प्रयास्यन् राममब्रवीत् ।
 शनर्यास्ते पुरोभागे आश्रमे रघुनन्दन ॥ १ ॥
 भक्त्या त्वत्पादकमले भक्तिमार्गविधारदा ।
 तां प्रयाहि महाभाग । सर्वं ते कथयिष्यति ॥ २ ॥
 इत्युक्त्वा प्रययौ सोऽपि विमानेनार्कवर्चसा ।
 विष्णोः पदं रामनामस्वरणे फलमीहयम् ॥ ३ ॥
 त्यक्त्वा तद्विपिनं घोरं सिंहव्याघ्रादिद्रुपितम् ।
 शनैरयाश्रमपदं शनर्या रघुनन्दनः ॥ ४ ॥
 शबरी राममालोक्य लक्ष्मणेन समन्वितम् ।
 आयान्तमाराहर्षेण प्रत्युत्थायाचिरेण सा ॥ ५ ॥
 पतित्वा पादयोरग्रे हर्षपूर्णाश्रुलोचना ।
 स्वागतेनाभिनन्द्याथ स्वासने संन्ययेशयत् ॥ ६ ॥
 रामलक्ष्मणयोः सम्यक् पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
 राज्ञलेनाभिपिप्यांगमथार्घ्यादिभिराहता ॥ ७ ॥
 सम्पूज्य विधिवद्भूमं समौमित्रिं सपर्यया ।

प्रयास्यन् स्वानमिति शेषः पुरोभागे इत्युक्तं आश्रमे तद्वार-
 भक्तिमार्गविधारदा शबरी आश्रमे ॥ १ ॥

तां ते सर्वं सीताविव्यक्तिम्यान् तत् प्राशुपात्र चेत्त्यर्थः ॥ २ ॥

विष्णोः पदं सर्वोक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

आचिरेण दीप्तम् ॥ ५ ॥

पादयोरग्रे तदन्तर्भागे आश्रमे शोभने आसने ॥ ६ ॥

आहता अर्घ्यादिसद्रूपया ॥ ७ ॥

संगृहीतानि दिव्यानि रामार्थं शबरीमुदा ॥ ८ ॥

फलान्यस्तकल्पानि ददौ रामाय भक्तिः ।

पादौ संपूज्य कुसुमैः सुगन्धैः सानुलेपनैः ॥ ९ ॥

कृतातिथ्यं रघुश्रेष्ठमुपविष्टं सञ्जानुजम् ।

शबरी भक्तिसंपन्ना प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥

अत्राश्रमे रघुश्रेष्ठ ! गुरवो मे महर्षयः ।

स्थिताः शुश्रूषणं तेषां कुर्वन्ती समुपस्थिता ॥ ११ ॥

वज्रवर्षसहस्राणि गतास्ते ब्रह्मणः पदम् ।

गमिष्यन्तोऽब्रुवन्मां त्वं वसतैव समाहिता ॥ १२ ॥

रामो दाशरथिर्जातः परमात्मा सनातनः ।

राक्षसानां बधार्थाय ऋषीणां रक्षणाय च ॥ १३ ॥

आगमिष्यति चैकाग्रध्याननिष्ठा स्थिरा भव ।

इदानीं चित्रकूटाद्रावाश्रमे वसति प्रभुः ॥ १४ ॥

सपर्यया पूजासामग्र्या रामं सम्पूज्य रामार्थं संगृहीतानि दिव्यानि ॥ ८ ॥

फलानि रामाय ददाविश्वन्मय तदुक्तं पादौ शबरीं प्रस्तुत्य 'प्रस्तुद्म्य प्रणम्या च निवेज्य कुशविष्टरे । पादप्रक्षालनं कृत्वा ततोऽयं पापनाशनम् । शिरसाधार्यं प्रोत्वा च वन्द्यैः पुष्पैरधार्यवत् फलानि च सुपक्वानि मूलानि मधुराणि च । स्वयमास्ताद्य आधुर्यं धरोक्ष्य परिभक्ष्य च । प्रधाक्षि वेदयामास राक्षसाभ्या दृढव्रता । फलान्यास्ताद्य काकुत्स्थरुक्षौ सक्तिं परा ददौ' इति ॥ ९ । १० ॥

तेषां शुश्रूषणं कुर्वन्ती अहं सम्यक् उप तेषां सखीमे स्थिता ॥ ११ ॥

वज्रवर्षसहस्राणीति पूर्वान्वयि गतास्ते इत्यस्येदानीमित्यादि गमिष्यन्तस्ते त्वमतैव समाहिता वसेति मामब्रुवन् ॥ १२ । १३ ॥

• आगमिष्यति अत्राश्रमे इति शेषः अत एकाग्रं यथा भवति तथा विषयान्तरसञ्चाररहितमिति यावत् ब्रह्माननिष्ठा अत्र स्थिरा भवेत्यर्थः तेषां गमनकालमाह इदानीमिति इत्युक्त्वा ते गता इत्यर्थः ॥ १४ । १५ ॥

यावदागमनं तस्य तावद्रक्ष कलेवरम् ।

दृष्ट्वैव रायवं दग्ध्वा देहं यास्यसि तत्पदम् ॥ १५ ॥

तथैवाकरवं राम ! त्वद्धानैकपरायणा ।

प्रतीक्ष्यागमनं तेऽद्य सफलं गुरुभाषितम् ॥ १६ ॥

तव सन्दर्शनं राम ! गुरुणामपि मे न हि ।

योऽपि नूढाऽप्रमेयात्मन् ! हीनजातिसमुद्भवा ॥ १७ ॥

तव दासस्य दासानां गतसङ्क्षोत्तरस्य वा ।

दासीत्वेनाधिकारोऽस्ति कुतः साक्षात्तवैय हि ॥ १८ ॥

कथं रामाद्य मे दृष्टुम् मनोयागगोचरं ।

श्रोतुं न जाने देयेय ! किं करोमि ? प्रसीद मे ॥ १९ ॥

श्रीराम उवाच ।

पुंस्त्वे स्त्रीत्वे विगेषो वा जातिनामाद्यमादयः ।

न कारणं मद्गुणेन शक्तिरेव हि कारणम् ॥ २० ॥

ते यावदागमनं प्रतीक्ष्य स्वित्ताऽहं तथैव यथा गुरुभिर्ज्ञातं तदाऽन्तरं तव मे गुरुभाषितं रामोऽवायास्यतीत्येतत् अद्य सकलं ज्ञातम् ॥ १६ ॥

ते राम तवैतद्गुणं दर्शनं मे गुरुणामपि न जातम तेऽप्रमेयात्मन् ।
यद्यपि योऽपि अनेन सर्वधर्मानर्हत्वं तस्यापि हीनजातुद्भवा तव दास तदा-
सीत्येवं प्रमेयं गतसङ्क्षयात् उत्तरस्यापि दासीत्वेनाधिकारं साक्षात्तव दास्ये
॥ गुरुभाषितम् ॥ १७ । १८ ॥

इति हेतोः योगिनामपि अनोपागमोचरस्य मे यथा कथं दृष्ट इति
यत्र मोक्षमिष्टादिर्विषयः ॥ १९ ॥

पुंस्त्वस्त्रीत्वात् ज्ञातो विगेषो वा जातिनामाद्यमादयः जन्मजातविशेषा
वा न मद्गुणेन कारणम् इत्यत्र प्रकृतं यत् तत् पुंस्त्वोपागमोपाधिशब्द-
रूपम् ॥ २० ॥

यदज्ञानतपोभिर्वा वेदाध्ययनकर्मभिः ।

नैव द्रष्टुमहं शक्नो मङ्गलविमुखैः सदा ॥ २१ ॥

तस्माद्भामिनि ! संक्षेपाद्वक्ष्येऽहं भक्तिसाधनम् ।

सतां सङ्गतिरेवात्र साधनं प्रथमं स्मृतम् ॥ २२ ॥

द्वितीयं मत्कथालापस्मृतीयं मद्गुणेरणम् ।

व्याख्यातृत्वं महत्तत्त्वं चतुर्थं साधनं भवेत् ॥ २३ ॥

आचार्योपासनं भद्रे ! बहुबुद्ध्याभावया सदा ।

पञ्चमं पुण्यशीलत्वं यमादिनियमादि च ॥ २४ ॥

निष्ठा मत्पूजने नित्यं षष्ठं साधनमौरितम् ।

मम मन्त्रोपासकत्वं साङ्गं सप्तममुच्यते ॥ २५ ॥

मङ्गलैष्वधिका पूजा सर्वभूतेषु मन्त्रतिः ।

वाङ्मार्थेषु विरागित्वं शमादिसङ्कितं तथा ॥ २६ ॥

तदेवोपादयति यत्तेत्यादि वेदाध्ययनकर्मभिः वेदाध्ययनेन वेदोक्तकर्मा-
नुष्ठानैवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

सत्सङ्ग एव प्रथमं मुख्यं साधनमित्यर्थः ॥ २२ ॥

मत्कथालापः भङ्गरितनिबन्धालाप इत्यर्थः मद्गुणेरणं मद्गुणशीलत्वं
महत्तत्त्वं मत्प्रतिपादकवचसाक्षनिष्कृष्टाणां व्याख्यातृत्वं ॥ २३ ॥

अमायया अश्रद्धादेन मद्गुणा ईश्वरगुणा गुणैश्च पुण्यशीलता पुण्य-
विषये स्मरणिकी प्रवृत्तिः यमादि अहिंसादयो नृणां चार्थपरिपक्वा यमा-
द्यादिना व्यासप्रमाणायामप्रत्याहाराः नियमादिः शौचमनोपतपः साध्या-
नेश्वरपणिधानानि नियमाः आदिना धारणाध्यानसमाधयः ॥ २४ ॥

मत्पूजने निष्ठा इत्यर्थः मम मे मन्त्रोपासकत्वं तदुपासनं तत्त्वं
साङ्गं तत्तन्मन्त्रकस्योक्ताङ्गसङ्कितम् ॥ २५ ॥

अधिका बहुलोऽप्यधिकेत्यर्थः उच्चादरस्य प्रियतरि च तदादरस्य भगवदधिक-
सम्बोधत्वादिति भावः मन्त्रतिः सर्वान्वयाचो भगवानिति शब्दे मन्त्रतिरिति

अष्टमं नवमं तत्त्वविचारो मम भामिनि ! ।

एवं नवविधा भक्तिसाधनं यस्य कस्य वा ॥ २७ ॥

स्त्रियो वा पुरुषस्यापि तिर्यग्योनिगतस्य वा ।

भक्तिः सञ्जायते प्रेमलक्षणा शुभलक्षणे ! ॥ २८ ॥

भक्तौ सञ्जातमात्रायां भक्तत्वानुभवस्तथा ।

समानुभवसिद्धस्य सुक्तिसात्रैव जन्मनि ॥ २९ ॥

स्यात्तस्मात्कारणं भक्तिर्मोक्षस्येति सुनिश्चितम् ।

प्रथमं साधनं यस्य भवेत्तस्य क्रमेण तु ॥ ३० ॥

भवेत् सर्वं ततो भक्तिमुक्तिरेव सुनिश्चितम् ।

यस्मान्मङ्गलितुक्ता त्वं ततोऽहं त्वामुपस्थितः ॥ ३१ ॥

इतो महर्गनान्मुक्तिशाय नास्त्यत्र संशयः ।

यदि जानासि मे ब्रूहि सीता कमललोचना ॥ ३२ ॥

कुत्रास्ते केन वा नीता प्रिया मे प्रियदर्शना ? ॥ ३३ ॥

इति वा भक्तिं विरानितं वैराग्यम् यतोऽन्तरिन्द्रियनिपट् प्यादिना
बाह्येन्द्रियनिपट्पदो दमः ॥ २६ ॥

मम तत्त्वविचारः सस्य तत्त्वं गृहं ब्रह्म तद्विचारः तत्त्वमस्यादि-
ः वाक्यतः ॥ २७ ॥

यस्य कस्य नेत्रलोभ प्रपङ्गः क्षिय इति यस्य तत्त्वविवेकं साधनं जायते
तस्य प्रेमलक्षणा भक्तिः सञ्जायते अमेयं भूयान् भूत्वा च भा नयति न्येद-
निष्ठा प्रेम ॥ २८ ॥

भक्तत्वं सञ्जातुभवसिद्धस्येति तृतीया समाप्तः उक्तिः सादिन्य-
मयः ॥ २९ । ३० ॥

नरे भवविधे साधनं ततो भक्तिमतो मुक्तिरिष्टमयः ॥ ३१ ॥

इतो महर्गनात् यस्मादेव महर्गनादित्यर्थः ॥ ३२ । ३३ ॥

शपर्युवाच ।

देव ! जानासि सर्वज्ञ सर्वं त्वं विश्वभावन ! ।
 तथापि दृच्छसे यस्यां लोकाननुसृतः प्रभो ! ॥ ३४ ॥
 ततोऽहमभिधास्यामि सीता तत्तापुना स्थिता ।
 रावणेन हृता सीता लङ्कायां वर्त्ततेऽधुना ॥ ३५ ॥
 दूतः समीपे रामास्ते यस्या नाम सरोवरम् ।
 कथ्यमूकगिरिर्नाम तत् समीपे महानगः ॥ ३६ ॥
 चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सार्द्धं सुग्रीवो वानराधिपः ।
 भीतभीतः सदा तत्र तिष्ठत्यतुल्यबिक्रमः ॥ ३७ ॥
 बालिनश्च भयाद्वातुसादगम्यष्टपेर्भयात् ।
 बालिनस्तत्र गच्छ त्वं तेन सख्यं कुरु प्रभो ! ॥ ३८ ॥
 सुग्रीवेण स सर्वं ते कार्यं सम्पादयिष्यति ।
 अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि तथाग्रे रघुनन्दन ! ॥ ३९ ॥
 मुहूर्त्तं तिष्ठ राजेन्द्र ! यावद्दग्धा कलेवरम् ।

सर्वं जानासीत्यत्र हेतुगर्भं विशेषणं सर्वज्ञेति दत्तृच्छसे तल्लोकाननु-
 सृतोऽसीति जाने इति शेषः (व्याख्यने पदसार्पम्) ॥ ३४ ॥

दत्तस्तु लोकाननुसृतस्ततः इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्प्राप्तुं प्रायमप्याह इव इति ॥ ३६ ॥

भीतभीतः भीतेभ्योऽपि च्यतिभीत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कस्य भयादेव भीतस्तादाह बालिन इति भ्रातृबालिनो भयादित्यर्थः
 ननु तत्र वासेन कथमभवमत आह तद्बालिनोऽगम्यम् एवं चार्थो वास्यो-
 किना सर्वस्तरं दर्शितः अथ चान्तापि दर्शयिष्यति तेन सुग्रीवेण सख्यं
 कुरु तस्यासि विप्रदूषस्तत्वात्तेन सख्यं सत्ताम् नत बालिनेति भावः ।
 ३८ । ३९ ।

यास्यामि भगवन्नाम तव विष्णोः परं पदम् ॥ ४० ॥

इति रामं समामन्त्र्य प्रविवेश ऊताशनम् ।

क्षणान्निधूय सकलमविद्याकृतबन्धनम् ॥ ४१ ॥

रामप्रसादाच्छ्वरी मोक्षं प्रापातिदुर्लभम् ।

किं दुर्लभं जगन्नाथे श्रीरामे भक्तयत्सले ।

प्रसन्नेऽधमजन्मापि श्वरी सुक्तिमाप सा ॥ ४२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणा सुख्याः पुण्याः श्रीरामचिन्तकाः ।

सुक्तिं यान्तीति तद्भक्तिर्भुक्तिरेव न संशयः ॥ ४३ ॥

भक्तिर्भुक्तिविधायिनी भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य हो !

लोकाः कामदुर्धाधिपद्मयुगलं सेवध्वमत्युत्सुकाः ।

विष्णोस्तव परं पदं मङ्गलोकम् ॥ ४० ॥

अविद्याकृतबन्धन उवार ॥ ४१ ॥

विशेषे साधनान्मर्षान्तरं न्यस्यति किमिति श्रीरामे प्रसन्ने हि दुर्लभं
जनेन विशेष साधनोपपादकत्वेनाह यदधमजन्मा श्वर्यपि रामे प्रसन्ने
सुक्तिमाप ॥ ४२ ॥

सुक्तिं यान्तीति किं पुनर्ब्रह्मविद्वन्मय यतस्तद्भक्तिर्भुक्तिरेव अनेन
रूपकेण सर्वथा गत्या सुक्तिजनकत्वं सूचितम् ॥ ४३ ॥

यतो रामचन्द्रस्य भक्तिर्भुक्तिदा यतो रामस्य कामदुर्धं अरण्यपद्मयुगलं
देशे तद्विशेषेऽत्युत्सुका आत्मुत्प्रेषणावन् बन्धनानामकारामशानविशेष-
भूता अज्ञानस्यैव तन्मन्त्रमन्त्रारस्यैव जगद्विकारं भक्त्यविततिं भक्त्यसम्पदं तद्व्या

नानाज्ञानविशेषमन्तविततिं त्यक्त्वा सुदूरे स्थं ।

रामं श्वासतनुं स्मरारिहृदये भान्तं भजध्वं बुधाः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमागङ्गेवरसम्वादे अरण्यकाण्डे

दशमः सर्गः ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

भक्तमतिशयेन रामं भजन्तु तत्र हेतुगर्भं विशेषणं स्मरारिहृदयेभान्तम्
स्मरारिः शिवः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमत्सुकेशराजवि० श्रीरामवर्धनः कृतान-

ध्यात्मरामायणे सेतौ अरण्यकाण्डे

दशमः सर्गः

अध्यात्मरामायणम् ।

—५३६—

किष्किन्याकाण्डम् ।

प्रथम सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

ततः सलच्छणो रामः शनैः पम्पासरस्तटम् ।
आगत्य सरसा श्रेष्ठं दृष्ट्वा विस्मयमाचरौ ॥ १ ॥
क्रोशमात्रं सुविस्तीर्णमगाधमलशम्बरम् ।
उत्फुल्लाम्बुजकङ्कारकुमुदोत्पलमण्डितम् ॥ २ ॥
हंसकारण्डयाकीर्णं चक्रयाकादिशोभितम् ।
जलकुक्षुटकोयटिकौस्तुभादोपनादितम् ॥ ३ ॥
नानामुष्मलताकीर्णं नानाफलसमावृतम् ।
सतां मनः स्खलजलं पद्मकिजल्कयासितम् ॥ ४ ॥
तत्रोपस्पृश्य सलिलं पीत्वा त्रमहरं विभुः ।
सानुजः सरससीरे शीतलेन पथा ययौ ॥ ५ ॥

तत इति सरसा श्रेष्ठं पम्पासर ॥ १ ॥

विस्मयहेतुमाह क्रोशमात्रमिति अगाधमलशम्बरं 'नीरवीराम्बुशम्बर'
इति शम्बरं अम्बुजं पद्मकङ्कारलक्ष्मिण एतत्सत्त्वपदेन कुसुदविशेषोऽयं ॥ २ ॥
हृत्वादयं यत्किञ्चिदेव शौस्तुभादैर्यनादितं प्रतिष्ठाभितम् ॥ ३ ॥
सतां मनोवत् स्खलजलम् ॥ ४ ॥
उपस्पृश्य छात्वा ॥ ५ ॥

वृथामूकगिरेः पार्श्वे गच्छन्तौ रामलक्ष्मणौ ।
 धनुर्बाणकरो दान्तौ जटावल्ललमण्डितौ ।
 पश्यन्तौ विविधान् वृक्षान् गिरेः शोभां सुविक्रमौ ॥ ६ ॥
 सुग्रीवस्तु गिरेर्मूर्ध्नि चतुर्भिः सह वानरैः ।
 स्थित्वा ददर्श तौ यान्तौ आहरोह गिरेः शिरः ॥ ७ ॥
 भयादाह हनूमेतं कौ तौ वीरवरौ ? सखे ! ।
 गच्छ जानीहि भद्रं ते वटुभूत्वा द्विजाकृतिः ॥ ८ ॥
 वालिना प्रेषितौ किम्वा मां हन्तुं समुपागतौ ।
 ताभ्यां सम्प्रापणं कृत्वा जानीहि हृदयं तयोः ॥ ९ ॥
 यदि तौ दुष्टहृदयौ संज्ञां कुरु कराग्रतः ।
 विनयावनतो भूत्वा एवं जानीहि निश्चयम् ॥ १० ॥
 तथेति वटुरूपेण हनूमान् समुपागतः ।
 विनयावनतो भूत्वा रामं नत्वेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 कौ युवां पुरुषय्यामौ युवानौ वीरसम्मतौ ।
 द्योतयन्तौ दिशः सर्वाः प्रभया भास्कराविष ॥ १२ ॥
 युवां त्रैलोक्यकर्त्तारविति भाति मनो मम ।

दान्तौ निम्नहीतेन्द्रियौ विविधान् वृक्षान् गिरेः शोभां च पश्यन्तौ । ६
 तौ दृष्ट्वा दृष्ट्वा च भयाद्विरेः शिरः आहरोहेत्यन्वयः ॥ ७ ॥
 भद्रमेव इति प्रेरणानिमित्तं आशीर्वादः ॥ ८ ॥

किं वालिना प्रेषितौ मां हन्तुमागतौ वा प्रयान्तौ उक्तान्येति तयो-
 र्दृष्ट्यं सम्प्रापणं कृत्वा जानीहि अन्तःकरणानुरूपत्वाद्वाचः सम्प्रापणेन
 तदिच्छयः ॥ ९ ॥

संज्ञां कुरु प्रकाशनायमिति शेषः एवं वदन्तस्य निश्चयं जानीहीत्यर्थः

युवां प्रधानपुरुषौ जगद्देव जगन्मयौ ॥ १३ ॥

मायया मानुषाकारौ चरन्ताविव लीलया ।

भूभारहरणार्थाय भक्तानां पालनाय च ॥ १४ ॥

अवतीर्णाविह परौ चरन्तौ क्षत्रियाकृतौ ।

जगत्स्थितिलयौ सर्वं लीलया कर्तुमुद्यतौ ॥ १५ ॥

स्यतन्त्रौ प्रेरकौ सर्वहृदयस्याविहेषरौ ।

नरनारायणौ लोके चरन्ताविति मे मतिः ॥ १६ ॥

श्रीरामो लक्ष्मणं प्राह पश्यैनं बटुरुपिणम् ।

शब्दशास्त्रमशेषेण श्रुतं नूनमनेकधा ॥ १७ ॥

अनेन भाषितं कृत्स्नं न किञ्चिदपशब्दितम् ।

ततः प्राह हनूमन्तं रावणो ज्ञानविग्रहः ॥ १८ ॥

अहं दाशरथी रामस्वयं मे लक्ष्मणोऽनुजः ।

सीतया भार्यया सार्द्धं पितुर्वचनगौरवात् ॥ १९ ॥

आगतस्तत्र विप्रिने स्थितोऽहं दण्डके द्विज । ।

तत्र भार्या कृता सीता रक्षसा केनचिन्मम ।

मतिः जानाति प्रधानपुरुषौ सप्तपुरुषौ नरनारायणावित्यर्थः कृष्ण-
त्वमेवाह जगद्देव इत्यादिना ॥ १३ ॥

लीलया चरन्ताविव गच्छन्ताविव वस्तुतो विभुत्वावितिहीनावदः ॥ १४ ॥

स्थितिलयौ सर्वं लीलया कर्तुमुद्यतौ रक्षसा हयस्तदितरजगतः सर्व-
स्थितौ ॥ १५ ॥

प्रेरकौ अन्तर्यामितवेत्यर्थः तदेवाह सर्वहृदयस्याविति इह लोके
चरन्तौ इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

शब्दशास्त्र व्याकरणम् ॥ १७ ॥

कृत्स्नं बह्वित्यर्थः प्राविपिह इत्यनेन विदामन्द एव भावया एव
शरीररूपेण भावीति सूचितम् ॥ १८ । १९ । २० ॥

तामन्वेष्टुमिच्छायातौ त्वं को वा कस्य वा वद ॥ २० ॥

बटुरुवाच ।

सुग्रीवो नाम राजा यो वानराणां महामतिः ।

चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सार्द्धं^१ गिरिमूर्धनि तिष्ठति ॥ २१ ॥

भ्राता कनीयान् सुग्रीवो बालिनः पापचेतसः ।

तेन निष्काशितो भार्या हृता तस्येह बालिना ॥ २२ ॥

तद्भयादृष्यमूकाख्यं गिरिमाश्रित्य संस्थितः ।

अहं सुग्रीवसचिवो बाहुपुत्रो महामते ! ॥ २३ ॥

हनुमान्नाम विख्यातो अञ्जनगर्भसम्भवः ।

तेन सख्यं त्वया युक्तं सुग्रीवेण रघूत्तम ! ॥ २४ ॥

भार्यापहारिणं हन्तुं सहायसौ भविष्यति ।

ब्रह्मानीमेव गच्छाम आगच्छ यदि रोचते ॥ २५ ॥

श्रीराम उवाच ।

अहमप्यागतस्तेन सख्यं कर्तुं कपीश्वर ! ।

सख्युहास्यापि यत्कार्यं तत्करिष्याम्यसंशयम् ॥ २६ ॥

हनुमान् स्वस्वरूपेण स्थितो राममथाब्रवीत् ।

आरोहतां मम स्कन्धौ गच्छामः पर्यतोपरि ॥ २७ ॥

य' सुग्रीवो नाम तेन नाम्ना प्रसिद्धो वानराणां राजा स गिरिमूर्धनि तिष्ठतीत्यन्वयः ॥ २१ ॥

तत्रावस्थाने हेतुमाह भ्रातेति निष्काशित ह्रीनराज्य हत भार्या-
य हृता ॥ २२ । २३ ॥

तेन सख्यन्त युक्तं समदुःखतात् न न बालिनेति भावः ॥ २४।२५ ।

तस्यापि यत्कार्यं बालिगच्छपम् ॥ २६ ॥

पर्यतोपरि गमने अभातिषयात् सख्यमारोहणमेव ॥ २७ ॥

यत्र तिष्ठति सुग्रीवो मन्त्रिभिर्वालिनो भयात् ।
 तथेति तस्याङ्गरोह स्कन्धं रामोऽथ लक्ष्मणः ॥ २८ ॥
 उत्पपात गिरेर्भूर्द्धिं क्षणादेव महाकापिः ।
 दृक्षच्छायां समाश्रित्य स्थितौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥
 हनूमानपि सुग्रीवमुपगम्य कृताञ्जलिः ।
 व्येतु ते भयमायातौ राजन् ! श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥
 श्रीघ्नमुत्तिष्ठ रामेण सख्यं ते योजितं मया ।
 अग्निं साक्षिणमारोप्य तेन सख्यं द्रुतं कुरु ॥ ३१ ॥
 ततोऽतिवृषात् सुग्रीवः समागम्य रघूत्तमम् ।
 दृक्षयाप्यां स्वयं छित्वा विष्टराय ददौ सुदा ॥ ३२ ॥
 हनूमान् लक्ष्मणायादात् सुग्रीवाय च लक्ष्मणः ।
 हर्षेण महता विष्टाः सर्व एवावतस्थिरे ॥ ३३ ॥
 लक्ष्मणस्त्ववधीत् सर्वं रामवृत्तान्तमादितः ।
 यनयासाभिगमनं सीताहरणमेव च ॥ ३४ ॥
 लक्ष्मणोक्तं वचः श्रुत्वा सुग्रीवो राममब्रवीत् ।
 अहं करिष्ये राजेन्द्र ! सीतायाः परिमार्गणम् ॥ ३५ ॥
 साहाय्यमपि ते राम ! करिष्ये शत्रुघातिनः ।
 शृणु राम ! ममादृष्टं किञ्चित्ते कथयाम्यहम् ॥ ३६ ॥

मन्त्रिभिः बधेति शेष तथेति उक्तेति शेष ॥ २८ ॥

उत्पपात उत्पद्य लगभगदर्पे स्थितौ स्वापितावित्यर्थः ॥ २९ ॥

व्येतु भयं बालिषेरित्यतिश्रुतिः प्रह्लादतमम् ॥ ३० ॥

योजितं ताभ्यामङ्गिकारं कर्तितं आरोप्य सखा ॥ ३१ ॥

विष्टराय आश्रयार्थम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शत्रुघातिनो शत्रुघ्ने साहाय्यमपि करिष्ये इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

एकदा मन्त्रिभिः सार्धं स्थितोऽहं गिरिमूर्धनि ।

विहायसा नीयमानां केनचित्प्रमदोत्तमाम् ॥ ३७ ॥

क्रोशन्ती रामरामेति दृष्ट्वास्मान् पर्वतोपरि ।

आमुच्याभरणान्याशु खोत्तरीयेण भामिनी ॥ ३८ ॥

निरीक्ष्याधः परित्यज्य क्रोशन्ती तेन रक्षसा ।

नीत्वाहं भूषणान्याशु गुहायामक्षिपं प्रभो । ॥ ३९ ॥

इदानीमपि पश्य त्वं जानीहि तव वा नवा ।

इत्युक्तानीय रामाय दर्शयामास वानरः ॥ ४० ॥

विमुच्य रामस्तद्वद्वा हा सीतेति मुहुर्मुहुः ।

हृदि निक्षिप्य तत्सर्वं करोद प्राकृतो यथा ॥ ४१ ॥

आश्वास्य राघवं भ्राता लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।

अचिरेणैव ते राम । प्राप्यते जानकी शुभा ।

वानरेन्द्रसहायेन हत्वा रावणमाहवे ॥ ४२ ॥

सुग्रीवोऽप्याह हे राम ! प्रतिज्ञा करवाणि ते ।

समरे रावणं हत्वा तव दास्यामि जानकीम् ॥ ४३ ॥

विहायसा नीयमाना प्रमदोत्तमामपश्यमिति शेषः ॥ ३७ ॥

सा च रामरामेति क्रोशन्ती आस्मान् पर्वतोपरि दृष्ट्वा खोत्तरीयेण तदेकदेहेनाभरणानि आमुच्य दृष्ट्वा पुनरस्माद्विरीक्ष्य तावदधः परित्यज्य क्रोशन्ती तेन नीता क्रोशन्क्रियया समानकर्तृकं क्त्वा अहस्य तानि गुहायामक्षिपम् ॥ ३८ । ३९ ॥

इदानीं त्वमपि पश्य तव भार्याया भवन्ति वा न भवन्ति चेति जानीहि निश्चयं कुरु ॥ ४० ॥

तत् भूषणयुक्तं वाचं खण्डं विमुच्य दृष्ट्वा भूषणानीति शेषः तत्सर्वं भूषणजानम् ॥ ४१ ॥

ते त्वया ॥ ४२ । ४३ ॥

ततो हनूमान् प्रज्वाल्य तयोरग्निसमीपतः ।

तावभौ रामसुग्रीवावग्नौ साक्षिणि तिष्ठति ॥ ४४ ॥

बाह्व प्रसार्य चालिङ्ग परस्परमकलापौ ।

समीपे रघुनाथस्य सुग्रीवः समुपाविशत् ॥ ४५ ॥

खोदन्तं कथयामास प्रणयाद्रघुनाथके ।

सखे ! ऋणु समोदन्तं बालिना यत्कृतं पुरा ॥ ४६ ॥

मयपुत्त्रोऽथ मायावी नाम्ना परमदुर्मदः ।

किष्किन्ध्या समुपागत्य बालिनं समुपाचयत् ॥ ४७ ॥

सिंहनादेन मृष्टता बाली तु तदमर्षणः ।

निर्ययौ क्रोधताम्राक्षो जघान दृढमुष्टिना ॥ ४८ ॥

बुद्ध्वाव तेन सन्निग्धो जगाम स्वगुहां प्रति ।

अनुबुद्ध्वाव तं बाली मायाविनमहं तथा ।

ततः प्रविष्टमालोष्य गुहां मायाविनं रूपा ॥ ४९ ॥

बाली भामाह तिष्ठ त्वं बहिर्गच्छास्यहं गुह्याम् ।

इत्युक्तामिच्छ स गुहां मासमेकं न निर्ययौ ॥ ५० ॥

मासादूर्ध्वं गुहाद्वारान्निर्गतं रुधिरं मृज्ज ।

१५० समीपतोऽग्निं प्रज्वाल्य हायं कुहतामित्युवाचेति शेषः ॥ ४४ ॥

बालिङ्ग परस्परं मयः । दत्तवदतामिति शेषः । सन्निवृत्तपरपक्षं दर्श-

यति समीपे इति ॥ ४५ ॥

बालिना यदुदन्तं मदिष्ये कृतं तच्छृणु ॥ ४६ ॥

नाम्ना मायावीत्यन्वयः । समुपाचयत् युद्धमेति शेषः ॥ ४७ ॥

तदाहानममेवाऽथ जघाम ॥ ४८ ॥

तेन उष्टिनातेन सन्निग्धं पेटितं तं मायाविनं मायाविनं भगुहां प्रविष्टमालोष्येत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

तद्वद्वा परितप्ताङ्गो ऋतो वालीति दुःषितः ॥ ५१ ॥

गुहाहारि शिलामेका निधाय मृदमागतः ।

ततोऽब्रुवं ऋतो वाली गुहावां रक्षसा हतः ॥ ५२ ॥

तच्छ्रुत्वा दुःषिताः सर्वे मामनिच्छन्तमप्युत ।

राज्येऽभिषेचनं चक्रुः सर्वे वानरमन्त्रिणः ॥ ५३ ॥

शिटं तदा मया राज्यं किञ्चित्कालमरिन्दम ! ।

ततः समागतो वालीमामाह पर्यं रूपा ॥ ५४ ॥

वज्रधा भर्त्सयित्वा मां निजघान च सुष्टिभिः ।

ततो निर्गत्य नगरादघायं परया भिया ॥ ५५ ॥

लोकान् सर्वान् परिक्रम्य ऋष्यमूकं समाश्रितः ।

ऋषेः शपभयात् सोऽपि नायातीमं गिरिं प्रभो ॥ ५६ ॥

तदादि मम भार्या स स्वयं भुङ्क्ते विमूढधीः ।

ऋतो दुःखेन सन्तप्तो हृतदारो हृताश्रयः ॥ ५७ ॥

यसाम्यद्य भवत्पादसंस्पर्शात् सुखितोऽस्मिहम् ।

मित्तदुःखेन सन्तप्तो रामो राजीवलोचनः ॥ ५८ ॥

ऋतो वालीति निश्चयेनेति शेषः ॥ ५१ ॥

रक्षसा हृतो वाली ऋत इति स्वप्नातीतब्रुवम् ॥ ५२ ॥

अनिच्छन्त राज्याभिषेकमिति शेषः ॥ ५३ ॥

शिटं पाण्डित पर्य आत्तद्देहिर्निग्नत्वादिवक्तव्यम् ॥ ५४ ॥

परया भिया वालिजया ॥ ५५ ॥

ऋष्यमूकं तदाख्यमिदं पर्वतम् ऋषे शपभयात् तस्मानुपदमेव स्फुटं
भविष्यति ॥ ५६ ॥

हृताश्रयः, हृतगृह ॥ ५७ ॥

सुखितोऽपि अद्य त्वादशमित्यन्ताभेनेति शेषः ॥ ५८ । ५९ ॥

हनिष्यामि तव द्वेष्यं शीघ्रं भार्यापहारिणम् ।
 इति प्रतिज्ञामकरोत् सुग्रीवस्य पुरस्तदा ॥ ५८ ॥
 सुग्रीवोऽप्याह राजेन्द्र । वाली बलवता बली ।
 कथं हनिष्यति भवान् देवैरपि दुरासदम् ॥ ६० ॥
 नृणु ते कथयिष्यामि तद्वलं बलिनाम्बर । ।
 कदाचिदुन्दुभिर्नाम महाकायो महाबलः ॥ ६१ ॥
 किष्किन्ध्यामगमद्ग्राम । महामहिषरूपधृक् ।
 सुहाय वालिनं रात्रौ समाह्वयत भीषण ॥ ६२ ॥
 तच्छ्रुत्वाऽसहमानोऽसौ वाली परमकोपन ।
 महिषं नृद्वयोर्दृत्वा पातयामास भूतले ॥ ६३ ॥
 पादेनैकेन तत्कायमाकस्यास्य शिरो मञ्चत् ।
 हस्ताभ्या भ्रामयंश्चित्वा तोलयित्वाक्षिपद्भुवि ॥ ६४ ॥
 पपात तच्छिरो राम । मातङ्गाश्रमसन्निधौ ।
 योजनात्प्रतितं तस्मान्मुनेराश्रममण्डले ॥ ६५ ॥
 रक्तवटि, पपातोच्चैर्दृष्ट्वा ता क्रोधमूर्च्छितः ।

बलवता बली सर्वेभ्यो बलवद्भ्योऽप्यधिकबलवानित्यर्थः दुरासदः बालि-
 नमिति शेषः ॥ ६० ॥

तदुबल वालिनो बलम् ॥ ६१ । ६२ ॥

असहमान इति श्लो ॥ ६३ ॥

अस्य शिरो हस्ताभ्यां भ्रामयनं योनातयानयनं चित्वा योवाहपादा
 धारादुत्पाद्य हस्ताभ्यां तोलयित्वा एतादङ्गारकमिति ज्ञात्वा भुवि अक्षिपत्
 ॥ ६४ ॥

क्षेपणेन भुवः खण्डं योजनमात्रं गत्वा ततो मातङ्गाश्रमे पपात पाताच्च
 योजनात्तन्नितादृष्टदेशात्प्रतितम् ॥ ६५ ॥

मातङ्गो बालिनं प्राह यद्यागन्तामि मे गिरिम् ॥ ६६ ॥

इतःपरं भग्नगिरा मरिष्यसि न संशयः ।

एवं गतस्तदारभ्य ऋष्यमूकं न यात्यसौ ॥ ६७ ॥

एतज्ज्ञात्वाहमप्यत्र वसामि भयवर्जितः ।

राम ! पश्य गिरिस्तस्य दुन्दुभेः पर्वतोपमम् ॥ ६८ ॥

तत्क्षेपणे यदा शक्तः शक्तस्त्वं बालिनो वधे ।

इत्युक्त्वा दर्शयामास गिरिस्तदुगिरिसन्निभम् ॥ ६९ ॥

दृष्ट्वा रामः स्मितं कृत्वा पादाद्गुष्ठेन चाक्षिपत् ।

दशयोजनपर्यन्तं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७० ॥

साधु साध्विति तं प्राह सुग्रीवो मन्त्रिभिः सह ।

पुनरप्याह सुग्रीवो रामं भक्तपरायणम् ॥ ७१ ॥

एते ताळा महासाराः सप्त पश्य रघून्तम ! ।

एकैकं चालयित्वासौ निःपत्रान् कुरुतेऽञ्जसा ॥ ७२ ॥

यदि त्वमेकबाणेन विद्धा क्षिद्रं करोषि चेत् ।

हतस्त्वया तदा बाली विश्वासो मे प्रजायते ।

तथेति धनुरादाय सायकं तत्र सन्दधे ॥ ७३ ॥

विभेदं च तदा रामः सप्ततालान्महाबलः ।

तालान् सप्त विनिर्भिद्य गिरिं भूमिं च सायकः ॥ ७४ ॥

अतस्तदानमे गिरसो गलिता रक्तवर्णिः पपात ततः क्रुद्धः स बालिनं
प्राह ॥ ६६ । ६७ ॥

एतत् ज्ञात्वा तदनमर्न ज्ञात्वा ॥ ६८ ॥

यदा यदि तस्य बाणेन दूरं क्षेपणे त्वं शक्तस्त्वर्हि त्वं बालिवधे शक्तः
॥ ६९ । ७० । ७१ ॥

चाक्षित्वा मूलतो बाहुभ्यां कम्पने । अट्टसा घनावासेन ॥ ७२ ॥

पुनरागत्य रामस्य वृणीरे पूर्ववत् स्थितः ।

ततोऽतिहर्षात् सुग्रीवो राममाहातिविस्मितः ॥ ७५ ॥

देव ! त्वं जगतां नाथः परमात्मा न संशयः ।

मत्पूर्वकृतपुण्यौघैः सद्गतोऽद्य मया सह ॥ ७६ ॥

त्वां भजन्ति महात्मानः संसारविनिवृत्तये ।

त्वां प्राप्य मोक्षसचिवं प्रार्थयेऽहं कथं भवम् ? ॥ ७७ ॥

दाराः पुत्रा धनं राज्यं सर्वं त्वन्मायया कृतम् ।

अतोऽहं देवदेवेश ! नाकाङ्क्षेऽन्यत्प्रसीद मे ॥ ७८ ॥

आनन्दानुभवं त्वाद्य प्राप्तोऽहं भाग्यगौरवात् ।

सुदृढं यतमानेन निधानमिव सत्पते । ॥ ७९ ॥

अनाद्यविद्यासंसिद्धं बन्धनं हिन्त्रमद्य नः ।

यज्ञदानतपःकर्मपूर्तेष्टादिभिरप्यसौ ॥ ८० ॥

न जीर्यते पुनर्दाढ्यं भजते संसृतिः प्रभो ! ।

क्षिप्रं करोमि सप्तरूपीति शेषः ॥ ७३ । ७४ । ७५ ॥

एवमाद्यैककर्मणा राम परमात्मानं ज्ञात्वा लीति देवेति सङ्गतिं भवति

प्राप्तः ॥ ७६ ॥

मोक्षसचिवं मोक्षप्रदत्वात्तत्त्वचिवं भव संसारम् ॥ ७७ ॥

‘ अथ हारपुत्रादिकं त्वन्मायाकृतत्वेन मायिकत्वात्तत्त्वाद्देवतो मा

निवर्त्तयेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

सुदृढं भूमिं क्षमता यथा निधानं यथापि प्राप्तो भवति एवमहं

आनन्दानुभवं तद्रूपं त्वा प्राप्तः ॥ ७९ ॥

अनाद्यविद्यासंसिद्धं निष्कलं विषयवाचनाद्वयं बन्धनं संसारप्रवर्त्तकं

नान्धित्वं नष्टं अस्मिन् भगवद्दर्शनस्याधिक्यमाह यज्ञेत्यादि यज्ञादिभिरप्य-

सौ सृष्टिस्तत्कारणं विषयवाचनाद्वयं बन्धनं न जीर्यति अपि तु दार्षभेन

त्वत्पाददर्शनात् सद्यो नाशमेति न संशयः ॥ ८१ ॥

क्षणाद्वैमपि यच्चित्तं त्वयि तिष्ठत्यचक्षलम् ।

तस्याज्ञानमनर्थानां मूलं नश्यति तत्क्षणात् ॥ ८२ ॥

तत्तिष्ठतु मनो राम ! त्वयि नान्यत्र मे सदा ॥ ८३ ॥

रामरामेति यद्वाणी मधुरं गायति क्षणम् ।

स ब्रह्मज्ञा सरापो या मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ८४ ॥

न काङ्क्षेऽरिजयं राम ! न च दारसुखादिकम् ।

भक्तिमेव सदा काङ्क्षे त्वयि बन्धविमोचनीम् ॥ ८५ ॥

त्वन्मायाकृतसंसारस्वदंशोऽहं रघून्मम ! ।

स्वपादभक्तिमादिश्य त्राहि मां भवसङ्घातात् ॥ ८६ ॥

पूर्वं मित्रार्थदासीनास्त्वन्मायाहतचेतसः ।

आसन्मेऽद्य भवत्पाददर्शनादेव राख्य ॥ ८७ ॥

सर्वं ब्रह्मैव मे भाति क्व मितं क्व च मे रिपुः ।

यावत्त्वन्मायया बहुलावदगुणविशेषता ॥ ८८ ॥

भजते त्वत्परदर्शनात् सदास्तदाशमेति ॥ ८९ ॥ ९० ॥

यच्चित्तं यस्य वित्तं तस्यानर्थानां नानासंस्कृतिरूपाणां मूलमज्ञानं
नश्यतीत्यनय ॥ ८२ ॥

मे मन सदा त्वयि तिष्ठतु ॥ ८३ ॥

यस्य वाणी त्वन्नाम गायति स मुच्यते ॥ ८४ ॥

बन्धस्य संसारकारणस्य मोचनीम् ॥ ८५ ॥

त्वन्मायया कृत संसारो यस्य सः स्वदंशः त्वत्प्रतिबिम्बरूपत्वात् अतः
स्वपादयोर्भक्तिमादिश्य दत्त्वा त्राहि ॥ ८६ ॥

त्वन्मायाहतचेतसः इतः पूर्वं मित्रादय आसन् अद्य तु त्वत्पाददर्शनात्
सर्वं ब्रह्मैवेति भातीत्यनय ॥ ८७ ॥

गुणविशेषता सत्त्वादिगुणविशेषवत्त्वेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

सा यावदस्ति नानात्वं तावद्भवति नान्यथा ।

यावन्नानात्वमज्ञानात्तावत्कालकृतं त्रयम् ॥ ८८ ॥

अतोऽविद्या मुपास्ते यः सोऽन्वतमसि मज्जति ।

मायामूलमिदं सर्वं पुच्छदारादिवन्धनम् ।

अतोत्सारय मायां त्वं दासीं तव रघूत्तम ! ॥ ८९ ॥

त्वत्पादपद्मार्पितचित्तवृत्ति-

स्वन्धामसङ्गीतकथास्तु वाणी ।

त्वद्भक्तसेवानिरतो करौ मे

त्वदङ्गसङ्गं लभतां मदङ्गम् ॥ ९० ॥

त्वन्मूर्तिभक्तान् स्वगुरुं च चक्षुः

पश्यत्वजस्त्वं स शृणोतु कर्णः ।

त्वज्जन्मकर्माणि च पादयुग्मं

ब्रजत्वजस्त्वं तव मन्दिराणि ॥ ९१ ॥

अङ्गानि ते पादरजोविमिश्र-

तीर्थानि विभ्रत्वहिमत्तुकेतो ! ।

सा गुणविशेषता नानात्वं सङ्गन्धिव्यायुदासीनत्वस्यो भेद कालकृतं
भव सृष्ट्युत्पत्तम् ॥ ८८ ॥

अत आविद्यामिति श्लेढ अत उच्चारयेति श्लेढ- (अभिरार्प) ॥ ८९

त्वत्पादपद्मवोरर्पिता चित्तवृत्तियेन स ईदृशोऽङ्ग भूयासमिति शेष-
त्वद्याभविषयसङ्गीतकथास्तु वाणी निरता तिष्ठतित्वन्वय स्वद्भक्ताना सेवाया
निरतो तत्परौ ॥ ९० ॥

त्वन्मूर्तिभक्तान् त्वन्मूर्त्तयश्च तद्भक्ताश्च तान् स कर्णः तज्जन्मानि मायि
कानि तत्त्वज्जन्माणि च शृणोतिव्यन्वयः ॥ ९१ ॥

शिरस्त्वदीयं भवपद्मजाद्यै-

र्जुनं पदं राम । नमत्वजस्रम् ॥ ८३ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमासहेयरसम्वादे किष्किन्याकाण्डे
प्रथम सर्गः ।

— —

अहिनामुक्तो गदहध्वज मे शिरस्त्वदीय शिवमङ्गाद्यैः । सेवित पदं
नमस्तु ॥ ८३ ॥

इति श्रीमत्सुकेशराजविप्रदुह्यसम्भवेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण
कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किन्याकाण्डे
प्रथम सर्गः ।

— —

,

अथ द्वितीय सर्गः ।

इत्थं स्वात्मपरिष्वङ्गनिर्धूताशेषकल्मषम् ।

रामः सुग्रीवमालोक्य सखितं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

मायां मोहकरीं तस्मिन्वितन्वन् कार्यसिद्धये ।

सखे ! त्वदुक्तं यत्तन्मां सत्यमेव न संशयः ॥ २ ॥

किन्तु लोका वदिष्यन्ति मामेवं रघुनन्दनः ।

कृतवान् किं कपीन्द्राय सत्यं कृत्वाग्निसाक्षिकम् ॥ ३ ॥

इति लोकापवादो मे भविष्यति न संशयः ।

तस्मादाह्वय भद्रं ते गत्वा युद्धाय बालिनम् ॥ ४ ॥

वाणेनैकेन तं कृत्वा राज्ये त्वामभिषिष्ये ।

तथेति गत्वा सुग्रीवः किष्किन्धोपवनं द्रुतम् ॥ ५ ॥

कृत्वा यद्वं महानादं तमाह्वयत बालिनम् ।

तच्छ्रुत्वा भ्रातृनिदं रोषताम्वविलोचनः ॥ ६ ॥

निर्जगाम गृहाच्छीघ्रं सुग्रीवो यत्र धानरः ।

‘स्वात्मपरिष्वङ्ग’ अशरीरानिद्वन्द्वं तेन दूरीकृतज्ञेयकार्यं सति तमिति
आयाया भगवता मरुपत्नेन स्मितद्वारा मायया तदावरणम् ॥ १ ॥

कार्यं ‘राज्यवध’ यस्यां प्रति त्वदुक्तं त्वयोक्तं त्वत्त्वमेव ॥ २ ॥

रघुनन्दन- अग्निसाक्षिकं सत्यं कृत्वा कपीन्द्राय तदुपकारकं किं
कृतवानित्येव लोका मा वदिष्यन्ति अतस्त्वदुपकार मेऽवश्यं कर्तव्यं इति
शेषः ॥ ३ ॥

उक्तमेव दार्ष्ट्याय पुनराह इतीति भद्रं ते इत्यनेन मदाग्राहरणे
एव ते भद्रं नाप्येति सूचितम् ॥ ४ ॥

तथेतीत्यर्थं प्रतिपादयति शेषः ॥ ५ ॥

महानादम् महाप्रतिध्वनिजनकं आह्वयत अर्द्धया शब्दितवान् । ६ । ७

तमापतन्तं सुग्रीवः शीघ्रं यक्षस्यताडयत् ॥ ७ ॥

सुग्रीवमपि मुष्टिभ्यां जघान क्रोधमूर्च्छितः ।

वाली तमपि सुग्रीव एवं क्रुद्धौ परस्परम् ॥ ८ ॥

अयुध्येतामेकरूपौ दृष्ट्वा रामोऽतिविस्मितः ।

न सुमोघ तदा वाणं सुग्रीववधशङ्कया ॥ ९ ॥

ततो दुद्राव सुग्रीवो वमन् रक्तं भयाकुलः ।

वाली स्वभवनं यातः सुग्रीवो राममब्रवीत् ॥ १० ॥

किं मां घातयसे राम ! शत्रुणा भ्रातरूपिणा ? ।

यदि मङ्गनने वाष्प्या त्वमेव जहि मां विभो ॥ ११ ॥

एवं मे प्रत्ययं कृत्वा सत्यवादिन् रघूत्तम ! ।

उपेक्षसे किमर्थं मां शरणागतवत्सल ! ॥ १२ ॥

श्रुत्वा सुग्रीववचनं रामः साश्रुविलोचनः ।

घालिञ्च मास्य भैपीत्स्वं दृष्ट्वा वामेकरूपिणौ ॥ १३ ॥

मित्रघातित्वमाशङ्क्य मुक्तवान् सायकं नहि ।

इदानीमेव ते चिह्नं करिष्ये भ्रमशान्तये ॥ १४ ॥

गत्वाह्वय पुनः शत्रुं हतं द्रक्ष्यसि वालिनम् ।

रामोऽहं त्वां शपे भ्रातर्हनिष्यामि रिपुं क्षणात् ॥ १५ ॥

एकरूपौ समानाकारौ अतएव रामो वाणं न सुमोघ ॥ ८ । १० ॥

जहि शस्त्रेणेतिशेषः ॥ ११ ॥

प्रत्ययं कृत्वा विश्वाससत्यादा सत्यवादिद्रिष्ट्याटिराक्षेपः ॥ १२ ॥

युवां समानाकारौ दृष्ट्वा मित्रघातशङ्कयाऽहं सायकं न मुक्तवानित्य-

न्ययः ॥ १३ ॥

भ्रमशान्तये भ्रमशान्तिफलकम् ॥ १४ ॥

अहं राम इत्यनेनस्वस्याभिध्यामाधित्वं सूचितं त्वां शपे यदि नहनि-

ष्यामि तर्हि मित्रस्य तत्रैव शपथ इत्यर्थः ॥ १५ ॥

दत्ताश्वस्य स सुग्रीवं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 सुग्रीवस्य गले पुष्पमालामासुच्य पुष्पिताम् ॥ १६ ॥
 प्रेयस्य मञ्जुभाग । सुग्रीवं वालिनं प्रति ।
 लक्ष्मणस्तु तदा बद्धा गच्छ गच्छेति सादरम् ॥ १७ ॥
 प्रेययामास सुग्रीवं सोऽपि गत्वा तथाकरोत् ।
 पुनरप्यद्भुतं शब्दं कृत्वा वालिनमाह्वयत् ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा विस्मितो बाली क्रोधेन सज्जता व्रतः ।
 बद्धा परिकरं सम्यक् गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥
 गच्छन्तं वालिनं तारा गृहीत्वा निपिपेध तम् ।
 न गन्तव्यं त्वयेदानीं शङ्का मेऽतीव जायते ॥ २० ॥
 इदानीमेव ते भग्न, पुनरायाति सत्वरः ।
 सहायो बलवासास्य कश्चिन्नूनं समागतः ॥ २१ ॥
 बाली तामाह हे सुम्नु शङ्का ते व्येतु तद्गता ।
 प्रिये ! करं परित्यज्य गच्छ गच्छामि तं रिपुम् ॥ २२ ॥
 हत्वा शीघ्रं समायास्ये सहायस्य को भवेत् ।
 सहायी यदि सुग्रीवस्ततो हत्वोभयं क्षणात् ॥ २३ ॥
 आयास्ये मा शुचः शूरः कथं तिष्ठेद् गृहे रिपुम् ।
 ज्ञात्वाप्याह्वयमानं हि हत्वा यास्यामि सुन्दरि ! ॥ २४ ॥

पुष्पिता माला आसुच्य सम्बन्ध प्रेयतामित्यन्य ॥ १६ । १७ । १८
 परिकर कच्छपन्थादिरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥

ते त्यक्तो भग्न पुनरायाति गर्जन्युद्गारमाह्वयति ॥ २१ ॥

तद्गता सुग्रीवसहायविषया कर परित्यज्य गच्छ अन्न पुरमितियेष ॥ २२ ॥

यतो रक्षितुं कोवितार्यो कमस्य सहायो भवेदित्यन्य ॥ २३ ॥

आह्वयमान रिपु ज्ञात्वापि शूर कथं तिष्ठेद् अतस्तं हत्वा

तारोवाच ।

मत्तोऽन्यच्छृणु राजेन्द्र ! श्रुत्वा कुरु यथोचितम् ।
 आह मामद्भुतः पुत्तो मृगयायां श्रुत वचः ॥ २५ ॥
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान् रामो दाशरथिः किल ।
 लक्ष्मणेन सह भ्राता सीतया भार्यया सह ॥ २६ ॥
 आगतो दण्डकारण्यं तत्र सीता हृता किल ।
 रावणेन सह भ्राता मार्गमाण्डोऽथ जानकीम् ॥ २७ ॥
 आगतोऽप्यमूकाद्रिं सुग्रीवेण समागतः ।
 चकार तेन सुग्रीवः सख्यं चानलसाक्षिकम् ॥ २८ ॥
 प्रतिज्ञां कृतवान् रामः सुग्रीवाय सलक्ष्मणः ।
 वालिनं समरे हत्वा राजानं त्वां करोम्यहम् ॥ २९ ॥
 इति निश्चित्य तौ यातौ निश्चितं शृणु मद्बचः ।
 इदानीमेव ते भग्नः कथं पुनरुपागतः ॥ ३० ॥
 अतस्त्वं सर्वथा वैरं त्यक्त्वा सुग्रीवमानय ।
 यौवराज्येऽभिपिच्छाशु रामं त्वं शरणं ब्रू ॥ ३१ ॥
 याहि मामद्भुतं राज्यं कुलञ्च हरिपुङ्गव ! ।

अत्रायास्यामि इति श्लो० ॥ २४ ॥

यन्मामद्भुतो मृगयायां श्रुतं वच आह तच्छ्रुत्वा यथोचितं कुरु ॥ २५ ॥
 रावणेन सीता हृता तां सह भ्राता मार्गमाण्डोऽप्यमूकाद्रिमा-

गतः ॥ २७ ॥

समागतः संभोजितः सख्यश्च तेन चकार ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति निश्चित परस्परसाहाय्यं प्रतिज्ञाय यातौ अत्रायास्यामिति
 श्लेषः तस्माद्विहितं निश्चिनार्थकं मे वच, शृणु इदानीमेवेत्यादरेऽप्येति
 आदि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इत्युक्त्वाशुमुखी तारा पादयोः प्रणिपत्य तम् ॥ ३२ ॥

हस्ताभ्या चरणौ धत्वा कुरोद भयविह्वला ।

तामालिङ्ग्य तदा वाली सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

स्त्रीस्वभावाद्भिभेयि त्वं प्रिये । नास्ति भयं मम ।

रामो यदि समायातो लक्ष्मणेन समं प्रभुः ॥ ३४ ॥

तदा रामेण मे स्नेहो भविष्यति न संशयः ।

रामो नारायणः साक्षादवतीर्णोऽखिलप्रभुः ॥ ३५ ॥

भूभारहरणार्थाय श्रुतं पूर्वं मयानघे । ।

स्वपक्षः परपक्षो वा नास्ति तस्य परात्मनः ॥ ३६ ॥

आनेष्यामि गृहं साध्वि । नत्वा तच्चरणांस्तुजम् ।

भजतोऽनुभजत्येव भक्तिगम्यः सुरेश्वरः ॥ ३७ ॥

यदि स्वयं समायाति सुग्रीवो हन्मि तं क्षणात् ।

यदुक्तं यौवराज्याय सुग्रीवस्याभिपेक्षनम् ॥ ३८ ॥

कथमाह्वयमानोऽहं युदाय रिपुणा प्रिये । ।

शूरोऽहं सर्वलोकानां सम्मतः शुभलक्षणे । ॥ ३९ ॥

भीतभीतमिदं वाक्यं कथं वाली वदेत्प्रिये ।

कुलं वामरकुलम् ॥ ३२ । ३३ । ३४ ।

स्नेहो भविष्यति सुप्रीवोऽपि मम रामकार्ये समर्थतादिति भावः ॥ ३५ ॥

स्वपक्ष परपक्षाभावे हेतुर्गमं विशेषणं परात्मन इति तत्र सर्वत्र मम

म इति ध्वनितम् ॥ ३६ ॥

भजत भक्तानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदि भयमिति आह्वय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कथं तद्भिभेधेन कुर्यामिति शेषः यतो ह सर्वलोकानां सम्मतः शूरे

॥ ३९ ॥

तस्माच्छोकं परित्यज्य तिष्ठ सुन्दरि ! वेश्मनि ॥ ४० ॥

एवमाश्वास्य तारां तां शोचन्तीमश्रुलोचनाम् ।

गतो वाली समुद्युक्तः सुग्रीवस्य वधाय सः ॥ ४१ ॥

दृष्ट्वा वालिनमायान्तं सुग्रीवो भीमविक्रमः ।

उत्पपात गले बद्धपुष्पमालः पतद्भवत् ॥ ४२ ॥

सुष्टिभ्यां ताडयामास वालिनं सोऽपि तं तथा ।

अहन्वाली च सुग्रीवं सुग्रीवो वालिनं तथा ॥ ४३ ॥

रामं विलोकयन्नेव सुग्रीवो युयुधे युधि ।

इत्येवं युध्यमानौ तौ दृष्ट्वा रामः प्रतापवान् ॥ ४४ ॥

बाणमादाय दृणीरादैर्द्रुं धनुषि सन्दधे ।

आलस्य कर्णपर्यन्तमदृश्यो दृक्षत्खण्डगः ॥ ४५ ॥

निरीक्ष्य वालिनं सम्यग्लक्ष्यं तद्गृह्यं हरिः ।

उत्ससर्जार्शनिसमं महावेगं महाबलः ॥ ४६ ॥

विभेद् सशरो बद्धो वालिनः कम्पयन्महीम् ।

उत्पपात महाशब्दं सुधनुं च निपपात च ॥ ४७ ॥

बाधो भीतभीतं आत्यन्तभयसूचकमिदं वाक्यं कथं वदेत् ॥ ४० । ४१ ॥

उत्पपात युद्धाय तत्संस्तुतिमिति शेषः ॥ ४२ ॥

अहन् हतवान् ॥ ४३ ॥

रामं विलोकयन् शीघ्रमेतं लक्ष्येति दृष्ट्वा ध्वंसयन् ॥ ४४ ॥

येन्द्रे धनुषि आगस्त्यदत्ते येन्द्रमिति पाठे येन्द्रास्ताभिर्मन्त्रितमित्यर्थः-

दृक्षत्खण्डगः दृक्षत्समूहम् ॥ ४५ ॥

तत् गृह्यं लक्ष्यं लक्ष्येति शेषः ॥ ४६ ॥

बद्धो कम्पयन् सशरो रामधनुं धकाधात् महाशब्दं सुधनुं उत्पपात
आकाशे इति शेषः ततः च निपपात वालिबन्धुं ततस्तद्भिभेदः ॥ ४७ ॥

तदा सुहृत्तं निःसंज्ञो भत्वा चेतनमाप सः ।

ततो वाली दृष्ट्याग्रे रामं राजीवलोचनम् ।

धनुरालम्ब्य वामेन हस्तेनान्येन सायकम् ॥ ४८ ॥

विभ्राणं चीरवसनं जटामुकुटधारिणम् ।

विशालवक्षसमन्त्राजहनमालाविभूषितम् ॥ ४९ ॥

मीनचार्पायतभुजं नवदूर्वादलच्छविम् ।

सुग्रीवलक्ष्मणाभ्या च पार्श्वयोः परिवेष्टितम् ॥ ५० ॥

विलोक्य जनकैः प्राञ्च वाली रामं विगर्हयन् ।

किं मयापकृतं ? राम । तव येन हतोऽस्त्ररहम् ॥ ५१ ॥

राजधर्ममविज्ञाय गर्हितं कर्म ते स्तुतम् ।

दृक्ष्वण्डे तिरो भूत्वा त्यजता मयि सायकम् ॥ ५२ ॥

ययः किं लभ्यसे राम । चीरवत् स्तुतसद्वरः ।

यदि क्षत्रियदायादो मनोर्विशसमुद्भवः ॥ ५३ ॥

तदा वचोभेदभावे चेतन चैतन्यम वामेन धनुरन्येन सायकमन्यमा-
नमस्त्विति चेत् ॥ ४८ ॥

वक्षसि वनमाना कण्टमारुह्याजानुमाना वनमाणा तदा विभूषि-
तम् ॥ ४९ । ५० ॥

विगर्हयन् कुक्षयन् ॥ ५१ ॥

राजधर्ममिति तिरोभूयान्येन बुद्ध कर्तुं वाचयात् कृतत्वाद् राम
धर्म इति भाव व्यवधार आर्थ ॥ ५२ ॥

चीरवत् स्तुतसद्वरश्च यो हता ययो नश्यसे किम् क्षत्रियदायादेति
भाव यदि ते क्षत्रियदायादाद्यभिधानमदा जे मया नमस्तं युद्ध कृत्वा
तत्फलं ययो नश्य वा पाशसे प्राप्नो भवे अन्यार्थेन्यमद्वयोरेणापदान-
रयता रयते ॥ ५३ ॥

युहं कृत्वा समर्घं मे प्राश्यासे तत्फलं तदा ।

सुग्रीवेण कृतं किं ते ? मया वा न कृतं किमु ? ॥ ५४ ॥

रावणेन हृता भार्या तव राम ! महाबने ।

सुग्रीवं शरणं यातस्तदर्थमिति श्रुत्युम ॥ ५५ ॥

वत राम ! न जानीये महलं लोकविश्रुतम् ।

रावणं सकुलं बद्धा ससीतं लङ्कया सह ॥ ५६ ॥

आनयामि मुञ्चन्तार्धाद्यदि चेच्छामि रावण ! ।

धर्मिष्ठ इति लोकेऽस्मिन् कथ्यसे रघुनन्दन ! ॥ ५७ ॥

वानरं व्याधवद्वत्त्वा धर्मं कं लप्स्यासे वद ।

अभक्ष्यं वानरं मांसं हत्वा मां किं करिष्यसि ? ॥ ५८ ॥

इत्येवं बद्धभाषन्तं वालिनं रावणोब्रवीत् ।

धर्मस्य गोप्ता लोकेऽस्मिंश्चरामि स शरासनः ॥ ५९ ॥

अधर्मकारिणं हत्वा संद्धर्मं पालयाम्यहम् ।

दुहिता भगिनी भ्रातृभार्या चैव तथा स्त्रिया ॥ ६० ॥

समा यो रमते तासामेकामपि विमूढधीः ।

पातकी स तु विज्ञेयः सवध्यो राजभिः सदा ॥ ६१ ॥

कृतं उपकृतमित्यर्थः ॥ ५४ । ५५ । ५६ । ५७ ॥

कं धर्मं कं धर्मकृता कीर्तिम् ऐहिकमपि न महधे इत्याह अम-
श्रमिति ॥ ५८ ॥

इत्येवं बद्धभाषन्तं असम्बद्धं प्रलपन्मित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अधर्मेति सद्धर्मरक्षणाद्वत्त्वादधर्मकारिवधस्य न दोषत्वमिति भावः अध-
र्मकारित्वं वालिनः समर्थयते दुहितेत्यादि भ्रातृ कनिष्ठस्येति शेषः ॥ ६० ॥

एतां सर्वां समास्तुल्यालासा मध्ये यो विमूढधीरपि एका रमते समा-
तकी ज्ञेयः विमूढधीरपोत्यनेनाशानाम् दोष इति परिहृत्य इदमर्थस्याशाना-

त्वन्तु भ्रातुः कनिष्ठस्य भार्याया रमसे बलात् ।
 अतो मया धर्मविदा हतोऽसि वनगोचर । ॥ ६२ ॥
 त्वं कपित्वाञ्चजानीषे मृहान्तो विचरन्ति यत् ।
 लोकं पुनाना. सञ्चारैरतस्तान्नातिभाषयेत् ॥ ६३ ॥
 तच्छ्रुत्वा भयसन्त्रसो ज्ञात्वा रामं रमापतिम् ।
 वाली प्रणम्य रमसाद्रामं वचनमब्रवीत् ॥ ६४ ॥
 राम राम । महाभाग । जाने त्वा परमेश्वरम् ।
 अजानता मया किञ्चिदुक्तं तत् क्षन्तुमर्हसि ॥ ६५ ॥
 साक्षात्त्वच्छरधातेन विशेषेण तयाग्रतः ।
 त्यजाम्यस्त्र्महायोगिदुर्लभं तव दर्शनम् ॥ ६६ ॥

नात्करणेऽपि महानेव दोष अतएव तस्य वधपर्यन्तो दण्ड इत्याह मध्व-
 दति ॥ ६१ ॥

ननु भद्रव्याधिकारिक शान्त ननु तिर्धगादिविषयमतस्तिरयामका-
 कोऽत्र दोष इति चेत् ऋणु तिरयामनधिकारो हि अजानतात् तद्वा-
 बाण्यादिषु स्वयं प्रतिभातवदत्वात् द्वागत्याह एव च कर्तव्याहर्षक-
 नवतामकर्तव्यत्वे दोषो भवत्येवातएवेन्द्रादीनामहल्याद्यतिक्रम-
 श्रुति चद्रष्टते देवानां यथाद्यनधिकारस्तु यजनीयदेवता-
 अतएव ऋद्धविद्यायाभिन्दूनीनामप्यविकार श्रुतिषु न्यूनत इत्ये-
 तोऽभिप्रायः ॥ ६२ ॥

११३ मदिन्द्या दोषान्तरभागपि तं आरम्भे इत्याह ॥ ६३ ॥
 सञ्चारैर्नोक्त पुनाना महान्तो विचरन्ति यत् यतोऽतस्तान्नाति-
 त्वं तु एव सञ्चारोक्ति न जानीषे इत्यस्य विचरन्ति इ-
 त्याहमविलोककणार्थ एवायं भयं सञ्चार इति ॥ ६४ ॥

अजानता त्वनीय परमेश्वरत्वमपाननेर्हं ॥ ६५ ॥

तदापत इति त्वत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं वशाग्रत इ-
 त्वाह महायोगिनामपि दुर्लभम् ॥ ६६ ॥

यन्नाम विवशो गृह्णन् म्रियमाणः परं पदम् ।
 याति साक्षात् स एषाद्य मुमूर्षोर्मे पुरः स्थितः ॥ ६० ॥
 देव ! जानामि पुरुषं त्वां श्रियं जानकीं शुभाम् ।
 रापणस्य वधार्थाय जातं त्वां ब्रह्मणार्थितम् ॥ ६८ ॥
 अतुजानीहि मां राम ! यान्तं त्वत्पदमुत्तमम् ।
 मम तुल्यबले बाले अद्भुदे त्वं दया कुरु ॥ ६९ ॥
 विगल्यं कुरु मे राम ! हृदयं पाणिना स्पृशन् ।
 तथेति वाणमुद्धृत्य रामः पस्पर्य पाणिना ।
 त्यक्त्वा तद्धानरं देहममरेन्द्रोऽभवत् क्षणात् ॥ ७० ॥
 बाली रघूत्तमशराभिहतो विवशो
 रामेण शीतलकरेण मुखाकरेण ।
 सद्यो विमुच्य कपिदेहमवगम्य लभ्यं
 प्राप्तः परं परमहंसगणैर्दुरापम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमदध्यात्मराम यणे उक्तामहेश्वरमन्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे
 द्वितीय सर्गः ।

विवशः पुत्रादिममताक्रान्तोऽपि साक्षात्वा पश्यतो म्रियमाणस्य पर-
 मपदप्राप्तिरिति किं ब्रह्मण्यमित्यर्थः ॥ ६० । ६८ । ६९ ॥

अमरेन्द्रो अभवत् तदशत्वात्तत्रैव सद्यसापेत्यर्थः ॥ ७० ॥

विमृष्टं स्पृष्ट इति यावत् परम पदमेन्द्रं पद अधिकारान्ते मुक्तिदत्ता-
 नस्यापि परमपदत्वेन व्यवहारः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमत्सुकनराजविषयुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः
 जनाथ-ध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे
 द्वितीय सर्गः ।

अथ तृतीयः सर्गः ।

निहतो वालिनि रणे रामेण परमात्मना ।
 दुद्रुवुर्बानराः सर्वे किष्किन्ध्यां भयविह्वलाः ॥ १ ॥
 तारामूर्चुर्महाभागे ! हतो वाली रणाजिरे ।
 अद्भुतं परिरक्षाद्य भन्तिणः परिनोदय ॥ २ ॥
 चतुर्द्वारकपाटादीन् बद्धा रक्षामहे पुरीम् ।
 बानराणां तु राजानमद्भुतं कुरु भामिनि ! ॥ ३ ॥
 निहतं वालिनं श्रुत्वा तारा शोकविमूर्च्छिता ।
 अताडयत् स्वपाणिभ्यां शिरोवक्षत्र भूरिशः ॥ ४ ॥
 किमद्भुदेन राज्येन नगरेण घनेन वा ? ।
 दूदानीमेष निधनं यास्यामि पतिना सह ॥ ५ ॥
 प्लुत्युक्ता त्वरिता तत्र रुदन्ती मुक्तमूर्धजा ।
 ययौ तारातिशोकात्ता यत्र भर्तृकलेवरम् ॥ ६ ॥
 मत्तितं वालिनं दृष्ट्वा रक्तैः पांशुभिरावृतम् ।
 रुदती नाथनाथेति मतिता तस्य पादयोः ॥ ७ ॥
 करुणं विलपन्ती सा ददर्श रघुनन्दनम् ।
 राम ! मां जहि बाणेन येन वाली हतस्त्वया ॥ ८ ॥

निहत इति ॥ १ ॥

परिनोदय नगरादिरक्षामिति शेषः ॥ २ ॥

चतुर्द्वारकपाटादीनि च आदिना चत्स्रानेकद्वारकपाटपरिधादिसंपदः
 ॥ १ ॥ ॥ ॥

निधनं यास्यामि यश्चिदनेनेति शेषः ॥ ५ । ६ । ७ ॥

येनेति येन बाणेन वाभी इतलेन बाणेन मां जहि अन्वयरोरभूत-
 तदा तत्स्यशेष्य भवतुत्यावहत्यादिति भावः ॥ ८ । ९ ॥

गच्छामि पतिसालोक्यं पतिर्मांभिकाङ्क्षते ।
 स्वर्गेऽपि न सुखं तस्य मां विना रघुनन्दन ! ॥ ८ ॥
 पत्नीवियोगजं दुःखमनुभूतं त्वयानघ ! ।
 बालिने मां प्रयच्छाशु पत्नीदानफलं भवेत्(१) ॥ १० ॥
 सुग्रीव ! त्वं सुखं राज्यं दापितं बालिघातिना ।
 रामेण रुमया सार्द्धं भुञ्क्ष्व सापत्नवर्जितम् ॥ ११ ॥
 इत्येवं विलपन्तीं तां तारां रामो महामनाः ।
 सान्त्वयामास हयथा तत्त्वज्ञानोपदेशतः ॥ १२ ॥

श्रीराम उवाच ।

किं भीरु ! शोचसि व्यर्थं ? शोकस्याविषयं पतिम् ।
 पतिसत्त्वायं देहो वा जीवो वा वद तत्त्वतः ॥ १३ ॥
 पञ्चात्मको जड़ो देहस्त्वक्कांसरुधिरास्थिमान् ।
 कालकर्मगुणोत्पन्नः सोऽप्यास्तेऽद्यापि ते पुरः ॥ १४ ॥
 मन्यसे जीवमात्मानं जीवसार्द्धं निरामयः ।
 न जायते न म्रियते न तिष्ठति न गच्छति ॥ १५ ॥

पत्नीदानफलमिति तेन धर्मेण त्वयापि पत्नीसामो भविष्यतीति भावः ॥
 बालिघातिना रामेण दापितं बालिनेति शेषः बालिनो दातृत्वञ्च भरणे
 न स्वत्वत्यागभावेणेति बोध्यम् ॥ ११ । १२ । १३ ॥

देहजीवयोः पतित्वं विवक्ष्य नाद्या इत्याह पञ्चात्मक इति पञ्चभूतात्मक
 इत्यर्थः इदं अदलोपपादकं लक्ष्मणसेत्वादिनात्यन्तबोधत्वं दर्शितम् कालेन कर्म
 भिगुणैः सत्त्वादिभिस्तन्मन्त्र इत्यनेन नश्वरत्वमेवञ्च तत्त्वान्मन्त्रं प्रीत्ययोगे का ते
 पतिबुद्धिरित्यर्थः व्यथायेवं नुद्धिरेव तत्तर्हि सोऽप्येवेति व्यर्थशोक इत्यर्थः ॥ १४

मान्य इत्याह मन्यसे इति निरामयः नाशादिरहितं तदाह न जायते
 इत्यादि ॥ १५ ॥

न स्त्री पुमान्वा पण्डो वा जीवः सर्वगतोऽव्ययः ।

एक एवाहितीयोऽयमाकाशवदलेपकः ।

नित्यो ज्ञानमयः शुद्धः स कथं शोक्तमर्हति ॥ १६ ॥

तारोवाच ।

३ देशोऽचित्काष्ठवद्भासः । जीवो नित्यविदात्मकः ।

सुखदुःखादिसम्बन्धः कस्य स्याद्भासः । मे वद ॥ १७ ॥

श्रीराम उवाच ।

४ अक्षरद्वारादिसम्बन्धो यावद्देहेन्द्रियैः सृष्टः ।

संसारसावदेव स्यादात्मनस्त्वविवेकिनः ॥ १८ ॥

मिथ्यारोपितसंसारो न स्वयं विनिवर्त्तते ।

विषयान्ध्यायमानस्य स्थिते मिथ्यागमो यथा ॥ १९ ॥

सर्वगतचेतनो जीव एक एव अहितीय इति द्वितीयसम्बन्धरहितकदे-
वाकाशवदलेपक इति अस्मिन् इत्यर्थे आवागुणैरिति चेन्न स कथमिति
अविनाशित्वादिति भावः ॥ १६ ॥

देह काष्ठवदविश्व अचेतन इत्यर्थे जीवविदात्मको ज्ञानसदृश एव
न तु शुष्मादिपरिणामवान् एव मतिः शुष्मादिसम्बन्धः कस्य स्यात् अचेतन
त्वात् स्वल्पं हृच्छब्दं नाप्यपरिणामितादात्म्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उत्तरयति अक्षरद्वारादिति इहेन्द्रिये सृष्टं तेषु इत्यर्थे अक्षरद्वारादि-
सम्बन्धो अक्षरमभेदेन बुद्धिविवक्षता इत्यर्थे प्रायः स्मृच्छब्ददेहयोः समो-
पहं बुद्धिरेव बोधोऽस्ति न स्यादेह इत्यादौ च ममता बुद्धिः सृष्टेः तु सर्व-
महं बुद्धिरेवेति विवेकः तावदेषाविवेकिनोऽन्न करणादिभ्यः अस्मिन् विवे-
कापहृत आत्मनः संसारः स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

एव शुद्धआत्मनोऽन्धाविवेकदारोपित संसारः सत्य एव न विनिवर्त्तते
यथा भ्रष्टस्य मिथ्यागमः स्यादभिम्यावगम्यदर्शनेन न शक्तो निवर्त्तते इत्या-
जपदशस्यैव तद्वदिति भावः ॥ १९ ॥

अनाद्यविद्यासम्बन्धात्तत्कार्याहङ्गतेस्तथा ।

संसारोऽपार्थकोऽपि स्याद्रागद्वेषादिसङ्कुलः ॥ २० ॥

मन एव हि संसारो बन्धश्चैव मनः शुभे ! ।

आत्मा मनः समानत्वमेत्य तद्गतबन्धभाक् ॥ २१ ॥

यथा विशुद्धः स्फटिकोऽलक्तकादिसमीपतः ।

तत्तद्वर्णयुता भान्ति वस्तुतो नास्ति रञ्जनम् ॥ २२ ॥

बुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनः संसृतिर्वलात् ।

आत्मा स्वलिङ्गन्तु मनः परिगृह्य तदुद्भवान् ॥ २३ ॥

कामान् जुषन् गुणैर्विहः संसारे वर्त्ततेऽवशः ।

१ आदौ मनो गुणान् सृष्ट्वा ततः कर्माख्यनेकधा ॥ २४ ॥

शुक्ललोहितलक्षणां गतयस्तत्समानतः ।

तत्र सप्तस्य विषयध्यानवत्संसारस्य भूतकारणमाह अनादीति अविद्या
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्भाया वा अवधारकः अत्यन्तमिष्याभूतः ॥ २० ॥

मन एवेति मनोऽन्तान्तरणं संसारस्तन्मूलकारणमित्यर्थः बन्ध
गुणादिभोगस्तद्वत् मन एव मनसा बन्धनत्वं आत्ममनसोरैक्यं तद्गतबन्धभाक्
तद्गतबन्धयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २१ । २२ ॥

बुद्धीति यथाशुक्लकादिसामीप्यात् स्फटिकस्य रक्तत्वादिव्यवहारः एवं
संसारधर्मकबुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनो बन्धादवगतः संसारव्यवहारो मोक्षैः
क्रियत इत्यर्थः तदेवाहस्तेति मनसो जडत्वेन आनादिजनकत्वावभावात्
चेतनस्यात्मनो सिद्धमतुषापकं मनोऽन्तःकरणं परिगृह्य तेषां विवेकं प्राप्य
तदुद्भवान् ततो आत्मान् कामान् विषयान् जुषन् गुणैर्बन्दीयै रागद्वेषादिभि-
र्विह इवावशं संसारे वर्त्तते ॥ २३ ॥

विषयाणां मनोऽहवत्वं दर्शयति आदाविति गुणान् रागद्वेषादीन् ततो
रागद्वेषादितः कर्माणि सर्वादिदिति शेषः ॥ २४ ॥

तत्र कर्मभेदानाह शुक्लेत्यादि शुक्ललक्षणां हिंसादिरहितजपध्यानादि

एवं कर्मयशाज्जीवो भ्रमत्याभूतसंभवम् ॥ २५ ॥

सर्वोपसंस्तौ जीवो वामनाभिः स्वकर्मभिः ।

अनाद्यविद्यावगगलिष्ठत्यभिनिवेगतः ॥ २६ ॥

मृष्टिकाले पुनः पूर्ववासनामानसैः सह ।

जायते पुनरप्येवं घटीयन्त्रमिषावगाः ॥ २७ ॥

यदा मृत्युविशेषेण लभते सद्गतिं मताम् ।

मद्गतानां भुगान्तानान्तदामद्विषया मतिः ॥ २८ ॥

मत्कथा श्रवणे दृष्ट्वा दुर्लभा जायते ततः ।

ततः स्वरूपविज्ञानमनायामेन जायते ॥ २९ ॥

(१) तदाचार्यप्रसादेन वाक्यार्थज्ञानतः क्षणात् ।

देहेन्द्रियमनः प्राणाहङ्गतिभ्यः शयक् स्थितम् ॥ ३० ॥

स्वात्मानुभावतः सत्यमानन्दात्मानमद्वयम् ।

ज्ञात्वा सद्यो भवेन्मुक्तः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ३१ ॥

एवं मयोदितं सस्यगालोचयति योऽनिशम् ।

तस्य संसारदुःखानि न स्पृशन्ति कदाचन ॥ ३२ ॥

त्वमप्येतन्मया प्रोक्तमालोचय विशुद्धधीः ।

न स्पृश्यसे दुःखजालैः कर्मबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥ ३३ ॥

पूर्वजन्मनि ते सुप्नु ! कृता मङ्गतिरुत्तमा ।

अतस्तव विमोक्षाय रूपं मे दर्शितं शुभे ! ॥ ३४ ॥

ध्यात्वा मद्रूपमनिशमालोचय मयोदितम् ।

प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वत्यपि न लिप्यसे ॥ ३५ ॥

तदा तादृशवैराग्यादौ जाते व्याख्यार्थप्रसादेन तत्त्वमस्मादिवाक्यार्थ-
ज्ञानतः श्रवणमननरूपात् क्षणात् उत्पन्नात् श्रवणादिविषयोत्साहात्सु-
षुप्तरदुःखानादिति यावत् देहादिभ्यः शयक्स्थितं सत्यमानन्दरूपमद्वितीयमा-
त्मानं स्वात्मानुभवतः स्वात्मविषयादीदृशं ब्रह्माहमेवेत्येवं रूपान्निदिध्यासनात्
ज्ञात्वा अपरोक्षीकृत्य सद्योऽस्वात्मभावमेव संसारानुसक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३०।३१

आलोचयति युष्मा निर्णयति तस्य क्रमेण ज्ञानप्राप्त्या संसारदुःखा-
न्मर्शः ॥ ३२ ॥

कर्मबन्धात् कर्मक्षताद्बन्धात् संसाररूपादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

मे मया रूपं दर्शितं स्वरूपं दर्शितमित्यर्थः पञ्च तारायै भगवता विश्व-
रूपदर्शनं कारितमिति ध्वनयति यदा दर्शितमित्यनोभितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

मद्रूपं परिदृश्यमानं रूपं दर्शितं विश्वरूपं च आलोचय विचारय
प्रवाहपतितं संसारप्रवाहपतितं कार्यं सांसारिकं कार्यं कुर्वत्यपि तदोपैतं
लिप्यसे इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीरामेणोदितं सर्वं श्रुत्वा तारातिविस्मिता ।

देहाभिमानजं शोकं त्यक्त्वा नत्वा रघूत्तमम् ॥ ३६ ॥

आत्मानुभवसन्तुष्टा जीवन्मुक्ता बभूव ह ।

क्षणसङ्गममात्रेण रामेण परमात्मना ॥ ३७ ॥

अनादिवशं निर्धूय मुक्ता सापि विकल्मषा ।

सुग्रीवोऽपि च तच्छ्रुत्वा रामवक्त्रात्समीरितम् ॥ ३८ ॥

जहावज्ञानमखिलं स्वस्थचित्तोऽभवत्तदा ।

ततः सुग्रीवमाहेदं रामो वानरपुङ्गवम् ॥ ३९ ॥

भ्रातृर्ज्येष्ठस्य पुत्रेण यद्युक्तं साम्प्रदायिकम् ।

कुरु सर्वं यथान्यायं संस्कारादि समाश्रया ॥ ४० ॥

तथेति बलिभिर्मुख्यैर्वाजरैः परिणीय तम् ।

वालिनं पुण्यके क्षिप्त्वा सर्वराजोपचारकैः ॥ ४१ ॥

भेरीदुन्दुभिनिर्घोषैर्बाह्याणैर्मन्त्रिभिः सह ।

यूयपैर्वाजरैः पौरैस्तारया धातुदेन च ॥ ४२ ॥

गत्वा चकार तत्सर्वं यथाशास्त्रं प्रयत्नतः ।

देहाभिमानजं देहे अहं भव इत्याकारकाभिमानात्कातम् ॥ ३६ ॥

जीवन्मुक्ता तदवस्था परमात्मना रामेण सङ्गृह्यत्वात् क्षणमगमेनैव सापि तिर्यग्योनिरपि तारा अनादिवशं सधारक्ष्य निर्धूय तिरस्कृत्य विकल्मषा नि प्राप्ता कृता मुक्ता जीवन्मुक्ता च कृता ॥ ३७ । ३८ । ३९ ॥

सुग्रीवं किमाहेत्यत आह भ्रातृरिति ज्येष्ठस्य भ्रातृव्यङ्ग्यपनायिकम् पार-
मोक्तिर्न युक्तं तत्पुत्रेणाह देन कुरु कारयेत्यर्थं नतु भवच्छत्रो कथमस्माभि
संस्कारादि कार्यं तत्राह समाश्रयति ॥ ४० ॥

तथेत्यस्याद्रीकृत्येति येष परिणीय उत्थाप्य पुण्यकविमानतुल्ये वाहने
सर्वे राजोपचारकैर्युक्ते वाजिन क्षिप्त्वा ॥ ४१ । ४२ ॥

स्नात्वा जगाम रामस्य समीपं मन्त्रिभिः सह ॥ ४३ ॥

नत्वा रामस्य चरणौ सुग्रीवः प्राह हृष्टधीः ।

राज्यं प्रशाधि राजेन्द्र ! वानराणां सखद्विमत् ॥ ४४ ॥

दासोऽहन्ते पादपद्मं सेवे लक्ष्मणवच्चिरम् ।

इत्युक्तो राघवः प्राह सुग्रीवं सखितं वचः ॥ ४५ ॥

त्वमेवाहं न सन्देहः शीघ्रं गच्छ ममाज्ञया ।

पुरराज्याधिपत्ये त्वं स्वात्मानमभिषेचय ॥ ४६ ॥

नगरं न प्रवेक्ष्यामि चतुर्दशसभाः सखे ! ।

आगमिष्यति मे (१) भ्राता लक्ष्मणः पत्तनं तव ॥ ४७ ॥

अद्भुतं यौवराज्ये त्वमभिषेचय सादरम् ।

अहं समीपे शिखरे पर्वतस्य सहायुजः ॥ ४८ ॥

वत्स्यामि वर्षदिवसान् ततस्त्वं यत्नवान् भव ।

किञ्चित्कालं पुरे स्थित्वा सीतायाः परिमार्गणे ॥ ४९ ॥

साष्टाङ्गं प्रणिपत्याह सुग्रीवो रामपादयोः ।

तत् श्रुतोचितसंस्कारादिः ॥ ४३ ॥

वानराणां राज्यं प्रशाभीत्यन्वयः ॥ ४४ । ४५ ॥

त्वमेवाहं अनेन त्वया क्रियमाणं राज्यभोगएव मम भोग इति स्वचित्तम् किञ्चानाश्रितो राज्यं भुञ्ज ईश्वरमेरितोऽहं राज्यं कुर्वे इति मत्वा च तादृश्या बुद्ध्या क्रियमाणया क्रियया भगवान् तत्पक्ष्येवेति ध्वनितम् पुरराज्याधिपत्ये किञ्चित्कालपुरराज्याधिपत्ये ॥ ४६ ॥

तर्हि मदभिषेककाले तत्र सन्निधानं कुर्वन्ति चेत्तदाह नगरमिति पत्तनं नगरम् ॥ ४७ ॥

अहं च नगरस्य समीपे पर्वतस्य शिखरे वत्स्यामीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

वर्षदिवसान् वर्षाकालम् ततः राज्याभिषेकानन्तरं किञ्चित्कालं वर्षा-

यदाज्ञापयसे देव ! तत्तथैव करोम्यहम् ॥ ५० ॥

अनुज्ञातस्तु रामेण सुग्रीवस्तु सलक्ष्मणः ।

गत्वा पुरं तथा चक्रे यथा रामेण चोदितः ॥ ५१ ॥

सुग्रीवेण यथा न्याय्यं पूजितो लक्ष्मणस्तदा ।

आगत्य राघवं श्रीमं प्रणिपत्योपतस्थिवान् ॥ ५२ ॥

ततो रामो जगामाशु लक्ष्मणेन समन्वितः ।

प्रवर्षणगिरिरुर्ध्वं शिखरं भूरिविस्तरम् ॥ ५३ ॥

तत्रैकं गह्वरं दृष्ट्वा स्फाटिकं दीप्तिमच्छुभम् (१) ।

वर्षवातातपसहं फलमूलसमीपगम् ।

वासाय रोचयामास तत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ५४ ॥

दिव्यमूलफलमुष्पसंयुते भौक्तिकोपमजलौघपल्लवे ।

चित्रवर्णमृगपक्षिशोभिते पर्वते (१) रघुकुलोत्तमोऽवसत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उन्नामहेश्वरसम्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे

द्वितीयः सर्गः ।

समयं सपुटे स्थित्वा सीताया परिभार्गवे लम्बेपथे यत्नवान् भवेत्प-
न्वयः ॥ ४८ । ५० ॥

चोदितः प्रेरितः ॥ ५१ । ५२ । ५३ ॥

गह्वरं गुहा फलमूलानि समीपगानि यस्य तत् ॥ ५४ ॥

भौक्तिकोपमजलौघो जलसमूहो येषु तादृशाणि पल्लवानि यस्मिन्
तद्दृष्टे पर्वते इत्यर्थः मानावर्णमृगैः पक्षिमित्रशोभिते ॥ ५५ ॥

इति श्रीवत्सकलराजवि० श्रीरामवर्मणः कृताव-

ध्यात्मरामायणे जेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे

द्वितीयः सर्गः ।

अथ चतुर्थ सर्ग ।

तत्र वार्षिकदिनानि राघवो
लीलया मणिगुह्यासु सञ्चरन् ।

पद्ममूलफलभोगतोषितो

लङ्घ्योभ सहितोऽवसत् सुषम् ॥ १ ॥

वातमुन्नजलपूरितमेघान्तरक्षानितवैद्युतगर्भान् ।

वीक्ष्य विस्मयमगाद्गजयूथान् यद्वदाहितसुकाञ्चनकक्षान् ॥ २ ॥

नवघासं समासाद्य दृष्टपुष्टमृगहिजाः ।

घावन्तः परितो रामं वीक्ष्य विस्फारितेक्षणाः ॥ ३ ॥

न चलन्ति सदा ध्याननिष्ठा इव सुनीश्वराः ।

रामं भानुपरूपेण गिरिकाननभूमिषु ॥ ४ ॥

चरन्तं परमात्मानं ज्ञात्वा सिद्धगणा भुवि ।

मृगपक्षिगणा भूत्वा राममेवानुसेविरे ॥ ५ ॥

। सौमित्रिरेकदा राममेकान्तो ध्यानतत्परम् ।

तत्र पर्यते इत्यर्थः वार्षिकदिनानि व्याप्येति शेषः अथसदित्यन्वयः ॥ १ ॥

वातप्रेरितजलपूर्णमेघान् अन्तरे मध्ये क्षणित युक्त वैद्युतं विद्युत्समूहो
गर्भे येषां तान् आहितसुकाञ्चन कक्षाः पृष्ठास्तरणानि येषां तादृशान्
गजयूथान्यद्वत् नानिव वीक्ष्य विस्मयमगात् अत्र गजा दृष्टितयुक्ता बोध्या
अतएव रुनितेनाधिक्यम् ॥ २ ॥

नवघासं दृष्टं विस्फारितेक्षणा भगवत्कीर्न्द्यं दर्शनायेति भावः ॥ ३ ॥

तादृशं सुनोऽध्याननिष्ठा सुनीश्वरा इव न चलन्ति राममित्याद्युत्तरा-
न्वयि तन्नेते चरन्तो मृगपक्षिगणा न किञ्च सिद्धगणा इत्युपहृति-
र्यथा ॥ ४ । ५ । ६ ॥

समाधिविरमे भक्त्या प्रणयाद्विनयान्वितः ॥ ६ ॥
 अत्रयीदेव ! ते वाक्यात् पूर्वोक्ताद्विगतो मम ।
 अनाद्यविद्यासम्भूतः सशयो हृदि संस्थितः ॥ ७ ॥
 इदानीं ज्ञातुमिच्छामि(१) क्रियामार्गेण राधय । ।
 भवदाराधनं लोके यथा कुर्वन्ति योगिनः ॥ ८ ॥

- (२) इदमेव सदा प्राज्जर्योगिनो मुक्तिसाधनम् ।
 नारदोऽपि तथा व्यासो ब्रह्मा कमलसम्भवः ॥ ९ ॥
 ब्रह्मक्षत्रादिवर्णानामाश्रमाणां च मोक्षदम् ।
 स्त्रीशूद्राणां च राजेन्द्र ! सुलभं मुक्तिसाधनम् ।
 तथ भक्त्या मे श्राव्ये मूढि लोकोपकारकम् ॥ १० ॥

श्रीराम उवाच ।

- (२) मम पूजाविधानस्य नान्तोऽस्ति रघुनन्दन । ।
 तथापि वक्ष्ये संक्षेपाद्यथावदशुपूर्वशः ॥ ११ ॥
 स्वर्गस्योक्तप्रकारेण द्विजत्वं प्राप्य मानवः ।
 सकाशात्स गुरोर्मन्त्रं लब्ध्वा भङ्गितिसंयुतः ॥ १२ ॥

अनादिभूतयाऽविद्यायां सम्भूतो जातः सशयो विगत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥
 क्रियामार्गेण लौकिकपुण्यादिभिः पूजादयेन यथा तत्प्रकारविधिद्वयेन
 पूजामार्गेण योगिनो भवदाराधनं कुर्वन्ति तच्छ्रोतुमिच्छामोऽत्यन्तम् ॥ ८ ॥
 इदमेव क्रियामार्गेणाराधनमेव योगिनयराह नारद इत्यादि ॥ ९ ॥
 मे वक्ष्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥
 द्विजत्वं उच्यते नरसंस्कारं प्राप्य ज्ञानयोरव्यययोः प्राप्य नभ्या एतयो-
 राराधनेदित्यनेनाश्रयः ॥ १२ ॥

तेन सन्दर्शितविधिर्मामेवात्राधयेत् सुधीः ।

(५) हृदये वानले वाचैत्प्रतिमादौ विभावसौ ॥ १३ ॥

शालग्रामशिलायां वा पूजयेन्नामतन्द्रितः ।

प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत प्रथमं देहशुद्धये ॥ १४ ॥

वेदतन्त्रोदितैर्मन्त्रैर्होमनविधानतः ।

सन्ध्यादिकर्म यन्नित्यं तत्कुर्याद्विधिना बुधः ॥ १५ ॥

सहस्रपदादौ कुर्वीत सिद्ध्यर्थं कर्मणां सुधीः ।

स्वगुरुं पूजयेद्भक्त्या बहुधा पूजको मम ॥ १६ ॥

शिलायां स्नपनं कुर्यात्प्रतिमासु प्रमार्जनम् ।

प्रसिद्धैर्गन्धपुष्पाद्यैर्मत्पूजासिद्धिदायिका ॥ १७ ॥

अमायिकोऽनुवृत्त्या मां पूजयेन्नियतव्रतः ।

प्रतिमादिष्वलङ्कारः प्रियो मे कुलनन्दन ! ॥ १८ ॥

पूजास्नानान्याह हृदये इत्यादि सहस्रपदेषु इत्यर्थः इदं च भूर्गदी-
नामपि स्तुत्यानामुपलक्षणम् वानले यज्ञौ प्रतिमादौ प्रतिमा स्पर्शरूप्या-
दिमयी आदिना माह्वये विभावसौ स्वयंभवादेवेत्यर्थः पूजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातःस्नानमिति सकलप्रातःकालोपलक्षणम् ॥ १४ ॥

वेदेति द्विजो वेदोदितैः श्रुत्यादिलब्धोदितैः सहोपनं सकलस्नानं विधि-
रुपलक्षणं तेन स्नानं कुर्वन्निमित्तम् इत्यादिना होमतर्पणादि ॥ १५ ॥

मम पूजको भद्रगुह्य भक्त्या स्वगुरुं पूजयेदित्यर्थः अथ गुरुं ध्या-
त्वाऽपि ध्यानेन जलादौ गुरुं पूजयेदिति सम्प्रदायः ॥ १६ ॥

शिलायां शिलानिर्मितप्रतिमायाम् प्रतिमासु सहस्रादिनिर्मितास्ति-
त्यर्थः अग्निद्वैः स्तुतिप्रसिद्धैः तेन तत्सिद्धिपुष्पादिपूजाकर्तव्यमिति सूचितम्
ते च निषेधा निषेधेण द्रष्टव्या विस्तरभयात्तेषु लिखिताः ॥ १७ ॥

अमायिकः माया दम्भादिरूपा तद्गृहितः अनुवृत्त्या गुरुपदेणामा-
नुवर्तनेन प्रतिमादिषु प्रतिमासु ते आदयश्च प्रतिमादयः तेषु प्रतिमादिषु

अग्नौ यजेत हविषा भास्करे स्थण्डिले यजेत् ।
 भक्तेनोपहृतं प्रीत्यै अह्वया मम वार्य्यपि ॥ १६ ॥
 किं पुनर्भक्ष्यभोज्यादिगन्धपुष्पाक्षतादिकम् ।
 पूजाद्रव्याणि सर्वाणि संपाद्यैवं समारभेत् ॥ २० ॥
 चैलाजिन कुशैः सम्यगासनं परिकल्पयेत् ।
 तत्रोपविश्य देवस्य संमुखे शुद्धमानसः ॥ २१ ॥
 ततो न्यासं प्रकुर्वीत मातृकावहिरान्तरम् ।
 केयवादि ततः कुर्यात्तत्पन्यासं ततः परम् ॥ २२ ॥
 मन्मूर्तिपञ्जरन्यासं मन्त्रन्यासं ततो न्यसेत् ।

प्रतिमाकूपेषु आदिषु आन्त्रेषु पूजाधिकरणेष्वित्यर्थे तत्पुत्रस्य समाना-
 धिकरण्य कर्मधारय प्रतिमाकूपेष्वान्त्रेषु आदिषु च आन्त्रेषु "भीष्मा
 दिषु सुबोधन" इत्यादी प्रसिद्धा अत्राहार पुष्पादिकस्य ॥ १८ ॥

आधारान्तरे पूजाविशेषमाह्वानाविति अग्नौ तत्तद्देवतामन्त्रेण होम
 एव तत्तद्देवतापूजेत्यर्थे भास्करे स्थण्डिले यजेदिति भास्करे यजेदिति यत्
 तत्तदाकारे स्थण्डिले इत्यर्थे भक्तेन अह्वयोपहृतं वार्य्यपि मम प्रीत्यै भव-
 तीति येष अनेन भक्तेरेव सत्यत्वं दर्शितम् ॥ १९ ॥

भक्ष्यादिकस्य उपहृतं प्रीत्यै इति किं पुनर्भक्ष्यमित्यर्थे समारभेत् पूजा-
 निति शेष ॥ २० ॥

एव पूजाप्रकारमाह चैतेति अथ कुर्यामनं तदुपर्यजिनम तदुपरि चै
 तमिति क्रम तत्रोपविश्य यद्यु समवासाद्यतमाधनेनेत्यर्थे देवस्य संमुखे
 इत्यनेन विवरात् प्रतिमासु पश्चिमाद्यभिमुखतयापि पूजा भवतीति सूचि-
 तम् ॥ २१ ॥

मातृका अकारादिपञ्चागहर्षादिका तद्वशात्प्रकारस्य तन्त्रे च मन्त्र-
 बहिरिति बहिन्याधमानरं न्यास शेष्यं केयवादिषु त्रिविधतिनामभिति-
 त्यर्थे स च नारदवाह्वरात्रादौ अथ तत्पन्यासोऽपि तत्रैवोक्तः ॥ २२ ॥

मन्मूर्तिपञ्जरन्यासो विष्णुपञ्जरणोक्तो महाव्यास इति मन्मूढाद

प्रतिमादावपि तथा कुर्यान्वित्यमतन्द्रितः ॥ २३ ॥

कलशं स्वपुरो वामे क्षिपेत् पुष्पादि दक्षिणे ।

अर्घ्यपाद्यप्रदानार्थं मधुपर्कार्यमेव च ॥ २४ ॥

तथैवाचमनार्थं तु न्यसेत्मात्रचतुष्टयम् ।

हृत्पद्मे भागुविमलात्(१) मत्कलां जीवसंज्ञिताम् ॥ २५ ॥

ध्यायेत्स्वदेहमखिलं तथा व्याप्तमरिन्दमम् ।

तामेवावाहयेन्नित्यं प्रतिमादिषु मत्कलाम् ॥ २६ ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवस्त्रविभूषणैः ।

यावच्छक्योपचारैर्वा त्वर्चयेन्नाममायया ॥ २७ ॥

विभवे सति कर्पूरकुङ्कुमागुरुचन्दनैः ।

मन्त्रन्यासं मन्त्रार्थैस्तत्कलोक्तं षडङ्गादिन्यासं प्रतिमादावपीति “यथात्मनि
तथा देव” इत्युक्तेः ॥ २३ ॥

द्वैपद्यामभागावच्छिन्नं पुरोभागे कलशं जलपूर्णं स्थापयेदिति शेषः
पुष्पादि दक्षिणे क्षिपेत् स्थापयेदित्यर्थः अर्घ्यादिपात्रस्थापनदेशः स्मृतौ उक्तः
‘अर्घ्यपात्रं तु वायव्ये नैऋत्यां पाद्यापात्रकम् । मध्ये तु मधुपर्कं व्यादैशे त्याच-
मनीयक’ इति ॥ २४ ॥

जीवसंज्ञितां मत्कलामित्यनेन चेतन- सर्वत्रैक एवेति बोधितम् दुर्लभं
चैतत् व्यापकेनैकैर्गैव चेतनोपपत्तावनेकतत्कल्पनायां मानाभावात् प्रतिकर्म-
व्यवस्थात्पन्न-करणभेदेनोपपद्येति हृत्पद्मे तां ध्यायेत् ॥ २५ ॥

तथा व्याप्तमखिलं स्वदेहं भावयेत् तथा भावयित्वा तामेव मत्कलां
प्रतिमादिष्ववाहयेत् तदावाहनेन तामपि चेतनत्वेन ध्यात्वा ॥ २६ ॥

यावच्छक्योपचारैर्वा षोडशभिः पञ्चभिर्वा तुः पादपूरणार्थं अमायया
षादम्भादिना वा पूजयेत् ॥ २७ ॥

अर्चयेन्मन्त्रवन्त्रित्यं सुगन्धकुसुमैः शुभैः ॥ २८ ॥
 दशावरणपूजां वै ह्यागमोक्तां प्रचारयेत् ।
 नीराजनैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथाः (१) ॥ २९ ॥
 अद्वयोपहरेन्त्रित्यं अद्वाभुगहमीश्वरः ।
 होमं कुर्यात्प्रयत्नेन विधिना भन्तकीविदः ॥ ३० ॥
 अगस्त्येनोक्तमार्गेण कण्डेनागमविश्रुतः ।
 जुह्वयान्मूलमन्त्रेण पुंस्त्रुक्तेनाथवा बुधः ॥ ३१ ॥
 अथयोपासनाग्नौ वा चरुणा हविषा तथा ।
 तप्तनाम्नदप्रख्यं दिव्याभरणभूषितम् ॥ ३२ ॥
 ध्यायेद्दलमध्यस्थं होमकाले सदा बुधः ।
 पार्षदेभ्यो बलिं दत्त्वा होमशेषं समापयेत् ॥ ३३ ॥

विभवे सति कर्पूरादिभिः सुगन्धपुष्पैश्च भस्त्रवदर्चयेत् ॥ २८ ॥

आगमोक्ता अगस्त्यसंहितोक्ता प्रचारयेत् प्रकुर्वीतेत्यर्थं नीराजनैरिति
 पाठकभादर्घ्यक्रमस्य नतवत्त्वाद्दूपदीपनैवेद्यानीराजनानीतिक्रम नीराजमं
 पञ्चार्तिकादिभिः ॥ २९ ॥

तद्रूपादि अद्वयोपहरेद्दद्यात् यतोऽहं अद्वाभुक् अद्वादत्तभोक्ता ॥ ३० ॥

अगस्त्येनेति अगस्त्यसंहितोक्तमार्गेण कृतं यत्कण्डे तेन तस्मिन्निवृत्त्यर्थं
 अधिष्ठारणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया भूतमन्त्रेण आगमोक्तेन पुंस्त्रुक्तेन
 पुंस्त्रुक्तेन एतदनाङ्गणविषयम् ॥ ३१ ॥

तद्विषये एवाहाययोपासनाभ्यासिति चरुणा हविषा हवीरूपेण
 चरुणा ॥ ३२ ॥

ध्यायेन्नामिति शेषं पार्षदेभ्य तन्तोक्तं नूतनं ददित्वा ॥ ३३ ॥

ततो जपं प्रकुर्वीत ध्यायन्नां यतवाक् स्मरन् ।

मुखवासं च तांभूतं दत्त्वा प्रीतिसमन्वितः ॥ ३४ ॥

मदर्थं श्रुत्यगीतादिस्तुतिपाठादि कारयेत् ।

प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ हृदये मां निधाय च ॥ ३५ ॥

शिरस्याधाय मद्भक्तं प्रसादं भावनामयम् ।

पाणिभ्यां मत्प्रदे मूर्ध्नि गृहीत्वा भक्तिसंयुतः ॥ ३६ ॥

रक्ष मां घोरसंसारादित्युक्त्वा प्रणमेत् सुधीः ।

उद्वासयेद्यथा पूर्वं प्रत्यङ्मयोतिषि संस्मरन् ॥ ३७ ॥

एवमुक्तप्रकारेण पूजयेद्विधिवद्यदि ।

इहासुखं च संसिद्धिं प्राप्नोति मदनुरागात् ॥ ३८ ॥

मद्भक्तो यदि मामेवं पूजां चैव दिने दिने ।

भावनायन् स्मरन्मित्रस्य भक्तवर्णनमिति श्रेयः तदेवाह यतवागिति
अनेन प्रयत्नतरो मानसो जप उक्त मुखवासं तद्रूपपूरादियुक्तं तांभूतं
दत्त्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मदर्थं भक्त्यागते इत्यर्थः कारयेत्कुर्वीतेत्यर्थः निवृत्तमेवया णि च दण्ड-
वदित्यनेनाद्याह प्रणाम उक्तः ॥ ३५ ॥

भावनामयं मद्भक्तं प्रसादं शिरसि आधाय स्थापयित्वा अनेन मर्द्धं
प्रसादं पुष्पादिद्वयं भगवान् ददातीति भावयथा प्रसादं गृहीयादिति
श्रुतं तं गृहीत्वा शिरसि स्थापयित्वा भावनाभाषिते मत्प्रदे पाणिभ्यां
मूर्ध्नि गृहीत्वा हत्वा ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्वा प्रणमेदित्यन्वयः प्रत्यङ्मयोतिषि साङ्गदयस्ये यतएव ध्याता
जीवकला प्रतिभायाभावादिता पूर्वं तत्त्वैरोद्भासयेन् तत्त्वैव प्रविष्टं ध्यायेत्
एतदेव विवर्जनम् ॥ ३७ ॥

इहासुखं च ऐहिकलौकिकौ पारमौकिकौ चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

मद्भक्तो यदि मामेवं ध्यात्वा आवाह्य च दिने दिने प्रतिदिनं

करोति मम सारूप्यं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ ३८ ॥

इदं रहस्यं परमं च पावनं
मयैव साक्षात्कथितं सनातनम् ।

पठत्यज्यस्त्वं यदि वा शृणोति यः

स सर्वपूजाफलभाङ्गं न संशयः ॥ ४० ॥

एवं परात्मा श्रीरामः क्रियायोगमनुत्तमम् ।

दृष्टः प्राह स्वभक्ताय शेषांशाय महात्मने ॥ ४१ ॥

पुनः प्राकृतवद्रामो मायामालम्ब्य दुःखितः ।

हा सीतेति वदन्नेव (१) निद्रां लेभे कथञ्चन ॥ ४२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र किष्किन्ध्यायां सुबुद्धिमान् ।

हनूमान् प्राह सुग्रीवमेकान्ते कपिनायकम् ॥ ४३ ॥

शृणु राजन् । प्रवक्ष्यामि तवैव हितमुत्तमम् ।

रामेण ते कृतः पूर्वमुपकारो ह्यनुत्तमः ॥ ४४ ॥

कृतघ्नवत्त्वया नूनं विस्मृतः प्रतिभाति मे ।

तत्कृते निहतो यानी यीरस्वैलोक्यसम्मतः ॥ ४५ ॥

मम पूजा करोति तदा मम सारूप्यं प्राप्नोति । ३८ ॥

सनातन पूर्वपूर्वरक्षेवमेवानुष्ठितम् ॥ ४० ॥

शेषांशाय महात्मने ॥ ४१ ॥

प्राकृतवत् प्राकृतिकार्थमनुपपन्नं मायामालम्ब्य दुःखित इत्यनेन श्वर-

वत्स्य दुःखलेशोऽपि चेति सूचितम् ॥ ४२ ॥

एकान्ते इति अन्यत्रादेकान्ते कथनं ॥ ४३ ॥

अनुत्तमं न विद्यत उत्तमं दद्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

उपकारमेव तत्कृत इति ॥ ४५ ॥

(१) वदन्नेव इति च पाठः ।

राज्ये प्रतिष्ठितोऽसि त्वं तारां प्राप्तोऽसि दुर्लभाम् ।
 स रामः पर्वतस्थायि भ्राता सह वसन् सुधीः ॥ ४६ ॥
 त्वदागमनमेकाग्रमीक्षते कार्यगौरवात् ।
 त्वं तु वानरभावेन स्त्रीसक्तो नावबुध्यसे ॥ ४७ ॥
 करोमीति प्रतिज्ञाय सीतायाः परिमार्गणम् ।
 न करोषि हतम्रस्त्रं हन्यसे बालिवदूढुतम् ॥ ४८ ॥
 हनूमद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो भयविह्वलः ।
 प्रत्युवाच हनूमन्तं सत्यमेव त्वयोदितम् ॥ ४९ ॥
 योषं कुरु मदाज्ञां त्वं वानराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्राणि दशेदानीं प्रेषयाशु दिशो द्य ॥ ५० ॥
 सप्तद्वीपगतान् सर्वान् वानरानानयन्तु ते ।
 पक्षमध्ये समायान्तु सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ ५१ ॥
 ये पक्षमतिवर्तन्ते ते बध्ना मे न संशयः ।
 इत्याज्ञाय हनूमन्तं सुग्रीवो गृहमाविशत् ॥ ५२ ॥
 सुग्रीवाज्ञां पुरस्कृत्य हनूमाद्यन्त्रिसत्त्वमः ।

दुर्लभा तारामिति बालिपरिग्रहात्त्वया सर्वथा कामिभावेन दूढुमय
 यस्यामित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एकाग्रं तस्माद्विचिन्तं यथा भवति तथा दीक्षते कार्यस्य प्रतीक्षते
 सीतान्वेपणरूपस्य गौरवात् त्वदेकसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

हतम्रस्त्रं यदि न करोषि तदा बालिवत् हन्यसे रामेष्वेति श्रेयः श्रुतः
 सर्वदाश्वेषणसञ्चितमिति व्यञ्जम् ॥ ४८ । ४९ ॥

वानराणां मदाज्ञां कुरु बोधय ॥ ५० ॥

पञ्चाशमाह समेत ॥ ५१ ॥

इत्याज्ञाय एव शान्तेषु कर्मव्यामाज्ञां बोधयित्वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

तत्क्षणात्(१) प्रेषयामास हरीन् दशदिशः सुधीः ॥ ५३ ॥

अगणितगुणसत्त्वान् वायुवेगप्रचारान्

वनचरगणमुख्यान् पर्वताकाररूपान् ।

पवनहितकुमारः प्रेषयामास दूतान्

अतिरभस्तरात्मा दानमानादिदत्तान् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमावहोत्तरसंवादे किष्किन्ध्याकाण्डे
चतुर्थे सर्गे ।

अगणिता गुणाः सत्त्वं पराक्रमश्च येषां तान् पर्वताकाररूपान् रूपमा
कारो येषां तान् पवनस्य वायोर्हितोऽविप्रियः कुमारो हनुमान् दानमानादि
दत्तानि व्यनेनाशय्य कार्यसिद्धिकारित्वं दर्शितम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमत्कलकलविप्रदुर्गसमर्पणार्थं श्रीरामचर्मण
स्तवावध्यात्मरामायणे सितौ किष्किन्ध्याकाण्डे
चतुर्थे सर्गे ।

---

(१) तत्क्षणे इति केचित् पठन्ति ।

अथ पञ्चम सर्गः ।

रामस्तु पर्वतस्याग्रे मणिसानौ निशामुखे ।
 सीता विरहजं शोकमसहन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 पश्य लक्ष्मण ! मे सीता राक्षसेन हृता बलात् ।
 हतास्रता वा नित्ये तं न जानेऽद्यापि भामिनी ॥ २ ॥
 जीवतीति मम ब्रूयात्कश्चिद्वा प्रियकृत्यमे ।
 यदि जानामि तां साध्वीं जीवन्तीं यत्र कुत्र वा ॥ ३ ॥
 हठादेवाहरिष्यामि शुभामिव ययोनिधेः ।
 प्रतिष्ठां ऋणु मे भ्रातर्येन मे जनकात्मजा ॥ ४ ॥
 नीता तं भस्मसात् कुर्यां सपुत्रबलवाहनम् ।
 हा(१) सीते ! चन्द्रवदने वसन्ती राक्षसालये ॥ ५ ॥
 दुःपार्ता मामपश्यन्ती कथं प्राणान् धरिष्यसि ? ।
 चन्द्रोऽपि भातुमर्हति मम चन्द्राननां विना ॥ ६ ॥
 चन्द्र ! त्वं जानकीं स्पृहा करैर्मां स्पृश शीतलैः ।

रामस्त्विति पर्वताग्रे स्थितो मणियुक्तसानौ शिरसरे ॥ १ ॥

न जाने न शक्नोमीत्यर्थः भ्रातृनामनेकार्थत्वात् ॥ २ ॥

य कश्चिदपि जीवतीति ब्रूयान् स मे प्रियकृत्यं यत्र कुत्र वा यत्र
 पुत्रापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वसन्ती त्वं कथं प्राणान् धरिष्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विरहदुःखमभिनयति चन्द्रोऽप्येति भातुमर्हति दाहकत्वात् ॥ ६ ॥

चन्द्रत्वमिति कर्पूरज्योतिर्यतीतस्य मम कामदुःखशामकस्य तदा-
 यस्य अर्थे तत्र करा अपि तथा शुभशैल्युक्ता भूत्वा वा सुप्रियिष्यतीति

सुग्रीवोऽपि दयाहीनो दुःखितं मा न पश्यति ॥ ७ ॥
 राज्यं निष्कण्टकं प्राप्य स्त्रीभिः परितृतो रहः ।
 छतघ्नो दृश्यते व्यक्तं पानासक्तोऽतिकामुकः ॥ ८ ॥
 नायाति शरदं पश्यन्नपि मार्गयितुं प्रियाम् ।
 पूर्वोपकारिणं दुष्टः छतघ्नो विस्मितो हि माम् ॥ ९ ॥
 हन्मि सुग्रीवमप्येवं सपुरं सहवान्धवम् ।
 बाली यथा हतो मेऽद्य सुग्रीवोऽपि तथा भवेत् ॥ १० ॥
 इति कष्टं समालोक्य राघवं लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
 हृदानीमेव गत्वाहं सुग्रीवं दुष्टमानसम् ॥ ११ ॥
 मामाज्ञापय हत्वा तमायास्ये राम तेऽन्तिकम् ।
 इत्युक्त्वा धनुरादाय सङ्गं दण्डीरमेव च ॥ १२ ॥
 गन्तुमभ्युद्यतं वीक्ष्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 न हन्तव्यस्तया धम् । सुग्रीवो मे प्रियः सखा ॥ १३ ॥
 किन्तु भीषय सुग्रीवं बालिवन् हनिय्यसे ।

भाय विरहवेदनासहतादेव सुग्रीव निन्दति सुग्रीवोऽपीति ॥ ७ ॥

यन्मा न पश्यति तत्कृतघ्नः च इव दृश्यते ॥ ८ ॥

छतघ्नत्वमुपपादयति जायातीति ॥ ९ ॥

एवं यथा भीताहर्षाहं हन्तुमिच्छामि एवमित्यर्थः । अथ यथा मे
 यथा बाली हतः सुग्रीवो भवेदित्यर्थः ॥ १० ॥

कष्टं शोधयन्ति ॥ ११ ॥

हृदानीमेवत्याद्युक्त्वा राजाष्टा विनेहकार्यकारणमर्तुचितमिति प्रातः
 तमायास्ये मामाज्ञापयेति ईदमेव सखे प्रथमतोऽप्रतिवन्ध्यावं तं रामरोषेण
 वध्मणस्यापि रोषाविष्टत्वात् अतोर्गमितं न दोषः ॥ १२ । १३ ॥

इत्युक्त्वा शीघ्रमादाय सुग्रीवप्रतिभाषितम् ॥ १४ ॥

आगत्य पश्चाद्यत्कार्यं तत्करिष्याम्यसंशयम् ।

तथेति लक्ष्मणोऽगच्छत्त्वरितो भीमविक्रमः ॥ १५ ॥

किष्किन्ध्यां प्रति कोपेन निर्दहन्निव वानरान् ।

सर्वज्ञो नित्यलक्ष्मीको विज्ञानात्मापि राघवः ॥ १६ ॥

सीतामनुशुशोचार्तः प्रालतः प्रालतामिव ।

बुद्धादिसाक्षिणस्य मायाकार्यातिवर्तिनः ॥ १७ ॥

रागादिरहितस्यास्य तत्कार्यं कथमुद्भवेत् ।

ब्रह्मणोक्तवृत्तं कर्तुं राज्ञो दमरयस्य हि ॥ १८ ॥

तपसः फलदानाय(१) जातो मानुषवेशष्टक् ।

शालिग्रहं हनिष्यसे इत्युक्त्वा भीषयेत्यन्वयः नञि क्कृतः ततः सुग्रीव-
प्रतिभाषितं तद्वृत्तोत्तरं आदाय (आत्मनेपदमर्थं) ॥ १४ ॥

अथागत्य अं प्रावयेति शेषः तच्छ्रुत्वा पश्चाद्यत्कार्यं कर्तुं योग्यं तत्क-
रिष्यामि अगच्छदितिच्छेदः ॥ १५ ॥

किष्किन्ध्यां प्रत्यगच्छदिति पूर्वेषामन्वयः नित्यलक्ष्मीकः अविभक्ततन्मात्र-
कमायाशक्तिः तत्त्वान्वादेव सर्वत्र अतस्तु विज्ञानात्मा निर्विषयज्ञानसङ्क-
षोऽपि ॥ १६ ॥

सीतामनुशुशोचेति विरोधः प्रालतो यो जनः प्रालतां संयोगविद्योग-
शालिनीम् तत्र शङ्कते बुद्धेत्यादिना कथमुद्भवेदित्यनेन आया कार्याति-
वर्तिनः तदस्पृष्टस्य ॥ १७ ॥

अतएव रागादिरहितस्य समाधत्ते ब्रह्मणेति ब्रह्मप्राप्तितं राघववधफल-
कावतरणं अतः सर्वं कर्तुं जातः फलान्तरमप्याह राज्ञापः फलदानाय
च ॥ १८ ॥

मानुषवेशष्टक् जातः एवं च तद्वैयर्थ्यादयैवैवं चेष्टाकरणमिति भावः

मायया मोहिताः सर्वे जना यच्चानसंयुताः ॥ १८ ॥

कथमेपां भवेन्मोक्ष ? इति विष्णुर्विचिन्तयन् ।

कथां प्रथयितुं लोके सर्वलोकमलापहाम् ॥ २० ॥

रामायणाभिधां रामो भूत्वा मानुषचेष्टकः ।

क्रोधं मोहं च कामं च व्यवहारार्थसिद्धये ॥ २१ ॥

तत्तत्कालोचितं गृह्णन् मोक्षमत्यवयाः प्रजाः ।

अतुरक्त इवाशेषगुणेषु गुणवर्जितः ॥ २२ ॥

विज्ञानमूर्तिर्यद्विज्ञानशक्तिः साक्ष्यगुणान्वितः ।

अतः कामादिभिर्नित्यमविलिप्तो यथा नभः ॥ २३ ॥

विन्दन्ति सुनयः केचिज्जानन्ति सनकादयः ।

फलानरमणिं तथा व्यवहरन्त्याह भावयेति भावामोहितत्वाद्देवाद्यान-
संयुताः ॥ १८ ॥

प्रथयितुं विनारयितुम् ॥ २० ॥

मानुषचेष्टकं मतुष्यवद्व्यचेष्टां कर्ता लोकानां क्रोधादिकाभिरस्य
व्यवहारस्य सिद्धये ज्ञानाद्यार्थस्य तत्फलस्य च सिद्धये ॥ २१ ॥

तत्तत्कालोचितं व्यवहारं गृह्णन् व्यवहरन् प्रजा मोक्षयति रामो-
मोहं व्यवहृतवान् तत्कादेवं व्यवहारो युक्त इति बोधयति मोक्षकत्वं चास्य
निवृत्तिमार्गस्त्रिपरीगत्वेन गुणवर्जितोऽपि अशेषगुणेषु यत्तुल्यकालानुसारा-
दिषु अतुरक्त इव तत्तद्व्यवहरन् अतएव मोक्षयति ॥ २२ ॥

कामादालिप्तत्वमेव हेतुपूर्वं निरूपयति विज्ञानेति स्वयंविज्ञानमूर्तिर्नित्यः
तथा विज्ञानरूपैव शक्तिर्यस्य तेन शक्तिसंलग्नततोऽन्यथाभावो पारित-
अतएव, सर्वमाश्रितां शुभाशुभशक्तौ विविद्वज्ज्ञानशक्तित्वात् अशुणान्वितः
गुणान्वितमिदं निरुपयति यावत् अत इति स्पष्टं यथा नभः आकाश-
पदमाभीतमवेनालिप्तं तदम् ॥ २३ ॥

नमोऽहं भूतोऽहं भिन्ने गृह्णान् किं तस्माद् विन्दन्तीति केचिदेव सनका-

तद्भावं निर्मलात्मानः(१) सम्यक् जानन्ति नित्यदा ॥२४॥

भक्तचित्तानुसारेण जायते भगवानजः ।

लक्ष्मणोऽपि तदा गत्वा किष्किन्ध्यानगरान्तिकम् ॥ २५ ॥

ज्याघोपमकरोत्तीव्रं भीषयन् सर्ववानरान् ।

तं दृष्ट्वा प्राकृतास्तत्र वानरा वप्रमूर्धनि ॥ २६ ॥

चक्रुः किलकिलाशब्दं हतपाषाणपादपाः ।

तान् दृष्ट्वा क्रोधताम्राक्षो वानरान् लक्ष्मणसदा ॥ २७ ॥

निर्मूलान् कर्तुमुद्युक्तो धनुरानस्य वीर्यवान् ।

ततः शीघ्रं समापत्य ज्ञात्वा लक्ष्मणमागतम् ॥ २८ ॥

निवार्य वानरान् सर्वानद्भदो मन्त्रिसप्तमः ।

गत्वा लक्ष्मणसामीप्यं प्रणनाम स दण्डवत् ॥ २९ ॥

ततोऽद्भुतं परिष्वज्य लक्ष्मणः प्रियवर्धनः ।

उवाच यत्सु ! गच्छ त्वं पितृव्याय निवेदय ॥ ३० ॥

मामागतं राघवेण चोदितं रौद्रमूर्तिना ।

दयो सुनयो ज्ञाननि श्रुतिवाक्यैर्विन्दन्ति नभने अपरोक्षतयापि साक्षात्
कुर्वन्ति इति यावत् तत्किमन्येन ज्ञानन्येव सर्वदा ज्ञेयाश्च तद्भक्ता इति
दृष्ट्वा सम्यक् जानन्त्येवेति भावः ॥ २४ ॥

तत्र ऐतमाह भक्तेति जायते प्राग्विषयो जायत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्र प्रकारः ॥ २६ ॥

विनकिनाशदो वानराणां क्रोधमयादिमानिक शब्दः ॥ २७ ॥

समापत्य दृष्ट्वा च तदा ॥ २८ ॥

मध्यमसामीप्यं गत्वा प्राप्य ॥ २९ ॥

नित्यवर्धनं प्रियवर्धन इति करुणशीलः ॥ ३० ॥

तथेति त्वरितं गत्वा सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणः क्रोधताम्राक्षः पुरद्वारि बहिः स्थितः ।

तच्छ्रुत्वातीव सन्तस्तः सुग्रीवो वानरेखरः ॥ ३२ ॥

आह्वय मन्त्रिणां यैष्ठं हनूमन्तमयाऽब्रवीत् ।

गच्छ त्वमङ्गदेनाशु लक्ष्मणं विनयान्वितः ॥ ३३ ॥

सान्त्वयन् कोपितं वीरं जनैरानय मन्दिरम् ।

प्रेषयित्वा हनूमन्तं तारामाह कपीखरः ॥ ३४ ॥

त्वं गच्छ सान्त्वयन्ती तं लक्ष्मणं हृदुभाषितैः ।

शान्तमन्तःपुरं नीत्वा पथाद्दृश्य मेऽनघे ! ॥ ३५ ॥

भवत्विति ततस्तारा मध्यकक्षं समावियत् ।

हनूमानङ्गदेनैव सहितो लक्ष्मणान्तिकम् ॥ ३६ ॥

गत्वा ननाम शिरसा भक्त्या स्थागतमब्रवीत् ।

एहि वीर ! मङ्गाभाग भवदृग्दृग्मयद्वितम् ॥ ३७ ॥

प्रदिश्य राजदारादीन् दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ।

यदाज्ञापयसे पथात्तत्सर्वं करवाणि भो ! ॥ ३८ ॥

रौद्रमूर्तिना बालिबभ्रालिकमूर्तिना ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणो बहिः स्थित इति न्यवेदयदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणं तद्विकटम् ॥ ३३ ॥

कोपितं सद्भातकोपं बाल्ययगुं लज्जामनं कुर्वन् मन्दिरभवनं प्रापय ॥ ३४ ॥

हृदुभाषितैः सात्त्विक्यम् लक्ष्मणं प्रति गच्छ ततः शान्तं शान्तकोपं ज्ञात्वा

ततोऽन्तःपुरं नीत्वा जनैर्नास्तन्निमित्ततादृशं मे भा दृश्य ॥ ३५ ॥

मध्यकक्षं कोपेन हृद्वारमर्षादान्प्रयत्नम् ॥ ३६ ॥

आर्षद्भनं मेहि यत एव भवदृष्टम् ॥ ३७ ॥

राजदारादीन् दृष्ट्वा नृपेन शिरःदारदर्शने यथा राज्ञो न सहोच

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं भक्त्या करेष्टस्य स मारुतिः ।
 आनयामास नगरमध्याद्राजगृहं प्रति ॥ ३९ ॥
 पश्यंस्तत्र महासौधान् यूथपानां समन्ततः ।
 जगाम भवनं राज्ञः सुरेन्द्रभवनोपमम् ॥ ४० ॥
 मध्यकक्षे गता तत्र तारा ताराधिपानना ।
 सर्वाभरणसम्पन्ना मदरक्तान्तलोचना ॥ ४१ ॥
 उवाच लक्ष्मणं नत्वा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
 याहि(१) देवर ! भद्रं ते साधुस्त्वं भक्तवत्सलः ॥ ४२ ॥
 किमर्थं कोपमाकार्षीर्भक्ते भृत्ये कपीश्वरे ।
 बलकालमनाश्वसं दुःखमेवानुभूतवान् ॥ ४३ ॥
 इदानीं बलदुःखौवाङ्मवद्भिरभिरक्षितः ।
 भवत्प्रसादात् सुग्रीवः प्राप्तसौख्यो महामतिः ॥ ४४ ॥
 कामासक्तो रघुपतेः सेवार्थं नागतो हरिः ।

तथाऽक्षद्राजदारदर्शने तव सङ्क्षोभो बोधित इति भावः ॥ ३८ ॥

गुह्येत्यादिम् ॥ ३९ ॥

यूथपानां महासौधान् गृहानित्यर्थः ॥ ४० ॥

ताराधिपानना चन्द्रमुखी ॥ ४१ ॥

आदौ स्वस्य शिवकलाञ्जलिपणस्य भगवद्वतारत्वाच्च नत्वा पद्मानिज-
 भावेन देवरेत्युक्तिः त्वं साधुर्भक्तवत्सलोऽतो भक्तेष्वीदृशः कोपोऽनुचित इति
 भावः ॥ ४२ ॥

याकार्षीं अतिशयेन हतवान् अनाश्वसं निरन्तरमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

बलदुःखौघात् बालितः प्राप्यभाषात् ॥ ४४ ॥

आगमिष्यन्ति हरयो नानादेशगताः प्रभो ॥ ४५ ॥

प्रेषिता दशसाहस्रा हरयो रघुसत्तम । ।

आनेतुं वानरान् दिग्भ्यो महापर्वतसन्निभान् ॥ ४६ ॥

सुग्रीवः स्वयमागत्य सर्ववानरयूथपैः ।

बधयिष्यति दैत्यौघान् रावणश्च हनिष्यति(१) ॥ ४७ ॥

त्वयैव सहितोऽद्यैव गन्ता वानरपुङ्गवः ।

पश्यान्तर्भवन्नं तत्र पुच्छदारमुद्धृतम् ॥ ४८ ॥

हृदा सुग्रीवमभयं दत्त्वा नय सहैव ते ।

ताराया वचनं श्रुत्वा क्षयकोषोऽथ लक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

जगामान्तःपुरं यत्र सुग्रीवो वानरेखरः ।

रुमामालिङ्ग्य सुग्रीवः पर्यङ्के पर्यवस्थितः ॥ ५० ॥

हृदा लक्ष्मणमत्यर्थं उत्पपातातिभीतवत् ।

तं हृदा लक्ष्मणः क्रुद्धो मदविह्वलितेक्षणम् ॥ ५१ ॥

यत्र प्राप्नोष्योऽत्र कामासक्तोऽपि सेवार्थं आगत इति न अपि
त्यागत एव काकुराव कथमागतस्तत्राह आगमिष्यन्तीति ॥ ४५ ॥

एवं चैवसुदामकुरवात् सेवा कृतवानेवेति भावः ॥ ४६ । ४७ ॥

रामभ्रातृत्वात्त्वयैव सहितो वानरपुङ्गवोऽद्यैव गन्ता रामसमीपमिति
शेष अन्तर्भवन्नस्य मध्ये ॥ ४८ ॥

ते सहैव नय सैनैव सह नयेत्यर्थं तारावचनेनातिमधुरेण सन्तिनेन
क्षयकोष ॥ ४९ ॥

यत्र सुग्रीव स्थितस्तदन्त इव जगाम ॥ ५० ॥

अत्यर्थं अतिशयेनातिभीतवदुत्पपात पर्यङ्कादिति शेष मदविह्वलित-
क्षण मदविह्वलनेत्यम् ॥ ५१ ॥

सुग्रीवं प्राह दुर्दत्त ! विस्मृतोऽसि रघूत्तमम् ।
 बाली येन हतो वीरः स याणोऽद्य प्रतीक्षते ॥ ५२ ॥
 त्वमेव बालिनो मार्गं गमिष्यसि मया हतः ।
 एवमत्यन्तपरुषं वन्दन्तं लक्ष्मणं तदा ॥ ५३ ॥
 उवाच हनुमान् वीरः कथमेवं प्रभापसे ? ।
 त्वत्तोऽधिकतरो रामे भक्तोऽयं वानराधिपः ॥ ५४ ॥
 रामकार्यार्थमनिशं जागर्ति न तु विस्मृतः ।
 आगताः परितः पश्य वानराः कोटिशः प्रभो ! ॥ ५५ ॥
 गमिष्यन्त्यचिरेणैव सीतायाः परिमार्गणम् ।
 साधयिष्यति सुग्रीवो रामकार्यमशेषतः ॥ ५६ ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ।
 सुग्रीवोऽप्यर्घ्यपाद्याद्यैर्लक्ष्मणं सम्पूजयत् ॥ ५७ ॥
 बालिञ्च प्राह रामस्य दासोऽहं तेन रक्षितः ।
 रामस्य तेजसा लोकान् क्षणार्हेनैव जेय्यति ॥ ५८ ॥
 सहायभात्वमेवाहं वानरैः सहितः प्रभो ! ।
 सौमित्रिरपि सुग्रीवं प्राह किञ्चिन्मयोदितम् ॥ ५९ ॥
 तत् क्षमस्व महाभाग ! प्रणयाद्भाषितं मया ।

प्रतीक्षते त्वां हनुमिति शेषः ॥ ५२ । ५३ । ५४ ॥

जागर्ति चक्षुषवान् भवति अस्मिन्नेव क्षणे आकर्षणीयं गताः
 वानराः सेनां कर्षन्त्यागता इत्याह आगता इति ॥ ५५ ॥

परिमार्गणं कर्तुमिति शेषः ॥ ५६ । ५७ । ५८ । ५९ ॥

यत्किञ्चिन्मयोदितं तत् क्षमस्वेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

गच्छामोऽद्यैव सुग्रीव । रामस्तिष्ठति कानने ॥ ६० ॥

एक एवातिदुःखार्तो जानकीविरहात् प्रभुः ।

तथेति रथमारुह्य लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ ६१ ॥

वानरैः सहितो राजा राममेवान्वपद्यत ॥ ६२ ॥

भेरीमदङ्गैर्वज्रच्छ्वानरैः

श्वेतातपत्रैर्व्यजनैश्च शोभितः ।

नीलाङ्गदाद्यैर्हनुमत्प्रधानैः

समारहतो राघवमभ्यगाद्धरिः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरसम्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे

षष्ठम सर्ग ।

प्रणयात् प्रणयकोपात् ॥ ६० । ६१ । ६२ । ६३ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषदुर्गरथसमर्थेत्यादिभिः श्रीरामवर्मण

कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे

षष्ठम सर्ग ।

दृष्ट्वा रामं समासीनं शुचाद्धारि शिलातले ।
 चैलाजिनधरं श्यामं जटामौलिविराजितम् ॥ १ ॥
 विशालनयनं शान्तं स्मितचारुमुखाम्बुजम् ।
 सीताविरहसन्तप्तं पश्यन्तं भगपद्विषयः ॥ २ ॥
 रथात् दूरात्प्रमुत्पत्य (१) वेगात् सुग्रीवलक्ष्मणौ ।
 रामस्य पादयोरग्रे पेततुर्भक्तिसंयुतौ ॥ ३ ॥
 रामः सुग्रीवमालिङ्ग्य दृष्ट्वा नामयमन्तिके ।
 स्थापयित्वा ययान्यायं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४ ॥
 ततोऽब्रवीद्ब्रह्मणेष्टं सुग्रीवो भक्तिनम्रधीः ।
 देव । पश्य समायान्ती वानराणां महाचम्रम् ॥ ५ ॥
 कुलाचलाद्रिसम्भूता मेरुमन्दरसन्निभाः ।
 नानाद्वीपसरिष्कैलवासिनः पर्वतोपमाः ॥ ६ ॥
 असङ्ख्याताः समायान्ति हरयः कामरूपिण ।
 (२) सर्वदेवायसम्भूताः सर्वे सुहृद्विशारदाः ॥ ७ ॥
 अत्र केचिद्गजबलाः केचिद्दशगजोपमाः ।

दृष्ट्वेति चैल च जीर्णं वासोऽजिन च ॥ ६ ॥

स्मितेन चारुसुन्दरं सुखाद्भुजं यस्य तम् ॥ २ । १ ॥

ययान्यायमारोग्यं अन्तिके स्तसमीपे ॥ ४ । १ ॥

कुलाचला हिमालयादयः सप्तपर्वताः ॥ ६ । ७ ॥

(१) उत्तुङ्ग इति वा पाठः ।

(२) सर्वे इति पाठान्तरम् ।

गजायुतबलाः केचिदन्येऽमितबलाः प्रभो ! ॥ ८ ॥
 केचिदञ्जनकूटाभाः केचित्कणकसन्निभाः ।
 केचिद्रत्नान्तवदना दीर्घवालास्तथा परे ॥ ९ ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशाः केचिद्राक्षससन्निभाः ।
 गर्जन्तः परितो यान्ति वानरा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १० ॥
 त्वदाज्ञाकारिणः सर्वे फलमलाश्रयाः प्रभो ! ।
 ऋक्षाणामधिपो वीरो जाम्बवान्नाम बुद्धिमान् ॥ ११ ॥
 एष मे मन्त्रिणां श्रेष्ठः कोटिभल्लुकहृन्दपः ।
 हनूमानेष विख्यातो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १२ ॥
 यायुपुत्रोऽतितेजस्वी मन्त्री बुद्धिमता वरः ।
 नलो नीलस्रग्बयो गयाक्षो गन्धमादनः ॥ १३ ॥
 शरभो मैन्दस्यैव गजः पनस एव च ।
 बलीमुखो दधिमुखः सुपेणस्तार एव च ॥ १४ ॥
 केसरी च महासत्त्वः पिता हनुमतो बली ।
 एते मे यूथपा राम ! प्राधान्येन मयोदिताः ॥ १५ ॥
 महात्मानो महावीर्याः शक्तुल्यपराक्रमाः ।
 एते प्रत्येकतः कोटिकोटिवानरयूथपाः ॥ १६ ॥
 तथाज्ञाकारिणः सर्वे सर्वे देवांशसम्भवाः ।
 एष बालिमुतः श्रीमानद्भट्टो नामविश्रुतः ॥ १७ ॥
 बालितुल्यबलो वीरो राक्षसानां बलान्तकः ।

अमितबला इति श्लोके ॥ ८ । ९ । १० । ११ ॥

कोटिभल्लुकहृन्दप कोटीति हृन्दविशेषणम् । १२ । १३ । १४ । १५ ॥

प्रत्येकतः सार्वविभक्तिकर्षादि, एकैव इत्यर्थः ॥ १६ । १७ । १८ । १९ ॥

एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ १८ ॥

योद्धारः पर्वताग्रैश्च निपुणाः शत्रुघातने ।

आन्नापय रघुश्रेष्ठ ! सर्वे ते बशवर्त्तिनः ॥ १९ ॥

रामः सुग्रीवमालिङ्ग्य हर्षपूर्णश्रुलोचनः ।

प्राह सुग्रीव ! जानासि सर्वं त्वं कार्यगौरवम् ॥ २० ॥

मार्गणार्थं हि जानक्या नियुङ्क्ष्व यदि रोचते ।

श्रुत्वा रामस्य वचनं सुग्रीवः प्रीतमानसः ॥ २१ ॥

प्रेषयामास बलिनो वानरान् वानरर्षभः ।

दिक्षु सर्वासु विविधान् वानरान् प्रेष्य सत्वरम् ॥ २२ ॥

दक्षिणां दिशमत्यर्थं प्रयत्नेन महाबलान् ।

युवराजं जाश्ववन्तं हनूमन्तं महाबलम् ॥ २३ ॥

नलं सुपेणं शरभं मैन्दं द्विविदमेव च ।

प्रेषयामास सुग्रीवो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

विचिन्वन्तु प्रयत्नेन भवन्तो जानकीं शुभाम् ।

मासादर्वाक् निवर्त्तध्वं मच्छासनपुरःसराः ॥ २५ ॥

सीतामदृष्ट्वा यदि यो मासादूर्ध्वं दिनं भवेत् ।

तदा प्राणान्तिकं दण्डं मत्तः प्राप्स्यथ वानराः ॥ २६ ॥

कार्यगौरवं जानासि अतो यस्यां दिशि दे योग्यास्तास्तत्र नियुङ्क्ष्व-
त्यर्थे ॥ २० । २१ । २२ ॥

अत्यर्थमतिशयेन महाबलान् आत्वा प्रयत्नेन तानेव प्रेषयामासेत्यन्वयः-
तानेवाह युवराजमिति ॥ २३ । २४ ॥

मच्छासनपुरसरा मच्छासनं पुरसरमये येषां तादृशा अनेन
मच्छासनं न विस्मर्त्तव्यमिति सूचितम् ॥ २५ ॥

प्राणान्तिकं प्राणान्तपञ्चमिनं तत्सम्पादकमिति यावत् अध्यात्मादित्या-
दम् ॥ २६ ॥

इति प्रस्थाप्य सुग्रीवो यानरान् भीमविक्रमान् ।
 रामस्य पाण्डे श्रीरामं नत्वा चोपविवेश सः ॥ २० ॥
 गच्छन्तं मावृतिं दृष्ट्वा रामो यच्चनमब्रवीत् ।
 अभिधानार्थमेतन्मे साद्रुसीयकमुत्तमम् ॥ २८ ॥
 मन्त्रामाक्षरसंयुक्तं सीतायै दीयतां रक्षः ।
 अग्निन् कार्ये प्रमाणं हि त्वमेव कपिसत्तम ! ।
 जानामि सत्यं ते सर्वं गच्छ पन्थाः शुभशय ॥ २९ ॥
 एवं कपीनां राज्ञा ते विसृष्टाः परिमार्गणे ।
 सीताया अद्भुतमुखा बभ्रमुज्ज्वल तत्र च ॥ ३० ॥
 भ्रमन्तो विन्ध्यगच्छने दृष्ट्वाः पर्वतोपमम् ।
 राज्ञसं भीषणाकारं भक्षयन्तं धगान् गजान् ॥ ३१ ॥
 रावणोऽयमिति ज्ञात्वा केचिद्वानरपुङ्गवाः ।
 जघ्नुः किलकिलाशब्दं मुञ्चन्तो मुष्टिभिः क्षणात् ॥ ३२ ॥
 नायं रावण इत्युक्त्वा यत्पुरन्यत्रावृद्धनम् ।
 तृपार्त्ताः सलिलं तत्र नाविन्दन् हरिपुङ्गवाः ॥ ३३ ॥
 विभ्रमन्तो मक्षारण्ये शुष्ककण्ठोष्ठतालुकाः ।

श्रीरामं नत्वा तस्याश्च उपविवेशन्वयः ॥ २० ॥

मे ममाद्रुसीयक अद्भुतेति शेष हि पादपूरणे ॥ २८ ॥

ननु अद्भुतादीन्विहाय बह्वमेव किमर्थं दीयते तत्राह अग्निमिति मन्त्र
 यम मुनि च ॥ २९ ॥

परिमार्गणे तद्विभिन्नमित्यर्थः ॥ ३० । ३१ ॥

किलकिलाशब्दं सञ्चल्यो मुष्टिभिः क्षणात् रावणमिति शेषः ॥ ३२

नायमिति सुकरवधत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

ददृशुर्गह्वरं तत्र तदणगुल्फादृतं भङ्गत् ॥ ३४ ॥
 आर्द्रपक्षान् कौश्वहंसान्निःसृतान् ददृशुस्ततः ।
 अत्रास्ते सलिलं नूनं प्रविशामो महागुहाम् ॥ ३५ ॥
 इत्युक्त्वा हनुमानग्रे प्रविवेश तमन्वयुः ।
 सर्वे परस्परं दत्वा बाहून् बाहुभिस्तुङ्गकाः ॥ ३६ ॥
 अन्धकारे महद्गूरं गत्वाऽपश्यन् कंपीश्वराः ।
 जलाशयान्मणिनिभतोयान् कल्पद्रुमोपमान् ॥ ३७ ॥
 दृष्टान् पद्मफलैर्नन्वास्मभुद्रोणसमन्वितान् ।
 गृहान् सर्वगुणोपेतान् मणिवस्त्रादिपूरितान् ॥ ३८ ॥
 दिव्यभस्त्रान्सहितान्मानुषैः परिवर्जितान् ।
 विस्मितास्तत्र भवने दिव्ये कणकविष्टरे ॥ ३९ ॥
 प्रभया दीप्यमानान्तु ददृशुः स्त्रियमेकलाम् ।
 ध्यायन्तीं चौरवसनां योगिनीं योगमास्थिताम् ॥ ४० ॥
 प्रणेमुक्तां महाभागां भक्त्या भीत्या च वानराः ।

शुभं कच्छोष्ठतालुकं येषां ते ॥ ३४ ॥

ततः गङ्गरान् ॥ ३५ ॥

उक्तुक्त्वा जनविगमोत्कृष्टाग्रज इत्यर्थं परस्परं बाहुभिर्बाहून् दत्वा सर्वे हनुमन्तमन्वयुः अन्धकारादेवं करणम् ॥ ३६ ॥

महद्गूरं बाहुदूरमित्यर्थं मणिनिभतोयान् मणितन्त्रनिर्मलजलान् कल्पद्रुमोपमानिति उत्तरान्वयि ॥ ३७ ॥

भुद्रोणसमन्वितान् द्रोणपरिमितमधुयुक्तान् गृहान् गृहाणि अर्ध-
 चादि ॥ ३८ ॥

एतदयं विस्मिता लब्धाद्यर्थं ॥ ३९ ॥

योगमास्थिता चित्तवृत्तिनिरोधजविद्धिं प्राप्ताम् ॥ ४० ॥

दृष्ट्वा तान्वानरान् देवी प्राह यूयं किमागताः ॥ ४१ ॥

कुतो वा कस्य दूता वा मत्स्थानं किं प्रधर्षय ? ।

तच्छ्रुत्वा हनुमानाह शृणु वक्ष्यामि देवि ! ते ॥ ४२ ॥

अयोध्याधिपतिः श्रीमान् राजा दशरथः प्रभुः ।

तस्य पुत्रो महाभागो ज्येष्ठो राम इति श्रुतः ॥ ४३ ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य सभार्यः सानुजो वनम् ।

गतस्तत्र हता भार्या तस्य साध्वी दुरात्मना ॥ ४४ ॥

रावणेन ततो रामः सुग्रीवं सानुजो वयौ ।

सुग्रीवो मित्रभावेन रामस्य प्रियवल्लभाम् ॥ ४५ ॥

खगयध्वमिति प्राह ततो वयंमुपागताः ।

ततो वनं विचिन्वन्तो जानकीं जलकाङ्क्षिणः ॥ ४६ ॥

प्रविष्टा गच्छरं घोरं दैवादत्त समागताः ।

त्वं वा किमर्थमत्रासि का वा त्वं वद नः शुभे ! ॥ ४७ ॥

योगिनी च तथा दृष्ट्वा वानरान् प्राह हृष्टधीः ।

यथेष्टं फलमूलानि जग्ध्वा पीत्वाश्रतं मयः ॥ ४८ ॥

आगच्छत ततो वक्ष्ये मम वृत्तान्तमादितः ।

तथेति भुक्त्वा पीत्वा च हृष्टास्ते सर्ववानराः ॥ ४९ ॥

देव्याः समीपं गत्वा ते बद्धाञ्जलिपटाः स्थिताः । * ॥

ततः प्राह हनुमन्तं योगिनी दिव्यदर्शना ॥ ५० ॥

भक्तिर्भीतिर्योगिनोविषये किद्विषयमागता ॥ ४१ ॥

कुत आगता इति शेषः भगव्यान् किं प्रधर्षय किमिति वसन्त-
विष्टा ॥ ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ ॥

तथा दृष्ट्वा कुट्टयुतान् दृष्ट्वा ॥ ४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥

हेमा नाम पुरा दिव्यरूपिणी विश्वकर्मणः ।
 पुत्री महेशं नृत्येन तोषयामास भामिनी ॥ ५१ ॥
 तुष्टो महेशः प्रददाविदं दिव्यपुरं महत् ।
 अत्र स्थिता सा सुदती वर्षाणामयुतायुतम् ॥ ५२ ॥
 तस्या अहं सखी विष्णुतत्परा मोक्षकाङ्क्षिणी ।
 नाम्ना स्वयंप्रभा दिव्यगन्धर्वतनया पुरा ॥ ५३ ॥
 गच्छन्ती ब्रह्मलोकं सा मामाहेदं तपचर ।
 अत्रैव निवसन्ती त्वं सर्वप्राणिविवर्जिते ॥ ५४ ॥
 त्रेतायुगे दाशरथिर्भूत्वा नारायणोऽव्ययः ।
 भूभारहरणार्थाय विचरिष्यति कानने ॥ ५५ ॥
 मार्गन्तो वानरास्तस्य भार्यामायान्ति ते गुहाम् ।
 पूजयित्वाय तान् गत्वा रामं स्तुत्वा प्रयत्नतः ॥ ५६ ॥
 यातासि भवनं विष्णोर्योगिगम्यं सनातनम् ।
 द्रुतोऽहं गन्तुमिच्छामि रामं द्रष्टुं त्वरान्विता ॥ ५७ ॥
 यूयं मिदध्वमक्षीणि गमिष्यथ बहिर्गुहाम् ।
 तथैव चक्रुस्ते वेगाद्गताः पूर्वस्थितं वनम् ॥ ५८ ॥
 सापि त्यक्त्वा गुहा शीघ्रं ययौ राघवसन्निधिम् ।
 तत्र रामं ससुग्रीवं लक्ष्मणञ्च ददर्श ह ॥ ५९ ॥

प्रददौ हेमाया इति शेष ॥ ५२ ॥

दिव्यगन्धर्वो दिव्याख्यो गन्धर्वस्तस्य कन्या ॥ ५३ ॥

सा हेमा ॥ ५४ । ५५ ॥

तान्वानरान् राम गत्वा तत्समीपं गत्वा स्तुत्यार्थाश्रममेव ॥ ५६ ॥

यातासि लटिरूप इव पूर्वोक्तहेमानिमोगात् अद्यादेयाच्च ॥ ५७ ॥

वेगात् वेगादिव क्षणेनैवेत्यर्थः पूर्वस्थितं वनं गता ॥ ५८ । ५९ ॥

कृत्वा प्रदक्षिणं रामं प्रणम्य बद्धशः सुधीः ।

आह गद्गदया धाचा रोमाञ्चिततनूरुहा ॥ ६० ॥

दासी तवाहं राजेन्द्र ! दर्शनार्थमिच्छागता ।

बद्धवर्षसहस्राणि तप्तं मे दुयरं तपः ॥ ६१ ॥

शुद्धायां दर्शनार्थं ते फलितं मेऽद्य सप्तपः ।

अद्य हि त्वां नमस्यामि मायायाः परतः स्थितम् ॥ ६२ ॥

१. सर्वभूतेषु चालक्ष्यं बहिरन्तरवस्थितम् ।

योगमायाजबनिकाच्छ्रजो मातुपविग्रहः ॥ ६३ ॥

न लक्ष्यसेऽज्ञानदृशां शैलूप इव रूपदृक् ।

महाभागयतानां त्वं भक्तियोगविधित्वया ॥ ६४ ॥

अवतीर्थोऽसि भगवन् ! कथं जानामि ? तामसी ।

लोके जानातु यः कश्चित्तव तत्त्वं रघूत्तम ! ॥ ६५ ॥

रोमाञ्चिततनूरुहा आनरोमाञ्चिततनूरुहा ॥ ६० । ६१ ॥

मायायाः परतः स्थितं तदनधीनम् ॥ ६२ ॥

विवर्तोप्रादानतयानर्थाभितया च सर्वभूतानां बहिरन्तरवस्थितमपि-
नैरलक्ष्यम् जबनिका गटानां वेषपट्टणस्यानावरणं पटनिर्मितं गटाच्च तत्त्वं
प्रविष्टास्तया अज्ञा भवन्ति तद्वद्योगमायया त्वं असौ गुप्त इव सन् व्यञ्जान-
दृशान्नैरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

न लक्ष्यसे रूपदृक् तत्तद्गमादिरूपदृक् शैलूपो गट इव स यदारामा
दिवेयं कृत्वा रामाद्यनुकरणं करोति तदा राम इत्येव गृह्यते न तु पूर्वद-
ष्टोऽपि तद्रूपेण तद्वत् ॥ ६४ ॥

भागयतानां भगवद्भक्त्योच्चारयता एवं भूते रूपे भक्तिरूपो योगसहा-
ज्जया त्वमवतीर्थोऽसि तादृशं त्वा स्त्रीशरीरत्वात् तामसी अहं कथं
जानामि अथ योभ्यतामप्येऽपि तज्ज्ञानापेक्षा मे नास्तीत्याह लोके इति
तव तत्त्वं विद्वान्नादिरूपम् ॥ ६५ ॥

ममैतदेव रूपं ते सदा भातु हृदालये ।

राम ! ते पादयुगलं दर्शितं मोक्षदर्शनम् ॥ ६६ ॥

अदर्शनं भवार्णानां सन्मार्गपरिदर्शनम् ।

५ धनपुत्तकलत्रादिविभूतिपरिदर्पितः ।

५ अकिञ्चनधनं त्याज्य नाभिधातुं जनोऽर्हति ॥ ६७ ॥

निवृत्तगुणमार्गाय निष्किञ्चनधनाय ते ॥ ६८ ॥

नमः स्वात्माभिरामायः निर्गुणाय गुणात्मने ।

कालरूपिनमीशानमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ६९ ॥

५ समं चरन्तं सर्वत्र मन्ये त्वां दुरूपं परम् ।

देव ! ते चेष्टितं कश्चिन्न वेद दृविडम्बनम् ॥ ७० ॥

न तेऽस्मि कश्चिद्व्यितो द्वेष्यो वा पर एव च ।

स्वापेक्षमर्थमाह ममैतदिति मोक्षदर्शनं मोक्षोपायदर्शकं पादयुगलं ते त्वया दर्शितम् अतोऽन्याकाङ्क्षा मे नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

तदेव निमिषादि अदर्शनमिति भवार्णानां भवार्थशानानित्यर्थं वर्णलोप-
व्यापः सन्मार्गलक्षणज्ञानोपायः धनादिगर्वगर्वितो जनः अकिञ्चनानां त्यक्त-
सर्वविषयाणां धनभक्तं दरिद्रस्य धनमिवेच्छाविषयं त्वां अभिधातुं धातौ शप्यं
कृतं ॥ नार्हति तथापि स्तौमीति शेषः ॥ ६७ ॥

निवृत्तो गुणमार्गः प्रवृत्तिमार्गरूपः संसारः स्वतएव यस्मात्तथै ॥ ६८ ॥

स्वात्मन्येव चिदाभन्दरूपेऽभिरमते तस्मै अतएव निर्गुणाय गुणानां
विषयाणामपि निवर्तोपादानत्वाच्चदात्मने कालरूपिणं तेन सर्वसंहर्तृत्वं
ईशानत्वेन जगत्स्रष्टृत्वतत्प्राप्तकत्वे तस्मै सर्वस्रष्टृत्वादेव तस्यादिमध्यान्तव-
र्जितत्वं मध्यस्याद्यन्तगोचरत्वात्तस्याप्यभावः ॥ ६९ ॥

समं चरन्तं अन्यथाभितवेत्यर्थः दृविडम्बनं मनुष्यव्यवहारातुकरणरूपं
अतुकरणमेतदिति कश्चिन्न वेद ॥ ७० ॥

समत्वादेशाह न ते इत्यादि परो भिन्नः सर्वरूपमात्तयेति भावः यदा

त्वन्मायापिहितान्मानस्वा पश्यन्ति तथाविधम् ॥७१॥

अजस्याकर्तुरीशस्य देव । तिर्यङ्नरादिषु ।

जन्मकर्मादिकं यद्यत्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ७२ ॥

त्वामाज्जरक्षरं जातं कथाश्रवणसिद्धये ।

केचित् कोशलराजस्य तपसः फलसिद्धये ॥ ७३ ॥

कौशल्यया प्रार्थ्यमानं जातमाज्जः परे जनाः ।

दुष्टराक्षसभूभारहरणायार्थितो विभुः ॥ ७४ ॥

ब्रह्मणा नररूपेण जातोऽयमिति केचन ।

शृण्वन्ति गायन्ति च ये कथासो रघुनन्दन । ॥७५॥

पश्यन्ति तव पादार्जं भवार्णवसुतारणम् ।

त्वन्मायागुणवद्वाहं व्यतिरिक्तं गुणाश्रयम् ॥ ७६ ॥

दयितव्येभ्योभ्या मर उदासीन तथाविध शत्रुमित्रोदासीनवन्न यथा राज्ञ
शत्रुर्विभोषणो मित्र अन्ये उदासीना इति ॥ ७१ ॥

अजस्य सर्वकारणत्वात्तत्कारणहीनस्य अकृत्यं कर्तृत्वादिभ्रमहीनस्य
अपरिणामित्वादिति भाव ईशस्य सन्निधानमात्रेण सर्वनिधन्तु तिर्यङ्नरा-
दिषु तिर्यगो मतव्यादय तेषु जनुष्येषु च यज्जन्मकर्मादि तदत्यन्तविडम्बनं
अनुकरणं तत्तज्जातेरिति शेष न तु वाच्यमिति भाव ॥ ७२ ॥

तत्र प्रकृतावतारप्रयोजनमाह त्वमिति अक्षरमपि लोकाणां सकथा-
श्रवणसिद्धिप्राप्तये जातमाज्जः केचित् कोशलराजस्य ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणा प्रार्थितो नररूपेण जात इत्यन्वय ॥ ७४ ॥

आद्यप्रयोजनस्यैव मुख्यत्व प्रतिपादयितुं तच्छ्रवणादिजा सिद्धिमाह
शृण्वन्तीत्यादिना ॥ ७५ ॥

पश्यन्तीति ते त्वत्पादाज्ज पश्यन्तीत्यन्वय त्वत्पादाज्जदर्शनमेव त्वच्छ्रव-
णजा मुक्त्या सिद्धिरित्यर्थं त्वत्पादाज्जशब्देन मुख्य विधानन्दात्मकम् तत्तत्क
यमेव विवक्षितमित्याह त्वन्मायेति त्वन्मायागुणैः अक्षरजलभोमिर्द्वा येऽहम्

कथं त्वां देव ! जानीयां स्तोतुं वाऽविषयं विभुम् ।
 नमस्यामि रघुश्रेष्ठं बाणासनशरान्वितम् ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सुग्रीवादिभिरन्वितम् ॥ ७७ ॥
 एवं स्तुतो रघुश्रेष्ठः प्रसन्नः प्रणताघट्टत् ।
 उवाच योगिनीं भक्तां किन्ते मनसि काङ्क्षितम् ॥ ७८ ॥
 सा प्राह राघवं भक्त्या भक्तिं ते भक्तवत्सल ! ।
 यत्र कुत्रापि जाताया निश्चलां देहि मे प्रभो ! ॥ ७९ ॥
 त्वङ्गकेषु सदा सद्गो भूयान्मे प्राकृतेषु न ।
 जिह्वा मे रामरामेति भक्त्या वदतु सर्वदा ॥ ८० ॥
 मानसं श्यामलं रूपं सीता लक्ष्मणसंयुतम् ।
 धनुर्बाणधरं पीतवाससं मुकुटोज्ज्वलम् ॥ ८१ ॥
 अद्भुदैर्नूपुरैर्मुक्ताहारैः कीस्तुभकुण्डलैः ।
 शान्तं स्मरतु मे राम ! वरं नान्यं दृष्ट्वा प्रभो ॥ ८२ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 भवत्वेवं महाभागे ! गच्छ त्वं वदरीवनम् ।

-४-

अङ्गहारविशिष्टालेभ्यो व्यतिरिक्तं तद्गोपसूतं गुणानामाश्रयं परत्तकं यद्रूपं
 तद्गुणमेव तज्जन्या विद्विरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

अविषयं बाष्पानोऽविषयं त्वां स्तोतुं च कथं जानीयां प्रवृत्ता भवेयं
 तज्ज्ञानं दुर्लभमेव स्तोतुमपि न सामर्थ्यमिति भावः एवञ्च स्तुतेरप्यवयवात्के-
 वल प्रणाममेव करोमीत्याह नमस्यामीति ॥ ७७ ॥

प्रसन्नः सम्प्रत्यक्षानामपश्य घापस्य कृतां ॥ ७८ ॥

निश्चलां भक्तिं देहीत्यन्वयः ॥ ७९ ॥

प्राकृतेषु त्वङ्गकिङ्कीर्णेषु सधाराचक्रेष्विति यावत् ॥ ८० ॥

मे मानसं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टरूपं स्मरतु पीतवाससं शान्तमिति
 पुष्पमन्त्रम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

तत्रैव मां स्मरन्ती त्वं त्यक्तेदं भूतपञ्चकम् ।

मामेव परमात्मानं अचिरात्प्रतिपद्यसे ॥ ८३ ॥

श्रुत्वा रघून्तमवचोऽष्टतसारकल्पं

गत्वा तदैव बदरीतरुखण्डजुष्टम् ।

तीर्थं तदा रघुपतिं मनसा स्मरन्ती

त्यक्त्वा कलेवरमवाप परं पदं सा ॥ ८४ ॥

इति श्रीमदध्यक्षरात्रायणे उवाच ॥ श्रीरामदेवसंवादे किष्किन्ध्याकाण्डे
षष्ठं सर्गम् ।

बदरीवनं बदरिद्वयमदं भूतपञ्चककल्पं देहवित्यर्थं परमात्मानं
मां प्रतिपद्यसे वर्तमानशरीरेण सट् अनेन स्नायुज्वरूपं सङ्गृह्य पूर्वकं तत्र
देहत्यागेन दर्शिता ॥ ८३ ॥

तरुखण्डं तरुसमूहं ॥ ८४ ॥

इति श्रीमत्कच्छराजविप्रद्वयसंवादे ॥ श्रीरामवर्मण
कृतावध्याक्षरात्रायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे
षष्ठं सर्गम् ।

तदेतद्रामवाणानामभेद्यं किं जगत्त्रये ? ॥ १४ ॥
 ये त्वां दुर्वोधयन्त्येते वानरा वानरर्षभ ! ।
 पुत्तदारादिकं त्वङ्गा कथं स्यास्यन्ति ते त्वया ॥ १५ ॥
 अन्यद् गुह्यतमं वक्ष्ये रघुस्यं शृणु मे सुत ! ।
 रामो न मानुषो देवः साक्षान्वारावणोऽप्ययः ॥ १६ ॥
 सीता भगवती माया जनसंमोहकारिणी ।
 लक्ष्मणो भुवनाचारः साक्षाच्छेवः कर्णेश्वरः ॥ १७ ॥
 ब्रह्मणा प्रार्थिताः सर्वे रघोगणविनायने ।
 मायामानुषभावेन जाता लोकैकरक्षकाः ॥ १८ ॥
 वयं च पार्षदाः सर्वे विष्णोर्वैकुण्ठवासिनः ।
 मनुष्यभावमापन्ने स्वेच्छया परमात्मनि ॥ १९ ॥
 वयं वानररूपेण जातास्तस्यैव मायया ।
 वयं तु तपसा पूर्वं आराध्य जगतां पतिम् ॥ २० ॥
 तेनैवानुगृहीता स्मः पार्षदत्वं सुपागताः ।
 ब्रह्मानीमपि तस्यैव सेवां कृत्यैव मायया ॥ २१ ॥
 पुनर्वैकुण्ठभासाद्य सुखं स्यास्यामहे वयम् ।
 ब्रह्मब्रह्मदमयाग्नास्त्य गता विन्ध्यं महाचलम् ॥ २२ ॥

ऋमिति श्रेयः प्रतो जगत्त्रये रामवाणानामभेद्यं किम् ? अक्षिमयोत्तरं तेनात्र
 वाचं ब्रह्मद्राममवर्जितं भावः ॥ १४ ॥

यदेतैर्वानरैश्चक्रं कथं ते पाण्डुरक्षका इति तदपि मिथ्येत्याह मे
 त्वमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

रघोगणविनायने तद्विभिन्नं प्रार्थिता ब्रह्मण्यव मायामानुषभावेनेति
 न तेषां वार्ष्ण्यं मनुष्यत्वं किन्तु माययैवेति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

नन्वेवं वानररूपमध्याह्नं किमर्थं तस्माद् तस्यैव माययेति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

विचिन्वन्तोऽथ शनकैर्जानकी दक्षिणाश्रुधेः ।

तीरे महेन्द्राख्यगिरेः पवित्रं पादमाययुः ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा समुद्रं दुःपारमगाधं भयवर्द्धनम् ।

वानरा भयसंतप्ताः किं कुर्म इति वादिनः ॥ २४ ॥

निपेदुरदधेस्तीरे सर्वे चिन्तासमन्विताः ।

मन्त्रयामासुरन्योन्यमद्बुद्ध्या महाबलाः ॥ २५ ॥

भ्रमतामेव नो मासो गतोऽत्रैव गुहान्तरे ।

न हृष्टो रावणो वाऽद्य सीता वा जनकात्मजा ॥ २६ ॥

सुग्रीवसीत्पाददण्डोऽस्मान्निहत्येव न संशयः ।

सुग्रीववधतोऽस्माकं श्रेयः प्रायोपवेयनम् ॥ २७ ॥

इति निश्चित्य तत्रैव दर्भानाक्षीर्य सर्वतः ।

उपाविवेशुस्तो सर्वे मरणे क्षतनिश्चयाः ॥ २८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र महेन्द्राद्रिगुहान्तरात् ।

निर्गत्य शनकैरागादुगृध्रः पर्वतसन्निभः ॥ २९ ॥

दृष्ट्वा प्रायोपवेयेन स्थितान् वानरपुङ्गवान् ।

उवाच शनकैर्गृध्रः प्राप्तो भक्षोऽद्य मे वज्रः ॥ ३० ॥

दक्षिणाश्रुधेस्तीरे महेन्द्राख्यगिरे पादं प्रत्यनपर्वतमाययुरित्य-
श्रय ॥ २३ ॥

भयवर्धनं दर्शनमात्रेण भयहृदिकरं किं कुर्म इतिवादिन वदनघीना
सन उदधेस्तीरे निपेदुरपभक्षयामासुरित्यश्रय ॥ २४ ॥

गुहान्तरे गुहामध्ये नागन्दारण्यधौ ॥ २६ ॥

सुग्रीववधत सुग्रीवात्म्यास्तानवधत प्रायोपवेयन तस्माद्भुपायाभा-
वेऽनघनेन मरणसङ्कल्प ॥ २७ ॥

उपाविवेशुरित्यत्र गुणार्थ ॥ २८ । २९ ॥

अथ सप्तमः सर्गः ।

अथ तत्र समासीना वृक्षखण्डेषु वानराः ।
 चिन्तयन्तो विमुह्यन्तः सीतामार्गणकर्षिताः ॥ १ ॥
 तत्रोवाचाद्वादः कांश्चिद्दानरान् वानरर्षभः ।
 अमतां गह्वरेऽस्त्राकं मासो नूनं गतोऽभवत् ॥ २ ॥
 सीता नाधिगतास्त्राभिर्न कृतं राजशासनम् ।
 यदि गच्छामः किष्किन्ध्यां? सुग्रीवोऽस्मान् हनिष्यति ॥ ३ ॥
 विशेषतः शत्रुसुतं मां मिपात्रिहनिष्यति ।
 मयि तस्य कुतः प्रीति?-रहं रामेण रक्षितः ॥ ४ ॥
 इदानीं रामकार्यं मे न कृतं तन्निधं भवेत् ।
 तस्य मदनने नूनं सुग्रीवस्य दुरात्मनः ॥ ५ ॥
 मातृकल्पां आतृभार्यां पापात्मानुभवत्यसौ ।
 न गच्छेयमतः पार्श्वं तस्य वानरपुङ्गवाः ! ॥ ६ ॥
 त्यष्ट्यामि जीवितं चात्र येन केनापि मृत्युना ।

अथ तत्रेति विमुह्यन्तः सीतानामादिति शेषः सीतामार्गणेन तत्र प्राप्त-
 स्तेनैव कर्षिताः कसत्वं प्राप्ताः ॥ १ ॥

मासो गतः सुग्रीवाद्यानादधिकं कासो गत इत्यर्थः ॥ २ ॥

राजशासनमाप्तान् सीतामपेक्षारूपम् ॥ ३ ॥

मिपात् रामकार्याकरगरूपात् ॥ ४ ॥

तदेवाह इदानीमिति ॥ ५ ॥

मत्प्रेममूल्यं स्वदधरूपं सुग्रीवः कथं कुर्यात्तत्राह मातृकल्पामिति
 उद्येभ्याहपत्नीत्याह तस्य पार्यविचारो नेति भावः एषोक्तिर्बालभावेन मृतं
 भर्तारि सैवर्णिकव्यतिरिक्तद्विधा व्यत्योपगमस्यादुपगमात् ॥ ६ ॥

इत्यन्युनयनं केचित् दृष्ट्वा वानरपुङ्गवाः ॥ ७ ॥
 व्यथिताः सान्युनयना युवराजमयामुवन् ॥ ८ ॥
 किमर्थं तव शोकोऽत्र ? वयं ते प्राणरक्षकाः ।
 भवामो निवसामोऽत्र गुहाया भयवर्जिताः ॥ ९ ॥
 सर्वसोभाग्यसहितं पुरं देवपुरोपमम् ।
 यनैः परस्परं वाक्यं वदतां मावतात्मजः ॥ १० ॥
 श्रुत्वाद्ददं समालिङ्ग्य प्रोवाच नयकोविदः ।
 विचार्यते किमर्थं ? ते दुर्विचारो न युज्यते ॥ ११ ॥
 राक्षोऽत्यन्तप्रियस्त्वं हि तारापुत्रोऽतिवल्लभः ।
 रामस्य लक्ष्मणात्प्रीतिं स्वयि नित्यं प्रवर्धते ॥ १२ ॥
 अतो न राघवाङ्गीतिस्तव राक्षो विशेषतः ।
 अहं तव हिते सक्तो वत्स ! नान्यं विचारय ॥ १३ ॥
 गुहावासश्च निर्भेद्य इत्युक्तं वानरैस्तु यत् ।

येन केनापि लङ्घन्यादिप्रकारेण ॥ ७ । ८ ॥

वयं ते प्राणरक्षका भवामः तदुपायमाह अत्र गुहाया वसाम इति ॥ ९ ॥

यनैः परस्परमेव वदतां वाक्यं श्रुत्वा ददन्त्यय ॥ १० ॥

किमर्थं विचार्यते शुचीकृतो वधादिकमिति शेषः अयमितरवानरोक्षी
 दुर्विचारो गुहावासरूपस्तु सर्वथा न युज्यते ॥ ११ ॥

तव शुचीकृतो भव वारयति राघव इति तारापुत्र इत्यनेन ताराया-
 न्तिप्रीतिरिति न तथाव्यहारसम्भावनापीति भावः रामादपि न भयमि-
 त्याह रामयेति ॥ १२ ॥

मीतामाभोऽपि भाव्येवेत्याह अहमिति अतो हे वत्स ! अर्थं विचार न
 विचारय ॥ १३ ॥

वानरोया गुहावासोक्तिं दृष्यति गुहेति निर्भेद्योऽभेद्य तदेतत् अयु-

एकैकशः क्रमात्सर्वान् भक्षयामि दिने दिने ।

श्रुत्वा तद्गुह्यवचनं वानरा भीतमानसाः ॥ ३१ ॥

भक्षयिष्यति नः सर्वानसौ गृध्रो न संशयः ।

रामकार्यं च नास्माभिः कृतं किञ्चिद्धरीश्वराः ! ॥ ३२ ॥

सुग्रीवस्यापि च हितं न कृतं स्वात्मनामपि ।

दृष्टानेन वधं प्राप्ता गच्छामो यमसादनम् ॥ ३३ ॥

अहो जटायुर्धर्मात्मा रामस्थार्ये सतः सुधीः ।

मोक्षं प्राप दुरावापं योगिनामप्यरिन्दमः ! ॥ ३४ ॥

सम्पातिस्तु तदा वाक्यं श्रुत्वा वानरभाषितम् ।

के वा यूयं मम आतुः कर्णपीयूषसन्निभम् ॥ ३५ ॥

जटायुरिति नामाद्य व्याहारन्तः परस्परम् ।

उच्यतां वो भयं मा भून्मनः क्षयगसन्तमाः ! ॥ ३६ ॥

तनुवाचाद्भदः श्रीमानुत्थितो गृध्रसन्निधौ ।

रामो दाशरथिः श्रीमान् लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ ३७ ॥

वह्मःविपुलो वह्मसंस्थयः ॥ ३० । ३१ ॥

किञ्चित्किञ्चिदपीत्यर्थः हरीश्वरा इत्यद्भुतदहनूमादीन् सम्बोधितवान-

रवाक्यम् ॥ ३२ ॥

सुप्तोऽहितं जानकीमहाचारोऽस्या रामसन्तोषरूपं व्यात्मनोहितं तथा

सुप्तोऽतोषरूपं धनेन गृध्रेण वृथावधं माशं प्राप्ताः प्रापिताः यमसादनं

यमगृहं गच्छामः वर्तमानसाधोष्ये सट् ॥ ३३ ॥

योगिनामपि दुरावापमित्यन्वयः दुराहं अत्रपूर्वादानोतेः खम् पश्चा-

यं श्रेणे वा ॥ ३४ ॥

कर्णपीयूषसन्निभं कर्णयोरगृह्यतस्तत्सन्निभ्यर्थः जटायुरिति नामेत्यनेना-

न्वयः ॥ ३५ ॥

यूयं के तदुच्यतामित्यर्थः ॥ ३६ । ३७ । ३८ ॥

सीतया भार्यया सार्द्धं विचचार महावने ।

तस्य सीता हृता माध्वी रावणेन दुरात्मना ॥ ३८ ॥

मृगया निर्गते रामे लक्ष्मणे च हृता बलात् ।

राम । रामेति कोशन्ती श्रुत्वा गृध्रः प्रतापवान् ॥ ३९ ॥

जटायुर्नाम पक्षीन्द्रो युद्धं कृत्वा सुदारुणम् ।

रावणेन हृतो वीरो रावणार्थं महाबलः ॥ ४० ॥

रामेण दग्धो रामस्य सायुज्यमगमत् क्षणात् ।

रामः सुग्रीवमासाद्य सख्यं कृत्वाऽग्निसाक्षिकम् ॥ ४१ ॥

सुग्रीवचोदितो कृत्वा वालिनं सुदुरासदम् ।

राज्यं ददौ वानराणां सुग्रीवाय महाबलः ॥ ४२ ॥

सुग्रीवः प्रेषयामास सीतायाः परिसार्णणे ।

अस्त्रान् वानरवृन्दान् वै महासप्त्यान्महाबलः ॥ ४३ ॥

मासादर्याङ्गिर्वर्त्तध्वं नोचेत्प्राणान् हरामि वः ।

कृत्वाऽप्यथा भ्रमन्तोऽस्मिन् बने गच्छरमध्यगाः ॥ ४४ ॥

गतो मासो न जानीमः सीता वा रावणं च वा ।

मर्तुं प्रायोपविष्टाः स्म सीरे लवणधारिधेः ॥ ४५ ॥

यदि जानासि हे पक्षिन् । सीता कथय नः प्रुभाम् ।

अद्भुतस्य वचः श्रुत्वा सम्पातिर्हृष्टमानसः ॥ ४६ ॥

मत्प्रचे च निर्गत इत्यनुकम्पं रामरामेति प्रोक्षन्ती हृतेत्यन्वयः
श्रुत्वा तत्कोशेन श्रुतेत्यर्थः ॥ ३८ । ४० । ४१ । ४२ ॥

परिसार्णणे तद्विभिन्नं शिष्यमगमोय वानरवृन्दान् तद्युक्तान्प्राणान्
कनूभदाद्यपेक्षया बहुवचनम् ॥ ४३ ॥

मग्नरं युद्धाभ्रमन्तं दग्धं भविता इति शेषः ॥ ४४ ॥

गतो मास इत्यस्मिन् भ्रमतामिमादि ॥ ४५ । ४६ । ४७ ॥

उवाच मत्प्रियो भ्राता जटायुः श्वगेश्वराः ।।

वज्रवर्षसहस्रान्ते भ्रातृवार्ता श्रुता मया ॥ ४७ ॥

वाक्सहायं करिष्येऽहं भवतां श्वगेश्वराः ।।

भ्रातुः सलिलदानाय नयध्वं मां जलान्तिकम् ॥ ४८ ॥

पद्मात्मवं शुभं वक्ष्ये भवता कार्यसिद्धये ।

तथेति निन्युस्रो तीरं समुद्रस्य विहङ्गमम् ।

सोऽपि तत्सलिले स्नात्वा भ्रातुर्दत्त्वा जलाञ्जलिम् ॥ ४९ ॥

पुनः स्वस्थानमासाद्य स्थितो नीतो हरीश्वरैः ।

सम्पातिः कथयामास वानरान् परिहर्षयन् ॥ ५० ॥

लङ्का नाम नगर्यासो त्रिकूटगिरिर्मूर्धनि ।

तत्राशोकवने सीता राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ५१ ॥

समुद्रमध्ये सा लङ्का शतयोजनदूरतः ।

दृश्यते मे न सन्देहः सीता च परिदृश्यते ॥ ५२ ॥

गृध्रत्वाद् दूरदृष्टिर्मे नात्र संशयितुं क्षमम् ।

शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं यस्तु लङ्घयेत् ॥ ५३ ॥

नयध्वं मां जलान्तिकमित्युतया गृध्रवत्स्यादीनामपि यथाज्ञानं भर्ता
धिकारोऽस्तीति सूचयति ॥ ४८ ॥

तत्सलिले समुद्रस्य जले ॥ ४९ ॥

हरीश्वरैर्भोजितं स्वस्थानं प्रापितं दत्तवत् ॥ ५० ॥

सुरक्षितास्तीति शेष ॥ ५१ ॥

समुद्रमध्ये दत्तवत् च तद्दिक्षु समुद्रपरिषमेव तद्दीपमिति सूचितम्
लङ्का मे मया दृश्यते सीता च दृश्यते ॥ ५२ ॥

तत्र चेतुषां गृध्रत्वादिति नात्र संशयितुं क्षमम् अत्र शतयो न कार्यं
दत्तवत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

स एव जानकीं दृष्ट्वा पुनरायास्यति भुवम् ।
 अहमेव दुरात्मानं रावणं हन्तुमुत्सहे ॥ ५४ ॥
 भ्रातृहन्तारमेकाकी किन्तुपक्षविवर्जितः ।
 यतध्वमिति यत्नेन (१) लङ्घितुं सरिताम्यतिम् ।
 ततो हन्ता रघुश्रेष्ठो रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५५ ॥
 उल्लङ्घ्य सिन्धुं यतयोजनायतं
 लङ्घ्यां प्रविश्याय विदेहकन्यकाम् ।
 दृष्ट्वा समाभाष्य च वारिधिं मुन-
 स्तर्तुं समर्थः कतमो विचार्यताम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उष्णमहेश्वरमन्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे
 षष्ठमः सर्गः ।

मक्षविवर्जित इत्यनेन यत्नातिशयेऽपि यममशक्तिहीनत्वं सूचि-
 तम् ॥ ५५ । ५६ ॥

इति श्रीमत्कृष्णराजवि० श्रीरामबर्षणः कृतान-
 ध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे
 षष्ठमः सर्गः ।

(१) यतध्वमतिशयेन इति वा पाठः ।

अथ अष्टमः सर्गः ।

अथ ते कौतुकाविष्टाः सम्पातिं सर्वानराः ।
 पप्रच्छुर्भगवन् ! ब्रूहि स्वमुदन्तं त्वमादितः ॥ १ ॥
 सम्पातिः कथयामास खट्वन्तं पुराकृतम् ।
 अहं पुरा जटायुश्च भ्रातरौ रुढयौवनौ ॥ २ ॥
 बलेन दर्पितावावां बलजिघासया खगौ ।
 सूर्यमण्डलपर्यन्तं गन्तुमुत्पतितौ मदात् ॥ ३ ॥
 बल्लयोजनसादृशं गतौ तत्र प्रतापितः ।
 जटायुश्च परित्रातुं पक्षैराच्छाद्य मोहतः ॥ ४ ॥
 स्थितोऽहं रश्मिभिर्दग्धपक्षोऽस्मिन् विन्ध्यमूर्धनि ।
 पतितो दूरपतनान्मूर्च्छितोऽहं कपीश्वराः ॥ ५ ॥
 दिनत्रयात् पुनःप्राणसहितो दग्धपक्षकः ।
 देशं वा गिरिकूटान् वा न जाने भ्रान्तमानसः ॥ ६ ॥
 शनैश्चामीत्य नयने दृष्ट्वा तत्प्राश्रमं शुभम् ।
 शनैः शनैराश्रमस्य समीपं गतवानहम् ॥ ७ ॥

पप्रच्छीनत्वमस्य कुत इति वानराणां जिज्ञासा ज्ञात्वा तदुत्तरमाह
 सम्पातिरिति पुराकृतं खट्वन्तं सशब्द आत्मात्मोद्योभयराशौ खलु भ्रातृव्यं
 वृत्तान्तम् तमेवाह अहमित्यादि रुढयौवनौ यौवनमध्यं प्राप्नोः । १ । २ ।

अतएव बलदर्पितौ । ३ ॥

जटायुः प्रतापितः कनिष्ठत्वात्तन्मोहतश्च परित्रातुं पक्षैराच्छाद्य
 स्थितोऽहं सूर्यरश्मिभिर्दग्धपक्षोऽहं पतितो दूरपतनान्मूर्च्छित आसमिति
 शेषः । ४ । ५ ॥

दिनत्रयात्तदुत्तरं पुनः प्राणसहितो दग्धपक्षको यतोऽतो भ्रान्तमानसो
 देशादीन् जाने । ६ । ७ ॥

चन्द्रमा नाम मुनिराट् दृष्ट्वा मां विस्मितोऽवदत् ।

सम्पाते ! किमिदं तेऽद्य विरूपं केन वा लुप्तम् ? ॥ ८ ॥

जानामि त्वामहं पूर्वमत्यन्तं बलवानसि ।

दग्धौ किमर्थं ते पत्नौ ? कथ्यतां यदि मन्यसे ॥ ९ ॥

ततः स्वचेष्टितं सर्वं कथयित्वातिदुःखितः ।

अब्रुवन् मुनिगार्दूलं दक्षेऽहं दाववज्रिना ॥ १० ॥

कथं धारयितुं शक्तो विपत्तौ जीवितं ? प्रभो ! ।

इत्युक्तोऽथ मुनिर्वीक्ष्य मां दयार्द्रविलोचनः ॥ ११ ॥

शृणु वत्स ! यत्नो मेऽद्य व्युत्था कुरु यथेष्टितम् ।

देहमूलमिदं दुःखं देहः कर्मसमुद्भवः ॥ १२ ॥

कर्म प्रवर्तते देहेऽहं बुद्ध्या पुरुषस्य हि ।

अहङ्कारस्वनादिः स्यादपिद्यासम्भवो जडः ॥ १३ ॥

विच्छाद्यया सदा युक्तसाम्रायः पिण्डवत्सदा ।

तेन देहस्य तादात्म्याद्देहश्चेतनवान् भवेत् ॥ १४ ॥

अद्य ते ददं ददं किं केन वा पूर्वं ददं तदुक्तं रूपं विरूपं लुप्तं ॥ ८ ॥

पूर्वं बलवानसीति वर्तमानमासीत्ये नदृ ॥ ९ ॥

दाववज्रिना तत्तुल्यचिन्तयेत्यर्थः ॥ १० ॥

बिनामभिनयति कथयति ॥ ११ ॥

तत्र देहस्य तत्तुल्यस्य च तत्त्वज्ञानं विना श्वेतुमशक्यतया भोगैक-
माद्यं इत्यस्मिन् वस्तुसमक्रमते देहेति ॥ १२ ॥

ननु कोऽप्यनष्टपदार्थो यदुद्दिष्टे तमाह अहङ्कार इति अविद्याया
लक्षणात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरपि जड इति भावः अविद्यासम्भवत्वेऽपि सम्भवका-
सापरिच्छेदादमादिरित्युक्तं ॥ १३ ॥

तत्राय पिण्डो यथा बहिर्भा तत्तुल्यं तदुद्दिष्टं तत्त्वज्ञानं यथाऽयम-

देहोऽहमिति बुद्धिः स्यादात्मनोऽहङ्गतेर्बलात् ।

तन्मूल एषः संसारः सुखदुःखादिसाधकः ॥ १५ ॥

आत्मनो निर्विकारस्य मिथ्यातादात्म्यतः सदा ।

देहोऽहं कर्मकर्त्ताहमिति सङ्कल्प्य सर्वदा ॥ १६ ॥

जीवः करोति कर्माणि तत्फलैर्बध्यतेऽवशः ।

जर्द्धाधो भ्रमते नित्यं पापपुण्यात्मकः स्वयम् ॥ १७ ॥

कृतं मयाधिकं पुण्यं यज्ञदानादि निश्चितम् ।

स्वर्गं गत्वा सुखं भोक्ष्ये इति सङ्कल्पवान् भवेत् ॥ १८ ॥

तथैवाध्यासतस्तत्र चिरं मुक्ता सुखं महत् ।

जीणपुण्यः पतत्यर्वाक् अनिच्छन् कर्मचोदितः ॥ १९ ॥

हृद्धारिण इत्यर्थः तेन विज्ञातादात्म्यापवाहद्वारेण चेतनवान् चैतन्यवा-
निव ॥ १४ ॥

एवमात्मन्येतनस्य अहङ्गतेर्बलात् तत्सम्बन्धवत्त्वात् अहं देह इति
बुद्धिः तत्कृत एष संसारः सुखादिसाधक कर्मदारेति बोध्यम् ॥ १५ ॥

एवं निर्विकारस्यापि आत्मनोऽहङ्कारादिभिर्मिथ्यातादात्म्यात् देहोऽहम्
अद्या ततोऽतिरिक्तोऽपि कर्मकर्त्ताहमिति सङ्कल्पपूर्वक प्रायो देहोऽहमिति
बुद्धिरेव एवमस्य कस्यचित्प्राग्भावपुण्यवशात्तद् बुद्धिविलयेऽपि कर्मकर्त्तेति
बुद्धिरस्येवेति भावः ॥ १६ ॥

कर्माणि करोति अहङ्गरोमीति सङ्कल्पादेवावशस्तत्फलैः सुखादिभिर्ब-
ध्यते अनेन यो नाहङ्गतेति भावयति तस्य नैव बन्ध इति सूचितं तद्वन्ध-
प्रकारमाह जर्द्धेति पुण्येनोद्धं पापेनाधो भ्रमते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेव विदधोति कृतमिति इति सङ्कल्पवान् भवेत् स्वर्गं सुखभोगी
चेति शेषः ॥ १८ ॥

तथैवाध्यासतः अहं बहुपुण्यकर्त्तव्याध्यासेन तत्र स्वर्गे अनिच्छन्नपि
पततोति अथ इत्युक्तस्य विवरणम् ॥ १९ ॥

पतित्वा मण्डले चेन्दोस्ततो नीहारसंयुतः ।

भूमौ पतित्वा व्रीह्यादौ तत्र स्थित्वा चिरं पुनः ॥ २० ॥

भूत्वा चतुर्विधं भोज्यं पुरुषैर्भुज्यते ततः ।

रेतो भूत्वा पुनस्तेन षटौ स्त्रीयोनिसिञ्चितः ॥ २१ ॥

योनिरक्तेन संयुक्तं जरायुपरिवेष्टितम् ।

दिनेनैकेन कलसं भूत्वा रुद्धत्वमाप्नुयात् ॥ २२ ॥

तत्पुनः पञ्चरात्रेण बुद्बुदाकारतामियात् ।

सप्तरात्रेण तदपि मांसपेशीत्वमाप्नुयात् ॥ २३ ॥

पक्षमात्रेण सा पेशी रुधिराणां परिशुता ।

तस्या एवाङ्कुरोत्पत्तिः पञ्चविंशतिरात्रिषु ॥ २४ ॥

ग्रीवा शिरस्य स्तन्यश्च दृष्टवंशस्योदरम् ।

पञ्चधाङ्गानि चैकैकं जायन्ते मासतः क्रमात् ॥ २५ ॥

ततः प्रातर्पूर्वकं येन प्रक्षारेण गर्भे वाससाङ्कुरमादयति पतित्वेति चन्दो-
मण्डले पतित्वा ततो नीहारैस्तत्किरणद्वारा भूम्यङ्गैरेव गम्यद्भूत्वा भूमौ
पतति ततो व्रीह्यादौ चतुर्गणितेन स्थित्वा चतुर्विधं भोज्यं भक्ष्यभोज्यनेष्ट्य-
चोप्यक्ष्यं तदन्यतमङ्गत्वा पुरुषैर्भुज्यते ततो भोजनानन्तरं रेतो भूत्वा स्थित
इति शेषः ततस्तेन पुनः स्त्रीयोनौ षट्पञ्चाने सिञ्चितः सिञ्चितं व्यापित्वाङ्गधुः
॥ २० । २१ ॥

मिहः स जीव एकेन दिनेन जरायुपरिवेष्टितं योनिरक्तेन संयुक्तं
कलसं कलसाग्न्यपरिष्ठाभङ्गत्वा कलसं दार्ढ्यमाप्नुयान् जरायुर्गर्भवेष्टनम् ॥ २२
बुद्बुदाकारताम् तदाकारपरिष्ठाभविशेषम् एवमप्येति ॥ २३ ॥
रुधिराणां परिशुता भवतीति शेषः तस्या एव पेशीरूपपरिष्ठाभस्यैव
पञ्चविंशतिरात्रिषु गतामिति शेषः सप्तधाङ्गोऽङ्कुराद्यङ्गानाम् ॥ २४ ॥

चतुरात्रेणाह योनेत्यादि पञ्चधाङ्गानि पञ्चधाङ्गादुराः मासतः मास-
नेष्ट्यैः क्रमान् प्रदत्तं योनेत्यादिप्रमेय ॥ २५ ॥

पाणिपादौ तथा पार्श्वः कटिर्जानुस्तथैव च ।
 मासद्वयात्प्रजायन्ते क्रमेणैव न चान्यथा ॥ २६ ॥
 त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते चङ्गानां सन्धयः क्रमात् ।
 सर्वाङ्गुल्यः प्रजायन्ते क्रमान्मासचतुष्टये ॥ २७ ॥
 नासा कर्णौ च नेत्रे च जायन्ते पञ्चमासतः ।
 दन्तपङ्क्तिर्नखा गुह्यं पञ्चमे जायते तथा ॥ २८ ॥
 अर्वाक् पण्मासतश्छिद्रं कर्णयोर्भवति स्फुटम् ।
 पादुर्मेढ्रमुपस्थं च नाभिश्चापि भवेन्नृणाम् ॥ २९ ॥
 सप्तमे मासि रोमाणि शिरः केशास्तथैव च ।
 पिभक्तावयवत्वं च सर्वं सम्पद्यतेऽष्टमे ॥ ३० ॥
 जठरे वर्धते गर्भः स्त्रिया एवं विहङ्गमः ।
 पञ्चमे मासि चैतन्यं जीवः प्राप्नोति सर्वशः ॥ ३१ ॥
 नाभिस्तृत्वात्परध्रेण मातृभुक्तान्वसारतः ।
 वर्धते गर्भगः पिण्डो न विद्येत स्वकर्मतः ॥ ३२ ॥
 स्मृत्वा सर्वाणि जन्मानि पूर्वकर्माणि सर्वशः ।

घापीत्याद्याथैवमेव ॥ २६ । २७ ॥

पञ्चमासतः पञ्चमे मासि दन्ताद्यापि पञ्चमे एव नाभिः ॥ २८ । २९ ॥

विभक्तावयवत्वं दृष्ट्वा ज्ञानविषयावयवत्वं एतद्व्याप्यार्थं च गर्भोपनि-
 पदि वेद्यव्यसंहितायां शारोरेके च स्फुटं विस्तरभयात्तत्रेह निरूप्यते ॥ ३० ॥

एवं एव स्त्रिया वर्धते इत्यन्वयः चैतन्यं प्राप्नोति तदभिव्यक्तिं प्राप्नो-
 तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नाभीति नाभिस्तृत्वा नाभात्प्राप्य मातृरसनाद्या मन्वहं तदीयात्परश्वेण
 गर्भजठरे प्राप्नोत्यातृभुक्तान्वसारतो गर्भगः पिण्डो वर्धते अत्यन्तप्राप्तात्प्रा-
 हारतोऽपि स्वकर्मतो न विद्येत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अठरानलतप्तोऽयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

नानायोनिसहस्रेषु जायमानोऽनुभूतवान् ।

पुत्तदारादिसम्बन्धं कोटिशः पशुवान्धवान् ॥ ३४ ॥

कुटुम्बभरणसक्त्या न्यायान्वायधनार्जनम् ।

कृतं नाकारयं विष्णुचिन्तां स्वप्नेऽपि दुर्भगः ॥ ३५ ॥

इदानीं तत्फलं भुञ्जे गर्भदुःखं महत्तरम् ।

अथाश्वते शाश्वतयद्देहे तृष्णासमन्वितः ॥ ३६ ॥

अकार्याण्येष कृतवान् न कृतं हितमात्मनः ।

इत्येवं यज्जधा दुःखमनुभूय स्वकर्मतः ॥ ३७ ॥

कदा निष्क्रमणं मे स्याद् गर्भान्धिर्यसन्निभात् ।

मृतं चार्द्धं नित्यमहं विष्णुमेवानुपूजये ॥ ३८ ॥

पूत्यादि चिन्तयन् जीवो योनियन्त्रप्रपीडितः ।

जायमानोऽतिदुःखेन नरकात्पातकी यथा ॥ ३८ ॥

सर्वाणि लब्धानि तत् कृतानि कर्माणि च कृत्वा जठराभस्योगादिति
मन्त्रः पञ्चमः ॥ ११ ॥

नानेति पुत्रादिसम्बन्धमनुभूतव्यवृत्तिरित्यस्य ॥ १४ ॥

तथा कुटुम्बहरणाय तस्यात्मानसा न तु धर्मासक्ता ज्ञायात्यादै-
र्धर्माधर्मादप्यैर्धर्माजितं कृतं ज्ञेति ज्ञेयः तथा दिव्युषिणा स्वप्नेपि नाकर-
बन्धं न हतवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्फलभूतं गर्भदुःखं भुजे दत्यन्वयः यथाश्रुते तन्नाय पतितजन्मविन्दु-
वद्वहरे देहे याश्रुतदम्भनोऽप्येदं श्लाघितोऽप्यायुक्तः ॥ १६ ॥

न हतमित्यस्य मयेति शेषः अनुभूयेत्यस्य इदानीं गर्भदु सं भुम्भे
इत्यनेनाशयः ॥ १० । १८ ॥

योनियन्त्रप्रोहितः खण्ड्यामे स्थतएशातिदु खेन जायमानः बहिः पत-
तीति शेषः नरकात्मावक्षीत्येको वृत्तान् ॥ १८ ॥

पूतिव्रणान्निपतितः क्षमिरेष द्रुवापरः ।

ततो बाल्यादिदुःखानि सर्वे एवं विमुञ्चते ॥ ४० ॥

त्वया चैवानुभूतानि सर्वत्र विदितानि च ।

न वर्णितानि मे मृग ! यौवनादिषु सर्वतः ॥ ४१ ॥

एवं देहोऽहमित्यस्मादभ्यासाब्जिरयादिकम् ।

गर्भवासादिदुःखानि भवन्त्यभिनिवेशतः ॥ ४२ ॥

तस्माद्देहद्वयादन्यमात्मानं प्रकृतेः परम् ।

ज्ञात्वा देहादिममतां त्यक्त्वात्मज्ञानवान् भवेत् ॥ ४३ ॥

जाग्रदादिविनिर्मुक्तं सत्यज्ञानादिलक्षणम् ।

शुद्धं बुद्धं तदा शान्तमात्मानमवधारयेत् ॥ ४४ ॥

चिदात्मानि परिज्ञाते दृष्टे मोहेऽज्ञसम्भवे ।

तथा पूतिव्रणादुर्गन्धव्रणाविपतितोऽपरः क्षमिरिव एष प्रवर्ततेति शेषः ततो बाल्यादिदुःखानि भुङ्क्ते एवं सर्वे जन्तवो विमुञ्चते न कश्चिदेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यानि सर्वाणि विदितानि तानि मया वर्णितानि यानि तु यौवनादिषु दुःखानि सर्वतः सर्वे प्राप्याणि सर्वत्र सर्वेषु जन्तुषु विदितानि सर्वज्ञानानि त्वया चैवानुभूतानि सर्वविदितत्वादेव मया न वर्णितानि ॥ ४१ ॥

एवमिति इत्यस्मादित्याकारादभ्यासाज्जातादभिनिवेशतः अहहर्षेत्याद्याकारात् निरयः स्वर्गादिकं गर्भवासादिदुःखानि च भवन्तीत्यनयः ॥ ४२ ॥

देहद्वयात् स्थूलसूक्ष्मरूपात्मशुक्लादन्यं तर्हि प्रकृतिरेव सा नेत्याह प्रकृते परं ज्ञात्वा देहादिषु ममतां त्यक्तुं ममेति बुद्धिविषयता त्यक्त्वा आत्मज्ञानवान् आत्मैवेदं सर्वमिति ज्ञानवान् भवेत् ॥ ४३ ॥

धेयात्मस्वरूपमाह जाग्रदादेति जाग्रत्सुषुप्त्याख्यायस्यारहितं शब्दं मायादोषानिर्मुक्तं बोधस्वरूपम् ॥ ४४ ॥

देहः पततु वारब्धकर्मवेगेन तिष्ठतु ॥ ४५ ॥

योगिनो न हि दुःखं वा सुखं वाज्ञानसम्भवम् ॥

तस्माद्देहेन सहितो यावत्प्रारब्धसंचयः ॥ ४६ ॥

तावन्तिष्ठ सुखेन त्वं हतकञ्चुकसर्पवत् ।

अन्यद्वक्ष्यामि ते पक्षिन् ! शृणु मे परमं हितम् ॥ ४७ ॥

त्रेतायुगे दायरयिर्भूत्वा नारायणोऽव्ययः ।

रावणस्य वधार्थाय दण्डकानागमिष्यति ॥ ४८ ॥

सीतया भार्यया सहैव लक्ष्मणेन समन्वितः ।

तत्राश्रमे जनकजां भ्रातृभ्यां रक्षिते वने ॥ ४९ ॥

रावणचोरयन्त्रीत्वा लङ्कायां श्यापयिष्यति ।

तस्याः सुग्रीवनिर्देशाद्दानराः परिमार्गणे ॥ ५० ॥

आगमिष्यन्ति जलधेसीरं तत्र समागमः ।

स्वया तैः कारणवशाद्भविष्यति न संशयः ॥ ५१ ॥

तदा सीतास्थितिं तेभ्यः कथयस्व यथार्थतः ।

तदैव तव पत्नी हावुत्पत्येते पुनर्णवी ॥ ५२ ॥

अश्वमेविदा तल्लये मोहे देहादिमहंभवतास्ये नटे नागं प्राप्ते देह-
स्थितौ नामे वा ॥ ४५ ॥

योगिन आत्मज्ञानाज्ञानजैर्न सुखदुःखेन भवतः यावत्प्रारब्धसंचयो भवति
तावद्देहेन सहितः सुखं तिष्ठ यथा कञ्चुकानु सर्पे यावत्प्रारब्धकालं तत्
धमे अवनतं गच्छति तद्वत् ॥ ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ॥

परिमार्गणे तद्विषयम् ॥ ५० ॥

तीरभागमिष्यन्ति ते वद कारणवशात् फलमिह कारणं पद्योत्पत्ति-
दपुण्यस्य तैः समागमो भविष्यति ॥ ५१ ॥

तदेवाह तदैवेति इव पत्नी द्वौ निवस्युत्यनुसृते रक्ष्ये ॥ ५२ । ५३

सम्पातिरुवाच ।

बोधयामास मां चन्द्रनामा मुनिकुलेश्वरः ।

पश्यन्तु पक्षौ मे जातौ नूतनावतिकोमलौ ॥ ५३ ॥

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सीतां द्रव्यय निश्चयम् ।

यत्नं कुरुष्वं दुर्लभासमुद्रस्य विलङ्घने ॥ ५४ ॥

यन्नामस्यतिमात्रतोऽपरिमितं संसारवारानिधिं

तीर्त्वा गच्छति दुर्जनोऽपि परमं विष्णोः पदं शाश्वतम् ।

तस्यैव स्थितिकारिणस्त्रिजगतां रामस्य भक्ताः प्रियाः

यूयं किं न समुद्रमात्रतरणे यक्ताः कथं ? वानराः ! ॥ ५५ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभामहेन्दरसम्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

निश्चयं द्रव्यय तन्मुक्तपक्षभवनिसंख्येन तदुक्तपक्षवधोऽप्यवश्यं भावी
स च न सीतादर्शनं विनेति तदप्यवश्यं भविष्यतीति निश्चयः ॥ ५३ ॥

यन्नामस्मरणमात्रात् यः कश्चिदुर्जनोऽपि इयानितिपरिच्छेदरहितं
संसारसमुद्रं तीर्त्वा विष्णोः पदं गच्छति एवं दृश्यमानप्रकारेण त्रिजगतां
स्थितिकारिणः सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिबिम्बकर्तुः स्थितिपदेनेतरदृश्यपक्षस्यैव
रामस्य भक्ताः प्रियाश्च यूयं शेतयोजनपरिच्छिन्नस्य समुद्रमात्रस्य तरणे
किं कुतो न यक्ताः कथं च न यक्ता इति व्यतिरेकासङ्कारः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभक्तकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामचर्मणः हतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

अथ नवमः सर्गः ।

गते विहायसा मृध्नराजे वानरपुंगवाः ।
 हर्षेण मद्यता विष्टाः सीतादर्शनलालसाः ॥ १ ॥
 जजुः ससुद्रं पश्यन्तो नक्रचक्रभयङ्करम् ।
 तरङ्गादिभिरुच्चतुमाकाशमिव दुर्ग्रहम् ॥ २ ॥
 परस्परमबोचन्वै कथमेवं तरामहे ।
 उपाय चाङ्गदस्ताव शृणुध्वं वानरोत्तमाः ॥ ३ ॥
 भवन्तोऽत्यन्तबलिनः शूराश्च कृतविक्रमाः ।
 को वात्र वारिधिं तीर्त्वा राजकार्यं करिष्यति ? ॥ ४ ॥
 एतेषां वानराणां सः प्राणदाता न संशयः ।
 अतोन्तिष्ठतु मे शीघ्रं पुरतो यो महाबलः ॥ ५ ॥
 वानराणां च सर्वेषां रामसुग्रीवयोरपि ।
 स एव मालको भूयान्वात्र कार्या विचारणा ॥ ६ ॥

गते इति घञ्जलाभादिति भावः हर्षेणेति मद्यदरिष्टं गतमिति मत्प-
 लदर्थेनप्रत्ययेन सीतादर्शनमश्रयं भावीति हर्षेण च ॥ १ ॥

नक्रचक्रं नक्रसमूहः तरङ्गादिभिः तरङ्गा अस्ता आदिना महातो
 लहर्षं दुर्ग्रहं दुर्ग्रहं वाकाशस्य अप्यर्थेन चरु तु आहादियुक्तत्वात् ॥ २ ॥

कथमेनमरामहे इति परस्परमबोचन् इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

कृतविक्रमाः पूर्वं बलशाली कृतविक्रमाः को राजकार्यं करिष्यति तद-
 दम्पति शेषः ॥ ४ ॥

यस्तद्गदियति अहङ्गमेति स एषां प्राणदाता कृतः यो महाबलः
 स शीघ्रमन्तिष्ठतु अतोन्तिष्ठतित्यादि ॥ ५ ॥

भूयान्वात्रेदित्यर्थे आर्षम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इत्युक्ते युवराजेन वृष्णीं वानरसैनिकाः ।

आसन्नोचुः किञ्चिदपि परस्परविलोकिनः ॥ ७ ॥

अङ्गद उवाच ।

उच्यतां वै वलं सर्वैः प्रत्येकं कार्यसिद्धये ।

केन वा साध्यते कार्यं जानीमस्तदनन्तरम् ॥ ८ ॥

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रोचुर्वीरा वलं वृथक् ।

योजनानां दशारम्य दशोत्तरगुणं जगुः ॥ ९ ॥

शतादर्वाङ्गजाम्बवांस्तु ग्राह मध्ये वनौकसाम् ।

पुरा त्रिविक्रमे देवे पादं भूमानलक्षणम् ॥ १० ॥

त्रिःसप्तकृत्वोऽहमर्गा प्रदक्षिणविधानतः ।

इदानीं वार्धकग्रस्तो न शक्नोमि विलङ्घितुम् ॥ ११ ॥

अङ्गदोऽप्याह मे गन्तुं शक्यं पारं महोदधेः ।

पुनर्लङ्घनसामर्थ्यं न जानाम्यसि वा नवा ॥ १२ ॥

तमाह जाम्बवान्मीरस्वं राजा नो नियामकः ।

सर्वैर्मुग्धाभिः वै निदयेन प्रत्येकं खल्वलं उच्यतां ततः कार्यसाधनं
निश्चेषाम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

दशोत्तरगुणम् दशसंख्योत्तरो गुणो यस्य तत् एको द्य परो विंशतिः
परस्परविलोकिनं क्रमेण ॥ ९ ॥

जाम्बवांस्तु नवतिर्योजनानीत्याहेत्यर्थः पुरा त्रिविक्रमे देवेऽवतीर्णं
सति तदोयं भूमानलक्षणं भूपरिच्छेदलक्षणं कार्यं यस्य तादृशं भूपरिच्छेदकं
पादम् ॥ १० ॥

एकविंशतिवारं प्रदक्षिणविधानेन अहमर्गान्त्वपरित ॥ इति शेषः ॥

न युक्तं त्वा नियोक्तुं मे त्वं समर्थोऽसि यद्यपि ॥ १३ ॥

अद्भुत उवाच ।

एवं चेत्पूर्ववत्पर्ये स्वप्स्यामो दर्भविष्टरे ।

केनापि न कृतं कार्यं जीवितुं च न शक्यते ॥ १४ ॥

तमाह जाम्बवान्भीरो दर्शयिष्यामि ते सुत । ।

येनास्त्राकं कार्यसिद्धिर्भविष्यत्यचिरेन च ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा जाम्बवान् प्राह हनूमन्तमवस्थितम् ।

हनूमन् । किं रहसूणी स्वीयते कार्यगौरवे ॥ १६ ॥

प्राप्तेऽप्तेनेव सामर्थ्यं दर्शयाद्य महाबल ! ।

त्वं साक्षाद्वायुतनयो वायुतुल्यपराक्रमः ॥ १७ ॥

रामकार्यार्थमेव त्वं जनितोऽसि महात्मना ।

जातमात्रेण ते पूर्वं दृष्टोद्यन्तं विभावसुम् ॥ १८ ॥

यत्नं फलं जिहृक्षामीत्युत्सुतं बालचेष्टया ।

तत्रो नियामको व्यस्रामात्राकर्ता राजा त्वं यद्यपि समर्थोऽसि
तथापि त्वामात्रं मे मया न युक्तम् ॥ १३ ॥

कार्यं केनापि न कृतं जीवितुं च न शक्यते राजभयादतो मरण-
निश्चयेन स्वप्स्याम इत्यर्थे ॥ १४ ॥

कार्यसिद्धिर्भविष्यति व्यचिरेण च भविष्यति त दर्शयिष्यामि ॥ १५ ॥

कार्यगौरवे सुहृतरकार्ये प्राप्तेऽप्तेनेव भवता किं तूष्णीं स्वीयते
इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

अतः सामर्थ्यं दर्शय नत सामर्थ्याभावे किं दर्शयामिति चेद्रेत्याह
तमिति ॥ १७ ॥

जनितोऽसि उत्पादितोऽसि विभावसुं पश्यम् ॥ १८ ॥

योजनानां पञ्चशतं पतितोऽसि ततो भुवि ॥ १८ ॥

अतस्त्वङ्गलमाहात्म्यं को वा शक्नोति वर्णितुम् ।

उत्तिष्ठ कुरु रामस्य कार्यं नः पाहि सुव्रत ! ॥ २० ॥

श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनूमानतिहर्षितः ।

चकार नादं सिंहस्य ब्रह्माण्डं स्फोटयन्निव ॥ २१ ॥

बभूव पर्वताकारस्त्रिविक्रम इवापरः ।

लङ्घयित्वा जलनिधिं कृत्वा लङ्कां च भस्मसात् ॥ २२ ॥

रावणं सकुलं हत्वानेप्ये जनकनन्दिनीम् ।

यद्वा बद्धा गले रज्जा रावणं वामपाणिना ॥ २३ ॥

लङ्कां सपर्वतां हत्वा रामस्याग्रे क्षिणाम्यहम् ।

यद्वा हृद्द्वैव यास्यामि जानकीं शुभलक्ष्णाम् ॥ २४ ॥

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं जाम्बवानिदमब्रवीत् ।

हृद्द्वैवागच्छ भद्रं ते जीवन्तीं जानकीं शुभाम् ॥ २५ ॥

पद्माद्रामेण सहितो दर्शयिष्यसि पौरुषम् ।

कल्याणं भवताद्भद्र ! गच्छतस्ते विहायसा ॥ २६ ॥

जिह्वयामीति महीषामीत्यर्थे आर्षे योजनानां पञ्चशतसहस्रं ततो भुवि पतितः ॥ १८ ॥

नोऽस्मान् पाहि रक्ष ॥ २० ॥

सिंहस्य नादं तस्येव नादमित्यर्थः ॥ २१ । २२ ॥

धानेप्ये इति चेदः रावणं गले बद्धा एकहस्तेन गृहीत्वा वाम-
पाणिना सपर्वतां लङ्कां हत्वा रामाग्रे क्षिणामि ॥ २३ ॥

यद्द्वैव सीताया ज्ञानयने रामान्नाभावादिति भावः हृद्द्वैवेति ॥ २४ ॥

हृद्द्वैवेति न तु तां गृहीत्वा नापि रावणादीन् गृहीत्वैत्यर्थः ॥ २५ ॥

भवतात् आश्रयि लोट् ॥ २६ ॥

गच्छन्तं रामकार्यार्थं वायुस्त्रामनुगच्छतु ।

इत्याशीर्भिः समासन्त्य विस्फटः स्रवणाधिपैः ॥ २७ ॥

महेन्द्राद्रिशिरो गत्वा बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ २८ ॥

महानगेन्द्रप्रतिमो महात्मा

सुवर्णवर्णोऽक्षुण्णचारुवक्त्रः ।

महाफणीन्द्राभसुदीर्घबाहु-

र्यातात्मजोऽदृश्यत सर्वभूतैः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभाग्रहेन्दुरमत्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे

महत्तमं सर्गं ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

वायुस्त्रामनुगच्छति शकुनप्रार्थनं समासन्त्य योजयित्वा ॥ २७ ॥

अद्भुतदर्शनः अतिमहाशरीरत्वात् ॥ २८ ॥

महेन्द्राद् महानगेन्द्र इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभाग्रहेन्दुरमत्वादिभिः श्रीरामचरितम्

उभाग्रहेन्दुरामायणे शीतो किष्किन्ध्याकाण्डे

महत्तमं सर्गं ।

अध्यात्मरामायणम् ।

सुन्दराकाण्डम् ।

अथ प्रथमः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं भकरालयम् ।

लिलङ्घयिषुरानन्दसन्दोहो मातृतात्मजः ॥ १ ॥

ध्यात्वा राम परात्मानमिदं वचनमब्रवीत् ।

पश्यन्तु वानराः सर्वे गच्छन्तं मां विहायसा ॥ २ ॥

अमोघं रामनिर्मुक्तं महाबाणमिवाखिलाः ।

पश्याम्यद्यैव रामस्य पत्नीं जनकनन्दिनीम् ॥ ३ ॥

कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं पुनः पश्यामि राघवम् ।

प्राणप्रयाणसमये यस्य नाम सकृत् स्मरन् ॥ ४ ॥

यतेति लिलङ्घयिषुः स्वार्थे निष् आनन्दसन्दोहः तत्समूहरूपं तत्सं-
भूषणं वा ॥ १ ॥ २ ॥

रामनिर्मुक्तं रामत्वकृतं पश्यामीति भाविन्यपि वर्त्तमानत्वारोपोऽवश्य-
भाविन्यद्योतनाय ॥ ३ ॥

कृतार्थः लज्जान्नाट्यदर्शनेनेति भावः भगवन् समुद्रवर्द्धनमकिञ्चित्करमि-
त्याह प्राप्तेति ॥ ४ ॥

नरसीत्वा भवान्मोघिमपारं याति तत्पदम् ।

किं पुनस्तस्य दूतोऽहं तदद्वाद्गुलिमुद्रिक. ॥ ५ ॥

तमेव हृदये ध्यात्वा लङ्घयाम्यल्पवारिधिम् ।

इत्युक्त्वा हनुमान् बाह्व प्रसार्यायतबालधि ॥ ६ ॥

अजुग्रीवोर्द्धदृष्टि सन्नाकुक्षितपदद्वय. ।

दक्षिणाभिमुखसूयं मुमुवेऽनिलविक्रम ॥ ७ ॥

आकाशात्परितं देवैर्बोध्यमाणो जगाम स ।

हृद्वाऽनिलसुत देवा गच्छन्तं वायुयेगत ॥ ८ ॥

परीक्षणार्थं सप्तस्य वानरस्येदमब्रुवन् ।

गच्छत्येव महासप्त्यो वानरो वायुविक्रम ॥ ९ ॥

लङ्का प्रवेष्टुं शक्नो वा न वा जानीमहे बलम् ।

एतं विचार्य नागाना मातरं सुरसाभिधाम् ॥ १० ॥

अपारमित्युभयान्वदि द्विविधपरिच्छेदून्य तत्पदं तत्स्वरूपं तदङ्ग-
भूता या अङ्गुलिजङ्घणभूता या सुद्रिका या अस्यालीत्यर्थाश्च ॥ ५ ॥

अत्यवारिविमित्यपारमशान्मोघेतिरेकाद्वारं तं लङ्घयामीति किं
वक्तव्यमित्यन्वय बाह्व इत्यादि वानरोतमूवनजातिवर्णनम् आयतबालधि
प्रसारितपुच्छ ॥ ६ ॥

अजुग्रीव ऊर्द्धदृष्टिरित्यर्थं ऊर्ध्वधारय अग्निसो वायु तत्पदमपरा
क्रम ॥ ७ ॥

आकाशात् आकाशे स्थितेत्यर्थ ॥ ८ ॥

वानरस्य सप्तस्य वानरोयवलय परीक्षणार्थमिदमब्रुवन् विचारया
माहुरित्यर्थं तद्वक्ष्यति एव विचार्येति शत्रुनामनेकार्यत्वात् मूर्खोऽपि विचारे
दति ॥ ९ ॥

महाप्रवेष्टुं शक्नोऽयं वा नेति सन्देहसंशयदृष्टं नन जानीमहे निर्वेद्याम
इत्यर्थ ॥ १० ॥

अब्रवीद्देवतावृन्दः कौतुहलसमन्वितः ।

गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ॥ ११ ॥

ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ।

इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विघ्नकारणात् ॥ १२ ॥

आवृत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ।

एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविश्यस्य महामते ! ॥ १३ ॥

देवैस्त्वं कल्पितो भक्षः क्षुधासम्पीडितात्मनः ।

तामाह हनुमान्मातरुं रामस्य शासनात् ॥ १४ ॥

गच्छामि जानकीं वृष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ।

रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ॥ १५ ॥

निवेक्ष्य देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ।

इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्त्रयहम् ॥ १६ ॥

प्रविश्य गच्छ मे वक्त्रं नोचेत्त्वा भक्षयाम्यहम् ।

इत्युक्ता हनुमानाह सुखं शीघ्रं विदारय ॥ १७ ॥

प्रविश्य वदनं तेऽद्य गच्छामि त्वरयान्वितः ।

इत्युक्ता योजनायामदेहो भूत्वा पुरस्थितः ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।

मुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥ १९ ॥

ततश्चकार सुरसा योजनाना च विंशतिम् ।

देवतावृन्द देवतासमूह ॥ ११ । १२ । १३ ॥

क्षुधया सम्पीडित आत्मा यस्यात्मनो इत्यर्थः ॥ १४ । १५ ॥

निवेक्ष्य प्रवेक्ष्यामि ॥ १६ ॥

मे वक्त्रं प्रविश्य ततो निःसृत्य गच्छेत्त्वर्थः ॥ १७ ॥

योजनमात्रदीर्घदेहः ॥ १८ । १९ ॥

वक्त्रं चकार हनुमास्त्रिशद्वोजनसम्मितम् ॥ २० ॥

ततश्चकार सुरसा यथाशद्वोजनायतम् ।

वक्त्रं तदा हनुमास्तु बभूवाद्गुष्ठसन्निभः ॥ २१ ॥

प्रविश्य वदनं तस्या. पुनरेत्य पुरस्थितः ।

प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि । ते नमः ॥ २२ ॥

एवं वदन्तं दृष्ट्वा सा हनुमन्तमयाऽब्रवीत् ।

गच्छ साधय रामस्य कार्यं दुहितृमताम्बर ॥ २३ ॥

देवैः सम्प्रेषिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कपे । ।

दृष्ट्वा सीता पुनर्गत्वा रामं द्रक्ष्यसि गच्छ भो । ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा सा ययो देवलोकं वायुस्ततः पुनः ।

जगाम वायुमार्गेण गरुडानिव पश्चिराद् ॥ २५ ॥

समुद्रोऽप्याह मैनाकं मणिकान्तपर्वतम् ।

गच्छत्येव महासन्धौ हनुमान्मरुतात्मज ॥ २६ ॥

रामस्य कार्यसिद्ध्यर्थं तस्य त्वं सचिवो भव ।

सगरैर्वर्धितो यस्मात् पुराहं सागरोऽभवम् ॥ २७ ॥

तस्यान्वये बभूवासौ रामो हाशरथिः प्रभुः ।

तस्य कार्यानुसिद्ध्यर्थं गच्छत्येव महाकपि ॥ २८ ॥

त्रिशद्वोजनसम्मितं वपुश्चकारेति शेषः ॥ २० । २१ । २२ । २३ ॥

पुनर्गत्वा किम्विज्यामिति शेषः ॥ २४ । २५ ॥

मणिकान्तपर्वतं मण्यदिदुक्तमद्र्युतं पर्वतम् ॥ २६ ॥

सचिवो भव मध्ये दिव्यामदानेन वहायो भवेत्यर्थः तत्तद्वायार्थनिमित्तं
मत्तोरणे भो हेतुस्तथाह सगरेरिति पुरा यः सगरैर्वर्धित इति हेतोरह
सागरस्तद्वामाह ॥ २७ ॥

तदा नये च रामस्तत्कारणाय चायं गच्छति ॥ २८ ॥

अब्रवीदेवताहृन्दः कौतुहलसमन्वितः ।

गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ॥ ११ ॥

प्राप्त्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ।

इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनूमद्विघ्नकारणात् ॥ १२ ॥

आवृत्त्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ।

एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविश्य सहामते ! ॥ १३ ॥

देवैस्त्वं कल्पितो भक्तः क्षुधासम्पीडितात्मनः ।

तामाह हनुमान्मातरहं रामस्य शासनात् ॥ १४ ॥

गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ।

रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ॥ १५ ॥

निवेक्ष्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ।

इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्त्रयम् ॥ १६ ॥

प्रविश्य गच्छ मे वक्तुं नोचेत्त्यां भक्षयाम्यहम् ।

इत्युक्ता हनुमानाह मुखं शीघ्रं विदारय ॥ १७ ॥

प्रविश्य वदनं तेऽद्य गच्छामि त्वरयाम्बितः ।

इत्युक्ता योजनायामदेहो भूत्वा पुरस्थितः ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा हनूमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।

मुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥ १९ ॥

ततश्चकार सुरसा योजनानां च विंशतिम् ।

देवताहृन्दः देवतामूह ॥ ११ । १२ । १३ ॥

क्षुधया सम्पीडित आता यस्यामस्या इत्यर्थः ॥ १४ । १५ ॥

निवेक्ष्ये प्रवेक्ष्यामि ॥ १६ ॥

मे वक्तुं प्रविश्य ततो नि दृष्ट्वा गच्छेत्यर्थः ॥ १७ ॥

योजनायावदोर्द्ध्व- ॥ १८ । १९ ॥

वक्त्रं चकार हनुमास्त्रिशयोजनसम्मितम् ॥ २० ॥
 ततश्चकार मुरसा पञ्चाशद्योजनायतम् ।
 वक्त्रं तदा हनूमास्तु बभूवाद्गुष्ठसन्निभः ॥ २१ ॥
 प्रविश्य वदनं तस्या, पुनरेत्य पुरस्थित ।
 प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि । ते नमः ॥ २२ ॥
 एवं वदन्तं हृद्वा सा हनूमन्तमयाऽब्रवीत् ।
 गच्छ साधय रामस्य कार्यं पुद्गिमताम्बर ! ॥ २३ ॥
 देवै, सम्प्रेषिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कपे । ।
 हृद्वा सीता पुनर्गत्वा रामं द्रष्टुमिच्छि गच्छ भो । ॥ २४ ॥
 इत्युक्त्वा सा ययौ देवलोकं यायुमुतः पुनः ।
 जगाम यायुमार्गेण गह्वरानिव पश्चिराद् ॥ २५ ॥
 समुद्रोऽप्याह भैनाकं मणिकाञ्चनपर्वतम् ।
 गच्छत्येव मञ्जुसन्तो हनूमान्बभूवात्मजः ॥ २६ ॥
 रामस्य कार्यसिद्ध्यर्थं तस्य त्वं सचिवो भव ।
 'सगरैर्वर्धितो यस्मात् पुराहं सागरोऽभवम् ॥ २७ ॥
 तस्यान्वये बभूवासौ रामो दाशरथिः प्रभु ।
 तस्य कार्यानुसिद्ध्यर्थं गच्छत्येव मञ्जुकपि, ॥ २८ ॥

त्रिशयोजनसम्मितं वपुश्चकारेति शेष ॥ २० । २१ । २२ । २३ ॥

पुनर्गत्वा किम्विच्छामिति शेष ॥ २४ । २५ ॥

मणिकाञ्चनपर्वतं मणवादिदुष्कण्डूयुतं पर्वतम् ॥ २६ ॥

सचिवो भव मध्ये विद्यामदत्तेन सचिवो भवत्यर्थं तत्तद्दृष्ट्वा दर्शयितुं
 मत्प्रेरणे को ह्येतन्मन्त्राह सगरैरिति पुरा पून सगरैर्वर्धित इति हेतोरह
 सागरमन्त्राभावात् ॥ २७ ॥

तस्य यथे च रामस्तत्कार्यार्थं चायं गच्छति ॥ २८ ॥

त्वमुत्तिष्ठ जलानूर्णं त्वयि विश्राम्य गच्छतु ।

स तथेति प्रादुरभूज्जलमध्यान्महोन्नतः ॥ २९ ॥

नानामणिमयैः शृङ्गैस्तस्योपरि नराकृतिः ।

प्राह यान्तं हनूमन्तं मैनाकोऽहं महाकपे ! ॥ ३० ॥

समुद्रेण समादिष्टस्वद्विध्यामाय मारुते ! ।

आगच्छाद्यतकल्पानि जग्ध्वा पक्षफलानि मे ॥ ३१ ॥

विश्राम्येत्तत्र क्षणं पश्चाद् गमिष्यसि यथासुखम् ।

एवमुक्तोऽथ तं प्राह हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥

गच्छतो रामकार्यायि भक्षणं मे कथं भवेत् ? ।

विश्रामो वा कथं मे स्याद् ? गन्तव्यं त्वरितं मया ॥ ३३ ॥

दृत्युक्त्वा स्पृष्टशिखरः कराग्रेण ययौ कपिः ।

किञ्चिद्दूरं गतस्यास्य छायां छायायहोऽग्रहीत् ॥ ३४ ॥

सिंहिका नाम सा धोरा जलमध्ये स्थिता सदा ।

आकाशगामिनां छायामाकम्ब्यालुप्य भक्षयेत् ॥ ३५ ॥

तया गृहीतो हनुमांचिन्तयामास वीर्यवान् ।

केनेदं मे कृतं वेगरोधनं विघ्नकारिणा ॥ ३६ ॥

अतस्त्वहं तिष्ठेत्त्वयः ॥ ३८ ॥

नानामणिमयैः शृङ्गैर्भहोन्नत इत्यन्वयः तस्योपरि नराकृतिर्भेतुष्य ।

कारेण स्थितो मैनाकः प्राह ॥ ३० ॥

विश्राम्येत्यार्षम् ॥ ३१ । ३२ ॥

कथं भवेदित्यादेरनुचितं तदित्यर्थः तत्र हेतुर्गन्तव्यं त्वरितं भवेति । ३१

कराग्रेण स्पृष्टशिखरो यथावित्यन्वयः छायाप्यर्गमात्रेण जलनां गति-
निरोधेनाद्यर्थश्च छायायह इत्युच्यते ॥ ३४ ॥

तदेवाह सिंहिकेति भक्षयति इत्यर्थे व्याख्येयः ॥ ३५ । ३६ ॥

प्रविश्य चोरवद्रात्रौ किं भवान् कर्तुमिच्छति ? ।

इत्युक्त्वा रोपताम्बाक्षी पादेनाभिजघान तम् ॥ ४५ ॥

हनुमानपि तां वाममुष्टिनावज्जयाहनत् ।

तदैव पतिता भूमौ रक्तमुद्गमती भृशम् ॥ ४६ ॥

उत्थाय प्राह सा लङ्का हनुमन्तं महाबलम् ।

हनुमन् ! गच्छ भद्रं ते जिता लङ्का त्वयानघ ! ॥ ४७ ॥

पुराहं ब्रह्मणा प्रोक्ता ह्यष्टाविंशतिपर्वये ।

तेतायुगे दाशरथी रामो नारायणोऽख्ययः ॥ ४८ ॥

जनियते योगमाया सीता जनकवेश्मनि ।

भूभारहरणार्थाय प्रार्थितोऽयं मया क्वचित् ॥ ४९ ॥

सभार्यो राघवो भ्रात्रा गमिष्यति महाबलम् ।

तत्र सीतां महामायां रावणोऽपहरिष्यति ॥ ५० ॥

पञ्चाद्रामेण साचिर्व्यं सुग्रीवस्य भविष्यति ।

सुग्रीवो जानकीं द्रष्टुं यानरान् प्रेषयिष्यति ॥ ५१ ॥

तत्रैको यानरो रात्रावागमिष्यति तेऽन्तिकम् ।

त्वया च भर्त्सितः सोऽपि त्वां हनिष्यति मुष्टिना ॥ ५२ ॥

तेनारुता त्वं व्यथिता भविष्यसि यदानघे ! ।

रात्रौ चोरवद्रात्रौ गच्छतीति शेषः स त्वं क इत्येक किं भवानित्यादिप्रत्ययान्तरम् ॥ ४५ । ४६ । ४७ ॥

अष्टाविंशतिपर्वये इति यद्यपि अन्यत्र चतुर्विंशतितमे पर्व्याये तेताया रामावतारोऽष्टविंशतिमे पर्व्याये दाशरथी लङ्कावतार इत्युक्तं तथापि कन्यान्तरपरतया विरोधपरिहारोक्तमेव ॥ ४८ ॥

योगमाया च भीतेति जनियत इत्यन्यत्र क्वचित् यवतारपूर्वकावे प्रार्थिता अनिष्टा इत्यन्त ॥ ४९ । ५० ॥

तदैव रावणस्यान्तो भविष्यति न संशयः ॥ ५३ ॥

6. तस्मात्तया जिता लङ्का जितं सर्वं त्वयानघ ! ।

रावणान्तःपुरवरे क्रीडाकाननमुत्तमम् ॥ ५४ ॥

तन्मध्येऽशोकवनिका दिव्यपादपसङ्कुला ।

अस्ति तस्यां महावृक्षः शिंशपा नाम मध्यगः ॥ ५५ ॥

तत्रासौ जानकी घोरराक्षसीभिः सुरक्षिता ।

दृष्ट्वैव गच्छ त्वरितं राघवाय निवेदय ॥ ५६ ॥

धन्याहमप्यद्य चिराय राघवस्यतिर्भमासीद्भयपाशमोचनी ।

तद्भक्तसद्गोऽप्यतिदुर्लभो मम प्रसीदतां दाशरथिः सदा हृदि ॥ ५७ ॥

उल्लङ्घितेऽध्वी पयनात्मजेन धरासुतायाश्च दशाननस्य ।

मुस्तोर वामाक्षिभुजय तीव्रं रामस्य दद्याद्भ्रमतीन्द्रियस्य ॥ ५८ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उद्यमहेयरसम्यादे सुन्दराकाण्डे

प्रथमः सर्गः ।

शचिव्यं सख्यम् ॥ ५१ । ५२ । ५३ ॥

यतस्तयाह लङ्का जिता तस्यात् त्वया सर्वं राघवकुलं जितम् यत
भीताभ्यतिम्यानमाह रावणान्तःपुरेति ॥ ५४ । ५५ । ५६ ॥

यतो मे राघवस्यतिरासीदतोऽहमपि धन्या तद्भक्तसद्गोऽपि दुर्लभं
किं वक्तव्यमिति भावः प्रसीदतां प्रसन्नः स आस्ताम् ॥ ५७ ॥

मुस्तोर स्फुरितवभक्तु भुजो वामएव स्त्रिया वामाद्भ्रमतीन्द्रियं शुभसूचकं
मुस्तोऽशुभदमिति भावः अतीन्द्रियस्य इन्द्रियाविषयस्य रामस्य दद्याद्
उस्तोर यदा रामसमन्वि अतीन्द्रियं शुभं यदिन्द्रियं तस्य दद्याद् दविग-
भागः उस्तोर तत्स्फुरणं च क्षीणाभसूचकं पुषामित्याह ॥ ५८ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे श्रीरामचरितम्ः स्तुताव-

ध्यात्मरामायणे सेतौ सुन्दराकाण्डे

प्रथमः सर्गः ।

ततो जगाम हनुमान् लङ्कां परमशोभनाम् ।
 रात्रौ सूक्ष्मतनुर्मूत्वा बभ्राम परितः पुरीम् ॥ १ ॥
 सीतान्वेषणकार्यार्थो प्रविवेश नृपालयम् ।
 तत्र सर्वप्रदेशेषु विविध्य हनुमान् कपिः ॥ २ ॥
 नापश्यज्जानकीं सृत्वा ततो लङ्काभिभाषितम् ।
 जगाम हनुमान् शीघ्रमशोकवनितां शुभाम् ॥ ३ ॥
 सुरपादपसम्बाधां रत्नसोपानवापिकाम् ।
 नानापक्षिष्णुकाकीर्णां स्वर्णप्रासादशोभिताम् ॥ ४ ॥
 फलैरानम्रशाखाग्रपादपैः परिवारिताम् ।
 विचिन्वन् जानकीं तत्र प्रतिदृष्टं मरुत्सुतः ॥ ५ ॥
 ददर्शान्नलिङ्गं तत्र चैत्यप्रासादमुत्तमम् ।
 दृष्ट्वा विस्मयमापन्नो भणिसम्प्रशतान्वितम् ॥ ६ ॥
 समतीत्य मुनर्गत्वा किञ्चिद्दूरं स मारुतिः ।
 ददर्श शिंशपादक्षमत्यन्तनिविडच्छदम् ॥ ७ ॥

तत इति सूक्ष्मतनुः सूक्ष्मवानररूपः ॥ १ ॥
 सीतान्वेषणकार्यार्थो सीतान्वेषणरूपकार्येणावान् विविध्य दृष्ट्वा ॥ २ ॥
 ततो लङ्कां गत्वा हनुमान् शीघ्रं जगाम ॥ ३ ॥
 सुरपादपः कल्पवृक्षादयः ॥ ४ ॥
 फलैरानम्राणि शाखायाणि पेपा ते पादपैः ॥ ५ ॥
 अन्नलिङ्गमत्युन्नं चैत्यप्रासादं देवतास्थानविशेषम् अत्युन्नतान्नपिशा-
 म्भादियुक्तत्वाच्च विष्णुयम् ॥ ६ ॥
 समतीत्येति चैत्यप्रासादमिति शेषः ॥ ७ ॥

अदृष्टातपमाकीर्णं स्वर्णवर्णविहङ्गमम् ।

तन्मूले राक्षसीमध्ये स्थिता जनकनन्दिनीम् ॥ ८ ॥

ददर्श हनुमान् वीरो देवतामिव भूतले ।

एकवेणीं कृशा दीनां मलिनाम्बरधारिणीम् ॥ ९ ॥

भूमौ शयानां शोचन्ती रामरामेतिभाषिणीम् ।

त्रातारं भाधिगच्छन्तीमुपवासकृशा शुभाम् ॥ १० ॥

शापान्तच्छ्रद्धमध्यस्थो दृष्ट्वा कपिकुञ्जरः ।

कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं वृद्धा जनकनन्दिनीम् ॥ ११ ॥

मयैव साधितं कार्यं रामस्य परमात्मनः ।

ततः किलकिलाशब्दो बभूवान्तःपुराद्वहिः ॥ १२ ॥

किमेतदिति सखीनो वृक्षपत्रेषु भासतिः ।

आयान्तं रावणं तत्र स्त्रीजनैः परिवारितम् ॥ १३ ॥

दयास्यं विंशतिभुजं नीलाञ्जनचयोपमम् ।

वृद्धा विस्मयमापन्नो पत्रक्षण्डेष्वलीयत ॥ १४ ॥

रावणो राघवेणाशु मरणं मे कथं भवेत् ।

आत्मन्तनिविहङ्गमत्वादेवाट्ट आतपो यत्र जनैश्चम् स्वर्णवर्णविहङ्गमैः
पक्षिमिराकीर्णं व्याप्तमित्यर्थं मयूरव्यनकादित्वात्मनाम् ॥ ८ ॥

एकवेणीं हरषदिनावभिषेखाररङ्गितामित्यर्थं यदा शोभार्थमन्यदा वेणी-
त्वयवन्ध उरतो ह्य मयादेकेति सप्रति तु अस्वारराहित्वात्पृष्ठतन्विनो एकै-
वेत्यर्थं दीना स्वजनविरहादीनामिव शोचन्ती आत्मानमिति शेष ॥ ९ ॥ १०

शापानामन्ते प्रान्ते ये वृद्धा पत्राणि तेषां मध्यस्थं तद्दर्शनजन-
न्दाभिनयं कृतार्थं वृद्धादि ॥ ११ ॥ १२ ॥

किमेतत् किं जन्तो'य शब्द ॥ १३ ॥

आसीयत तद्दर्शनेन करिष्यमाणकार्यमद्वमिवेति भाव ॥ १४ ॥ १५ ॥

सीतार्यमपि नायाति रामः किं कारणं भवेत् ? ॥ १५ ॥

इत्येवं चिन्तयन्नित्यं राममेव सदा हृदि ।

तस्मिन् दिने पररात्रौ रावणो राक्षसाधिपः ॥ १६ ॥

स्वप्ने रामेण सन्दिष्टः कश्चिदागत्य वानरः ।

कामरूपधरः सूक्ष्मो वृक्षायस्योऽनुपश्यति ॥ १७ ॥

इति वृक्षाद्गतं स्वप्नं स्वात्मन्येवानुचिन्त्य सः ।

स्वप्नः कदाचित्सत्यः स्यादेवं तत्र करोम्यहम् ॥ १८ ॥

जानकी वाक्ष्यरैर्विध्य दुःखितां नितरामहम् ।

करोमि वृद्धा रामाय निवेदयसु वानरः ॥ १९ ॥

इत्येवं चिन्तयन् सीतासमीपमगमदद्भुतम् ।

नूपुराणां किङ्किणीनां श्रुत्वाऽसिञ्चितमङ्गना ॥ २० ॥

इत्येव चिन्तयन् रावणो रावणेत्येति लोकोक्ता चिन्तयन्नित्यं सदा हृदि
राममेव ध्यायन्नास्त इति शेषः अतस्तस्मिन् दिने पररात्रौ हनुमत्प्रवेशदिन-
रात्रिसम्बन्धं पररात्रौ इत्यर्थं समासान्ताभावस्तदनित्यत्वात् ॥ १६ ॥

स्वप्ने निद्रासमये रामादिष्टः कश्चिद्वानरो वृद्धाभागत्य वृक्षायस्योऽनुप-
श्यति सीतामिति शेषः ॥ १७ ॥

इति चतुर्थं स्वप्नं वृद्धा पश्य स्वप्नं कदाचित्सत्यो भवेत् अतस्तत्र सीता-
समीपं गत्वा एवं करोमीति अचिन्तयदिति शेषः ॥ १८ ॥

यदचिन्तयन्नदाह जानकीमिति विध्येति त्ववार्थं तां वाक्ष्यरैर्विद्धा
नितरा इ प्रिता करोमि तत्र वृद्धा वानरो रामाय निवेदयसु एव हि राम
योग्य आगच्छेदिति भावः ॥ १९ ॥

नूपुराणि पादभूषणानि किङ्किण्यो अवनभूषणानि सिञ्चित १२०

सीता भीता लीयमाना स्वात्मन्येव सुमध्यमा ।

अधोमुख्यश्रुनयना स्थितरामार्पितान्तरा ॥ २१ ॥

रावणोऽपि तदा सीतामालोक्याह सुमध्यमे ! ।

मां हृद्वा किं वृथा शुम्भु ! स्वात्मन्येव विलीयसे ? ॥ २२ ॥

रामो वनधराणां हि मध्ये तिष्ठति सानुजः ।

कदाचिद्विद्यते कैचित्कदाचिन्नैव दृश्यते ॥ २३ ॥

मया तु बद्धा लोकाः प्रेषितास्तस्य दर्शने ।

न पश्यन्ति प्रयत्नेन वीक्ष्यमाणाः समन्ततः ॥ २४ ॥

किं करिष्यसि रामेण ? निस्पृहेण सदा त्वयि ।

त्वया सदालिङ्गितोऽपि समीपस्योऽपि सर्वदा ॥ २५ ॥

हृदयेऽस्य न च स्नेहस्त्वयि रामस्य जायते ।

(१) त्वत्क्षतान् सर्वभोगाञ्च त्वद्गुणानपि राघवः ॥ २६ ॥

भुञ्जानोऽपि न जानाति क्षतघ्नो निर्गुणोऽधमः ।

भीता सीतारूपाद्गमा सगरदरे एव लीयमाना स्थितेत्यन्वयः रामेऽर्पितं
स्वापितमनरं चित्तं यदा ॥ २१ ॥

किमाह तदाह सुमध्यमे इत्यादि ॥ २२ ॥

लोकाः चारूपाः प्रयत्नेन समन्ततो वीक्ष्यमाणा अपि रामं न
पश्यन्ति ॥ २४ ॥

त्वयि निस्पृहेण इत्याहोनेन पूर्वकामतादिव्यान्तरोऽर्थः तदा भदानि-
ङ्गितोऽपि ध्यानेन सदा हृदि चिन्मयात् अतएव समीपस्योऽपि यदा यत्कि-
यत्किमतो रभेदासदा निङ्गितो विमुखाश्च समीपस्यो यद्यपि ॥ २५ ॥

तथाऽप्यस्य रामस्य हृदये त्वयि तद्विषयस्नेहो न जायते क्षतएवेत्येवमाहं
तद्विषया तस्येति भावः सर्वत्र वषट्पातस्य न कापि स्नेह इति तत्त्वं द्वि-
त्युक्तान् सर्वभोगाञ्च त्वद्गुणानपि तान् सर्वभोगान् सर्वविषयान् तथा
तद्गुणान् एवमद्वयकामादीन् भुञ्जानोऽपि अहं भोक्तेति न जानाति तथाभि-

त्वमानीता मया साध्वी दुःखशोकसमाकुला ॥ २७ ॥
 इदानीमपि नायाति भक्तिहीनः कथं व्रजेत् ? ।
 निःसत्त्वो निर्ममो मानी मूढः पण्डितमानवान् ॥ २८ ॥
 नराधमं त्वद्विमुखं किं करिष्यसि ? भामिनि ! ।
 त्वय्यतीय समासक्तं मां भजस्वासुरोत्तमम् ॥ २९ ॥
 देवगन्धर्वनागानां यक्षकिन्नरयोपिताम् ।
 भविष्यसि नियोक्ता त्वं यदि मां प्रतिपद्यसे ॥ ३० ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा सीतामर्पसमन्विता ।
 उवाचाधोमुखी भूत्वा निधाय तृणमन्तरे ॥ ३१ ॥
 राघवादिभ्यता नूनं भिक्षुरूपं त्वया दत्तम् ।
 रक्षिते राघवाभ्यां त्वं शुनीव हविरध्वरे ॥ ३२ ॥
 हतवानसि मां नीच ! तत्फलं प्राप्स्यसेऽचिरात् ।

मानराहित्यात् अतएव कृतघ्नः अतएव निर्गुणः यो हि गुणवान् स उप-
 कारं भवतु एव अभयः उपकारविचारणात् किञ्चन धनमिति यद्भविष्यति भव-
 तीत्यभयमवद्वाच्य इति यावत् कृतघ्नत्वाद्युपपादयति त्वमिति ॥ २६ । २७
 यतस्त्वयि भक्तिहीनोऽतः कथं व्रजेत् सख्यानतस्त्वत्परित्यागार्थमिदं
 देयमित्यर्थः निःसत्त्वो निर्बलः निर्ममो भयताहीनः त्वयि इयं व्रजेति-
 बुद्धिहीनः ॥ २८ ॥

नराधमं पञ्चम्यै बह्व्रीहिरिति कथितं किं करिष्यसि तादृशेऽनुरा-
 गेश किं प्रयोजनमित्यर्थः अतुरोत्तममिति नराधमव्यतिरेक उक्तः ॥ २९ ॥
 देवगन्धर्वनागानां तद्योपितामित्यर्थः नियोक्ता मभुतया व्याप्तापयित्री
 प्रतिपद्यसे व्यङ्गीकरोमि ॥ ३० ॥

निधाय तत्त्वमन्तरे पतिमतायाः साक्षात्परपुरुषेण वार्तावापय्यानी-
 चियादिति भावः त्वं च तत्त्वमन्तरे इत्यपि द्योतयितुं च ॥ ३१ ॥
 शुनीवेत्युपमया अत्यन्तपराक्रमराहित्यं सूचितम् ॥ ३२ ॥

यदा रामशरापातविदारितवपुर्भवान् ॥ ३३ ॥

ज्ञास्यसे मानुषं रामं गमिष्यसि यमान्तिकम् ।

(॥) समुद्रं शोषयित्वा वा शरैर्बद्धाय वारिधिम् ॥ ३४ ॥

हन्तुं त्वां समरे रामो लक्ष्मणेन समन्वितः ।

आगमिष्यत्यसन्देहो द्रक्ष्यसे राजसाधम ! ॥ ३५ ॥

त्वां सपुत्रं सहबलं हत्वा नेष्यति मां पुरम् ।

। २ श्रुत्वा रक्षःपतिः क्रुद्धो जानक्याः परुषाक्षरम् ॥ ३६ ॥

॥ वाक्यं क्रोधसमाविष्टः खड्गमुद्यम्य सत्वरः ।

हन्तुं जनकराजस्य तनयां ताम्रलोचनः ॥ ३७ ॥

मन्दोदरी निवार्याह पतिं पतिहिते रता ।

त्यजैनां मानुषीं दीनां दुःपितां कृपणां कृणाम् ॥ ३८ ॥

देवगन्धर्वनागानां वधः सन्ति वराङ्गनाः ।

त्वामेव वरयन्त्युच्चैर्मदमत्तयिलोचनाः ॥ ३९ ॥

अचिरादिति श्लेषः अस्तेनैव कालेनेत्यर्थं यदा रामशरापातविदारित-
वपुर्भवान् भविष्यतीति शेषः ॥ ३३ ॥

तदा रामं मानुषं ज्ञास्यसि यमान्तिकं च गमिष्यसि शरैः समुद्रं शोष-
यित्वा वा अथ अथवा वारिधिं बद्धा शेतुबन्धनेति शेषः ॥ ३४ ॥

तदागमनं च स्वयमुपदेशं द्रक्ष्यसे द्रक्ष्यस्य ॥ ३५ ॥

जानक्याः परुषाक्षरं वाक्यं श्रुत्वा क्रुद्धोऽभवत् इति शेषः ॥ ३६ ॥

ततः क्रोधसमाविष्टः खड्गमुद्यम्य जनकराजतनयां हन्तुमुद्यतोऽभ-
दिति शेषः ॥ ३७ ॥

अन्यातरुक्मवाल्मीकीयदेव्यादिविशिष्टाम् ॥ ३८ ॥

या त्वामेव वरयन्ति वा वधे यमोति योजना भदेन कामभदेन मते
मदुक्तं इव विलोचने याता ता ॥ ३९ ॥

ततोऽब्रवीदशश्रीवो राक्षसीर्विकृताननाः ।

यथा मे वशगा सीता भविष्यति सकामना ।

तथा यतध्वं त्वरितं तर्जनादरणादिभिः ॥ ४० ॥

द्विमासाभ्यन्तरे सीता यदि मे वशगा भवेत् ।

तदा सर्वसुखोपेता राज्यं भोक्ष्यति सा भया ॥ ४१ ॥

यदि मासद्वयादूर्ध्वं मच्छब्द्यां नाभिनन्दति ।

तदा मे प्रातराशाय हत्वा कुरुत मानुषीम् ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ स्त्रीभी रावणोऽन्तःपुरालयम् ।

राक्षस्यो जानकीमेत्यभीषयन्त्यः स्वतर्जनैः ॥ ४३ ॥

तत्रैका जानकीमाह यौवनं ते वृथा गतम् ।

रावणेन समासाद्य सफलं तु भविष्यति ॥ ४४ ॥

अपरा चाह कोमेन किं विलम्बेन ? जानकीम् ।

इदानीं छेद्यतामद्रं विभज्य च पृथक् पृथक् ॥ ४५ ॥

अन्या तु खल्लमुद्यम्य जानकीं हन्तुमुद्यता ।

अन्या करालवदना विदार्यास्थमभीषयत् ॥ ४६ ॥

एवं तां भीषयन्तीस्ता राक्षसीर्विकृताननाः ।

सकामना मर्दितवकामनामङ्किता सती यदा मे वशगा भविष्यति नतु
बलात्तथा यतध्वमिन्वयः तर्जनं भीषणं व्यादरणं सान्त्वम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

कुरुत मर्कां कुरुतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वतर्जनेः स्वबुद्धिकल्पितभीषणोपायैः समीर्ययोग्यैर्वा ॥ ४३ ॥

इदं सान्त्वभ्यामुपसन्नत्वं तदेवाह तत्रैकेति ॥ ४४ ॥

भीषणान्याह अपरा चेति किं विलम्बेन चस्या वधे इति शेषः जानकीं
इदानीमेव छेद्यता सस्या अद्रं पृथक् पृथक् विभज्य प्रच्छेद्यतामिति
शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

नियार्थं त्रिजटा दृष्ट्वा राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

शृणुध्वं दुष्टराक्षस्यो महाकथं वो हितं भवेत् ॥ ४८ ॥

न भीषयध्वं रुदतीं नमस्कुरुत जानकीम् ।

दृदानीमेव मे स्वप्ने रामः कमललोचनः ॥ ४९ ॥

आरुह्यैरायतं शुभ्रं लज्जणेन समागतः ।

दग्ध्वा लङ्कां पुरीं सर्वां हत्वा रावणमाहवे ॥ ५० ॥

आरोप्य जानकीं स्याद्धे स्थितो हृष्टोऽगमर्धनि ।

रावणो गोमयकूदे तैलाभ्यक्तो दिग्ध्वरः ॥ ५१ ॥

आगाहत्मुत्तपौत्रैश्च कृत्वा यदनमालिकाम् ।

विभीषणस्तु रामस्य सन्निधौ हृष्टमानसः ॥ ५२ ॥

सेवां करोति रामस्य पादयोर्भक्तिसंयुतः ।

सर्वथा रावणं रामो हत्वा सकुलमञ्जसा ॥ ५३ ॥

विभीषणायाधिपत्यं दत्त्वा सीता शुभाननाम् ।

अद्धे निधाय स्वपुरीं गमिष्यति न संशयः ॥ ५४ ॥

त्रिजटाया यच्चः श्रुत्वा भीतासा राक्षसस्त्रियः ।

महाकथं शृणुध्वं यच्छ्रुतं वदो हितं भवेत् ॥ ४८ ॥

वाक्यमाह नेति दृदानीमेव मे मया रच्ये स्वप्ने दृष्ट इत्यस्य ॥ ४९ ॥

अथ दृष्टव्यं च आरुह्येति समागतं मयुक्तं ॥ ५० ॥

स्याद्धे जानकीमारोप्य अगम्य पर्वतस्य मूर्धनि क्षर्तुं भागे स्थितो दृष्ट

एवं रामविषयं शुभश्रुतमुक्त्वा राक्षसविषयमनिरुद्धमाह रावण इति ॥ ५१ ॥

यदनमालिकां सनुवृद्धमानां अहं कृत्वा आगाहदित्यर्थं मयेवं किं

न ह्येव राक्षसैव भविष्यतीत्यादिवा नेत्याह विभीषण इति रामस्य सेवां

करोति एवमिदं स्वप्ने दृष्टं च सोऽयं राज्यं कर्त्तव्याह सर्वथेत्यादि ॥

५२ । ५३ । ५४ । ५५ ॥

दृष्ट्वासीमासंस्तत्र तत्र निद्रावशमुपागताः ॥ ५५ ॥
 तर्जिता राक्षसीभिः सा सीता भीतातिविह्वला ।
 त्वातारं नाधिगच्छन्ती दुःखेन परिस्रुर्क्षिता ॥ ५६ ॥
 अश्रुभिः पूर्णनयना चिन्तयन्तीदमब्रवीत् ।
 प्रभाते भक्षयिष्यन्ति राक्षस्यो मां न संशयः ।
 इदानीमेव मरणं केनोपायेन मे भवेत् ॥ ५७ ॥

एवं सुदुःखेन परिस्रुता सा
 विमुक्तकण्ठं वदती चिराय ।
 आलम्ब्य शाखां क्षतनिधया वृत्तौ
 न जानती कश्चिदुपायमङ्गना ॥ ५८ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उद्दामाक्षेश्वरसम्पादे सुन्दराकाण्डे
 द्वितीयः सर्गः ।

त्वातारमप्राप्नुवती दुःखेन स्रुर्क्षिता स्रुर्क्षितेव अश्रुयुक्तनेत्रा चिन्तय-
 न्तीदमात्मना ब्रह्मब्रवीत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

वृत्तौ क्षतनिधया मरणस्य कश्चिदुपायं कथमुपायमजानती शाखा-
 भालम्ब्या विरायातिरिति शेषः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उद्दामाक्षेश्वरसम्पादे सुन्दराकाण्डे
 द्वितीयः सर्गः ।

उद्ध्वनेन वा मोक्ष्ये शरीरं राघवं विना ।
जीपितेन फलं किं स्थान्मम रक्षोऽधिमध्यतः ॥ १ ॥
दीर्घा वेणी ममात्यर्थमुद्धन्वाय भविष्यति ।
एवं निश्चितमुद्धिं ता मरणायाय जानकीम् ॥ २ ॥
बिलोप्य हनुमान् किञ्चिद्विधायैतदभापत ।
शनैः शनैः सूक्ष्मरूपो जानक्याः श्रोत्रगं ययः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वाकुर्वन्प्रसम्भूतो राजा दशरथो महान् ।
ययोध्याधिपतिस्तस्य चत्वारो लोकविश्रुताः ॥ ४ ॥
पुत्रा देवसभाः सर्वैः लक्ष्मणैरुपलक्षिताः ।
रामश्च लक्ष्मणश्चैव भरतश्चैव शत्रुघ्ना ॥ ५ ॥
ज्येष्ठो रामः पितुर्वाक्याद्दण्डकारण्यमागतः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया भार्यया सह ॥ ६ ॥
उवाच गौतमीतीरे पञ्चवय्वा महामनाः ।
तत्र नीता महाभागा सीता जनकनन्दिनी ॥ ७ ॥

तत्र लङ्काया निश्चिताहोद्ध्वनेन वेति ॥ १ ॥

उद्ध्वनश्चाधमभाङ् दीर्घावधोति अथ नमर एव मरणाय निश्चित
मुद्धि जानकीं विभोक्तेत्यन्वयः ॥ २ ॥

किञ्चिद्विधायै अथ ययःशत्रुघ्न इति निश्चित्य सूक्ष्मरूपं सन् जान-
क्याया एव श्रोत्रगं यथा भवति तथा शनैः शनैरभापत इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

तद्वच आह दृष्ट्वाकिञ्चि ॥ ४ ॥

मरुतैः कासुऽहोऽहोसमवधायै शत्रुघ्ना ययुर्भात्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

राघवेन म तत्रत्यम् ॥ ७ ॥

रहिते रामचन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।

ततो रामोऽतिदुःखार्त्तो मार्गमागोऽथ जानकीम् ॥ ८ ॥

जटायुषं पक्षिराजमपश्यत्पतितं भुवि ।

तस्यै दत्त्वा दिवं शीघ्रं ऋष्यमूकमुपागमत् ॥ ९ ॥

सुग्रीवेण कृता मैत्री रामस्य विदितात्मनः ।

तद्भार्याहारिणं हत्वा वालिनं रघुनन्दनः ॥ १० ॥

राज्येऽभिषेच्य सुग्रीवं मित्रकार्यं चकार सः ।

सुग्रीवस्तु समानाथ्य वानरान् वानरप्रभुः ॥ ११ ॥

प्रेषयामास परितो वानरान् परिमार्गणे ।

सीतायास्तत्र चैकोऽहं सुग्रीवसचिवो हरिः ॥ १२ ॥

सम्पातिवचनाच्छीघ्रमुल्लङ्घ्य शतयोजनम् ।

समुद्रं नगरौ लङ्कां विचिन्वन् जानकीं शुभाम् ॥ १३ ॥

मार्गमाथ जल्पेयन् ॥ ८ ॥

दिवं खलोऽंशं तल्लोकशसमिति यावत् ॥ ९ ॥

रामस्य सङ्कल्पमात्रान् सर्वसाधकस्य न वानरमैवता प्रयोजनमित्यौ-
पत्यपरिहाराय सुग्रीवेण कृतमुक्तं न त्व रामेण कृतेति तद्भार्याहारिणं
सुग्रीवभार्याहारिणम् ॥ १० ॥

मित्रकार्यम् सुग्रीवकृतमित्रत्वतत्कार्यं सहायभूतान् समानीय नामा-
पर्वतादिभ्यो दूतैर्वानरान् शिष्यिभ्यो सम ज्ञात् ॥ ११ ॥

तान् वानरान् सीताया परिमार्गणे तन्निमित्तं परितः प्रेषयामासे
त्यन्वय ॥ १२ ॥

समुद्रमुल्लङ्घ्य लङ्कानगरे दृष्ट्वा तत्र तत्र जानकीं विचिन्वन् जल्पे-
यन् यनैः क्रमेणाशोकवनिना दृष्ट्वा तत्र ता विचिन्वन् शिंशपातकं दृष्ट-
वान् अत्र शिंशपातपूजे जानकीं सद्राक्षमतोऽवागतोऽहम् कृतकृत्य संवृत्ता
इति शेष ॥ १३ । १४ । १५ ॥

शनैरशीकवनिक्का विचिन्वन् शिंशपातरुम् ।

अद्राक्षं जानकीमत शोचन्ती दुःखसंभृताम् ॥ १४ ॥

रामस्य महिषी देवीं कृतकृत्योऽहमागतः ।

इत्युक्तोपररामाय भारतिर्बुद्धिमत्तरः ॥ १५ ॥

सीता क्रमेण तत्सर्वं श्रुत्वा विस्मयमाययौ ।

किमिदं मे श्रुतं व्योम्नि वायुना समुदीरितम् ॥ १६ ॥

स्वप्नो वा मे मनोभ्रान्तिर्यदि वा सत्यमेव तत् ।

निद्रा मे नास्ति दुःखेन जानास्येतत् कृतो भ्रमः ? ॥ १७ ॥

येन मे कर्णपीयूषं यचनं समुदीरितम् ।

स दृश्यता महाभागः प्रियवादी ममाग्रतः ॥ १८ ॥

श्रुत्वा तज्जानकीवाक्यं हनुमान् पत्रखण्डतः ।

अवतीर्थ शनैः सीतापुरतः समवस्थितः ॥ १९ ॥

कलविद्धप्रमाणाङ्गो रक्तास्यः पीतवानरः ।

नमाम शनैः सीतां प्राञ्जलिः पुरतः स्थितः ॥ २० ॥

दृष्ट्वा तं जानकी भीता रावणोऽयमुपागतः ।

वायुमेति तस्य जगत्क्रियावाचित्वात्तेन कथितलक्षणावना ॥ १६ ॥

स्वप्नो वेत्यादिविकल्पवयं वायु स्वप्नभ्रमातिरिक्तं किञ्चित्कर्तव्यं प्रमाज न क
वाक्यमिदं तत्र उच्यते न निद्राभावात्स्वप्नस्यासम्भवं भ्रमोऽपि नेत्याहु
जानास्येतत् एतत्प्रदर्शयता यथास्थितसङ्क्षेपेण जानाति अतो न भ्रमस-
म्भवं यद्वा भ्रान्तिं स्वाप्नान् भ्रमस्य न विकल्पयति यत्र च तथा विकल्पोऽतो
न भ्रम इति भावः ॥ १७ ॥

तस्मात्सत्यत्वमेव निश्चिन्त्याह तेनेति च मयापगतो दृश्यता ममाऽपतो
भूत्वात्मानं दर्शयन्निवर्ध ॥ १८ ॥

पत्रखण्डं पत्रसमूहम् ॥ १९ ॥

भाषाया विभनाविमनो कलविद्धपटक 'पटक कलविद्ध' स्यात्तस्य

मां मोहयितुमायातो मायया वानराकृतिः ॥ २१ ॥
 इत्येवं चिन्तयित्वा सा तूष्णीमासीदधोमुखी ।
 पुनरप्याह तां सीतां देवि ! यत्त्वं विशङ्कसे ॥ २२ ॥
 नाहं तथाविधो मातस्त्यज शङ्कां मयि स्थिताम् ।
 दासोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्य परमात्मनः ॥ २३ ॥
 सचिवोऽहं हरीन्द्रस्य सुग्रीवस्य शुभप्रदे ! ।
 वायोः पुत्रोऽहमखिलप्राणभूतस्य शोभने ! ॥ २४ ॥
 तच्छ्रुत्वा जानकी प्राह हनुमन्तं कृताञ्जलिम् ।
 वानराणां मनुष्याणां सङ्गतिर्घटते कथम् ? ॥ २५ ॥
 यथा त्वं रामचन्द्रस्य दासोऽहमिति भाषसे ? ।
 तामाह मारुतिः प्रीतो जानकीं पुरतः स्थितः ॥ २६ ॥
 ऋष्यमूकमगाद्रामः शवर्यां नोदितः सुधीः ।
 सुग्रीवो ऋष्यमूकस्यो दृष्ट्यान् रामलक्ष्मणौ ॥ २७ ॥
 भीतो मां प्रेषयामास ज्ञातुं रामस्य हृद्गतम् ।
 ब्रह्मचारिवपुर्धत्वा गतोऽहं रामसन्निधिम् ॥ २८ ॥

स्त्री चटका तयोः । पुनपत्ये चाटकेय स्वापत्ये चटकेऽ हि' इत्यमरः प्रीतवर्णो
 वानरः प्रीतवानरः ॥ २० । २१ । २२ ॥

यद्वां राक्षसत्वग्रहाम् परमात्मन इति तत्त्वरूपाभिप्रायेण तद्वाच्य-
 मयताप्रत्यायनाय ॥ २३ । २४ । २५ ॥

यथा त्वं दासोऽहमिति भाषसे तथा वानरमनुष्ययोः सङ्गतिः प्रतीयते
 साम कथं घटते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यथेति भगवता त्वद्भक्तान्ते शवरीमिति पृष्टे कति तथा सुग्रीवमभीषं
 गच्छ म सीतामार्गं च करिष्यति इति तयोक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

भीतो नातिप्रेरितता भ्रान्त्या ॥ २८ ॥

ज्ञात्वा रामस्य सङ्गात् स्तब्धोपरि निधाय तौ ।

नीत्वा सुग्रीवसामीप्यं सख्यं चाकरवन्तयोः ॥ २८ ॥

सुग्रीवस्य हृता भार्या वालिना तं रघूत्तमः ।

लघानैकेन वाणेन ततो राज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥ २९ ॥

सुग्रीवं वानराणां सः प्रेषयामास वानरान् ॥ ३१ ॥

दिग्भ्यो महावलान् वीरान् भवत्याः परिमार्गणे ।

(१) गच्छन्तं राघवो हृदा मामभाषत सादरम् ॥ ३२ ॥

त्वयि कार्यमग्रेयं मे स्थितं मासतनन्दन ! ।

ब्रूहि मे कुशलं सख्यं सीतायै लज्जणस्य च ॥ ३३ ॥

अङ्गुलीयकमेतन्मे परिज्ञानार्थमुत्तमम् ।

सीतायै दीयतां साधु मन्त्राभावरसुद्रितम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा प्रददौ मन्त्रं कराग्रादङ्गुलीयकम् ।

प्रयत्नेन मया नीतं देवि ! पश्चादङ्गुलीयकम् ॥ ३५ ॥

इत्युक्त्वा प्रददौ देव्यै सुद्रिकां मासताम्रजः ।

नमस्कृत्वा स्थितो दूराद्वह्नाञ्जलिपुटो हरिः ॥ ३६ ॥

तौ रामलज्जणौ भास्यं च अक्षरं कारितवाचित्यर्थं अन्तर्भावि-
तमर्थं ॥ २८ ॥

तं वानिनं लघान वानराणां राज्येऽभ्यपेक्षयत् सुयोधमित्यन्वयः ॥ २९ ॥

स सुयोधो भवत्या परिमार्गणे तत्प्रियं वानरान् प्रेषयामास ॥

३१ ॥ ३२ ॥

अग्रेयं कार्यं त्वयिभ्यतम् तमेव अक्षरकार्यसाधने समर्थं मे सम ॥ ३३ ॥

मे एतदङ्गुलीयकं सीतायै परिज्ञानार्थं रामीय एवावयति निश्चयार्थं

दीयता मन्त्राभावरसुद्रितं मन्त्राभावरसुद्रया युतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नमस्कृत्या सुद्रिकां ददौ पुनर्नमस्कृत्या च दूरतः स्थितः अनेन दान-
वेलायां विद्विग्धोपपुष्ट इति प्रायते ॥ ३६ ॥

७) हृदा सीता प्रमुदिता रामनामाङ्किता तदा ।
 मुद्रिकां शिरसा धत्वा स्ववदानन्दनेत्रजा ॥ ३७ ॥
 कपे ! मे प्राणदाता त्वं बुद्धिमानसि राघवे ।
 भक्तोऽसि प्रियकारी त्वं विश्वासोऽस्ति तवैव हि ॥ ३८ ॥
 नोचेन्मत्सन्निधिं चान्यं पुरुषं प्रेययेत् कथम् ? ।

(१) हनूमन् ! हृदमखिलं मम दुःखादिकं त्वया ॥ ३८ ॥

सर्वं कथय रामाय यथा मे जायते दया ।

मासहृयावधिप्राणाः स्यास्यन्ति मम सप्तम ! ॥ ४० ॥

नागमिष्यति चेद्भ्रामो भक्षयिष्यति मां खलः ।

अतः शीघ्रं कपीन्द्रेण सुग्रीवेण समन्वितः ॥ ४१ ॥

वानरानीकैः सार्धं हत्वा रावणमाहवे ।

सपुत्रं सवलं रामो यदि मां मोचयेत् प्रभुः ॥ ४२ ॥

मुद्रिकां हृदा प्रमुदिता जाता तदा शिरसा धत्वा स्ववदानन्दनेत्रजा
 जाता स्वान्निद्यानन्देन नेत्रजान्मुनि यस्याः सा ॥ ३७ ॥

कपे मुद्रिकारणाय बुद्धिमानसि मे प्राणदातासि राघवे भक्तोऽसि तस्य
 प्रियकारी चासि अतो राघवस्य तवैव विश्वासोऽस्तीति मन्ये च ॥ ३८ ॥

विश्वासतां मुक्ता माधयति नोचेत् त्वयि विश्वासचेत् स्यात् तदा न्य-
 भविष्यतां उपपद्यते तदा कथं भक्षयिष्यति प्रेययेत् ॥ ३९ ॥

यथा मे ममि राघवस्य दया जायते तथा सर्वं राक्षसीजनमर्जनादि
 कथयेत्यर्थं माधयति ऋषे अरण्यमेव तदप्ये एव राख्येन तथा परिज्ञात-
 यतिरिति भावः ॥ ४० ॥

तदेवाह नागमिष्यतीति ॥ ४१ ॥

वानरानीकैः सार्धमयान् रावणमुद्धरित्वैवम् हत्वा यदि मां प्रभु
 मोचयेत् तत्कृतवत्त्वादिति चेत् ॥ ४२ ॥

विश्वमेन्मां प्रयत्नेन ततो गन्ता समुत्सुकः ।

(२) ततः किञ्चिद्विचार्य सीता कमललोचना ॥ ५१ ॥

विमुच्य केशपाशान्ते स्थितं चूडामणिं ददौ ।

घनेन विश्वमेद्रामस्त्वां कपीन्द्र ! सलक्ष्मणः ॥ ५२ ॥

अभिज्ञानार्थमन्यञ्च वदामि तव सुव्रत ! ।

(३) चित्रकूटगिरौ पूर्वमेकदा रक्षसि स्थितः ।

मदङ्गे शिर आधाय निद्राति रहनन्दनः ॥ ५३ ॥

येन्द्रः काकस्तदागत्य नखैस्तुण्डेन चासक्तः ।

मत्पादाङ्गुष्ठमारक्तं विददारामिपाशया ॥ ५४ ॥

(५) ततो रामः प्रमुध्याय हृद्वा पादं कृतव्रणम् ।

येन भद्रे ! कृतं चैतद्विप्रिधं मे दुरात्मना ॥ ५५ ॥

इत्युक्त्वा पुरतो पश्यद्वायसम्मां पुनः पुनः ।

अभिद्रवन्तं रक्तास्यं नखतुण्डं शुकोपच ॥ ५६ ॥

दृष्टमेकमुपादाय दिव्यास्त्रेणाभियोज्य तत् ।

चिक्षेप लीलया रामो वायसोपरि तज्ज्वलम् ॥ ५७ ॥

अभ्यद्रवद्वायसश्च भीतो लोकान् भ्रमत्पुनः ।

राघवः यदा मां विश्वमेतु जानकीं सर्वथा दृष्टवानिति तथा किञ्चिदभिज्ञानं
देहि । ५० ।

ततोऽहं समुत्सुकः रामदर्शनोत्सुकः प्रयत्नेन त्यक्त्वाभिज्ञानं रथेन गन्ता
राघवसमीपमिति शेषः किञ्चिद्विचार्य तद्वचसो युक्तस्य विचार्य ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३

येन्द्रः इन्द्रलोकस्यः काकरूपधर इन्द्रोक्तं द्रव्यं आनिधं मासम् ॥ ५४

एतत् स्वत्पादाङ्गुष्ठविदारणरूपम् ॥ ५५ ॥

मा उभ पुनरभिद्रवन्ममित्यन्यः रक्तमास्यं नखतुण्डं यस्य तम्
॥ ५६ ॥ ५७ ॥

इन्द्रवज्रादिभिश्चापि न शक्यो रक्षितुं तदा ॥ ५८ ॥

रामस्य पादयोरग्रेऽपतङ्गीत्या दयानिधेः ।

(७) शरणागतमालोक्य रामस्वामिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

अमोघमेतदस्त्रं मे दत्त्वैकाक्षमितो ब्रज ।

सर्वं दत्त्वा ततः काक एवं पौरुषवानपि ॥ ६० ॥

उपेक्षते किमर्थं मामिदानीं सोऽपि राक्षसः ? ।

(८) हनूमानपि तामाह श्रुत्वा सीतासुभाषितम् ॥ ६१ ॥

देवि ! त्वां यदि जानाति स्थितामत्र रघूत्तमः ।

करिष्यति क्षणाद्भस्म लब्ध्वां राक्षसमण्डिताम् ॥ ६२ ॥

७ जानकी प्राह तं वत्स ! कथं त्वं योत्स्यसेऽसुरैः ? ।

अतिसूक्ष्मयपुः सर्वे वानराश्च भयादृशाः ॥ ६३ ॥

५ श्रुत्वा तद्वचनं देव्यै पूर्वरूपमदर्शयत् ।

मेरुमन्दरसङ्काशं रक्षोगणविभीषणम् ॥ ६४ ॥

६ इहा सीता हनूमन्तं महापर्वतसन्निभम् ।

ज्वलन्तम् अभिमन्वितम् त्वत्वं वायसमभद्रवत् च वायसोऽपि भीत
सीतान् ऐन्द्रमङ्गानान् भवन्तत्र तैरपि यदा रक्षितं शक्यो नामप-
नदा ॥ ५८ ॥

रामपादोत्थे व्यववत् ॥ ५९ ॥

ततः काको गत इति शेष एवं पौरुषवानपि च राक्षस इदानीमपि
एवमवस्थावामपि यदुपेक्षते तत्किमर्थम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

जानाति वत्समानसामोष्ये लट् प्राशुतोत्यर्थ ॥ ६२ ॥

यया त्व सूक्ष्मशुभ्रवा सर्वेऽपि वानरा भयादृशा भवद्देव सूक्ष्मशुभ्र
इति महाशुभीं राक्षसैर्मुद्रयसन्भावितमित्यर्थ ॥ ६३ ॥

श्रुत्वा तद्वचनं सीतया इति शेष देव्यै सीतायै ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

हर्षेण महताविष्टा प्राच तं कपिकुञ्जरम् ॥ ६५ ॥

समर्थोऽस्मि महासत्त्व ! द्रव्यन्ति त्वां महाबलम् ।

राक्षस्यसो शुभः पन्था गच्छ रामान्तिकं द्रुतम् ॥ ६६ ॥

४१/बुभुक्षितः कपिः प्राच दर्शनात्पारणं मम ।

भविष्यति फलेः सर्वेष्टाव दृष्टौ स्थितैर्हि मे ॥ ६७ ॥

तथेत्युक्तः स जानक्या भक्षयित्वा फलं कपिः ।

ततः प्रस्थापितोऽगच्छज्जानकीं प्रणिपत्य सः ।

किञ्चिद्दूरमथो गत्वा स्वात्मन्येवानुचिन्तयत् ॥ ६८ ॥

कार्यार्थमागतो द्रुतः स्वामिकार्याविरोधतः ।

अन्यत्किञ्चिदसम्पाद्य गच्छत्यधम एव सः ॥ ६९ ॥

अतोऽहं किञ्चिदन्यच्च कृत्वा दृष्टाय रावणम् ।

सम्भाष्य च ततो रामदर्शनार्थं व्रजाम्यहम् ॥ ७० ॥

इति निश्चित्य मनसा दृष्टव्यखण्डान् महाबलः ।

उत्पाश्याशोकवनिका निर्हन्नामकरोत् क्षणात् ॥ ७१ ॥

त्वां राक्षस्यो द्रव्यन्ति दृष्ट्वा च रावणं कथमिष्यन्ति एवं वृत्ति को वेद किं भावोत्पाद्यत अतो रामान्तिकं द्रुत गच्छ ते पन्था शुभोऽस्तु इति शेष ॥ ६६ ॥

कपिर्जानकीं प्राह्राहं बुभुक्षितोऽस्मि अतस्तत्र दर्शनात्मकं पारयस्यति-
मिति शेष नन्वहं रिक्ता केन त्वां पारयामीति शङ्कायामाह तत्र दृष्टौ स्थिते
फलेर्मे पारण्या भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ततस्तथा प्रस्थापितो जानकीं प्रणिपत्य अगच्छत् अतश्चिन्तयत् च
अन्यश्चिन्तयत् अहभाव आर्थः ॥ ६८ ॥

अन्यत्किञ्चित् स्वाभ्यासप्रादधिक्यसत्कृतं कर्मत्वर्थः ॥ ६९ ॥

अन्यत्किञ्चित् घोरकर्म रावणं दृष्ट्वा सम्भाष्य चेत्यन्वयः ॥ ७० ॥

दृष्टव्यखण्डान् दृष्टव्यसूत्रान् उत्पाश्या निर्हन्नामकरोत् ॥ ७१ ॥

सीताश्रयनगन्धका वनं शून्यं चकार सः ।

उत्पाटयन्तं विपिनं दृष्ट्वा राक्षसयोषितः ॥ ७२ ॥

अष्टच्छन् जानकीं कोऽसौ वानराक्षतिरुद्धटः ॥ ७३ ॥

जानक्षुवाच ।

भवत्य एव जानन्ति भायां राक्षसनिर्मिताम् ।

नाहमेनं विजानामि दुःखशोकसमाकुला ॥ ७४ ॥

इत्युक्तास्वरितं गत्वा राक्षस्यो भयपीडिताः ।

हनूमता कृतं सर्वं रावणाय न्यवेदयन् ॥ ७५ ॥

देव ! कश्चिन्महासत्त्वो वानराक्षतिदेहभट् ।

सीतया सह सम्प्राप्य क्षशोकवनिकाङ्क्षणात् ।

उत्प्राप्य चैत्यप्रासादं वमञ्जामितविक्रमः ॥ ७६ ॥

प्रासादरक्षिणः सर्वान् हत्वा तत्रैव तस्थिवान् ।

तच्छ्रुत्वा दर्शयित्वाय वनभङ्गं महाप्रियम् ॥ ७७ ॥

किङ्करान् प्रेषयामास नियुतं राक्षसाधिपः ।

निर्भग्नचैत्यप्रासादप्रथमान्तरसंस्थितः ॥ ७८ ॥

हनूमान् पर्वताकारो लोहसाम्भ्रकृतायुधः ।

सीताश्रयनं शिबपादपम् शून्यं दृष्टैरिति शेषः विपिनं वन-
दृष्टान् ॥ ७२ । ७३ ॥

दुःखशोकाभ्यां युक्ताहमेनं न जानामि ॥ ७४ । ७५ ॥

वानराक्षतिदेहभट् वानरदेहभट्भट्भट् इत्यर्थः वानरे एवं पराक्रमस-
म्भवादेवमुक्तिः अशोकवनिकां क्षणादुत्प्राप्य तत्रैव चैत्यप्रासादं वमञ्ज ॥ ७६

तस्थिवान् स्थितः महाप्रियं महत्त्वं तदप्रियं चेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

नियुतं दशकोट्यः निर्भग्नो यच्चैत्यप्रासादस्य प्रथमं यदनन्तरं प्रथमा
या भूमिस्तत्र संस्थितः ॥ ७८ ॥

किञ्चिद्वाङ्मूलचलनो रक्तास्यो भीषणाकृतिः ॥ ७९ ॥

आपतन्तं महासङ्घं राक्षसानां ददर्श सः ।

चकार सिंहनादं च श्रुत्वा ते समुज्ज्वलशम् ॥ ८० ॥

इन्मन्तमथो दृष्ट्वा राक्षसा भीषणाकृतिम् ।

निर्जम्बुर्विदिधास्तौघैः सर्वराक्षसघातिनम् ॥ ८१ ॥

तत उत्याय इमुमान् सुदृगरेण समन्ततः ।

निष्पिपेध क्षणादेव मशकानिव यूथपः ॥ ८२ ॥

निहतान् किङ्करान् श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।

पञ्चसेनापतींस्तत्र प्रेषयामास दुर्मदान् ॥ ८३ ॥

इन्मानपि तान् सर्वान् लोहसन्धेन चाकनत् ।

ततः क्रुद्धो मन्त्रिसुतान् प्रेषयामास सप्त सः ॥ ८४ ॥

आगतानपि तान् सर्वान् पूर्ववद्दानरेखरः ।

क्षणान्निःशेषतो हत्वा लोहसन्धेन मारुतिः ॥ ८५ ॥

पूर्वस्थानमुपाश्रित्य प्रतीक्षन् राक्षसान् स्थितः ।

ततो जगाम बलवान् कुमारोऽक्षः प्रतापवान् ॥ ८६ ॥

तमुत्पपात हनुमान् दृष्ट्वाकाशे समुद्वगः ।

गगनात्स्वरितो मूर्ध्नि सुदृगरेण व्यताडयत् ॥ ८७ ॥

लोहसन्ध एव हतमायुधं येन सः किञ्चिद्वाङ्मूलचलन इति स्वभा-
वोक्तिः ॥ ७९ ॥

ते किङ्करा नाम राक्षसाः ॥ ८० ॥

भीषणाकृतिः इन्मन्तं दृष्ट्वा त्वयः ॥ ८१ ॥

सुद्वरोऽत्र लोहसन्धः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

स रावणः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

राक्षसान् रावणप्रेषणीयान् ॥ ८६ ॥

हत्वा तमच्च निःशेषं बलं सर्वं चकार सः ॥ ८८ ॥

ततः श्रुत्वा कुमारस्य वधं राक्षसपुङ्गवः ।

क्रोधेन सहताविष्ट इन्द्रजेतारमब्रवीत् ॥ ८९ ॥

पुत्र । गच्छाम्यहं तत्र यत्नास्ते पुत्रहा रिपुः ।

हत्वा तमथवा बद्ध्वा ध्यानयिष्यामि तेऽस्तिकम् ॥ ९० ॥

इन्द्रजित्पितरं प्राह त्यज शोकं महामते । ।

अयि स्थिते किमर्थं त्वं भाषसे दुःस्थितं वचः ? ॥ ९१ ॥

बद्धानेये द्रुतं तात । वानरं ब्रह्मपाशतः ।

इत्युक्त्वा रयमारुह्य राक्षसैर्वह्निर्हतः ॥ ९२ ॥

जगाम वायुपुत्रस्य समीपं वीरविक्रमः ।

ततोऽतिगर्जितं श्रुत्वा खम्भमुद्यम्यं वीरवान् ॥ ९३ ॥

उत्पपात नभोदेशं गरुडानिव मारुतिः ।

ततो भ्रमन्तं नभसि हनूमन्तं शिरीमुखैः ॥ ९४ ॥

विद्ध्वा तस्य शिरोभागं ह्युभित्वाट्टभिः पुनः ।

हृदयं पादसुगलं पङ्क्तिरेकेन बालधिम् ॥ ९५ ॥

भेदयित्वा ततो घोरं सिंहनादमप्यकरोत् ।

आकाशे प्रथमसम्पपात ततो गगनादवतरन् भूर्भिः सङ्घरेणाताडयत् ॥

८० । ८८ । ८९ ॥

इन्द्रजित् प्रति त्वं न हन्तं गच्छेति ब्रह्मन्तरेणाह उन्नेति हत्युक्त्वा

हनूमशक्यं त्वं विचार्यहि बद्धा भेति ॥ ९० ॥

उ स्तित वच आशाकर्तृरभाव इवेति भर्ष ॥ ९१ ॥

ब्रह्मपाशत ब्रह्मास्तामिमन्त्रितै पायैरिह्यै ॥ ९२ । ९३ ॥

हनूमन्त शिरोमुखैर्विद्ध्वा सिंहनादमकरोदित्यभ्य ॥ ९४ ॥

विधेत्यस्यैव विवरणं शिरोभागमित्यादि भेदयित्वेत्यन्तम् ॥ ९५ ॥

ततोऽतिर्हर्षाद्धनुमांस्तस्मभ्युद्यम्य वीर्यवान् ॥ ८६ ॥

जपान सारथिं साश्वं रथं चाचूर्णयत् क्षणात् ।

ततोऽन्यं रथमादाय मेघनादो महाबलः ॥ ८७ ॥

शीघ्रं ब्रह्मास्त्रमादाय बद्धा वानरपुङ्गवम् ।

निनाय निकटं राक्षो रावणस्य महाबलः ॥ ८८ ॥

यस्य नाम सततं जपन्ति ये-

ऽज्ञानकर्मकृतबन्धनं क्षणात् ।

सद्य एव परिसुखं तत्पदं

यान्ति कोटिरविभासुरं शिवम् ॥ ८९ ॥

तस्यैव रामस्य पदाम्बुजं सदा

हृत्पद्ममध्ये सुनिधाय भासतिः ।

सदैव निर्मुक्तसमस्तबन्धनः

किन्तस्य पाशैरितरैश्च बन्धनैः १ ॥ ९० ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे श्रीरामचन्द्रसम्वादे सुन्दराकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

विज्जनादमकरोत् इन्द्रजिदिति शेषः ॥ ८६ । ८७ । ८८ ॥

यस्य रामस्य नाम ये प्राणिनो जपन्ति ते अज्ञानजन्यकर्मकृतं बन्धनं
क्षणात् परिसुखं सद्य एव शिवास्त्रं तत्पदं अविदान्देष्टव्यं यान्ति ॥ ८९ ॥

तस्य रामस्य पदाम्बुजध्याता भासतिर्यतः सदैव निर्मुक्तानि समस्तानि
बन्धनानि कर्माणि यस्य तादृशो भवति अतस्तस्य पाशैरितरैर्वा बन्धनैः कि
दुःखमिति शेषः ॥ ९० ॥

इति श्रीमद्भक्तकविराजनिपटुहृत्समर्थेन्द्रादिभिः श्रीरामवर्मणः प्रतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतो सुन्दराकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

अथ चतुर्थः सर्गः

यान्तं कपीन्द्रं दृष्टपाशवन्धनं
 विलोकयन्तं नगरं विभीतवत् ।
 अताडयन्मुष्टितलैः सुकोपनाः
 पौराः समन्तादनुजान्त ईक्षितुम् ॥ १ ॥
 ब्रह्मास्त्रमेनं क्षणमात्रसङ्गमं
 कृत्वा गतं ब्रह्मवरेण सत्वरम् ।
 ज्ञात्वा हनुमानपि फल्गुरज्जुभि-
 र्दतो ययौ कार्यविशेषगौरवात् ॥ २ ॥
 सभान्तरस्यस्य च रायणस्य तं
 पुरो निधायाह बलारिजित्तादा ।
 बद्धो मया ब्रह्मवरेण बानरः
 समागतोऽनेन कृता महासुराः ॥ ३ ॥

दृष्टं स्फुटकेन पाशवन्धनं येन तादृशं विशेषेण भीतवत् नगरं लङ्का
 विलोकयन्त ईक्षितं कपीन्द्रं ब्रह्म तमेवातुपसाद्यान्व इति पौरविशे-
 षणम् ॥ १ ॥

क्षणमात्रसङ्गमं क्षणमात्र सङ्गम ससम्बन्धो यस्य तादृशमेनं हनु-
 मन्तं ब्रह्मास्त्रं कर्तृकृत्वा ब्रह्मवरेण त्वा मदस्त्रं न घोटयिष्यतीति ब्रह्मादत्तव-
 रेण सत्वरं गतं हनुमान् तद्वचनं ज्ञात्वाऽपि फल्गुरज्जुभिर्दतोऽपि कार्यविशे-
 षस्य कर्त्तव्यरात्र्यर्चनार्थनादिरूपस्य गौरवात् बद्ध इव यथावित्यर्थः ॥ २ ॥

सभान्तरस्यस्य सभामध्यस्थस्य तं हनुमन्तम् बलारिजित् इन्द्रजित्
 ब्रह्मवरेण ब्रह्मवरसम्बन्धब्रह्मास्त्रेण समागतं बन्धपीडामसहिष्णु स्वयमे-
 वागत इत्यर्थः तदुत्तानमाह व्यनेनेत्यादि ॥ ३ ॥

यद्युक्तमत्रार्य ! विचार्य मन्त्रिभि-
 विधीयतामेष न लौकिको हरिः ।
 ततो विलोक्याह स राक्षसेश्वरः
 महसामग्रे स्थितमञ्जनाद्रिमम् ॥ ३ ॥
 महसा पृच्छैनमसौ किमागतः
 किमत्र कार्यं कृत एव वानरः ।
 वनं किमर्थं कृकलं विनाशित
 हताः किमर्थं मम राक्षसा बलात् ॥ ५ ॥
 ततः महसो हनुमन्तमादरात्
 पप्रच्छ केन ग्रहितोऽसि ? वानर । ।
 भयं च ते मास्तु विमोक्ष्यसे मया
 सत्यं वदस्वाखिलराजसन्निधौ ॥ ६ ॥
 ततोऽतिहर्षात्पवनात्मजो रिपुं
 निरीक्ष्य लोकत्रयकण्ठकासुरम् ।
 वक्तुं प्रचक्रे रघुनाथसत्कथा
 कमेण रामं मनसा स्मरन्मुहुः ॥ ७ ॥
 शृणु स्फुटं देवगणाद्यमित्त हे
 रामस्य दूतोऽहमथेयहृत्स्थितेः ।

एष हरिर्न लौकिक इति तत्परत्वात्कथनं अञ्जनाद्रिमं अञ्जनाचलवत्
 श्यामकान्ति ॥ ३ ॥

कृत कक्षादेशादागत इति शेष ॥ ५ ॥

विमोक्ष्यसे अस्माद्भवनात्प्राणमयाञ्चेति शेष अखिलराजसन्निधौ
 अखिललोकराजस्य रावणस्य सन्निधाविन्यर्थ ॥ ६ । ७ ॥

देवगणादीनामन्त्रित शत्रो आदिना नामादिसद्गुह्य अथेयहृदिस्थिते -

यस्याखिलेशस्य हृताधुना त्वया
 भार्या स्वनाशाय शुनेव सद्द्विषिः ॥ ८ ॥
 स राघवोऽभ्येत्य मतङ्गपर्वतं
 सुग्रीवमैत्रीमनलस्य सन्निधौ ।
 हृत्यैकवाणेन निहत्य बालिणं
 सुग्रीवमेवाधिपतिं चकार तम् ॥ ९ ॥
 स बानराणामधिपो महाबली
 महाबलैर्बानरयूयकोटिभिः ।
 रामेण सार्द्धं सह खड्गश्रेण भो
 प्रवर्षणोऽमर्षयुतोऽवतिष्ठते ॥ १० ॥
 सस्रोदितासेन महाहरीश्वरा
 धरासुतां मार्गयितुं दिशो दश ।
 तत्वाहमेकः पवनात्मजः कपिः .
 सीतां विचिन्त्यन् शनकैः समागतः ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वा मया पद्मपलाशलोचना
 सीता कपित्वाह्विपिनं विनाशितम् ।

अथेव हृदयेषु स्थितिर्वैरा वरीलस्यमिष इत्यर्थे अनेन तव तव कथमपि
 न भोक्त इति सूचितं किञ्च तन्मूलं विभीषांस्तत्सर्वं प्रेरयमा सीता हृतेति
 सूचितम् ॥ ८ ॥

स राघवः सुग्रीवमैत्रीं हत्वा बालिनं निहत्य ॥ प्रविशुपरक्रमे सुग्रीव-
 वनेरानरेकं हृत् रोत्यल्लेवेति सूचितं मित्रभार्याहारिणं तत्तोऽप्यभिहतं
 बालिनं यो हतवान् स त्वां सर्वथा हनिष्यत्येवेति च सूचितम् ॥ ९ ॥

भो इति राघवसम्बोधनं प्रार्थने तदाह्ये वर्धते यमवैतुतप्यहिरयक्रो-
 दुतोऽवतिष्ठते ॥ १० ॥

धरासुतां जानकीं अनेन विमानत इत्यस्य चोत्तरं दशम् ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा ततोऽहं रभसा समागतान्
 मां हन्तुकामान् धतचायसायकान् ॥ १२ ॥
 मया हतास्ते परिरक्षितुं वपुः
 प्रियो हि देहोऽखिलदेहिनां प्रभो ! ।
 ब्रह्मास्त्रपाशेन निबध्य मां ततः
 समागमन्मोघनिनादनामकः ॥ १३ ॥
 स्पृष्ट्वैव मां ब्रह्मावरप्रभावत-
 स्यज्ज्ञा गतं सर्वमधैमि रावण ! ।
 तथाप्यहं बद्ध दूवागतो हि तं
 प्रवक्तुकामः कर्णारसार्द्रधीः ॥ १४ ॥
 विचार्य लोकस्य विवेकतो गतिं
 न राक्षसीं बुद्धिमुपैहि रावण ! ।
 दैवीं गतिं संवृतिमोक्षहेतुकीं
 समाश्रयात्यन्तहिताय देहि नः ॥ १५ ॥

धननाशकारणमाह कपिलादिति चञ्चलसभावत्वादित्यर्थः राक्षसहन-
 नहेतुमाह दृष्टेति ॥ १२ ॥

वपुः सगरीरं परिरक्षितं तव हेतुं प्रियो हीति ॥ १३ ॥

त्वज्ज्ञा गतं ब्रह्मास्त्रमिति शेषः बद्धदूवागतः तथा ममने हेतुर्हितं प्र-
 वक्तुकाम इति तव, तत्प्रवचने किञ्चिन्निश्चितं आह कर्णवेति ॥ १४ ॥

विवेकतः विवेकेन सदसद्विवेकेन लोकस्य गतिं धर्मात्त्वर्गोऽधर्माद्वरक-
 रत्येवं रूपा विचार्य राक्षसीं बुद्धिं त्वजेत्यर्थः संवृते संसारादयो मोक्षस्य
 हेतुको हेतुभूता विनयादित्वादोदक् दृष्टव्यो दैवी देवमोक्षां गतिं मार्गं
 परपीडातो निवृत्तिरूपं मार्गं समाश्रय देहि नः स्वस्यात्यन्तहिताये-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥

त्वं ब्राह्मणो ह्युत्तमवंशसम्भवः
 पौलस्त्यपुत्रोऽसि कुबेरबान्धवः ।
 देहात्मबुद्ध्यापि च पश्य राक्षसो
 नास्यात्मबुद्ध्या किमु राक्षसो न हि ॥ १६ ॥
 शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसन्तति-
 र्न तेन च त्वं तव निर्बिकारतः ।
 अज्ञानहेतोश्च तयैव सन्तते-
 रसत्त्वमस्याः स्वपतो हि दृश्यवत् ॥ १७ ॥

ननु तस्मिन्नाग्रे भव नाधिकार इति चेन्न ब्राह्मणत्वादित्या तत्त्वप-
 मित्याह त्वमिति उत्तमवंशसम्भवस्य विवरणं पौलस्त्यपुत्रोऽसीति यदि
 ते देहमात्रेति बुद्धिस्तथापि पश्य विचारय त्वं राक्षसो नासि उत्तमवंश-
 सम्भवत्वेन ब्राह्मणत्वादिति भावः आत्मबुद्ध्या देहातिरिक्तं आत्मेति बुद्ध्या
 राक्षसो न हि भवसीति किमु वक्तव्यमिति श्रेयः ॥ १६ ॥

एवं सर्वथा राक्षसत्वाभावं प्रसाध्याह शरीरेति शरीरं सूक्ष्मं बुद्धि-
 सूक्ष्मशरीर इन्द्रियाणि अक्षुरादीनि तज्जन्मा दुःखसन्ततिराधिष्याधिका
 दुःखेत्युपलक्षणं कामादेरपि सा ते तव न तेषां विषयधर्मत्वात् त्वं च तदा-
 न्वयविषय इति श्रेयः पूरणेन व्याख्येयं तस्याचेतनत्वादिति भावः नन्वा-
 त्मन एव दुःखादास्तु इति नचैव तद्वत् आह तव निर्बिकारतः विकार-
 रतः विकाराभासो निर्बिकारं ततः, तव विकाराभावात् दुःखादिमत्त्वे च
 विकारप्रसङ्गः एवं आत्मनोऽविक्रियत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधनाश्च श्रुतय-
 र्पूर्वं ब्रह्मो निश्चिता नन्वेवमहं दुःखीत्यादिप्रतीतिः का गतिसत्याह अज्ञा-
 नहेतोरिति स्वपतः पुरुषस्य प्रतिभासमानस्यापि दृश्यस्य यथा यस्मिन्
 तथा आत्मसदृशमानरूपादेतोर्मामानाया अस्या सन्ततेर्दुःखसन्तते-
 र्वस्तुतोऽसत्त्वमेवैव आह दुःखीत्यादि प्रतीतिः स्वप्रकालिकतत्त्वप्रतीति-
 वद्भूत एवेति भावः ॥ १७ ॥

इदं तु सत्यं तव नास्ति विक्रिया
 विकारहेतुर्न च तेऽहयत्वतः ।
 यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते
 तथा भवान् देहगतोऽपि सूक्ष्मकः ।
 देहेन्द्रियप्राणशरीरसङ्गत-
 स्वात्मेतिबुद्ध्याखिलवन्धभाग्भवेत् ॥ १८ ॥
 चिन्मात्रमेवाहमजोहमक्षरो
 ह्यानन्दभावोऽहमिति प्रमुच्यते ।
 देहोऽप्यनात्मा पृथिवीविकारजो
 न प्राण आत्मानिल एव एव सः ॥ १९ ॥

अन्वेष्टं सत्यं वस्तु किमपि नाख्येयं किं चित्सीत्याह इदं तु सत्यमिति
 तत्त्वस्वरूपत्वित्यर्थः, एतत्तव विक्रिया नास्ति आविकारी चेतन एवैकः सत्यः
 नतु विकारहेतुत्वज्ञानमपि सत्यमेव नेत्याह ते विकारहेतुर्नच सत्य इति
 शेषः तत्र हेतुमाह अहयत्वतः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यद्वैतप्रतिपादक-
 श्रुतिविरोधात् तथा हि सतो द्वितीयस्य निषेध इति भावः नतु चित्त-
 सन्ध्यान्मम दुःखमख्येयेति चेन्नेत्याह यथा सर्वगतमपि नभः पृथिव्यादि-
 रूपगन्वादिभिर्न लिप्यते सूक्ष्मत्वात्तथा देहगतोऽपि चित्तसमानाधिकार-
 णोऽपि यतः सूक्ष्मकोऽतिसूक्ष्मो तत्तद्वत्तदुःखादिभिर्वस्तुतो न लिप्यते एवं
 च मोक्षं नभ इत्यादि प्रतीतिवदह दुःखोत्पादिप्रतीतिर्भ्रम एवेति भावः
 नतु तर्हि सक्तसंसारिव्यवस्था किं नाख्येयमासीत्याह देहेत्यादि देहोऽत्र
 सूक्ष्मः शरीरं स्थूलं तत्तद्वत्तत्तद्विवेकापहान् तेष्वेव या आत्मबुद्धिस्तयाखिल-
 वन्धभाग्भवेत् अविवेक एव सत्त्वं संसारकारणमिति भावः ॥ १८ ॥

नतु तर्हि सङ्गिर्दुर्लभेति शङ्कायां तत्कारणमाह चिन्मात्रमिति
 विवेकज्ञान एव मोक्षकारणमिति तमाह तन्मायाध्नात्मनि लक्ष्यैधर्म्य-
 सक्तम् अजन्तेनोत्पत्तिराहित्यं अक्षरत्वेनाविनाशित्वम् ध्यानन्दभावः तद्रूप-

मनोप्यहङ्कारविकार एव नो
 न चापि बुद्धिः प्रकृतेर्विकारजा ।
 आत्मा चिदानन्दमयोऽविकारवान्
 देहादिसद्वाद्यतिरिक्त ईश्वरः ॥ २० ॥
 निरञ्जनो मुक्त उपाधितः सदा
 ज्ञात्वैव मात्मानमितो विमुच्यते ।
 अतोऽहमात्यन्तिकमोक्षसाधनं
 वक्ष्ये शृणुष्ववाहितो महामते । ॥ २१ ॥
 विष्णोर्हि भक्तिः सुविशोधनं धिय-
 सातो भवेज्ज्ञानमतीव निर्मलम् ।

देहादौ तद्वैधर्म्यमाह देहोऽपीति पृथिवोर्विकारेण तत्परमाणुभिर्जनित इति
 अथ त्वा अनेनाचेतनत्वजन्यत्वादिवैधर्म्यमुक्तं प्राणोऽप्यात्मा न यत एषो-
 बहिर्देश्यमानो जडोऽनिज एव 'स प्राणो य प्राण' सदायुः' इति श्रुतेः
 ॥ १८ ॥

मनोऽपि नास्तेत्याह मनोऽपीति नो इत्यस्यास्तेति येष नातन्तु अह-
 ङ्कारस्य विकार न चापि बुद्धिरिति बुद्धिरहङ्कारोऽपि नात्मा यत 'प्रकृते-
 र्विकारान्महतो जायत' इति प्रकृतेर्विकारजा आत्मनि उक्तमेव वैधर्म्यं
 दादाय पुनराह आत्मेत्यादि स एवेन्द्र एनेन चेतनानेकत्वं नेति
 दर्शितम् ॥ २० ॥

निरञ्जन इत्यस्यैव व्याख्या सदा उपाधितो मुक्त उपाधिभूतचित्त-
 धर्मदुःखादिभिरतिप्र इत्यर्थ एवमात्मानं प्राप्त्वा इत संहाराद्विमुच्यते
 नन्वोहमज्ञानमेव कथं स्वात्तत्वाहानोऽहमिति मोक्षस्यात्यन्तिक साधन-
 नियतं साधनमित्यर्थ ॥ २१ ॥

प्रतिघातमाह विष्णोर्हि भक्तिः धियवित्तस्य नित्यानित्यविवेकद्वारा ज्ञानं
 आत्मा चिदानन्दमय इत्यादिनोक्तं ततः तद्विषयनिदिध्यासनतः विषुद-

विष्णुदत्तस्वानुभवो भवेत्ततः
 सम्यग्विदित्वा परमं पदं व्रजेत् ॥ २२ ॥
 अतो भजस्वाद्य हरिं रमापतिं
 रामं पुराणं प्रकृतेः परं विभुम् ।
 विस्तृत्य मौर्ख्यं हृदि शत्रुभावनं
 भजस्व रामं शरणागतप्रियम् ।
 सीतां पुरस्कृत्य सपुत्रवान्भवो
 रामं नमस्कृत्य विमुच्यसे भयात् ॥ २३ ॥
 रामं परात्मानमभावयन् जनो
 भक्त्या हृदिस्थं सुखरूपमद्वयम् ।
 कथं परं तीरमवाप्नुयाज्जनो
 भवासुधेर्दुःखतरङ्गमालिनः ? ॥ २४ ॥
 नोचेत्स्वमज्ञानमयेन वज्रिणा
 ज्वलन्तमात्मानमरक्षितारिवत् ।

तस्वानुभवो भवेत् अपरोक्षसाक्षात्कारो भवेत् तं परमं पदं ब्रह्मसाधु-
 ज्ञम् ॥ २२ ॥

उपसंहरति अत इति यस्य भक्तिर्ज्ञान साधनं स विष्णुरयमेव तद्बोधके
 विशेष्ये हरिं रमापतिमिति ननु दशरथउज्जोऽयं न स इत्यत्राह प्रकृतेः
 परमित्यादि दशरथउज्ज्यादि तं कल्पितमिच्छागद- मौर्ख्यं अयं भवत्य
 इति बुद्धिरूपं तत्कृता शत्रुत्वेन भावनं च विस्तृत्य भजस्व
 सप्रति युक्तं भजनप्रकारमाह सीतामिति ॥ २३ ॥

अथ व्यतिरेक सुखेन तत्तद्भावनाप्रकारमाह राममिति हृदिस्थ-
 मित्यनेनान्यौमितया प्रेरकत्वमुक्तम् सुखरूपोऽद्वितीयो मत्प्रेरक इत्येव-
 मभावयन्निति यावत् इह स्वरूपाक्षरङ्गमाला यस्य तस्य ॥ २४ ॥

नो चेत् षडङ्गाकरणे तेन ज्वलन्तमात्मानमरक्षिता नुटि रूपं किञ्च-

नयस्यधोऽधः स्वकृतैश्च पातकै-
 र्बिमोक्षशङ्का न च ते भविष्यति ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा धृतास्वादसमानभाषितं
 तदायुस्मनोर्दशकन्वरोऽसुरः ।
 अमृष्यमाणोऽतिरूपा कपीश्वरं
 जगाद् रक्तान्तविलोचनो ज्वलन् ॥ २६ ॥
 कथं ममाग्रे विलपस्यमीतवत् ?
 सयद्गमानामधमोऽसि दुष्टधीः ।
 क एष रामः कतमो धनेचरो ?
 निहन्मि सुग्रीवयुतं नराधमम् ॥ २७ ॥
 त्वा चाद्य इत्वा जनकात्मजा ततो
 निहन्मि रामं सहलक्षणं ततः ।
 सुग्रीवमग्रे बलिनं कपीश्वरं
 समानरैर्हन्म्यचिरेण वानर । ।
 श्रुत्वा दशग्रीववचः स भारुति-
 र्बिद्वद्दकोपेन दहन्निवासुरम् ॥ २८ ॥
 न मे समा रावणकोटयोऽधमा
 रामस्य दासोऽहमपारविक्रमः ।

स्वकृतै पातकै सीताहरणादिभिरित्थिन् आत्मानमधो अधो नयसि
 नयिष्यसीत्यर्थे आर्षम् विमोक्षशङ्का तत्संस्थापनाय न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥
 अमृष्यमाणोऽति तदासादेन समानवाक्सादो यस्य तादृश भाषित-
 मित्यर्थः ॥ २६ ॥

धनेचरो सुग्रीवः केषा मध्येतिशयितो न वेयामपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

बिद्वद्दकोपेन करणेनेत्यर्थः असुर दहन्निवासेतिशयः ॥ २८ ॥

श्रुत्वातिकोपेन हनूमतो वचो
 दशाननो राक्षसमेकमब्रवीत् ॥ २९ ॥
 पार्श्वे स्थितं भारय खण्डयः कपिं
 पश्यन्तु सर्वेऽसुरमित्थवान्धवाः ।
 निवारयामास ततो विभीषणो
 महासुरं सायधमुद्यतं वधे ॥ ३० ॥
 राजन् वधार्हो न भवेत्कथञ्चन !
 प्रतापयुक्तैः परराजवानरः ।

हतेऽस्मिन् वानरे दूते वार्तां को वा निवेदयेत् ।
 रामाय त्वं यमुद्दिश्य वधाय समुपस्थितः ॥ ३१ ॥
 अतो वधसमं किञ्चिदन्यच्चिन्तय वानरैः ।
 सचिह्नो गच्छतु हरियं दृष्ट्वा यास्यति द्रुतम् ॥ ३२ ॥
 रामः सुग्रीवसहितस्ततो युद्धं भवेत्तव ।

अधमेत्यत्र क्रोधातिशयेन दूरात् सम्बोधने द्रुतः ॥ २९ ॥

पार्श्वे स्थितं राक्षसमित्थान्वय खण्डय कुर्विति शेषः अक्षरस्य मम
मित्थानि शान्धवाश्च पश्यन्तु ॥ ३० ॥

हे राजन् अयं परराजस्त्रीतुल्यदराजस्य शत्रुराजस्य वा वानरो वध-
योग्यो न भवेत् प्रतापयुक्तैः राजभिर्वधयोग्यतासम्भावनमप्युचितं दूत-
त्वात्किं पुनर्वध इति भावः अयं प्रतापयुक्तैरिन्द्रजिदादिभिरपि सम्ब-
योग्यो नेति दृष्ट्वा प्रयास इति व्यङ्ग्यं वधे बाधकान्तरमप्याह हते इति
वार्तां श्रोतावार्ता निवेदयेत् रामावेत्यन्वय यो रामस्य त्वं वधाय सम-
पस्थितः यं राममुद्दिश्य त्वमात्मवधाय समुपस्थितः आत्मवधाय तदा-
गमनेच्छायान् सन् स्तुष्यन् कथमत्रागच्छेदिति गूढोदर्थः ॥ ३१ ॥

आयास्यतीति चेदं ॥ ३२ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणोऽप्येतदब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 यानराणां हि लाङ्गूले मष्टामानो भवेत्किल ।
 अतो वस्त्रादिभिः पुच्छं येष्टयित्वा प्रयत्नतः ॥ ३४ ॥
 पद्मिना योजयित्वैनं भ्रामयित्वा पुरेऽभितः ।
 विसर्जयत पश्यन्तु सर्वे वानरयूयपाः ॥ ३५ ॥
 तथेति शणपट्टैश्च वस्त्रैरन्यैरनेकशः ।
 तैलाक्तैरेष्टयामासुर्लाङ्गूलं भारतेर्हृदम् ॥ ३६ ॥
 पुच्छाग्रे किञ्चिदमलं दीपयित्वाथ राक्षसाः ।
 रज्जुभिः मुहदं बद्धा धत्वा तं वलिनोऽमुराः ॥ ३७ ॥
 समन्ताद्वामयामासुश्चोरोऽयमिति वादिनः ।
 दूर्यधोपैर्धोपयन्तस्तादयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३८ ॥
 हनूमतापि तत्पर्वं सोढुं किञ्चिच्चिकीर्षुणा ।
 गत्वा तु पश्चिमद्वारसमीपं तत्र भारतिः ॥ ३९ ॥
 स्रुप्तो बभूव बन्धेभ्यो निःसृतः पुनरप्यसौ ।
 बभूव पर्यताकारस्त उत्प्लुत्य गोपुरम् ॥ ४० ॥
 तत्रैकं शम्भमादाय धत्वा तान् रक्षिणः क्षणात् ।
 विषार्य कार्यशेषं सः प्रामादाग्राह गृह्णाद् गृहम् ॥ ४१ ॥

उत्प्लुत्योत्प्लुत्य रुन्दीप्तमुच्छेन महता कपिः ।

ददाह लङ्कामखिलां सादृप्रासादतोरणाम् ॥ ४२ ॥

हा तात । पुत्र ! नाथेति कन्दमानाः समन्ततः ।

व्याप्ताः प्रासादशिखरेऽप्यारूढा दैत्ययोधितः ॥ ४३ ॥

देवता इव दृश्यन्ते पतन्त्यः पावकेऽखिलाः ।

विभीषणगृहं त्यक्त्वा सर्वं भस्मीकृतं पुरम् ॥ ४४ ॥

तत उत्प्लुत्य जलधौ हनूमान्माहतात्मजः ।

लाङ्गूलं मञ्जयित्वान्तः स्वस्थचित्तो बभूव सः ॥ ४५ ॥

वायोः प्रियसखित्वाञ्च सीतया प्रार्थितोऽनलः ।

न ददाह हरेः पुच्छं बभूवात्यन्तशीतलः ॥ ४६ ॥

यन्नामसंस्कारणधूतसमस्तपापा-

त्तापत्रयानलमपीह तरन्ति सद्यः ।

तस्यैव किं रघुवरस्य विशिष्टदूतः

सन्तप्यते कथमसौ प्रकृतानलेन ? ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमानहेश्वरसम्वादे सुन्दराकाण्डे चतुर्थ सर्ग ।

हा तातेत्यादिकन्दमाना प्रासादशिखरे आरूढा अपि व्याप्ताः
वह्निनेति शेष ॥ ४२ ॥

वह्नी पतन्त्यो देवता इव दृश्यन्ते ॥ ४३ ॥

जलधौ तत्कभीमे उत्प्लुत्यान्तं वसुद्रमध्ये लाङ्गूलं मञ्जयित्वा स्वस्थ-
चित्तो बभूव ॥ ४५ ॥

वायो प्रियमिलत्वात् सीताप्रार्थनेन चानलोऽग्निसायुपुत्रश्च हरे पुच्छं
न ददाह तावन्मात्रमेव न किन्त्वन्यन्तशीतलञ्च बभूव ॥ ४६ ॥

यन्नामसंस्कारणेन धूतानि दूरीकृतानि समस्तपापानि यैस्ते तापत्रयमा-
ध्यातिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदात्तत्त्वस्य वह्निमपि तरन्ति तेन न मोक्षान्
इत्यर्थ ॥ ४७ ॥

इति चतुर्थ सर्ग ।

यस्य पञ्चमं सर्गं ।

ततः सीता नमस्कृत्य हनुमानब्रवीद्वचः ।

आज्ञापयतु मां देवि । भवती रामसन्निधिम् ॥ १ ॥

गच्छामि रामस्त्वा द्रष्टुमागमिष्यति सानुजः ।

इत्युक्त्वा त्रिः परिक्रम्य जानकीं मातृतात्मजः ॥ २ ॥

प्रणम्य प्रस्थितो गन्तुं इदं वचनमब्रवीत् ।

देवि । गच्छामि भद्रं ते कर्णं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ ३ ॥

लक्ष्मणं च सुसुग्रीवं वानराद्युत्तकोटिभिः ।

ततः प्राह हनुमन्तं जानकीं दुःखकर्षिता ॥ ४ ॥

त्वा वृद्धा विसृतं दुःखमिदानीं त्वं गमिष्यसि ।

इतः परं कथं वर्त्ते रामवार्त्ताश्रुतिं विना ? ॥ ५ ॥

भारतिरुवाच ।

यद्येषं देवि । मे स्कन्धमारोहघ्नमावृतः ।

रामेण योजयिष्यामि मन्यसे यदि जानकि ! ॥ ६ ॥

अथ लङ्कादाहेऽग्नौकवनस्यानदाहेऽपि सीतायां दाहसन्देहनिवृत्तये
पुन सीता वृद्धा तामावृण्वी गत इत्याह तत इति हे देवि रामसन्निधि
गच्छामि भवती आभाषापयतित्यन्वह ॥ १ ॥

वातुजो रामश्चा द्रष्टुमागमिष्यतीत्युक्त्वा जानकीं त्रि परिक्रम्य प्रद-
क्षिप्य कृत्वा ॥ २ ॥

इतः प्रणम्य गन्तुं प्रस्थित इदं वक्ष्यमाणं ब्रवीतु ते भद्रमिति विन-
योक्ति ॥ ३ । ४ ॥

वार्त्ताश्रुतिं वार्त्ताश्रवणम् । ५ ॥

यद्येष रामवार्त्ताश्रवणं विनाप्यातुष्यद्व्यत्यम् यदि मन्यसे यद्येतत्तव
चित्ते याचरेदिति येष ॥ ६ ॥

सीतोवाच ।

रामः सागरमाशोष्य बद्धा वा शरपञ्जरैः ।
 आगत्य वानरैः सार्द्धं हत्वा रावणमाहवे ॥ ७ ॥
 मां नयेद्यदि रामस्य कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
 अतो गच्छ कथं चापि प्राणान् सन्धारयाम्यहम् ॥ ८ ॥
 इति प्रस्थापितो वीरः सीतया प्रणिपत्य ताम् ।
 जगाम पर्वतस्याग्रे गन्तुं पारं महोदधेः ॥ ९ ॥
 तत्र गत्वा महासत्त्वः पादाभ्यां पीडयन् गिरिम् ।
 जगाम वायुवेगेन पर्वतश्च महीतलम् ॥ १० ॥
 ततो महीसमानत्वं त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ।
 भारतिर्गङ्गान्तस्थो महाशब्दं चकार सः ॥ ११ ॥
 तं श्रुत्वा वानराः सर्वे ज्ञात्वा भारतिमागतम् ।
 हर्षेण महतापिष्टाः शब्दं चक्रुर्महास्वनम् ॥ १२ ॥
 शब्देनैव विजानीमः कृतकार्यः समागतः ।

आशोष्येति सख्यः पक्षः दयया तदकरणे बद्धा वेति शरपञ्जरैः शर-
 समूहैः ॥ ७ ॥

यदि रावणं हत्वा मां नयेत्तर्हि रामस्य शाश्वती कीर्तिर्भवेत्कथं चापि
 कथञ्चिदित्यर्थः ॥ ८ ॥

महोदधेः पारं गन्तुं पर्वतस्याग्रे उपरिभागे जगाम ॥ ९ ॥

महासत्त्वो महाबलस्तत्रोद्दिशिष्ठरे गत्वा पर्वतश्च महीतलं जगामेव-
 त्कथं ॥ १० ॥

तद्वनममर्षणेन न किन्तु सम्पूर्ण एव गत इत्याह त्रिंशद्योजनं महीत
 उच्छ्रितोऽपि महीसमानत्वं जगाम गङ्गान्तस्थः भगवन्मध्यस्थः ॥ ११ ॥

तं महानं शब्दं महान् स्वनः प्रतिध्वनिर्वस्य तं शब्दं चक्रुः ॥ १२ ॥

हनुमानेव पश्यध्वं वानरा वानरर्षभम् ॥ १३ ॥

एवं ब्रुवत्सु वीरेषु वानरेषु स भारतिः ।

अवतीर्य गिरेर्मूर्ध्नि वानरानिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

दृष्ट्वा सीता मया लब्धा धर्षिता च सकानना ।

सम्प्रापितो दशग्रीवस्ततोऽहं पुनरागतः ॥ १५ ॥

इदानीमेव गच्छामो रामसुग्रीवसन्निधिम् ।

इत्युक्त्वा वानराः सर्वे हर्षेणालिङ्ग्य भारतिम् ॥ १६ ॥

केचिन्नुबुध्बुर्लाङ्गूलं नष्टतुः केचिदुत्सुकाः ।

हनुमता समेतास्तो जग्मुः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १७ ॥

गच्छन्तो ददृशुर्वीरा वनं सुग्रीवरक्षितम् ।

मधुसंज्ञं तदा प्राङ्मरुद्गदं वानरर्षभाः ॥ १८ ॥

क्षुधिताः स्मो ययं वीर ! देह्यनुज्ञां महामते ! ।

भक्षयामः फलान्यद्य पिबामोऽष्टतन्मधु ॥ १९ ॥

सन्तुष्टा राघवं द्रष्टुं गच्छामोऽद्यैव सातुजम् ॥ २० ॥

अद्भुत उवाच ।

हनुमान् सतकार्योऽयं पिबतैतत्प्रसादतः ।

जघध्वं फलमूलानि त्वरितं हरिसप्तमाः ॥ २१ ॥

हनुमानेवायं सतकार्यं समागत इति शब्देनैव जानीय केचिदानरा
दृष्ट्वा वानरर्षभं पश्यध्वमित्याहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पूर्वं सीतापदोक्तौ पदान्तरौ हारणपर्वणं क्रियापदमन्देहः आदिति
पूर्वं दृष्टेऽनुक्तिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

केचिन्नुबुध्बुरित्यादि कर्षाविटवानरजातिष्वप्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सन्तुष्टा फलमूलानि मधुपानेन च ॥ २० ॥

जघध्वं भक्षयन्मिष्यथ ॥ २१ ॥

ततः प्रविश्य हरयः पातुमारेभिरे मधु ।

रक्षिणस्ताननादृत्य दधिवक्त्रेण नोदितान् ॥ २२ ॥

पिवतस्त्राडयामासुर्वानरान् वानरर्षभाः ।

ततस्तान्मुष्टिभिः पादैश्चूर्णयित्वा यमुर्मधु ॥ २३ ॥

ततो दधिमुखः क्रुद्धः सुग्रीवस्य स मातुलः ।

जगाम रक्षिभिः सार्द्धं यत्र राजा कपीश्वरः ॥ २४ ॥

गत्वा तमब्रवीद्देव ! चिरकालाभिरक्षितम् ।

नष्टं मधुवनं तेऽद्य कुमारेण हनूमता ॥ २५ ॥

श्रुत्वा दधिमुखेनोक्तं सुग्रीवो हृष्टमानसः ।

दृष्ट्वा गतो न सन्देहः सीतां यवननन्दनः ॥ २६ ॥

नो चेन्मधुवनं द्रष्टुं समर्थः को भवेन्मम ।

तत्रापि वायुपुत्रेण कृतं कार्यं न संशयः ॥ २७ ॥

श्रुत्वा सुग्रीववचनं हृष्टो रामस्तमब्रवीत् ।

किमुच्यते त्वया राजन् ! वचः सीताकथान्वितम् ? ॥ २८ ॥

सुग्रीवस्त्वब्रवीद्वाक्यं देव ! दृष्टावनीसुता ।

हनूमत्प्रमुखाः सर्वे प्रविष्टा मधुकामनम् ॥ २९ ॥

दधिवक्त्रो नाम तद्रक्षिणां सख्यसङ्घस्याधिकृतः ॥ २२ ॥

वानरर्षभाः दधिवक्त्रपेरिताः पिवतो वानरान् ताडयामासुरित्य-
न्वयः ॥ २३ । २४ ॥

कुमारेणाहं देन हनूमता च नष्टं नाशितमित्यर्थः ॥ २५ ॥

दृष्ट्वा व्याग्रा इति शब्दः ॥ २६ ॥

नो चेन्मम मधुवनं द्रष्टुं कः समर्थो भवेत् ॥ २७ ॥

अतिहृषात् बहमानेन सुग्रीवं प्रति राजन्निति वचः ॥ २८ ॥

पयवनीसुता जानकी ॥ २९ ॥

भक्षयन्ति स्म सकलं ताडयन्ति स्म रक्षिणः ।

अकृत्वा देव ! कार्यं ते द्रष्टुं मधुवनं मम ॥ ३० ॥

न समर्थास्ततो देवी दृष्टा सीतेति निश्चितम् ।

रक्षिणो वो भयं भास्तु गत्वा ब्रूत ममाज्ञया ॥ ३१ ॥

वानरानद्भुतमुखानानयध्वं ममान्तिकम् ।

श्रुत्वा सुग्रीववचनं गत्वा ते बाहुयेगतः ॥ ३२ ॥

इतुमत्प्रमुखानूचुर्गच्छतेश्वरशासनात् ।

द्रष्टुमिच्छति सुग्रीवः स रामो लक्ष्मणान्वितः ॥ ३३ ॥

सुम्नानतीव दृष्टासौ त्वरयन्ति महाबलाः ।

तथेत्यश्वरभासाद्य ययुसो वानरोत्तमाः ॥ ३४ ॥

१ इनूमन्तं पुरस्कृत्य युवराजं तथाद्भुदम् ।

रामसुग्रीवयोरग्रे निपेतुर्भुवि सत्वरम् ॥ ३५ ॥

इनूमान् रावणं प्राह दृष्टा सीता निरामवा ।

साष्टाङ्गं प्रणिपत्याग्रे रामः पश्चाद्वरीश्वरम् ॥ ३६ ॥

२ कुशलं प्राह राजेन्द्र ! जानकी त्वां शुचान्विता ।

अशोकवनिकामध्ये शिंशुपामूलमाश्रिता ॥ ३७ ॥

मम मधुवनं द्रष्टुं न समर्था इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

भो रक्षिणो वो युद्धानां भयं वानरेभ्यस्ताडनञ्च भास्तु अतो ममाज्ञया
गत्वा द्रष्टुमुपायान् वानरान् ब्रूत युद्धान् रामसुग्रीवापाकारयन्त इति शेषः
इत्युक्त्वा ममान्तिकं अन्तर्ध्वं गतानयध्वम् ॥ ३१ । ३२ । ३३ ॥

अतीव दृष्टासौ रामसुग्रीवलक्ष्मणा युद्धान् सप्तशोपागमनाय त्वर-
यन्ति ॥ ३४ ॥

भूमध्यशोसरं रावणश्रावनाय पूर्वं दृष्टासीतेत्याह ततः क्रमेण राम-
सुग्रीवौ प्रदिपय ॥ ३५ । ३६ ॥

जानकीकुशलं प्राहेत्याह शुचा शोकेन ॥ ३७ ॥

राक्षसीभिः परितृता निराहारा कृशा प्रभो ! ।

हा राम ! रामरामेति शोचन्ती मलिनाम्बरा ॥ ३८ ॥

एकवेणी मया दृष्टा शनैराश्वासिता शुभा ।

३ दृक्षथाखान्तरे स्थित्वा सूक्ष्मरूपेण ते कथाम् ॥ ३९ ॥

जन्मारभ्य तथात्यर्थं दण्डकागमनं तथा ।

दशाननेन हरणं जानक्या रहिते त्वयि ॥ ४० ॥

सुग्रीवेण यथा मैत्री कृत्वा बालिनिवर्द्धनम् ।

मार्गणार्थं च वैदेह्याः सुग्रीवेण विसर्जिताः ॥ ४१ ॥

महाबला महासत्त्वा हरयो जितकाशिनः ।

गताः सर्वत्र सर्वे वै तत्त्वैकोऽहमिहागतः ॥ ४२ ॥

अहं सुग्रीवसचिवो दासोऽहं रावस्य हि ।

दृष्ट्वा यज्जानकी भाम्यात्मयासः फलितोऽहं मे ॥ ४३ ॥

दूत्युदीरितमाकर्ण्य सीता विस्कारितेक्षणा ।

केन वा कर्णपीयूषं आवृतं मे शुभाक्षरम् ॥ ४४ ॥

यदि सत्यं तदा यातु महर्ष्यनपथं तु सः ।

ततोऽहं बानराकारः सूक्ष्मरूपेण जानकीम् ॥ ४५ ॥

हा इति शोकव्यञ्जकमात्मम् ॥ ३८ ॥

जन्मारभ्य तत्र कथां श्रुत्वा मया सूक्ष्मरूपेण दृक्षथाखान्तरे स्थित्वा
शनैराश्वासितेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

अत्यर्थं विस्तरेण दण्डकागमनादिकथोक्तेति शेषः त्वयि रहिते देशा-
नरं गते सति जानक्या दशाननेन हरणमित्यन्वयः ॥ ४० ॥

बालिनिवर्द्धनं तद्वधं कृत्वा यथा सुग्रीवेण मैत्री सफला कृतेति
शेषः ॥ ४१ । ४२ । ४३ । ४४ ॥

सं येनोक्तं च इत्यर्थः ॥ ४५ । ४६ । ४७ ॥

प्रणम्य प्राञ्जलिर्भूत्वा दूरादेव स्थितः प्रभो ! ।

दृष्टोऽहं सीतया कम्बमित्यादिवज्रविस्तरम् ॥ ४६ ॥

अथा सर्वं क्रमेणैव विज्ञापितमरिन्दम ! ।

पथान्मयार्पितं देव्यै भवदत्ताद्गुलीयकम् ॥ ४७ ॥

तेन मामतिविश्रुता वचनं चेदमब्रवीत् ।

यथा दृष्टास्मि हनुमन् ! पीड्यमाना दिवानियम् ॥ ४८ ॥

राक्षसीनां तर्जनैस्तत्सर्वं कथय, राघवे ।

८ मयोक्तं देवि ! रामोऽपि त्वञ्चिन्तापरिनिष्ठितः ॥ ४९ ॥

परिशोचत्यहोरात्रं त्वद्वार्तां नाधिगम्य सः ।

इदानीमेव गत्वाहं स्थितिं रामाय ते ब्रुवे ॥ ५० ॥

रामः यवणमात्रेण सुग्रीपेण सलक्ष्मणः ।

वानरानीकपैः सार्द्धमागमिष्यति तेऽन्तिकम् ॥ ५१ ॥

राघवं सकुलं हत्वा नेष्यति त्वां स्यकम्पुरम् ।

अभिज्ञां देहि मे देवि ! यथा मां विश्वसेद्भिभुः ॥ ५२ ॥

७ इत्युक्त्वा सा शिरोरत्नं चूडापाये स्थितं प्रियम् ।

इत्था काकेन यदृत्तं चित्रकूटगिरौ पुरा ॥ ५३ ॥

तदप्याहाय्यपूर्णाक्षी कुशलं ब्रूहि राघवम् ।

तेन अङ्गुलीयककाभेन राघवस्याप्तं शेषक इत्यतिविश्रुता राक्षसीनां तर्जनैः पीड्यमाना यथा दृष्टास्मि तत्सर्वं पीडनं राघवे कथय ॥ ४८ ॥

त्वञ्चिन्तापरिनिष्ठितं त्वञ्चिन्तायां स्थित ॥ ४९ ॥

त्वद्वार्तां नाधिगम्य अहोरात्रं परिशोचति त्वामिति श्रेयः ॥ ५० ॥

विन्दसेत् सर्वं जानकीं ददा व्यागत इति विश्वसेद्भिषयः ॥ ५२ ॥

शिरोरत्नं इति चित्रकूटगिरिस्थं काकवृक्षमप्याह ॥ ५३ ॥

ततः सन्देशमाहेति श्रेयः तमाहाय्यपूर्णाक्षीति यन्त्रे किञ्चिदुदयनं

लक्ष्मणं ब्रूहि मे किञ्चिद्दुःखं भाषितं पुरा ॥ ५४ ॥

तत् क्षमस्वाञ्जभाषेन भाषितं कुलनन्दन ! ।

तारयेन्मां यथा रामस्तथा कुरु क्षपान्वितः ॥ ५५ ॥

(५) इत्युक्त्वा रुदती सीता दुःखेन महताहता ।

मयाप्याश्वासिता राम ! यदता सर्वमेव ते ॥ ५६ ॥

ततः प्रस्थापितो राम ! त्वत्समीपमिहागतः ।

(४) तदागमनवेलायां अथोक्तवनितां प्रियाम् ॥ ५७ ॥

उत्पाथ्य राक्षसांस्तत्र बद्धन् हत्वा क्षणादहम् ।

रावणस्य भुतं हत्वा रावणेनाभिभाष्य च ॥ ५८ ॥

लङ्कामशेषतो दग्ध्वा पुनरप्यगमं क्षणात् ।

१ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं रामोऽत्यन्तप्रहृष्टधीः ॥ ५९ ॥

हनूमन्ते कृतं कार्यं देवैरपि सुदुष्करम् ।

उपकारं न यच्छामि तव प्रत्युपकारिणः ॥ ६० ॥

इदानीं ते प्रयच्छामि सर्वस्वं मम मारुते ! ।

इत्यालिङ्ग्य समालय्य गाढं यानरपुङ्गवम् ॥ ६१ ॥

दुर्बलो भाषितं तत् क्षमस्व तदग्रभावेनाज्ञतया मया भाषितम् अतो यथा
मां रागोऽस्माद्दुःखान्तरयेत्तया क्षपान्वितः कुरु इति लक्ष्मणं ब्रूहीत्य-
नयः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

महता दुःखेनाहता आसीदिति शेषः सर्वमेव हस्तान् यदता मयापि
या अप्याश्वासिता ॥ ५६ ॥

प्रिया रावणस्येति शेषः ॥ ५७ ॥

उत्पाथ्य उत्पाटितवृक्षा इत्या ॥ ५८ ॥

पुनरप्यगमं त्वत्समीपमिति शेषः प्रहृष्टधीः प्रहृष्टचेता ॥ ५९ ॥

प्रत्युपकारिणः मां प्रति कृतोपकारस्य ॥ ६० ॥

सर्वस्वं आलिङ्गनम् ॥ ६१ ॥

सार्द्रनेत्रो रघुश्रेष्ठः परां प्रीतिमवाप सः ।

इनूमन्तसुवाचेदं राघवो भक्तवत्सलः ॥ ६२ ॥

परिरम्भो हि मे लोके दुर्लभः परमात्मनः ।

अतस्त्वं मम भक्तोऽसि प्रियोऽसि हरिपुङ्गव ! ॥ ६३ ॥

यत्पादपद्मयुगलं तुलसीदलाद्यैः

सम्पूज्य विष्णुपदवीमतुलां प्रयान्ति ।

तेनैव किं पुनरसौ परिरम्भमूर्त्तिं

रामेण वायुतनयः क्षतपुण्यपुञ्जः ? ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भ्यामरामायणे समामपेश्वरमन्वादे सुन्दराकाण्डे
पञ्चमः सर्गः ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

सः जगत्कर्तृत्वादिपरमैश्वर्यवान् ॥ ६२ ॥

आनिङ्गमस्तु सर्वस्वसुपपादयद्याह परिरम्भ इति यतश्च मम
भक्तोऽसि अतस्तया अयं लब्ध इति शेषः ॥ ६३ ॥

क्षतपुण्यपुञ्जो वायुतनय तेनैव रामेण परिरम्भमूर्त्तिरदत्ता पदवी
प्रयान्तीति किं पुनर्भक्तव्यमिति शेषः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्सुखमराजवि० श्रीरामदर्शनं जगत्पाद-
भ्यामरामायणे सेतौ सुन्दराकाण्डे
पञ्चमः सर्गः ।

अध्यात्मरामायणम् ।

—३८—

युद्धकाण्डम् ।

अथ प्रथमः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

यथावद्भाषितं वाक्यं श्रुत्वा रामो हनुमतः ।
उवाचानन्तरं वाक्यं हर्षेण महतादृतः ॥ १ ॥
कार्यं कृतं हनुमता देवैरपि सुदुष्करम् ।
मनसापि यदन्येन स्मर्त्तुं (१) शक्यं न भूतले ॥ २ ॥
शतयोजनविसीर्यं लङ्घयेत्कः पयोनिधिम् ।
लङ्काञ्च राज्यसैर्गुप्ता को वा धर्षयितुं क्षमः ॥ ३ ॥
भूत्यकार्यं हनुमता कृतं सर्वमशेषतः ।
सुग्रीवस्येहयो लोके न भूतो न भविष्यति ॥ ४ ॥
अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च कपीश्वरः ।
जानक्या दर्शनेनाद्य रक्षिताः स्मो हनुमता ॥ ५ ॥

यथावदिति ॥ १ ॥

यदन्येन मनसा स्मर्त्तुमपि न शक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

धर्षयितुम् अशोकवनिनादिनाशेन ॥ ३ ॥

सुग्रीवस्येहय इति अत्य इति शेषः ॥ ४ ॥

कपीश्वरः सुग्रीव ॥ ५ ॥

- १ सर्वथा मुक्तं कार्यं जानक्याः परिमार्गणम् ।
 २ समुद्रं मनसा स्मृत्वा सीदतीव मनो मम ॥ ६ ॥
 कथं नकम्पयाकीर्णं समुद्रं यतयोजनम् ।
 लङ्घयित्वा रिपुं हन्यां कथं द्रक्ष्यामि जानकीम् ? ॥ ७ ॥
 ३ स्मृत्वा तु रामवचनं सुग्रीवः प्राह रावणम् ।
 समुद्रं लङ्घयिष्यामो महानकम्पयाकुलम् ॥ ८ ॥
 लङ्कां च विधमिष्यामो हनिष्यामोऽस्य रावणम् ।
 चिन्तान्मयज रघुयेष्ठ । चिन्ता कार्यविनाशिनी ॥ ९ ॥
 एतान् पश्य महासत्त्वान् शूरान् वानरपुङ्गवान् ।
 त्वत्प्रियार्थं समुद्युक्तान् प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ १० ॥
 समुद्रतरणे बुद्धिं कुरुष्व प्रथमं ततः ।
 दृष्ट्वा लङ्कां दृश्यग्रीवो हत इत्येव मन्महे ॥ ११ ॥
 ५ नहि पश्चाम्यहं कश्चिन्तिषु लोकेषु राघव ।
 गृहीतधनुषो यस्य तिष्ठेद्भिसुखो रणे ॥ १२ ॥
 सर्वथा नो जयो राम । भविष्यति न संशयः ।
 निमित्तानि च पश्यामि तथाभूतानि सर्वशः ॥ १३ ॥

जानक्या परिमार्गणकृत्यं कार्यमनेन सुलतम् सस्यञ्च कृतं एव
 हनुमन् स्मृत्वा प्रलतमाह समुद्रमित्यादि यत सीदतीव ॥ ६ ॥

यत कथमित्यादि ॥ ७ । ८ ॥

यतचिन्ता कार्यविनाशिनी चतस्मान्नय ॥ ९ ॥

त्वत्प्रियनिमित्त पावकं प्रवेष्टुमपि समुद्युक्तान् ॥ १० ॥

प्रथमं समुद्रतरणविषय निश्चयमातिष्ठेत्तर्च्य लङ्कादर्यनोत्तरकालमद्याभो
 रावणो हत इत्येव मन्महे एव एवास्माकं निश्चय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कश्चित् कसपि ॥ १२ ॥

५) सुग्रीववचनं श्रुत्वा भक्तिवीर्यसमन्वितम् ।

अङ्गीकृत्याब्रवीद्रामो हनुमन्तं पुरःस्थितम् ॥ १४ ॥

येन केन प्रकारेण लङ्घयामो महार्णवम् ।

लङ्कास्वरूपं मे ब्रूहि दुःसाध्यं देवदानवैः ॥ १५ ॥

ज्ञात्वा तस्य प्रतीकारं करिष्यामि कपीश्वर ! ।

६ श्रुत्वा रामस्य वचनं हनुमान् विनयान्वितः ॥ १६ ॥

उवाच प्राञ्जलिर्देव ! यथादृष्टं ब्रवीमि ते ।

लङ्का दिव्या पुरी देव ! त्रिकूटशिखरे स्थिता ॥ १७ ॥

स्वर्णप्राकारसहिता स्वर्णाट्टालकसंयुता ।

परिष्ठाभिः परिहृता पूर्णाभिर्निर्मललोदकैः (१) ॥ १८ ॥

नानोपवनशोभाढ्या दिव्यवापीभिरावृता ।

गृहैर्विचित्रशोभाढैर्मणिसान्द्रमयैः शुभैः ॥ १९ ॥

पश्चिमद्वारमासाद्य गजवाहाः सहस्रशः ।

उत्तरे द्वारि तिष्ठन्ति साश्ववाहाः सप्ततयः ॥ २० ॥

तिष्ठन्त्यर्बुदसंख्याकाः प्राच्यामपि तथैव च ।

निनिक्षानि शकुनानि ॥ २१ । २२ ॥

येन केन प्रकारेण सप्तद्रोणघ्नेन चेतना वा देवदानवैर्दुःसाध्यं योऽङ्गं

प्रवेष्टुं चेति श्रेयः ॥ २५ ॥

प्रतीकारम् तदाशेषायम् ॥ २६ ॥

दिध्यत्वेन त्रिकूटशिखरम्यत्वेन क्षेतरासाध्यत्वम् ॥ २७ ॥

प्राकारो नगरवेष्टनभित्तिः परिष्ठा- प्राकारसङ्ख्याः प्राकाराद्दि-

र्देशस्थाः स्नाताः ॥ २८ ॥

वाप्यः सत्पलजाययाः अवतरणशोषानसहिताः कूपविशेषाः ॥ २९ ॥

गृहस्यशक्तिवन्तीति श्रेयः ॥ २० । २१ । २२ ॥

(१) नानायन्त्रोपशोभिता इति पाठान्तरम् ।

रक्षिणो(१) राक्षसा धीरा द्वारं दक्षिणमाश्रिताः ॥२१॥

मध्यकक्षेऽप्यसंख्याता गणाश्चरथपत्तयः ।

रक्षयन्ति सदा लङ्का नानास्त्रकुशलाः प्रभो । ॥ २२ ॥

संकमैर्विधिर्लङ्का यतघ्नीभिश्च संयुता ।

एवं स्थितेऽपि देवेश । शृणु मे तत्र चेष्टितम् ॥ २३ ॥

दशाननयलौघस्य चतुर्थंशो मया हतः ।

दग्ध्वा लङ्कां पुरी स्वर्णप्रासादो धर्षितो मया ॥ २४ ॥

शतघ्नः संकमाद्यैव नाशिता मे रघूत्तम । ।

देव । त्वद्दर्शनादेव लङ्का भस्मीकृता भवेत् ॥ २५ ॥

प्रस्थानं कुरु देवेश । गच्छामो लवणाशुधेः ।

तीरं सद्य महावीरैर्यानरौघैः समन्ततः ॥ २६ ॥

श्रुत्वा हनूमतो यावत्सुवाच रघुनन्दनः ।

सुग्रीव सैनिकान् सर्वान् प्रस्थानायाभिनोदय ॥ २७ ॥

इदानीमेव विजयो मुहूर्त्तः परिवर्त्तते ।

अस्त्रिगुहूर्त्ते गत्वाहं लङ्कां राक्षससङ्कुलाम् ॥ २८ ॥

समाकारा मुदुर्धपां नाशयामि सरावणाम् ।

आनेष्यामि च सीता मे दक्षिणाक्षि स्फुरत्यधः ॥ २९ ॥

प्रयातु वाहिनी सर्वा यानराणान्तरस्विनाम् ।

इति परिवर्त्ता सर्वप्रवेशायोप्या मार्गा मे चेष्टितं चतुर्थो व्यवहारः ॥२१॥२४

मरुता नाशिता प्राकारपातमेव पूरयित्वा सर्वप्रवेशायोप्या कृता ॥२४

अरणाशुधकोट गच्छाम इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

विजयो अन्वर्षनामा ॥ २८ ॥

शतरां दुर्ध्वामपि नाशयामि ॥ २९ ॥

रक्षन्तु यूथपाः सेनामग्रे पृष्ठे च पार्श्वयोः ॥ ३० ॥
 हनूमन्तमथारुह्य गच्छाम्यग्रेऽद्भुतं ततः ।
 चारुह्य लक्ष्मणो यातु सुग्रीव ! त्वं मया सह ॥ ३१ ॥
 गयो(१) गवाक्षो गवयो मैन्दो द्विविद् एव च ।
 नलो नीलः सुपेशश्च जाम्बवाश्च तथापरे ॥ ३२ ॥
 सर्वे गच्छन्तु सर्वत्र सेनापाः शत्रुधातिनः ।
 इत्याज्ञाप्य हरीन् राम, प्रतस्थे सहलक्ष्मणः ॥ ३३ ॥
 सुग्रीवसहितो हर्षात् सेनामध्यगतो विभुः ।
 वारणेन्द्रनिभाः सर्वे वानराः कामरूपिणः ॥ ३४ ॥
 श्लेष्मन्तः परिगर्जन्तो जग्मुस्तो दक्षिणा दिशम् ।
 भक्षयन्तो यवुः सर्वे फलानि च मधूनि च ॥ ३५ ॥
 ब्रुवन्तो राघवस्याग्रे हनिष्यामोऽद्य रावणम् ।
 एवं ते वानरश्रेष्ठा गच्छन्त्यतुल्यबिक्रमाः ॥ ३६ ॥
 हरिभ्यामुत्तमानौ तौ शुशुभाते रघूत्तमौ ।
 नक्षत्रैः सेवितौ यद्वज्रन्द्रसूर्याधिवासवरे ॥ ३७ ॥
 आदृत्य पृथिवीं कृतस्त्रा जगाम महती चन्द्रः ।

दूयया जाम्बवाद्या ॥ ३० ॥

त्वं मया सह वाहीति शेष ॥ ३१ । ३२ ॥

सेनापा सेनापाक्षा ॥ ३२ ॥

वारणेन्द्रा गजेन्द्रा ॥ ३३ ॥

श्लेष्मन्तः श्लेष्मा युद्धार्थं गच्छन्त्याः शत्रुणां गतिविशेषा ॥ ३५ । ३६ ॥

हरिभ्यां हनूमदङ्गदाम्याम् नक्षत्रसदृशा अन्ये हरयः हनूमदङ्गदयो
 रत्युच्चत्वादम्बरस्यचन्द्रसूर्योपमा ॥ ३७ ॥

प्रस्फोटयन्तः(१) पुष्पाग्रान् उद्वहन्तश्च पादपान् ॥ ३८ ॥

गैलानारोहयन्तश्च जम्बुमार्शितवेगतः ।

असङ्गताश्च सर्वत्र वानराः परिपूरिताः ॥ ३९ ॥

हृष्टाश्च जम्बुरत्ययं रामेण परियालिताः ।

गता चमर्दिवारात्रं कचिन्वासज्जत क्षणम् ॥ ४० ॥

काननानि विचित्राणि पञ्चमलयसङ्घायोः ।

ते सङ्घां समतिक्रम्य मलयं च तथा गिरिम् ॥ ४१ ॥

प्रायश्चानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिःस्पृहम् ।

अवतीर्य हनुमन्तं रामः सुग्रीपसंयुतः ॥ ४२ ॥

मलिनाभ्याशमासाद्य रामो यधनमब्रवीत् ।

आगताः स्मो वयं सर्वे समुद्रं मकरालयम् ॥ ४३ ॥

इतो गन्तुमशक्यं नो निरुपायेन वानराः ।

अत्र सेनानियेयोऽस्तु मन्त्रयामोऽस्य तारण्ये ॥ ४४ ॥

आह्वयं अष्टादश पञ्चोदयम् शीघ्रं वेद्यतवभ्यासतेन पादपानुद-
हन्तः कचिदुद्धार्यमिति जेव । ३८ ॥

सर्वत्र पादपानुदहन्तः ॥ ३९ ॥

न अमल्यत आगता माभूत् अविश्वं जगामिति वारम् ॥ ४० ॥

ते वानरा ॥ ४१ ॥

आनुपूर्व्येण अभ्येव आगन्तु आगता हनुमन्तं सुग्रीपेण आर्षो द्वितीया
सुग्रीवोऽतो राम ॥ ४२ ॥

मलिनपयोऽं रात्र सुग्रीव मर्ति रात्रो रवमममनेदिदमम आगता
आगता ॥ ४३ ॥

निरुपायेन उद्धारं दिना अत्र कारये अत्र महदक्ष वारमे पापे निष्-
थमरात्र उद्धारमिति जेव । ४४ । ४५ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं सुग्रीवः सागरान्तिके ।

सेनां न्यवेशयत् क्षिप्रं रचिता कपिकुञ्जरैः ॥ ४५ ॥

ते पश्यन्तो विषेदुस्तं सागरं भीमदर्शनम् ।

महोच्चतरद्वाढ्यं भीमनक्रमयङ्करम् ॥ ४६ ॥

अगार्धं गगनाकारं सागरं वीक्ष्य दुःखिताः ।

तरिष्यामः कथं घोरं सागरं वरुणालयम् ? ॥ ४७ ॥

हन्तव्योऽस्माभिरद्यैव रावणो राक्षसाधमः ।

इतिचिन्ताकुलाः सर्वे रामपार्श्वे व्यवस्थिताः ॥ ४८ ॥

रामः सीतामनुश्रुत्य दुःखेन मङ्गताहतः ।

विलाप्य जानकीं सीतां बल्लभा कार्यमानुषः ॥ ४९ ॥

अद्वितीयचिदात्मैकः परमात्मा सनातनः ।

यस्तु जानाति रामस्य स्वरूपं तत्त्वतो जनः ॥ ५० ॥

तत्रः स्मृयति दुःखादि किमुतानन्दमर्थयम् ? ।

(१) दुःखार्थं भयक्रोधलोभमोह मदादयः ॥ ५१ ॥

विषेदुः ड क्षिताः प्रभुः महोच्चतरद्वाढ्यं सम्यक् ॥ ४६ ॥

गगनाकारं विपुलत्वेन तद्वाढ्यं म ड क्षिता वानराः कथं तरिष्यामः
इत्यादि इति चिन्ताकुला इत्यनेनान्य ॥ ४७ ॥

अद्यैव हन्तव्यो हन्तमर्हः ॥ ४८ ॥

दुःखेन मङ्गताहतः आशोदिति शेषं तत्र हेतुः कार्यमानुषः कार्यार्थ-
मानुषः नाटितमानुषः नाटितमानुष्यस्य एव च दः दः खादि तस्य नदन
मेवेति भावः ॥ ४९ ॥

यस्तुतो न तस्य दुःखादि इत्याह्लादितोय इति 'द्वितीयाद्वि मय भवति'
इति श्रुतेस्तस्य न दुःखादेति भावः तदुपपादकं चिदात्मैक इति अनेकचेतन-
कल्पने गौरवाद्गोऽद्वितीय एक इति भावः किञ्च यो रामस्य स्वरूपं तत्त्वतो

अज्ञानलिङ्गान्येतानि कुतः सन्ति चिदात्मनि ? ।

देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य चिदात्मनः(१) ॥ ५२ ॥

सम्प्रसादे हयाभावात् सुखमात्रं हि दृश्यते ।

बुद्ध्याद्यभावात् संशुद्धे दुःखं तत्र न दृश्यते (२) ।

अतो दुःखादिकं सर्वं बुद्धेरेव न संशयः ॥ ५३ ॥

रामः परात्मा पुरुषः पुराणो

नित्योदितो नित्यसुखो निरीहः ।

तथापि मायागुणसङ्गतोऽसौ

सुखीव दुःखीव विभाव्यते बुधैः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे लम्बामहेन्द्रसत्त्वादे युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यतो जानाति सोऽपि इ आदेभ्यतो मुच्यते स्वयमानन्द-
स्वरूपस्य भगवतो न दुःखादि इति किं वक्तव्यमिति भावः इत्यादीत्यत्रा-
दिशब्दपाह्यापाह इति चेति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

तत्त्वज्ञमपि तानि कुतो न व्युत्पन्तीत्यत्र हेतुमाह अज्ञानलिङ्गानीति
तस्य तत्त्वज्ञानेन नाशादिति भावः चिदात्मनि सर्वघाटानरहिते तानि कुतः
सन्ति कथं भवन्तीत्यर्थं तदेवदास्याय पुनराह देहेति ॥ ५२ ॥

तस्य सुखरूपस्य हेतुमाह सम्प्रसादे इति सुषुप्तादित्यर्थं हयाभावात्
द्वितीयाभावात् ननु बुद्धेऽपि इति कुतो न तत्राह बुद्ध्याद्यभावादिति यतो
बुद्धिरहिते तत्र न दृश्यते अतो बुद्धेरेव तत्त्वसर्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

नित्योदितत्वेन मायाराहित्यम् अमुधैर्मायागुणैः सङ्गतं तत्त्वद्रव्यत्वेन
कल्पितं सुखीव दुःखीव च विभाव्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीमत्सकनराजविषयदुद्गरणमर्मण्येत्यादिवि० श्रीरामवर्मण

लतावध्यात्मरामायणे सेतो युद्धकाण्डे

प्रथमः सर्गः ।

अथ द्वितीय सर्ग ।

लङ्कायां रावणो हृष्टा कृतं कर्म हनूमता ।
 दुष्करं दैवतैर्वापि क्रिया किञ्चिद्वाप्नुयः ॥ १ ॥
 आह्वय मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
 हनूमता कृतं कर्म भवद्भिर्दृष्टमेव तम् ॥ २ ॥
 प्रविश्य लङ्कां दुर्धर्षां हृष्टा सीतां दुरासदाम् ॥
 ज्ञत्वा च राक्षसान् वीरानघं मन्दोदरीसुतम् ॥ ३ ॥
 दग्ध्वा लङ्कामग्रेष्वेण लङ्घयित्वा च सागरम् ।
 सुखान् सर्वानतिक्रम्य स्वस्थोऽगात्पुनरेव सः ॥ ४ ॥
 किं कर्तव्यमितोऽस्माभिर्युयं मन्त्रविशारदाः ।
 मन्त्रयध्वं प्रयत्नेन यत् कृतं मे हितं भवेत् ॥ ५ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा राक्षसास्तमथामुबन् ।
 देव । शङ्का कुतो रामान्तव लोकजितो रणे ? ॥ ६ ॥
 इन्द्रस्तु वज्रा निक्षिप्तः पुच्छेण तम पत्तने ।
 जित्वा कुबेरमानीय पुष्पकं भुज्यते त्वया ॥ ७ ॥
 यमो जितः कालदण्डाद्वयं नाभून्तव प्रभो ! ।
 लङ्कायामिति दैवतैर्वापि दैवतैरपीक्ष्यर्षः वा पादपूरणे ॥ १ ॥ २ ॥
 घटं हृष्टेति अलुकर्षः ॥ २ ॥
 स्वस्य इत्यनेन भवत्कृताङ्गैस्ततराहित्यं सूचितम् ॥ ४ ॥
 यत्कृतं मन्त्रे हितं भवेत्तन्मन्त्रयध्वमित्यन्वयः ॥ ५ ॥
 लोकजित इन्द्रा दलोकजयिनः ॥ ६ ॥
 न देवा इन्द्रमिति पत्तने घरे कुबेरं जित्वा पुष्पकमानीय भुज्यते
 इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

वरुणो ऋद्धतेनैव जितः सर्वेऽपि राक्षसाः ॥ ८ ॥

मयो महासुरो भीत्या कन्या दत्त्वा स्वयं तव ।

त्वद्वये वर्त्ततेऽद्यापि किमुतान्ये महासुराः ? ॥ ९ ॥

हनूमद्वर्षणं यत्तु तदवज्ञास्ततं च नः ।

यानरोऽयं किमस्माकमस्मिन् पौरुषदर्शने ॥ १० ॥

द्यूतेपेक्षितमस्माभिर्धर्षणं तेन किं भवेत् ? ।

वर्यं प्रसक्ताः किं तेन वक्षिताः स्यो हनूमता ? ॥ ११ ॥

जानीमो यदि तं सर्वे कथं जीवन् गमिष्यति ? ।

आज्ञापय जगत्कृतस्त्रमयानरममातुयम् ॥ १२ ॥

हृत्वा यास्यामहे सर्वे प्रत्येकं वा नियोजय ।

कुम्भकर्णसादा प्राङ् रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ १३ ॥

आरब्धं ययया कर्म स्वात्मनाशाय केवलम् ।

न दृष्टोऽसि तदा भग्यात्त्वं रामेण महात्मना ॥ १४ ॥

यदा यमोजितसादा कालदण्डादपि भव नाभूत्क्षुतो मातृपाद्वयमिति भावः सर्वेऽपि राक्षसा इत्यस्य त्वदधीना इति शेषः ॥ ८ । ९ ॥

नोऽस्माकं या तदवज्ञा तस्मिन्निवृत्ता तत्कृतमित्यर्थः अज्ञाकारणमाह अयं यानर किमस्माकं करिष्यतीति शेषः अस्मिन् यानरे पौरुषस्य दर्शने किं फलं निष्फलं तत् ॥ १० ॥

इतीत्यादि भर्षणं तेन किं भवेदिति तस्योपेक्षामात्रे इत्यदि अयं किं प्रदार्थ इति वर्यं प्रसक्ताभ्येन प्रसादेन हनूमता वक्षिता ॥ ११ ॥

यदि तं जानीमः अयमेव रूप इति यदि जानीमः इत्यर्थं गमिष्यति गतः स्यादित्यर्थे आर्यम् ॥ १२ ॥

मर्शनाज्ञापय एकैकं वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्कर्म त्वया आरब्धं तत् केवलं स्वात्मनाशाय आरम्भकाल एव नाशप्रसक्तं परन्तु भग्याज्जोविरोऽसि यत्तदा रामेण न दृष्टोऽसि ॥ १४ ॥

यदि पश्यति रामस्त्वां जीवन्वायासि रावण ! ।

रामो न मानुषो देवः साक्षान्नारायणोऽव्ययः ॥ १५ ॥

सीता भगवती लक्ष्मी रामपत्नी यशस्विनी ।

राक्षसानां विनाशाय त्वयानीता सुमध्यमा ॥ १६ ॥

विषपिण्डमिवाणीयं महामीनो यथा तथा ।

आनीता जानकी पद्माक्षया किं वा भविष्यति ॥ १७ ॥

यद्यप्यनुचितं कर्म त्वया कृतमजानता ।

सर्वं समं करिष्यामि स्वस्यचित्तो भव प्रभो । ॥ १८ ॥

कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा वान्यमिन्द्रजिदब्रवीत् ।

देहि देव ! ममानुज्ञां हत्वा रामं स लक्षणम् ।

सुग्रीवं वानराद्यैव पुनर्यास्यामि (१) तेऽन्तिकम् ॥ १९ ॥

तत्प्राप्तो भागवतप्रधानो

विभीषणो बुद्धिमताम्बरिष्ठः ।

श्रीरामपादद्वयैकतानः

प्रणम्य देवारिसुपोपविष्टः ॥ २० ॥

जीवन्वायासीत्यत्र हेतुभूतं रामस्वरूपमाह रामो नेति ॥ १५ ॥

त्वया आनीतति शब्दे ॥ १६ ॥

विषपिण्डमिव तत्पदार्थं आगौर्यं निगौर्ये महामीनो यथा उप साक्षयति

तथा त्वया जानको आनीता अथ किं वा भविष्यतीति प्रक्षान्तपक्षे इति शेषः ॥ १७ ॥

सर्वं समं करिष्यामि पराक्रमेण्येति भावः ॥ १८ । १९ ॥

एकतानं तन्मार्गविषयध्यानवान् देवारिं रावणं प्रणम्य उप तत्पदीये

भ्रातृत्वादुपविष्टः ॥ २० ॥

विलोक्ष कुम्भश्रवणादिदैत्यान्
 भक्तप्रमत्तानतिविस्मयेन ।
 विलोक्ष कामातुरमप्रमत्तो
 दयाननं प्राञ्च विशुद्धबुद्धिः ॥ २१ ॥
 न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ च राजन् ।
 तथा महापार्श्वमहोदरौ तौ ।
 निकुम्भकुम्भौ च तथातिकायः
 स्यातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ २२ ॥
 सीताभिधानेन महाप्रहेष
 श्लोऽसि राजन् । न च ते विभोक्ष ।
 तामेव सत्कृत्य महाधनेन
 दत्त्वाभिरामाय सुखी भव त्वम् ॥ २३ ॥
 यावच्च रामस्य शिता, शिलीमुख
 लङ्कामभिव्याप्य शिरासि रत्नसाम् ।
 छिन्दन्ति तावद्रघुनायकस्य भो ।
 ता जानकी त्वं प्रतिदातुमर्हसि ॥ २४ ॥

कुम्भश्रवणं कुम्भकर्णं आदिनेन्द्रजित् भक्तप्रमत्तान् अतिशयेन
 भक्तानित्यर्थं कामातुरं दयाननं विभोक्ष्य प्राञ्च ॥ २१ ॥

कुम्भकर्णेन्द्रजितौ यस्य युधि स्यातु न शक्नौ तौ प्रसिद्धौ तौ महा
 पार्श्वमहोदरावपि न शक्नौ तथा निकुम्भकुम्भातिकायो अपि न शक्नो
 व्यन्येषां का मरणेति भावः ॥ २२ ॥

न च ते विभोक्ष त्वेन महाप्रहेषादिति शेषः महाधनेन रत्नादिना ॥ २३ ॥

अभिव्याप्येत्तनेन युतपत्न्यर्षदेवावच्छेदेन शिरासि रत्नसाम् तेन परा
 क्रमातिशयवचनं ता रत्न कुलस्य कायरात्रिरूपाम् ॥ २४ ॥

यावन्वगाभाः कपयो महाबला

हरीन्द्रतुल्या नखदंष्ट्रयोधिनः ।

लङ्का समाकम्य विनाशयन्ति ते(१)

तावद्रुतं देहि रघूत्तमाय ताम् ॥ २५ ॥

जीवन्न(२)रामेण विमोक्ष्यसे त्वं

गुप्तः सुरेन्द्रैरपि शङ्करेण ।

न देवराजाङ्गगतो न क्षत्योः

पाताललोकानपि सप्रविष्टः ॥ २६ ॥

शुभं हितं पवित्रं च विभीषणवचः खलः ।

प्रतिजग्राह नैवासौ त्रियसाण द्यूवौपधम् ॥ २७ ॥

कालेन नोदितो दैत्यो विभीषणमथाऽब्रवीत् ।

महत्तमोगैः पुटाङ्गो मत्समीपे वसन्नपि ॥ २८ ॥

प्रतीपमाचरत्येष समैव हितकारिणः ।

मित्रभावेन शत्रुर्मे जातो नास्त्यत संशयः ॥ २९ ॥

अनार्येण कृतघ्नेन सङ्गतिर्मे न युज्यते ।

विनाशमभिकाङ्क्षन्ति ज्ञातीना ज्ञातयः सदा ॥ ३० ॥

हरीन्द्रतुल्या महाबलसङ्घा यावन्न विनाशयन्ति तावन्त प्राप्नु-
देहीत्यन्वय ॥ २५ ॥

सुरेन्द्रैः कुबेरादिभिः देवराज इन्द्र न क्षत्यो लोकगतोऽपीति शेष
॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

दैत्यो रावण महत्तमोगैः भोगसाधनैः ॥ २८ ॥

प्रतीप प्रतिशूलम् ॥ २९ ॥

कृतघ्नत्वादेवानाद्यैश्च अत्रार्थान्तरन्यासमाह विनाशमिति ॥ ३० ॥

योऽन्यस्त्वेवस्त्रिधं ब्रूयाद्वाक्यमेकं निशाचरः ।

हन्मि तस्मिन् क्षणे एव(१) धिक् त्वां रक्षःकुलाघमम् ॥३१॥

रावणेनैव मुक्तः सन् परुषं स विभीषणः ।

उत्पपात सभामध्यात् गदापाणिर्महाबलः ॥ ३२ ॥

चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सार्द्धं गगनस्थोऽब्रवीद्वचः ।

क्रोधेन सहताविष्टो रावणं दशकन्धरम् ।

मा विनाशमुपैहि त्वं प्रियवादिनमेव माम् ॥ ३३ ॥

धिक्करोषि तथापि त्वं ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः ।

कालो रावणरूपेण जातो द्युरयालये ॥ ३४ ॥

काली सीताभिधानेन जाता जनकनन्दिनी ।

तावुभावागतावत्त भूमेर्भारापतुक्षये ॥ ३५ ॥

तेनैव प्रेरितस्त्वं तु न शृणोषि हितं मम ।

योऽन्यो निशाचर एवविधं वाक्यं ब्रूयात् तस्मिन् क्षणे एव वचन
कथनकाल एव हन्मि त्वं तु भ्रातृत्वाद्बनयोग्य इति तत्र धिक्कार एव
षध इत्याह धिगित्यादि ॥ ३१ ॥

परुषं धिगिति वचनम् ॥ ३२ ॥

रावणं प्रति वचोऽब्रवीदित्यन्वयः यद्ब्रवीत्तदाह मेमि यद्यपि प्रिय-
वादिनमेव माम् ॥ ३३ ॥

त्वं धिक्करोषि तथापि पितुः समो ज्येष्ठो भ्राता स्वभिति तव हितं
मरोमि इति शेषः तदाह काल इति सर्वसंहर्त्तत्वं ॥ ३४ ॥

कालो सर्वसंहारे ब्रूयाद्भूता शक्तिः ॥ ३५ ॥

तेनैव रामेन जन्मवर्त्तमानत्वादिति भावः स्वकर्त्तव्यनिर्वाहार्थं तत्र
तथा प्रेरणेति तात्पर्यं जन्मवर्त्तमानत्वेन तस्य व्युत्पादयति श्रीराम इति

श्रीरामः प्रकृतेः साक्षात्परस्तात् सर्वदा स्थितः ॥ ३६ ॥

बहिरन्तश्च भूतानां समः सर्वत्र संस्थितः ।

नामरूपादिभेदेन तत्तन्मय इयामलः ॥ ३७ ॥

यथा नानाप्रकारेषु दृक्षेष्वेको महानलः ।

तत्तदाकृतिभेदेन भिद्यते ज्ञानचक्षुषाम् ॥ ३८ ॥

पञ्चकोपादिभेदेन तत्तन्मय इयावभौ ।

नीलपीतादियोगेन निर्मलः स्फटिको यथा ॥ ३९ ॥

स एव (१) नित्यमुक्तोऽपि स्वमायागुणविम्बितः ।

कालः प्रधानं पुरुषोऽव्यक्तं चेति चतुर्विधः ॥ ४० ॥

प्रधानपुरुषाभ्यां स जगत् सृजत्स्रं सृजत्यजः ।

प्रकृतेः साक्षाद्देत्यर्थः एवं च प्रकृतिकार्यद्रष्टृत्वमर्थात्स्त्रिजं तत् किं प्रकृति
सम्बन्धस्तथा सति तद्वर्त्मलोपापत्तिः हरिद्रादिसम्बन्धादस्त्रिजोवेत्यत आह
परस्तात् सर्वदेति बहुपद्मन्यायेन तद्वर्मां सर्वज्ञ ॥ ३६ ॥

प्रकृतिद्रष्टृत्वमेवाह बहिरिति समो न तु न्यूनाधिकभावेनापि वैष-
म्येण यथा कर्मफलप्रदत्वादिति भावः वस्तुतस्तद्व्यतिरिक्तं नैव किञ्चित्प्रद-
त्तोत्थाह भावेति यत्किञ्चित् सत्त्वेन नानादि प्रतीयते तत्सर्वं तन्मयत्वादेव
तथा प्रतीतिविधय इति भावः ॥ ३७ ॥

एकस्यानेकरूपत्वं दृष्टान्तेन साधयति यथेति ॥ ३८ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति पक्षेति व्यञ्जयमाप्सयमनोमयविज्ञानमया-
नन्दमयाः पञ्च कोशाः आदिना भूतादीनि तत्त्वाद्यमयं स्थूलपरीरम्
ततः क्रमेण सूक्ष्मा अन्ये दृष्टान्तान्तरमाह नीलेति ॥ ३९ ॥

स एव राम स्वमायागुणाः सत्त्वादयको विम्बिता यत्किञ्चित्
विषयः तेषु प्रतिविम्बित इति वा ॥ ४० ॥

तत्र रजोगुणप्रतिविम्बे प्रधानपुरुषावित्याह प्रधानेति प्रधानं

कालरूपेण कलनां जगतः कुरुतेऽव्ययः ॥ ४१ ॥

कालरूपी स भगवान् रामरूपेण मायया ॥ ४२ ॥

ब्रह्मणा प्रार्थितो देवस्त्वद्विधार्थमिच्छागतः ।

तदन्यथा कथं कुर्यात् ? सत्यसङ्कल्प ईश्वरः ॥ ४३ ॥

हनिष्यति त्वा रामस्तु सपुत्रबलवाहनम् ।

हन्यमानं न शक्नोमि द्रष्टुं रामेण रावण । ॥ ४४ ॥

त्वा राक्षसकुलं (१) क्षतृक्ष्णं ततो गच्छामि रावणम् ।

मयि याते सुखी भूत्वा रामस्तु भवने पिरम् ॥ ४५ ॥

परिणामिदृश्य सभोगावर्गार्थं तत्रवर्त्तक इत्युभाभ्यां दृष्टिं ततो-
गुणप्रतिबिम्बकाल इत्याह कावक्ष्येणेति कलनाम् संहार अर्थात् सत्त्व-
गुणप्रतिबिम्बतोऽव्यक्तमित्युच्यते च जानर्वामितया सर्वप्राप्तको दुर्ज्ञेय-
तया चाव्यक्तमिति भावः ॥ ४१ ॥

तत्र कालरूपी संहारप्रधान इदानीं राम इत्याह कावेति ॥ ४२ ॥

ननु सर्वसमस्त भगवतो भद्रे कथं प्रवृत्तिरत आह मङ्गलेति
परिपासनात्तुल्येन दुष्टनिग्रहेऽपि न समलहानि कर्मातुल्यफलदाह-
त्वमेव तस्य समानं तदनुत्पन्नफलदाने हि तस्य वैयर्थ्यमापद्येत न च
तदस्ति यथानेकेषु कर्मातुल्यफलदो राजा सर्वेषु सम इत्येव व्यवहि-
यते न तु विषम इति भावः अन्यथा कदयाभावे हेतु सत्यसङ्कल्प-
त्वम् ॥ ४३ ॥

हनिष्यतीति सत्यसङ्कल्पत्वादेवेति भावः नन्वेवमवगृह्णामिनि भद्रे तव
भगवन्नेन किं तत्राह हन्यमानमिति हे रावण त्वा स्तामिबुद्धिविषयः स्वोयत्-
बुद्धिविषय च राक्षसकुलं हन्यमानं द्रष्टुं न शक्नोमि अतस्तस्य राक्षसकुले
च ता बुद्धिं विहाय रामे वानरसु ओक्तबुद्धिं लब्ध्वा रावणं गच्छामि तथा
बुद्धिमतमेव च दुःखमिति भावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

विभीषणो रावणवाक्यतः क्षणात्
 विस्मज्य सर्वं सपरिच्छदं गृहम् ।
 जगाम रामस्य पदारविन्दयोः
 सेवाभिकाङ्क्षी परिपूर्णमानसः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभयमहेन्दरसम्वादे युद्धकाण्डे
 द्वितीयः सर्गः ।

विस्मज्य सर्वमित्यनेन वैराग्यसङ्गतं भगवद्भजने तस्य सत्याह्वयत्वात् परि-
 पूर्णो मनसि भवो ज्ञानसो मनोरथो यस्य सः भगवद्भजनं कार्यमिति तस्य
 सार्वदिको मनोरथः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभक्तकलरालविप्रदुर्जरसम्बन्धेन्द्रादिवि० श्रीरामचर्मणः
 कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ सुन्दराकाण्डे
 द्वितीयः सर्गः ।

विभीषणो महाभागश्चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सह ।

आगत्य गगने रामसम्मुखे समवस्थितः ॥ १ ॥

उच्चैरुवाच भो स्वामिन् । राम । राजीवलोचन । ।

रावणस्यानुजोऽहं ते दारहर्तुर्विभीषणः ॥ २ ॥

नाम्ना भ्राता निरस्तोऽहं त्वामेव शरणं गतः ।

हितमुक्तं मया देव । तस्य चाविदितात्मनः (१) ॥ ३ ॥

सीता रामाय वैदेही प्रेपयेति पुनः पुनः ।

उक्तोऽपि न शृणोत्येषः कालपाशवशं गतः ॥ ४ ॥

हन्तुं मां पद्ममादाय प्राद्रवद्राक्षसाधमः ।

ततो चिरेण सचिवैश्चतुर्भिः सहितो भयात् ॥ ५ ॥

त्वामेव भयमोक्षाय मुमुक्षुः शरणं गतः ।

विभीषणवचनं श्रुत्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

विभीषण इति ॥ १ ॥

ते दारहर्तुं रावणस्यानुजो नाम्ना विभीषण इत्यन्वयः ॥ २ ॥

भ्राता रावणेनाह निरस्तः विह्वलः चाविदितात्मनः चाविदितस्त्वस्य रूपस्य ॥ ३ ॥

प्रेपयः सत्कृत्य प्रेषयेत्यर्थः कालरूपस्य तव धाशः अन्ययोर्मित्रया प्रेरणा तदधीनता यावत् ॥ ४ ॥

अश्वत्थमात्ममेव किं न त्वधिकमपीत्याह हन्तुमिति भयात् ॥ ५ ॥

तद्गत्यान् सहारे एव भेरग्येष तस्मादेव मोक्षाय तदिच्छावान् त्वा शरणं गत इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

विश्वासाहो न ते राम ! मायावी राक्षसाधमः ।

सीताहर्तुर्विशेषेण रावणस्यानुजो बली ॥ ७ ॥

मन्त्रिभिः सायधैरस्त्रान् विवरे निहनिष्यति ॥ ८ ॥

तदात्रापय मे देव ! वानरैर्हन्वतामयम् ।

ममैवं भाति ते राम ! बुद्ध्या किं निश्चितं वद ।

श्रुत्वा सुग्रीयवचनं रामः सञ्चितमब्रवीत् ॥ ९ ॥

यदीच्छामि कपिश्रेष्ठ ! लोकान् सर्वान् सहेष्वरान् ।

निमिषाद्वैनं संहन्त्यां रुजामि निमिषार्धतः ॥ १० ॥

अतो मयाभयं हतं गीघ्रमानय राक्षसम् ॥ ११ ॥

सहदेय प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्गतं मम ॥ १२ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीयो हृष्टमानसः ।

विभीषणमयानात्थ दर्शयामास राघवम् ॥ १३ ॥

विभीषणस्तु साष्टाङ्गं प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।

उर्म्यगद्गुग्मया वाचा भक्त्या च परयान्वितः ॥ १४ ॥

सीताहर्तुरनुज इति विशेषेण विश्वासाहो मेत्यनेन अन्यथ ॥ ७ ॥

विवरे अन्येन युद्धासत्त्वादिकथे षष्ठे ॥ ८ ॥

ममैवं बुद्धिः तव बुद्धान्तरणेन किं निश्चितं तद्वदत्वर्थः ॥ ९ ॥

यदीच्छामीति अन्येन सत्यमद्वत्य ईश्वरोऽहमिति सूचितं सहेष्वरान्

अत्रेश्वरा इन्द्राद्याः ॥ १० ॥

अभयमिति षष्ठे ॥ ११ ॥

नन्वेवंविधेभ्योऽभयदानं नोचितं इति चेत्तत्राह सहदेवेति तवास्मीति
प्रपन्नाय अङ्गीकृतवते याचते शब्दत्वं अभयमिति शेषः सर्वभूतेभ्यः सर्व-
प्राणिभ्यः निरुपद्रवापीति शेषः तादृशायाण्यथ ददामीति मे व्रतं तत्प्राप्तौ
अभयदाने मे व्रतमग्न्यादिति न किञ्चिदाच्यमिति भावः ॥ १२ । १३ । १४

रामं श्यामं विशालाक्षं प्रसन्नमुपपद्मजम् ।

धनुर्बाणधरं शान्तं लङ्काक्षेत्रेण समन्वितम् ॥ १५ ॥

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ १६ ॥

विभीषण उवाच ।

नमस्ते राम । (१) राजेन्द्र । नमः सीतामनोरम । ।

नमस्ते चण्डकोदण्ड । नमस्ते भक्तवत्सल । ॥ १७ ॥

नमोऽनन्ताय शान्ताय रामायामिततेजसे ।

सुग्रीवमित्राय च ते रघूणा यतये नमः ॥ १८ ॥

जगदुत्पत्तिनाशाना कारणाय महात्मने ।

त्रैलोक्यगुरवेऽनादिष्टहृष्याय नमो नमः ॥ १९ ॥

त्वमादिर्जगता राम । त्वमेव स्थितिकारणम् ।

त्वमन्ते निधनस्थानं स्वेच्छाचारस्त्वमेव हि ॥ २० ॥

चराचर^१ा भूताना बहिरन्तश्च राघव । ।

राम श्याममित्यादिध्यानप्रकार ॥ १५ । १६ ॥

अथ लीति नमस्ते इति ॥ १७ । १८ ॥

जगदिति 'यतो वा इमादि भूतानि जायन्ते देन आत्मानि जीवन्ति यत्प्रियं भवन्ति' इति श्रुतिबोधितजगत्स्थित्युत्पत्तिनाशकारणमेत्यर्थं त्रैलोक्यगुरवे अन्तर्यामिनेति भावः अनादिष्टहृष्याय सदा मायादृष्ट्या स्रष्टृत्वरूपवा युतायेत्यर्थः ॥ १९ ॥

तदेव पुनः स्पष्टमाह त्वमादिरिति उत्पत्तिकारणस्थानमित्यर्थे निधनस्थानं जगद्व्याप्तं एव चोत्पत्त्यादयोऽपि त्वहिर्भूता एव नास्तिरिक्ता इति सूचितं स्वेच्छाचारमेव न पराधीनत्वं सूचितम् ॥ २० ॥

व्याप्यव्यापकरूपेण भवान् भाति जगन्मयः ॥ २१ ॥

त्वन्मायया हृतज्ञाना नटात्मानो विचेतसः ।

गतागतं प्रपद्यन्ते पापपुण्यवशात्सदा ॥ २२ ॥

तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिकारजतं यया ।

यावन्न ज्ञायते ज्ञानचेतसा नान्वगामिना ॥ २३ ॥

त्वदज्ञानात्सदा युक्ताः (१) पुच्छदारमृच्छादिषु ।

रमन्ते विषयान् सर्वानन्ते दुःखप्रदान् विभो ! ॥ २४ ॥

त्वमिन्द्रोऽग्निर्यमो रक्षो वरुणश्च तथानिलः ।

कुबेरश्च तथा रुद्रस्त्वमेव पुरुषोत्तमः ॥ २५ ॥

त्वमणोरप्यणीयांश्च स्थूलात् स्थूलतरः प्रभो ! ।

त्वं पिता सर्वलोकानां माता धाता त्वमेव हि ॥ २६ ॥

व्याप्यव्यापकरूपेणेति यथा महानस्यस्थालिमत्स्यो व्याप्यः ॥ २१ ॥

• हृतज्ञानास्वरूपं जगदिति ज्ञानहीनाः अतएव न ज्ञानः अतएव नटकण्टकाभिकरवत् अज्ञातं स्वरूपं येषां ते अतएव विचेतसः विद्महे महत्तिमार्गे चेतो येषां ते गतागतम् जन्ममरणरूपं संचारम् ॥ २२ ॥

यावदव्यविषयरहितेन ज्ञानस्वरूपमवहित्विषयचित्तेन भवान् न ज्ञायते तावज्जगत्सत्यं भाति तत्स्वरूपज्ञाने तु त्वमेव सर्वरूपेणैव भासीति ज्ञाने तु भासमानस्य जगतो मिथ्यात्वं भाति तथा यावत् शुक्तिका स्वरूपेण न ज्ञायते तावत्तत्र भातरजतं सत्यमिति भाति शुक्तिकाज्ञाने तु तन्मिथ्येति ज्ञायते तद्वत् ॥ २३ ॥

तदेव दार्ढ्याय पुनराह त्वदज्ञानादिति युक्ताः तत्रैव सत्यत्वाभिमानेन लीनचित्ताः इमन्ते ग्रीवा मुञ्चन्ते व्यन्ते त्रियोक्ते दुःखप्रदानम् ॥ २४ ॥

त्वमेव सर्वरूपइत्याह त्वमिति ॥ २५ ॥

अणीयान् सर्वथा दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलतरः विभुत्वात् मातापितृवत्सर्व

आदिमध्यान्तरहितः परिपूर्णोऽच्युतोऽव्ययः ।

त्वं पाणिपादरहितश्चक्षुःश्रोत्रविवर्जितः ॥ २७ ॥

श्रोता द्रष्टा ग्रहीता च जवनस्त्वं खरान्तकः ।

कोशेभ्यो व्यतिरिक्तस्त्वं निर्गुणो निरुपाय्यः ॥ २८ ॥

निर्विकल्पो निर्विकारो निराकारो निरीश्वरः (१) ।

षड्भावरहितोऽनादिः पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ २९ ॥

मायया गृह्यमाणस्त्वं मनुष्य इव भाव्यसे ।

आत्मा त्वां निर्गुणमजं वैष्णवा मोक्षगामिनः ॥ ३० ॥

अमः प्राप्तेने इत्याह त्वं पितेत्यादि ॥ २६ ॥

अच्युतः कयापि गन्तव्योऽच्युतो ह्रीनो न अनेन सर्वशक्तिमत्पुत्रोऽव्ययः
व्ययोऽत्र दृष्टपक्षयस्तद्रहितः त्वं प्राप्नोति 'व्यपाधिपादो जवनो यहीता'
इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

विपरीतक्रमेण श्रोतेत्याद्युक्तिः कोशेभ्यः अक्षयममाणमयमनोमय-
विज्ञानमयानन्दमयेभ्यः पञ्चकोशेभ्यो व्यतिरिक्तस्तद्दोषास्तुष्टः निर्गुणः स्वतो
निर्गुण इत्यर्थं मायासम्बन्धास्तु शुषकानिव निरुपाय्यः आधारान्तर-
रहितः ॥ २८ ॥

निर्विकल्पः वस्तुतो निर्धर्मकत्वाद्विर्विकल्पकज्ञानस्यैव विषयो न सविक-
ल्पकस्येति भावः अतएव निराकारः तत्सम्बन्धेनैव अस्य अभावाविरोधरः
उक्तं निर्विकारत्वं विदधोति षड्भावरहित इति आयतेऽस्ति विपरिणमते
वर्धतेऽपलीयते नश्यतीति निरुक्तोऽषड्भावरहितोऽनोऽतएवादिः जगत्सु
स्वदिवर्त्त एवेति भावः प्रकृतिमन्वयादपि ते न विकार इत्याह प्रकृतेः
परः तद्दोषगुणासम्बुष्ट इत्यर्थः ॥ २९ ॥

नन्वीदृशस्य मम अदृशं कुतस्तत्वाह माययेति इदं त्वदृशं माययैव
तद्देशाह मनुष्य इवेति एवं माविकस्यास्य तत्र आनाय शक्तिः किन्तु

अहं त्वत्पादसङ्गतिनिश्रेणीं प्राप्य राघव ! ।

इच्छामि ज्ञानयोगाख्यं सौधमारोढुमीश्वर ! ॥ ३१ ॥

नमः सीतापते ! राम ! नमः कारुणिकोत्तम ! ।

रावणारे ! नमस्तुभ्यं त्वाहि मां भवसागरात् ॥ ३२ ॥

ततः प्रसन्नः प्रोवाच श्रीरामो भक्तवत्सलः ।

यर दृणीष्व भद्रन्ते वाञ्छितं वरदोऽस्माकम् ॥ ३३ ॥

विभीषण उवाच ।

धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि कृतकार्योऽस्मि राघव ! ।

त्वत्पाददर्शनादेव विमुक्तोऽस्मि न संशयः ॥ ३४ ॥

नास्ति मत्सदृशो धन्यो नास्ति मत्सदृशः शुचिः ।

नास्ति मत्सदृशो लोके राम ! त्वन्मूर्तिदर्शनात् ॥ ३५ ॥

कर्मबन्धविनाशाय त्वज्ज्ञानं भक्तिलक्षणम् ।

पूर्वोक्तरूपज्ञानादेवेत्याह ज्ञात्वेति तज्ज्ञानकारणं चात्र नाधिकं तव रूपे
भक्तिरित्येतज्ज्ञानमपि परम्परया तदुपयोगीति भावः ॥ ३० ॥

तदेवाहामिति भक्तिरूपा निश्रेणीं प्राप्य ज्ञानयोगाख्यं सौधं पूर्वोक्त-
ज्ञानयोगाख्यं सौधम् ॥ ३१ ॥

सर्वविधभक्त्यपेक्षया भक्तिरूपा भक्तिरेव सत्येति ध्वनयन्नाह नम
इति ॥ ३२ ॥

वाञ्छितं वरं दृणीष्व यतोऽहं वरदोऽस्मीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

कृतकृत्यत्वम् सर्वधर्मजनककर्मज्ञतत्त्व चतएव धन्यत्वम् भगवद्दर्शनस्य
सर्वधर्मरूपत्वमिति भावः कृतकार्यत्वं च धातुनामनेकार्थत्वात्प्राप्तकृतप्राप्त्य-
त्वम् प्राप्य च सकलधर्मफलम् तदेवाह त्वयादेति शुक्तिर्हि सर्वगुण-
फलम् ॥ ३४ ॥

तदेवाह नास्तीति ॥ ३५ ॥

कर्मजतो बन्ध संसारसंज्ञाशफल भक्तिलक्षणं करणं यस्य तादृशं

त्वद्ध्यानं परमार्थं च देहि मे रघुनन्दन ! ॥ ३६ ॥

न याचे राम ! राजेन्द्र ! सुखं विषयसंभवम् ।

त्वत्पादकमले सक्ता भक्तिरेव सदास्तु मे ॥ ३७ ॥

ओमित्युक्त्वा पुनः प्रीतो रामः प्रोवाच राक्षसम् ।

शृणु वक्ष्यामि ते भद्र ! रक्षस्यं मम निश्चितम् ॥ ३८ ॥

मद्भक्तानां प्रशान्तानां योगिनां वीतरागिणाम् ।

हृदये सीतया नित्यं वसाम्यत्र न संशयः ॥ ३९ ॥

तस्मात्त्वं सर्वदा शान्तः सर्वकल्मषवर्जितः ।

मां ध्यात्वा मोक्षसे नित्यं घोरसंसारसागरात् ॥ ४० ॥

सोतमेतत्पठेद्यस्तु लिखेद्यः शृणुयादपि ।

मत्प्रीतये ममाभीष्टं सारूप्यं समवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥

इत्युक्त्वा लङ्घ्यं प्राह श्रीरामो भक्तभक्तिमान् ।

पश्यत्विदानीमेवैष मम सन्दर्शने फलम् ॥ ४२ ॥

लङ्काराज्येऽभिप्रेक्ष्यामि जलमानय सागरात् ।

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावन्तिष्ठति मेदिनी ॥ ४३ ॥

यावन्मम कथा लोके तावद्राज्यं करोत्वसौ ।

त्वद्विषयज्ञानं देहि एव फलं सम्प्राप्य तस्य कारणं विना व्यवभवात्तत्कारणी-
भता भक्तिं प्रार्थयते त्वद्ज्ञानमिति एतदेव सख्यः भक्तिरित्यर्थः परमार्थं परम-
भूतकष्टो मोक्षोऽर्थः प्रयोजनं परम्परया यस्य ॥ ३६ ॥

तदेव पुनराह न याचे इति ॥ ३७ । ३८ ॥

मद्भक्तानामिति सर्वथा तव ध्यानविषयो भवामोति भावः ॥ ३९ ॥

शान्तः जितेन्द्रियः अतएव सर्वपापहीनः ॥ ४० । ४१ ॥

मम सन्दर्शने फलं तज्जन्यं फलं मोक्षरूपं कालान्तरभवन्निष्ठ इदानीं
साम्प्रतमेवैहिकं पश्यतः ॥ ४२ । ४३ । ४४ ॥

इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनास्तु ह्यानाय्य कलशेन तम् ॥ ४४ ॥

लङ्काराज्याधिपत्यार्थमभिपेक्षं रमापतिः ।

कारयामास सचिवैर्लक्ष्मणेन विशेषतः (१) ॥ ४५ ॥

साधु साध्विति ते सर्वे वानरास्तुष्टुवुर्भृशम् ।

सुग्रीवोऽपि परिष्वज्य विभीषणमथाब्रवीत् ॥ ४६ ॥

विभीषण ! वयं सर्वे रामस्य परमात्मनः ।

किङ्करास्तत्र सुख्यस्त्वं यत्तया रामपरिग्रहात् ॥ ४७ ॥

रावणस्य विनाशे त्वं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।

विभीषण उवाच ।

अहं कियान् सहायत्वे रामस्य परमात्मनः ? ।

किन्तु दास्यं करिष्येऽहं यत्तया यत्तया त्वमायया (२) ॥ ४८ ॥

दशग्रीवेण सन्दिष्टः शुको नाम महासुरः ।

संस्थितो ह्यस्यरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ ४९ ॥

त्वामाह रावणो राजा भ्रातरं राक्षसाधियः ।

महाकुलप्रसूतस्त्वं राणासि वनचारिणाम् ॥ ५० ॥

सचिवेद्युतभिर्विभीषणसचिवैः ॥ ४५ । ४६ ॥

सुख्यत्वहेतुर्भक्त्या रामपरिग्रहात् ॥ ४७ ॥

परमात्मनेन सहायानपेक्षना सूचिता यमायया अश्वत्थेन ॥ ४८ ॥

दशग्रीवेणेति अस्यास्यरे इत्यादि ॥ ४९ ॥

भ्रातरं वासिना आहृतव्यवहारस्य मैत्रोत्तरात्तरं कृतत्वेन तद्वा-
त्तत्वात् आहृतसदृशं त्वामित्यन्वयं वनचारिणा वानराणाम् ॥ ५० ॥

(१) महात्मना इति वा पाठः ।

(२) तया सह इति पाठान्तरम् ।

मम भ्रातृसमानस्त्वं तव नास्त्यर्थविश्रवः ।

अहं यदहरं भार्यां राजपुत्रस्य किन्तव ? ॥ ५१ ॥

किष्किन्ध्यां याहि हरिभिर्लब्धा शक्या न दैवतैः ।

प्राप्तुं किं मानवैरल्पसत्त्वैर्वानरयूथैः ? ॥ ५२ ॥

तं प्रापयन्तं यधनं वर्णमुत्सृत्य वानराः ।

प्रापद्यन्त तदा क्षिप्रं निहन्तुं हृदमुष्टिभिः ॥ ५३ ॥

यानरैर्हन्यमानस्तु शुको राममयाव्रवीत् ।

न दूतान् घ्नन्ति राजेन्द्र ! यानरान् वारय प्रभो ! ॥ ५४ ॥

रामः श्रुत्वा तदा वाक्यं शुकस्य परिदेवितम् ।

मायधिष्ठेति रामसान् वारयामास वानरान् ॥ ५५ ॥

पुनरध्वरमासांश्च शुकः सुग्रीवमब्रवीत् ।

ब्रूहि राजन् ! दशग्रीवं किं वक्ष्यामि ? व्रजाम्यहम् ॥ ५६ ॥

सुग्रीव उवाच ।

यया पाली मम भ्राता तयां त्वं राजमाधम ! ।

एतत्तथस्त्वं मया यद्वांत् समुत्तवलवाहनः ॥ ५७ ॥

ब्रूहि मे रामचन्द्रस्य भार्यां हृत्वा क वास्यसि ? ।

अप्येदिदं मनुजगोचरमायः अहं यद्राजपुत्रस्य भार्यामहरं तम तव
किं दुःश्रमिति शेषः ॥ ५४ ॥

दैवतैः दैवतैरपि ॥ ५२ ॥

निहन्तुं प्रापद्यन्त प्रपद्यां हतारणा इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

घ्नन्ति राजान इति शेषः ॥ ५४ । ५५ । ५६ ॥

यदा वक्ष्येति अत्रोक्तिः यया जायापह्नादित्याद्य मे वक्ष्येति
वक्ष्यामि भार्यापह्नादित्याद्यमेति वक्ष्येति भावः ॥ ५७ ॥

मे राजनिवः नो रामचन्द्रस्य भार्यां हृत्वा क दास्यसीति मूर्खोद्वेगः

ततो रामाञ्जया धत्वा शुक्रं वज्रान्वरक्षयत् ॥ ५८ ॥

शार्दूलोऽपि (१) ततः पूर्वं दृष्ट्वा कपिवलं महत् ।

यथावत्कथयामास रावणाय स राक्षसः ॥ ५९ ॥

दीर्घचिन्तापरो भूत्वा निःश्वसन्वास मन्दिरै ।

ततः ससुद्रमावेक्ष्य रामो रक्तान्तलोचनः ॥ ६० ॥

पश्य लक्ष्मण ! दुष्टोऽसौ वारिधिर्मासुपागतम् ।

नाभिनन्दति दुष्टात्मा दर्शनार्थं भ्रमानघ ! ॥ ६१ ॥

जानाति मानुषोऽयं मे किं करिष्यति वानरैः ? ।

अद्य पश्य महाबाहो ! शोषयिष्यामि वारिधिम् ॥ ६२ ॥

मादेनैव गमिष्यन्ति वानरा विगतज्वराः ।

इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्ष चारोपितधनुर्धरः ॥ ६३ ॥

दक्षणीराज्ञाणमादाय कालाग्निसदृशप्रभम् ।

सन्वाय चापमाकृष्य रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥

शुक्रमन्वरक्षयत् वानरैः सुपीव इति शेषः अथमत्वाशयः शुक्ररचनात् सुपीवस्य भेदाद्योग्यत्वं निर्णीय विशकलितं स्थितेषु वानरेषु सनगरघात-
स्यैतैरगम्यत्वं ससुद्रम्यधनासिर्णीय जातादि वा करोत्यिति ॥ ५८ ॥

शार्दूलो दर्शनमात्रे नियुक्तो न तं सुपीवभेदने इति तस्यापह-
णम् ॥ ५९ ॥

कपिवलस्यातिमहत्त्ववर्णनात्त्रेण दीर्घचिन्तापरत्वं रावणस्येतेन
शौर्यहानिं सूचिता ॥ ६० ॥

उपागतं स्वगटं प्राप्तं अनभिनन्दने विह्वलाहं दर्शनार्थमिति जाया-
नीति शेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

चारोपितेति चारोपितवर्धं धनुर्धरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

कालाग्नोति कालाग्निस्तुल्यकान्तिं सन्वाय धनुषि योजयित्वेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पश्यन्तु सर्वभूतानि रामस्य शरविक्रमम् ।
 इदानीं भस्मसात्कुर्यां समुद्रं सरिताम्पतिम् ॥ ६५ ॥
 एवं ब्रुवति रामे तु स शैलवनकानना ।
 चचाल यमुघा द्यौश्च दिशश्च तमसावताः ॥ ६६ ॥
 बुद्बुधे सागरो विलां भयाद्योजनमत्यगात् ।
 तिमिनकभृपा मीनाः प्रतप्ताः परितवसुः ॥ ६७ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे साक्षात्सागरो दिव्यरूपदृक् ।
 दिव्याभरणसम्पन्नः स्वभासा भासवन् दिशः ॥ ६८ ॥
 स्यान्तस्यदिव्यरत्नानि कराभ्या परिगृह्य सः ।
 पादयोः, पुरतः क्षिप्त्वा रामस्योपायनं बद्ध ॥ ६९ ॥
 दण्डवत्प्रणिपत्याह रामं रक्तान्तलोचनम् ।
 त्वाहि त्वाहि जगन्नाथ ! राम ! त्रैलोक्यरक्षक ! ॥ ७० ॥
 जडोऽहं राम ! ते वृष्टः खजता निष्पिंसं जगत् ।
 स्यभावमन्यथा कर्तुं कः शक्नो ? देवनिर्मितम् ॥ ७१ ॥

भस्मसात् कुर्यां भस्मसात्करोमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

तमसावता आसन्निति शेषः ॥ ६६ ॥

सागरस्योभयेशाह योजनं वेलाभत्यगात् अतिशयान्न पेनामारभ्य
 योजनं पर्यन्तं सजलो देश शुष्को जात इत्यर्थं प्रतप्ता जलोन्मथयमान् ।
 ६७ । ६८ ॥

उपायनं रत्नानि पादयोः कृत्वा ॥ ६९ ॥

प्रणिपत्य च राममाह इत्यन्यथ ॥ ७० ॥

अथ योयमभयमवने हेतुमाह जड इति जडः नभस्याद्यादित-
 प्रात एतच्च लघुहस्तुभावेन जडत्वेन मदभागमवमिति न मे दोष इति
 भावः ॥ ७१ ॥

सूलानि पञ्चभूतानि जडान्येव स्वभावतः ।

सृष्टानि भवतैतानि त्वदाज्ञां लङ्घयन्ति न ॥ ७२ ॥

तामसादृष्टमो राम ! भूतानि प्रभवन्ति हि ।

कारणानुगमात्तेषां जडत्वं तामसं स्वतः ॥ ७३ ॥

निर्गुणस्त्वं निराकारो यदा मायागुणान् प्रभो ! ।

लीलयाङ्गीकरोषि त्वं तदा वैराजनामयान् ॥ ७४ ॥

गुणात्मनो विराजश्च सत्त्वाद्देवा यभूविरे ।

रजोगुणात् प्रजेशाद्या मन्योर्भूतपतिस्तव ॥ ७५ ॥

त्वामहं मायया च्छन्नं लीलया मातृपादतिम् ॥ ७६ ॥

जडबुद्धिर्जडो मूर्खः कथं जानामि निर्गुणम् ? ।

दण्ड एव हि मूर्खाणां सम्मार्गप्रापकः प्रभो ! ॥ ७७ ॥

ननु तव जडत्वं कुत इति चेत्तत्राह सूलानीति स्वभावतो जडान्येव भवता सृष्टानि तामसादृष्टारतस्तथा तद्वृत्तेरिति भावः अतस्त्वदाज्ञारूपं जडत्वं न लङ्घयन्ति न लज्जन्तीति तेष्वप्यहं भूतमहमिति भावः ॥ ७२ ॥

तदेवाह तामसादीनि अहम् अहद्वारात् कारणगुणा हि कार्यगुणानारम्भत इति भावः ॥ ७३ ॥

ननु निर्गुणस्य मम कथं भूतस्रष्टृत्वमत आह निर्गुण इति निर्गुणी निराकारोऽपि लीलया यदा मायागुणानङ्गीकरोषि तदा स्रष्टृत्वाद्देवाजनामा स्तार्थेऽण्ड ॥ ७४ ॥

तव कक्षादुपस्थात्कस्य स्रष्टृत्वत्वाह गुणात्मनो विराज इति देशात् अत्र सनकादयः प्रजेशा मन्वाद्या इन्द्राद्याश्च मन्योस्तमसः भूतपतिः संहृत्तो रुद्रः ॥ ७५ ॥

मायया च्छन्नं कक्षात्मसरूपं तदेवाह लीलयेति ॥ ७६ ॥

जडबुद्धिसमोदितत्वात् जडं स्रष्टृत्वेषापि जडरूपत्वात् अतएव मूर्खं त्वां निर्गुणं सर्वनियन्तृपरमेश्वरत्वेन कथं जानामीत्यर्थः इदानीं तु तत्त्वगत-

भूतानाममरयेष्ट ! मथूनां लगूङ्गो यथा ।
 शरणं ते ब्रजामीश ! शरणं भक्तवत्सल ! ।
 अभयं देहि मे राम ! लङ्कामार्गं ददामि ते ॥ ७८ ॥

श्रीराम उवाच ।

अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन्देष्टे निपात्यताम् (१) ।
 लज्जं दर्शय मे शीघ्रं बाणस्यामोघपातिनः ॥ ७९ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा करे दृष्ट्वा महाबलम् ।
 महोद्धर्महातेजा राघवं बाणमब्रवीत् ॥ ८० ॥
 रामोत्तरप्रदेशे तु द्रुमकुल्य इति श्रुतः ।
 प्रदेशस्तत्र बहवः पापात्मानो दिवानिशम् ॥ ८१ ॥
 बाधन्ते मां रघुयेष्ट ! तत्र ते पात्यतां शरः ।
 रामेण दृष्टो बाणस्तु क्षणादाभीरमण्डलम् ॥ ८२ ॥
 हत्वा पुनः समागत्य वृषीरि पूर्ववत् स्थितः ।
 ततोऽब्रवीद्रघुयेष्टं सागरो विनयान्वितः ॥ ८३ ॥
 नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्मणः ।
 सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये लब्धवरो हरिः ॥ ८४ ॥

दृष्ट्वात्वास्तद्वचं प्राप्नोति बद्धं चर्चान्तरस्यावमाह दृष्ट्वा एवेति ॥ ७७ ॥

भूतानां प्रापिनाम् ॥ ७८ ॥

अमोघमणिष्यञ्च यथा भवति तथा पातिनः ॥ ७९ । ८० ॥

हे राम उत्तरप्रदेशे द्रुमकुल्यमदायः ॥ ८१ ॥

तत्र तेषु पापात्मक ॥ ८२ । ८३ ॥

महोषो मन्मथरात् अस्मिन् कार्ये शैतव्यमकार्ये ॥ ८४ ॥

(१) निपात्यते इति क्वचित् पाठः ।

कीर्त्तिं जानन्तु(१)ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम् ।
 इत्यक्ता राघवं नत्वा ययौ सिन्दुरदृश्यताम् ॥ ८५ ॥
 ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
 नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धने ॥ ८६ ॥

ततोऽतिवृष्टः स्रवगेन्द्रव्यूथपै-
 र्महानगेन्द्रप्रतिभैर्युतोऽनलः ।
 बबन्ध सेतुं शतयोजनायतं
 सुविस्तृतं पर्वतपादपैर्दृढम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमानन्देन्द्ररम्भादे युद्धकाण्डे
 तृतीयः सर्गः ।

कीर्त्तिं सेतुबन्धनकृतं वा कीर्त्तिः सेत्वास्तिका वृत्ता धृती सर्वलोकपाप-
 हर्त्री ॥ ८५ ॥

वानरैः सहैति शेषः ॥ ८६ ॥

पर्वतपादपैः पर्वतैः पादपैश्च ॥ ८७ ॥

इति श्रीमत्सुकतराजविपदहृत्पद्मसमर्पेत्यादिवि- श्रीरामदर्शनः ततो
 श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतो युद्धकाण्डे
 तृतीयः सर्गः ।

(१) गच्छन्त इति केचित् पठन्ति ।

अथ चतुर्थः सर्गः ।

सेतुमारभमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम् ।
 संस्थाप्य पूजयित्वाह रामो लोकहिताय च ॥ १ ॥
 प्रणमेत् सेतुबन्धं यो दृष्ट्वा रामेश्वरं शिवम् ।
 ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते मदनुग्रहात् ॥ २ ॥
 सेतुबन्धे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा रामेश्वरं हरम् ।
 सङ्कल्पनिवृत्तो भूत्वा गत्वा वाराणसीं नरः ॥ ३ ॥
 आनीय गङ्गासलिलं रामेश्वरमभिषिष्य च ।
 समुद्रे क्षिप्ततद्द्वारो ब्रह्म प्राप्नोत्यसंगमम् ॥ ४ ॥
 क्षतानि प्रयमेनाङ्का योजनानि चतुर्दश ।
 द्वितीयेन तथा चाङ्का योजनानि तु विंशतिः ॥ ५ ॥
 तृतीयेन तथा चाङ्का योजनान्येकविंशतिः ।
 चतुर्थेन तथा चाङ्का द्वाविंशतिरिति श्रुतम् ॥ ६ ॥
 पञ्चमेन त्रयोविंशद्योजनानि समन्ततः ।
 बबन्ध सागरे सेतुं नखो बानरसन्तमः ॥ ७ ॥

सेतुमिति निर्बिप्रत्यर्थं द्रष्टुं वा मुष्णार्थं च तद्देशह लोकहिताय चेति

॥ १ ॥

तद्देशं व्यष्टयति प्रयमेदिति ॥ २ ॥

सङ्कल्पनिवृत्तः सङ्कल्पपूर्वकमित्यर्थः मध्ये कादांश्चरमकुर्वदिति दावत् ॥ ३ ॥

विप्रतद्द्वारं जलानयनपात्रादिभारः ॥ ४ ॥

चतुर्दशद्योजनानि सेतुमुक्त्वा विज्ञानानि ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्रयोविंशदिति त्रयोविंशतिरित्यर्थे चार्थं बबन्ध एवं अभेष ॥ ७ ॥

सर्ग ॥ ७ ॥ ८ ॥

तेनैव जग्मुः कपयो योजनानां शतं द्रुतम् ।

असह्याताः सुवेलाद्रिं रुरुधुः सवगोत्तमाः ॥ ८ ॥

आरुह्य मारुतिं रामो लक्ष्मणोऽप्यद्भुतं तथा ।

दिदृक्षु रावणो लङ्कामाररोहाचलं महत् ॥ ९ ॥

दृष्ट्वा लङ्कां सुविस्तीर्णां नानाघितलब्धजाकुलाम् ।

धित्वप्रासादसम्भाषां स्वर्णप्राकारतोरणाम् ॥ १० ॥

परिषाभिः शतघ्नीभिः संक्रमैश्च विराजिताम् ।

प्रासादोपरि विस्तीर्णप्रदेशे दशकन्धरः ॥ ११ ॥

मन्त्रिभिः सहितो वीरैः किरीटदण्डकोज्ज्वलः ।

नीलाद्रिशिखराकारः कालमेषसमप्रभः ॥ १२ ॥

रत्नदण्डैः सितच्छत्रैरनेकैः परिशोभितः ।

एतस्मिन्नन्तरे बहो मुक्तो रामेण वै शुकः ॥ १३ ॥

वानरैश्चादितः सम्यक् दशाननसुपागत ।

ग्रहसन् रावणः ग्राह्यं भीडितः किम्परैः १ शुकः ॥ १४ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा शुको वचनमब्रवीत् ।

सागरस्योत्तरे तीरेऽब्रुवन्ते वचनं यथा ।

तत उत्सुत्य कपयो गृहीत्वा मां क्षणात्ततः ॥ १५ ॥

मुष्टिभिर्नखदन्तैश्च हन्तुं लोभुं प्रथमसुः ।

ततो मां राम! रक्षेति कोशन्तं रघुमुद्भवः ॥ १६ ॥

महदिति लोभत्वमार्थम् तोरणं प्रद्वारं ॥ १० । ११ । १२ । १३ ॥

हे शुक त्वं परैः पीडितः किम् ॥ १४ ॥

ते तव वचनं श्रुत्वा सुखीव प्रतीतिं गेय ॥ १५ ॥

सष्टिभिर्हन्तु नखदन्तैर्लोभुं जेतुं हे राम मां रक्षेति कोशन्तं मां एता

वयं विदुष्यतामिति वानरान् ग्राह्य ॥ १६ । १७ ॥

विस्मृत्यतामिति प्राह विस्मृतोऽहं कपीश्वरैः ।

ततोऽहमागतो भीत्या दृष्ट्वा तद्धानरं बलम् ॥ १७ ॥

राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च ।

नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोरिव ॥ १८ ॥

पुरमाकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुब ।

सीतां याच्ये प्रयच्छाशु युद्धं वा दीयतां प्रभो ! ॥ १९ ॥

मामाह रामस्त्वं ब्रूहि रावणं भद्रचः शुक्र ! ।

यद्बलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि ॥ २० ॥

तद्दृश्य यथाकामं ससैन्यः सह बान्धवः ।

श्वःकाले नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ २१ ॥

राक्षसं च बलं मय्य शरैर्विध्वंसितं मया ।

घोररोपमहं मोक्ष्ये बलं धारय रावण ! ॥ २२ ॥

दूत्युक्तोपररामाय रामः कमललोचनः (१) ।

एकस्यानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ २३ ॥

श्रीरामो लङ्काण्यैव सुग्रीवश्च विभीषणः ।

एत एव समर्यास्ते लङ्कां नाशयितुं प्रभो ! ॥ २४ ॥

उत्पाद्य भस्मीकरणे सूर्ये तिष्ठन्तु वानराः ।

ननुक्तमभिभेदादियस्यधाविवनित्याह राक्षसानामिति ॥ १८ ॥

आयानि वानरा इति शेषः ॥ १९ । २० ॥

२०. कामे च प्रातःकाले इत्यर्थः नगरीं लङ्कामित्यत्र शरैर्विध्वंसिता

मिति निरुक्तिमिदं विपरिणामेनाश्रितः ॥ २१ । २२ । २३ । २४ ॥

महानाशस्य प्रकारविशेषमाह उत्पाद्य भस्मीकरणे इति पुनर्विचार्य

तस्य यादृग्बलं दृष्टं रूपं प्रहरणानि(१) च ॥ २५ ॥

वधिष्यति पुरं सर्व्वं एकस्तिष्ठन्तु ते त्वयः ।

पश्य वानरसेनां तामसंख्यातां प्रपूरिताम् ॥ २६ ॥

गर्जन्ति वानरास्तत्र पश्य पर्वतसन्निभाः ।

न शक्यास्ते गणयितुं प्राधान्येन ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥

एष योऽभिसुखो लङ्कां नदन् तिष्ठति वानरः ।

यूथमानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ २८ ॥

सुग्रीवसेनाधिपतिर्नौलो नामाग्निनन्दनः ।

एष पर्वतशृङ्गाभः पद्मकिञ्चल्कसन्निभः ॥ २९ ॥

स्फोटयत्यभिसंरब्धो लाङ्गूलं च पुनः पुनः ।

शुक्लराजोऽङ्गदेो नाम बालिपुत्त्रोऽतिवीर्यवान् ॥ ३० ॥

येन दृष्टा जनकजा रामस्यातीव वल्लभा ।

हनुमानेय विख्यातो हतो येन तवात्मजः ॥ ३१ ॥

श्वेतो रजतसङ्काशो महाबुद्धिपराक्रमः ।

तर्ह्यं सुग्रीवमाणस्य पुनर्गच्छति वानरः ॥ ३२ ॥

एको राम एव तत्राग्रेऽवमित्याह तस्मेति ॥ २५ ॥

प्रपूरिताम् प्रकर्षेण पूरिता खड्गा यथा ताम् यद्वा रामतेजसा पूरि-
ताम् ॥ २६ । २७ । २८ ॥

अग्निनन्दन अग्निपुत्र अयादृदं दर्शयति एष इति ॥ २९ ॥

लाङ्गूलं स्फोटयति भुज्याहनि ॥ ३० ॥

हनुमन् दर्शयति येनेति ॥ ३१ ॥

येन नाम्ना द' सुग्रीवमाणस्य पुनर्गच्छति च त्रेतनाम्ना ॥ ३२ ॥

यस्त्वेष सिञ्चसङ्काशः पश्यत्यतुलविक्रमः ।

रम्भो नाम महासत्त्वो लङ्कां नाशयितुं चमः ॥ ३३ ॥

एष पश्यति वै लङ्कां दिधत्तन्निव वानरः ।

शरम्भो नाम राजेन्द्र ! कोटियूथपनायकः ॥ ३४ ॥

पनसश्च महावीर्यो मैन्दश्च द्विविदस्तथा ।

नलश्च सेतुकर्तासौ विश्वकर्मसतो बली ॥ ३५ ॥

यानराणां वर्णने वा संस्थाने वा क ईश्वरः ।

शूराः सर्वे महाकायाः सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ ३६ ॥

शक्ताः सर्वे चूर्णयितुं लङ्कां रक्षोगणैः सह ।

एतेषां बलसंस्थानं प्रत्येकं बध्मि ते शृणु ॥ ३७ ॥

एषां कोटिसङ्ख्याणि नव पञ्च च सप्त च ।

तथा शङ्खसङ्ख्याणि तयार्बुदशतानि च ॥ ३८ ॥

सुग्रीवसचिवानां ते बलमेतत्प्रकीर्तितम् ।

अन्येषां तु बलं नाहं वक्तुं शक्नोऽस्मि (१) रायण ! ॥ ३९ ॥

रामो न मानुषः साक्षादादिनारायणः परः ।

रम्भाएष दर्शयति यन्त्रिति ॥ ३३ ॥

शरम्भं दर्शयति एष इति ॥ ३४ ॥

एष पनसादीन् दर्शयति ॥ ३५ ॥

वर्णने गुणकण्ठे संस्थाने गणने ॥ ३६ ॥

रक्षोगणसङ्ख्यां लङ्कामित्यर्थं बलसंस्थानं योद्गणनम् ॥ ३७ ॥

एषां मोनाह्मदहमम्येतरम्भशरम्भपनसमैन्दद्विविदानां दशानाम् नव पञ्चमम् एकविंशतिरित्यर्थः ॥ ३८ । ३९ ॥

सीता साक्षाज्जगद्धेतुः (१) विशिष्टक्तिर्जगदात्मिका ॥ ४० ॥

ताभ्यामेव समुत्पन्नं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

तस्माद्रामस्य सीता च जगतस्तस्युपपत्तौ ॥ ४१ ॥

पितरौ पृथिवीपाल । तयोर्वैरी कथं भवेत् ? ।

अजानता त्वया नीता जगन्मातैव जानकी ॥ ४२ ॥

क्षणाश्विनि संसारे शरीरे क्षणभङ्गरे ।

पञ्चभूतात्मके राजन् ! चतुर्विंशतितत्त्वके ॥ ४३ ॥

मलमासास्थिदुर्गन्धभूयिष्ठेऽच्छतालये ।

कैवास्या व्यतिरिक्तस्य काये तव जडात्मके ? ॥ ४४ ॥

यत्कृते ब्रह्महत्यादिपातकानि कृतानि ते ।

भोगभोक्ता तु यो देहः स देहोऽत्र प्रतिष्ठति ॥ ४५ ॥

जगदात्मिका जगत्संस्था मायासंस्था इत्य जगदेव सूक्ष्मरूपेणेत्या-
शय ॥ ४० ॥

सप्ततन्त्र सूक्ष्मरूपेणेत्यर्थ जगत्संस्थुष्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य सप्तारस्य
तौ सीतारामौ ॥ ४१ ॥

पितरौ मातापितरौ तयोर्वैरी तद्वैरवानु कथं भवेत् कथं जीवेदित्यर्थ
जगन्मातैवेत्यनेनार्थात्तत्रापि मातेति व्यञ्जम् ॥ ४२ ॥

क्षणाश्विनेनाक्षनास्विरत्वबोधनम् तत्र हेतु पञ्चभूतात्मके इति चतु-
र्विंशतितत्त्वके तदात्मके बुध्यहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चभूततद्गुणरूपादिपञ्च-
कात्मकत्वात् विकारद्वारा च प्रकृतेरप्यवतुल्यम् इति चतुर्विंशतितत्त्वात्म-
कत्वम् ॥ ४३ ॥

अहङ्कारसालये स्थानभूते तेभ्यस्तुर्विंशतिभ्यो भिन्नस्य जडात्मके
देहे कैवास्या ॥ ४४ ॥

यस्य देहस्य कृते तत्सोपानादिनिमित्तम् यो देहः स्थूल ॥ ४५ ॥

पुण्यपापे समायातो जीवेन सुखदुःखयोः ।

कारणे देहयोगादिनात्मनः कुरुतोऽनिशम् ॥ ४६ ॥

यावद्देहोऽस्ति कर्त्तास्मीत्यात्माहं कुरुतेऽवशः ।

अध्यासात्तावदेव स्वात्मन्यनायादिसम्भवः ॥ ४७ ॥

तस्मात्त्वं त्यज देहादावभिमानं महामते ! ।

आत्मातिनिर्मलः शुद्धो विज्ञानात्माचलोऽथ्ययः ॥ ४८ ॥

स्वाप्नानवगतो बन्धं प्रतिपद्य विमुह्यति ।

तस्मात्त्वं शुद्धभावेन ज्ञात्वात्मानं सदा स्मर ॥ ४९ ॥

विरतिं भज सर्वत्र मुक्तदारुण्टहादिषु ।

निरयेष्वपि भोगः स्वाच्छुकरतनावपि ॥ ५० ॥

देहं लब्ध्वा विवेकाढ्यं द्विजस्यं च विशेषतः ।

सुखदुःखयोः कारणे पुण्यपापे जीवेन सह समायातः समायायत इत्यर्थे आपं तत् ते च पुण्यपापे देहयोगादिना आत्मनः सुखदुःखे कुरुतो न तु स्वतन्त्रे आत्मन इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

देहयोगः कीदृशः तत्राह यावदिति अध्यासादहङ्कारतदात्म्याध्यासात् उक्तरीत्या यावदवशोऽहं कुरुत इत्यर्थे एतेन ज्ञानिनो देहसम्बन्धेऽपि दुःखाद्यभावाद्देहयोगेनैव दुःखमित्युक्तमित्यपास्तम् उक्ताध्यासरूपस्यैव योगस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४७ ॥

उपसंहरति तस्मादिति ॥ ४८ ॥

स्वाप्नानं स्वप्नरूपस्य सुदृष्टादेर्यदज्ञानं तदवगतो बन्धं मरीरादिसम्बन्धं प्राप्य मुह्यति पुन पुनः कर्म्मसु प्रवर्त्तते आत्मानं सुदुःखसङ्कल्पभावं ज्ञात्वा सदा स्मरेत्यनेनाविच्छेदेन तत्स्मरणमाध्यासो भोक्तृ इत्युक्तम् ॥ ४९ ॥

अथ तादृशज्ञानसाधनं वैराग्यमाह विरतिमिति ननु सर्वत्र विरतौ भोगस्तस्य कीदृशेति तत्राह निरयेष्वपि एवमेव भोगोऽपि ज्ञेय एवेति भावः ॥ ५० ॥

तत्रापि भारते वर्षे कर्मभूमौ सुदुर्लभम् ॥ ५१ ॥

को विद्वानात्मसात्कृत्वा देहं भोगानुगो भवेत् ।

अतस्त्वं ब्राह्मणो भूत्वा यौलस्यतनयश्च सन् ॥ ५२ ॥

अज्ञानीय सदा भोगाननुधावसि किं मुधा ? ।

इतः परं वा त्यक्त्वा त्वं सर्वसङ्गं समाश्रय ॥ ५३ ॥

राममेव परात्मानं भक्तिभावेन सर्वदा ।

सीतां समर्प्य रामाय तत्प्रादानुचरो भव ॥ ५४ ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं प्रयास्यसि ।

नो चेद्गमिष्यसेऽधोऽधोः पुनरावृत्तिवर्जितः ।

अङ्गीकुरुष्व महाकथं हितमेव वदामि ते ॥ ५५ ॥

सत्सङ्गतिं कुरु भजस्व हरिं शरण्यं

श्रीराघवं भरततोपलकान्तिकान्तम् ।

सीतासमेतमनिशं धृतचापबाणं

सुग्रीवलक्ष्मणविभीषणसेविताङ्घ्रिम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरसम्बदे युद्धकाण्डे

चतुर्थं सर्गं ।

सर्वथा दुर्लभं तत्रापि भारते वर्षे कर्मभूमौ सुतरा दुर्लभं विवेकाद्यं

तदाश्रयायोग्यं देहं सर्वथा विमेषतश्च हिज्जतं खण्ड्या ॥ ५१ ॥

यो विद्वान् देहमात्मसात् आत्माधीनं कृत्वा अर्थात्स्वयं देहभोगानुगो

भवेदित्यन्वयः यौलस्यतनयेत्यनेन विशुद्धव्रततोक्ता ॥ ५२ ॥

सर्वसङ्गं त्यक्त्वा राममेवान्नयेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

पुनरावृत्तिवर्जित इति पुनरावृत्त्या उत्तममोकावर्जितः हीनः जनः

इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

भरततोपलो भरतमनिशदत्तानं ग्यामदेहम् ॥ ५६ ॥

इति चतुर्थं सर्गं ।

अथ पञ्चम सर्ग ।

श्रुत्वा सुकमुखोद्गीतं वाक्यमज्ञाननाशनम् ।

रावणः क्रोधताम्राक्षो दहन्निव तमब्रवीत् ॥ १ ॥

अनुजीव्य सुदुर्बुद्धे । गुरुवद्भाषसे कथम् ? ।

शासिताहं त्विजगतां त्वं मा शिष्यन् लज्जसे ? ॥ २ ॥

इदानीमेव हन्मि त्वां किन्तु पूर्वकृतं तव ।

स्मरामि तेन रक्षामि त्वां यद्यपि बधोचितम् ॥ ३ ॥

दूतो गच्छ विमूढ । त्वमेवं श्रोतुं न मे क्षमम् ।

महाप्रसाद इत्युक्त्वा वेपमानो गृहं ययौ ॥ ४ ॥

शुकोऽपि ब्राह्मणः पूर्वं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मविश्वतः ।

वानप्रस्थविधानेन यने तिष्ठन् स्वकर्मकृत् ॥ ५ ॥

देवानामभिरुह्यैवं विनाशाय मुरहिषाम् ।

अकार यज्ञविततिमविच्छिन्ना महामतिः ॥ ६ ॥

राक्षसानां विरोधोऽभूच्छुको देवहितोद्यतः ।

यज्जदं द्रष्टुं स्थातस्तत्रैको राक्षसो महान् । ७ ॥

श्रुतेति ॥ १ ॥

शुतरा इमेति नामनुजीव्य मम शिष्यो भूतेति यावत् गुरुवत्कथं भाषसे सर्वविकृतं मां शिष्यन् शिष्ययन् इत्यर्थः ॥ २ ॥

पूर्वकृतं पूर्वपकृतं यद्यपि त्वं बधोचितस्तथापि तेन पूर्वपकारस्मरणेन तां रक्षामीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

एवस्विध वाक्यम् गृहं गैरज्ञानसायमम् ॥ ४ ॥

असुमेवार्थमिति ह्यसपूर्वमाह शुकोपोति ॥ ५ ॥

अविच्छिन्नां यज्ञविततिं मध्ये विच्छेदरहितं यज्ञविकारम् ॥ ६ ॥

शुको देवहितोद्यत इति ज्ञात्वा राक्षसानां शुके विरोधो हेतुतनुदि-
रभूत् ॥ ७ ॥

अन्तरं प्रेशुरातिष्ठच्छुकापकरणोद्यतः ।

कदाचिदागतोऽगस्त्यस्तस्याश्रमपदं सुनेः ॥ ८ ॥

तेन संपूजितोऽगस्त्यो भोजनार्थं निमन्त्रितः ।

गते स्नातुं सुनौ कुम्भसम्भावे प्राप्य चान्तरम् ॥ ९ ॥

अगस्त्यरूपदृक् सोऽपि राक्षसः शुक्रमब्रवीत् ।

यदि दास्यसि मे ब्रह्मन् ! भोजनं देहि सामिपम् ॥ १० ॥

बहुकालं न भुक्तं मे मांसं छागाङ्गसम्भवम् ।

तथेति कारयामास मांसभोज्यं सविस्तरम् ॥ ११ ॥

उपविष्टे सुनौ भोक्तुं राक्षसोऽतीव सुन्दरम् ।

शुकभार्यावपुर्धत्वा तां चान्तर्मोहयन् खलः ॥ १२ ॥

नरमांसं ददौ तस्यै सुपक्वं बहुविस्तरम् ।

दप्सुवान्तर्दधे रक्षसतो दृष्ट्वा चुकोपसः ॥ १३ ॥

अमेध्यं मातुषं मांसमगस्त्यः शुक्रमब्रवीत् ।

अभक्ष्यं मातुषं मांसं दत्तवानसि दुर्मते ! ॥ १४ ॥

मह्यं त्वं राक्षसो भूत्वा तिष्ठ त्वं मातुषायनः ।

शुकापकरणे शुकस्यापकारे उद्यतः शुकापकारं आतिष्ठत्यतिघातवान्
परस्त्रेपदमार्थं तस्य शुकश्च ॥ ८ ॥

अन्तरमपसरम् ॥ ९ ॥

सामिपं सभाषम् ॥ १० ॥

मांसभोज्यम् मांसयुक्तभोज्यम् ॥ ११ ॥

तां च शुकभार्या चान्तः तच्छरीरान्तर्मायया प्रविश्य मोहयन् पाक-
शालातो बहिर्निःसरणाद्यमां कुर्वन् ॥ १२ ॥

मः अमर्ष्यः अमेध्यं मातुषं मांसं दृष्ट्वा चुकोप कुपितश्च सन् अगस्त्यः
शुक्रमब्रवीत् ॥ १३ । १४ ॥

इति शप्तः पुरो भीत्या प्राचागस्त्यं मुने । त्वया ॥ १५ ॥

इदानीं भाषितं मेऽद्य मांसं देहीति विस्तरम् ।

तथैव दत्तं मे देव ! किं मे शापं प्रदास्यसि ? ॥ १६ ॥

श्रुत्वा शुक्रस्य वचनं मुहूर्त्तं ध्यानमास्थितः ।

ज्ञात्वा रक्षःकृतं सर्वं ततः प्राञ्च शुक्रं सुधीः ॥ १७ ॥

तथापकारिणा सर्वं राक्षसेन कृतं त्विदम् ।

अविचार्यैव मे दत्तः शापस्तेऽमुनिसत्तम । ॥ १८ ॥

तथापि मे वचोऽमोघमेवमेव भविष्यति ।

राक्षसं वपुरास्थाय रावणस्य सहायकत् ॥ १९ ॥

तिष्ठ तावद्यदा रामो दयाननवधाय हि ।

आगमिष्यति लङ्कायाः समीपं धानरैः सह ॥ २० ॥

प्रेषितो रावणेन त्वं चारो भूत्वा रघूत्तमम् ।

वृद्धा शपादिनिर्मुक्तो बोधयित्वा च रावणम् ॥ २१ ॥

तत्त्वज्ञानं ततो मुक्तः परं पदमवाप्स्यसि ।

इत्युक्तोऽगस्त्यमुनिना शुक्रो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २२ ॥

बभूव राक्षसः सद्यो रावणं प्राप्य संस्थितः ।

यतस्त्व मङ्गु मातुष मास दत्तवानसि यतस्त्व मातुषाग्रवो राक्षसो
भूत्वा तिष्ठ ॥ १५ ॥

अद्य मे विस्तरम् विलख्युतं मास देहीति इदानीमुक्तं तथैव मे मया
दत्तमतो मे भव शाप किं प्रदास्यसि आर्षमेतत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यतो मे वचोऽमोघमनिष्कलमत एवमेव ममुक्तं भविष्यति तदेव वदन्
प्राप्स्यन्लङ्कां राक्षसं वदुरिति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तदागमनोत्तरं रावणेन प्रेषितचारो भूत्वा रघूत्तमं वृद्धा शपादिनि-
र्मुक्तं रक्ष समावादिनिर्मुक्तं ॥ २१ ॥

इदानीं चारुरूपेण दृष्ट्वा रामं सञ्जानुजम् ॥ २३ ॥

रावणं तत्त्वविज्ञानं बोधयित्वा पुनर्द्वृतम् ।

पूर्ववद्ब्रह्माह्मणो भूत्वा स्थितो वैखानसैः सह ॥ २४ ॥

ततः समागमदृष्ट्वो मात्यवान् राक्षसो महान् ।

बुद्धिमान्नीतिनिपुणो राक्षो मातुः प्रियः पिता ॥ २५ ॥

प्राह तं राक्षसं वीरं प्रशान्तेनान्तरात्मना ।

ऋणु राजन् ! वचो मेऽद्य श्रुत्वा कुरु यथेष्टितम् ॥ २६ ॥

यदा प्रविष्टा नगरी जानकी रामवल्लभा ।

तदादि पुर्यां दृश्यन्ते निमित्तानि दशानन ! ॥ २७ ॥

घोराणि नाशहेतूनि तानि मे वदतः ऋणु ।

खरस्तनितनिर्घोषा मेघा अतिभयङ्कराः ॥ २८ ॥

शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वदा ।

रुदन्ति देवलिङ्गानि खिद्यन्ति प्रचलन्ति च ॥ २९ ॥

कालिकाः पाण्डुरैर्दन्तैः प्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः ।

खरा गोघ्नु प्रजायन्ते मूषका नकुलैः सह ॥ ३० ॥

रावणं तत्त्वज्ञानं बोधयित्वा च ततो मुक्तः सत्यमोपाह्वयेति तेनेत्युक्तः
परं पदं सवैखानसं पदम् ॥ २२ । २३ । २४ ॥

राक्षो मातुः प्रियः पिता राक्षः प्रियचेत्यर्थः ॥ २५ । २६ ॥

तदादि जानकीप्रवेशदिनादारभ्य पुर्यां लङ्कायां घोराणि निमित्तानि
उत्पाता दृश्यन्ते इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

घोरत्वविवरणं नाशहेतुर्वाति खरं कठोरं मजितं गर्जितं निर्घोषः
सर्वत्रपातः शब्दश्च येषां ते ॥ २८ ॥

देवलिङ्गानि देवस्थानभूताः प्रतिष्ठाः खिद्यन्ति खेदयन्ति भवन्ति ॥ २९ ॥
अपतः प्रतिराक्षसं पुर-स्थिता कालिका पाण्डुरैः दन्तैः प्रहासितैर्हंसति

मार्जारैण तु युध्यन्ति पन्नगा गरुडेन तु ।
 करालो विकटो मुण्डः पुरुषः कृष्णमिङ्गलः ॥ ३१ ॥
 कालो गृहाणि सर्वेषां काले काले त्ववेक्षते ।
 एतान्यन्यानि दृश्यन्ते निमित्तान्युद्भवन्ति च ॥ ३२ ॥
 अतः कुलस्य रक्षार्थं शान्तिं कुरु दशानन ! ।
 सीतां सत्कृत्य सधनां रामायास्तु प्रयच्छ ओ ! ॥ ३३ ॥
 रामं नारायणं विद्धि विद्वांसं त्यज राघवे ।
 यत्पादमोतमाश्रित्य ज्ञानिनो भवसागरम् ॥ ३४ ॥
 तरन्ति भक्तिपूतात्मा ततो रामो न मातुषः ।
 भजस्य भक्तिभावेन रामं सर्वच्छदालयम् ॥ ३५ ॥
 यद्यपि त्वं दुराचारो भक्त्या पूतो भविष्यसि ।
 महाकथं कुरु राजेन्द्र ! कुलकौशलहेतवे ॥ ३६ ॥
 तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः ।

सर्वान् भक्त्यामोत्याद्येन हामः नकुलसहिता सुपत्न्या मार्जारभक्ष्या
 मार्जारैर्युध्यन्ति तेन रक्षोभक्षेभ्यो वानरमतुल्येभ्य एव रक्षसां भयमिति
 सूचितम् ॥ ३० ॥

कालो मृत्युस्वरूपः काले काले सायं प्रातश्चेत्यर्थः एतान्युद्धानि एवं
 जातीयकान्यन्यानि च जातानि दृश्यन्ते अन्यान्युद्भवन्ति जायन्ते ॥ ३१ । ३२ ।
 शान्तिं उत्पातसूचितारिष्टनाशकर्म तदेव कर्माह सीतामिति ॥ ३३ ॥

रामस्य नारायणत्वे गमकमाह यत्पादेति मोतो मोक्षा ज्ञानिनस्त-
 रनीत्यन्यथ ॥ ३४ ॥

भक्त्या पूतं पवित्रं ध्यानकरणं येषां ते भक्तिपूतानां ध्याने रक्षणोपः
 सर्वेषां हृद्दृढं ध्यानयः स्थानं यस्य तेन सर्वान्तर्यामिणमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भक्त्येत्य तद्यामोत्यादि भक्त्या रामभक्त्या कुलस्य कुलसमेव शौचं
 तदेतवे तन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ॥ ३७ ॥

मानवं कृपणं रामं एकं शाखाशृङ्गाश्रयम् ।

समर्थं मन्यसे केन ? हीनं पित्रा सुनिप्रियम् ॥ ३८ ॥

रामेण प्रेषितो नूनं भाषसे तमनर्गलम् ।

गच्छ हृदोऽसि बन्धुस्त्वं सोढुं सर्वं त्वयोदितम् ॥ ३९ ॥

दूतो मत्कर्णपदवीं दहत्येतद्वचस्तव ।

द्वत्युक्त्वा सर्वसचिवैः सहितः प्रस्थितस्तदा ॥ ४० ॥

प्रासादाग्रे समासीनः पश्यन् वानरसैनिकान् ।

सुद्धायायोजयत्सर्वराक्षसान् समुपस्थितान् ॥ ४१ ॥

रामोऽपि धनुरादाय लक्ष्मणेन समाहृतम् ।

दृष्ट्वा रावणमासीनं कोपेन कलुषीकृतः ॥ ४२ ॥

किरीटीनं समासीनं मन्त्रिभिः परिवेष्टितम् ।

शशाङ्गार्धनिभेनैव बाणेनैकेन राघवः ॥ ४३ ॥

श्वेतच्छत्रसहस्राणि किरीटदशकं तथा ।

चिच्छेद निमिषार्धेन तदङ्गतमिवाभवत् ॥ ४४ ॥

न मर्षयति न हि तत्त्वेन दृष्ट्वातीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अमर्षमेव प्रकटयति मानवमिति कृपणं अक्षदादिद्यापात्रं यासां
मृगा वानरा सुनिप्रियत्वेनातिनि शारत्वं सूचितम् ॥ ३८ ॥

यतस्त्वं हृदो बन्धुरतस्त्वयोदितं सर्वं सोढुम् ॥ ३९ ॥

इतस्तव वक्त्रादि स्तम्भेतद्वच कर्णपदवीं दहत्य प्रस्थित समासध्या-
त्रावप्य इति शेषः ॥ ४० ॥

समुपस्थितान् सन्निहितान् ॥ ४१ ॥

समाहृतं समानीय दत्तम् ॥ ४२ । ४३ ॥

श्वेतच्छत्रसहस्राणि अतिमहत्त्वाद्देहध्यानेकशत्रुधारणा ॥ ४४ । ४५ ॥

लज्जितो रावणसूर्णं विवेगं भवनं स्वकम् ।

आह्वय राक्षसान् सर्वान् प्रहृष्टप्रमुखान् खलः ॥ ४५ ॥

वानरैः सह युद्धाय नोदयामास सत्वरः ।

ततो भेरीमृदङ्गाद्यैः पणवानकगोमुखैः ॥ ४६ ॥

महिषोद्वैः चरैः सिंहैर्होषिभिः क्षतबाह्वनाः ।

जङ्गमूलधनुःपाययदितोमरयन्तिभिः ॥ ४७ ॥

लक्षिताः सर्वतो लङ्कां प्रतिहारमुपाययुः ।

तत्पूर्वमेव रामेण नोदिता वानरर्षभाः ॥ ४८ ॥

उद्यम्य गिरिच्छिद्राणि शिखराणि मृच्छन्ति च ।

तद्वन्धोत्प्राप्य विविधान् युद्धाय चरियूयपाः ॥ ४९ ॥

प्रेक्षमाणा रावणस्य तान्यनीकानि भागशः ।

राधवप्रियकार्थं लङ्कामारुरुहस्तदा ॥ ५० ॥

ते द्रुमैः पर्यताग्रैश्च मुष्टिभिश्च लवङ्गमाः ।

ततः सहस्रयूपाश्च कोटियूपाश्च यूयपाः ॥ ५१ ॥

पणवानकगोमुखैः वाद्यविधैः ॥ ४६ ॥

क्षतबाह्वनास्तद्वन्धोत्प्राप्य गिरिच्छिद्राणि शिखराणि मृच्छन्ति च ततो विपुलानि युद्धाय स्मिता-
धीरा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

लङ्कां सर्वतो प्रतिहारं उपाययुः ॥ ४८ ॥

उद्यम्य गिरिच्छिद्राणि शिखराणि ततो विपुलानि युद्धाय स्मिता-
इति शेषः ॥ ४९ ॥

रावणस्य भागशः तत्तद्वन्धोत्प्राप्य गिरिच्छिद्राणि शिखराणि मृच्छन्ति च ततो विपुलानि युद्धाय स्मिता-
धीरा इत्यर्थः ॥ ५० ॥

ते द्रुमैश्च पर्यताग्रैश्च मुष्टिभिश्च लवङ्गमाः ततः सहस्रयूपाश्च कोटियूपाश्च यूयपाः ॥ ५१ ॥

कोटीशतयुताश्चान्ये रुद्रधुर्नगरं भृशम् ।

आस्रवन्तः श्रवन्तश्च गर्जन्तश्च श्रवद्भ्रमाः ॥ ५२ ॥

रामो जयत्यतिबलो लक्ष्मणश्च महाबलः ।

राजा जयति सुग्रीवो राघवेणातुपालितः ॥ ५३ ॥

दूत्येवं घोषयन्तश्च समं युयुधिरेऽरिभिः ।

हनुमानद्भृदस्यैव कुसुदो नील एव च ॥ ५४ ॥

नलश्च शरभश्चैव मैन्दो द्विविद एव च ।

जाम्बवान् दधिवक्त्रश्च केयरी तार एव च ॥ ५५ ॥

अन्ये च बलिनः सर्वे यूषपाश्च श्रवद्भ्रमाः ।

हाराण्युत्सृत्य लङ्कायाः सर्वतो रुद्रधुर्भृशम् ।

तदा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ॥ ५६ ॥

निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ।

राक्षसाश्च तदा भीमा हारेभ्यः सर्वतो रूपा ॥ ५७ ॥

निर्गत्य भिण्डिपालैश्च खड्गैः शूलैः परश्वधैः ।

निजघ्नुर्वानरानीकं महाकाया महाबलाः ॥ ५८ ॥

राक्षसांश्च तथा जघ्नुर्वानराजितकाशिनः ।

तथा बभूव समरो मांसशोणितकर्दमः ॥ ५९ ॥

रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः ।

आस्रवन्तः श्रवन्तः पुनरश्रवन्तः ॥ ५२ । ५३ ॥

अरिभिः राक्षसैः ॥ ५४ । ५५ ॥

सर्वतो रुद्रधुः यथा रक्षसां बहिर्निर्मसो न भवति तथा स्वयमन
प्रविशितुरित्यर्थः ॥ ५६ । ५७ ॥

निर्गत्य बलेन वानरान् ततो निःसार्य स्वयं च बहिरागत्येत्यर्थः ॥ ५८

समरः मांसशोणितार्थां कर्दमयुतभूमदेयक ॥ ५९ ॥

ते हयैश्च गजैश्चैव रथैः काश्चनसन्निभैः ॥ ६० ॥
 रक्षोव्याघ्रा युयुधिरे नादयन्तो दिशो दश ।
 राक्षसाश्च कपीन्द्राश्च परस्परजयैषिणः ॥ ६१ ॥
 राक्षसान् वानरा जघ्नुर्वानरांश्चैव राक्षसाः ।
 रामेण विष्णुना दृष्टा हरयो दिविजांशजाः ॥ ६२ ॥
 बभूवुर्वलिनो दृष्टास्तदा पीताम्बता इव ।
 सीताभिर्मर्षपापेन रावणेनाभिपालितान् ॥ ६३ ॥
 हतश्रीकान् हतबलान् राक्षसान् जघ्नरोजसा ।
 चतुर्थांशवशेषेण निहतं राक्षसं बलम् ॥ ६४ ॥
 स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा मेघनादोऽथ दुष्टधीः ।
 ब्रह्मादत्तवरः श्रीमानन्तर्धानं गतोऽसुरः ॥ ६५ ॥
 सर्वास्त्रकुशलो व्योम्नि ब्रह्मास्त्रेण समन्ततः ।
 नानाविधानि शस्त्राणि वानरानीकमर्दयन् ॥ ६६ ॥
 ववर्ष शरजालानि तद्दृभुतमिवाभवत् ।
 रामोऽपि मानयन् ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदाम्बरः ॥ ६७ ॥
 क्षणं व्यणीमुवासाथ हृदयं पतितं बलम् ।

अद्भुतोपमं अद्भुतानुपमोयन्नेत्येन सकलाद्भुतमुद्योपमानभूत् समरो
 बभूवेत्यन्वयः ॥ ६० । ६१ ॥

विष्णुदृष्टत्वात् वानराणां दृष्टत्वं बलित्वं च सीताया दृष्टभावस्त्वर्ग-
 जनितपापवता रावणेन पालितत्वादृष्टत्वं हतश्रीकत्वाद्यतिरेकादङ्कार
 ॥ ६२ । ६३ । ६४ ॥

अन्तर्धानमदृष्टत्वम् ॥ ६५ ॥

ब्रह्मास्त्रेण युतानि नानाविधानि शस्त्राणि सङ्घदिति शेषः वानरसेना
 पीडयन् रामस्योपरि शरजालानि ववर्ष ॥ ६६ । ६७ ॥

वानराणां रघुश्रेष्ठशुकोपानलसन्निभः ॥ ६८ ॥

चापमानय सौमित्रे ! ब्रह्मास्त्रेणासुरं क्षणात् ।

भस्मीकरोमि मे पश्य बलमद्य रघूत्तम ! ॥ ६९ ॥

मेघनादोऽपि तच्छ्रुत्वा रामवाक्यमतन्द्रितः ।

हर्षं जगाम नगरं मायया मायिकोऽसुरः ॥ ७० ॥

पतितं वानरानीकं दृष्ट्वा रामोऽतिदुःखितः ।

उवाच भारतिं शीघ्रं गत्वा क्षीरमहोदधिम् ॥ ७१ ॥

तत्र द्रोणगिरिर्नाम दिव्यौषधिसमुद्भवः ।

तमानय द्रुतं गत्वा सञ्जीवय महामते ! ॥ ७२ ॥

वानरौघान् महासत्त्वान् कीर्तिसे सुस्थिरा भवेत् ।

आज्ञाप्यमाणमित्युक्त्वा जगामानिलनन्दनः ॥ ७३ ॥

आनीय च गिरिं सर्वान् वानरान् वानरर्षभः ।

जीवयित्वा पुनस्तत्र स्थापयित्वा ययौ द्रुतम् ॥ ७४ ॥

पूर्ववद्भैरवं नादं वानराणां बलीघतः ।

श्रुत्वा विस्मयमापन्नो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥

वानराणां बलं पतितं दृष्ट्वा तत्रशुकोप ॥ ६८ ॥

उपितवाह आपमिति चापहस्तस्यापि क्रोधातिगवेन तद्विस्मयसिद्धि

चापमानयेत्युक्तिः रघूत्तम लक्ष्मण ॥ ६९ ॥

रामवाक्यं श्रुत्वा भीतः स जगाम मायया दृश्यं मत्तरेव जगाम ॥

७० । ७१ ॥

दिव्यौषधिसमुद्भवः दिव्यौषधेना समुद्भवो यस्मिन्निवर्तः सञ्जीवय वान-

रौघानित्यन्यथः ॥ ७२ ॥

माययापिति शब्दः सिद्धसंकल्पस्य हनूमत एतन्कर्म न सन्दिग्धव्यम्

॥ ७३ । ७४ । ७५ । ७६ ॥

राघवो मे महान् शत्रुः प्राप्तो देवविनिर्मितः ।
 हन्तुं तं समरे शीघ्रं गच्छन्तु मम यूथपाः ॥ ७६ ॥
 मन्त्रिणो बान्धवाः शूरा ये च मत्प्रियकाक्षिणः ।
 सर्वे गच्छन्तु युद्धाय त्वरितं मम शासनात् ॥ ७७ ॥
 ये न गच्छन्ति युद्धाय भीरवः प्राणविक्षयात् ।
 तान् हनिष्याम्यहं सर्वान् मच्छासनपराङ्मुखा ॥ ७८ ॥
 तच्छ्रुत्वा भयसस्त्रस्ता निर्जन्मूरणकोविदाः ।
 अतिकायः प्रहसन् महानादमहोदरौ ॥ ७९ ॥
 देवशत्रुर्निकुम्भश्च देवान्तकनरान्तकौ ।
 अपरे बलिनः सर्वे ययुर्युद्धाय वानरैः ॥ ८० ॥
 एते चान्ये च बहवः शूराः शतसहस्रयः ।
 प्रविश्य वानरं सैन्यं ममन्युर्वलदर्पिताः ॥ ८१ ॥
 भूगुण्डैर्भिण्डिमालैश्च बाणैः खड्गैः परशुधैः ।
 अन्यैश्च विविधैरस्त्रैर्निर्जघ्नुर्हरियूथपान् ॥ ८२ ॥
 ते पादपैः पर्वताग्रैर्नखदंष्ट्रैश्च मुष्टिभिः ।
 प्राणैर्विमोक्षयामासुः सर्वराक्षसयूथपान् ॥ ८३ ॥
 रामेण निहताः केचित् सुग्रीवेण तथापरे ।
 हनूमता चाङ्गदेन लक्ष्मणेन महात्मना ॥ ८४ ॥
 यथैवैनिराणा ते निहताः सर्वराक्षसाः ।

मन्त्रिणो ये च बान्धवास्ते सर्वे गच्छन्तु यतस्ते मत्प्रियकाक्षिणः ॥ ७७
 प्राणविक्षयात् प्राणनाशभयात् एव च प्राणनाशे सर्वथा प्राप्ते ययो रक्ष-
 णाय युद्धाय गमनमेव न्याय्यमिति भावः ॥ ७८ । ७९ ॥

वानराणां हि वानरमार्यं तत्तेन प्रविश्य ममन्युरर्थात् तत्तेनैवमेव । ८१
 भुगुण्डभिण्डिमाला आयुधविशेषाः ॥ ८२ । ८३ । ८४ । ८५ ॥

रामतेजः समाविश्य वानरा वलिनोऽभवन् ॥ ८५ ॥

रामशक्तिविहीनानामेवं शक्तिः कुतो भवेत् ॥ ८६ ॥

सर्वेश्वरः सर्वमयो विघाता

मायामनुष्यत्वविडम्बनेन ।

सदा चिदानन्दमयोऽपि रामो

युद्धादिलीला वितनोति मायाम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमाभवेश्वरसम्वादे युद्धकाण्डे
पञ्चम सर्गः ।

रामतेजः समाविश्य प्राप्य तत्तेजः समावेशेन बलवत्त्वे हेतुमाह राम-
यतीति ॥ ८६ ॥

सर्वेश्वरः सङ्कल्पमात्रेण सर्वसंहारसमर्थाऽपि मायया अनुष्यत्वविडम्बन
तदनुकरणेन तेन हेतुना तन्निर्गन्धाय युद्धादिलीलारूपा माया वितनोति ॥ ८७ ॥

इति श्रीमत्पद्मराजवि० श्रीरामचर्मण लताव-

ध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे

पञ्चम सर्गः ।

श्रुत्वा युद्धे बलं नष्टमतिक्राम्यमुपमं महत् ।

रावणो दुःखसन्तप्तः क्रोधेन महताहतः ॥ १ ॥

निधायेन्द्रजितं लङ्कारक्षणाथं (१) महाद्युतिः ।

स्वयं जगाम युद्धाय रामेण सह राक्षसः ॥ २ ॥

दिव्यं स्यन्दनमारुह्य सर्वशस्त्रास्त्रसंयुतम् ।

राममेवाभिदुद्राय राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ ३ ॥

धानरान् बद्ध्वा इत्वा वाणैराग्नीविषोपमैः ।

पातयामास सुग्रीवमनुष्यान् यूयनायकान् ॥ ४ ॥

गदापाणिं महासत्त्वं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ।

उत्सृज्य महाशक्तिं मयदत्ता विभीषणे ॥ ५ ॥

तामापतन्तीमालोक्य विभीषणविधातिनीम् ।

दत्ताभयोऽयं रामेण वधाहो नायमासुरः ॥ ६ ॥

इत्युक्त्वा लङ्कागो भीमं चापमादाय वीर्यवान् ।

विभीषणस्य पुरतः स्थितोऽकम्प इवाचलः ॥ ७ ॥

श्रुत्येति अतिक्राम्यमुपमं तत्प्रधानम् ॥ १ ॥

नङ्कारक्षणाथं इन्द्रजितं महाया निधाय व्यापयित्वा ॥ २ । १ ॥

आग्नी सर्पाश्चान्तालुगता जिह्वा दन्त इत्यन्ते ॥ ३ ॥

महासत्त्वं महाबलम् मयदत्ता मन्दोदरोपमा दत्ताम् ॥ ४ ॥

विभीषणविधातिनीं तस्मात्पश्चात् रामदत्ताभयत्वादयं अहुर एव

आहुरः वधाहो न शक्तिश्चादृश्यातिरिक्तमभोधेनेति ॥ ६ ॥

उक्त्वा विचार्य विभीषणं पुरतः पृष्ठतः कृत्वा शक्तिशंसजे स्थितः ॥ ७

(१) राक्षणाथं इति पाठान्तरम् ।

सा शक्तिर्लक्ष्मणतनुं विवेशामोघशक्तिः ।

यावन्त्यः शक्तयो लोके मायायाः सम्भवन्ति हि ॥ ८ ॥

तासामाधारभूतस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ।

मायाशक्त्या भवेत् किं वा ? शेषांशस्य हरेस्तनोः ॥ ९ ॥

तथापि मानुषं भावमापन्नस्तदनुव्रतः ।

मूर्च्छितः पतितो भूमौ तमादातुं दशाननः ॥ १० ॥

हस्तैस्तोलयितुं शक्तो न बभूवतिविक्षितः ।

सर्वस्य जगतः सारं विराजं परमेश्वरम् ॥ ११ ॥

कथं लोकाग्रयं विष्णुं तोलयेल्लुह राक्षसः ? ।

अहीतकामं सौमित्रं रावणं वीक्ष्य मारुतिः ॥ १२ ॥

आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ।

तेन मुष्टिप्रहारेण जानुभ्यामपतद्भुवि ॥ १३ ॥

आस्यैव नेत्रयवणैरुहमन् रुधिरं वज्र ।

अमोघशक्तिः अमोघसामर्थ्यवत्याम् अन्वेष्टुं कथं लक्ष्मणजीवनं तमाह
यावन्त्य इति सम्भवन्ति प्रकटिता भवन्ति ॥ ८ ॥

ईदृशैतन्मयसम्बन्धादेव जडायां मायायां सर्वशक्तिप्रादुर्भावं इति
तासामाधारभूतो मत्स्ययोः सर्वशक्तिपालकस्य मायाशक्त्या मायानिर्मितया
शक्त्या न मृतिरिति भावः ॥ ९ ॥

अन्वेष्टुं मूर्च्छां हि कुतस्तथाह तथापि इति तदनुव्रतः नटवत् अन्यथा
रावणस्य अनुपपत्त्यज्ञाने तद्भूतिदुर्लभेतामयेन मूर्च्छादिनाटनमिति भावः
॥ १० ॥

तोमयितुं चालयितुमपि न शक्तो बभूव सुतरामत्यापयितुं तेन चाति-
विक्षित आसीत् तत्र हेतुमाह सर्वस्वेति विराजं सर्वजगद्गूढेषु भासमान
अतएव जगतः सारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अपतत् रावण ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

विधूर्णमाननयनो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १४ ॥
 अथ लक्ष्मणमादाय हनूमान् रावणार्दितम् ।
 आनयद्रामसामीप्यं वाञ्छभ्यां परिगृह्य तम् ॥ १५ ॥
 हनूमतः सुहृत्त्वेन भक्त्या च परमेश्वरः ।
 लघुत्वमगमद्देवो गुरुणां गुरुरप्यजः ॥ १६ ॥
 सा शक्तिरपि तं त्यक्त्वा ज्ञात्वा नारायणांशजम् ।
 रावणस्य रथं प्रागाद्वावणोऽपि शनैस्ततः ॥ १७ ॥
 संज्ञामवाप्य जग्राह वाग्यासनमथो रथा ।
 राममेवाभिदुद्राव दृष्ट्वा रामोऽपि तं क्रुधा ॥ १८ ॥
 आरुह्य जगतां नाथो हनूमन्तं मचाबलम् ।
 रथस्थं रावणं दृष्ट्वा अभिदुद्राव राघवः ॥ १९ ॥
 ज्यांशब्दमकरोत्तीव्रं यज्वनिष्येपनिष्ठुरम्(१) ।
 रामो गम्भीरया वाचा राज्ञसेन्द्रमुवाच च ॥ २० ॥
 राज्ञसाधम ! तिष्ठाद्य क्व गमिष्यसि मे पुरः ? ।
 कृत्वापराधमेवं मे सर्वत्र समदर्शिनः ॥ २१ ॥

भक्त्या तस्य समकृत्वादिति भावः गुरुणां गरिष्ठानाम् ॥ १६ ॥

नारायणांशजं तत्त्वेन स्थाविष्यं ज्ञात्वा ॥ १७ ॥

वाग्यासनं धत्तु ॥ १८ ॥

रावणं रथस्थं दृष्ट्वा लोकदृष्ट्वा तस्याभ्याय हनूमन्महाबुद्ध्याभिदुद्राव ॥ १९ ॥

यज्वस्य निष्येधो निर्धातः ॥ २० ॥

मे पुरः तिष्ठ क्व गमिष्यसि सर्वत्र समदर्शिनः तेनेनो गमनेऽपि
 भद्रदृष्ट्यविषये गमनं न सम्भावितमिति भावं किञ्च यद्यप्यहं सर्वत्र समदर्शी
 तथापि अपराधः कृत्वा जीवनं दुर्लभम् एतावदेव मे समदर्शित्वं यत्कर्मा-

येन वाणेन निहता राक्षसास्ते जनालये ।
 तेनैव त्वां हनिष्यामि तिष्ठाद्य मम गोचरे ॥ २२ ॥
 श्रीरामस्त वचःश्रुत्वा रावणो भारतात्मजम् ।
 बहन्तं राघवं संख्ये शरैस्त्रीक्ष्णैरसाडयत् ॥ २३ ॥
 दतस्यापि शरैस्त्रीक्ष्णैर्वायुसूक्तो स्वतेजसा ।
 व्यवर्धत पुनस्तेजो जनर्द्धं च मचाकपिः ॥ २४ ॥
 ततो दृष्ट्वा हनूमन्तं सत्रणं रघुसत्तमः ।
 क्रोधमाहारायामास कालवद्द्रुवापरः ॥ २५ ॥
 साधं रथं ध्वजं सूतं यस्त्रौषं धनु रञ्जसा ।
 छत्रं पताकान्तरसा चिच्छेद शितसायकैः(१) ॥ २६ ॥
 ततो मचाशरेणाशु रावणं रघुसत्तमः ।
 विस्थाध वज्रकल्पेन पाकारिरिव पर्वतम् ॥ २७ ॥
 रामवाणहतो वीरश्चाला च समोह च ।
 जस्तान्निपतितद्यापसां समीप्य रघूत्तमः ॥ २८ ॥
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद तत्किरीटं रविप्रभम् ।

तुष्टमकलदत्तं अन्यथा वेपथ्यमैर्हण्ये आपद्येति इति भावः ॥ २१ ॥

अन्यदपि समदर्शित्वमाह येनेति ननु विधादिभिर्वादिभिरित्यागदः ॥ २२ ॥

राघवं बहन्तं हनूमन्मताडयत् ॥ २३ ॥

स्वतेजसा स्त्रीक्ष्णेन शरैरौत्तेजसा तेजो व्यवर्धत यदा रामः स्वतेजसा
 हनूमन्तेजो व्यवर्धत अर्धवदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अञ्जसा घोषं द्रुतपदेवेति यावत् ॥ २६ ॥

पाकारिरिव ॥ २७ ॥

तं समीप्य ताडयावध्यं रावणं समीप्य ॥ २८ ॥

अनुजानामि गच्छत्वमिदानीं वाणपीडितः ॥ २८ ॥
 प्रविश्य लङ्कामाशास्य श्वः पश्यसि बलं मम ।
 रामवाणेन संविद्धो हतदर्पोऽयं रावणः ॥ २९ ॥
 महत्या लज्जया युक्तो लङ्कां प्राविशदातुरः ।
 रामोऽपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा मूर्च्छितं पतितं भुवि ॥ ३० ॥
 मातुपत्वमुपायित्य लीलयामुशुयोच च ।
 ततः प्राह हनूमन्तं वत्स । जीवय लक्ष्मणम् ॥ ३१ ॥
 महौपधीः समानीय पूर्ववत् वानरानपि ।
 तथेति रावयेणोक्तो जगामाशु महाकपिः ॥ ३२ ॥
 हनूमान् वायुवेगेन क्षणात्तीर्त्वा महोदधिम् ।
 एतस्मिन्नन्तरे धारा रावणाय न्यवेदयन् ॥ ३३ ॥
 रामेण प्रेषितो देव । हनूमान् क्षीरसागरम् ।
 गतो नेतुं लक्ष्मणस्य जीवनार्थं महौपधीः ॥ ३४ ॥
 श्रुत्वा तच्चारवचनं राजा चिन्तापरोऽभवत् ।
 जगाम रात्रायेकाकी कालनेमिगृहं क्षणात् ॥ ३५ ॥
 गृहगतं समालोक्य रावणं निश्रयान्वितः ।

तादृशावस्थस्य वीरस्य हनूमानोचितं श्रुत्वा कार्यशेषं च विचार्य क्षिती-
 टमेव विश्वेदं ततो रावणं प्रति उवाचेति शेषं तदेवाहृतुजानामिति ॥ २८
 लङ्कां प्रविश्य आस्य श्वो बलं पश्यसीत्युक्तं इति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥
 लीलयेत्यनेन प्रस्तुतं शोकाभासं चतुः ॥ ३१ ॥
 वानरानपि अपिना लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥
 क्षणान्महोदधिं तीर्त्वा महौपधीरानयामिति प्रतिप्रावेति शेषः जगामे-
 त्यनेनान्वयः प्रस्थातुमुद्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
 नेतुं आनेतुम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

कालनेमिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्भयविह्वलः ।

यध्यादिकं ततः कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३७ ॥

किन्ते करोमि ? राजेन्द्र ! किमागमनकारणम् ? ।

कालनेमिरुवाचेदं रावणो दुःखपीडितः ॥ ३८ ॥

ममापि कालवशतः कष्टमेतदुपस्थितम् ।

मया शत्र्या(१) हतो वीरो लङ्काणः पतितो भुवि ॥ ३९ ॥

तं जीवयितुमानेतुमोपधीर्हनुमान् गतः ।

यथा तस्य भवेद्दिप्तं तथा कुरु महाभते ! ॥ ४० ॥

मायया मुनिवेशेण मोहयस्व महाकपिम् ।

कालात्ययो यथा भूयात् तथा कृतैहि मन्दिरे ॥ ४१ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा कालनेमिरुवाच तम् ।

रावणेश ! वचो मेऽद्य शृणु धारय तत्त्वतः ॥ ४२ ॥

प्रियं ते करवान्येव न प्राणान् धारयाम्यहम् ।

मारीचस्य यथारण्ये पुराभून्मृगरूपिणः ॥ ४३ ॥

तथैव मे न सन्देहो भविष्यति दशानन ! ।

हताः पुत्राश्च मौत्राश्च बान्धवा राज्ञसाश्च ते ॥ ४४ ॥

स्थितः कालनेमिः ॥ ३७ ॥

किमागमनकारणमिति रावण्यं पप्रच्छेति शेषः ॥ ३८ ॥

कष्टमेवाह भवेति ॥ ३९ ॥

गतः युद्धभूमेः प्रस्थित इत्यर्थः ॥ ४० ॥

कालात्ययः शत्रुनक्षत्रयोर्दयरूपः ॥ ४१ ॥

हे ईश रावणेति श्लेषः धारय हृदये इति शेषः ॥ ४२ ॥ ४२ ॥

तथैव मे भविष्यति शत्रुरेव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

घातयित्वाऽमुरकुलं(१) जीवितेनापि किन्तव ? ।

राज्येन वा सीतया वा किन्देहेन जडात्मना ? ॥ ४५ ॥

सीतां प्रयच्छ रामाय राज्यं देहि विभीषणे ।

वनं याहि महाबाहो ! रम्यं मुनिगणान्त्रयम् ॥ ४६ ॥

स्नात्वा प्रातः शुभजले स्नत्वा सन्ध्यादिकाः क्रियाः ।

ततः(२) एकान्तमाश्रित्य सुपासनपरिग्रहः ॥ ४७ ॥

विद्वज्य सर्वतः सद्गमितरान्विषयान् बहिः ।

बहिः प्रवृत्ताद्यगणं शनैः प्रत्यक् प्रवाहय ॥ ४८ ॥

प्रकृतेर्भिन्नमात्मानं विचारय सदानघ ।

चराचरं जगत् कृत्स्नं देहबुद्धीन्द्रियादिकम् ॥ ४९ ॥

आब्रह्मसाम्बपर्यन्तं दृश्यते श्रूयते च यत् ।

सैषा प्रकृतिरित्युक्ता सैव मायेति कीर्तिता ॥ ५० ॥

अमुरकुलमितिच्छेदं किं किं फलं जडात्मना जडस्वरूपेण ॥ ४५ ॥

एवं जीवितादौ वैराग्यमुपदिश्य कर्तव्यमुपदिशति सीतामिति रम्य-
त्वोपपादकं मुनिगणान्त्रयमिति ॥ ४६ ॥

यत्नेन प्रज्ञासनादौ स्थित्वा स्यातां सुखं जप्ते तत्सुखमनम् ॥ ४७ ॥

बहिः कृत्वेति शेषं दूरे कृत्वा इत्यर्थं बहिः प्रवृत्तं बाह्यविषयेषु
प्रवृत्तमक्षयमिन्द्रियगणं प्रत्यक् प्रवाहय आत्मविषयं कुरु सर्वसहायस्त्वमनस
आत्मविषयत्वकरणमेव सर्वेन्द्रियाणां आत्मविषयत्वकरणम् ॥ ४८ ॥

तदेवोपपादयति प्रकृतेरिति प्रकृतिसवरूपमाह चराचरमिति एतदेव
प्रकृतिरित्यर्थं ॥ ४९ ॥

किं विशेषेण दृश्यं सर्वमेव मायेत्याहमाह्वेति ॥ ५० ॥

(१) घातयित्वा मृतकुलं इति पाठान्तरम् ।

(२) तत इति वा पाठः ।

सर्गस्थितिविनाशानां जगद्वृत्तस्य कारणम् ।

लोहितश्वेतरुष्णादिप्रजाः सृजति सर्वदा ॥ ५१ ॥

कामक्रोधादिपुच्छाद्यान् हिंसादृष्ट्यादिकन्यकाः ।

मोहयत्यनिशं देवमात्मानं स्वैर्गुणैर्विभुम् ॥ ५२ ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखान् स्वगुणानात्मनीश्वरे ।

आरोप्य स्वयं कृत्वा तेन कीडति सर्वदा ॥ ५३ ॥

गुह्योऽप्यात्मा यया युक्तो पश्यतीव सदा बहिः(१) ।

विस्मृत्य च स्वमात्मानं मायागुणविमोहितः ॥ ५४ ॥

यदा सद्गुरुणा युक्तो बोध्यते बोधरूपिणा ।

निवृत्तदृष्टिरात्मानं पश्यत्येव सदा स्फुटम् ॥ ५५ ॥

जीवन्मुक्तः सदा देही मुच्यते प्राकृतैर्गुणैः ।

सैव जगद्वृत्तस्य सर्गादिकारणं लोहितेत्यादि स्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्
राजसवार्त्तिकतामसा प्रजा सृजति ॥ ५१ ॥

तथा कामक्रोधादीन् पुच्छान् हिंसाद्याश्च कन्यका सृजति स्वदृष्टस्य
जगतो वृत्तार्थमित्यर्थं एवं सृष्ट्वा आत्मानमात्मपदवाच्यं विभु देवं स्वैर्गुणैः
प्रदार्प्यमोहयति तेज्जहं ममेति बुद्धिमन्त्र करोति ॥ ५२ ॥

सनिष्ठान् जगत्कर्तृत्वादीन् गुणान् सविधानेन तत्पारोक्ष्यं स्वयं
कृत्वा अहं कर्त्तृत्यादिवृद्धिमत्त्वकरणमेव तस्य वशीकरणम् ॥ ५३ ॥

गुह्योऽप्ययं दशमादिविकारहीनोऽपि पश्यतीव बहिर्विषयान् स्वमात्मानं
स्वस्वरूपं विस्मरत्ये हेतुर्मायागुणविमोहितत्वम् ॥ ५४ ॥

तर्हि किं सर्वथा विस्मृतस्वरूपस्य बन्ध एव नेत्याह यदेति बोध-
रूपिणा ज्ञानस्वरूप एवाहमिति ज्ञानता जीवन्मुक्तेनेत्यर्थं निवृत्तदृष्टिः
बहिर्विषयेभ्य इति शेष आत्मानं गुह्ययुक्तबुद्धस्वभावभावात्मस्वरूपम् ॥ ५५ ॥

तादृशं सद्गुरुरूपदेशाद्विदिध्यासनसम्पत्त्या जीवन्मुक्तिदयां प्राप्तं प्राक-

त्वमप्येवं सदात्मानं विचार्य नियतेन्द्रियः ॥ ५६ ॥

प्रकृतेरन्यमात्मानं ज्ञात्वा मुक्तो भविष्यसि ।

ध्यातुं यद्यसमर्थोऽसि सगुणं देवमाश्रय ॥ ५७ ॥

हृत्पद्मकर्णिके स्वर्णपीठे मणिगणान्विते ।

मृदुचक्षुषातरे तत्र जानक्या सह संस्थितम् ॥ ५८ ॥

बीरासनं विशालाक्षं विद्यत्पुष्पनिभास्ररम् (१) ।

किरीटहारकेयूरकौस्तुभादिभिरन्वितम् ॥ ५९ ॥

नूपुरैः कटकैर्भातं तथैव वनमालया ।

लक्ष्मणेन धनुर्द्वन्द्वकरेण परिसेवितम् ॥ ६० ॥

एवं ध्यात्वा सदात्मानं रामं सर्वहृदिस्थितम् ।

भक्त्या परमया मुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ६१ ॥

नृणां वै चरितं तस्य भक्तैर्नित्यमनन्यधीः ।

एवं चैकृतपूर्वाणि पापानि च महान्त्यपि ।

तैर्गुणैः सुखदुःखादिभिर्मुच्यते अतो मनुष्यदेवान् श्रुतमात्मानमेव विचार्य

मनुज्जात्मस्वरूपं विचारेण दृढीकृत्य ॥ ५६ ॥

ध्यातुमिति मनुजप्रकारेण ध्यातुमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

सगुणं ध्येयं रूपमाह हृत्पद्मेति तत्कर्णिकाम्ये स्वर्णपीठे स्थितमित्य-
न्यथ शङ्खं चिग्धम ॥ ५८ ॥

बीरासनं बीरासनस्य विद्यत्पुष्पनिभास्ररं पीताम्बरमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

भातं योभायमानम् धनुर्द्वन्द्वकरेण एकं द्वयैकं राममेति द्वयम् ॥ ६० ॥

सर्वहृदि स्थितमित्यनेन एवमातुं सर्वप्रेरकत्वेन ध्येयं एव हि सर्वस्य
सतन्वत्ताभावनियमे देवादिहानिर्भवतोऽर्थः ॥ ६१ ॥

क्षणादेव विनश्यन्ति यथाऽग्नेस्तूलराशयः(१) ॥ ६२ ॥
 भजस्व रामं परिपूर्णमेकं विहाय वैरं निजभक्तियुक्तः ।
 हृदा सदा भावितभावरूपमनामरूपं पुरुषं पुराणम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उनामहेश्वरसम्वाटे युद्धकाण्डे
 षष्ठः सर्गः ।

भक्तैः कथ्यमानमिति शेषः कृतपूर्वाणि पूर्वं कृतानि यथाग्नेः क्षणात्
 तूलराशयो नश्यन्ति तद्वत् ॥ ६२ ॥

वैरं वैरभावम् निजभक्तियुक्तः अन्यभक्तियुक्तः हृदा हृदयेन सदा
 भावितं भावस्य मत्तारूपस्य ब्रह्मणो रूपं शुद्धबुद्धसत्त्वभावं येन तम् वस्तुतः
 स एव ब्रह्मेत्यादिना ॥ ६३ ॥

इति श्रीमत्सुकुमारविपद्बुद्धरणसमर्पणस्यादिवि० श्रीरामवर्मणः
 कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे
 षष्ठः सर्गः ।

(१) क्षृणुराशयः इति वा पाठः ।

कालनेमिवचः श्रुत्वा रावणोऽद्यतसन्निभम् ।
 ज्वाल क्रोधताम्बाक्षः सर्पिरङ्घ्रिरिवाग्निमतु ॥ १ ॥
 निहन्मि त्वां दुरात्मानं मच्छासनपराङ्मुखम् ।
 परैः किञ्चित् गृहीत्वा त्वं भाषसे रामकिङ्करः ॥ २ ॥
 कालनेमिस्वाचेदं रावणं देव ! किं कुधा ? ।
 न रोचते मे वचनं यदि ? गत्वा करोमि तत् ॥ ३ ॥
 इत्युक्त्वा मय्यौ शीघ्रं कालनेमिर्महासुरः ।
 नोदितो रावणेनैव हनूमद्विघ्नकारणात् ॥ ४ ॥
 स गत्वा हिमवत्पार्श्वे तपोवनमकल्पयत् ।
 तत्र शिष्यैः परिहृतो मुनिवेशधरः प्लवः ॥ ५ ॥
 गच्छतो मार्गमासाद्य वायुसूनोर्महात्मनः ।
 ततो गत्वा ददर्शाय हनूमानायमं सुभम् ॥ ६ ॥
 चिन्तयामास मनसा श्रीमान् पवननन्दनः ।
 पुरा न दृष्टमेतन्मे मुनिमण्डलमुत्तमम् (१) ॥ ७ ॥

अग्निमतु अतिसप्तं सर्पिर्वृतं जलसंयोगाद्याया महात्वादावद्भवति तथा
 ज्वालाद्यर्थः ॥ १ ॥

परैर्दसं किञ्चिद्गृहीत्वा भवलोभात् रामकिङ्करतां प्राप्य इव भाषसे ॥ २ ॥
 यदि मे वचो न रोचते तदा गत्वा तत् स्वदासप्राप्तेर करोमि ॥ ३ ॥
 रावणेनैव स्वयमेव नोदित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

रामः शनदुदितः अतएव मुनिवेशधरो न तत्र मुनिः ॥ ५ ॥

गच्छतो वायुसूनोर्मार्गमासाद्य तदीयमार्गपार्श्वे तपोवनमकल्पयदित्यर्थः
 ॥ ६ ॥ ७ ॥

मार्गो विभ्रंशितो वा मे भ्रमो वा चित्तसम्भवः ।

यद्वाविश्याश्रमपदं दृष्ट्वा मुनिमशेषतः ॥ ८ ॥

पीत्वा जलं ततो यामि द्रोणाचलमनुत्तमम् ।

इत्युक्त्वा प्रविशेयाय सर्वतो योजनायम् ॥ ९ ॥

आश्रमं कदलीशालखर्जूरपगसादिभिः ।

समावृतं पक्षफलैर्मन्त्रशास्त्रैश्च पादपैः ॥ १० ॥

वैरभावविनिर्मुक्तं शुद्धं निर्मललक्षणम् ।

तस्मिन्महाश्रमे रम्ये कालनेमिः स राक्षसः ॥ ११ ॥

इन्द्रयोगं समास्थाय चकार शिवपूजनम् ।

हनुमानभिवाद्याह गौरवेण महाशुरम् ॥ १२ ॥

भगवन् ! रामदूतोऽहं हनुमान्नाम नामतः ।

रामकार्येण महता क्षीराब्धिं गन्तुमुद्यतः ॥ १३ ॥

तथा मां बाधते ब्रह्मन् ! उदकं कुत विद्यते ।

यथेच्छं पातुमिच्छामि कथ्यतां मे सुनीखर ! ॥ १४ ॥

तच्छ्रुत्वा मारुतेर्वाक्यं कालनेमिसमब्रवीत् ।

कमण्डलुगतं तोयं मम त्वं पातुमर्हसि ॥ १५ ॥

मार्गो मे विभ्रंशितः तत्र मार्गाभरे व्यागवमिति यावत् उत आना-
श्रमे आश्रमत्वभ्रज्ज यद्यथा विमनेन विचारेणेत्याह यदेति मुनिमिति जाता
मेकवचन व्येषतो मुनीन् दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ८ । ९ ॥

उक्तशुण्यं पादपेक्ष्य समावृतमाश्रमं प्रविशेत्तन्वयः ॥ १० ॥

वैरभावविनिर्मुक्तं यत्वाश्रमे अहिनकुलादयोऽपि परस्परवैरभावं त्यक्त्वा
तिष्ठन्ति तमित्याश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥

इन्द्रयोगः कपटम् ॥ १२ । १३ । १४ ॥

मम कमण्डलुगतमित्यन्वयः ॥ १५ ॥

भुञ्क्ष्व चेमानि पक्वानि फलानि तदनन्तरम् ।
 निवसस्व सुखेनात्र निद्रामेहि त्वरास्तु मा ॥ १६ ॥
 भूतं भव्यं भविष्यञ्च जानामि तपसा स्वयम् ।
 उत्थितो लक्ष्मणः सर्वे वानरा रामवीक्षिताः ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वा हनुमानाह कमण्डलुजलेन मे ।
 न शाम्यत्यधिका तृष्णा ततो दर्शय मे जलम् ॥ १८ ॥
 तथेत्याज्ञापयामास बटुं मायाविकल्पितम् ।
 बटो । दर्शय विस्तीर्णं वायुसूनोर्जलाशयम् ॥ १९ ॥
 निमील्य चाक्षिणीं तोयं पीत्वागच्छ समान्तिकम् ।
 उपदेक्ष्यामि ते मन्त्रं येन द्रक्ष्यसि चौपधीः ॥ २० ॥
 तथेति दर्शितं शीघ्रम्बटुना सलिलाशयम् ।
 प्रविश्य हनुमान् तोयमपिबन्नीलितेक्ष्णः ॥ २१ ॥
 ततश्चागत्य भकरी महामाया(१) महाकपिम् ।
 अग्रसूतं महायेगात् मारुतिं घोररूपिणी ॥ २२ ॥
 ततो ददर्श हनुमान् ग्रसन्तीं भकरीं रूपा ।
 दारयामास हस्ताभ्यां वदनं सा ममार ह ॥ २३ ॥

तदनन्तरं जलपानानन्तरं गमने त्वरा सास्तु ॥ १६ । १७ ॥

जलं जलाशयम् ॥ १८ ॥

मायाविकल्पितं समायया कल्पितं बटु शिष्यम् ॥ १९ ॥

अथ हनुमन्त्रं प्रत्याह निमील्य चेति ॥ २० ॥

तथेति उक्तेति शेष अविबर्दिति श्लोद ॥ २१ ॥

महामाया बहुमायावती भकरी भकराकारा ॥ २२ । २३ ॥

ततोऽन्तरीक्षे दृष्टे दिव्यरूपधराङ्गना ।

धान्यमालीति विख्याता हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥

त्वत्प्रसादादहं शपादिमुक्तास्मि कपीश्वर ! ।

शप्ताहं मुनिना पूर्वमश्वरा कारणान्तरे ॥ २५ ॥

आश्रमे यस्तु ते दृष्टः कालनेमिर्महासुरः ।

रावणप्रहितो मार्गे विघ्नं कर्तुं तवानघ ! ॥ २६ ॥

मुनिवेशधरो नासौ मुनिर्विप्रविहिंसकः ।

जहि द्रुष्टं गच्छ शीघ्रं द्रोणाचलमनुत्तमम् ॥ २७ ॥

गच्छास्यहं ब्रह्मलोकं त्वत्स्पर्शाद्भूतकल्मषा ।

दृत्युक्ता सा ययौ स्वर्गं हनूमानप्यथाश्रमम् ॥ २८ ॥

आगतं तं समालोक्य कालनेमिरभाषत ।

किं विलम्बेन महता तव ? वानरसन्तम ! ॥ २९ ॥

गृहाण भक्तो मन्त्रांस्व देहि मे गुरुदक्षिणाम् ।

दृत्युक्तो हनुमान्मुष्टिं दृढं बद्धाह राक्षसम् ॥ ३० ॥

गृहाण दक्षिणामेतामित्युक्ता निजधान तम् ।

विस्मज्य मुनिवेशं सः कालनेमिर्महासुरः ॥ ३१ ॥

सुसुधे वायुपुत्रेण नानामायाविधानतः ।

महामायिकद्रुतोऽसौ हनूमान्मायिना रिपुः ॥ ३२ ॥

जघान मुष्टिना शीर्ष्णं भग्नमूर्धा ममार सः ।

ततः क्षीरनिधिं गत्वा दृष्ट्वा द्रोणं महागिरिम् ॥ ३३ ॥

इति विख्याता अश्वरा इति शेषः ॥ २४ । २५ । २६ ॥

ययौ न मुनिं किन्तु मुनिवेशधरः ॥ २७ । २८ ॥

महता विलम्बेन किं कृतं अतिविलम्ब किं कृत इत्यर्थः ॥ २९ । ३० । ३१

महामायिको रामः मायिना दैत्यानाम् ॥ ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥

अट्टहा चौपधीस्त गिरिसुत्पाद्य सत्वरः ।
 गृहीत्वा वायुवेगेन गत्वा रामस्य सन्निधिम् ॥ ३४ ॥
 उवाच हनुमान् राममानीतोऽयं महागिरिः ।
 यद्युक्तं कुरु देवेश ! विलम्बो नात्र युज्यते ॥ ३५ ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रामः सन्तुष्टमानसः ।
 गृहीत्वा चौपधीः शीघ्रं सुप्रेणेन मञ्जामतिः ॥ ३६ ॥
 चिकित्सां कारयामास लक्ष्मणाय मञ्जामने ।
 ततः सुप्तोत्थित इव बुद्ध्या प्रोषाच लक्ष्मणः ॥ ३७ ॥
 तिष्ठ तिष्ठ क्व गन्तासि हन्मीदानीं दशानन ! ।
 इति ब्रुयन् तमालोप्य भूर्ध्ववप्राय राघवः ॥ ३८ ॥
 मारुतिं प्राह वत्साद्य तत्प्रसादान्महाकपे ! ।
 निरामयं प्रपश्यामि लक्ष्मण आतरं मम ॥ ३९ ॥
 इत्युक्त्वा वानरैः सहं सुग्रीवेण समन्वितः ।
 विभीषणमतेनैव युद्धाय समवस्थितः ॥ ४० ॥
 पापाणैः पादपैश्चैव पर्वताग्रैश्च वानराः ।
 युद्धायाभिमुखा भूत्वा ययुः सर्वे युयुत्सवः ॥ ४१ ॥
 रायणो विश्वथे रामवाणैर्विहो मञ्जामरः ।

अट्टहा तासां त्रेजोऽभिहृद्यं स्वयं अट्टहा सुप्रेणस्य वैद्यात्पासेन
 चिकित्सां कारयामास एतेन वैद्यक्याभ्याभिनिविष्टेन प्रसिद्धस्यैव चिकि-
 त्साधिपार इति सूचितम् ॥ ३६ ॥

बुद्ध्या सोऽहं लब्ध्वा ॥ ३७ । ३८ ॥

मम आतरमहं निरामयं ममसोऽहं पश्यामीत्ययः ॥ ३९ ॥

विभीषणमतेनैव तस्य लब्ध्वाभिदृष्टवान् ॥ ४० ॥

युद्धायाभिमुखाः युद्धं कर्तुं दिगुन्नामभिमुखा रत्ययः ॥ ४१ ॥

मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्त्रगः ॥ ४२ ॥

अभिभूतोऽगमद्राजा राघवेण महात्मना ।

सिंहासने समाविष्टोऽराक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

मानुषेनैव मे ह्यत्युमाह पूर्वं पितामहः ।

मानुषो हि न मां हन्तुं शक्तोऽस्ति भुवि कश्चन ॥ ४४ ॥

ततो नारायणः साक्षान्मानुषोऽभून्न संशयः ।

रामो दाशरथिर्भूत्वा मां हन्तुं समुपस्थितः ॥ ४५ ॥

अनरण्येन यत्पूर्वं शक्तोऽहं राक्षसेश्वरा ! ।

उत्पत्यते च महंशे परमात्मा सुनातनः ॥ ४६ ॥

तेन त्वं पुन्रपौत्रैश्च बान्धवैश्च समन्वितः ।

हनिष्यसे न सन्देह इत्युक्त्वा मां दिवं गतः ॥ ४७ ॥

स एव रामः सञ्जातो मदर्थे मां हनिष्यति ।

कुम्भकर्णस्तु शूद्रात्मा सदा निद्रावशं गतः ॥ ४८ ॥

तं विबोध्य महासत्त्वमानयन्तु ममान्तिकम् ।

मातङ्गो गजः ॥ ४२ ॥

राघवेणाभिभूतोऽगमद्राजा गृहमिति शेषः । समाविष्टेति अविष्टे-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

मृत्युमेतद्देहप्राणवियोगम् ॥ ४४ ॥

समुपस्थितः सङ्ग्रामगत इत्यर्थः ॥ ४५ । ४६ ॥

हनिष्यसे इत्यन्तः शपथः न सन्देह इति तत्त्वैव स्वितीकरणं स आन-
रण्यो भावित्युक्त्वा दिवं गत इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

मदर्थे महार्थे इत्यर्थः स मां हनिष्यति हनिष्यत्येवेति हानिप्रदायि-
माय' इदं नामं राजगमोजमत्स्याद्योक्तमाय कलावेति बोधोऽं शूद्रात्मा अत्यन्त-
तमप्रवृत्तिः निद्राप्रियस्यात् ॥ ४८ ॥

इत्युक्तास्ते महाकायासूर्ण गत्वा तु यत्नतः ॥ ४८ ॥
 विबोध्य कुम्भश्रवणं निन्यूरावणसन्निधिम् ।
 नमस्कृत्य स राजानमासनोपरि संस्थितः ॥ ५० ॥
 तमाह रावणो राजा भ्रातरं दीनया गिरा ।
 कुम्भकर्ण । निबोध त्वं महत्कष्टमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥
 रामेण निहताः शूराः पुत्राः पौत्राश्च धाम्निवाः ।
 किं कर्तव्यमिदानीं मे ? इत्युक्ता उपस्थिते(१) ॥ ५२ ॥
 एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली ।
 समुद्रं सयलसीत्वा मूलं नः परिरुन्तति ॥ ५३ ॥
 ये राक्षसा मुख्यतमास्ते हता वानरैर्युधि ।
 वानराणां क्षयं बुद्धे न पश्यामि कदाचन ॥ ५४ ॥
 नाशयस्व महाबाहो । यदर्थं परिमोक्षितम् ।
 भ्रातुरर्थे महासन्ध(२) । क्रुद्धं कर्म मुदुष्करम् ॥ ५५ ॥
 श्रुत्वा तद्वाक्येन्द्रस्य वचनं परिदेयितम् ।

महासन्ध महासन्धम् ॥ ४८ ॥

निन्यू प्रापयामास ॥ ५० । ५१ ॥

मृदुवाक्ये उपस्थिते इदानीं मे किं कर्तव्यं तद्वदति ५२ ॥

महान् समैश्वर्यं मूलं विनाश ॥ ५३ ॥

५ वानरा नाशनीया इति चेन्नबाह्वानराणां बुद्धे एव नाशं न पश्यामि
 धनस्तत्तान् इन्मन्त्रोपधानयनेन जीवनाद् ॥ ५४ ॥

अतस्तद्वाक्यं वचनं मुदुष्करं नाशयस्व ॥ ५५ ॥

राक्षसेन्द्रस्य वचनेन राजाण्येवमेव यद्वा भोकराक्षसानां चेन्न परि-

(१) मृदुवाक्यं धाम्निव इति वा पाठः ।

(२) महाबाहो इति पाण्डित्यम् ।

कुम्भकर्णो जहासोच्चैर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥

पुरा मन्त्रविचारे ते गदितं यन्मया नृप ! ।

तदद्य त्वामुपगतं फलं पापस्य कर्मणः ॥ ५७ ॥

पूर्वमेव मया प्रोक्तो रामो नारायणः परः(१) ।

सीता च योगमायेति बोधितोऽपि न बुध्यसे ॥ ५८ ॥

एकदाहं वने सानौ विशालायां स्थितौ निर्ध्रि ।

दृष्टो मया मुनिः साक्षात्कारदो दिव्यदर्शनः ॥ ५९ ॥

तमब्रुवं महाभाग ! कुतो गन्तासि मे वद ।

इत्युक्तो नारदः प्राच देवानां मन्त्रणे स्थितः ॥ ६० ॥

तत्रोत्पन्नमुदन्तं ते वक्ष्यामि, शृणु तत्त्वतः ।

युवाभ्यां प्रीडिता देवाः सर्वे विष्णुमुपागताः ॥ ६१ ॥

जुषुसो देवदेवेयं स्तुत्वा भक्त्या समाहिताः ।

जहि रावणमघोभ्यं देव ! त्रैलोक्यकण्ठकम् ॥ ६२ ॥

देवितम् परिदेवकर्म वचनम् ॥ ५६ ॥

यत्प्राप्तस्य कर्मणः फलं भावित्वेन ते मया गदितं तदद्योपगतं प्राप्तम् ॥ ५७ ॥

रामो नारायण इति पूर्वमेव प्रोक्तः कथितः तमेति शेषः । एवमनेक-
प्रकारैः रामस्य नारायणत्वं न बुध्यसे तस्मैतत् फलमागतमिति शेषः ॥ ५८ ॥

ननु त्वयेदं कथं ज्ञातं तदाह एकदेति सानौ पर्वतशिखरे विशालायां
शिक्षायामिति शेषः विशालायां भगवोमित्यस्ये ॥ ५९ ॥

कुतो गन्तासि कुत आगतोऽसीत्यर्थे अप्यं देवानां मन्त्रणे देवानां विद्या-
रक्षानि इत्यर्थः तत्र स्थितोऽहं तत आगत इति प्राहेत्यन्वयः ॥ ६० ॥

युवाभ्यां रावणकुम्भकर्णोभ्याम् ॥ ६१ ॥

अघोभ्यं केनाप्यप्रापणोयलोभं जहीत्यत्र हेतुगर्भे विधेयत्वं त्रैलोक्य-
कण्ठकमिति ॥ ६२ ॥

मानुषेण सृतिस्तस्य कल्पिता ब्रह्मणा पुरा ।

अतस्त्वं मानुषो भूत्वा जहि रावणकण्टकम् ॥ ६३ ॥

तथेत्याह महाविष्णुः सत्यसङ्कल्प ईश्वरः ।

जातो रघुकुले देवो राम इत्यभिविद्युतः ॥ ६४ ॥

स इतिष्यति वः सर्वानित्युक्ता प्रययौ मुनिः ।

अतो जानीहि रामं त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ६५ ॥

त्यज वैरं भजस्वाद्य मायामानुषरूपिणम् ।

भजतो भक्तिभावेन प्रसीदति रघूत्तमः ॥ ६६ ॥

भक्तिर्जनित्वी ज्ञानस्य भक्तिर्भोक्षप्रदायिनी ।

भक्तिहीनेन यत्किञ्चित् कृतं सर्वमसत्यमम् ॥ ६७ ॥

अयताराः सुबहवो विष्णोर्लीलानुकारिणः ।

तेषा सहस्रसदृशो रामो ज्ञानमयः शिवः (१) ॥ ६८ ॥

रामं भजन्ति निपुणा मनसा वचसानिधम् ।

अनायासेन संसारं तीर्त्वा यान्ति हरेः पदम् ॥ ६९ ॥

रावणकण्टकं रावणरूपं कण्टकम् ॥ ६३ ॥

विष्णोरीश्वरत्वसूचकं सत्यसङ्कल्पम् ॥ ६४ । ६५ ॥

मायया मातृधररोर न त्वमो वस्तुतो मानुष कश्चिज्जीव इत्यर्थे

भजत इति द्वितीयावष्टवचनम् ॥ ६६ ॥

• भक्तान् प्रसीदति इत्यस्योपपत्तये भवेत्कर्त्तव्याह भक्तिरिति ज्ञानजन-
कत्यादेर तस्याभेदस्य हि ब्रह्मणा कर्म भक्तिहीनं तत आसक्त्यं अततस्यं
प्रसाजनकमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

सर्वावतारेष्वयं उप्योपवतार इत्याहवतारा इति सीतानुकारिण-
सत्त्वातिशेष्टातुकरष्योत्प्रेष्यर्थः ॥ ६८ ॥

ये निपुणा राम भजन्ति ते संसारं तीर्त्वा हरे पदं यान्ति ॥ ६९ ॥

ये राममेव सततं भुवि शुद्धसत्त्वा
 ध्यायन्ति तस्य चरितानि पठन्ति सन्तः ।
 मुक्तास्त एव भवभोगमहाहिपायैः
 सीतापतेः पद्मनन्तसुखं प्रयान्ति ॥ ७० ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उन्नामहेन्दुरसम्भाट युद्धकाण्डे
 सप्तम सर्ग ।

शुद्धसत्त्वा शुद्धान्त करणा भव सचारी भोग शरीर यस्य तादृशो
 यो महामहि काष्ठलादीयै पायैर्वन्धनैर्मुक्ता सीतापतेरनन्तसुख पद शुद्ध
 मूला प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

इति श्रीमत्कलराजविप्रदुर्जरणसमर्थत्वादिवि० श्रीरामवर्मण
 कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे
 सप्तम सर्ग ।

कुम्भकर्णवच, श्रुत्वा भृकुटीषिकटानन ।
 दशग्रीवो जगादेदमासनादुत्पतन्निव ॥ १ ॥
 त्वमानीतो न मे ज्ञानबोधनाय सुबुद्धिमान् ।
 मया कृत समीक्षित्य सुहृत्स्व यदि रोचते ? ॥ २ ॥
 नो चेद्गच्छ सुपुत्र्यर्धं निद्रा त्वा बाधतेऽधुना ।
 रावणस्य वच, श्रुत्वा कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३ ॥
 रुष्टोऽयमिति विज्ञाय वर्णं सुहाय निर्ययौ ।
 स लङ्घयित्वा प्राकारं सचापर्वतसन्निभ, ॥ ४ ॥
 निर्ययौ नगरान्तूर्णं भौषयन् हरिसैनिकान् ।
 स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् ॥ ५ ॥
 वामरान् कालयामास बाहुभ्या भक्षयन् रुपा ।
 कुम्भकर्णं तदा दृष्ट्वा सपत्नमिव पर्वतम् ॥ ६ ॥
 डुडुवुर्वानराः सर्वे कालान्तकमिवाखिलाः ।
 भ्रमन्तं हरिवाङ्मिया सुदुगरेण महाबलम् ॥ ७ ॥
 कालयन्तं हरीन् वेगात् भक्षयन्तं समन्ततः ।

उत्पतन्निव क्रोधादिति शेष ॥ १ ॥

समीक्षित्य अङ्गीकृत्य मत्तारब्धवहारो भूत्वा ॥ २ । २ । ४१ ।

अभिनादयन् सनादप्रतिध्वनियुतं कुर्वन् ॥ ५ ॥

कालयामास पीडयामास ॥ ६ ॥

कालान्तकमिष कालमिवान्तकमिव च त दृष्ट्वा डुडुवुरित्यर्थं उद्वरेण
 युतमिति शेष ॥ ७ ॥

चूर्णयन्तं सुदृगरेण पाणिपादैरनेकधा ॥ ८ ॥

कुम्भकर्णं तदा दृष्ट्वा गर्दापाणिर्विभीषणः ।

ननाम चरणौ तस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥

विभीषणोऽहं भ्रातर्मे दयां कुरु मंहामते ! ।

रावणस्तु मया भ्रातर्वज्रधा परिवोधितः ॥ १० ॥

सीतां देहीति रामाय रामः साक्षाज्जनार्दनः ।

न शृणोति च मां हन्तुं खलुमुद्यम्य चोक्तवान् ॥ ११ ॥

धिक् त्वां गच्छेति मां हत्वा पदा पापिभिरावृतः ।

चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सार्द्धं रामं शरणमागतः ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा कुम्भकर्णोऽपि ज्ञात्वा भ्रातरमागतम् ।

समालिङ्ग्य च(१) वत्स ! त्वं जीव रामपदाश्रयः ॥ १३ ॥

कुलसंरक्षणार्थाय राज्ञसानां हिताय च ।

महाभागवतोऽसि त्वं पुरा मे नारदाच्छ्रुतम् ॥ १४ ॥

पाणिपादैश्च स्त्रोत्रैश्चूर्णयन्तं एकवच्चाभाव आर्थः एवमनेकप्रकारेण चूर्णयन्तम् ॥ ८ ॥

बुद्धिमान् सर्वास्त्रयवस्थासु क्लेशो भगव्य इति सदाचारभिन्नः ॥ ९ ॥

परिवोधनप्रकारमाह सीतामित्यादि इति बोधितस्तत्र शृणोति श्रुतवान् विपरीतं खलुमुद्यम्य हन्तुमुद्यत इति शेषः ततः कथञ्चिद्विदितो मां पदा हत्वा उक्तवान् ॥ ११ ॥

किमुक्तवान्पदाह धिक् त्वां गच्छेति ततोऽहं चतुर्भिर्मन्त्रिभिरिति ॥ १२ ॥

समालिङ्ग्य आह्वेति शेषः तदेवाह वत्स स्वमिति ॥ १३ ॥

ननु मे जीवनं कथं सम्भाव्यते तत्राह महाभागवतोऽमेति भगवद्भक्तस्य ते नाशः कथमपि न सम्भाव्य इति भावः ॥ १४ ॥

गच्छ तात ! ममेदानीं दृश्यते न च किञ्चन ।

मदीयो वा परो वापि मदमत्तविलोचनः ॥ १५ ॥

इत्युक्तोऽयमुखो भ्रातुश्चरणवभिवन्द्य सः ।

रामपार्श्वमुपागत्य चिन्तापर उपस्थितः ॥ १६ ॥

कुम्भकर्णोऽपि हस्ताभ्यां पादाभ्यां पेपयन् हरीन् ।

चचार यानरीं सेनां कालयन् गन्धर्वास्त्रियत् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा तं राघवः कुहो यावय्यं शस्त्रमादरात् ।

चिक्षेप कुम्भकर्णाय तेन चिक्षेद रक्षसः ॥ १८ ॥

समुद्गरं दृष्ट्वा हस्तं तेन घोरं ननाद सः ।

सहस्रः पतितो भूमावनेकानर्दयन् कपीन् ॥ १९ ॥

पर्यन्तमाश्रिताः सर्वे यानरा भयपेपिताः ।

रामराक्षसयोर्युद्धं पश्यन्तः पर्यवस्थिताः ॥ २० ॥

कुम्भकर्णोऽन्विच्छन् हस्तः शालमुद्यम्य वेगतः ।

समरे राघवं हन्तुं दुद्राव तमयोऽच्छिनत् ॥ २१ ॥

शालेन सहितं यामहसामैन्द्रेण राघवः ।

छिन्नबाहुमयायातं नर्दन्तं धीह्य राघवः ॥ २२ ॥

यतोऽहं मदेन मत्तनेत्रस्ततो जम स्त्रीयपरविभागेन द्विमपि न दृश्य-
तेऽतस्तं गच्छ कदाचित्पयसि प्रहारसम्भवात् ॥ १५ ॥

चिन्तापरः कुम्भकर्णः कथं नाशयेयतीति चिन्तापरः ॥ १६ ॥

यस्य गम्यं सभायायाभ्ये गजः पनायन्ने च गम्यगजः स यथा
सुहृदप्यनु कामयन् चरति तददयं चचार ॥ १७ ॥

यावय्यं शस्त्रं यावय्याह्वाभिपन्नितं गन्तम् ॥ १८ । १९ ॥

पर्यन्तमाश्रिता युद्धभूमये स्थिता हस्तपातभयासम्प्राप्तमाश्रिता इत्यर्थः

हावर्धचन्द्रौ निशितावादावास्य पदद्वयम् ।

चिच्छेद पतितौ पादौ लङ्काहारि महाखनौ ॥ २३ ॥

निरुक्तपाणिपादोऽपि कुम्भकर्णोऽतिभीषणः ।

वडवामुखयद्वक्त्रं व्यादाय रघुनन्दनम् ॥ २४ ॥

अभिदुद्राव निनदन् राज्ञश्चन्द्रमसं यथा । .

अयूरयत् सिताग्रैश्च सायकैस्तद्रूपूतमः ॥ २५ ॥

शरपूरितवक्त्रोऽसौ चुक्रोशातिभयङ्करः ।

अथ सूर्यप्रतीकाशमैन्द्रं शरमनुत्तमम् ॥ २६ ॥

वज्राग्रनिसमं रामचिह्नेपासुरद्वयवे ।

स तत्पर्वतसंज्ञाशं स्फुरत्कुण्डलदंष्ट्रकम् ॥ २७ ॥

चकर्त्त रक्षोधिपतेः शिरो हत्वमिवाशनिः ।

तच्छिरः पतितं लङ्काहारि कायो महोदधौ ॥ २८ ॥

शिरोऽस्य रोधयद्वारं कायो नक्राद्यचूर्णयत् ।

ततो देवाः स ऋषयो गन्धर्वाः पन्नगाः खगाः ॥ २९ ॥

सिद्धा यक्षा रुक्षकाश्च अश्वरोभिश्च राशवम् ।

ईडिरे कुसुमासारैर्वर्षन्तश्चाभिनन्दिताः ॥ ३० ॥

आजगाम तदा रामं द्रष्टुं देवमुनीश्वरः ।

वडवामुखं नाम समुद्रे शतयोजनविस्तीर्णं वाडवाम्निशयस्थानं ॥ २५ ॥ २६

अ मर' तत् शिरः ॥ २७ ॥

शिरो लङ्काहारि पतितम् कायो महोदधौ पतित इति शेष' ॥ २८ ॥

अस शिरो द्वारं रोधयन् व्यस्यदित्यर्थ' व्यस्यमाव व्याधेः निवृत्तमे-

गणा णिच् नक्रादि समुद्रे कायपातात् खगा पक्षिण' ॥ २९ ॥

अश्वरोभि सहेति शेष' ईडिरे वधुवु. कुसुमासारै रामं वर्षन्त आभि-

नन्दयन्तो बभूवुरिति शेष. ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नारदो गगनात्तूर्णं स्वभासा भासयन् दिशः ॥ ३१ ॥

राममिन्दीवरस्याममुदाराद्गधनुर्धरम् ।

दैपत्ताम्बविशालाक्षमैन्द्रास्त्राश्रितबाहुकम् ॥ ३२ ॥

द्वयार्द्रदृष्ट्या पश्यन्तं वानरान् शरपीडितान् ।

दृष्ट्वा गदगदया वाचा भक्त्या स्तोतुं प्रचक्रमे ॥ ३३ ॥

नारद उवाच ।

देवदेव । जगन्नाथ । परमात्मन् । सुनातन । ।

नारायणाशिलाधार । विश्वसाक्षिन्प्रमोऽस्तु ते ॥ ३४ ॥

विशुद्धज्ञानरूपोऽपि त्वं लोकानतिवश्वयन् ।

मायया मनुजाकारः सुखदुःखादिमानिव ॥ ३५ ॥

त्वं मायया गूह्यमानः सर्वेषां हृदि संस्थितः ।

स्यं ज्योतिःस्वभावस्त्वं व्यक्त एवामलात्मनाम् ॥ ३६ ॥

उन्मीलयन् वृजस्येतन्नेत्रे राम । जगन्त्रयम् ॥

उपसंक्रियते सूर्य त्वया चक्षुर्निमीलनात् ॥ ३७ ॥

ऐन्द्राक्षेण युक्तो बाहुयस तम ॥ ३८ । ३९ ॥

देवानां हिरण्यगर्भादीनामपि देवपूज्य परमात्मन् सर्वे जीवा अप्या-
यस्य तादृशं व्यतएव सनातनं सदाभव निष्कैवल्यं नार जीरयमूर्धसस्यायनं
अखिलाधार जगदुत्पत्तिस्थितिमाधकारणं विश्वसाक्षिन् व्यन्तयोभितयति
भावः ॥ ३४ ॥

अतिवश्वयन् स्वसहस्रगोपनेन अवारणयित्वा पुर्वेन एतदपि माया-
लतमेव तत्पतङ्गत्वारोपितं बोध्यम् ॥ ३५ ॥

सर्वेषां हृदिस्थितोऽपि स्वप्रकाशोऽपि स मायया गूह्यमानो भवति तर्हि-
दृश्यते किं मायमिव तं व्याहृष्यमात्मना व्यक्त एवति तदनुभव एव तस्य
मादृश्यते प्रमाण इति भावः ॥ ३६ ॥

एन्द्रोऽसदिति तत्र निमेषोऽस्मात् सृष्टिप्रसयारिति भावः ॥ ३७ ॥

यस्मिन् सर्वमिदं भाति यतश्चैतच्चराचरम् ।

यस्मान्न किञ्चिदोक्तेऽस्मिन् तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ ३८ ॥

प्रकृतिं पुरुषं कालं व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणम् ।

यं जानन्ति मुनिश्चेष्टास्तस्मै रामाय ते नमः ॥ ३९ ॥

विकाररहितं शुद्धं ज्ञानरूपं श्रुतिर्जगौ ।

त्वां सर्वजगदाकारमूर्तिं चाप्याह सा श्रुतिः ॥ ४० ॥

विरोधो दृश्यते देव ! वैदिको वेदेवादिनाम् ।

निश्चयं नाधिगच्छन्ति त्वत्प्रसादं विनां बुधाः ॥ ४१ ॥

मायया कीडतो देव ! न विरोधो मनागपि ।

रश्मिजालं रवेर्यद्दृश्यते जलवद्भसात् ॥ ४२ ॥

भ्रान्तिज्ञानान्तथा राम ! त्वयि सर्वं प्रकल्पयते ।

यस्मिन्निति यदाधारत्वादित्थं भातीति व्यक्तरूपिणः भावस्तत्तद्व-
यत्वादिति भावः यत एतच्चराचरं जायते यस्मिन् लीयते येन तिष्ठति चेत्यर्थः
सार्वभौमिकत्वार्थः यस्मादधिकं न किञ्चित्तस्मै ब्रह्मरूपिणे नम इत्यर्थः ॥३८

यं प्रकृतिं जानन्ति यस्मिन्नस्मिन्नित्येतदर्थेदात् यं पुरुषं जानन्ति कंया-
यिनोरभेदात् 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति गीतोक्तेः
व्यक्तस्वरूपः कालो निमित्तादिः अव्यक्तः क्षणरूपस्तदुभयरूपं कालं यं त्वां
जानन्ति तस्मै नमः ॥ ३९ । ४० ॥

विकाररहितत्ववादधर्माकारवादयोरापाततो विरोधो दृश्यते अगतौ
विकाररूपत्वात् ॥ ४१ ॥

त्वत्प्रसादस्य निश्चयमाह मायवेति एवं च जगदाकाररूपत्वं मायि-
कमिति न विरोधः भायिकत्वज्ञानं च जगति त्वत्प्रसादं विना दुर्लभमिति
भावः ननु मायिकत्वेऽपि जगतस्तद्रूपत्वं भगवतः कृपामित्यत्राह रश्मिजाल-
मिति तथा तत्र बह्वेवावच्छिप्ते रविरश्मिजाले जलभ्रमो दृग्गण्यम् ॥४२॥

तथा त्वयि जगत् भ्रान्तिज्ञानान्तु शुक्तौ रजतमिव प्रकल्पयते जनैः

मनसो विषयो देव । रूपं ते निर्गुणं परम् ॥ ४३ ॥

कथं दृश्यं भवेद्देव । दृष्ट्याभावे जपेत् कथम् ? ।

अतस्तवावतारेषु रूपाणि निपुणा भुवि ॥ ४४ ॥

भजन्ति बुद्धिसम्पन्नास्तरन्त्येव भवार्णवम् ।

कामक्रोधादयस्तत्र बहवः परिपन्थिनः ॥ ४५ ॥

भीषयन्ति सदा चेतो मार्जारा मूपकं यथा ।

त्वन्नाम स्मरता नित्यं त्वद्रूपमपि मानसे ॥ ४६ ॥

त्वत्पूजानिरताना ते कथामृतपरात्मनाम् ।

त्वद्भक्तसङ्गिना राम । संसारो गोप्यदायते ॥ ४७ ॥

अतस्तो सगुणं रूपं ध्यात्वाहं सर्वदा हृदि ।

सुक्तचरामि लोकेषु पूज्योऽहं सर्वदैवतैः ॥ ४८ ॥

साययापि निरधिष्ठानकभ्रमोत्पादनासम्भवात् अतस्तत्र तद्रूप इत्युच्यते यत्तु
त वास्तवं निर्गुणं रूपं तन्मनस्य चक्षुषमनननिदिध्यासनादिसंस्कृतस्य मनसो
विषय 'दृश्यते परया मुखा' इति श्रुते ॥ ४३ ॥

तत्रैव निर्गुणं रूपं दृश्यं चक्षुरादिविषय कथं भवेत् दृष्ट्याभावे दृश्य
त्वाभावे कथं भवेत् जपेत् अतः तज्ज्ञानासम्भवात् तद्रूपाविचारणावतार
रूपाणि भजन्ति तावतैव भवार्णव तरन्त्येव ॥ ४४ । ४५ ॥

भीषयन्ति त्वद्यानामिवर्तयन्ति ध्यानदार्ष्ट्योपायमाह त्वन्नामस्मरता
मुखा त्वद्रूपमपि मानसे भवतीति शेष नामस्मरणमेव भगवद्रूपध्याने इड-
उपाय इति भावः ॥ ४६ ॥

सगुणसेवायि भाष्यदेत्याह त्वत्पूजेत्यादि गोप्यदायते इत्यनेन तस्य
गम्यतरस्य सूच्यते ॥ ४७ ॥

अतो निर्गुणसेवाया दुष्करत्वात् सगुणसेवाया अपि गोप्यदायते-
त्यर्थं सुक्त संसारक्षयानुसृक्तावस्थस्य अस्या सूचिगम् यतएव सर्वदैवतै
पूज्यः ॥ ४८ ॥

राम ! त्वया महत्कार्यं कृतं देवहितेच्छया ।
 कुम्भकर्णवधेनाद्य भूमरोऽयं गतः प्रभो ! ॥ ४६ ॥
 श्वो हनिष्यति सौमित्रिरिन्द्रजेतारमाहवे ।
 हनिष्यसेऽथ रामस्त्वं परश्वो दशकन्धरम् ॥ ५० ॥
 पश्यामि सर्वं देवेश ! सिद्धैः सह नभो गतः ।
 अतुष्टह्रीष्व मां देव ! गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ५१ ॥
 इत्युक्त्वा राममामन्य नारदो भगवान् कर्पिः ।
 ययौ देवैः पूज्यमानो ब्रह्मलोकमकल्पपम् ॥ ५२ ॥
 भ्रातरं निहतं श्रुत्वा कुम्भकर्णं महाबलम् ।
 रावणः शोकसन्तप्तो रामेणास्तिटकर्मणा ॥ ५३ ॥
 भूर्ध्वितः पतितो भूमावुत्थाय विललाप च ।
 पितृव्यं निहतं श्रुत्वा पितरं चातिविह्वलम् ॥ ५४ ॥
 इन्द्रजित् प्राह शोकार्तिं त्यज शोकं महामते ! ।

एवं सख्यरूपेण श्रुत्वा प्रकृतकमेणापि स्तौति रामेति गतं गत-
 माय ॥ ४६ ॥

अ इति इदं तद्वधस्यासन्नवासताद्योर्वकं वास्त्वोक्तुत्तया अग्निवेश्योक्ता
 च दिनत्वयेन्द्रजितो वधः प्रतीयते अयेऽत्रापि वक्ष्यति 'अहोरात्रैस्त्रिभि-
 र्वीरः कथञ्चिद्विनिपातित' इति एवं 'परश्च' इत्यादि आग्निवेश्यरामायणे
 अष्टादशाहानि रामरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धोक्तेः ॥ ५० ॥

नभोगतं नभः शब्देन भूलोकोर्लोकालादन्यतमस्थितः सर्वं युद्ध-
 क्षान्तं पश्यामि साक्षात्करोमि त्वङ्गजिजनितज्ञानोत्कर्षेण ज्ञानप्रतिबन्धकस्य
 सर्वेन्द्रियतमसो निर्वर्तनात् अनेन गमनानुष्ठानसक्तं युद्धदर्शनार्थं स्येवमित्य-
 स्थावसरो निराकृतं ॥ ५१ । ५२ ॥

रामेण निहतं श्रुत्येवम् ॥ ५३ ॥

पितरं चातिविह्वलं दृष्टेति शेषः ॥ ५४ ॥

१ मयि जीवति राजेन्द्र । मेघनादे महाबले ॥ ५५ ॥
 दुःखस्यावसरः कुत देवान्तक । महामते ! ।
 व्येतु ते दुःखमखिलं स्वस्यो भव महीपतेः ॥ ५६ ॥
 सर्वं समीकरिष्यामि हनिष्यामि च वै रिपून् ।
 गत्वा निकुम्भिला सद्यस्तरपयित्वा छताशनम् ॥ ५७ ॥
 लब्ध्वा रथादिकं तस्मादजेयोऽहं भयास्यरेः ।
 इत्युक्त्वा त्वरितं गत्वा निर्द्दिष्टं हवनस्थलम् ॥ ५८ ॥
 रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तगन्वासुलेपनः ।
 निकुम्भिलास्थले मौनी हवनायोपचक्रमे ।
 विभीषणोऽथ तच्छ्रुत्वा मेघनादस्य चेष्टितम् ॥ ६१ ॥
 प्राह रामाय सकलं होमारम्भं दुरात्मनः ।
 समाप्यते चेहोमोऽयं मेघनादस्य दुर्मतेः ।
 तदाऽजेयो भवेद्राम । मेघनादः सुरासुरैः ॥ ६० ॥
 अतः शीघ्रं लक्ष्मणेन घातयिष्यामि रावणिम् ।
 आज्ञापय मया सार्द्धं लक्ष्मणं बलिना वरम् ।

श्रीशार्ङ्ग रावण प्राह त्वजेत्यादि ॥ ५५ ॥

१ देशान्तेति देवनागदस्य अनुपमायात् दुःखावसरः केत्यर्थः ॥ ५६ ॥

१ समीकरिष्यामि तदीयसम्यङ्ननेनात्मोयं सर्वदुःखं दुःखेन वपुः करिष्यामीत्यर्थः तदेवाह हनिष्यामीति तदुपादमाह गत्वेति ॥ ५७ ॥

सगन्धेदस्य योत्सामीति शेषः तस्माद्रथादिनाभान् यजेय युद्धे इति शेषः निर्द्दिष्टं हवनायोपचक्रमे इत्यन्वयः ॥ ५८ । ५९ ॥

दुरात्मन इन्द्रजित तदा यजेय इति शब्दे ॥ ६० ॥

शीघ्रं होयन्मार्गेः मार्गेण यात्रो लक्ष्मणः कथं तं हन्यादिति मन्देहो

हनिष्यति न सन्देहो मेघनादं तवानुजः(१) ॥ ६१ ॥

श्रीरामचन्द्र उवाच ।

अहमेव गमिष्यामि हन्तुमिन्द्रजितं रिपुम् ।

आग्नेयेन महास्त्रेण सर्वराक्षसघातिना ॥ ६२ ॥

विभीषणोऽपि तं प्राह नासावन्यैर्निहन्त्यते ।

यस्तु द्वादशवर्षाणि निद्राहारविषर्जितः ॥ ६३ ॥

तेनैव हृत्युर्निर्दिष्टो ब्रह्मणास्य दुरात्मनः ।

लक्ष्मणस्तु अयोध्याया निर्गम्यायात्त्वया सह ॥ ६४ ॥

तदादि निद्राहारादीन् जानाति रघूत्तम ।

सेवायं तव राजेन्द्र । ज्ञातं सर्वमिदं मया ॥ ६५ ॥

तदाज्ञापय देवेश । लक्ष्मणं त्वरया मया(२) ।

हनिष्यति न सन्देहः श्रेयः साक्षाद्वराधरः ॥ ६६ ॥

त्वमेव साक्षाज्जगतामधीयो

नारायणो लक्ष्मण एव श्रेवः ।

मास्त्वित्याह हनिष्यतीति ॥ ६१ ॥

रामो भाषामानुष्यं नाटयत्याह अहमेवेति ॥ ६२ । ६३ ॥

लक्ष्मणस्तु तादृश इत्याह लक्ष्मणस्त्विति तया सह यन्ममभ्यायात्
॥ ६४ ॥

तदादि निद्रादीनि न जानाति न चरति अनुष्ठानं तु दूराप्राप्तमि
त्यर्थं तत्प्राप्ते हेतुं सेवायं तवेति ॥ ६५ ॥

मया सहैति शेष ॥ ६६ ॥

(१) तवाश्रया इति वा पाठः ।

(२) ॥ मया सह इति पाठान्तरम् ।

सुवां धराभारनिवारणार्थं
जातौ जगन्नाटकसूत्रधारौ ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उमासहेश्वरसम्वादे युद्धकाण्डे
अष्टमः सर्गः ।

तस्य शेषात्मनेव दृष्टांश्च पुनराह त्वमेवेति जगतौ निर्मातरूपं नाटकं
तस्य सूत्रधारौ उच्यन्तारणौ ॥ ६७ ॥

इति श्रीमत्कृष्णराजविष्णुहरणमर्षेष्टाद्विंशः श्रीरामचर्मणः हतौ
श्रीमद्भ्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे
अष्टमः सर्गः ।

अथ नरभः सर्गः ।

विभीषणवचः श्रुत्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् । १

जानामि तस्य रौद्रस्य मायां कृत्स्नां विभीषण ! ॥ १ ॥

‘स हि ब्रह्मास्त्रविष्कूरो मायावी च महाबलः ।

जानामि लक्ष्मणस्यापि स्वरूपं मम सेवनम् ॥ २ ॥

ज्ञात्वैवासमहं दृष्ट्वा भविष्यत्कार्यगौरवात् ।

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं प्राह रामो ज्ञानवताम्बरः ॥ ३ ॥

गच्छ लक्ष्मण ! सैन्येन महता जहि रावणिम् ।

हनुमत्प्रमुखैः सर्वैर्युधैः (१) सह लक्ष्मण ! ॥ ४ ॥

जाम्बवानृक्षराजोऽयं सह सैन्येन सम्बृतः ।

विभीषणस्य सचिवैः सह त्वामभियास्यति ॥ ५ ॥

अभिज्ञस्तस्य देशस्य जानाति विवराणि सः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ ६ ॥

विभीषणेति तस्य इन्द्रजित् रौद्रस्य अतितामसस्य ॥ १ ॥

मम सेवनं मत्केवाकरणं निद्रादिराहित्यरूपम् ॥ २ ॥

पूर्वं वनवाससमयेऽहं तस्य निद्राहारादिराहित्यं ज्ञात्वापि भविष्यतः

कार्येन्द्रक्षिप्ररूपस्य शुक्तत्वात् तूष्णीमासं तं न निषिद्धवानित्यर्थं इत्युक्त्वा

विभीषणमिति शेषः । ३ ॥

लक्ष्मणेति हि सम्बोधनमादरपूर्वमन्यासाध्यतत्त्वप्रकाशाय ॥ ४ ॥

ससैन्यसंबृतं अक्षराजं सचिवसहितो विभीषणस्य त्वामभियास्यति

अनुयास्यति ॥ ५ ॥

विभीषणस्यानुगमनं कार्यसाधकमिच्छामि इति तस्य इन्द्रजित्जनन-

देशस्य विवराणि रिपूणां क्षिप्राणि ॥ ६ ॥

जग्राह कार्मुकं श्रेष्ठमन्यङ्गीमपराक्रमः ।

रामपादाम्बुजं स्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ७ ॥

अद्य भक्तार्मुकान्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् ।

गमिष्यन्ति हि पातालं स्नातुं भोगवतीजले ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वा स सौमित्रिः परिक्रम्य प्रणम्य तम् ।

इन्द्रजिन्निधनाकाङ्क्षी ययौ त्वरितविक्रमः ॥ ९ ॥

वानरैर्युद्धसाहसैर्हनूमान् पृष्ठतोऽन्वगात् ।

विभीषणश्च सहितो मन्त्रिभिस्त्वरितं ययौ ॥ १० ॥

जाम्बवत्प्रमुखा षष्ठाः सौमित्रिं त्वरयान्वगुः ।

गत्वा निकुञ्जिलादेशं लक्ष्मणो वानरैः सह ॥ ११ ॥

अपश्यद्वलसङ्घातं दूराद्राक्षससङ्कुलम् ।

धनुरायम्य सौमित्रिर्यत्तोऽभङ्गुरियिक्रमः ॥ १२ ॥

अङ्गदेन च वीरेण जाम्बवान् राक्षसाधिपः ।

तदा विभीषणः प्राह सौमित्रिं पश्य राक्षसान् ॥ १३ ॥

यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलीयते ।

अस्थानीकस्य (१) महतो भेदने यत्नवान् भव ॥ १४ ॥

भृशेति श्रापं शृणु इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भोगवती पात लगद्वा ॥ ८ ॥

भक्ततात्पर्यं अतः अनिवार्यं त रामस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

यत्नसङ्घात इन्द्रजिद्वल्लक्षणं स्थित राक्षससङ्कुलं राक्षसव्याघ्रम् ॥ १२ ॥

अङ्गदेन वीरेण जाम्बवान् यत्तोऽभङ्गुदित्यनुकर्म राक्षसं धिप इत्युत्तरादस्य

विभीषणास्य राक्षसान् इन्द्रजिद्वल्लक्षणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यस्मिन् भिन्ने दृश्यो भविष्यति ।
 अभिद्रवाशु यावद्वै जैतत्कर्म समाप्यते ॥ १५ ॥
 जहि वीर ! दुरात्मानं हिंसापरमधार्मिकम् ।
 विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणाः ॥ १६ ॥
 ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ।
 पापाणैः पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च हरियूथपाः ॥ १७ ॥
 निर्जम्बुः सर्वतो दैत्यान् तेऽपि वानरयूथपान् ।
 परश्वधैः सितैर्बाणैरसिभिर्यदितोमरैः ॥ १८ ॥
 निर्जम्बुर्वाजरानीकं तदा शब्दो मरामभूत् ।
 स संप्रहारस्तुमुलः सञ्जज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ १९ ॥
 इन्द्रजित् स्वबलं सर्वमर्द्यमानं विलोक्य सः ।
 निकुम्भिलाञ्च होमञ्च त्यक्त्वा शीघ्रं विनिर्गतः ॥ २० ॥
 रथमारुह्य सधनुः क्रोधेन महतागमत् ।
 समाह्वयित्वा सौमित्रिं(१) युद्धाय रणमूर्धनि ॥ २१ ॥

अस्मिन् रक्षोऽमीके भिन्ने लक्ष्मणभेदेन प्रतापिते एतत्कर्म इन्द्रजित् स्व-
 नकर्म ॥ १५ । १६ ॥

राक्षसेन्द्रसुतं प्रति तत्क्रिया प्रतीत्यर्थ ॥ १७ ॥

ते राक्षसा ॥ १८ ॥

शब्द शूराणां सिंहनादरूप ॥ १९ ॥

निकुम्भिला च होमं चेति केवलं कर्मत्याग एव न किन्तु तद्देशत्यागो
 अप्यतीत्यर्थ ॥ २० ॥

महता क्रोधेन युक्तो युद्धाय सौमित्रिं लक्ष्मणमाह्वयित्वा रणमूर्धनि
 रणभूमध्यभागं अगमत् प्राप्तं स्वयम्भावं पदार्थं ॥ २१ ॥

सौमित्रे ! मेघनादोऽहं मया जीवन्न मोक्ष्यसे ।

तत्र दृष्ट्वा पितृव्यं स प्राह निष्ठुरभाषणम् ॥ २२ ॥

इहैव जातः संवृद्धः साक्षाद्भाता पितुर्मम ।

यस्त्वं स्यजनमुत्सृज्य परमत्यत्वमागतः ॥ २३ ॥

कथं ब्रुह्यसि पुत्राय ? पापीयानसि दुर्मतिः ।

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं दृष्ट्वा हनूमत्पृष्ठतः स्थितम् ॥ २४ ॥

उद्यदायुधनिक्षिंशे रथे मरुति संस्थितः ।

महाप्रमाणमुद्यम्य घोरं विस्तारयन् धनुः ॥ २५ ॥

अद्य यो मामका वाणाः प्राणान् पास्यन्ति वानराः ।

ततः शरं दाशरथिः सन्वायामित्रकर्पणं ॥ २६ ॥

ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्पं इव खसन् ।

इन्द्रजित्कनयनो लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २७ ॥

शकाशमिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः ।

सुहृत्समभयनून्मूढः पुनः प्रत्याहृतेन्द्रियः ॥ २८ ॥

समाद्ययन्नेवाह सौमित्रे इति निष्ठुरभाषणं निष्ठुरभावम् ॥ २२ ॥

परमत्यत्वमागत इत्यस्येदं त्वं भिगिति श्रेय ॥ २३ ॥

ब्रुह्यसि मदीयं हि द्वि गन्धुष्यो दर्शयामि त्वयं पृष्ठतः “क्ष”पेविभक्तिक
मासि” पृष्ठे इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उद्यनि प्रकाशं स्थितानि आयुधानि निक्षिंशाय यस्मिन् तादृशे रथे
इत्यर्थं महाप्रमाणं मार्धसप्रवितानि ॥ २५ ॥

भो वानरा युष्मार्कं प्राणान्मम वन्ता पास्यन्ति इति व्यवददिति श्रेय
दाशरथिनश्चमथ ॥ २६ ॥

इन्द्रजित् क्रीडाशक्तनयनो वाणपातममकान् सच्छणमप्रयत् ॥ २७ ॥

ततः शरैराहतं घोरितो मूढं भ्रूयितो व्यभवत् प्रत्याहृतेन्द्रिय
प्राप्तेन्द्रियशून्यं पुनर्यपगतभूषणैः श्रवणंति यारत ॥ २८ ॥

ददर्शावस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ।

सोऽभिचक्राम सौमित्रिं क्रोधसंरक्तलोचतः ॥ २९ ॥

शरान् धनुषि सन्धाय लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ।

यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मे पराक्रमः ॥ ३० ॥

अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ।

भूत्युक्ता समभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३१ ॥

दशभिश्च हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ।

ततः शरशतेनैव संप्रयुक्तेन वीर्यवान् ॥ ३२ ॥

क्रोधद्विगुणसंरब्धो निर्विभेद विभीषणम् ।

लक्ष्मणोऽपि तथा शत्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३३ ॥

तस्य बाणैः सुसंविद्धं कवचं काञ्चनप्रभम् ।

व्यशीर्यत रथोपस्थे तिलगः पतितं भुवि ॥ ३४ ॥

ततः शरसङ्ख्येण संकुक्षो रावणात्मजः ।

विभेद समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमम् ॥ ३५ ॥

व्यशीर्यतापतद्दिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च ।

कृतप्रतिकृतान्योऽन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ॥ ३६ ॥

अभीक्ष्णं निश्वसन्तौ तौ दुहृता तुमुलं पुनः ।

सौमित्रिभिरभिचक्राम तत्संगुलं जगामेत्यर्थः ॥ २९ । ३० । ३१ ॥

संप्रयुक्तेन धनुषः शकाशात् प्रेरितेन ॥ ३२ । ३३ ॥

सुसंविद्धं शतरां सम्यक् विद्धं रथमध्ये विशीर्यं तत्र पुनर्बाणैस्तिलगः

पण्डितं भुवि पतितम् ॥ ३४ । ३५ ॥

दिव्यमपि लक्ष्मणस्य कवचं तद्द्वान्वैर्यशीर्यतापतश्च अन्योऽपि कृतप्रति-
कृतौ कृते प्रतिकृतं याभ्यां तादृशौ सन्धिरार्थः ॥ ३६ ॥

शरसंघतसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ ३७ ॥
 सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः ।
 अयुध्येता महासत्त्वो जयाजयविवर्जितौ ॥ ३८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः ।
 रावणेः सारथिं साश्वं रथं च समचूर्षयत् ॥ ३९ ॥
 चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन् हसलाघवम् ।
 सोऽन्यत्तु कार्मुकं भद्रं सज्यं चक्रे त्वरान्वितः ॥ ४० ॥
 तच्चापमपि चिच्छेद लक्ष्मणस्त्रिभिराशुगैः ।
 तमेव छिन्नधन्वानं विव्याधानेकसायकैः ॥ ४१ ॥
 पुनरन्यत् समादाय कार्मुकं भीमविक्रमः ।
 इन्द्रजिह्वलक्ष्मणं वाणैः शतैरादित्यसन्निभैः ॥ ४२ ॥
 विभेद वानरान् सर्वान् वाणैरापूरयन् दिशः ।
 तत ऐन्द्रं समादाय, लक्ष्मणो रावणिं प्रति ॥ ४३ ॥
 सन्धायालय्य कर्णान्तं कार्मुकं दृढनिष्ठुरम् ।
 उवाच लक्ष्मणो वीरः स्मरन् रामपदाशुजम् ॥ ४४ ॥
 धर्मात्मा सत्यसन्वद्य रामो दाशरथिर्यदि ।
 त्रिलोक्यामप्रतिद्वन्द्वस्तदेनं जहि रावणिम् ॥ ४५ ॥
 इत्युक्त्वा वाणमाकर्ण्यद्विलय्य तमजिह्वगम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ४६ ॥

तमल अत्याद्यय दृष्टृभिर्विशिष्य सातमशक्यं च ॥ ३७ ॥

जयाजयविवर्जिताश्विन्नेन समयुद्धतोक्ता ॥ ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

ऐन्द्र ऐन्द्रास्ताभिः सन्वितं यद्वा अगस्त्यद्वारा इन्द्रदत्तं तृणोराद्रामेण

दत्तमित्यर्थः ॥ ४३ । ४४ । ४५ ॥

सशरः सशिरन्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ।

प्रमथेन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले ॥ ४० ॥

ततः प्रमुदिता देवाः कीर्त्तयन्तो रघूत्तमम् ।

ववर्षुः पुष्पवर्षाणि स्तुवन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥

जर्जरं शको भगवान् सह देवैर्मर्जरिभिः ।

आकाशेऽपि च देवानां श्रुत्युवे दुन्दुभिस्त्रिनः ॥ ४९ ॥

विमलं गगनं चासीत् स्थिराभूद्विश्वधारिणी ।

निहतं रावणिं दृष्ट्वा जयजल्पसमन्वितः ॥ ५० ॥

गतश्रमः स सौमित्रिः शङ्कमापूरवद्वणे ।

सिंहनादं ततः कृत्वा व्याशब्दमकरोद्विभुः ॥ ५१ ॥

तेन नादेन संहृष्टा वानराश्च गतश्रमाः ।

वानरेन्द्रैश्च सहितः स्तुवद्भिर्हृष्टमानसैः ॥ ५२ ॥

लक्ष्मणः परितुष्टात्मा हृदशाभ्येत्य राघवम् ।

हनुमद्राक्षसाभ्या च सहितो विनयान्वितः ॥ ५३ ॥

ववन्दे भ्रातरं रामं ज्येष्ठं नारायणं विभुम् ।

त्वत्प्रसादाद्रुन्नेष्ट । हतो रावणिराहवे ॥ ५४ ॥

श्रुत्वा तल्लक्षणाद्गत्या तमालिङ्ग्य रघूत्तमः ।

त वाण ऐन्द्रबाणम् ॥ ५६ । ५७ ॥

रघूत्तमं कीर्त्तयन् तद्गुणान् कीर्त्तयन् तैरेव स्तुवन्त्येत्यर्थः ॥

४८ । ४९ ॥

स्थिराभूत् तावत्पर्यन्तं राक्षसभारेण कम्पमानेवासीदिति व्यञ्ज्य जयजल्प

रूपे जयशब्दः ॥ ५० । ५१ ॥

गतश्रमा आसन्निति शेषः स्तुवद्भिर्लक्ष्मणमिति शेषः ॥ ५२ ॥

राक्षसी विभीषणः ॥ ५३ । ५४ ॥

मूर्द्धन्यवधाय सुदितः सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ ५५ ॥
 साधु लक्ष्मण ! तुष्टोऽस्मि कर्म ते दुष्करं कृतम् ।
 मेघनादस्य निघने जितं सर्वमरिन्दम ! ॥ ५६ ॥
 अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः ।
 निःसपत्नः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः ॥ ५७ ॥
 मुत्तशोकान्मया योद्धुं तं हनिष्यामि रावणम् ।
 मेघनादं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महाबलम् ॥ ५८ ॥
 रावणं पतितो भूमौ मूर्च्छितः पुनरुत्थितः ।
 विललापातिदीनात्मा मुत्तशोकेन रावणः ॥ ५९ ॥
 मुत्तस्य शुणकर्माणि संस्मरन् पर्यदेवयत् ।
 अद्य देवगणाः सर्वे लोकपाला महर्षयः ॥ ६० ॥
 हतमिन्द्रजितं ज्ञात्वा सुखं स्वप्नयन्ति निर्भयाः ।
 इत्यादिवज्रयः मुत्तलालसो विललाप ह ।
 ततः परमसंकुप्तो रावणो राक्षसाधिपः ।
 उवाच राक्षसान् सर्वान् निनाशयिपुराह्वये ॥ ६१ ॥
 स मुत्तवधसन्तप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ।
 सम्भीक्ष्य रावणो बुद्ध्या हन्तुं सीतां प्रदुह्ये ॥ ६२ ॥

• लक्ष्मणान्तर् ५९ निविधनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

सर्वराक्षसकुलम् ॥ ५६ । ५७ ॥

मया योद्धुं निर्यास्यतीत्यन्वयः ॥ ५८ । ५९ ॥

पर्यदेवयत् शोकं कृतवानित्यर्थः ॥ ६० ॥

मुत्तलालसः पुत्ते लालसा प्रीतिर्यस्य सः ॥ ६१ ॥

सर्वान् राक्षसान् निनाशयितुमिच्छुः प्राच बुद्ध्या गच्छध्वमितीति

खड्गपाणिमथायान्तं क्रुद्धं दृष्ट्वा दशाननम् ।

राक्षसीमध्यगा सीता भयशोकाकुलाभवत् ॥ ६४ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तस्य सचिवो बुद्धिमान् शुचिः ।

सुपाश्र्वो नाम मेधावी रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६५ ॥

ननु नाम दशग्रीव ! साक्षाद्वैश्रवणानुजः ।

वेदविद्याव्रतज्ञातः स्वकर्मपरिनिष्ठितः ॥ ६६ ॥

अनेकरुण्यसम्पन्नः कथं स्त्रीवधमिच्छसि ? ।

अस्माभिः सहितो युद्धे हत्वा रामं च लङ्काणम् ।

प्राप्स्यसे जानकीं शीघ्रमित्युक्तः स न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

ततो दुरात्मा सुहृदा निवेदितं

वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ।

गृहं जगामाशु शुचा विभूदधीः

पुनः सभां च प्रयवौ सुहृदृतः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमाधरेश्वरसम्वादे युद्धकाण्डे

नवमः सर्गः ।

बुद्ध्या संवीक्ष्य सीतानाथे रामनाथ इति विचार्येत्यर्थः ॥ ६२ । ६४ । ६५

हे दशग्रीव ! वैश्रवणानुजत्वादिभिर्ननु नाम अतिघयेन प्रसिद्धः कथं स्त्रीवधमिच्छसीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥

इति सुपाश्वेनोक्तः स रावणो न्यवर्तत निवृत्तः ॥ ६७ ॥

शुचा प्रोक्तेन विभूदधीः सभागमनमेव तदवसरे युक्तम् तत्र गृहं गमनं विमोहः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमत्सुकलराजवि० श्रीरामनर्मणः ज्ञानाव-

ध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे

नवमः सर्गः ।

अथ दशमः सर्गः ।

स विचार्य सभामध्ये राक्षसैः सह मन्त्रिभिः ।
 निर्ययौ येऽवशिष्टास्तौ राक्षसैः सह राघवम्(१) ॥ १ ॥
 शलभः शलभैर्युक्तः प्रश्वसन्तमिवानलम् ।
 ततो रामेण निहताः सूर्ये ते राक्षसा युधि ॥ २ ॥
 स्वयं रामेण निहतस्तीक्ष्णबाणेन यक्षसि ।
 व्यथितस्वरितं लङ्का प्रविवेश दशाननः ॥ ३ ॥
 हृद्वा रामस्य बद्धशः पौरुषं चाप्यमातुषम् ।
 रायस्यो मारुतेष्वैव शीघ्रं शुक्रान्तिकं ययौ ॥ ४ ॥
 नमस्कृत्य दशग्रीवः शुक्रं प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 भगवन् । राघवेणैवं लङ्का राक्षसययपैः ॥ ५ ॥
 विनाशिता महादैत्या निहताः पुन्यबान्धवाः ।
 कथं मे इह खसन्दोहस्त्वयि तिष्ठति सद्गुरौ ? ॥ ६ ॥
 इतिविज्ञापितो दैत्यगुरुः प्राह दशाननम् ।
 होमं कुरु प्रयत्नेन रहसि त्वं दशानन ॥ ७ ॥
 यदि विघ्नो न चेन्नोमे तर्हि होमानलोलितः ॥ ८ ॥
 महान् रथश्च याचाञ्च चापवृणीरसायकाः ।

॥ १ । २ । ३ ॥

चापी पादपूरणे मारुतस्य पौरुषं दृढेति अनुकुर्य ॥ ४ ॥
 एष प्रकारेण राक्षसययपै सह लङ्का विनाशितत्वन्वय ॥ ५ ॥
 तदेवाह महादैत्या इत्यादि इ खसन्दोहो इ खसमूह ॥ ६ । ७ । ८ ॥

(१) निर्ययौ राक्षसौ राम शिष्टौ सह राक्षसै इति माठानरसः ।

सम्भविष्यन्ति तैर्युक्तस्त्रमजेयो भविष्यसि ॥ ८ ॥
 गृहाण मन्त्रान्महत्तान् गच्छ होमं कुरु द्रुतम् ।
 इत्युक्तम्वरितं गत्वा रायणो राक्षसाधिपः ॥ ९ ॥
 गुह्यं पातालसदृशीं मन्दिरे स्वे चकार ४ ।
 लङ्काद्वारकपाटादिगङ्गा सर्वत्र यत्नतः ॥ ११ ॥
 होमद्रव्याणि सम्पाद्य यान्युक्तान्याभिचारिके ।
 गुह्यं प्रविश्य चैकान्ते मौनी होमं प्रचकमे ॥ १२ ॥
 उत्थितं धूममालोक्य महान्तं रावणानुजः ।
 रामाय दर्शयामास होमधूमं भयाकुलः ॥ १३ ॥
 पश्य राम ! दृश्यग्रीवो होमं कर्तुं समारभत् ।
 यदि होमः समाप्तः स्यात्तदाजेयो भविष्यति ॥ १४ ॥
 अतो विघ्नाय होमस्य प्रेषयाशु हरीश्वरान् ।
 तथेति रामः सुग्रीवसम्भतेनाद्भुतं कपिम् ॥ १५ ॥
 हनूमत्प्रसुप्तान् वीरान् आदिदेश महाबलान् ।
 प्राकारं लङ्घयित्वा ते गत्वा रावणमन्दिरम् ॥ १६ ॥
 दृश्यकोप्यः स्रवद्भानां गत्वा मन्दिररक्षकान् ।
 चूर्णयामासुरक्षांश्च गजांश्च न्यहनन् क्षणात् ॥ १७ ॥
 ततश्च सरमा नाम प्रभाते हस्तसंज्ञया ।

तूष्णीरसायका तूष्णीरस्थिता सायका इत्यर्थं सम्भविष्यन्ति त्वां
 सम्यक् प्राप्स्यन्ति ॥ ८ । १० ॥

सर्वत्र सर्व्वदिक्षु आदिना व्यन्यान्यपि विद्वांसि ॥ ११ । १२ ॥

रावणानुजो विभीषण ॥ १३ ॥

समारभत आरब्धवान् अजेय इति ज्ञेयः ॥ १४ । १५ । १६ । १७ ॥

विभीषणस्य भार्या सा होमस्थानमसूचयत् ॥ १८ ॥

गुहापिधानपापाणमद्भदः पादघट्टनैः ।

चूर्सयित्वा मद्भासत्त्वः प्रविवेश मद्भागुहाम् ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा दयाननं तत्र मीलिताक्षं दृष्ट्वासनम् ।

ततोऽद्भुताक्षया सर्वे यानरा विविशुर्द्रुतम् ॥ २० ॥

तत्र कोलाहलं चक्रुस्ताडयन्तश्च सेवकान् ।

सम्भाराश्चिचिपुस्तत्र होमकुण्डे समन्ततः ॥ २१ ॥

सुवभाच्छिद्य कृताञ्च रावणस्य बलाद्भुया ।

तेनैव सञ्जयानाग्नौ हनूमान् लवणाग्रणीः ॥ २२ ॥

● व्रन्ति दन्तैश्च काष्ठैश्च यानरासमितस्ततः ।

न जहौ रावणो ध्यानं हतोऽपि विजिगीषया ॥ २३ ॥

प्रविश्यान्त पुरे येषामन्यद्भदो वेगवन्तरः ।

समानयत् केशवन्धे हत्वा मन्दोदरौ शुभाम् ॥ २४ ॥

रावणस्यैव पुरतो विलपन्तीमनायवत् ।

विददाराद्भदसस्याः कक्षुर्कं रत्नभूषितम् ॥ २५ ॥

सुक्ता विमुक्ताः पतिताः समन्ताद्रत्नसञ्चये ।

त्र्योणिसूत्रं निपतितं त्रुटितं रत्नचित्रितम् ॥ २६ ॥

• विभीषणस्य भार्या सरमा नाम हस्तमग्नया होमस्थानमसूचयत् सापि नयती ॥ १८ ॥

पादघट्टनैः पादाघाते ॥ १९ । २० ॥

सम्भारान् होमसाधनानि ॥ २१ ॥

हनूमान् सुवमश्चिद्य तेनैव जयान् ॥ २२ । २३ । २४ ॥

विददार नखैः विदीर्णं कृतवान् ॥ २५ ॥

ततः कक्षकादिमुक्ता विभक्ता सुक्ता रत्नसञ्चयैस्ततो विभक्ते सह भूमौ

कटिप्रदेशाद्विस्त्रुता नीवी तस्यैव पश्यतः ।

भूषणानि च सर्वाणि पतितानि समन्ततः ॥ २७ ॥

देवगन्धर्वकन्याश्च नीता हृष्टैः श्रवद्भूमैः ।

मन्दोदरी कुरोदाय रावणस्याग्रतो भयम् ॥ २८ ॥

क्रोधन्ती करुणं दीना जगाद् दशकन्धरम् ।

निर्लज्जोऽसि परैरेवं केशपाशे विवृष्यते ॥ २९ ॥

भार्या तवैव पुरतः किं जुहोषि न लज्जसे ? ।

हन्यते पश्यतो यस्य भार्या पापैश्च शत्रुभिः ॥ ३० ॥

मर्त्यं तेन ततैव जीवितान्तरणं वरम् ।

इह मेघनाद ! ते माता क्लिश्यते वत वानरैः ॥ ३१ ॥

त्वयि जीवति मे दुःखमीदृशं च कथं भवेत् ? ।

भार्या लज्जा च सन्धक्ता भर्ता मे जीविताश्रया ॥ ३२ ॥

श्रुत्वा तद्देवितं राजा मन्दोदर्या दशाननः ।

उत्तस्यौ खड्गमादाय त्यज देवीमिति ब्रुवन् ॥ ३३ ॥

जघानाद्गदमस्यग्रः कटिदेशे दशाननः ।

पतिता इत्यर्थं लुटितं वानराणांकार्पणेन भग्नम् ॥ २६ ॥

तस्य रावणस्य पश्यत एवेत्यर्थं ॥ २७ ॥

नीता रावणहोमस्थानविति शेषः ॥ २८ ॥

करुणं यथा स्यात्तथा क्रोधन्ती जगादेत्यन्वयः त्वं निर्लज्जोऽसि यत्तव भार्या तवैवाग्ने परैर्वानरैः केशपाशे धत्वा विवृष्यते च ॥ २९ ॥

यतः किं जुहोषि किञ्च लज्जसे तदेवाह हन्यते पश्यत इत्यादि ॥ ३० ॥

त्वयि जीवति ईदृशं दुःखं भवेत् न भवेदेव त्वन्नाशान्तु मे इदं दुःखं प्राप्तं च पादपूरणे मे भर्ता जीविताश्रया भार्या लज्जा चेत्युभयमपि त्यक्तमित्यर्थं ॥ ३२ । ३३ ॥

ततोत्सृज्य ययुः सर्वे विध्वंस्य हवनं महत् ॥ ३४ ॥

रामपार्श्वमुपागम्य तस्युः सर्वे प्रहर्षिताः ।

रावणस्तु ततो भार्यामुवाच परिसान्त्वयन् ॥ ३५ ॥

दैवाधीनमिदं भद्रे ! जीवता किञ्च दृश्यते ? ।

त्वज्ज शोकं विशालाक्षि ! ज्ञानमालम्ब्य निश्चितम् ॥ ३६ ॥

अज्ञानप्रभवः शोकः शोको ज्ञानयिनाशकम् ।

अज्ञानप्रभवाहंभीः शरीरादिष्वनात्मसु ॥ ३७ ॥

तन्मूलः पुत्रदारादिसम्बन्धः संसृतिस्ततः ।

हर्षशोकभयक्रोधलोभमोहसृष्टादयः ॥ ३८ ॥

● अज्ञानप्रभवा ह्येते जन्ममृत्युजरादयः (१) ।

ततोत्सृज्य तत उत्सृजेति शब्दे आर्षं मन्त्रं महत् महाफलजनकं
हवनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

जीवता प्राणिना किं न दृश्यते अस्मन्भावितव्यमपि दृश्यत इत्यर्थः ततो
भवेददृश्यत्वमेति शोकः त्वज्ज ज्ञानं भावि दुर्लभमिति ज्ञानम् ॥ ३६ ॥

अज्ञानकृतस्य वस्तुनो ज्ञानेन नाश इति चैतद्विदमज्ञानकृतमेवेत्याह-
ज्ञानेति अतएव कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयज्ञाननाशकोऽतः सर्वथा ज्ञानासत्त्वेन
सन्त्यक्तं यद्यपि इति भावः किं वस्तुना सर्वं संसार एवाज्ञानमूलकस्तन्मूलस्य
शरीरादिष्वहंज्ञानस्याज्ञानप्रभवत्वादित्याह अज्ञानप्रभवेति ॥ ३७ ॥

पुत्रदारादिसम्बन्ध एते अदोया इत्यध्यासः ततः संसृति बन्धक-
र्मात्यसि एव हर्षादयो जन्माद्याशाज्ञानमूला तत्तत्कर्मजनकमप्यामज्ञानज-
न्मात्वात् इदं जन्ममिति हर्षजनकस्येदं मे नष्टमिति शोकजनकस्यायं मे
हन्मेत्यादिभयादिजनकज्ञानस्याज्ञानमूलकत्वात् ॥ ३८ ॥

आत्मा तु केवलः शुद्धो व्यतिरिक्तो ह्यलेपकः ॥ ३८ ॥

आनन्दरूपो ज्ञानात्मा सर्वभावविवर्जितः ।

न संयोगो वियोगो वा विद्यते केनचित् सतः ॥ ४० ॥

एवं ज्ञात्वा स्वमात्मानं त्यज शोकमनिन्दिते ! ।

ब्रह्मानीमेव गच्छामि हत्वा रामं सलक्षणम् ॥ ४१ ॥

द्यागमिष्यामि नो चेन्मां दारयिष्यति सायकैः ।

अरामो वज्रकल्पैश्च ततो गच्छामि तत्पदम् ॥ ४२ ॥

तदा त्वया मे कर्तव्या क्रिया मच्छासनात्प्रिये ! ।

सीतां हत्वा भया सार्द्धं त्वं प्रवेक्ष्यसि पावकम् ॥ ४३ ॥

एवं श्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्यातिदुःखिता ।

उवाच नाथ ! मे वाक्यं शृणु सत्यं तथा कुरु ॥ ४४ ॥

शक्यो न राघवो जेतुं त्वया चान्यैः कदाचन ।

रामो देववरः (१) साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४५ ॥

आत्मना ह वास्तवो न केनापि सम्बन्ध इत्याह आत्मा त्विति बहुशो
व्याख्यातमेतत् ॥ ३८ ॥

सर्वभावं' सुषुप्तं सर्ववर्जितं तदेवाह न संयोग इति तद्वृद्धिरेव
सुषुप्ततया हर्म्योकादिकरणमिति भावः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

दारयिष्यति दारयेन नाशयिष्यतीत्यर्थं वज्रकल्पैः सायकैर्दारयिष्यती-
त्यन्वयः ततस्तत्पदं पर्वोत्तमं स्थानं वैकुण्ठं गमिष्यामि ॥ ४२ ॥

सीतां हत्वा त्वया मे क्रिया सपिण्डीकरणान्ना कर्तव्या 'पुत्राभावे
पत्नी स्यात्' इति स्मृते' यदा भया सार्द्धं पावकं प्रवेक्ष्यसि सत्यामिच्छायामिति
शेषः ॥ ४३ ॥

मत्वं वाक्यं' शृणु तथा कुरु च भद्राकार्यभट्टतिष्ठ चेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रधानस्य प्रकृते' पुरुषाणां जीवानां चेश्वरः नियन्ता ॥ ४५ ॥

मत्स्यो भूत्वा पुरा कल्पे मनुं वैवस्वतं प्रभुः ।

ररक्ष सकलामङ्गो राघवो भक्तवत्सलः ॥ ४६ ॥

रामः कूर्मोऽभवत्पूर्वं लक्ष्ययोजनविस्तृतः ।

समुद्रमथने पृष्ठे दधार कनकाचलम् ॥ ४७ ॥

हिरण्याक्षीऽतिदुर्दन्तो हतोऽग्नेन महात्मना ।

क्रोडरूपेण यपुषा क्षोणीमुद्धरता क्षचिन् ॥ ४८ ॥

त्रिलोककण्टकं दैत्यं हिरण्यकशिपुं पुरा ।

हतवान्दरसिंहेन यपुषा रघुनन्दनः ॥ ४९ ॥

विक्रमैस्त्रिभिरेवासौ पलिं बद्धा जगत्त्रयम् ।

आकम्यादात् सुरेन्द्राय मृत्याय(१) रघुसत्तमः ॥ ५० ॥

राक्षसाः क्षत्रियाकारा जाता भूमेर्भरावहाः ।

तान् हत्वा षड्यशो रामो भुवं जित्वा ह्यदाम्बुनेः ॥ ५१ ॥

स एव साम्प्रतं जातो(२) रघुवंशे परात्परः ।

भवदर्थे रघुश्रेष्ठो मानुषत्वमुपागतः ॥ ५२ ॥

तस्य भार्या किमर्थं वा हृता सीता वनाद्विलात् ? ।

मम पुत्रविनागार्यं स्वस्यापि निधनाय च(३) ॥ ५३ ॥

तद्देव बोधशशी तदश्वतरानाह मत्स्य इति इदं पुराण्ये प्रसिद्धम्

॥ ४६ । ४७ ॥

क्रोडरूपेण पाराङ्गरूपेण ॥ ४८ । ४९ ॥

जगत्त्रयमाक्रम्य पादेरिति शेषः ॥ ५० ॥

रामः परशुराम सुमे कश्यपस्य ॥ ५१ ॥

भवदर्थे भवदायाधम् ॥ ५२ । ५३ ॥

(१) विदिव इत्यपि पठनीय ।

(२) साम्प्रतं रामो इति वा पाठः ।

(३) तत्रापि निधनाय च इति केचित् पठन्ति ।

इतः परं वा वैदेहीं प्रेषयस्व रघूत्तमे ।

विभीषणाय राज्यं तु दत्त्वा गच्छामहे वनम् ॥ ५४ ॥

मन्दोदरीवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।

कथं भद्रे ! रणे पुत्त्रान् भ्रातॄन्(१) राक्षसमण्डलम् ॥ ५५ ॥

घातयित्वा राघवेण जीषामि वनगोचरः ? ।

रामेण सह योत्स्यामि रामशणैः सुशीघ्रगैः ॥ ५६ ॥

विदार्यमाणो यास्यामि तद्विष्णोः परमं पदम् ।

जानामि राघवं विष्णुं सत्त्वौ जानामि जानकीम् ।

ज्ञात्वैव जानकीं सीतां मया नीता वनाद्दलात् ॥ ५७ ॥

रामेण निधनं प्राप्य यास्यामीति परं पदम् (२) ।

विमुच्य त्वां तु संसाराद्गमिष्यामि सह प्रिये ! ॥ ५८ ॥

परानन्दमयी शुद्धा सेव्यते वा सुसुक्ष्मिः ।

तां गतिं तु गमिष्यामि हतो रामेण संशुगे ॥ ५९ ॥

रघूत्तमे तत्त्वमीषमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

राघवेण घातयित्वा कथं जीषामि जीवने प्रियतावुद्धिं करोमि भरणस्य सन्निहितत्वाद्विपरीतबुद्धिं रावणस्याहं रामेण सहेत्यादि जानामि राघवं-
मिति च ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

रामेण निधनं प्राप्य परं पदं यास्यामीति ज्ञात्वैव जानकीं वनाद्दानी-
तेत्यन्वयः हे प्रिये त्वां विमुच्य त्वङ्गा संसारात् त्यक्त्वोपे पञ्चमी संसारं
सन्त्यज्य भृतैर्बन्धुभिः सह गमिष्यामि ॥ ५८ ॥

गम्यते प्राप्यते वा गतिः स्वाने परानन्दमयी इत्यन्वयः इत्यन्वयः ब्रह्म-
लोकैकदेशवैकुण्ठरूपा शुद्धा रजस्तपोऽष्टाष्टशुद्धसत्त्वधवी वा सुसुक्ष्मिः सेव्य-

(१) पित्रन् इति पाठान्तरम् ।

(२) सुख प्रियं इति वा पाठः ।

प्रक्षाल्य कलापाणीह मुक्तिं यास्यामि दुर्लभाम् ॥ ६० ॥

क्षेशादिपञ्चकतरङ्गयुगं श्रमादंय

दारात्मजापुत्रघनबन्धुभूपाभियुक्तम् ।

और्वानलाभनिजरोधमनङ्गजालं

संसारसागरमतीत्य हरिं व्रजामि ॥ ६१ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमाभक्तेश्वरसम्वादे युद्धकाण्डे

दशम सर्गः ।

ते दृष्ट्वाद्युपासकानिः प्रापते रामेण संयुगे हतलां गतिं गमिष्यामि ॥ ६० ॥

इह कलापाणि राक्षसदेहेन लतानि पापानि धनश्रमे रामनाम-
भरणाद्भक्तमूर्तिर्दयनाह प्रक्षाल्य दूरीकृत्य मुक्तिं यास्यामि ॥ ६० ॥

क्षेशादीति अविद्याश्रिता रागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्षेसा इति योग-
शास्त्रोक्ताः तत्त्वविद्या अनित्याद्युचिदु खरूपा नात्मसु नित्यसुविद्यमाना-
ख्यातिः शुक्तिरज्रतादिज्ञानानि च अश्रिता मरीचाद्यतिरिक्ता आत्मा नाली-
यैवं प्रत्ययः रागद्वेषौ प्रसिद्धौ अभिनिवेशौ भरणादित्वासः तच्छब्दाः
भूतदृश्य आदिष्वदृष्टाद्यां यासां ध्यानहेयत्वं योगशास्त्रे उक्तं तद्रूपान-
रङ्गा यत् तं चेन्न युगं तत्परिहसिद्धमभमेणाद्यं दारादिरूपैर्भ्रमैर्वाहैर्युक्तं
तत्तत्प्रापिनां रोष एवौर्वानलाभो यत् गोपकत्वात् अङ्गजालं कामएव
जालं बन्धकत्वाद्यात् तं कामेन हि तत्तद्विषये जने बध्यते ॥ ६१ ॥

इति श्रीमत्कलरामायणविषदुर्गरक्षममर्षेणादिवि० श्रीरामवर्मण लो

श्रीमदध्यात्मरामायणे धेती युद्धकाण्डे

दशम सर्गः ।

अथ एकादश सर्गः ।

इत्युक्त्वा वचनं प्रेम्णा राज्ञो मन्दोदरीं तदा ।
 रावणः प्रययौ योद्धुं रामेण सह संयुगे ॥ १ ॥
 दृढं स्यन्दनमास्थाय दृतो धीरैर्निशाचरैः ।
 चक्रैः षोडशभिर्धुक्तं सवर्णं सकुबरम् ॥ २ ॥
 पिशाचवदनैर्धोरैः परैर्धुक्तं भयावहम् ।
 सर्वास्त्रशस्त्रसञ्चितं सर्वोपस्करसंयुतम् ॥ ३ ॥
 निन्दकामाय सहसा रावणो भीषणास्त्रतः ।
 ध्यायान्तं रावणं दृष्ट्वा भीषणं रणकर्कशम् ॥ ४ ॥
 सन्तस्ताभूत्तदा सेना वानरी रामपालिता ॥ ५ ॥
 हनुमानथ चोत्सुत्य रावणं योद्धुमाययी ।
 आगत्य हनुमान् रक्षोवधस्य तुल्यिक्रमः ॥ ६ ॥
 मुष्टिवद्धं दृढं बद्ध्वा ताडयामास वेगतः ।
 तेन मुष्टिप्रहारेण जानुभ्यामपतद्भये ॥ ७ ॥
 सञ्चितोऽथ मुहूर्त्तेन रावणः पुनरुत्थितः ।
 उवाच च हनुमन्तं शूरोऽसि मम सम्यतः ॥ ८ ॥
 हनुमानाह तं धिक्त्वा यत्नं जीवसि रावण ।
 त्वं तावन्मुष्टिना वक्षो मम ताडय रावण ! ॥ ९ ॥
 पञ्चान्नया हतः प्राणान्मोक्षसे नात्र संशयः ।

इत्युक्तेति ॥ १ ॥

वरुणो रणशुभिः ॥ २ ॥

उपस्करो युद्धसाधयी ॥ ३ ॥

रणकर्कशं अतिनिर्दयम् ॥ ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

तथेति मुष्टिना वक्षो रावणेनापि ताडितः ॥ १० ॥

विधूर्णमाननयनः किञ्चित्कण्ठलमाययौ ।

संज्ञामवाप्य कपिराट् रावणं हन्तुमुद्यतः ॥ ११ ॥

ततोऽन्यत्र गतो भीत्या रावणो राक्षसाधिपः ।

हनुमानद्भक्षैव नलो नीलस्रथैव च ॥ १२ ॥

चत्वारः समवेताग्रे दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गवान् ।

अग्निवर्णं तथा सर्परोमाणं खङ्गरोमकम् ॥ १३ ॥

तथा दृष्टिकरोमाणं निर्जघ्नुः क्रमशोऽसुरान् ।

चत्वारश्चतुरो हत्वा राक्षसान् भीमविक्रमान् ॥ १४ ॥

सिंहनादं श्रुत्वा रावणार्धमुपागताः ।

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः सन्दृष्ट्वा दशनच्छदम् ॥ १५ ॥

विदृष्ट्य नयने क्रूरो राममेवान्वधावत ।

दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ॥ १६ ॥

आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयदः ।

रामस्य पुरतः सूर्यान् वानरानपि विव्यधे ॥ १७ ॥

ततः पावनसंकाशैः शरैः काञ्चनभूषणैः ।

अभ्यवर्षद्गुणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ १८ ॥

रथस्थं रावणं दृष्ट्वा भूमिष्ठं रघुनन्दनम् ।

आह्वय मातलिं शक्रो वचनच्छेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

समवेताग्रे इति श्लोद सन्धिरात्रे ॥ १३ । १४ ॥

श्रुत्वा सिंहनादं हत्वा मत्वेकं सिंहनादं हत्वेत्यर्थं दशनच्छदं श्लोदम् ॥ १५ ॥

विदृष्ट्य क्रोधवशाद्विस्मयैः ॥ १६ ।

तोयदो धाराभिरिव पर्वतमिति शेषं विव्यधे व्यथयाभासं व्यन्तर्भावि-

तएवार्थं ॥ १७ । १८ । १९ ॥

६६

रथेन मम भूमिष्ठं शीघ्रं याहि रघूत्तमम् ।
 त्वरितं भूतलं गत्वा कुरु कार्यं ममानघ ! ॥ २० ॥
 एवमुक्तोऽथ तं नत्वा मातलिर्देवसारथिः ।
 ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमम् ॥ २१ ॥
 स्वर्गाज्जयार्थं रामस्य ह्युपचक्राम मातलिः ।
 अब्रवीच्च ततो राममप्रतर्क्यरथे स्थितः ।
 प्राञ्जलिर्देवराजेन प्रेषितोऽस्मि रघूत्तम ! ॥ २२ ॥
 रथोऽयं देवराजस्य विजयाय तव प्रभो ! ।
 प्रेषितश्च महाराज ! धनुर्ग्रेहं च भूषितम् ॥ २३ ॥
 अभेद्यं कषचं खड्गं दिव्यदङ्गीयुगं तथा ।
 आरुह्य च रथं राम ! रावणं जहि राजसम् ॥ २४ ॥
 मया सारथिना देव ! इत्तं देवपतिर्यथा ।
 द्यूत्युत्तमं परिक्रम्य नमस्कृत्य रथोत्तमम् ॥ २५ ॥
 आरुरोह रथं रामो लोकान् लक्ष्मणा नियोजयन् ।
 ततोऽभवन्महायुद्धं भैरवं रोमहर्षणम् ॥ २६ ॥
 महात्मनो रावणस्य रावणस्य च धीमतः ।

मम कार्यं रामस्य रथेन योजनरूपम् ॥ २ ॥

हरितै हरितवर्णैः । २१ ॥

उपचक्राम रामस्योपमाजगामेत्यर्थं अप्रतर्क्यरथे अथैव सर्वैरदृश्य-

रथे प्राञ्जलिरब्रवीदित्यन्वयः किमब्रवीत्तदाह देवराजेनेत्यादि ॥ २१ ॥

अथ देवराजस्य रथ इतिरूपबोधनं च यः तव विजयाय तेन प्रेषित
 ऐन्द्रः स्त्रीयं धनुश्च तम प्रेषितम् ॥ २३ । २४ । २५ ॥

लोकान् लक्ष्मणा नियोजयन् रावणवधस्यात्यक्तावाशिष्टत्वबोधनेना-
 नन्दयन्नित्यर्थः ॥ २६ । २७ । २८ । २९ ॥

आग्नेयेन च आग्नेयं देवं दैवेन राघवः ॥ २७ ॥
 अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ।
 ततस्तु सृष्टजे घोरं राक्षसं चास्त्रमस्त्रवित् ॥ २८ ॥
 क्रोधेन महताविष्टो रामस्योपरि रावणः ।
 रावणस्य धनुर्मुक्ताः सर्पा भूत्वा महाविषाः ।
 शराः काञ्चनपुङ्खाभा राघवं परितोऽपतन् ॥ २९ ॥
 तैः शरैः सर्पवदनैर्वमद्भिरनखं मुखैः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव व्याप्तास्ताव तदाभवन् ॥ ३० ॥
 रामः सर्पांस्ततो दृष्ट्वा समन्तात्परिपूरितान् ।
 सौपर्णमस्त्रं तत् घोरं पुरः प्रार्थयद्गणे ॥ ३१ ॥
 रामेण सुक्तास्ते बाणा भूत्वा गरुडरूपिणः ।
 चिक्षिदुः सर्पबाणास्तान् समन्तात्सर्पशत्रवः ॥ ३२ ॥
 अस्त्रे प्रतिष्ठते युद्धे रानेण दशक्रन्धरः ।
 अभ्यवर्षन्ततो रामं घोराभिः शरदृष्टिभिः ॥ ३३ ॥
 ततः पुनः शरानीकैः राममक्लिष्टकारिणम् ।
 अर्हयित्वा तु घोरेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ ३४ ॥
 पातयित्वा रथोपस्थे रथकेतुं च काञ्चनम् ।
 ऐन्द्रानश्वानभ्यहनद्वावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३५ ॥

अनलमग्निम् ॥ ३० ॥

पुरः रावणसमुखे ॥ ३१ । ३२ । ३३ ॥

घोरेण बालेनेति शेषः ॥ ३४ ॥

रथोपस्थं रथकेतुं पातयित्वात्वेन तस्य वेतसादिवत् शरैर्नम्रीकरण
 विवक्षितं क्रोधमूर्च्छित उच्छिन्नक्रोध इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विषेदुर्देवगन्धर्वाधारणाः पितरस्तथा ।

आर्ताकारं हरिं दृष्ट्वा व्यथिताश्च महर्षयः ॥ ३६ ॥

व्यथिता वानरेन्द्राश्च वभूवुः सविभीषणाः ।

दृशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ॥ ३७ ॥

दृष्ट्वा रावणस्तत्र मैनाक इव पर्वतः ।

रामस्तु भृकुटिं बद्ध्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३८ ॥

क्रोधं चकार सदृशं निर्दहन्निव राक्षसम् ।

धनुरादाय देवेन्द्रधनुराकारमद्भुतम् ॥ ३९ ॥

गृहीत्वा पाणिना बाणं कालानलसमप्रभम् ।

निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां दृष्ट्वा रिपुमन्तिके ॥ ४० ॥

पराक्रमं दर्शयितुं तेजसा प्रध्वलन्निव ।

प्रचक्रमे कालरूपी सर्वलोकस्य पथतः ॥ ४१ ॥

विकृत्य चापं रामस्तु रावणं प्रतिविध्य च ।

हर्षयन् वानरानीकं कालान्तक इवावभौ ॥ ४२ ॥

क्रुद्धं रामस्य वदनं दृष्ट्वा शत्रुं प्रधावतः ।

तत्रसुः सर्वभूतानि चचाल च वसुन्धरा ॥ ४३ ॥

रामं दृष्ट्वा महारौद्रमुत्पातांश्च सुदारुणान् ।

तस्मानि सर्वभूतानि रावणं चाविशङ्क्यम् ॥ ४४ ॥

आर्ताकारं आर्तसदृशाकार चभिनीततदाकारं न तु वस्तुतस्तदा-
दाकारम् ॥ ३६ । ३७ । ३८ ॥

सदृशं क्रोधं आत्मनः सदृशं क्रोधं देवेन्द्रधनुर्वर्षाकांते दृश्यमानमिन्द्रध-
नुरिति एषातं तत्सदृशम् ॥ ३९ । (आत्मनेपदमार्थम्) ४० ।

कालरूपी राममद्रूपमनुमन्याय प्रचक्रमे रावणवधार्थमिति शेषः
॥ ४१ । ४२ । ४३ । ४४ ॥

विमानस्थाः सुरगणाः सिद्धगन्धर्वकिन्नराः ।

ददृशुः सुमहायुधं लोकसम्बर्तकोपमम् ।

येन्द्रमस्त्रं समादाय रावणस्य शिरोऽच्छिनत् ॥ ४५ ॥

स्रज्जानो रावणस्याथ बह्वो रुधिरोक्षिताः ।

गगनात्प्रपतन्ति स्म तालादिव फलानि हि ॥ ४६ ॥

न दिनं न च वै रात्रिर्न सन्ध्या न दिशोऽपि या ।

प्रकाशन्ते न तद्रूपं दृश्यते तत्र सङ्घरे ॥ ४७ ॥

ततो रामो बभूवाय विस्मयाविष्टमानसः ।

शतमेकोत्तरं छिन्नं शिरसा चैकवर्चसाम् ॥ ४८ ॥

न चैव रावणः शान्तो दृश्यते जीवितक्षयात् ।

ततः सर्वास्त्रविद्धीरः कोशल्यानन्दवर्धनः ॥ ४९ ॥

अस्त्रेभ्य वल्लभिर्यत्तच्चिन्तयामास राघवः ।

यैर्वैर्वाणैर्हता दैत्या महासत्त्वपराक्रमाः ॥ ५० ॥

त एते निष्फलं याता रावणस्य निपातने ।

धृति चिन्ताकुले रामे समीपस्थो विभीषणः ॥ ५१ ॥

उवाच राघवं वाक्यं ब्रह्मादत्तयरो ह्यसौ ।

लोकसम्बर्तकोपमं सर्वलोकप्रलयहृदाहोमहादियुद्धमदृशम् ॥ ४५ ॥

मूर्धानं रामवाणहता इति शेषः ॥ ४६ ॥

न दिनमित्यादि यत्नेनानेकदिनं रामरावणयोर्निर्द्वन्द्वं युद्धं दृष्ट-
मिति श्रुतम् तद्रूपं चित्रमहाकरावणरूपं पुन पुन शिरः प्रादुर्भा-
वात् ॥ ४७ ॥

तदेवाह तत इति एकवर्चसा तन्मतेजसाम् ॥ ४८ ॥

शान्तो गतचेष्टः ॥ ४९ । ५० ॥

निष्फलं याता प्राप्ता निष्फला जाता इति कवित्वा पाठः । ५१ । ५२

विच्छिन्ना बाह्वोऽप्यस्य (१) विच्छिन्नानि शिरांसि च ॥ ५२ ॥

उत्पत्स्यन्ति पुनः शीघ्रमित्याह भगवानजः ।

नाभिदेशेऽद्वैतं तस्य कुण्डलाकारसंस्थितम् ॥ ५३ ॥

तच्छोपयानलाक्षेण तस्य अत्युत्तमो भवेत् ।

विभीषणवधः श्रुत्वा रामः शीघ्रपराक्रम ॥ ५४ ॥

प्रावकाक्षेण संयोज्य नाभिं विव्याध रक्तसः ।

अनन्तरं च चिक्षेद शिरांसि च महाबलः ॥ ५५ ॥

बाह्वनपि च संरब्धो रावणस्य रघूत्तमः ।

ततो घोरां महाशक्तिमादाय दशकन्धरः ॥ ५६ ॥

विभीषणवधार्थाय चिक्षेप क्रोधविह्वलः ।

चिक्षेद राघवो नाणैस्तां शितैर्हमभूपितैः ॥ ५७ ॥

दशग्रीवशिरश्चेदानीन्तदा तेजो विनिर्गतम् ।

ज्ञानरूपो बभूवाय क्षिप्रैः शीघ्रैर्भयङ्करैः ॥ ५८ ॥

एकेन मुख्यशिरसा बाहुभ्यां रावणो बभौ ।

रावणस्तु पुनःकुट्टो नानाशस्त्रास्त्रदृष्टिभिः ॥ ५९ ॥

ववर्ष रामं तं रामसाया नाणैर्ववर्ष च ।

कुण्डलाकारे गते संस्थितम् ॥ ५३ ॥

अनलाक्षेणाम्नाक्षेण ॥ ५४ । ५५ । ५६ ॥

शितैस्तीक्ष्णैः ॥ ५७ ॥

तेजोपगमाच्च ज्ञानरूपो बभूव ॥ ५८ ॥

मुख्यशिरसेत्यनेनान्यानि युद्धादिकाले एव प्रादुर्भवन्तीति सूचितम्

॥ ५९ । ६० । ६१ ॥

ततो युद्धमभूत् घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ६० ॥
 अथ संस्मारयामास मातली राघवं तदा ।
 विहृज्यास्तं वधायास्य ब्राह्मं शीघ्रं रघूत्तम ! ॥ ६१ ॥
 विनाशकालः प्रयितो यः सुरैः सोऽद्य वर्त्तते ।
 उत्तमाङ्गं न चैतस्य ज्ञेयं राघव ! त्वया ॥ ७२ ॥
 नैव शीर्ष्णिं प्रभो ! बध्यो बध्य एव हि मर्मणि ।
 ततः संस्मारितो रामसौन वाक्येन मातलेः ॥ ६३ ॥
 जग्राह सशरं दीप्तं निःश्वसन्तमिवोरगम् ।
 यस्य पार्श्वे तु पवनः फले भास्करपावकौ ॥ ६४ ॥
 शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ।
 पर्वस्वपि च विन्यसा लोकपाला महौजसः ॥ ६५ ॥
 जाल्वत्यमानं वपुषा शान्तभास्करवर्चसा ।
 तमुग्रमस्त्रं लोकानां भवनाशनमद्भुतम् ॥ ६६ ॥
 अभिमन्य ततो रामसं महेषुं महाभुजः ।
 वेदमोक्षेन विधिना सन्धे कार्मुके यत्नी ॥ ६७ ॥
 तस्मिन् सन्धीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे ।
 सूर्यभूतानि वितेमुच्चाल च वसुधरा ॥ ६८ ॥

• प्रयितः कथितः उत्तमाङ्गं शिरः ॥ ६२ ॥

मर्मणि उरम्यमन्द्रे ॥ ६३ । ६४ ॥

आकाशमयमितनेनातिबहुलं श्रुतितं आकाशपदेन व्यापकत्वादि-
 रग्यगर्भो वा गौरवे मेरुमन्दरो यथ्य महामाविति जेव ॥ ६५ ॥

भास्करवर्चसा भातं तलुन्यतेजः प्रकाशं अक्षयन्दोऽर्धरात्रौ यस्तप्रया-
 योऽत्र ॥ ६६ ॥

वेदमोक्षेन ब्रह्माक्षविधिना अभिमन्येत्यन्वयः ॥ ६७ । ६८ ॥

स रावणाय संकुक्षो भयमानस्य कार्मुकम् ।

चिक्षेप परमायत्तसामख्यं मर्मघातिनम् ॥ ६६ ॥

स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रपाणिविसर्जितः ।

क्षतान्त इव घोरास्यो न्यपतद्वावणोरसि ॥ ७० ॥

स निमग्नो महाघोरः शरीरान्तकरः परः(१) ।

निभेद हृदयं दूषणं रावणस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥

रावणस्याह्वरत्प्राणान् विवेश धरणीतले ।

स शरो रावणं हत्वा रामदूषणीरमाविशत् ॥ ७२ ॥

तस्य हृत्पात पपाताशु सशरं कार्मुकं महतम् ।

गतासुर्भ्रमिवेगेन राक्षसेन्द्रोऽपतद्भुवि ॥ ७३ ॥

तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषाश्च राक्षसाः ।

हतनाथा भयत्रसा दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ ७४ ॥

दशग्रीवस्य निधनं विजयं राघवस्य च ।

ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ॥ ७५ ॥

वदन्तो रामविजयं रावणस्य च तद्वधम् ।

अथान्तरीक्षे व्यनदत् सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः ॥ ७६ ॥

भयमतिशयेन ॥ ६६ ।

वज्रपाणिना त्यक्तो वज्र इव स बाहो रावणोरसि न्यपतत् ॥ ७० । ७१

नेगवधाद्वावणप्राणहरणोत्तर भूमौ प्रविश्य पुनः सारथिवालदेवता

तेजोवशाद्गामदूषणीरं प्रविष्ट ॥ ७२ ॥

भ्रमि इति शरपतनकाञ्चजातभ्रमिवेगेन ॥ ७२ । ७३ ॥

दशग्रीवनिधनं रामविजयं च दृष्ट्वा विदुद्रुवुरित्यन्वय ॥ ७५ ॥

ततो रामजयं रावणस्य तद्वधं ततो रामाद्वधं च वदन्तो विनेदुरने-

पपात पुष्पवृष्टिश्च समन्ताद्राघवोपरि ।
 तुष्टुवुर्मुनयः सिद्धाश्चारणाश्च दिवौकसः ॥ ७७ ॥
 अथान्तरीक्षे नष्टतुः सर्वतोऽम्बरसो मुदा ।
 रावणस्य च देहोत्थं ज्योतिरादित्यवत् स्फुरत् ॥ ७८ ॥
 प्रविवेश रघुत्रेष्ठं देवानां पश्यता सताम् ।
 देवा जलपुरहो भार्गवं रावणस्य महात्मनः ॥ ७९ ॥
 वयं तु सान्त्विका देवा विष्णोः कारुण्यभाजनाः ।
 भयदुःखादिभिर्याताः संसारे परिवर्त्तिनः ॥ ८० ॥
 अयं तु राक्षसः क्रूरो ब्रह्महातीवतामसः ।
 परदाररतो विष्णुद्वेषी तापसहिंसकः ॥ ८१ ॥
 पश्यत्सु सर्वभूतेषु राममेव प्रविष्टवान् ।
 एवं ब्रुवत्सु देवेषु नारदः माह सस्मितः ॥ ८२ ॥
 शृणुतां सुरा । यूयं धर्मतत्त्वविचक्षणाः ।

नात्वय विह्वनादायक्रुदित्यर्थः ॥ ७६ । ७७ ॥

सूर्यस्य रावणस्य देहोत्थं तेजो रघुत्रेष्ठं प्रविवेश तं प्रविश्य तदा-
 श्रया वैकुण्ठलोकं जगामेति बोध्यम् ॥ ७८ । ७९ ॥

वयमिति वयं देवा अपि तेजसा द्योतमाना अपि सान्त्विका अपि
 सत्त्वप्रधाना अपि विष्णोर्भगवतः करुणापात्रभूता अपि भयदुःखादिव्यापा-
 पुन पुन संसारभाजयः ॥ ८० ॥

अयं राक्षसः क्रूरोऽपि ब्रह्महृदि अत्यन्ततामसोऽपि परदाररतत्वादि-
 गुणोऽपि ॥ ८१ ॥

रामः प्रविष्टवान् तत्प्रवेष्टेन मोक्षद्वारं लब्धवान् वैकुण्ठगतानां प्रति-
 सङ्क्षरे सन्निभत्वात् इत्याशयमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

रावणो देवसंयुक्तोऽपि भूत्वा सह रामचरित्रं शुक्रसारणादिभ्यः

रावणो रावणद्वेषादनिशं हृदि भावयन् ॥ ८३ ॥

भृत्यैः सह सदा रामचरितं द्वेषसंयुतः ।

श्रुत्वा रामात् स्वनिधनं भयात् सर्वत्र रावणम् ॥ ८४ ॥

पश्यन्नुद्दिनं स्वप्ने राममेवानुपश्यति ।

क्रोधोऽपि रावणस्याशु गुरुबोधाधिकोऽभवत् ॥ ८५ ॥

रामेण निहतस्थान्ते निर्धूतायेपकल्पः ।

रामसायुज्यमेवाप(१) रावणो मुक्तबन्धनः ॥ ८६ ॥

पापिष्ठो वा दुरात्मा परधनपरदारेषु सक्तो यदि स्या

नित्यं स्नेहात् भयाद्वा रघुकुलतिलकं भावयन् सम्परेत ।

श्रुत्वा तद्द्वेषादेरनिशं हृदि भावयन् व्यत्य श्रुत्वा भावयन्नित्यनेन श्रवणं मनननिदिध्यासनसम्पदुक्ता मननमनुक्रमणि व्यर्थादिप्र बोध्यम तथा रामात् स्वनिधनं श्रुत्वा भयात्सर्वत्र रावणं पश्यन् इदं फलं सम्भवामिति यय तस्य च दर्शनस्य सार्वकालिकत्वमाह अतुद्दिनं स्वप्नेऽपि राममेव पश्यति अनेन साक्षात्कार उक्त एव सगुणविषयत्वादेया वैकुण्ठलोकप्राप्तिद्वारा मोक्षजनकत्वम दहराद्युपासनावदिति बोध्यम् ॥ ८३ । ८४ ॥

उपसहरति क्रोवोऽप्रोति अदिना य प्रीत्यैव भावरेत तस्य हृत्ति सर्वघेति ध्वनितं गुरुबोध गुरुसेवाजन्यो बोधस्तद्वत् अधिक सर्वधर्माधि-
क्रीभवादित्यर्थ ॥ ८५ ॥

भगवतो हृत्सान्मुख्युरप्येव फलक इत्याह रामेणेति सह समाने द्वेषे युक्त तस्य भाव सायुज्य समानलोकवास इत्यर्थं तद्देवाभिप्रेत्यापे वक्ष्यति वैकुण्ठं यातीति ॥ ८६ ॥

दुरात्मा परानिष्टादिचिन्तक पापिष्ठत्वं कायिकपापवत्प तदेव स्फुट-
यति परधनपरदारेत्यादि स्नेहाद्भयादेत्यादि स्नेहाद्भयादेत्यनेनोभयोस्तुल्यफलत्वं
स्नेहाद्भयादि भयाद्वावणादिस्तत्वं स्नेहवतामेहलौकिकसुखाधिक्य विशेष

भूत्वा शुद्धान्तरङ्गो (१) भवशतजनितानेकदोषैर्विमुक्तः
 सद्यो रामस्य विष्णोः सुरवरविनुतं याति वैकुण्ठमाद्यम् ॥८७॥
 हत्वा युद्धे दशास्यं त्रिभुवनविषमं वामहस्तेन चापं
 भूमौ विट्म्य तिष्ठन्नितरकरहतं भ्रामयन् बाणमेकम् ।
 आरक्तोपान्तनेत्रः शरदलितवपुः सूर्यकोटिप्रकाशो
 यीरवीरगधुराङ्गः स्निग्धपतिसुतः पातु मा वीररामः ॥८८॥

इति श्रीमद्भ्यान्नराभायणे उन्मादहेश्वरसम्भादे युद्धकाण्डे

एकादश सर्गः ।

इति श्रीमद्भ्यान्नराभायणे उन्मादहेश्वरसम्भादे युद्धकाण्डे
 करण तच्छुद्धं यस्य स सुरवरो जगता ॥ ८७ ॥

त्रिभुवनस्य विषमं तु हृदं शरैर्दलितं विदारितं वपुर्यस्य स वन्दुराङ्गः
 यथोचितं भक्तोत्तमाङ्गः एव ध्यातृणां सर्वभयापह्नमिति तन्त्रेषु प्रसिद्धम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीमद्भक्तनाराजविष्णुहरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरावर्मण

हतावध्यान्नराभायणे सेतौ युद्धकाण्डे

एकादश सर्गः ।

* (१) शुद्धान्तरङ्ग इति पाठान्तरम् ।

रामो विभीषणं दृष्ट्वा हनूमन्तं तथाङ्गदम् ।

लक्ष्मणं कपिराजं च जाम्बवन्तं तथापरात् ॥ १ ॥

परितुष्टेन मनसा सर्वानेवाब्रवीद्वचः ।

भवता बाहुवीर्येण निहतो रावणो मया ॥ २ ॥

कीर्तिः स्यास्यति वः पुण्या यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।

कीर्तयिष्यन्ति भवता कया त्रैलोक्यमावनीम् ॥ ३ ॥

ययोपेता(१) कलिहरां यास्यन्ति परमा गतिम् ।

एतस्मिन्नन्तरे दृष्ट्वा रावणं पतितं भुवि ॥ ४ ॥

मन्दोदरीमुष्णाः सर्वाः स्त्रियो रावणपालिताः ।

पतिता रावणस्याग्रे शोचन्त्यः पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥

विभीषणः शुशोचार्तो शोकेन महतादृतः ।

पतितो रावणस्याग्रे बद्धधा पर्यदेवयत् ॥ ६ ॥

रामस्तु लक्ष्मणं प्राञ्च बोधयस्व विभीषणम् ।

करोतु भ्रातृसंस्कारं किं विलम्बेन ? मामदः ॥ ७ ॥

राम इति ॥ १ ॥

तेषां वीरानामुत्साहार्थं शक्यमाह भवतामिति एवावधवाक्येन
बोधिता वीरा रथे प्राणव्ययेनापि साभीष्टं साधयन्तीति सूचितम् ॥ २ ॥

अथ पारितोषिकं ददाति कीर्तिरिति वः पुण्या कीर्तिं स्यास्यतीति
किञ्च यया कीर्त्या सयुक्तास्मिमा भवता विजयकथा ये कीर्तयिष्यन्ति ते पर-
माङ्गतिं यास्यन्ति ॥ ३ । ४ । ५ ॥

पर्यदेवयत् शोकेन विललापेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्त्रियो मन्दोदरीमुख्याः पतिता विलपन्ति च ।

निवारयतु ताः सर्वा राक्षसी रावणप्रियाः ॥ ८ ॥

एवमुक्तोऽथ रामेण लक्ष्मणोऽगाहिभीषणम् ।

उवाच स्रतकोपान्ते पतितं स्रतकोपमम् ॥ ९ ॥

शोकेन मरुताविष्टं सौमित्रिरिदमब्रवीत् ।

यं शोचसि त्वं दुःखेन कोऽयं तव ? विभीषण ! ॥ १० ॥

त्वं यास्य कतमं स्रष्टेः पुरेदानीमतः परम् ।

यद्वन्तोयौघपतिताः सिकता यान्ति तद्वशा ॥ ११ ॥

संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ।

यथा धानास्तु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च ॥ १२ ॥

बोधयस्तु योकापनयनवाक्ये संसारानिश्चयं बोधयेत्यर्थः । ० । ८ ।

स्रतकस्य रावणस्य समीपे स्रतकतुल्यतया निचेष्ट पतितम् ॥ ९ ॥

अयं तव कः प्यात्मनः शुद्धबुद्धसभावत्वात् जेनापि सम्बन्ध इति

भावः । ॥ १० ॥

किञ्च स्रष्टेः उरा तवाय कश्चित्सम्बन्धो नैवासीत् एवमतः परमिदानीं
च न कश्चित्सम्बन्धः पूर्वापरकाशयोः सम्बन्धाभावेन स्रष्टेःपि न बालव
सम्बन्धः किन्वाभिमानिक एवेति भावः तदेव दृष्टान्तेनाह स्रष्टेदिति
तोऽयौघे पतिताः सिकता जलवेगाकृता किञ्चिद्दूरं मिक्षिता यान्ति ततः
कापितुं शुकतया व्यपक्षिष्टानि लघुतया विलीयन्ते वा व्यपरा गच्छन्ति
तासां यथा न कापितुं सम्बन्धः ॥ ११ ॥

एवं देहिनः कालेन तद्देहेन संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते च वस्तुतस्तु तेषां न
कश्चित्सम्बन्ध इत्यर्थः दृष्टान्तान्तरभाह् यवेति धाना भट्टयवाकाशु अध्वानि-
रभावेन कापिधानाः स्रष्टे भवन्ति ततः पुनकासां स्निग्धत्वात्ततो न भवन्ति
वियुज्यन्ते ॥ १२ ॥

एवं भूतेषु भूतानि प्रेरितानीशमायया ।

त्वं चेमे वयमन्ये च तुल्याः कालवशोद्भवाः ॥ १३ ॥

जन्ममृत्युं यदा यस्मात्तदा तस्माद्भविष्यतः ।

देखरः सर्वभूतानि भूतैः सृजति हन्त्यजः ॥ १४ ॥

आत्मसृष्टैरस्यतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ।

देहेन देहिनी जीवा देहादेहोऽभिजायते ॥ १५ ॥

बीजादेव यथा बीजं देहान्य(१) द्रुव शाश्वतः ।

एवमीशमायया प्रेरितानि भूतानि भूतेषु सद्युज्यन्ते विद्युज्यन्ते चेत्यर्थः
एवमय भयोगो वियोगस्तु तत्रैवेति न किञ्च सर्वेषामस्माकं तस्य इत्याह त्व
चेमे वयमित्यादि अस्माकमप्येव वियोगो भाव्येति भावः ॥ १३ ॥

यदा यस्मिन् काले यस्माज्जन्ममृत्युं कर्मसहस्रगौ भगवता कल्पितौ
तदा तस्मिन् काले तौ भविष्यत एव न त्वन्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

यथा बालो ध्यानपेक्षोऽपि बाल्यस्वभावादेव सृष्टैर्विद्ययादिभिर्दत्तैः
स्वनिर्मितानि तादृशानि सृजति हे स्त्रीपुरुषाकारे कृत्वा ततोयमेक निर्मा-
येत इदं जातमनयोऽप्यमिति व्यवहरति परस्परविघातेन नाशयति
चैवमोक्षरं ध्यानपेक्षोऽपि सर्जमजन्मकल्पाध्यायपेक्षोऽपि आत्मसृष्टैरेव भूतैः
प्राणिभिः स्त्रीपुरुषाभ्यामव्यवहारद्वारा पराधि सृजति ततः केनचित्कश्चि-
द्वन्ति च ननु तेषामेव तत्र कर्तृत्वमस्त्वित्याह अस्वतन्त्रैरिति तद्व्यमात्र-
चालनेऽपि स्वातन्त्र्यरहितैः ननु ततः किं सृज्यमानदेह एव जीवो नेत्याह
देहेनेति जीवास्तेन देहेन ननु देहिनी देहात्मान एव ते ननु देह किमपि
कारणमेव नेत्याह देहादिति कर्मद्वारेति शेषः ॥ १५ ॥

अस्य व्यवहारस्यानादित्वे दृष्टान्तमाह बीजादयति यः च देहादन्व-
यः अथ एवेत्यर्थः भद्रक धर्ममाह शाश्वत इति तेन निश्चयत्वानित्यस्याभ्या-
देहदेहिनाभेद उक्तं वस्तुतस्तस्य देहिव्यवहारप्रयोजको देहसम्बन्धोऽपि

देहिदेहविभागोयमविवेककृतः पुरा ॥ १६ ॥

नानात्वं जन्मनाशश्च क्षयो वृद्धिः क्रियाफलम् ।

द्रष्टुराभान्त्यतद्धर्मा यथाऽग्नेर्दाहविक्रियाः ॥ १७ ॥

त इमे देहसंयोगादात्मना भान्त्यसदृशत्वात् ।

प्रथा यथा तथा चान्यत् ध्यायतो सदसदृशत्वात् ॥ १८ ॥

प्रसृतस्यानर्हं(१) भावान्तदा भाति न संसृतिः ।

जीवतोऽपि तथा तद्वद्विमुक्तस्यानर्हकृतेः ॥ १९ ॥

कल्पित एवेत्याह देहीति व्यविवेककृतं चान्तरूपेणात्मनोऽविवेकात् अहं
ममेत्यादि बुद्धिरिति भावः एवञ्च देह एव ममताबुद्धेरवास्तवत्वे भ्रात्यादौ
ममत्वबुद्धिं सुतरामवाप्नोति सूचितम् ॥ १६ ॥

बलुतो भ्रात्यादौ स्वातिरिक्तत्वबुद्धिर्मात्रादिवृद्धिर्न सर्वं सिध्यैव शुक्ति-
रजतादिवृद्धिर्वदित्याह नानात्वमिति नानात्वं भेदः क्रियाफलं सुखदुःखे
एते अतद्धर्मा अनात्मधर्मा द्रष्टुल्लङ्घनत्वेन भान्ति अन्तरूपतत्त्वाद्यधर्मा
एवमेते तदविवेकात् आत्मनि भान्ति यथा दाहगतवक्त्रादिना तद्वताभेदक-
त्वादिति भावः ॥ १७ ॥

त इमे नानात्वादय देहसंयोगाद्देहपदेनान्तरूपमध्युपलब्ध्यन्ते अमद-
व्यहोऽहममता बुद्धिः यथा सदृशस्यान्तरिहृदस्तु ध्यायन्त्यात् ध्यायतो भद्रं
कीदृश्यादेन तथा प्रथा भवति ध्यायमानवक्त्रमदमत्वाभ्यां ध्यातरपि मदम-
त्त्वप्रथा भवति तद्वत् अनेन वास्तवता नाश्यादौना निराकृता एवं च मोक्षो
निरालम्ब इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

नामाश्च दुःखनिवृत्तिरित्याह प्रसृतमस्तेति यथा प्रसृतं हभावाभावात्
सुखनिर्भाति प्रसृतापोऽप्यसुखमिति तथा विमुक्तस्य तत्त्वनाशान्नोपश्रुत्य
लोभमदमि अमदं दूतं अहं हं भावाभावात् स्मृताभावात्प्रसृतं इत्यनेन
वास्तवता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्मान्मायामनोधर्मं(१) जह्यहंममताम्रमम् ।

रामभद्रे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे ॥ २० ॥

सर्वभूतात्मनि परे मायामानुषरूपिणि ।

वाह्येन्द्रियार्थसम्बन्धात् त्याजयित्वा मनः शनैः ॥ २१ ॥

तत्र दोषान् दर्शयित्वा रामानन्दे नियोजय ।

देहबुद्ध्या भयेद्वाता पिता माता सुहृत्प्रियः ॥ २२ ॥

विलक्षणं यदा देहात् जानात्यात्मानमात्मना ।

तदा कः कस्य वा बन्धुर्भाता माता पिता सुहृत् ? ॥ २३ ॥

मिथ्याज्ञानवशाज्जाता दारागारादयः सदा ।

यन्मादयश्च विषया विविधाश्चैव सम्पदः ॥ २४ ॥

बलं कीदृशो भृत्यवर्गो राज्यं भूमिः सुहादयः ।

अज्ञानजत्वात्सर्वे ते क्षणसङ्गमभङ्गुराः ॥ २५ ॥

उपसंहरति तस्मादिति मायामनोधर्मं मायापरिणाममनोधर्मं अहं-
ममताम्रमङ्गादि अन्यधर्मस्वान्यनिजत्वेन यदाङ्गमत्वं मायापरिणामत्वेन
मनसो जडत्वसङ्गतं मनोमात्रान्न करणं आत्मनीश्वरे इत्यनेन तस्यैव सुख-
मात्मत्वं मन्ये तत्प्रतिनिवृत्त्यादात्मव्यवहारमात्ममिति भावः ॥ २० ॥

उक्तमेव पुनराह सर्वभूतात्मनीति वाह्येन्द्रियविषयसम्बन्धात् मनो दूरी-
कृत्य भगवति नियोजय तत्सम्बन्धत्वागोपायमाह तत्र दोषानिति ननु भगवति
तदनुसन्धानेऽपि कथं संसारहानिरुक्ताह देहबुद्धेर्गतिं देहे अन्नं करणादावा-
त्तद्बुद्धेर्लब्धः भगवतो मनसातुसन्धाने तत्प्रसादाद्देहमिच्छाव्यप्रतीतौ तद्विवेक-
ज्ञतसंसारस्य सतएव हानिरिति भावः ॥ २१ । २२ । २३ ॥

तदेव पुनर्दाश्यायाह भिद्येति चगारं ब्रह्म ॥ २४ ॥

अज्ञानस्याजस्र परिणामसंभावितया तज्जन्तानां क्षणसङ्गमभङ्गुर-
त्वम् ॥ २५ ॥

अथोत्तिष्ठ हृदा रामं भावयन् भक्तिभावितम् ।
 अनुवर्तस्व राज्यादि भुञ्जन् प्रारब्धमन्वहम् ॥ २६ ॥
 भूतं भविष्यदभजन् वर्तमानमथाचरन् ।
 विहरस्व यथान्यायं भवदोषैर्न लिप्यसे ॥ २७ ॥
 आज्ञापयति रामस्त्वां यद्वातुः साम्प्रदायिकम् ।
 तत् कुरुष्व यथाशक्नुं सदतीक्ष्यापि योषितः ॥ २८ ॥
 निवारय मद्भावुद्धे ! लङ्कां गच्छन्तु मा चिरम् ।
 श्रुत्वा यथावद्वचनं लक्ष्मणास्य विभीषणः ॥ २९ ॥
 त्यक्त्वा शोर्कं च मोहं च रामपार्श्वमुपागमत् ।
 विष्टब्ध बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं ययः ॥ ३० ॥
 रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं पर्यभाषत ।
 वृथंसमदृतं क्रूरं त्यक्तधर्मवतं प्रभो ! ॥ ३१ ॥
 नाहोऽस्मि देव ! संस्कर्तुं परदारभिमर्शिनम् ।
 श्रुत्वा तद्वचनं प्रीतो रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 मरणान्तानि वैराणि निर्दुःखं न प्रयोजनम् ।
 कियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ ३३ ॥

प्रारम्भं भोग विना दुष्कृतमिति बुद्ध्या राज्यादिभुञ्जन्नुवर्तस्व तत्प्रामाण्ये
 यतस्त ॥ २६ ॥

भूतं भविष्यदभजन् कथमितं गतं कथमप्ये भविष्यतीत्यविचारयन् एवं
 भवदोषैर्न लिप्यसे ॥ २७ । २८ ॥

यथावद्वचनं यथोक्तं वचनम् ॥ २९ ॥

विष्टब्ध भगवच्छब्दो क्रियाकरणे भगवतो दुःखं ज्ञादिति विचार्य
 ॥ ३० । ३१ । ३२ ॥

निर्दुःखं निवृत्त्यं यथा तव अन्ता तथा ममपि चरत्वेन विरोधस्याप-
 र्णमात् ॥ ३२ ॥

रामाज्ञा गिरसा धत्वा शीघ्रमेव विभीषणः ।

सान्त्वयामास धर्मात्मा धर्मवृद्धिर्विभीषणः ॥ ३४ ॥

सान्त्वयामास धर्मात्मा धर्मवृद्धिर्विभीषणः ।

त्वरयामास धर्मज्ञः संस्कारार्थं स्वयन्भवान् ॥ ३५ ॥

चित्वा निवेश्य विधियत्पितृमेधविधानतः ।

आहिताग्नेर्यथा कार्यं रावणस्य विभीषणः ॥ ३६ ॥

तथैव सर्वमकरोद्धन्बुभिः सह मन्त्रिभिः ।

ददौ च प्रायकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ ३७ ॥

सात्वा चैषार्द्रयस्त्रेण तिलाग् दर्भाभिमिश्रितान् ।

उदकेन च सन्मिथ्यान् प्रदाय विधिपूर्वकम् ॥ ३८ ॥

प्रदाय चोदकं तस्यै सङ्गां चैनं प्रणम्य च ।

ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वमुक्ता(१) पुनः पुनः ॥ ३९ ॥

गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा ।

प्रविष्टास्तु च सर्वास्तु राक्षसीषु विभीषणः ॥ ४० ॥

रामपार्श्वमुपागत्य तदा तिष्ठद्विनीतवत् ।

रामोऽपि सह सैन्येन सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ ४१ ॥

सान्त्वयामास शोकापनोदकवाक्यै ॥ ३४ । ३५ ॥

आहिताग्नेरग्निहोत्रिणो यथा कार्यं योग्यं तथैवोर्द्धदहिकमकरोत्

॥ ३६ ॥

विधियुक्तं सन्वादियुक्तम् ॥ ३७ । ३८ ॥

प्रदाय चोदकं तस्यै इति शुद्धं जलं करकादिपात्रे अन्वत्यथाखाया तदु-
द्देशेन बद्धेत्यर्थं अनुनयामास विगतशोकाश्चकार ॥ ३९ ॥

गम्यतामिति विभीषणेनोक्ता इति यथ ॥ ४० ॥

हर्षं लेभे रियून् हत्वा यथा दत्तं शतक्रतुः ।

मातलिश्च तदा रामं परिक्रम्याभिवन्द्य च ॥ ४२ ॥

अनुज्ञातश्च रामेण ययौ स्वर्गं विज्ञायसा ।

ततो हृष्टमना रामो लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

विभीषणाय मे लङ्काराज्यं दत्तं पुरैव हि ।

इदानीमपि गत्वा त्वं लङ्कामध्ये विभीषणम् ॥ ४४ ॥

अभिषेचय विप्रैश्च मन्त्रवद्विधिपूर्वकम् ।

इत्युक्तो लक्ष्मणस्तूर्णं जगाम सच्च वानरैः ॥ ४५ ॥

लङ्का सुवर्णकलशैः समुद्रजलसंयुतैः ।

अभिषेकं शुभं चक्रे राज्ञसेन्द्रस्य धीमतः ॥ ४६ ॥

ततः पौरजनैः सार्द्धं नानोपायनपाणिभिः ।

विभीषणः ससौमित्रिरुपायनपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥

दण्डप्रणाममकरोद्रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

रामो विभीषणं दृष्ट्वा प्राप्तं राज्यं मुदान्वितः ॥ ४८ ॥

क्षतकृत्यमिवात्मानममन्यत सञ्ज्ञातुजः ।

सुग्रीवं च समालिङ्ग्य रामो वाक्यमवाब्रवीत् ॥ ४९ ॥

सञ्ज्ञायेन त्वया वीर । जितो मे रावणो महान् ।

युद्धमूर्ध्नि इतश्च सदा शोचत्वात्तदहरेव सर्वे प्रेतजन्तव समाप्य राम-
समीपमागमन्म् ॥ ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ ॥

मह्यं जगामेत्यस्य ततः स्वर्णकलशैः राज्ञसेन्द्रस्याभिषेके प्रचक्रे ॥ ४६
उपायनपुरस्कृतोऽप्येकत उपायन वनम् आहिताग्न्यादित्वात्परनि-
पात ॥ ४७ ॥

यागश्च दण्डप्रणाम दण्डप्रणामम् । ४८ ॥

क्षतकृत्यमिह प्रतिप्रातार्द्धमिदमेति वाच ॥ ४९ ॥

विभीषणोऽपि लङ्कायामभिषिक्तो मयानघ ! ॥ ५० ॥

ततः प्राह हनूमन्तं पार्श्वस्थं विनयान्वितम् ।

विभीषणस्यानुमते गच्छ त्वं रावणालयम् ॥ ५१ ॥

जानक्यै सर्वमाख्याहि रावणस्य वधादिकम् ।

जानक्याः प्रतिवाक्यं मे शीघ्रमेव निवेदय ॥ ५२ ॥

एवमाज्ञापितो धीमान् रामेण पवनात्मजः ।

प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ ५३ ॥

प्रविश्य रावणगृहं शिंशपाक्षूलमाश्रिताम् ।

ददर्श जानकीं तत्र कथां दीनामनिन्दिताम् ॥ ५४ ॥

राक्षसौभिः परितृतां ध्यायन्तीं राममेव हि ।

विमयावनतो भूत्वा प्रणम्य पवनात्मजः ॥ ५५ ॥

क्षताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रहो भक्त्यागतः स्थितः ।

तं दृष्ट्वा जानकी द्रवणीं स्थित्वा पूर्वस्मृतिं ययौ ॥ ५६ ॥

ज्ञात्वा तं रामदूतं (१) सा हर्षात्सौम्यमुखी भवत् ।

स तां सौम्यमुखीं दृष्ट्वा तस्याः पवनमन्दनः ।

रामस्य भाषितं सर्वमाख्यातुमुपपन्नमे ॥ ५७ ॥

महान् देवैरपि दुर्मेय विभीषण पूर्वं प्रतिज्ञाताभिषेकः ॥ ५० ॥

विभीषणस्यानुमते लङ्काभीषत्वात् तदाज्ञा गृहीत्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अनिन्दितां रावणतिरस्कारादप्राप्तनिन्दाम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

भक्त्येति प्रहृत्वादेर्हेतुकथनं पूर्वमागतो यः स एवायमिति स्मृतिं स्मरणं

ययौ प्राप्तवती ॥ ५६ ॥

भवत् धमवदित्यर्थः अदमाव व्याधिः रामस्य भाषितं रामभाषितं

सन्देशम् ॥ ५७ ॥

देवि ! रामः समुग्रीवो विभीषणसहायवान् ।

कुशलो वानराणां (१) च सैन्यैश्च सह लक्ष्मणः ॥ ५८ ॥

रावणं समुतं हत्वा सगलं सह मन्त्रिभिः ।

त्वामाह कुशलं रामो राज्ये कृत्वा विभीषणम् ॥ ५९ ॥

श्रुत्वा भर्तुः प्रियं वाक्यं हर्षनद्गदया गिरा ।

किं ते प्रियं करोम्यद्य ? न पश्यामि जगत्त्रये ॥ ६० ॥

समन्ते प्रियवाक्यस्य रत्नान्याभरणानि च ।

एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच लवङ्गमः ॥ ६१ ॥

रत्नौघाद्विधिधाढापि देवराज्याद्विशिष्यते ।

हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थिरम् ॥ ६२ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली प्राह भारतिम् ।

सर्वे सौम्या गुणाः सौम्य ! त्वय्येष परिनिष्ठिताः ॥ ६३ ॥

रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रं सामान्नामयतु राघवः ।

तथेति ता नमस्कृत्य ययौ द्रष्टुं रघूत्तमम् ॥ ६४ ॥

जानक्या भाषितं सर्वं रामस्याग्रे न्यवेदयत् ।

वानराणां सैन्ये बह्वैव लक्ष्मणश्च कुशलो सर्वे कुशलविष इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

राज्ये विभीषणं कृत्वा इत्यनेन निरवगेषसर्वलक्ष्यमिद्विज्ञाता ॥ ५९ ॥

ते प्रियवाक्यस्य सह रत्नादिषु न क्षिप्रमपश्यामि ॥ ६० । ६१ ॥

देवराज्यादित्यस्य अपीति शेषं प्राप्नोतवस्य रामस्य सर्वतोऽप्यधिकं

निरवधिक्षदादृष्टत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

सौम्या सोमवत् चन्द्रवत्प्रियदर्शना योभमाना इति यावत्सौम्य सोम-

वत्प्रियदर्शने ॥ ६३ । ६४ ॥

यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणा च फलोदयः ॥ ६५ ॥

ता देवो शोकसन्ताप्ता द्रष्टुमर्हसि मैथिलीम् ।

एयमुक्तो हनुमता रामो ज्ञानयता परः ॥ ६६ ॥

मायासीतां परित्यक्तुं जानकीमनले स्थिताम् ।

आदातुं मनसा ध्यात्वा रामः प्राञ्च विभीषणम् ॥ ६७ ॥

गच्छ राजन् । जनकजामानयाशु समान्तिकम् ।

स्नातां विरजयस्त्रादया सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ६८ ॥

विभीषणोऽपि तच्छ्रुत्वा जगाम सह माहतिः ।

राक्षसीभिः सुहृद्वाभिः स्नापयित्वा तु मैथिलीम् ॥ ६९ ॥

सर्वाभरणसम्पन्नमामारोप्य शिषिकोत्तमे ।

याद्रीकैर्वज्रभिर्गुप्तां कक्षुकोष्णीपिभिः शुभाम् (१) ॥ ७० ॥

ता द्रष्टुमागताः सर्वे वानरा जनकात्मजाम् ।

तान् वारयन्तो बहवः सर्वतो वेतपाणयः ॥ ७१ ॥

कोलाहलं प्रकुर्वन्तो रामपार्श्वमुपाययुः ।

दृष्ट्वा ता शिषिकाकृष्टा दूरादथ रघूत्तमः ॥ ८२ ॥

कर्मणा युद्धादीनां फलोदयरूपा ता देवीमित्यन्वयः ॥ ६५ । ६६ ॥

जनने व्यग्नौ स्थिता जानकीमादातुं मनसा ध्यात्वा निश्चित्य प्राञ्चे
त्यन्वयः ॥ ६७ ॥

विरजयस्त्राणि निर्मलवस्त्राणि तदाख्याते शोभिताम् ॥ ६८ ॥

सहमाहतिः समासेऽपि वैकल्पिकत्वात्तत्वाभावः ॥ ६९ ॥

शिषिकोत्तमे सर्वशिषिकाभ्य उत्तमे शिषिकाकृत्मे बाहने याद्रीकै
व्याचारवशादादिहस्तै रत्नकैः परवज्रैर्वज्रभिर्गुप्ताम् ॥ ७० । ७१ ॥

कोलाहलं प्रकुर्वन् दूरे तिष्ठतेति वदन् ॥ ७२ ॥

विभीषण ! किमर्थं ते ? वानरान् वारयन्ति हि ।
 पश्यन्तु वानराः सर्वे मैथिलीं मातरं यथा ॥ ७३ ॥
 पादचारेण सा यातु जानकी मम सन्निधिम् ।
 श्रुत्वा तद्रामवचनं शिविकादवरुह्य सा ॥ ७४ ॥
 पादचारेण शनकैरागता रामसन्निधिम् ।
 रामोऽपि दृष्ट्वा ता मायासीतां कार्यार्यनिर्मिताम् ॥ ७५ ॥
 अथाप्यवादान् वज्रशः प्राह तां रघुनन्दनः ।
 अश्रव्यमाणा सा सीता वचनं रायबोद्धितम् ॥ ७६ ॥
 लक्ष्मणं प्राह मे शीघ्रं प्रज्वालय ऊताशनम् ।
 विश्वासायं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ॥ ७७ ॥
 राघवस्य मतं ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
 महाकाष्ठध्वं कृत्वा ज्वालयित्वा ऊताशनम् ॥ ७८ ॥
 रामपार्श्वमुपागम्य तस्यैव वृष्णीमरिन्दमः ।
 ततः सीता परिक्रम्य राघवं भक्तिसंयुता ॥ ७९ ॥
 पश्यता सर्षलोकानां देवराक्षसयोपिताम् ।
 प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ ८० ॥
 बह्वान्त्रलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपगा ।
 यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ॥ ८१ ॥

ते शार्ङ्गका ॥ ७१ ॥

सा या इत्यर्थेनन्दादिभिरपि तत्पतोऽन्ता तादृशीं वानरा सुपेन
 पश्यन्वित्यादि । शिविकात् शिविकायाः निवृत्त्यस्य अर्थे ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अथाप्यवादान् वज्रमवहं च नानि परवृत्तमर्थे विनाशि धिक्
 त्वाभित्यादीनि ॥ ७६ ॥

प्रत्ययाय विश्वासाय ॥ ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ ॥

तया लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ ८२ ॥

एवमुक्ता तदा सीता परिक्रम्य ऊताग्रनम् ।

विवेश ज्वलनं दीप्तं निर्भयेन हृदा सती(१) ॥ ८३ ॥

दृष्ट्वा ततो भूतगणाः ससिद्धाः

सीतां महावक्त्रिगता भृशार्ताः ।

परस्परं प्राञ्जुरहो स सीतां ,

रामः श्रियं स्वां कथमत्यजज्ज्ञः ? ॥ ८४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरमन्वादे युद्धकाण्डे

द्वादश सर्गः ।

सर्वतः पातु सीतो भवति त्वर्थः ॥ ८२ ॥ ८२ ॥

स सर्वज्ञोऽपि राम कथं सीतामत्यजतु वद्विप्रवेयमतुज्ञातवानिति

प्राञ्जः ॥ ८४ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविप्रदुर्द्वयसमर्पेण्यदिवि० श्रीरामवर्मण

लतावध्यात्मरामायणे सीतौ युद्धकाण्डे

द्वादश सर्गः ।

(१) तदा सती इति वा पाठः ।

अथ त्रयोदश सर्ग ।

ततः शकः सङ्ख्यातो यमश्च वरुणस्तथा ।
 कुबेरश्च महातेजाः पिनाकी वृषवाहनः ॥ १ ॥
 ब्रह्मा ब्रह्मविदा श्रेष्ठो मुनिभिः सिद्धचारणैः ।
 पितरो ऋषयः साध्या गन्धर्वाश्चरसोरगाः ॥ २ ॥
 एते चान्ये विमानान्म्यै राजगुर्यत्र रावणः ।
 अभ्रुवन् परमात्मानं रामं प्राञ्जलयश्च ते ॥ ३ ॥
 कर्ता त्वं सर्वलोकानां साक्षी विज्ञानविग्रहः ।
 वसुनामष्टमोऽसि त्वं रुद्राणां शङ्करो भवान् ॥ ४ ॥
 आदिकर्त्तासि लोकानां ब्रह्मा त्वं चतुराननः ।
 अश्विनौ प्राणभूतौ ते चक्षुषी चन्द्रभास्करो ॥ ५ ॥
 लोकानामादिरन्तोऽसि नित्य एकः सदोदितः ।
 सदा शुद्धः सदा बुद्धः सदा सुक्तोऽगुणोऽद्वयः ॥ ६ ॥
 त्वन्मायासंहतानां त्वं भासि मानुषविग्रहः ।
 त्वन्नाम स्मरता राम । सदा भासि चिदात्मकः ॥ ७ ॥

तत इति ॥ १ १ २ १ ३ ॥

साक्षी अन्तर्यामिनः सर्वद्रष्टा अथ सर्गत्यमाह वसुनाम्निद्यादि ॥ ४ ॥
 आदिकर्त्ता सृष्टे प्रथमकर्त्ता विराटरूपमाहाश्विनावित्यादि इदं
 पुराणान्तरोक्तस्य सर्वस्योपनक्षत्रम् ॥ ५ ॥

आदिरुत्पत्तिस्तत् अन्तो नाशस्तत् सदोदित रात्रिदिनव्यवहारहीन
 शुद्ध मायागुणाम्युत अतएव सदा बुद्ध ज्ञानस्वरूप अतएव सुक्तोदर
 चारी अगुणोऽद्वय इति श्लोके ॥ ६ ॥

त्वन्मायायां संहतानां सम्भूतज्ञानानां चिदात्मक शुद्धज्ञानस्वरूप ॥ ७ ॥

रावणेन हृतं स्थानमस्माकं तेजसा सह ।

त्वयाद्य तिष्ठतो दुष्टः पुनः प्राप्तं पदं स्वकम् ॥ ८ ॥

एवं स्तुवत्सु देवेषु ब्रह्मा साक्षात्पितामहः ।

अब्रवीत्प्रणतो भूत्वा रामं सत्यपथे स्थितम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच

वन्दे देवं विष्णुमशेषस्थितिहेतुं

त्वामध्यात्मज्ञानिभिरन्तर्हृदि भाव्यम् ।

हेयाहेयद्वन्द्वविहीनं परमेकं

संज्ञामात्रं सर्वहृदिस्यं दृशिरूपम् ॥ १० ॥

प्राणामानौ निश्चयबुद्ध्या हृदि रुद्धा

च्छित्त्वा सर्वं संशयबन्धं विषयौघान् ।

पश्यन्तीशं यं गतमोहा यतयः तं

वन्दे रामं रत्नकिरीटं रविभासम् ॥ ११ ॥

तेजसा सह स्थानं हृतं तेजोऽपि हृतं स्थानं चेत्यर्थः ॥ ८ । ९ ॥

अशेषस्य स्थितिकारणं अध्यात्मज्ञानिन आत्मविषयतत्त्वज्ञानबलः हेये दुःखसुखे तत्साधने तद्रूपद्वन्द्वविहीनं कूटस्थत्वात् सत्तामात्रं सर्वस्य हृदि तिष्ठतीति व्यवहारनियामक दृशिर्ज्ञानं 'इह कथादिभ्य' इति इत्थप्रत्ययः ॥ १० ॥

निश्चयबुद्ध्या कूटयोगेनावस्था भगवन् प्राप्ताभौत्येवं रूपेण कुम्भकेन हृदि प्राणामानौ रुद्धा सञ्चारहीनौ कृत्वा तत्र प्राण अर्धेऽध्वारी अपा-
नोऽध्वारी अवस्थादिभिरोत्तरविषयं संशयबन्धं ईश्वरोऽस्ति न वा ज्ञानरूपो
वा शरीरी चेत्यादिसंशयरूपं बन्धनं यत् संशयस्यैव सञ्चारमूलकारणत्वात्
विषयौघाद्य च्छित्त्वा ततोऽन्तःकरणं विमर्शं कृत्वा तत्रेश्वरविषयवन्देहस्य
अवस्थादिना श्लेष्टः विषयाणां चानित्यागुचित्यप्रतिसम्मानेन त्यागः गत-
मोहाप्यत्यतश्च यं पश्यन्ति त रामं वन्दे इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

भावातीतं माधवमाद्यं जगदादिं
 मानातीतं मोहविनाशं मुनिबन्धम् । •
 योगिध्येयं योगविधानं परिपूर्णं
 वन्दे रामं रञ्जितलोकं रमणीयम् ॥ १२ ॥
 भावाभावप्रत्ययहीनं भवमुख्यै-
 भोगासक्तैरर्चितपादास्तुजशुग्मम् ।
 नित्यं शुद्धं बुद्धमनन्तं प्रणवाख्यं
 वन्दे रामं वीरमयेपाशुरदावम् (१) ॥ १३ ॥
 त्वं मे नाथो नाथितकार्याखिलकारी
 मानातीतो माधवरूपोऽखिलधारी ।

भावातीतं तद्गुणास्तृप्तम् आद्यमित्यस्यैव विवरणं जगदादिमिति
 मानातीतं देवकालज्ञतपरिच्छेदशून्यं मोहविनाशं शिवज्ञानं मोहनाशकं
 योगविधानं योगविधातारं योगमार्गप्रवर्त्तकम् ॥ १२ ॥

भावाभावप्रत्ययहीनं संसारे निव्यात्वात् तस्य भावप्रत्ययो नाथभाव-
 प्रत्ययो दृष्टत्वात्तेनानिर्वचनीयत्वज्ञानविषयत्वेन च इति सूचितं यद्वा
 अज्ञाना भावाभावप्रत्ययविषयं वास्तवम् सत्त्वात् प्रत्ययेष्वनुपपन्नं तत्त्वम्
 यद्वा भावो दृश्यत्वभावस्तुल्यं तद्विषयज्ञानविषयं अदृश्यत्वादुच्छ्रित्याश्च
 भोगासक्तैर्भोगेष्वसक्तैश्च ज्ञातैर्भवमुख्यैः शिवादिभिः पूजितचरणकमलं नित्यं
 कालवयाबाधसं शुद्धं सायादोषास्तृप्तं शुद्धं ज्ञानस्वरूपम् अनन्तं देशाद्यपरि-
 छेद्यं प्रणव आख्यां नाम यस्य तं प्रणवाख्यं 'तस्य नाथकः प्रणव' इति
 पातञ्जलसूत्रात् अयेपाशुरदावं सर्वदेवनाशकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

मे ब्रह्मण्यं नाथः नाथत्वमेवोपपादयति नाथितकार्याखिलकारी
 पार्थितयज्ञकार्यकर्ता अखिलशब्दस्य परनिपात आर्षः मानातीतः देशतः

भक्त्या गम्यो भावितरूपो भवहारी
 योगाभ्यासैर्भावितचेतः सहचारी ॥ १४ ॥
 त्वामाद्यन्तं लोकततीनां परमीशं
 लोकानां नो लौकिकमानैरधिगम्यम् ।
 भक्तिश्रद्धाभावसमेतैर्भजनीयं
 वन्दे रामं सुन्दरमिन्द्रीवरनीलम् ॥ १५ ॥
 को वा ज्ञातुं त्वामतिमानं(१) गतमानं
 मानासक्तो माधव ! शक्तो मुनिमान्यम् ।
 हृन्दारण्ये वन्दितहृन्दारकहृन्दं
 वन्दे रामं भवमुखवन्द्यं सुखकन्दम् ॥ १६ ॥

काकतो रूपतत्त्वैर्बलं त्रिविधपरिच्छेदमूयः आ लक्ष्मीलक्ष्याः प्रति। भक्त्या-
 नन्यशरण्यरूपया गम्यः प्राप्यः भावितरूपः सन् भवस्य संसारस्य हारी हर्ता
 योगाभ्यासैर्भावितं विहीनदोषं तथा शुद्धं यज्ञेतोऽन्तर्यं तत्र सहचारी
 तद्वृत्तिविषय इत्यर्थः 'हृदयते तन्मया मुद्या' इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

लोकततीनां परम्पराणां आद्यन्तं कृदिनाशहेतुम् लोकानां परमीशं
 पालनहेतुम् लौकिकमानैर्लौकिकैः प्रमाणैर्न अधिगम्यं व्यपेक्ष्यं शास्त्रैकगम्य-
 नित्यर्थः भक्तिः परमेश्वरे तस्मैजादौ प्रीतिः श्रद्धा ततः फलावस्थान्भाव-
 निश्चयः तद्रूपैर्भावैर्विशेषधर्मैर्युक्तैः पुरुषैः सेव्यम् ॥ १५ ॥

हे माधव अतिमानं सर्वतोऽतिव्यापकं गतमानं स्वर्गते यत्तदा परि-
 छेद्यं ईदृशं त्वां ज्ञातुं मानासक्तः मानेषु प्रमाणेषु हृन्दिबेधसक्तः को वा
 शक्तः समर्थः कृष्णावतारे हृन्दारण्ये स्थित्वा आयया वन्दितं नमस्कृतं हृन्दा-
 रकारणां देवानां हृन्दं येन भवप्रसूयैः शिवादिभिर्वन्द्यं सुखकन्दं सुखजनकं
 त्वां वन्दे ॥ १६ ॥

नानाशास्त्रैर्वेदकदम्बैः प्रतिपाद्यं
 नित्यानन्दं निर्विषयज्ञानमनादिम्(१) ।
 मत्सेवार्थं मानुषभावं प्रतिपन्नं
 वन्दे रामं मरुतवर्णं मयुरेशं ॥ १० ॥
 अह्रायुक्तो यः पठतीमं सखमाद्यं
 ब्राह्मं ब्रह्मज्ञानविधानं भुवि मर्त्यः ।
 रामं श्यामं कामितकामप्रदमीशं
 ध्यात्वा ध्याता पातकजालैर्विगतः स्यात् ॥ १८ ॥
 श्रुत्वा स्तुतिं लोकगुरोर्विभावसुः
 स्वाङ्गे समादाय विदेहपुत्तिकाम् ।
 विभ्राजमाना विमलाक्षयद्युतिं
 रक्ताम्बरा दिव्यविभूषणान्विताम् ॥ १९ ॥
 प्रोवाच साक्षी जगतां रघूत्तमं
 प्रपन्नसर्वातिहरं ऊताशनः ।

नानाशास्त्रैः निर्वीतरागां दे वेदकदम्बा वेदसूहास्तैः प्रतिपाद्यम्
 निर्विषयज्ञानं निर्विकल्पकज्ञानविषयं ब्राह्मविषयाविषयकज्ञानविषयमित्यर्थं
 मत्सेवार्थं रावणादिकथनेति ज्ञेयं मयुरेश अयमे यतुज्ञाय मयुराराज्य-
 दातास्तस्य कृष्णावताराभिप्रायेण च ॥ १० ॥

ब्राह्म ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानविधानं तत्तत्तत्कं कामितकामप्रदं अभीष्टवस्तु
 दातार तादृशं ध्यात्वा च पठति स ध्याता पुरुष पातकजालैर्विगतः होन
 स्यात् ॥ १८ ॥

विभाश्वरान् दिव्यविभूषणान्विता तद्युक्ताम् ॥ १९ ॥

गृह्णाण देवीं रघुनाथ ! जानकीं
 पुरा त्वया मथ्यवरोपितां बने ॥ २० ॥
 विधाय मायाजनकात्मजां हरे !
 दयाननप्राणविनाशनाथ च ।
 हतो दयास्यः सह पुत्रबाधवै-
 र्निराकृतोऽनेन भरो भुवः प्रभो ! ॥ २१ ॥
 तिरोहिता सा प्रतिबिम्बरूपिणी
 कृता यदर्थं कृतकृत्यतां गता ।
 ततोऽतिहृष्टां परिगृह्यजानकीं
 रामः प्रहृष्टः प्रतिपूज्य पावकम् ॥ २२ ॥
 स्वाङ्गे समावेश्य सदानपायिनीं
 श्रियं त्रिलोकीजननीं श्रियः पतिः ।
 दृष्ट्वा रामं जनकात्मजासुतं
 श्रिया स्फुरन्तं सुरनायको मुदा ॥ २३ ॥
 भक्त्या गिरा गद्गदया समेत्य
 कृताञ्जलिः स्तोतुमयोपचक्रमे ।

जगतां शास्त्री तत्तुल्यपापद्रुष्टा मथ्यवरोपितां स्थापिताम् ॥ २० ॥

मायाजनकात्मजा मायारूपां तं जनकात्मजासुतं मायया विधाय
 निर्मायेति यावत् पुरा मथ्यवरोपितामिति पूर्वशान्वयः इदानीं तद्विर्माण-
 कृत्यस्य जातत्वान्मायानिर्मिता मयि लोनेत्याह हत इति अनेन दयास्य-
 वधेन ॥ २१ ॥

प्रतिबिम्बरूपिणी सीता प्रतिबिम्बरूपा यदर्थं सा कृता निर्मिता तद्विष-
 यतः कृतकृत्यतां गता चतस्तिरोहिता सीता ॥ २२ ॥

सुरनायक इन्द्रः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच ।

भजेऽहं सदा राममिन्दीवराभं
 भवारण्यदावानलाभाभिधानम् ।
 भवानीहृदा(१) भावितानन्दरूपं
 भवाभावहेतुं भवादिप्रपन्नम् ॥ २४ ॥
 मुरानीकङ्कःखौषनायैकहेतुं
 नराकारदेहं निराकारमीदृशम् ।
 परेशं परानन्दरूपं परेण्यं
 हरिं राममीशं भजे भारनाथम् ॥ २५ ॥
 प्रपन्नाखिलानन्ददोहं प्रपन्नं
 प्रपन्नातिनिःशेषनाथाभिधानम् ।
 तपोयोगयोगीशभावाभिभाव्यं
 कपीयादिमित्तं भजे राममित्त्रम् ॥ २६ ॥

भक्ता धमेत्य भक्तियुक्तो भूत्वा इन्द्रीवरं नीलोत्पलं तदामं तत्कान्तिम्
 भवारण्यस्य संसारारण्यस्य दावानलाभं तत्तुल्यं तदाशक्तत्वादभिधान भाव
 यस्य तं भवानीहृदा मार्गतीहृदयेन भावितं ध्यातमानन्दरूप यस्य तं भवा-
 भावहेतुं संसारनिराकरणं भवादिभिः प्रपन्नं चिन्तितम् ॥ २४ ॥

चरममूढस्य यो ड खौषो ड खसमूहस्तदाशस्य हृत्स्थकारणं नराकार-
 देहं नाययेति शेषं वस्तुतो निराकारं ईशं सुखम् परेशं ब्रह्मादीनामपीशं
 वरेण्यं चैव भारनाथं भूभारनाथकम् ॥ २५ ॥

प्रपन्नेति शरणागतानामखिलानन्ददातारं प्रपन्नं भक्तैरिति शेषः
 प्रपन्नानामातीना नि शेषं यथा भवति तथा नाथं नाथकत्वं व्यभिधानं नाम
 यस्य तपसा शर्मदम्भादिना योगी शेषा तादृशैर्योगीशैर्भावेन सत्तया तद्व-

सदा भोगभाजां सुदूरे विभान्तं
 सदा योगभाजामदूरे विभान्तम् ।
 चिदानन्दकन्दं सदा राघवेशं
 विदेहात्मजानन्दरूपं प्रपद्ये ॥ २७ ॥
 महायोगमायाविशेषानुयुक्तो(१)
 विभासीश ! लीलानराकारवृत्तिः ।
 त्वदानन्दलीलाकथापूर्णकर्णाः
 कदानन्दरूपा भवन्तीह लोके ॥ २८ ॥
 अहंमानपानाभिमतप्रमत्तो
 न वेदाखिलेशाभिमानाभिमानः ।

प्रेषाभिभाष्यं ध्येयं कपीयः सुधीयः आदिना विभीषणलान्निव' रामनिव'
 रामरूपं स्मर्यम् ॥ २६ ॥

भोगभाजा भोगिना संसारिणां सुदूरे विभान्तं तदज्ञानाविषयमिति
 यावत् योगिनां सदा अदूरे विभान्तं तेषां सर्वदा आत्मत्वेन ज्ञानविषयमित्यर्थः
 चिदानन्दकन्दश्चित्तचित्तस्थानन्दस्य कन्दः सर्वचेतनानां सर्वानन्दानां तन्मू-
 लकत्वात् 'अस्मैशानन्दस्य सर्वे मायासृष्टजोवलि' इति श्रुतेः राघवेशं रघु-
 बन्धुसामिनां विदेहात्मजानन्दरूपम् जानक्या आनन्दरूपं सर्वानन्दमदम् ॥ २७

महेति महती योगमाया तदशुणविशेषैः कृत्वादिभिरनुयुक्तं यथा
 लशकुष्ठमनुक्तः स्फुटिको रक्तो भाति तथा तदनुयोगाक्षौलया नराक्षरा
 इति चेत् यस्य तादृशो विभावितव्य आनन्देन लीलानात्कथाभिः पूर्णाः
 कर्णा येषां ते सदा आनन्दरूपा इह लोके भवन्ति ॥ २८ ॥

अहंमानोऽहंकारस्तद्वृत्तं धानं चरादि कर्षणवृत्तानामभितो मत्तो
 तएव प्रकटेष मत्तः अखिला ये ईशा भूत्यादेः तदभिमानेन तस्योभिमानो

इदानीं भवत्यादपद्मप्रसादात्
 त्रिलोकाधिपत्याभिमानो विनष्टः ॥ २९ ॥
 स्फुरद्भक्तकेयूरहाराभिरामं
 धराभारभूतामुरानीकदावम् ।
 यरञ्चन्द्रवक्त्रं लसत्पद्मनेत्रं
 दुराधारपारं भजे राघवेशम् ॥ ३० ॥
 सुराधीयनीलाम्बनीलाङ्गकान्तिं
 विराधादिरक्षोवधालोकशान्तिम् ।
 किरीटादियोभं पुरारातिलाभं
 भजे रामचन्द्रं रघूणामधीयम् ॥ ३१ ॥
 लसच्चन्द्रकोटिप्रकाशादिपीठे
 समासीनमङ्गे समाधाय सीताम् ।
 स्फुरद्भक्तवर्णा तडित्पुष्पभासा
 भजे रामचन्द्रं निवृत्तार्तितन्द्रम् ॥ ३२ ॥

यस्य तादृगोऽङ्गं त्वां न वेद न जागमि त्रिलोके यदाधिपय तत्प्रयुक्तोऽभि-
 मानो विनष्ट गतः ॥ २९ ॥

स्फुरद्भक्तकेयूरहारैरभिराम जनकमोहर धराया पृथ्व्या भारभूता
 ये अमरा दैत्याकदनीकस्य दावास्त्रिमुख्य इराप इ खेम प्राप्य अधारपारी
 यस्य तं पृथोदरादित्वाहर्षलोपः ॥ ३० ॥

सुराधीयनील इन्द्रनीलमणि आम्ब च तद्वर्णीना आङ्गकान्तिर्यस्य तं
 लोकर्यानि लोकानां शान्तिं सुखं यस्यात् किरीटादिभिः प्रीता यस्य तं
 पुरारातेर्लाभभूतं यत्प्रप्राप्यनिध्यात्प्रियदयम् ॥ ३१ ॥

लसच्चन्द्रकोटिप्रकाशादि यस्य तादृशे पीठे चन्द्रविशेषणां सीतामङ्गे
 समाधाय दृष्ट्वा समासीनम् निवृत्ते आर्तितन्द्रे इ खान्त्ये यस्यात् यदा-
 प्रकाशरूपमित्यर्थः । ३२ ॥

ततः प्रोवाच जगवान् भवान्या सहितो भवः ।

रामं कमलपत्राक्षं विमानस्थो नभःस्थले ॥ ३३ ॥

आगमिष्याम्ययोध्यायां द्रष्टुं त्वां राज्यसत्कृतम् ।

इदानीं पश्य पितरमस्य देहस्य राघव ! ॥ ३४ ॥

ततोऽप्यष्टद्विमानस्थं रामो दशरथं पुरः ।

ननाम शिरसा पादौ सुदा भक्त्या सज्जानुजः ॥ ३५ ॥

आलिङ्ग्य चर्म्मरवप्राय रामं दशरथोऽब्रवीत् ।

तारितोऽस्मि त्वया वत्स ! संसाराद्दुःखसागरात् ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्वा पुनरालिङ्ग्य ययौ रामेण पूजितः ।

रामोऽपि देवराजं तं दृष्ट्वा प्राञ्च कृताञ्जलिम् ॥ ३७ ॥

मत्कृते निहतान् संख्ये बानरान् पतितान् भुवि(१) ।

जीवयाशु सुधादृष्ट्वा सहस्राक्ष ! ममाक्षया ॥ ३८ ॥

तथेत्यञ्जतदृष्ट्वा तान् जीवयामास बानरान् ।

ये ये क्षता ऋधे पूर्वं ते ते सुप्नोत्थिता इव ।

पूर्ववद्बलिनो हृष्टा रामपार्श्वमुपावसुः ॥ ३९ ॥

नोत्थिता राज्ञसाक्षात् पीयूषस्पर्शनादपि ।

विभीषणस्तु साष्टाङ्गं प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ ४० ॥

भवः शिवः नभःस्थले आकाशे विमाने स्थितः सन् प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

अस्य तव देहस्य पितरं जनयितारं ॥ ३४ ॥

सज्जानुजः सलच्छायः पादौ सुदा शिरसा ननानेत्यन्वयः ॥ ३५ । ३६

। ३७ । ३८ । ३९ ॥

पूर्ववदिति राज्ञानां तु नोत्थानं सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः शरदेऽङ्घ्राना-
सत्यापने ऋतस्यापि सामर्थ्याभावात् शरपातकाले पुनर्जीवनस्यैव भगवता

(१) शयितान् भुवि इति विभिसः पाठः ।

देव । मामनुगृह्णीष्व मयि भक्तिर्यदा तव ।

मङ्गलस्नानमद्य त्वं कुरु सीतासमन्वितः ॥ ४१ ॥

अलङ्कृत्य सह भ्राता श्वो गमिष्यामहे वयम् ।

विभीषणवचः श्रुत्वा प्रत्युवाच रघूत्तमः (१) ॥ ४२ ॥

सुकुमारोऽतिभक्तो मे भरतो मामवेक्षते ।

जटावत्कलधारी स शब्दब्रह्मसमाहितः ॥ ४३ ॥

कथं तेन विना स्नानं अलङ्कारादिकं मम ? ।

अतः सुग्रीवमुख्यान्त्वं प्रजयाशु विप्रपतः ॥ ४४ ॥

पूजितेषु कपीन्द्रेषु पूजितोऽहं न संशयः ।

इत्युक्तो राघवेणाशु स्वर्णरत्नाम्बरारण्य च ॥ ४५ ॥

वर्ष्य राक्षसश्रेष्ठो यथाकामं यथावधि ।

ततस्तान् पूजितान् दृष्ट्वा रामो रत्नैश्च यूथपान् ॥ ४६ ॥

अभिनन्द्य यथान्यायं विससर्ज हरीश्वरान् ।

विभीषणसमानीतं पुष्पकं सूर्यवर्चसम् ॥ ४७ ॥

अथ हस्त्यानाम् केचित्तु राक्षसाङ्गणार्थं राघवेन समुद्रे प्रक्षेपाद्योक्त्याम यद्वा
राघवादाङ्गकाष्ठे सर्वेषां राक्षसां तत्सम्बन्धिभिर्दाहकरणन भक्षणश्च समुद्रे
प्रक्षेपेण ज्योत्स्नानमियाजः ॥ ४० ॥

सदेति यदीत्यर्थे ॥ ४१ ॥

गमिष्यामहे अयोध्यावाचिति शेष ॥ ४२ ॥

शब्दब्रह्मप्रणयवस्तस्य समाहितः शब्दमोहार्थतया तद्ज्ञानवान् ॥ ४३ ॥

सुग्रीवो मुखो यथा तान् कपीन्द्रानिति शेष ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अनुसम अ विद्यते सप्तम यथास्तम् ॥ ४७ ॥

आरुरोह ततो रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ।

अङ्गे निधाय वैदेहीं लज्जमानां वशस्विनीम् ॥ ४८ ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन घनुष्मता ।

अब्रवीच्च विमानस्थः श्रीरामः सर्ववानरान् ॥ ४९ ॥

सुग्रीवं हरिराजं च अङ्गदं च विभीषणम् ।

मित्तकार्यं कृतं सर्वं भवद्भिः सह वानरैः ॥ ५० ॥

अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुमर्हथ ।

सुग्रीव ! प्रति याच्याशु किष्किन्धां सर्वसैनिकैः ॥ ५१ ॥

स्वराज्ये वस लङ्कायां मम भक्तो विभीषण ! ।

न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः ॥ ५२ ॥

अयोध्यां गन्तुमिच्छामि राजधानीं पितुर्मम ।

एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्तो महाबलाः ॥ ५३ ॥

जञ्चुः प्राञ्चलयः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ।

अयोध्यां गन्तुमिच्छामस्त्वया सह रघूत्तम ! ॥ ५४ ॥

तदा त्वामभिषिक्तं (१) तु कौशल्यामभिवाद्य च ।

पद्माहणीमहे राज्यमनुज्ञां देहि नः प्रभो ! ॥ ५५ ॥

सकलमानां तानिह जनाये बर्हधमोपावस्थानात्तदभिनयः विक्रान्तेन
पराक्रमशालिना ॥ ४८ । ४९ ॥

स्वयं विमानमारुह्य भूमिजान् सर्ववानरादीनाह मित्तकार्यमिति
वानरैः सह भवद्भिः सर्वं कार्यं कृतमित्यन्वयः ॥ ५० । ५१ ॥

हे विभीषण भगवन्तः सन् स्वराज्ये लङ्कायां वसित्वान्वयः ननु पूर्व-
विरोधेन देवा मां घोहयिष्यन्ति सत्त्वयमयावस्थितिरत आह न त्वामिति
॥ ५२ । ५३ । ५४ ॥

रामस्तथेति सुग्रीव । वानरैः सविभीषणः ।

पुष्पकं सहनूमाश्च शीघ्रमारोह साम्प्रतम् ॥ ५६ ॥

ततस्तु पुष्पकं दिव्यं सुग्रीव सह सेनया ।

विभीषणश्च सामात्यः सर्वे चारुचर्द्धतम् ॥ ५७ ॥

तेष्वाकूटेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् ।

राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसा ॥ ५८ ॥

यमौ तेन विमानेन संसयुक्तेन भास्वता ।

प्रहृष्टश्च तदा रामश्चतुर्मुख इवापरः ॥ ५९ ॥

ततो यमौ भास्करविम्बतुल्यं कुबेरयानन्तपसानुलम्बम् ।

रामेण शोभा नितरा प्रमेदे सीता समेतेन सहानुजेन ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भ्याम् रामायणे उष्णमहेन्दरसम्वादे युद्धकाण्डे

त्रयोदश सर्गः ।

उष्णमहे सन्ध्याजिप्याम इत्यर्थः रामनयेत्युक्त्वा हे सुग्रीव सविभीषण

सहनूमान् वानरै सह शीघ्रमारोह ॥ ५६ । ५६ । ५७ । ५८ ॥

चतुर्मुख इव तस्य हसयान्तरं त् ॥ ५९ । ६० ॥

इति श्रीमच्छक्यराजवि० श्रीरामचर्मण्य कृताव-

भ्याम् रामायणे सेतौ युद्धकाण्डे

त्रयोदश सर्गः ।

अथ चतुर्दशः सर्गः ।

पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः ।

अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥ १ ॥

त्रिकूटशिखराग्रस्थां पश्य लङ्कां महाप्रभाम् ।

एतां रणभुवं पश्य मांसकर्दममङ्गलाम् ॥ २ ॥

असुराणां सवङ्गानामत्र वैशसनं महत् ।

अत्र मे निहतः शैले रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

कुम्भकर्णेन्द्रजिन्मुखाः सर्वे चात्र निपातिताः ।

एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलाशये ॥ ४ ॥

एतच्च दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ।

सेतुबन्धमिति ख्यातं त्रैलोक्येन च पूजितम् ॥ ५ ॥

एतत्पवित्रं परमं दर्शनात् पातकापहम् ।

अत्र रामेश्वरो देवो मया शम्भुः प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

अत्र मां शरणं प्राप्नो मन्त्रिभिश्च विभीषणः ।

एषा सुग्रीवनगरी किष्किन्ध्या चित्रकानना ॥ ७ ॥

तत्र रामाञ्जया ताराप्रसुखा हरियोषितः ।

आनयामास सुग्रीवः सीतायाः प्रियकाश्यया ॥ ८ ॥

ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः ।

पातयित्वेति ॥ १ ॥

कर्दमोऽत्यन्तार्द्रद्रव्यं बद्ध ईषदार्द्र इति भेदः ॥ २ ॥

वैशसनम् बाधनं महायुद्धमिति यावत् मे मया त्वत्प्रियेण

॥ ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ॥

रामाञ्जया ताराप्रसुखा. सर्वा व्ययोध्यायामायाऽन्विति रामाञ्जया ॥ ८ ॥

प्राङ् चाद्रिं ऋष्यमूकं पश्य वाल्यत्र मे हतः ॥ ८ ॥

एषा पञ्चवटी नाम राक्षसा वत्र मे हताः ।

अगस्त्यस्य सुतीक्ष्णस्य पश्चात्त्रयमपदे शुभे ॥ १० ॥

एते ते तापसाः सर्वे दृश्यन्ते वरवर्णिनि ! ।

असौ शैलवरो देवि ! चित्रकूटः प्रकाशते ॥ ११ ॥

अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ।

भरद्वाजाश्रमं पश्य दृश्यते यमुनातटे ॥ १२ ॥

एषा भागीरथी गङ्गा दृश्यते लोकपावनी ।

एषा सा दृश्यते सीते ! सरयूर्यूपमालिनी(१) ॥ १३ ॥

एषा सा दृश्यतेऽप्योध्या प्रणामं कुरु भामिनि ! ।

एवं क्रमेण सम्प्राप्तो भरद्वाजाश्रमं हरिः ॥ १४ ॥

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां रघुनन्दतः ।

भरद्वाजं मुनिं दृष्ट्वा ववन्दे सानुजः प्रभुः ॥ १५ ॥

प्रपद्य मुनिमासीनं विनयेन रघूत्तमः ।

ऋणोपि कञ्चिद्भरतः कुशल्यास्ते सन्धानुजः ॥ १६ ॥

प्राङ् सीतानिति शेषः ऋष्यमूकमद्रिं पश्य वाल्य मे वली हतस्तत्स्थानं
पश्य वाल्य मे हत्यादिपक्षी ज्ञान्दवी ॥ ८ ॥

• आश्रमपदे आश्रमस्थाने ॥ १० । ११ ॥

दृश्यते भरद्वाजाश्रम इति शेषः सरयूरिति अलुक्पदेऽस्यत्यादिमानस
युगपत्सर्वदर्शनम् ॥ १२ । १३ ॥

एव वदसिति शेषः ॥ १४ । १५ ॥

कञ्चिदिति मन्त्रः ॥ १६ ॥

सुभिच्चा वर्ततेऽयोध्या जीवन्ति च हि मातरः(१) ।

श्रुत्वा रामस्य वचनं भरद्वाजः प्रहृष्टधीः ॥ १७ ॥

प्राह सर्वे कुशलिनो भरतस्तु भहामनाः ।

फलमूलकताहारो जटावल्कलधारकः ॥ १८ ॥

पादुके सकलं न्यस्य राज्यं त्वां सुप्रतीक्षते ।

यत्पत्कृतं त्वया कर्म दण्डके रघुनन्दन ! ॥ १९ ॥

राक्षसानां विनाशं च सीताहरणपूर्वकम् ।

सर्वं ज्ञातं मया राम ! तपसा ते प्रसादतः ॥ २० ॥

त्वं ब्रह्म परमं साक्षादादिमध्यान्तवर्जितः ।

त्वमग्रे सलिणं वृद्धा तत्र सुप्तोऽसि भूतक्षत् ॥ २१ ॥

नारायणोसि विश्वात्मन् ! नराणामन्तरात्मकः ।

त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २२ ॥

अतस्त्वं जगतामीशः सर्वलोकनमस्कृतः ।

त्वं विष्णुर्जानकी लक्ष्मीः श्रेयोऽयं लक्ष्मणाभिधः ॥ २३ ॥

अहो पादपूरणे प्रहृष्टधीः प्रहृष्टचित्तः ॥ १७ । १८ ॥

पादुके पादुकेयोः ॥ १९ ॥

सीताहरणपूर्वकं राक्षसानां विनाशं कर्म ॥ २० ॥

यदादिमध्यान्तवर्जितं ब्रह्म तत्त्वमेव 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो
सै नरस्त्वयः अयनं तस्य ताः पूर्वं तम नारायण. श्रुत' इति ध्युत्पत्तिं नारा-
यणपदस्य दर्शयति त्वमिति ॥ २१ ॥

नारं जीवसमूहतात्त्विकत्वात् नारायण इति व्युत्पत्त्यनरमाह
नराणामिति ॥ २२ । २३ ॥

आत्मना सृजसीदं त्वमात्मन्येवात्ममायया ।

न सज्जसे न भोषस्व चिच्छक्त्या सर्वसाक्षिकः ॥ २४ ॥

वहिरन्तश्च भूतानां त्वमेव रघुनन्दन ! ।

पूर्णोऽपि (१) सृष्टदृष्टीनां विच्छिन्न इव लक्ष्यसे ॥ २५ ॥

जगत्स्य जगदाधारस्त्वमेव गरिपालकः ।

त्वमेव सर्वभूतानां भोक्ता भोज्यं जगत्पते ! ॥ २६ ॥

दृश्यते श्रूयते यद्यत् स्मर्यते वा रघून्मम ! ।

त्वमेव सर्वमश्विनं त्वद्दिनान्यत्र किञ्चन ॥ २७ ॥

माया सृजति लोकांश्च स्यगुणैरहमादिभिः ।

त्वच्छक्तिमेरिता राम ! तस्मात्त्वय्यपचर्यते ॥ २८ ॥

यथा बुद्धकसान्निध्याच्चलनयेषायसादयः ।

जडा तथा (२) त्वया दृष्टा माया सृजति यै जगत् ॥ २९ ॥

त्वमात्मना इदं सृजति आत्मनि सभिज्ञाने एतं सर्वं दृष्ट्वा तत् त्वं
न सज्जसे आसक्तो न भोषसि इतरजन्तवस्तु नमस्तु दृष्ट्वा न भोषस्व वि-
च्छक्त्या सर्वस्य साक्षिकः कार्यं च ॥ २४ ॥

तद्देशोपपादयति वहिरिति विच्छिन्न इव ॥ २५ ॥

इदानीं भवतो रामस्य वाचांशमाह जगदिति जगत्पते त्वद्दिनं त्व-
या जगत् इति भावः भोक्ता भोज्यं यद्यस्तुभयमपि त्वमेवेति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥

• ननु तस्मिन् षट्पदादिकर्मण्ये दयि वाक्त्वं जेम्माह भावेति यद्व्या-
स्योऽहंकारादयः त्वच्छक्त्या सगुण्यता षट्पदेदृष्टेन त्वदि षट्पदाहंकार-
इति भावः ॥ २८ ॥

तदेवाह दमेति यय बोद्धम् ॥ २९ ॥

(१) पूर्णोऽपि इति पाठान्तरम् ।

(२) जगता यन् इति वा पाठः ।

देहद्वयमदेहस्य तव विश्वं रिरक्षिषोः ।

विराट् स्थूलं शरीरं ते सूत्रं सूक्ष्ममुदाहृतम् ॥ ३० ॥

विराजः सम्भवन्त्येते अवताराः सहस्रशः ।

कार्यान्ते प्रविशन्त्येव विराजं रघुनन्दन ! ॥ ३१ ॥

अवतारकथां लोके ये गायन्ति शृण्वन्ति च ।

अनन्यमनसो मुक्तिसौख्यमेव रघूत्तम ! (१) ॥ ३२ ॥

त्वं ब्रह्मणा पुरा भूमेर्भारहाराय राघव ! ।

प्रार्थितस्तपसा तुष्टस्त्वं जातोऽसि रघोः कुले (२) ॥ ३३ ॥

देवकार्यमशेषेण कृतं ते राम ! दुष्करम् ।

यज्ञवर्षसहस्राणि मानुषं देहमाश्रितः ॥ ३४ ॥

कुर्वन् दुष्करकर्माणि लोकद्वयहिताय च ।

मामहारीणि भुवनं यशसा पूरयिष्यसि ॥ ३५ ॥

देहद्वयं स्मृतं सूक्ष्मं च स्थूलं हिरण्यगर्भः ॥ ३० ॥

विराज एवावतारकर्तृत्वमाह विराज इति यतः सम्भवात्तत्रैव जय इति भावः ॥ ३१ ॥

शृण्वन्ति कथयन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तपसा तुष्टः यज्ञायनपसा तुष्ट इत्यर्थः ॥ ३३ । ३४ ॥

जनानां मामहरीणि अतएव तेषां लोकद्वये इहलोके परलोके च हिताया येदुष्कराणि कर्माणि कुर्वन् भुवनं चतुर्दशसंख्याकं यशसा पूरयिष्यसि ॥ ३५ ॥

(१) शृण्वन्ति श्रद्धया नित्यं सत्यमेव ते नरा भुक्ति इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२) ब्रह्मणा प्रार्थितस्त्वं हि भूमेर्भारहारायनुत्तमे ।

तपसा तपोनिता धर्मं जातो दशरथात्मज इत्यपि पठनीय ।

प्रार्थयामि जगन्नाथ ! (१) यवित्वं कुरु मे गृहम् ।
 स्थित्वाद्य भुक्ता सबलः श्वो गमिष्यसि पत्तनम् ॥ ३६ ॥
 तथेति राघवोऽतिष्ठत्तस्मिन्नाथम उन्तमे ।
 ससैन्यः पूजितस्तेन सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३७ ॥
 ततो रामश्चिन्तयित्वा मुहुर्त्तं प्राह मारुतिम् ।
 दूतो गच्छ हनूमन्स्वमयोध्या प्रति सत्वरः (२) ॥ ३८ ॥
 जानीहि कुशली कञ्चिज्जनो वृपतिमन्दिरे ।
 ऋद्धियैरपुरं गत्वा ब्रूहि मित्वं गुह्यं मम ॥ ३९ ॥
 जानकीलक्ष्मणोपेतमागतं मां निवेदय ।
 नन्दिग्रामं ततो गत्वा भ्रातरं भरतं मम ॥ ४० ॥
 इहा ब्रूहि सभार्यस्य सभ्रातुः कुशलं मम ।
 सीतापहरणादीनि रावणस्य वधादिकम् ॥ ४१ ॥
 ब्रूहि क्रमेण मे भ्रातुः सर्वं तत्र विचेष्टितम् ।
 इत्वा शत्रुगणान् सर्वान् सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ४२ ॥
 उपयाति समुद्रार्थः सह कच्छहरीश्वरैः ।
 इत्युक्त्वा तत्र वृत्तान्तं भरतस्य विचेष्टितम् ॥ ४३ ॥
 सर्वं ज्ञात्वा पुनः शीघ्रमागच्छ मम सन्निधिम् ।

पत्तनमयोध्यानगरम् ॥ ३६ ॥

तथेत्युक्त्वा तस्मान्नाथे अतिष्ठत्सीतयेत्यादे सहित इति शेष ॥ ३७ । ३८

वृपतिमन्दिरे अयोध्यायाम् ॥ ३९ । ४० । ४१ ॥

तत्र रणे ॥ ४२ । ४३ । ४४ ॥

(१) प्रार्थयामि रघुशेखर । इति वा पाठ ।

(२) मारुते । गच्छ शीघ्र त्वमयोध्या भरत प्रति इति विभिन्न पाठ ।

तथेति चतुर्मासात्त मामुपं वपुरास्थितः ॥ ४४ ॥

नन्दिग्रामं ययौ हर्षं वायुवेगेन मारुतिः ।

गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन् भुजगोत्तमम् ॥ ४५ ॥

ऋद्धिपेरपुरं प्राप्य गृहमासाद्य मारुतिः ।

उवाच सधुरं वाक्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४६ ॥

रामो दाशरथिः श्रीमान् सखा ते सह सीतया ।

सलक्ष्मणस्त्वां धर्मात्मा जेमी कुशलमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

अनुज्ञातोऽद्य मुनिना भरद्वाजेन राघवः ।

आगमिष्यति तं देवं द्रक्ष्यसि त्वं रघूत्तमम् ॥ ४८ ॥

एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहम् ।

उत्पपात महावेगो वायुवेगेन मारुतिः ॥ ४९ ॥

सोऽपश्यद्ग्रामतीर्थं च सरयूं च महानदीम् ।

तामतिक्रम्य चतुर्मान् नन्दिग्रामं ययौ मुदा ॥ ५० ॥

क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ।

ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनम् ॥ ५१ ॥

मलपद्मविदिग्धाङ्गं जटिलं वल्कलाम्बरम् ।

फलमूलकृताहारं रामचिन्तापरायणम् ॥ ५२ ॥

पादुके ते पुरस्कृत्य शासयन्त वसुन्धराम् ।

मन्त्रिभिः पौरमुख्यैश्च काषायाम्बरधारिभिः ॥ ५३ ॥

भुजगोत्तम जिघृक्षन् गरुह इव वेगेन ययौ ॥ ४५ । ४६ । ४७ । ४८

संप्रहृष्टतनूरुहं गृहमिति श्रेय ॥ ४९ । ५० । ५१ ॥

विदिग्धाङ्गं लिप्ताङ्गम् ॥ ५२ ॥

ते चित्रकूटे भगवता रामेण दत्ते काषायाम्बरधारिभिः अभुषमानग्री

लत्तम्यान्धेषामौचित्येन भक्त्यादीना तत्त्वम् ॥ ५३ ॥

वृतदेहं(१) श्रुत्तिमन्तं साक्षाद्दर्ममिवस्थितम् ।

उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ५४ ॥

यं त्वं चिन्तयसे रामं तापसं दण्डके स्थितम् ।

अनुयोचसि काकुत्स्थः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ५५ ॥

प्रियमाख्यामि ते देव ! शोकं त्यज सुदारुणम् ।

अस्मिन्नुद्धर्त्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह सद्गत ॥ ५६ ॥

समरे रावणं हत्वा रामः सीतामवाप्य च ।

उपयाति सम्बुद्धार्यः ससौत सहलक्षणः ॥ ५७ ॥

एवमुक्तो महातेजा भरतो हर्षमुर्ध्वितः ।

पपात भुवि चास्यस्यः कैकेयीप्रियनन्दनः ॥ ५८ ॥

आलिङ्ग्य भरतः शीघ्रं मारुतिं प्रियवादिनम् ।

आमन्दजैरश्रुजलैः सिपेच भरतः कपिम् ॥ ५९ ॥

देवो वा मातुषो वा त्वममुकोशादिहागतः ।

प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ! ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ६० ॥

गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं वरम् ।

सर्वाभरणसम्पन्ना मुग्धाः कन्यास्तु षोडश ॥ ६१ ॥

मादृशैर्मन्त्रिभिः वृतं परिऽवृतो देहो यस्य तमः । ५४ ॥

यः रामं त्वं चिन्तयसेऽनुयोचसि च स काकुत्स्थकृत्वा कुशलमब्रवीत् । ५५ ॥

रामेण सह सद्गतो भविष्यतीति शेषः ॥ ५६ । ५७ । ५८ । ५९ ॥

सौम्य सोमवत् प्रियदर्शनं प्रियं ब्रुवतस्ते प्रियाख्यानस्य पतिः प्रिय

ददामीति शेषः ॥ ६० ॥

सुग्धा सुन्दर्यः ॥ ६१ । ६२ ॥

एवमुक्त्वा पुनः प्राह भरतो मासतात्मजम् ।
 बह्वनीमानि वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् ॥ ६२ ॥
 शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ।
 कल्याणी वत गायेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ ६३ ॥
 एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।
 राघवस्य क्षरीणाञ्च कथमासीत् समागमः ॥ ६४ ॥
 तत्त्वमाख्याहि भद्रं ते विश्वमेयं वचस्तव ।
 एवमुक्तोऽथ हनुमान् भरतेन महात्मना ॥ ६५ ॥
 आश्चचक्षेऽथ रामस्य चरितं श्रुत्स्त्रयः क्रमात् ।
 श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतो मासतात्मजात् ॥ ६६ ॥
 आश्चापयच्छतुर्हणं सुदायुक्तं सुदान्वितः ।
 दैवतानि च यावन्ति नगरे रघुनन्दन ! ॥ ६७ ॥
 नानोपहारवलिभिः पूजयन्तु महाधियः ।
 सूता वैतालिकाद्यैव बन्दिनस्तुतिपाठकाः ॥ ६८ ॥
 वारमुख्याद्य(१) यतशो निर्यान्वद्यैव सङ्घयः ।
 राजदारास्तद्यामात्या सेनाहस्यश्वपत्तयः ॥ ६९ ॥

कल्याणी सत्येत्यर्थः ॥ ६३ । ६४ ॥

तत्त्वमाख्याहि येन ते वधो विश्वमेवम् ॥ ६५ ॥

परमानन्दं प्राप्तेति शेषः ॥ ६६ ॥

शतुहणं शतुर्गं राघवकुशमन्त्रवर्णेन सुदायुक्तं तेनैव च स्वयं सुदान्वितः
 रामाश्चापयच्छदाह दैवतानि चेति ॥ ६७ ॥

उपहाराः गन्धधूपनैवेद्याद्याः ॥ ६८ ॥

वारमुख्या वेश्याः हस्यश्वपत्तिरूपाः सेना इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

ब्राह्मणाश्च तथा पौरा राजानो ये समागताः ।
 निर्यान्तु रायस्याद्य द्रष्टुं शशिनिभाननम् ॥ ७० ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नपरिचोदिताः ।
 अलङ्घकुश नगरीं मुक्तारत्नमयोज्ज्वलैः ॥ ७१ ॥
 तोरणैश्च प्रताकाभिर्विचित्राभिरनेकधा ।
 अलङ्कुर्वन्ति पेश्मानि नानावलिबिचक्षणैः ॥ ७२ ॥
 निर्यान्ति वृन्दशः सर्वे रामदर्शनलालसाः ।
 हयानां शतसाहस्रं गजानामयुतं तथा ॥ ७३ ॥
 रथानां दशसाहस्रं स्यर्णसूत्रविभूषितम् ।
 पारमेष्ठीन्युपादाय द्रव्याण्युच्चावचानि च ॥ ७४ ॥
 ततस्तु शिविकारूढा निर्ययू राजयोपितः ।
 भरतः पादुके न्यस्य शिरस्येव हताञ्जलिः ॥ ७५ ॥
 शत्रुघ्नसहितो रामं पादचारेण निर्ययौ ।
 तदैव दृश्यते दूराद्धिमानश्चन्द्रसन्निभम् ॥ ७६ ॥
 पुष्पकं सूर्यसङ्काशं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ।
 एतस्मिन् भ्यातरी वीरौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ ७७ ॥

शशिनिभाननं शशिसदृशसुखमित्यर्थः ॥ ७० ॥

मुक्तारत्नमयोज्ज्वलैरिति तोरणविशेषणम् ॥ ७१ ॥

अलं कुर्वन्ति शत्रुघ्नेति वा जना इति शेषः ॥ ७२ ॥

वृन्दशः सङ्घः ॥ ७३ ॥

पारमेष्ठीनि ईश्वरार्हानि ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

राममवलोकयितुमिति शेषः तदैव तस्मिन्नेव काले भरतयात्राकाले
 दृष्ट्याह पञ्चनात्मज इत्यनेनान्यत्र यदुक्तं वाचा तदाह दृश्यते इत्यादि
 ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

सुग्रीवश्च कपिश्रेष्ठो मन्त्रिमित्र विभीषणः ।

दृश्यते पश्यत जना द्रुत्याह पवनात्मजः ॥ ७८ ॥

ततो हर्षसमुद्गतो निःस्वनो दिवमस्पृशत् ।

स्त्रीबालयुवहृद्धानां रामोऽयमांत कीर्तनात् ॥ ७९ ॥

रथकुञ्जरवाजिस्था अवतीर्य महीं गताः ।

ददृशुस्ते विमानस्यं जनाः सोममिवाश्वरे ॥ ८० ॥

प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ।

ततो विमानाग्रगतं भरतो राघवं मुदा ॥ ८१ ॥

ववन्दे प्रणतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ।

ततो रामाभ्यनुज्ञातं विमानमपतद्भुवि ॥ ८२ ॥

आरोपितो विमानं तद्भरतः सानुजस्तदा ।

राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ८३ ॥

समुत्थाप्य चिरात् दृष्टं भरतं रघुनन्दनः ।

भ्रातरं स्वाङ्गमारोप्य मुदा तं परियस्वजे ॥ ८४ ॥

ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहो नाम कीर्तयन् ।

अयं रामोऽयं राम इति निस्वनो दिवमस्पृशत् ॥ ८५ ॥

अश्वरे सोममिव राम ददृशुः ॥ ८६ ॥

अत्यानन्दवतो भरतस्य वर्णने कुबेरपि तन्मयभावेमानन्दमग्नतया

भरतपदपौनःपुन्यं न टोषाय ॥ ८७ ॥

अत्युल्लेख्यदेवस्यविमानस्य गत्या रामस्य मेरुस्थभास्करोपमा ॥ ८८ । ८९

॥ ८४ ॥

ततो लक्ष्मणमासाद्याभ्यवादयतेत्यन्वयः क्वनयोः शान्तोक्तविधिना

नामगोत्रोच्चारणपूर्वकमभिषादनं वैदेह्यास्तु स्त्रीत्वात्तन्नाममात्रकीर्तनपूर्वक-

अभिषादनमित्याह नाम कीर्तयसिति भरतोहमभिषादये मैत्रिण्येति रामस्य

॥ भरतस्योऽयमङ्गमोऽहं स्वामभिरादये दृष्ट्वेवमिति शेषः यद्यपि

अभ्यवादयत प्रीतो भरतः प्रेमविह्वलः ॥ ८५ ॥
 सुग्रीवं जाम्बवन्तं च युवराजं तथाङ्गदम् ।
 मैन्दद्विविदनीलांश्च ऋषभश्चैव सखजे ॥ ८६ ॥
 सुपेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम् ।
 यरभं पनसं चैव भरतः परिपखजे ॥ ८७ ॥
 सर्वे ते मानुषं रूपं कृत्वा भरतमाहताः ।
 पप्रच्छुः कुयलं सौम्याः प्रहृष्टाश्च जयङ्गमाः ॥ ८८ ॥
 ततः सुग्रीवमालिङ्ग्य भरतः प्राह भक्तितः ।
 त्वत्प्रहायेन रामस्य जयोऽभूद्भावणो हतः ॥ ८९ ॥
 त्वमस्माकं चतुर्णो नु भ्राता सुग्रीव! पञ्चमः ।
 शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्षणम् ॥ ९० ॥
 सीतायाश्चरणौ पद्माद्वन्दे विनयान्वितः ।
 रामो मातरमासाद्य विवर्णां शोकविह्वलाम् ॥ ९१ ॥
 जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसादयन् ।
 कैकेयीं च मुमित्राक्ष ननामेतरमातरः ॥ ९२ ॥
 भरतः पादुके ते तु राघवस्य सुपूजिते ।
 योजयामास रामस्य पादयोर्भक्तिसंयुतः ॥ ९३ ॥

मृच्छङ्गो भरतात्कनिष्ठो वयसा अप्येवं चेदं श्लोकप्रकरणे तत्रापि ज्येष्ठानुव
 र्त्तनेन सापेक्षयाभिप्रायान्तेन सख्यवृद्धाये ज्येष्ठानुवृत्तिरेव वर्ततेति प्रश्नं
 प्रत्युपदेष्टुं शक्तेन च सुमन्त्रबुद्ध्या तस्य नतिवृत्तौ च किं च लोभस्यापि प्रथमं
 दत्तपायसंमत्तम् न च्छङ्गस्य ज्येष्ठत्वं ततो हि कैकेयौ पायसादौतान तदय-
 मय शत्रुघ्न इति न एव भरतात्कनिष्ठ इत्येव वैदेही चेति चकार
 चरस मृच्छङ्गस्य यतएव च शत्रुघ्नस्यो मृच्छङ्गस्यप्यार उभयपक्षे
 तयोर्वृत्तपदस्यत्यादिवाङ्मनः ॥ ८१ ॥

कथमे विवृताह ॥ ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ ॥

राज्यमेतन्वासमूतं मया निर्यातितं तव ।

अद्य मे सफलं जन्म फलितो मे मनोरथः ॥ ८४ ॥

यत्प्रस्थामि समायातमयोध्यां त्वामहं प्रभो ! ।

कोष्ठागारं वलं कोशं कृतं दशगुणं मया ॥ ८५ ॥

त्वत्तेजसा जगन्नाथ ! पालयस्व पुरं स्वकम् ।

इति ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा सर्वे कपीश्वराः ॥ ८६ ॥

सुसुषुर्नेत्रजं तोयं प्रशशंसुर्मुदाम्बिताः ।

ततो रामः प्रहृष्टात्मा भरतं स्वाङ्गं मुदा ॥ ८७ ॥

ययौ तेन विमानेन भरतस्याश्रयं तदा ।

अवरुह्य तदा रामो विमानाग्न्यान्महीतलम् ॥ ८८ ॥

अब्रवीत्पुष्पकं देवो गच्छ वैश्रवणं वह ।

अमुगच्छामुजानामि कुबेरं धनपालकम् ॥ ८९ ॥

रामो वशिष्ठस्य गुरोः पदाब्जं

नत्वा यथा देवगुरोः शतकतुः ।

दत्त्वा महार्हासनमुत्तमं गुरो-

रुपाविवेशाय गुरोः समीपतः ॥ ९० ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमानक्षेत्रसम्भादे युवकाण्डे

चतुर्दशः सर्गः ।

प्रसादयन् ॥ ८२ । ८३ ॥ निर्यातितं प्रतिदत्तम् ॥ ८४ ॥

कोष्ठागारम् अवादिस्थापनगृहं कोशं धनगृहम् ॥ ८५ ॥

स्वत्तेजसेति पूर्वान्वदि नेत्रजं तोयं सुसुषु. एष सौभ्यात्नं किलाना
योरिति हर्षात् स्वस्य तद्वैपरीत्येन शोकात् ॥ ८६ ॥

स्वाङ्गं कृतेति शेषः ॥ ८७ । ८८ ॥

धनपालकं कुबेरसमुनच्छेत्तेतदनुजानामोत्तमः ॥ ८९ । ९० ॥

इति चतुर्दशः सर्गः ।

ततस्तु कैकयीपुत्रो भरतो भक्तिसंयुतः ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ १ ॥

माता मे सत्कृता राम ! दत्तं राज्यं त्वया मम ।

ददामि तत्ते च पुनर्यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा पादयोर्भक्त्या साष्टाङ्गं प्रणिपत्य च ।

बद्धधा प्रार्थयामास कैकेया गुरुणा सह ॥ ३ ॥

तथेति प्रतिजग्राह भरताद्राज्यमीश्वरः ।

मायामाश्रित्य सकलां नरचेष्टामुपागतः ॥ ४ ॥

स्याराज्यानुभवो यस्य सुखज्ञानैकरूपिणः ।

निरस्तातिशयानन्दरूपिणः परमात्मनः ॥ ५ ॥

मानुषेण तु राज्येन किं तस्य जगदीशितुः ? ।

मगच्छति ॥ १ ॥

सत्कृता भक्त्याय राज्यदानपूर्वकं वन्दनं कुर्वति तदाक्षपालनेन सत्कृता ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा रामपादयोर्भक्त्या प्रणम्य भावत्वाद्गुरुणा कैकेया सह प्रार्थयामास भवाम्यपालनेनाहं वन्तुदा अतः परं स्तेष्वपि पुनस्तद्ददामि तत्सर्वधा गृह्णाणेति प्रार्थयामास ॥ ३ ॥

मायामाश्रित्येति अन्यथा सञ्चिदानन्दरूपस्य भगवतो दानप्रतिपदयो-रनुपपत्तेरिति भावः सकलं राज्यं प्रतिजग्राहेत्यन्य ॥ ४ ॥

मायामयमे हेतुमाह स्याराज्येति स्याराज्यमात्मनः सुखरूपतानि-रस्तातिशयदतराभिभावकतारूपो यथात्तिशयानन्दरूपस्य आनन्दवत्या मनुष्यानन्दादुत्तरोत्तरशतगुणानन्दक्रमेणानन्दकषणस्य ब्रह्मानन्दे समाप्ते-दभिभावकत्वरूपतिशयस्य काव्यभावादिति भावः ॥ ५ ॥

यस्य भ्रूमङ्गमात्रेण तिलोकी नश्यति क्षणात् ॥ ६ ॥

यस्यानुग्रहमात्रेण भवन्त्याद्यण्डलश्रियः ।

लीलासृष्टमहासृष्टेः कियदेतद्रमापतेः ॥ ७ ॥

तथापि भजतां नित्यं कामपूरविधित्वया ।

लीलामातुपदेहेन सर्वमप्यनुवर्त्तते ॥ ८ ॥

ततः शत्रुघ्नवचनान्निमुणः श्मश्रुकान्तकः ।

संभाराद्याभिषेकार्थं आनीता राघवस्य हि ॥ ९ ॥

पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महात्मनि ।

सुग्रीवे यानरेन्द्रे च राजसेन्द्रे विभीषणे ॥ १० ॥

विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ।

महार्हवसनोपेतसस्यौ तत्र त्रिया ज्वलन् ॥ ११ ॥

प्रतिकर्म त्व रामस्य लक्ष्मणश्च महामतिः ।

कारयामास भरतः सीताया राजयोषितः ॥ १२ ॥

जगदोद्योतत्वमेव दर्शयति यस्येति ॥ ६ ॥

सीतया दृष्टा महासृष्टिरनेनकोटिवज्राण्डात्मिका येन तस्य एतत्

अयोध्याराज्यम् ॥ ७ ॥

भजता भक्तानां कामपूरस्य अभिषापसम्पन्नस्य विधित्वया पूरणेच्छया

सीतया गृहीतमातुपदेहेन सर्वमपि मातुपव्यवहारं अनुवर्त्तते लोकशिक्ष-

णाय करोति ॥ ८ ॥

श्मश्रुकान्तको नापित संभाराः सद्यद्रजलादिरूपाः ॥ ९ ॥

स्नाते केशसंस्कारोद्वर्तनादिपूर्वकं स्नतस्नाने ॥ १० ॥

विशोधितजटः केशरूपतां प्रापित जटः महार्हवसनोपेतः दृढवस्त्र-

भूषणधरः ॥ ११ ॥

प्रतिकर्म उद्वर्तनादिसंस्कार राजयोषितः दशरथस्त्रियः ॥ १२ ॥

महार्चवस्त्राभरणैरलक्षकः सुमध्यमाम् ।
 ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभना ॥ १३ ॥
 अकारयत कौशल्या प्रहृष्टा पुच्छवत्सला ।
 ततः स्यन्दनमादाय शत्रुघ्नवचनात् सुधीः ॥ १४ ॥
 सुमन्त्रं सूर्यसङ्काशं योजयित्वाग्रतःस्थितः ।
 आहरोह रथं रामः सत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥
 सुग्रीवो सुवराजश्च हनुमाश्च विभीषणः ।
 स्नात्वा दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणाभूषिताः ॥ १६ ॥
 राममग्न्ययुरग्रे च रथाश्चगजवाहनाः ।
 सुग्रीवप्रत्यङ्गः सीता च ययुर्यानैः पुर मङ्गत् ॥ १७ ॥
 बज्रपाणिर्यथा देवैर्हरिताश्वरथे स्थितः ।
 प्रययौ रथमास्थाय तथा रामो महत्पुरम् ॥ १८ ॥
 सारथ्यं भरतश्चक्रे रत्नदण्डं महाद्युतिः ।
 श्वेतातपत्रं शत्रुघ्नो लक्ष्मणो व्यजनं दधे(१) ॥ १९ ॥
 चामरं च समीपस्थो न्यवीजयदरिन्दमः ।
 शशिप्रकाशं(२) त्वपरं जग्राद्वासुरनायकः ॥ २० ॥

सुमध्यमा जानकीम् ॥ १३ ॥

अकारयत प्रतिकर्मेति शेष ॥ १४ ॥

सूर्यसङ्काशं स्यन्दनमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अनीयं अजुजम् पुरमयोध्यापुरम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रत्नदण्डमिति श्वेतातपत्रव्यजनचामराणां विशेषणम् ॥ १९ ॥

अरिन्दमं सुग्रीवं वासुरनायको विभीषणः ॥ २० ॥

(१) व्यजनं मङ्गत् इति केचित् पठन्ति ।

(२) सङ्काशप्रकाश इति वा पाठः ।

दिविजैः सिद्धसद्वैद्य षट्षिभिर्दिव्यदर्शनैः ।

स्तूयमानस्य रामस्य श्रुत्युपे मधुरध्वनिः ॥ २१ ॥

मानुषं रूपमास्याय वानरा गजवाहनाः ।

भेरीगद्गनिनादैश्च सद्वद्गणवानकैः ॥ २२ ॥

प्रथयौ राघवयेष्ठतां पुरीं समलङ्घिताम् ।

दृष्टुं सत्समायान्तं राघवं पुरवासिनः ॥ २३ ॥

दूर्यादलश्यामतनुं महार्घ-

किरीटरत्नाभरणाचिताङ्गम् ।

भारत्तरुञ्जायतलोचनान्तं

दृष्ट्वा ययुर्मोदमतीव पुण्याः ॥ २४ ॥

विचित्ररत्नाश्रितसूत्रनट-

पीताम्बरं पीनभुजान्तरालम् ।

अनर्घ्यसुक्ताफलदिव्यहारै-

र्विरोचमानं रघुमन्दनं प्रजाः ॥ २५ ॥

सुग्रीवमुख्यैर्हरिभिः प्रशान्तै-

र्निपेक्ष्यमाणं रवितुल्यभासम् ।

स्तूयमानस्य रामस्य स्तुतिवाक्यानामिति शेषः ॥ २१ ॥

वानरा इत्यस्य प्रथयुरिति शेषः ॥ २२ ॥

ते पुरवासिन ये वनगमनकाले उ खिता बभूवुस्ते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

आचिताङ्गं व्याप्ताङ्गं कङ्कं कमलं पुण्या पुण्यजनः अर्घ्याद्यजन्त
आययु प्राप्नु ॥ २४ ॥

विचित्ररत्नैरश्रितं युक्तं यत्पूर्वं सूर्यमयं कटिसूत्रं तेन बद्धं पीताम्बरो
यस्य तं असूक्ष्मसुक्ताफलदत्तं दिव्यहारैः ॥ २५ ॥

हरिभिर्शान्तै रवितुल्यभासं तत्तुल्यकान्तं निषीताकण्टकक्षमध्य-

कसूरिकाचन्दनलिप्तगात्रं
 निवीतकल्पद्रुमपुष्पमालम् ॥ २६ ॥
 श्रुत्वा स्त्रियो राममुपागतं मुदा
 प्रहर्षवेगोत्कलिताननश्रियः ।
 अपास्य सर्वं गृहकार्यमाहितं
 हस्यारिणं चैवारुह्यः स्वलङ्घिताः ॥ २७ ॥
 दृष्ट्वा हरिं सर्वदृगुत्सवाकृतिं
 पुष्पैः किरन्त्यः स्मितशोभिताननाः ।
 हृग्भिः पुनर्नेत्रमनोरसायनं
 स्नानन्दस्पर्शं मनसाभिरेभिरे ॥ २८ ॥
 रामः स्मितस्निग्धदृशाः प्रजासूया
 पश्यन् प्रजानाथ इवापरः प्रभुः ।
 शनैर्जगामाय पितुः स्वलङ्घितं
 गृहं महेन्द्रालयसन्निभं हरिः ॥ २९ ॥

प्रदिश्य वेश्मान्तरसंस्थितो मुदा

रामो ववन्दे चरणौ स्वमातुः ।

धृता कल्पद्रुमपुष्पमाला येन तम् ॥ २६ ॥

* प्रहर्षवेगोत्कलितानि अतिप्रहृष्टानि आननानि यासां ता आहित-
 मत्याश्रयकमपि गृहकार्यमपास्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

सर्वदृशासुखभूता आकृतिर्यस्य तं नेत्रमनसो रसायनभूतमनन्द-
 रत्नात्तादृश राम हृग्भिर्दृश्यन्व्यापारेर्भनसा आभिरेभिरे आलिङ्गितवन् ॥ २८ ॥

स्मितयुतया अतएव स्निग्धया दृशा प्रजा पश्यन् दर्शनेन सर्वसम्माननं
 कुर्वन् प्रजानाथ इव मल्लोव ॥ २९ ॥

स्वमातृचरणी ववन्दे अनेनापि सर्वमाप्तप्रेमान्तरं सर्वप्रजाममाननं

क्रमेण सर्वाः पितृयोषितः प्रभु-
ननाम भक्त्या रघुवंशकेतुः ॥ ३० ॥

ततो भरतमाहेदं राम सत्यपराक्रमः ।
सर्वसम्पत्समायुक्तं मम भन्दिरमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
मित्राय वानरेन्द्राय सुग्रीवाय प्रदीयताम् ।
सर्वेभ्यः सुखवासार्थं मन्दिराणि प्रकल्पय ॥ ३२ ॥
रामेणैव समादिष्टो भरतश्च तथाकरोत् ।
उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ॥ ३३ ॥
राघवस्याभिषेकार्थं चतुःसिन्धुजलं शुभम् ।
आनेतुं प्रेषयस्वाशु दूतांस्त्वरितविक्रमान् ॥ ३४ ॥
प्रेषयामास सुग्रीवो जाम्बवन्तं मरुत्सुतम् ।
अङ्गदं च सुप्रेणं च ते गत्वा वायुवेगतः ॥ ३५ ॥
जलपूर्णांश्चातकुम्भकलशाश्च स मानयन् ॥
आनीतं तीर्थसलिलं शत्रुघ्नो भन्तिभिः सह ॥ ३६ ॥
राघवस्याभिषेकार्थं वशिष्ठाय न्यवेदयत् ।
ततस्तु प्रयतो वृद्धो वशिष्ठो ब्राह्मणैः सह ॥ ३७ ॥
रामं रत्नमये पीठे ससीतं सन्ध्यवेशयत् ।
वशिष्ठो वामदेवश्च जाबालिर्गौतमस्तथा ॥ ३८ ॥
वाल्मीकिश्च तथा चक्रुः सर्वे रामाभिषेचनम् ।
कुशाग्रतुलसीयुक्तपुण्यगन्धजलैर्मुदा ॥ ३९ ॥

विश्वेन पदाङ्गवत्प्रवेष्टुं इति सूचितम् ॥ ३० । ३१ ॥

सर्वेभ्यः अथ चोभ्यो वानरविभीषणादिभ्यः ॥ ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥

यातकुम्भं जम्बुवर्णम् ॥ ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ॥

अभ्यपिञ्चन् रघुश्रेष्ठं वासवं वसवो यथा ।

ऋत्विग्भिर्वाह्यगैः श्रेष्ठैः कन्याभिः सह सन्निभिः ॥ ४० ॥

सर्वोपधीरसैशैव दैवतैर्गभसि स्थितैः ।

चतुर्भिर्लोकपालैश्च स्तुवद्भिः सगणैस्तथा ॥ ४१ ॥

कृतं च तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् ।

सुग्रीवराक्षसेन्द्रौ तौ दधतुः श्वेतचामरे ॥ ४२ ॥

मालां च काञ्चनो वायुर्ददौ वासवचोदितः ।

सर्वरत्नसमायुक्तं मणिकाञ्चनभूषितम् (१) ॥ ४३ ॥

ददौ हारं नरेन्द्राय स्वयं शकस्तु भक्तितः ।

प्रजगुर्देवमन्त्रवां नटतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ४४ ॥

देवदुन्दुभयो नेतुः पुष्पवृष्टिः पपात खात् ।

नवदूर्यादलक्ष्यां पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ४५ ॥

रविकोटिप्रभायुक्तकिरीटेन विराजितम् ।

कोटिकन्दर्पलावण्यं पीताम्बरसमावृतम् ॥ ४६ ॥

दिव्याभरणसम्पन्नं दिव्यचन्दनलेपनम् ।

अयुतादित्यसकाशं द्विभुजं रघुनन्दनम् ॥ ४७ ॥

वामभागे समासीनां सीता काञ्चनसन्निभाम् ।

सर्वाभरणसम्पन्नां वामाङ्गे समुपस्थिताम् ॥ ४८ ॥

सर्वोपधीरसैरभ्यपिञ्चन् इत्यन्वयः नमः स्थितैर्दैवतैः सह स्तुवद्भिः स-
गणैश्चतुर्भिर्लोकपालैश्च सह वशिष्ठादयोऽभ्यपिञ्चन् इत्यन्वयः ॥ ४१।४२।४३।४४ ॥

खात् आकाशम् ॥ ४५ । ४६ । ४७ ॥

वामाङ्गे वामभागे स्थिताम् ॥ ४८ ॥

रक्तोत्पलकराम्भोजां वानेनालिङ्ग्य संस्थितम् ।
 सर्वातिथयशोभाढं दृष्ट्वा भक्तिसमन्वितः ॥ ४९ ॥
 उभया सहितो देवः शङ्करो रघुनेन्दनम् ।
 सर्वदेवगौर्युक्तः स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ५० ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

नमोऽस्तु रामाय सशक्तिकाय
 नीलोत्पलश्यामलकोमलाय ।
 किरीटहाराङ्गदभूषणाय
 सिंहासनस्थाय महाप्रभाय ॥ ५१ ॥
 त्वमादिमध्यान्तविहीन एकः
 वृजस्त्वस्यसि च लोकजातम् ।
 स्वमायया तेन न लिप्यसे त्वं
 यत् स्वे सुखेऽजस्ररतोऽनवद्यः ॥ ५२ ॥
 लीलां विधत्से गुणसम्भृतस्व
 प्रपन्नभक्तानुविधानहेतोः ।

ईदृशीं सीतां वानेन करेणालिङ्ग्य संस्थितं दृष्ट्वा शिवः स्तोतुमुपचक्रमे
 इत्यन्यथ ॥ ४९ । ५० ॥

सशक्तिकाय भावावतथैवतारसीतासहिताय ॥ ५१ ॥

आद्यन्तौ उत्पत्तिनामौ तद्वाहिन्यादेव मध्यहीनः यतो मायया वृजसि
 व्यतरा तेन न लिप्यसे तद्वाशादितवदोषभाग्न भवसीत्यर्थः न ह्यैन्द्रजातिकः
 स्वमायानिर्मितजीवादिनाशेऽपि तद्वधभाग् भवति ॥ ५२ ॥

गुणसंभृतः गुणसम्भूतया मायया सम्भृतः गुणशब्दोऽथ तत्त्वसम्भूतमायापर-
 प्रपन्नाः शरणागतता ये भक्तास्तेषां यदनुविधान मोक्षलक्षिभित्तमित्यर्थं तद-
 वतारसीतान्वाद्यादिभिरुपां प्रापय्यद्वारा मोक्षो भवतीत्यर्थः श्रुमानुपा-

नानावतारैः सुरभानुपाद्यैः

प्रतीयसे ज्ञानिभिरेव नित्यम् ॥ ५३ ॥

स्याशेन लोकं सकलं विधाय तं

विभर्षि च त्वं तदधः कृष्णीश्वरः ।

उपर्यधो भान्वनिलोडुपौपधी-

प्रवर्षरूपोऽवसि नैकधा जगत् ॥ ५४ ॥

त्वमिह देहभृतां शिखिरूपः

पचसि भक्तमशेषमजस्रम् ।

पवनपञ्चकरूपसङ्घायो

जगदखण्डमनेन विभर्षि ॥ ५५ ॥

चन्द्रसूर्यशिखिमध्यगतं य-

त्तेज ईश ! चिदशेषतनूनाम् ।

प्राभवत्तनुभृतामिह धैर्यं

शौर्यमायुरखिलं तव सत्त्वम् ॥ ५६ ॥

दिक्पैर्नानावतारैर्लीला विधत्ते इत्यन्वयः सुरभानुपाद्या मातृषा
रामज्ञायाद्या एवमभूतस्त ज्ञानिभिरेव नित्यं प्रतीयसे न त्वत्वेत्ते ॥ महद्योऽयं
कश्चिदित्येवं प्रतिगमि ॥ ५३ ॥

सकलं लोकं स्याशेन विधाय तं लोकं तदधः कृष्णीश्वरो भूत्वा त्वं वि-
भर्षि मातुः सूर्य अनिलो वायु उडुपचन्द्र औपधो ओह्याद्या प्रवर्षो मेघ-
नैकधा अनेकप्रकारेण ॥ ५४ ॥

प्रकारान्तरेणापि रजत्वमाह त्वमिति शिखिरूपो जाठरान्निरूपः
पवनपञ्चकम् प्राणापानसमानोदानव्याना तदुक्तं गीताया 'यद्गं यैश्वर्यो
भूत्वा प्राणिना देहमाश्रित । प्राणापानसमायुक्तं यचाभ्यस्तं चतुर्विधं'
इति ॥ ५५ ॥

हे ईश चन्द्रादिवत् यत्तेजो यज्ञाशेषशरीरिणा विधैतत्वं यश्च तनु-

त्वं विरिञ्चिशिव(१)विष्णुविभेदा-
 त्कालकर्मशशिसूर्यविभागात् ।
 वादिना प्रथगिवेश ! विभासि
 ब्रह्मनिश्चितमनन्यदिहैकम् ॥ ५७ ॥
 मत्स्यादिरूपेण यथा त्वमेकः
 श्रुतौ पुराणेषु च लोकसिद्धः ।
 तथैव सर्वं सदसद्विभाग-
 स्वमेव मान्यद्भवतो विभाति ॥ ५८ ॥
 यद्यत्समुत्पन्नमनन्तसृष्टौ
 उत्पत्स्यते यच्च भवच्च यच्च ।

भूता शीतं धैर्यमायुष तदक्षिलं तव सत्त्वं त्वद्रूपा ससौव प्राभयत् तत्तद्रूपेण
 प्रादुर्भूतेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

विरिञ्चिर्ब्रह्मा विभागी भेदं के ईज । वादिना तत्तद्भक्त्येन तत् तत्वे-
 द्यत्वाभिमानवता त्वं तत्तद्रूपेण परस्परस्माद्भिन्नं एव भासि तत्तदनाहं व्यम-
 न्यत् भेदशून्यमतएवेकमोदय ब्रह्मैव त्वं त्वमेव च ब्रह्मादयं अतो नैषो
 भेद इति भावः ॥ ५७ ॥

प्रकारान्तरेणामि सर्वस्य ब्रह्मरूपता स्थापयति भक्त्यादीति एकस्यैव
 यथा दण्डरूपत्वं तथैकस्यैव सदसद्विभागरूपता च ब्रह्म विद्यादिकं अथवा
 तदितरत्वर्यम् च एकस्त्वमेव यतो भवतोऽन्यत् न विभाति ब्रह्म पयन्ति
 चनेऽपि न ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अतन्तसृष्टौ अन्तरहिताया सृष्टौ तदुक्तं पातञ्जले 'मर्षणा सृष्ट्याद्य-
 न्भेदो नैव लतार्थसुक्तं प्रत्येव तु तद्विरहितं' इति 'यथादिर्भगवान् कालो ना
 नोऽस्य द्विजः । त्रिद्युते । अथुष्णिग्मानतन्मेते मर्षेतिह्यन्वयं यम' इति स्मृतिश्च

न दृश्यते स्थावरजङ्गमादौ
 त्वया विनातः परतः परस्वम् ॥ ५८ ॥
 तत्त्वं न जानन्ति परात्मनसो
 जनाः समस्तास्तव माययातः ।
 त्वद्भक्तसेवामलमानसाना
 विभाति तत्त्वं परमेकमेशम् ॥ ६० ॥
 ब्रह्मादयस्तेन विदुः स्वरूपं
 चिदात्मतत्त्वं बहिरर्थभाया ।
 ततो बुधस्त्वामिदमेव रूपं
 भक्त्या भजन्मुक्तिसुपेत्यदुःखः ॥ ६१ ॥
 अथ भवन्नाम गृणन् कृतार्थो
 वसामि काश्यामनिर्गमवान्या ।
 मुन्यर्पमाणस्य विमुक्तयेऽहं
 दियामि मन्त्रं तव रामनाम ॥ ६२ ॥

तादृशां हृदी यज्जातं यद्भावि यश्च वर्तमान तत्त्वया विना न दृश्यते सर्वं
 तद्रूपमेव दृश्यते अतस्त्वं परतः सर्वोत्कृष्टाद्विरण्वगर्भादपि पर इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

मन्वेव रूपं मां सर्वे जना इति न जानन्ति तस्माद् तत्त्वमिति
 परमात्मनो एतत्तत्त्वं एतं समस्ता जनास्तव मायया बद्धता इति येन अतो
 न जानन्ति तर्हि सर्वथा आमेवं केऽपि न जानन्ति नेत्याह तद्भक्तेति ते तवेवं
 तत्त्वं जानन्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥

ते तत्र चैतन्यरूपमात्मतत्त्वं ब्रह्मादयोऽपि न विदुः यतस्ते बहिरर्थेषु
 भावयित्तुं येषां तादृशा ततो बुधः तद्रूपज्ञानमर्थयोऽपि इदं रूपमेव तां
 प्रकृतदृग्गमान्दृश्यमेव तां भजन्त्याधुन अदुःखं निवृत्तमदुःखं वा मुक्ति-
 सुपेति ॥ ६१ ॥

अवरमपि शुभं भाषणं शानुजितेनानुपदेयतां च तत्र वरपदमाह

द्रुमं स्रवन्नित्यमनन्यभक्त्या
 शृण्वन्ति गायन्ति लिखन्ति ये वै ।
 ते सर्वसौख्यं परमं च लब्ध्वा
 भवत्प्रदं यान्तु भवत्प्रसादात् ॥ ६३ ॥

इन्द्र उवाच ।

रक्षोऽधिपेनाखिलदेवसौख्यं
 हृतं च मे ब्रह्मवरेण देव ! ।
 पुनश्च सर्वं भवतः प्रसादात्
 प्राप्तं हतो राक्षसदुष्टशत्रुः ॥ ६४ ॥

देवा ऊचुः ।

हृता यज्ञभागा धरादेवदत्ता
 सुरारे ! खलेनादिदैत्येन विष्णो ! ।
 हतोऽद्य त्वया नो वितानेषु भागाः
 पुरावह्नयिष्यन्ति सुप्रतुप्रसादात् ॥ ६५ ॥

पितर ऊचुः ।

हतोऽद्य त्वया दुष्टदैत्यो महात्मन् !
 गयादौ नरैर्दत्तपिण्डादिकान्नः ।

अहमिति अविशं शृण्वन् एश्वारयन् भरणसमये जन्तूनां सुकृते हे राम
 , तत्र नामरूपं मन्त्रं दिशामि उपदिशामि ॥ ६३ ॥ ६३ ॥

अखिलदेवसौख्यं अखिलदेवराज्यरूपं सौख्यम् यतस्तथा राक्षसदुष्ट-
 शत्रुनाकं दुष्टशत्रुहृतः ॥ ६४ ॥

धरादेवा भूदेवा विद्वांसस्यैश्वर्येषु दत्ता यज्ञभागा जैन खलेन हृताः
 स त्वया हतस्ते ते भागा नोऽस्माकं पुरावह्नयिष्यन्तिपिण्डादिभिरन्न इव भवि-
 ष्यन्ति ॥ ६५ ॥

बलादन्ति हत्वा गृहीत्वा समस्ता
निदानो पनर्लब्धसत्त्वा भवामः ॥ ६६ ॥

यद्या ऊचुः ।

सदा विष्टिकर्मण्यनेनाभियुक्ता
वहामो दयास्यं बलात् दुःखयुक्ताः ।
दुरात्मा हतो रावणो राघवेश !
त्वया ते वयं दुःप्रजाताद्विमुक्ताः ॥ ६७ ॥

गन्धर्वा ऊचुः ।

वयं सङ्गीतनिपुणा गायन्तसो कयामृतम् ।
आनन्दाद्गतसन्दोहयुक्ताः पूर्णाः स्थिताः पुरा ॥ ६८ ॥
पश्चाद्दुरात्मना राम । रावणेनाभिविद्रुता ।
तमेव गायमानाश्च तदाराधनतत्परा ॥ ६९ ॥
स्थिताम्वया परिव्राता हतोऽयं दुष्टराक्षसः ।
एवं मञ्जोरगाः सिद्धाः किन्नरा मरुतस्तथा ॥ ७० ॥
वसवो मुनयो गावो गुह्यकाश्च पतत्रिण्यः ।
समजापतयद्यैते तथा चाश्वरसा गणाः ॥ ७१ ॥

समक्षकामतिशयमाप्ताः समक्षता ॥ ६६ ॥

विष्टिकर्मणि वेतनदानं विना बलात्कर्मकारणं विष्टिभक्त्यर्थेण अभि-
युक्ता प्रेरिता दयास्य वहामस्तदीयपङ्क्त्यादिवहनेनेति शेष उ प्रजाता-
हु प्रसङ्गमाह ॥ ६७ ॥

पुरा रावणराज्यात्पूर्वम् ॥ ६८ ॥

अभिविद्रुता वचनं व्यवहृता नीता ॥ ६९ ॥

यतोऽयं हतो त एव स्थिताम्वया तद्दुःखमोचनेन परिव्राता ॥ ७० ॥

सर्वे रामं समासाद्य दृष्ट्वा नेत्रमहोत्सवम् ।

स्तुत्वा पृथक् पृथक् सर्वे राघवेणाभिवन्दिताः ॥ ७२ ॥

ययुः स्वं स्वं पदं सर्वे ब्रह्मरुद्रादयस्तथा ।

प्रशंसन्तो मुदा रामं गायन्तस्तस्य चेष्टितम् ॥ ७३ ॥

ध्यायन्तस्त्वभिषेकार्द्रसीतालक्षणसंयुतम् ।

सिंहासनस्थं राजेन्द्रं ययुः सर्वे हृदिस्थितम् ॥ ७४ ॥

खे वाद्येषु ध्वनत्सु प्रमुदितहृदयैर्देवहृन्दैः स्तुवद्भिः

वर्षद्भिः पुष्पवृष्टिं दिवि मुनिनिकरैरौद्यमानं समन्तात् ।

रामः श्यामः प्रसन्न स्मितरुचिरमुखः सूर्यकोटिप्रकाशः

सीतासौमित्रिवाय्वात्मजमुनिहरिभिः सेव्यमानो विभाति ॥ ७५ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमासहेश्वरसम्वादे युद्धकाण्डे

पञ्चदश सर्गः ।

हृदि ध्वनयामितया मितमेव राजेन्द्रं दृष्टमानराजेन्द्ररूपं ध्यायन्तो

ययुरित्यन्वयः ॥ ७३ / ७५ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषदुर्गरथमर्षेणादिवि० श्रीरामधर्मणः कृतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे सप्तौ युद्धकाण्डे

पञ्चदश सर्गः ।

अथ योद्धाव सगं ।

श्रीमहादेव उवाच ।

रामेऽभिपिक्ते राजेन्द्रे सर्वलोकसुखावहे ।

वसुधा यस्यसम्पन्ना फलवन्तो महीरुहाः ॥ १ ॥

गन्धर्वीनानि पुष्पाणि गन्धवन्ति चकाशिरे ।

सहस्रशतमश्वाना धेनूना च गवा तथा ॥ २ ॥

ददौ शतवृषान् पूर्वं द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ।

त्रिंशत्कोटिं सुवर्णस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ॥ ३ ॥

वस्त्राभरणरत्नानि ब्राह्मणेभ्यो मुदा तथा ।

सूर्यकान्तिसमप्रस्था सर्वरत्नमयी खजम् ॥ ४ ॥

सुग्रीवाय ददौ प्रीत्या राघवो भक्तयत्नलः ।

अङ्गदाय ददौ दिव्ये क्षत्रदे रघुनन्दनः ॥ ५ ॥

चन्द्रकोटिप्रतीकाशं मणिरत्नविभूषितम् !

सीतायै प्रददौ हारं प्रीत्या रघुकुलोत्तमः ॥ ६ ॥

अथमुत्थात्मनः कण्ठात् हारं जनकनन्दिनी ।

अवैद्यत हरीन् सर्वान् भर्तारं च मुञ्चर्मुञ्चः ॥ ७ ॥

रामसामाह वैदेहीमिद्विद्वतो विलोकयन् ।

वैदेहि ! यस्य तुष्टासि देहि तस्मै वरानने ! ॥ ८ ॥

रामे इति उत्तरादौ जातेति जाया इति च शेष ॥ १ ॥

निर्गन्धा निर्गन्धयुतानि अश्वाना धेनूना गवा च सहस्रशतं ददौ ॥ २ ॥

शतवृषानित्यत्र शतशब्दोऽननवाची ॥ ३ । ४ ॥

अङ्गदे राजभूषणे ॥ ५ । ६ ॥

अथमुत्थ भवति कण्ठे प्रतिष्ठित इति कण्ठादवतार्येत्यर्थः । ७ ॥

विशोकयन् वैदेहीं पश्यन् ॥ ८ ॥

हनुमते ददौ हारं पश्यतो राघवस्य च ।

तेन हारेण शुशुभे मारुतिगौरवेण च ॥ ९ ॥

रामोऽपि मारुतिं दृष्ट्वा कृताञ्जलिमुपस्थितम् ।

भक्त्या परमया तुष्ट द्रुदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

हनुमंशो प्रसन्नोऽस्मि वरं वरय काङ्क्षितम् ।

हास्यामि देवैरपि यद् दुर्लभं भुवनत्रये ॥ ११ ॥

हनुमानपि तं प्राह नत्वा रामं प्रहृष्टधीः ।

त्वन्नामस्मरतो राम ! न लप्यति मनो मम ॥ १२ ॥

अतस्त्वनाम सततं स्मरन् स्थास्यामि भूतले ।

गौरवेण श्रोताक्षतादरेण ॥ ९ । १० ॥

यद्वस्तु देवैरपि दुर्लभं तदपि तत्र वररूपं च दास्याम्यनेत्तर्यः अङ्गं
 वाग्यत्वं “राज्योत्पन्नजननाय रघुप्रवीर” प्रीत्या त्वनेकमणिरत्नप्रिभूषणानि ।
 दत्त्वानिष्ठात्मजमपास्य विदेहजायै माता ददौ रघुपतिः परमादरेण ॥
 तया हनुमते दत्ता यैव माला हनुम्लिका । दग्धे- शकचीकृत्य त्यक्ता तेन
 जलागये ॥ हाहेति अल्पितं सर्वमिदा कुरुरवागरेः स्वजातीयमरे कर्म तया
 कृतमरिन्दम ॥ रामस्ततो मारुतिमस्तुदारमाह्वय चारादभिवर्तिमानम् । प्रप्रच्छ
 कक्षान्महतो सुमाला त्यक्ता तया मूर्ध्नि विदेहजार्पिता ॥ मञ्ज्जेति यद्-
 मञ्जुविदो वदन्ति ह्यात्मेत्यरयेति वदन्ति सन्तः । श्रोतापते ! त्वं तदधीत
 बुद्ध्या त्यक्ता मयेयं सकलार्तिरूपा ॥ हनुमन्त्य देवसत्त्वं वरं किमपि नेच्छसि
 तवेच्छां तर्हि निर्भुक्तां करिष्यामि च निष्कृताम् ॥ श्रीरामश्चरणे दास्ये
 ममास्तु सफलता स्पृहा । तस्या विरोधिनी यातु निर्भूना वृहता प्रभो ! ॥
 मम स्थाने संदेव त्वं श्रोतया सह तिष्ठसि । अद्यैव सर्वं प्रप्तवन्ति स्थित त्वं
 जानकीपते ! ॥ विदीर्य वक्षस्यजमञ्जुमोक्षत प्रदर्शयामास च राममहयम् ।
 हृदयुजे संस्थितमञ्जमोचनं महीसुतागधितपादपद्मम् ॥ मारुतेनैव
 दृष्ट्वा सर्वे सन्नोषमाणताः । रामेष्वाभिहितः श्रीमान् हनुमानहनीयुत ॥
 जयमदो महानाशोक्तदा राघवमण्डपे । श्रोताप्रहृष्टता तस्यै वरान्

वायत् स्यास्यति ते नाम लोके तावत्कलेवरम् ॥ १३ ॥
 मम तिष्ठतु राजेन्द्र । वरोऽयं मेऽभिकाक्षितः ।
 रामसाथेति तं प्राह मुक्तस्तिष्ठ यथासुखम् ॥ १४ ॥
 कल्पान्तं मम सायुज्यं प्राप्स्यसे नात्र संशयः ।
 तमाह जानकी प्रीता यत्र कुत्रापि मारुते ! ॥ १५ ॥
 स्थितं त्वामनुयास्यन्ति भोगाः सर्वे ममाक्षया ।
 द्रुत्युक्तो मारुतिसाभ्यां द्रुष्टराभ्यां प्रहृष्टधीः ॥ १६ ॥
 ध्यानन्दायुपरीताक्षो भूयोभूयः प्रणम्य तौ ।
 कृष्णाद्ययौ तपसां हुं हिमवन्तं महामतिः ॥ १७ ॥
 ततो गुहं समासाद्य रामः प्राञ्जलिमब्रवीत् ।
 सखे । गच्छ पुरं रम्यं ऋद्धियेरममुत्तमम् ॥ १८ ॥
 मामेव चिन्तयन्नित्यं भुक्ष्य भोगान्विजार्जितान् ।
 अन्ते ममैव सारूप्यं प्राप्नुयसे त्वं न संशयः ॥ १९ ॥
 द्रुत्युक्ता प्रददौ तस्मै दिव्याभरणानि च ।
 राज्यं च विपुलं दत्त्वा विज्ञानं च ददौ विभुः ॥ २० ॥
 रामेणालिङ्गितो हृष्टो ययौ स्वभवनं गुहः ।

णमयदान्ददौ ॥ रामलीलाष्टक चैतत् परमाणन्ददायकम् । श्रीकृष्णाय नमः
 दत्ततां पापबहुविदारकम् ॥ ११ । १२ ॥

तं तपोद रचरितम् ॥ १३ ॥

एतत् मतम् मम नामपरत्वाद् ओषधुक्तं यन् नृतिष्ठ ॥ १४ । १५ ॥

रंश्वर आ मेताराभाभ्याम् ॥ १६ ॥

कृष्णादिति रामदर्शेनरियोगतः कृष्णम् ॥ १७ । १८ ॥

मामेव चिन्तयन्नित्यनेन भोगेष्वनागतो भवेति सूच्यते ॥ १९ ॥

विजानामराज्याद् धर्मदेशराज्यं विज्ञानमनागतपदानम् ॥ २० ॥

हनुमते ददौ हारं पश्यतो राघवस्य च ।

तेन हारेण शुशुभे मारुतिगौरवेण च ॥ ६ ॥

रामोऽपि मारुतिं दृष्ट्वा कृताञ्जलिमुपस्थितम् ।

भक्त्या परमया तुष्ट इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

हनुमंस्ते प्रसन्नोऽस्मि वरं वरय काङ्क्षितम् ।

दास्यामि देवैरपि यद् दुर्लभं भुवनत्रये ॥ ११ ॥

हनुमानपि तं प्राह नत्वा रामं प्रहृष्टधीः ।

तन्नामस्मरतो राम ! न तृप्यति मनो मम ॥ १२ ॥

अतस्त्वनाम सततं स्मरन् स्थास्यामि भूतले ।

गौरवेण सीताकृतादरेण ॥ ६ । १० ॥

यद्वस्तु देवैरपि दुर्लभं तदपि तव वररूपं च दास्याम्येवेत्यर्थः । उक्तं
 धान्यत्वं “राज्योत्पन्नजगज्जनाय रघुप्रवीरः प्रीत्या त्वनेकमणिरत्नविभूषणानि ।
 दत्त्वाभिष्टात्मजमवाप्तुं विदेहजायै भालो ददौ रघुपतिः परमादरेण ॥
 तथा हनुमते दत्ता सैव भाला ह्यमूर्त्तिका । दग्धमेककलीकृत्य त्यक्त्वा तेन
 जलागमे ॥ हाहेति जलितं सर्वमन्दा ससुरवागरेः अजातीयमरे कर्म तया
 कृतमहिम्नम् ॥ रामलतो मारुतिमनुदारमाह्वय चारादभिवर्तमानम् । प्रसन्न
 कक्षाग्रहृती सुमाला त्यक्त्वा त्वया मूर्त्तिं विदेहजार्पिता ॥ अह्नेति यद्-
 मङ्गविदो वदन्ति ह्यात्मेश्वरश्चेति वदन्ति शनः । सीतापते ! त्वं तदधीत
 बुद्ध्या त्यक्त्वा मयेयं सकलार्तिहृदा ॥ हनुमन्त्यदि सत्तत्त्वं वरं किमपि नेच्छसि
 तवेच्छां तर्हि निर्मुक्तां करिष्यामि च निष्कलाम् ॥ श्रीरामायणे दासे
 ममास्तु सकला शृङ्गा । तस्या विरोधिनी यातु निर्मुला वृद्धता प्रभो ! ॥
 मम स्थाने मदेव तव सीतया सह तिष्ठसि । अद्यैव सर्वं प्राप्यन्तु स्थित तां
 जानकीपते ! ॥ विदीर्ये वदस्व नमस्तुभ्योऽतः प्रदर्शयामास च राममद्वयम् ।
 हृदयुजे संस्थितमजलोचनं महोत्ताराधितपादपद्मजम् ॥ भारतेर्बभूव
 दृष्ट्वा सर्वं मनोपभागताः । रामेष्वातिद्वितः श्रीमान् हनुमानस्तुभ्योऽतः ॥
 जयशब्दो महानासीत्तदा राघवमवदधे । सीताप्रसूतिता तस्मै वरान्

यावत् स्यास्यति ते नाम लोके तावत्कलेयरम् ॥ १३ ॥

मम तिष्ठतु राजेन्द्र ! वरोऽयं मेऽभिकाञ्छितः ।

रामस्येति तं प्राह मुक्तस्तिष्ठ यथासुखम् ॥ १४ ॥

कल्पान्ते मम सायुज्यं प्राप्स्यसे नात्र संशयः ।

तमाह जानकी प्रीता यत्र कुत्रापि भारते ! ॥ १५ ॥

स्थितं त्वामनुयास्यन्ति भोगाः सर्वे ममाक्षया ।

इत्युक्तो भारतिसाभ्यां ईश्वराभ्यां प्रहृष्टधीः ॥ १६ ॥

आनन्दाद्युपरीताक्षो भूयोभूयः प्रणम्य तौ ।

कृष्णाद्ययौ तपस्तप्तुं हिमयन्तं महामतिः ॥ १७ ॥

ततो गुहं समासाद्य रामः प्राञ्जलिमब्रवीत् ।

सखे ! गच्छ पुरं रम्यं शृङ्गिषेरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥

मामेव चिन्तयन्नित्यं भुञ्क्ष्व भोगान्विजार्जितान् ।

अन्ते ममैव सारूप्यं प्राप्स्यसे त्वं न संशयः ॥ १९ ॥

इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यान्याभरणानि च ।

राज्यं च विपुलं दत्त्वा विज्ञानं च ददौ विभुः ॥ २० ॥

रामेणालिङ्गितो हृष्टो ययौ स्वभवनं गुहः ।

शमयदान्ददौ ॥ रामसोनायुतं चैतत् परमानन्ददायकम् । श्रीकृष्णं चाव-
ष्टयतां पापमहविदारकम् ॥ ११ । १२ ॥

तं तत्रोद रचरितम् ॥ १३ ॥

गुहं वृत्तं मम मातृपरायाद् जेवन्मुक्तं भुञ्जति ॥ १४ । १५ ॥

ईश्वर भ्यां सेतारामाभ्याम् ॥ १६ ॥

कृष्णादिति रामदर्शनविशेषतः कथ्यम् ॥ १७ । १८ ॥

मामेव विभजयितुमनेन भोगेणमाप्तो भवेति स्रप्यते ॥ १९ ॥

विदामानराज्याद् धकदेवराज्यं विज्ञानमात्रतत्त्वज्ञानम् ॥ २० ॥

ये चान्ये वानराः श्रेष्ठा अयोध्यां समुपागताः ॥ २१ ॥

अमृत्याभरणैर्वस्त्रैः पूजयामास राघवः ।

सुग्रीवप्रसुखाः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ २२ ॥

यथाहं पूजितास्तेन रामेण परमात्मना ।

प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ २३ ॥

सुग्रीवप्रसुखाः सर्वे किञ्चिन्ध्यां प्रययुर्मुदा ।

विभीषणस्तु सन्नाप्य राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २४ ॥

रामेण पूजितः प्रीत्या ययौ लङ्कामनिन्दितः ।

राघवो राज्यमखिलं शशासखिलवत्सलः ॥ २५ ॥

अनिच्छन्नपि रामेण यौवराज्येऽभिषेचितः ।

लज्जणः परया भक्त्या रामसेवापरोऽभवत् ॥ २६ ॥

रामस्तु परमात्मापि कर्माध्यक्षोऽपि निर्मलः ।

कर्तृत्वादिविहीनोऽपि निर्विकारोऽपि सर्वदा ॥ २७ ॥

स्नानन्देनापि तुष्टः सन् लोकानामुपदेशकः ।

अश्वमेधादियज्ञैश्च सर्वैर्विपुलदक्षिणैः ॥ २८ ॥

अयजत्परमानन्दो मानुषं यपुराश्रितः ।

व्यातिष्ठितः वहिःशरीरेण सर्वदा स्नातृश्रवणदानेनान्यातिष्ठितः ॥ २१ ॥

पूजयामास तानिति शेषः ॥ २२ । २३ । २४ । २५ ॥

अनिच्छन्नित्यस्य यौवराज्यमिति कर्म ॥ २६ ॥

कर्माध्यक्षः सर्वकर्मसाक्षी कर्तृत्वादिविहीनो निर्विकारोऽपि अतएव

निर्विकारः ॥ २७ ॥

स्नानन्देन तुष्ट इत्यनेन लौकिकानन्दसामर्थ्यादिरपेक्षतस्तत्तम् लोकावा-

श्रुपदेशकः अनेन लोकोपदेन एव तत्राद्यतुष्टानामयोजनमुक्तम् ॥ २८ ॥

न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयम् ॥ २९ ॥
 न व्याधिजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ।
 लोके दस्युभयं नासीदनर्यो नास्ति कथन ॥ ३० ॥
 दृष्टेषु सत्सु बालानां नासीन्मृत्युभयं तथा ।
 रामपूजापराः सर्वे सर्वे राघवचिन्तका ॥ ३१ ॥
 ववर्पुर्जलदासोयं यथाकालं यथारुचि ।
 प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णायमगुणान्विता ॥ ३२ ॥
 शौरसामिव रामोऽपि जुगोप पितृवत्प्रजाः ।
 सर्वलक्षणसंयुक्ताः सर्वधर्मपरायणाः ॥ ३३ ॥
 दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमुपासत सः ॥ ३४ ॥

इदं रक्षस्यं धनधान्यच्छद्धिमत्
 दीर्घायुरारोग्यकरं सुपुण्यदम् ।
 यवित्तमाध्यात्मिकसंज्ञितं पुरा
 रामायणं भाषितमादिशन्मुना ॥ ३५ ॥

रामो राज्यमिति शौराज्यमाह न पर्यदेवदिति व्यासाः सर्पा
 व्याघ्राय ॥ २९ ॥

दस्यवशोराः ॥ ३० ॥

अनर्थाभावेन प्रपद्यति हृद्वेति ॥ ३१ ॥

वर्णान्भाषां ये युवाः धर्माः पुराणेषूक्तास्तैरन्विताः ॥ ३२ ॥

शौरसामिव स्तम्बिन् प्रीतिमतीं प्रजा राम पितृवज्जुगोप पितरि
 पुत्राणामिव प्रजानां रामे स्नेहं पितुः पुत्रेष्विव प्रजासु रामस्तेति बोधि-
 तम् ॥ ३३ ॥

उपान्नं चकरोदिति यावत् ॥ ३४ ॥

धनधान्यच्छद्धिमत् वदुक्तं यद्दीर्घमायुरारोग्यं च तयोः कारकमात्मान-
 मधिकृत्य भवमाध्यात्मिकम् ॥ ३५ ॥

शृणोति भक्त्या मनुजः समाहितो
 भक्त्या पठेद्वा परितुष्टमानसः ।
 सर्वाः समाप्नोति मनोगताशिषो
 विमुच्यते पातककोटिभिः क्षणात् ॥ ३६ ॥
 रामाभिषेकप्रयतः शृणोति यो
 धनाभिलाषी लभते महद्भनम् ।
 पुत्राभिलाषी सुतमार्यसम्पत्तं
 प्राप्नोति रामायणमादितः पठन् ॥ ३७ ॥
 शृणोति योऽध्यात्मिकरामसंहितां
 प्राप्नोति राजा भुवस्तद्वसम्पदम् ।
 शत्रून्विजित्यारिभिरप्रधर्षितो
 व्यपेतदुःखो विजयी भवेन्नृपः ॥ ३८ ॥
 स्त्रियोऽपि शृण्वन्त्यधिरामसंहितां
 भवन्ति ता जीवसुताश्च पूजिताः ।
 बन्धाऽपि पुत्रं लभते सुरूपिणं
 कथामिमां भक्तियुता शृणोति या ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मान्वितो यः शृणुयात्पठेच्चरो
 विजित्य कोपं च तथा विमत्सरः ।

समाहितसदैकचित्त- परितुष्टमानसः भगवत्कथापठनार्जःनन्देनेति
 भावः मनोगताशिषः मनसा आद्यास्य मानानर्थान् ॥ ३६ ॥

रामाभिषेकं शरण्यजयपूर्वकं प्राप्तं आर्यसम्पत्तं शिष्टसम्पत्तं तेन स्वयं
 शिष्टमिति यावत् ॥ ३७ ॥

य आध्यात्मिकेलात्वं सन्धिरार्यः ॥ ३८ ॥

अधिरामसंहितां राममधिकृत्य ब्रह्मन्नामध्यात्मरामायणाख्याम् ॥ ३९ ॥

दुर्गाणि सर्वाणि विजित्य निर्भयो
भवेत् सुखी राघवभक्तिसंयुतः ॥ ४० ॥

मुराः समस्ता अपि यान्ति तुष्टतां
विघ्नाः समस्ता अपयान्ति शृङ्खताम् ।

अध्यात्मरामायणमादितो वृणां
भवन्ति सर्वा अपि सम्पदः पराः ॥ ४१ ॥

रजस्यला वा यदि रामतत्परा
शृणोति रामायणमेतदादितः ।

मुक्तं प्रसूते ऋषभश्चिरायुषं
पतिव्रता लोकमुपूजिता भवेत् ॥ ४२ ॥

पूजयित्वा तं ये भक्त्या नमस्कुर्यन्ति नित्यगः ।
सर्वैः पापैर्विनिर्मुक्ता विष्णोर्वान्ति परं पदम् ॥ ४३ ॥

अध्यात्मरामचरितं कृतस्त्रं शृण्वन्ति भक्तितः ।
पठन्ति वा स्वयं पक्ताप्तेषा रामः प्रसीदति ॥ ४४ ॥

राम एव परं ब्रह्म तस्मिंस्तुटेऽपिलात्मनि ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां यद्यदिच्छति तद्भवेत् ॥ ४५ ॥

श्रोतव्यं नियमेनैतद्रामायणमण्डितम् ।
आयुष्यमारोग्यकरं कल्पकोद्यपनागनम् ॥ ४६ ॥

शेषमित्यनेषव्यं कामादीनाम् विमर्शर श्रुतीर्षं नमोति दुर्गावि
ड पत्न्यानि ॥ ४७ ॥

मन्वता दुर्गा सुरासुपनि विघ्ना भवन्ति शृण्वन्ति भवन्ति ॥ ४८ ॥
रामतत्परा रामेऽभिज्ञा रजस्यला वा यद्यं चतुर्दशारथ्य द्वाप-
रात्माम् ॥ ४९ ॥

पूजयित्वा देवैः पूज्यमानि तेन ॥ ४९ । ४९ । ४९ ॥

देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहाः सर्वे महर्षयः ।

रामायणस्य श्रवणे तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥ ४० ॥

अध्यात्मरामायणमेतद्भूतं

वैराग्यविज्ञानयुतं पुरातनम् ।

पठन्ति शृण्वन्ति लिखन्ति ये नरा-

क्षेपा भवेऽस्मिन् पुनर्भवो भवेत् ॥ ४८ ॥

आलोड्याखिलवेदराशिमसकृद्यत्तारकं ब्रह्म त-

द्रामो विष्णुरहस्यमूर्तिरिति यो विज्ञाय भूतेश्वरः ।

उद्धृत्याखिलसारसंग्रहमिदं संक्षेपतः प्रस्तुटं

श्रीरामस्य निगूढतत्त्वमखिलं प्राह प्रियायै भवः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे अष्टांशे श्रवणवादे युद्धकाण्डे

षोडशः सर्गः ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

आयुष्यं आयुर्जनकम् कल्पकोटिपर्यन्तं कृतमवम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

वैराग्यविज्ञानयुतं श्रीरामं तदुभयदाह्वायितुं भावः आगमन् भवे

संसारे इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

यो भूतेश्वरो भवः शिवो सतदखिलवेदराशिमात्रोद्य यत्तारकं ब्रह्म

तदेव रामः विष्णुरहस्यमूर्तिषु अत्यन्तरहस्यमूर्तिः सत्त्वाभूर्तिरिति विज्ञा-

याखिलवेदानां सारभूता उपनिषदसदर्थमपहस्युद्धृत्य संक्षेपतः इदं रामस्य

निगूढतत्त्वं प्रियायै प्राह तस्मै नम इति शेषः अयं श्लोकस्तत्रैव श्रुतः

शिवशिष्यस्तेति बोध्यम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमत्कृष्णराजविषयुद्धरणसप्तमोऽध्यायः श्रीरामपरमेश्वरः

अथाध्यात्मरामायणे सप्तौ युद्धकाण्डे

षोडशः सर्गः ।

अध्यात्मरामायणम् ।

—२०१६—

उत्तरकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

जयति रघुवंशतिलकः कौशल्याहृदयनन्दनो रामः ।

दशवदननिधनकारी दशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥ १ ॥

पार्यत्युपाच ।

अथ रामः किमकरोत्कौशल्यानन्दवर्धनः ।

हत्वा श्वघ्ने रावणादीन् राक्षसान् भीमयिकमः ? ॥ २ ॥

• अभिषिक्तस्योध्यायां सीतया सह राघवः ।

मायामानुपतां प्राप्य कतिवर्षाणि भूतले ? ॥ ३ ॥

स्थितयान् लीलया देवः परमात्मा सनातनः ।

अत्यजन्मानुषं लोकं कथमन्ते रघूदृष्टः ? (१) ॥ ४ ॥

एतदास्याहि भगवन् ! अदधत्या मम प्रभो ! ।

कथापीयूषमास्याद्य तृष्णा मेऽतीव वर्धते ।

• रामचन्द्रस्य भगवन् ! मूढि विसरगः कथाम् ॥ ५ ॥

श्वघ्ने दुष्टे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्वघ्ने देव प्रकारेण ॥ ४ ॥

अदधत्या एतच्छ्वघ्ने अदधत्या कथामृतमास्याद्य मे मम तदास्या-

दमरिषदा तृष्णा अत्यन्तं वर्धते ॥ ५ ॥

(१) रघूदृष्ट इति वा पाठः ।

श्रीमहादेव उवाच ॥

राक्षसानां बधं कृत्वा राज्यं राम उपस्थिते ।

आययुर्मुनयः सर्वे श्रीराममभिवन्दितुम् ॥ ६ ॥

विश्वामित्रोऽसितः कश्यपो दुर्वासा भृगुरङ्गिराः ।

कश्यपो वामदेवोऽतिस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ ७ ॥

अगस्त्यः सह शिष्यैश्च सुनिभिः सहितोऽभ्यगात् ।

द्वारमासाद्य रामस्य द्वारपालमयात्रवीत् ॥ ८ ॥

ब्रूहि रामाय मुनयः समागत्य बहिःस्थिताः ।

अगस्त्यप्रमुखाः सर्वे आशीर्भिरभिनन्दितुम् ॥ ९ ॥

प्रतिहारस्ततो राममगस्त्यवचनाद्ब्रुतम् ।

नमस्कृत्यात्रवीद्वाक्यं विनयावनतः प्रभुम् ॥ १० ॥

कृताञ्जलिर्वाचेद्मगस्त्यो सुनिभिः सह ।

देव ! त्वद्दर्शनार्थाय प्राप्तो बहिरूपस्थितः ॥ ११ ॥

तमुवाच द्वारपालं प्रवेशय यथामुखम् ।

पूजिता विविधैर्देवैश्च नानारत्नविभूषितम् ॥ १२ ॥

रामे राज्यउपस्थिते राज्यं प्राप्तवतीत्यर्थः अभिवन्दितं नन्दं सोढं च ॥ ६ ॥

तानेव ऋषीनाञ्च विश्वामित्र इति ॥ ७ ॥

सुनिभिः शिष्यैः सहित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अगस्त्यप्रमुखा मुनय आशीर्भिरभिनन्दितं समागत्य बहिःस्थिताः

अनीति रामाय ब्रूहीत्यर्थः ॥ ९ । १० ॥

कृताञ्जलिः प्रतिहार इति शेषः प्राप्तः स्वाश्रमादागतः बहिर्द्वारि उप-

स्थितोऽस्तीति शेषः ॥ ११ ॥

पूजिताः प्रतिहारैश्च मार्गप्रदर्शनादिना पूजिताः कृतादरा इति

भावतु ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा रामो मुनीन् शीघ्रं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्धार्यादिभिरामूष्य गां निवेद्य यथाविधि ॥ १३ ॥

नत्वा तेभ्यो ददौ दिव्यान्यासनानि यथार्हतः ।

उपविष्टाः प्रहृष्टाश्च मुनयो रामपूजिताः ॥ १४ ॥

संष्टकुशलाः सर्वे रामं कुशलमब्रुवन् ।

कुशलं ते महाबाहो ! सर्वत्र रघुनन्दन ! ॥ १५ ॥

दिद्येदानीं प्रपश्यामो हतयत्नभरिन्दम ! ।

नहि भार, स ते राम ! रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १६ ॥

सधत्तुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजेतुं शक्त एव हि ।

दिष्टा त्वया हताः सर्वे राज्ञश्च रावणादयः ॥ १७ ॥

सह्यमेतन्महाबाहो ! रावणस्य निवर्हणम् ।

असह्यमेतत्सम्प्राप्तं रावणैर्यन्त्रिपूदनम् ॥ १८ ॥

अन्तकप्रतिमाः सर्वे कुम्भकर्णादयो ह्यधे ।

अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्हतास्ते रघुसन्तम ! (१) ॥ १९ ॥

गा मधुप्रक्षिपिं 'दृपभं च महोरथं वा महाशं वा श्रीनिवायोपकल्पयेत्'
इति स्मरते ॥ १३ ॥

यथार्हतं आहो योग्यता तदनतिक्रमादित्यर्थं भगवतः सहागात्
पूजाकार्थेन प्रहृत्य ॥ १४ ॥

अब्रुवन् अष्टशब्दं तमेवामिनयति कुशलमित्यादि ॥ १५ ॥

स रावणश्चेन भार स्नेहवधो न किन्तु सुकरत्यर्थ इत्यर्थं ॥ १६ ॥

सुकरत्यमेव दर्शयति सधत्तुरिति इन्द्रजित् कृत्वा आह दित्येति ॥ १७ ॥

तदेव स्मरति सहायिनि रावणैर्मेधनादस्य ॥ १८ ॥

या दक्षिणा पुरा दत्ता दातुं प्रतिज्ञाता सा रघोगणान् कृत्वा पूजते

दत्ता चैयं त्वयाऽस्त्राकं पुरा ह्यभयदक्षिणा ।
 हत्वा रक्षोगणान् सह्ये कृतकृत्योऽद्य जीवसि ॥ २० ॥
 श्रुत्वा तु भाषितं तेषां सुनीनां भावितात्मनाम् ।
 विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २१ ॥
 रावणादीनतिक्रम्य कुम्भकर्णादि राक्षसान् ।
 त्रिलोकजयिनो हित्वा किं प्रशंसस्य रावणिम् ? ॥ २२ ॥
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य महात्मनः ।
 कुम्भयोनिर्महातेजा रामं प्रीत्या वचोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥
 शृणु राम ! यथा वृत्तं रावणे रावणस्य च ।
 जन्मकर्मवरादानं सङ्क्षेपाद्गदतो मम ॥ २४ ॥
 पुरा कृतद्युगे राम ! पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः ।
 तपस्तप्तुं गतो विद्वान् मेरोः पार्श्वं महासतिः ॥ २५ ॥
 तृणविन्दोराश्रमेऽसौ न्यवसन्सुनिपुङ्गवः ।
 तपस्तेपे महातेजाः स्वाध्यायनिरतः सदा ॥ २६ ॥
 तत्राश्रमे महारम्ये देवगन्धर्वकन्यकाः ।
 गायन्त्यो नटतुस्तत्र हसन्त्यो वादयन्ति च ॥ २७ ॥
 पुलस्त्यस्य तपो विभ्रं चक्रुः सर्वा अनिन्दिताः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा व्याजहार वचो महत् ॥ २८ ॥
 या मे दृष्टिपथं गच्छेत् सा गर्भं धारयिष्यति ।

लता चतः कृतकृत्यः सन् जीवसि त्वमेव जीव तव जीवनमेव ज्ञाप्यं
 जीवनमित्यर्थः ॥ २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥

यथा वृत्तं जातं तथा शृणु ॥ २५ ॥

सुनिपुङ्गवः सुनिपेडः सन् अवसन् तपस्तेपे च ॥ २६ । २७ ॥

विभ्रं चक्रुः गावनमृत्पादिभिर्दिति ज्ञेयः ॥ २८ । २९ ॥

ताः सर्वाः शापसंविग्ना न तं देशं प्रचक्रमुः ॥ २८ ॥
 तृणविन्दोस्तु राजर्षेः कन्या तन्त्रान्मृणोद्वहः ।
 विचचार मुनेरग्रे निर्भया तं प्रपश्यती ॥ २९ ॥
 बभूव पाण्डुरतनुर्व्यञ्जितान्तःशरीरजा ।
 दृष्ट्वा सा देहवैवर्ण्यं भीता पितरमन्वगात् ॥ ३० ॥
 तृणविन्दुश्च तां दृष्ट्वा राजर्षिरमितद्युतिः ।
 ध्यात्वा मुनिपुत्रं सर्वमवैद्विज्ञानचक्षुषा ॥ ३१ ॥
 तां कन्यां मुनिययाय पुलस्तयाय ददौ पिता ।
 तां प्रदद्याद्ब्रवीत्कन्यां बाढमित्येष स द्विजः ॥ ३२ ॥
 श्रुत्वापुष्पपरां दृष्ट्वा मुनिः प्रीतोऽब्रवीद्वचः ।
 दास्यामि पुत्रमेकन्ते उभयोर्वंशवर्द्धनम् ॥ ३३ ॥
 ततः प्राकृत सा पुत्रं पुलस्तयाल्लोकविश्रुतम् ।
 विप्रया इति विख्यातः शीलस्त्यो ब्रह्मविन्मुनिः ॥ ३४ ॥
 तस्य शीलादिकं दृष्ट्वा भरद्वाजो महासुनिः ।
 भार्यायै स्वां दुहितरं ददौ विप्रवसे मुदा ॥ ३५ ॥
 तस्यान्तु पुत्रः सञ्जज्ञे शीलस्त्याल्लोकसम्मतः ।
 पितृमुल्यो वैश्रवणो ब्रह्मणा चानुमोदितः ॥ ३६ ॥

- . प्रपश्यतीत्यत्र सुप्रभाषणार्थः ॥ २९ ॥
 व्यञ्जितः प्रकटीकृतोऽयम् । मध्ये शरीरजो गर्भो यस्या सा ॥ ३० ॥
 अत्रैतन् पञ्चानात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 उभयोः मातापित्यो ॥ ३३ ॥
 यं प्राकृतं स विप्रया इति विख्यात इत्यर्थः ॥ ३४ ॥
 शीलपुत्रसम्प्रभावः ॥ ३५ ॥
 वैश्रवण इति ॥ ३६ ॥

ददौ तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्यै वरं शुभम् ।
 मनोऽभिलषितं तस्य धनेशत्वमखण्डितम् ॥ ३८ ॥
 ततो लब्धवरः सोऽपि पितरं द्रष्टुमागतः ।
 पुण्यकेन धनाभ्यक्षो ब्रह्मादत्तेन भासता ॥ ३९ ॥
 नमस्कृत्याय पितरं निवेद्य तपसः फलम् ।
 प्राह मे भगवान् ब्रह्मा(१) दत्त्वा वरमनिन्दितम् ॥ ४० ॥
 निवासाय न मे स्थानं दत्तवान् परमेश्वरः ।
 ब्रूहि मे नियतं स्थानं हिंसा यत्र न कस्यचित् ॥ ४१ ॥
 विभ्रवा अपि तं प्राह लङ्का नाम पुरी शुभा ।
 राज्ञसानां निवासाय निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ४२ ॥
 त्यक्त्वा विष्णुभयाद्दैत्या विविशुस्ते रसातलम् ।
 सा पुरी दुःप्रधर्मान्यैर्मध्येसागरमास्थिता ॥ ४३ ॥
 तत्र वासाय गच्छ त्वं नान्यैः साधिष्ठिता पुरा ।
 पित्रादिष्टस्त्वसौ गत्वा तां पुरीं धनदोऽविशत् ॥ ४४ ॥
 स तत्र सुचिरं कालमुवास पितृसन्मतः ।
 कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राज्ञसः ॥ ४५ ॥
 रसातलान्मर्त्यलोकं चचार पिशिताशनः ॥

तत्तपसा तस्य तपसा मनोभिलषितं धनेशत्वरूपं ददौ ॥ ३८ । ३९ ॥
 प्राह पितरमिति कर्म वरं दत्तेत्यस्य स्थानं न दत्तवानित्यनेनान्वयः । ४०
 हिंसा पीडा यत्र कस्यापि स्वाम्यं नास्ति तादृशं वदेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 अन्यैः रिपुभिर्दुःप्रधर्मा ॥ ४३ ॥
 पुरा देवानां रसातलप्रवेशोत्तरमितः प्रागित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

गृहीत्वा तनयां कन्या साक्षाद्देवीमिव श्रियम् ॥ ४६ ॥

अपश्यद्वनदं देवं चरन्तं पुष्पकेण सः ।

हिताय चिन्तयामास राक्षसानां महामनाः ॥ ४७ ॥

उवाच तनयां तत्र कैकसीं(१) नाम नामतः ।

वत्से ! विवाहकालस्ते यौवनं चातिवर्त्तते ॥ ४८ ॥

प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैर्गच्छसे शुभे ! ।

सा त्वं वरय भद्रं ते मुनिं ब्रह्मकुलोद्भवम् ॥ ४९ ॥

स्वयमेव ततः पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।

द्वेष्टयाः सर्वशोभाढ्याः धनदेन समाः शुभे ! ॥ ५० ॥

तथेति सायमं गत्वा मुनेरग्रे व्यवस्थिता ।

लिखन्ती भुवमग्रेण पादेनाधोमुखी स्थिता ॥ ५१ ॥

तामदृच्छत् मुनिः का त्वं कन्यासि ? वरयर्षिणि । ।

साम्रवीत्प्राञ्जलिर्ब्रह्मन् ! ध्यानेन ज्ञातुमर्हसि ॥ ५२ ॥

ततो ध्यात्वा मुनिः सर्वं ज्ञात्वा ता प्रत्यभाषत ।

ज्ञातं तत्त्वाभिलषितं मत्तः पुत्रानभोष्यसि ॥ ५३ ॥

दारुणायां तु घेलायामागतासि सुमध्यमे ! ।

अतस्ते दारुणौ पुत्रौ राक्षसौ सम्प्रविष्यतः ॥ ५४ ॥

साम्रवीन्मुनिशार्दूल ! त्वत्तोऽप्येवम्विधौ सुतौ ? ।

गृह्यसे प्रार्थ्यसे क्वचित्तथैव पाठ ॥ ४६ ॥

द्वेष्टया इत्यस्यैव विवरणं धनदेन समा इति ॥ ५० ॥

सा प्यात्रममिति खदं ब्रज्जाययात् भूवेचनादि ॥ ५१ ॥

का किं ज्ञातीया कन्यासि एत विवाहितयोनि मय ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

(१) नैऋदीमिति पुस्तकान्तरे दृष्टम् ।

तामाह पश्चिमो यस्ते भविष्यति महामतिः ॥ ५५ ॥
 महाभागवतः श्रीमान् रामभक्त्येकतत्परः ।
 इत्युक्त्वा सा तथा काले सुषुप्ते दशकन्धरम् ॥ ५६ ॥
 रावणं विंशतिभुजं दशशीर्षं सुदारुणम् ।
 तद्रक्षोजातमात्रेण चक्षाल च वसुन्धरा ॥ ५७ ॥
 यभूवर्नाशहेतूनि निमित्तान्यपिलान्यपि ।
 कुम्भकर्णस्ततो जातो महापर्वतसन्निभः ॥ ५८ ॥
 ततः शूर्पणखा नाम जाता रावणसोदरा ।
 ततो विभीषणो जातः शान्तात्मा सौम्यदर्शनः ॥ ५९ ॥
 स्वाध्यायी नियताहारोऽनित्यकर्मपरायणः ।
 कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा द्विजान् सन्तुष्टचेतसः ॥ ६० ॥
 भक्षयन् ऋषिसङ्घांश्च विचचारातिदारुणः ।
 रावणोऽपि महासत्त्वो लोकानां भयदायकः ।
 बटुषु लोकनाशाय क्षामयो देहिनामिव ॥ ६१ ॥

ततोऽप्येवमिधौ सुतावित्यत्र काकु यस्ते पुत्रौ भविष्यति स महाम-
 तिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तदेवाह महाभागवत इति रामभक्त्येत्यस्य युक्त इति शेषः एकस्मिन्
 पक्षिन् एव तत्परः सर्वदा दत्तचित्तः ॥ ५६ ॥

तद्रक्षोजातमात्रेण तस्य रक्षसो जन्ममात्रेण ॥ ५७ ॥

नाशहेतूनि रक्षोवंशस्य लोकानां चेति शेषः ॥ ५८ । ५९ ॥

स्वाध्यायी वेदाध्ययनशान् नित्यं कर्माग्निहोत्रादि तृष्टचेतस्य अतिश-
 तानित्यर्थः भक्षयन् इत्यनेनान्वयः ॥ ६० । ६१ ॥

राम । त्वं सकलान्तरस्थमभितो जानासि विज्ञानदृक्
 साक्षी सर्वहृदिस्थितो हि परमो नित्योदितो निर्मल ।
 त्वं लीलामनुवाकृति स्वमहिमा मायागुणेर्नाव्यसे
 लीलार्थं प्रतिचोदितोऽद्य भवतो वक्ष्यामि रक्षोद्भवम् ॥६२॥

जानामि केवलमनन्तमचिन्त्यशक्तिं

चिन्मात्रमक्षरमजं विदितात्मतत्त्वम् ।

त्वा राम । गूढनिजरूपमनुप्रवृत्तो

मूढोऽप्यहं भवदनुग्रहतत्त्वरामि ॥ ६३ ॥

एवं वदन्तमिनवशपवित्कीर्ति

कुम्भोद्भवं रघुपतिं प्रहसन् वभाषे ।

आमयो रोग सकलान्तरस्थ जानासि सर्वांन्तवामित्वात् तदेव स्फुट
 शक्ति सर्वहृदिस्थितो ह्योद्यत्नेन हिर्यत इत्यर्थे विज्ञानदृक् विज्ञानेन स्वस्वमेव
 दृक् सर्वहृदा व्यनेन विज्ञादिकरणान्तरनैरपेक्ष्यसक्तम् अतएव साक्षी साक्षात्
 दृष्टा भवहं भवद्वयं कुतोममेदंशत तत्राह त्वं सीधेति वस्तुतो न भवद्वयस्त्व
 मिति भाव स्वमहिम्नं स्वमात्रव्यमहिम्नं अन्यैस्त्वमहिमा दुर्ज्ञेय इत्यर्थे
 मायागुणै रजसादिभिर्नाञ्जसे न मृग्यसे एव सर्वज्ञस्य तवापे वदन्
 यद्यप्यनुचितं तथापि भवता सीलाद्य प्रतिचोदितं मूढो रक्षोद्भव वक्ष्यामि
 रक्षोद्भवमित्यत्र जम्बिरार्थे ॥ ६२ ॥

अतु त्वं मायैकं कथं प्रातवानसीत्यत्राह जानामीति मूढोऽप्यहं भवदनु
 ग्रहत एव विशेषणं त्वा जानामि अन्तः देयकालापरिच्छेदं अक्षराज
 स्वाभ्यां नाशोत्पत्तिराहित्यसक्तम् साधारिकान् प्रति गूढं गुप्तं तत् निजरूप
 येन तम अद्यापि त्वमनुप्रवृत्तं त्वत्प्रवृत्तिमार्गमनुप्रवृत्तोऽङ्गीकृतप्रवृत्तिमार्गं
 दृष्टं लोके चरामि ॥ ६२ ॥

इतरेषु सूत्रेषु पवित्रा कीर्तिर्यस्य स एतत्प्रकटमप्युदाहृतमन्तर्यामि-
 त्वादित्युक्तान् जगत्त्र मायान्त्रितमेव तत्र हेतुरन्यकत्वात् न विद्यत इत्यु

मायान्वितं सकलमेतदनन्यकत्वात्
मत्कीर्तनं जगति पापहरं निबोध ॥ ६४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे
प्रथम सर्ग ।

यस्य सोऽनन्यकलस्य भावस्तत्त्वं नम तादृशत्वात् धर्मरहितत्वात् इतराधा-
रत्वादेरप्यसम्भवात् सर्वं धर्मआत्ममपि ऋद्ध्युभागे मायान्वितमेव जानीहीति
शेषः स्वावतारस्य मुख्यप्रयोजनम ह मत्कीर्तनमिति स्वकीर्तनद्वारा पापहर-
णार्थमेवायत्तार इति भावः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्सुकुमारविपदुद्धरणसमर्पणत्यादिभिः श्रीराववर्मण जतौ
श्रीमदध्यात्मरामायणे सप्तौ उत्तरकाण्डे
प्रथम सर्ग ।

अथ द्वितीय सर्ग ।

श्रीरामवचनं श्रुत्वा परमानन्दनिर्भरः ।

मुनिः प्रोवाच सदसि सर्वेषां तत्र शृण्वताम् ॥ १ ॥

अथ विच्छेदरो देवस्तत्र कालेन केनचित् ।

आययौ पुष्पकारूढ पितरं द्रुष्टुमञ्चसा ॥ २ ॥

हृद्वा तं कैकसी तत्र भ्राजमानं महीजसम् ।

राक्षसी पुत्तसामीप्यं गत्वा रावणमब्रवीत् ॥ ३ ॥

पुत्त । पश्य धनाध्यक्षं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ।

त्वमप्येवं यथा भूयास्तथा यत्नं कुरु प्रभो ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा रावणो रोषात् प्रतिज्ञामकरोद्द्रुतम् ।

धनदेन समो वापि ह्यधिको वा चिरेण तु ॥ ५ ॥

भविष्याम्यस्य । मा पश्य सन्तर्प्य त्यज सुव्रते । ।

इत्युक्त्वा दुष्करं कर्तुं तपः स दशकन्धरः ॥ ६ ॥

आगमत् फलसिद्ध्यर्थं गोकर्णे तु सहायुजः ।

स्वं स्वं नियममास्याय आतरस्ते तपो महत् ॥ ७ ॥

आस्थिता दुष्करं घोरं सर्वलोकैकतापनम् ।

दशवर्षसहस्राणि कुम्भकर्णोऽकरोत्तपः ॥ ८ ॥

अथेति तत्र विप्रवक्ष आश्रमे पितरं विप्रवक्ष ॥ १ ॥

सामीप्यं गत्वा सामीप्यं प्राप्य ॥ २ । ३ ॥

अविरेपेति वेद ॥ ४ ॥

मा पश्य शिवेन चतुर्गतिं शेषं दुष्करं तपः कर्तुमिच्छन्त्यय ॥ ५ ॥

फलस्य वाञ्छितस्य सिद्ध्यर्थं सहानुजः कुम्भकर्णविभीषणवद्विजः सः सः

नियमं सप्तवासनेभूतं राजसत्तामससात्त्विकस्य ॥ ६ ॥

दुष्करं अत्यैरिति शेषः ॥ ७ । ८ । ९ ॥

विभीषणोऽपि धर्मात्मा सत्यधर्मपरायणः ।
 पक्षवर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ९ ॥
 दिव्यवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः ।
 पूर्णो वर्षसहस्रे तु शीर्षमग्नौ जुष्टाव सः ।
 एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः ॥ १० ॥
 अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः ।
 छेत्तुकामस्य धर्मात्मा प्राप्तश्चाथ प्रजापतिः ।
 वत्स ! वत्स ! दशग्रीव ! प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ।
 वरं प्रय दास्यामि यत्ते मनसि चाङ्क्षितम् ॥ ११ ॥
 दशग्रीवोऽपि तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरामना ।
 अमरत्वं हृणोमीश ! वरदो यदि मे भवान् ।
 सुपर्णेनागयक्षाणां देवतानां तथाऋतैः ॥ १२ ॥
 अवध्यत्वं तु मे देहि हृणभूता हि मातुषाः ।
 तथास्त्विति प्रजापत्यः पुनराह दशाननम् ॥ १३ ॥
 अग्नौ ज्ञतानि शीर्षाणि यानि तेऽसुरपुङ्गव ! ।
 भविष्यन्ति यथापूर्वमक्षयाणि च सत्तम ! ॥ १४ ॥
 एवमुक्त्वा ततो राम ! दशग्रीवं प्रजापतिः ।
 विभीषणमुवाचेदं प्रणतं भक्तवत्सलः ॥ १५ ॥
 विभीषण ! त्वया वत्स ! कृतं धर्मार्थमुत्तमम् ।

दशमं शिरश्छेत्तुकामस्य प्रजापतिः प्राप्तः सञ्जीवयति शेषः ॥ १०-११ ॥
 हतममरममेव भगवद्विज्ञावशात् स्वमेव विहृणोति सुपर्णेत्यादि ॥ १२
 तथास्त्वित्यस्याऽवददिति शेषः ॥ १३ ॥
 अक्षयाणि सुपर्णेदित्यतश्चरहितानि ॥ १४ । १५ ॥

तपसातो वरं वत्स । दृशीष्वाभिमतं हि तम् ॥ १६ ॥
 विभीषणोऽपि तं नत्वा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 देव । मे सर्वदा बुद्धिर्धर्मं तिष्ठतु शाश्वती ।
 मा रोचयत्वधर्मे मे बुद्धिः सर्वत्र सर्वदा ॥ १७ ॥
 ततः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमवाब्रवीत् ।
 वत्स । त्वं धर्मशीलोऽसि तथैव च भविष्यसि ॥ १८ ॥
 अयाचितोऽपि ते दास्ये ह्यमरत्वं विभीषण । ।
 कुम्भकर्णमथोवाच वरं वरय सुव्रत । ॥ १९ ॥
 वाण्या व्याप्तोऽथ तं प्राह कुम्भकर्णः पितामहम् ।
 स्यप्स्यामि देव । पण्मासान् दिनमेकं तु भोजनम् ॥ २० ॥
 एयमस्त्विति तं प्राह ब्रह्मा दृष्ट्वा दिवौकसः ।
 स्वरस्यती च तद्वह्नान्निर्गता प्रययौ दिवम् ॥ २१ ॥
 कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःषितः ।
 अथभिप्रेतमेवास्यात् किं निर्गतमहो विधिः ॥ २२ ॥
 सुमाली वरलब्धांस्तान् ज्ञात्वा पौत्रान् निशाचरान् ।
 पातालान्निर्भयः प्रायात् प्रहृष्टादिभिरन्वितः ॥ २३ ॥

विभीषणश्च धर्मविषयबुद्धिप्राप्तिकासनया तप कर्त्तृत्वादरेण वत्सेति द्वि
 गम्बोधन ॥ १६ ॥ ॥

तदेवाह देव मे दास्यादिना ॥ १७ ॥

तथैव च भविष्यसि धर्मबुद्धिरेव भविष्यसि ॥ १८ । १९ ॥

वाण्या देवप्रार्थितया ॥ २० । २१ ॥

व्याख्यादिदि जेद अहो विधि दुर्लभ इति ज्ञेय ॥ २२ ॥

वरलब्धान् प्राप्नव्वरान् पौत्रान् पुत्तोपुत्रान् निदादिनादञ् प्रायात्-
 रावणादिमभीपमिति ज्ञेय ॥ २३ ॥

दशग्रीवं परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

दिद्या ते पुत्र ! सम्पृक्तो वाञ्छितो मे मनोरथः ॥ २४ ॥

यद्गयाञ्च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् ।

तदुगतं नो महागोहो ! महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ २५ ॥

अस्माभिः पूर्वमुपिता लङ्केयं धनदेन ते ।

भ्रात्राकान्तामिदानीं त्वं प्रत्यानेतुमिहार्हसि ॥ २६ ॥

साम्ना वाथ यत्नेनापि राज्ञां बन्धुः कुतः सुहृत् ।

इत्युक्तो रावणः प्राह नार्हस्येवं प्रभाषितुं ॥ २७ ॥

विन्तेशो गुरुरस्माकमेवं श्रुत्वा तमब्रवीत् ।

महस्तः प्रश्रितं वाक्यं रावणं दृष्टकान्तरम् ॥ २८ ॥

शृणु रावण ! यत्नेन नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।

नाधीता राजधर्मास्ते नीतिशास्त्रं तथैव च ॥ २९ ॥

सुराणां न हि सौभ्रातृं शृणु मे वदतः प्रभो ! ।

कथ्यपस्य सुता देवा राक्षसाश्च महाबलाः ॥ ३० ॥

मे वाञ्छितो मनोरथस्ते दिष्ट्या संवृत्तः ॥ २४ ॥

अतो यद्गयादिति तद्विष्णुकृतं भयं मोऽस्माकं गतं सर्वावधायकस्य त्वया
प्राप्तमात् ॥ २५ ॥

इयं लङ्का पूर्वमस्माभिर्मुपिता अनेनास्मत्पुत्रादियं तव धनभूतेति
ध्वनितं इदानीं ते भ्रात्रा धनदेनाकान्तां त्वं प्रत्यानेतुं साधीनां कर्तुं
अर्हसि ॥ २६ ॥

ननु चेष्टे भ्रातरि कथं वक्तुं योग्यं तत्राह राज्ञां बन्धुः कुतः सुहृत्
कुतः सर्वेष्वेतादृशमद्यैव राज्यवृत्तेरिति भावः ॥ २७ ॥

एवं श्रुत्वा रावणवाक्यं श्रुत्वैतत् ॥ २८ । २९ ॥

सौभ्रातृं भ्रात्रादिभिः प्रीतिः ॥ ३० ॥

परस्परमयुध्यन्त त्वक्का सौहृदमायुधैः ।

नैवेदानीन्तनं राजन् । यैरं देवैरनुष्ठितं ॥ ३१ ॥

प्रहसस्य यच्चः श्रुत्वा दशग्रीवो दुरात्मनः ।

तथेति क्रोधताम्राक्षस्त्रिकूटाचलमन्वगात् ॥ ३२ ॥

दूतं प्रहसं संप्रेष्य निष्काश्य धनदेश्वरं ।

लङ्कामाक्रम्य सचिवै राक्षसैः सुखमास्थितः ॥ ३३ ॥

धनदः पितृवाक्येन त्वक्का लङ्का महायगाः ।

गत्वा कैलासशिखरं तपसा तोषयच्छिवं ॥ ३४ ॥

तेन सख्यमनुप्राप्य तेनैव परिपालितः ।

अलका नगरी तत्र निर्ममे विश्वकर्मणा ।

दिक्पालत्वं चकारात्र शिवेन परिपालितः ।

रायणो राक्षसैः सार्धमभिषिक्तः सहानुजैः ॥ ३५ ॥

राज्यं चकारासुराणां त्रिलोकी बाधयन् शूलः ।

भगिनी कालखञ्जाय(१) ददौ विकटरूपिणी ॥ ३६ ॥

देवैरनुष्ठितं शङ्काहरणरूपं वैरमिदानीन्तनमेव न विन्तु प्राचीनमेव
एव च तैरसद्वेषेणकरणदंष्ट्राकर्मणि तद्वेषकरणं न दोषावेति भावः ॥ ३१ ॥

दुरात्मनः प्रहसस्येत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

धनदनामक्रमीश्वर निष्काशय ॥ ३३ ॥

धनदः तद्वृत्तगमनोत्तर पितृवाक्येन गत्वा रायण एवमाहुः किञ्चित्
तस्मिन्निष्ठेष्टवान् तेन च त्याग एवोचितोऽस्यावधत्तादित्युक्ते तां त्यक्तवानिति
गाथा पौराणिकी ॥ ३४ ॥

निर्ममे कारितवान् रायणोऽनुजैः साह राक्षसैरभिषिक्तः बद्धाराज्य
इति शेषः ॥ ३५ ॥

असुराणां तद्वताररूपरक्षसा यदा क्रूरकर्मलादृष्ट स्वप्नसुरपदप-

विद्युज्जिह्वाय नाम्नासौ महामायो निशाचरः ।
 ततो मयो विश्वकर्मा राक्षसानान्दितेः सुतः ॥ ३७ ॥
 सुतां मन्दोदरीं नाम्ना ददौ लोकैकमुन्दरीम् ।
 रावणाय पुनः शक्तिममोषां प्रीतमानसः ॥ ३८ ॥
 वैरोचनस्य दौहित्रीं हृतव्यालेति विव्रुताम् ।
 स्वयं दत्तामुदवहत् कुम्भकर्णाय रावणः ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वराजस्य सुतां यैलूपस्य महात्मनः ।
 विभीषणस्य भार्यायै धर्मज्ञां समुदावहत् ॥ ४० ॥
 सरमां नाम सुभगां सर्वलक्षणसंयुताम् ।
 ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ॥ ४१ ॥
 जातमात्रस्तु यो नादं मेघवत्प्रमुमोच ह ।
 ततः सर्वे ब्रुवन्मेघनादोऽयमिति चासृजत् ॥ ४२ ॥
 कुम्भकर्णस्ततः प्राह निद्रा मां बाधते प्रभो ! !
 ततश्च कारयामास गुह्यं दीर्घां सुविस्तराम् ॥ ४३ ॥
 तत्र सुष्याप स्रद्धाया कुम्भकर्णो विघूर्णितः ।
 निद्रिते कुम्भकर्णे तु रावणो लोकरावणः ॥ ४४ ॥
 बाह्याणान् ऋषिसुख्यांश्च देवदानवकिन्नरान् ।

योगः एवमसुरेष्वपि राक्षसपदप्रयोग इति बोध्यं कालखण्डाय तद्वंशाय नाम्ना
 विद्युज्जिह्वाय मनिनीं शूर्पणखां ॥ ३६ ॥

राक्षसानां विश्वकर्मा दितेः सुतो मयः मन्दोदरीं कन्यां रावणाय ददौ
 नः शक्तिं चामोषो सर्वाभिमतां ददौ ॥ ३७ । ३८ ॥

स्वयं दत्तामिति वृत्तिरिति शेषः ॥ ३९ । ४० । ४१ ॥

मेघनादेति बाल्मीकिव्याख्यायाह जातमात्र इति ॥ ४२ । ४३ । ४४ ॥

देवादीन् समहोरगादिजन्ने देवप्रिययेति जन्ने हृतवानित्यर्थः देव-

देवश्रियो मनुष्यांश्च निजघ्ने स महोरगान् ॥ ४५ ॥
 धनदोऽपि ततः श्रुत्वा रावणस्याकर्मं प्रभुः (१) ।
 अधर्मं मा कुरुष्वेति दूतवाक्यैर्न्यवारयत् ॥ ४६ ॥
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम् ।
 विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकम् ॥ ४७ ॥
 ततो यमस्तु वरुणं निर्जित्य समरेऽसुरः ।
 स्वर्गलोकमगानूर्णं देवराजजिघांसया ॥ ४८ ॥
 ततोऽभवन्महद्युधमिन्द्रेण सह दैवतैः ।
 ततो रावणमभ्येत्य ववन् त्विदशेखरः ॥ ४९ ॥
 तच्छ्रुत्वा सहसागत्य मेघनादः प्रतापवान् ।
 हत्वा घोरं महद्युधं जित्वा त्विदशपुङ्गवान् ॥ ५० ॥
 इन्द्रं गृहीत्वा ब्रह्मासौ मेघनादो महाबलः ।
 मोचयित्वा तु पितरं गृहीत्वेन्द्रं ययौ पुरम् ॥ ५१ ॥
 ब्रह्मा तु मोचयामास देवेन्द्रं मेघनादतः ।
 दत्त्वा परान् यज्ञंस्तस्मै ब्रह्मा स्वभवनं ययौ ॥ ५२ ॥

स्त्रिय इति पाठांतर ॥ ४५ ॥

• योऽक्रमन्ते वादिष्वप्यन्यायाचरणं ॥ ४६ ॥

• उत्तमपुष्पकं वाहनेऽन्तर्धं पुष्पकाख्यं वाहनमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

स्वर्गलोकं मेरोरुर्जित्यतः यक्रुमोक्षं अनेन यमादिभोका तदधः प्विता

इति ध्वनयति ॥ ४८ ॥

दैवतैः सहितेनेन्द्रेणाख्य युद्धमवदित्यर्थः । ४९ । ५० ॥

प्रपन्नत इन्द्रपक्षे ततस्तस्य बन्धनं ततो ब्रह्म स्वपुरे आनयनं ॥ ५१ ॥

(१) पुनः इत्यपि पाठः ।

रावणो विजयी लोकान् सर्वान् जित्वा क्रमेण तु ।

कैलासं तोलयामास बाहुभिः परिघोपमैः ॥ ५३ ॥

तत्र नन्दीश्वरेणैवं शप्तोऽयं रावणेश्वरः ।

वानरैर्मानुषैश्चैव नाशं गच्छेति कोपिना ॥ ५४ ॥

शप्तोऽप्यगणयन् वाक्यं ययौ हैहयपत्ननम् ।

तेन बह्वो दशग्रीवः पुलस्त्येन विमोचितः ॥ ५५ ॥

ततोऽपि बलमासाद्य जिघांसुर्हरिपुङ्गवम् ।

धृतस्तेनैव कक्षेण बालिना दशकन्धरः ॥ ५६ ॥

भ्रामयित्वा तु चतुरः समुद्रान् रावणं हरिः ।

विस्मर्जयामास ततस्तेन सख्यं चकार सः ॥ ५७ ॥

रावणः परमप्रीत एवं लोकान्महाबलः ।

चकार स्ववशे राम ! बुभुजे स्वमेव तान् ॥ ५८ ॥

एवं प्रभावो राजेन्द्र ! दशग्रीवः सहेन्द्रजित् ।

त्वया विनिहतः सङ्गो रावणो लोकरावणः ॥ ५९ ॥

मेघनादश्च निहतो लक्ष्मणेन महात्मना ।

इन्द्रमोघनप्रतिदानत्वेन वदमीदानीकवरदानं ॥ ५२ । ५३ ॥

शपमाह वानरैरिति कोपिना कोपवता कैलासपालनादयं कोपः वान-

रमुखं नन्दीश्वरं दृष्ट्वा रावणेन हसितमित्यतो वा शपः ॥ ५४ ॥

अगणयन् किमस्य शपेन भवितेति तच्छापगणनामकुर्वन् हैहयपत्ननं

सहस्रार्जुननगर ॥ ५५ ॥

बलं हैहयप्रतिरूपं बलं हरिपुङ्गवं बालिनं तदननोदमेव गतस्य विप-

रीतं तत्र एवानिष्टलाभ इत्याह तेनैव कक्षेण धृत इति विषममत्या-

नद्वारः ॥ ५६ ॥

स रावणः ॥ ५७ । ५८ । ५९ ॥

कुम्भकर्णश्च निहतस्त्वया पर्वतसन्निभः ॥ ६० ॥

भवान्नारायणः साक्षाज्जगतामादिरुहिभुः ।

त्वत्स्वरूपमिदं सर्वं जगत्स्यावरजद्रुमम् ॥ ६१ ॥

त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः ।

अग्निस्ते मुञ्चतो जातो वाचा सः स रघूत्तम ! ॥ ६२ ॥

वाङ्मयां लोकपालौघाश्चक्षुर्भ्यां चन्द्रभास्करौ ।

दिग्द्य विदिग्द्यैव कर्णाभ्यां ते समुत्थिताः ॥ ६३ ॥

प्राणात्प्राणः समुत्पन्नश्चाग्निनौ देवसत्तमौ ।

जङ्घाजानून् रजधनाद्भुवर्लोकादयोऽभयन् ॥ ६४ ॥

कुक्षिदेगात् समुत्पन्नाश्चत्वारः सागरा हरैः ।

क्षनाभ्यामिन्द्रवरुणौ बालघ्नित्वाश्च रेतसः ॥ ६५ ॥

मेढ्राद्यमो गुहान्मृत्युर्मन्यो रुद्रश्चिलोचनः ।

अस्थिभ्यः पर्वता जाताः केशेभ्यो मेघसंघतिः ॥ ६६ ॥

ओषध्यस्तव रोमभ्यो नखेभ्यश्च परादयः ।

त्वं विश्वरूपः पुरुषो भावाद्यक्तिसमन्वितः ॥ ६७ ॥

अथ रावणस्यैन्द्रवरुणकृतया रामगृहे इन्द्रमित उक्तं ॥ ६८ ॥

एतत्तत्राश्रयमाप्स्येत्याह भशानिदि आदितत् उत्पत्तिवृत्तौ जगतो भगव-

त्स्वरूपत्वमेवाह तन्नाभीति अग्निस्ते इति 'धृष्टादभिरजायत' इति नृतेः

'वागग्निमयेति' इति सुतथ ॥ ६१ । ६२ ॥

वाङ्मयाभिराद्यपि श्रुतिविद्वन्मिति तदिदं स्पष्टमेव ॥ ६३ ॥

प्राण' प्राणवायु जङ्घाजानून् रजधनादित' समाहारदृक्- ॥ ६४ ॥

बालघ्नित्वा अग्निविशेषा ॥ ६५ । ६६ ॥

विश्वरूपः विराटित्यर्थः भावाद्युष्माया शस्त्रादीनाम् व्यतिकटे सति

आधिक्यमूनताभ्या परस्परसंक्षेपे सति नागारूपो अङ्गविष्णुरङ्गादिरूपो

भाभि ॥ ६७ ॥

नानारूप(१) इवाभासि गुणव्यतिकरे सति ।
 त्वामाश्रित्यैव विबुधाः पिबन्त्यमृतमध्वरे ॥ ६८ ॥
 त्वया सृष्टमिदं सर्वं विश्वं स्थावरजद्रुमम् ।
 त्वामाश्रित्यैव जीवन्ति सर्वे स्थावरजद्रुमाः ॥ ६९ ॥
 त्वद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारेऽपि राघव ! ।
 क्षीरमध्यगतं सर्पिर्यथा व्याप्याखिलं पयः ॥ ७० ॥
 त्वङ्गासा भासतेऽर्कादि न त्वं तेनापभाससे ।
 सर्वगं नित्यमेकं त्वां ज्ञानचक्षुर्विलोकयेत् ॥ ७१ ॥
 नाज्ञानचक्षुस्त्वां पश्येदन्वष्टक् भास्करं यथा ।
 योगिनस्त्वां विचिन्वन्ति स्वदेहे परमेश्वरं ॥ ७२ ॥
 अतन्निरसनमुखैर्वेदशीर्षैरङ्गिनिशम् ।
 त्वत्पादभक्तिलेशेन गृहीता यदि योगिनः ॥ ७३ ॥

अग्निरूपं त्वामाश्रित्यैव अमृतं हविरध्वरे देवाः पिबन्ति ॥ ६८ ॥
 त्वमेव सृष्टिस्थितिर्ज्ञेयाह त्वयेति ॥ ६९ ॥

व्यवहारे तत्कालेऽपि अखिलं वस्तु त्वद्युक्तमेव सत्त्वेन भातत्येव सर्व-
 व्यवहारः सक्ताभावे च सर्वत्र त्वदीये एवेति भावः तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति
 सर्पिर्यथाखिलं पयो व्याप्य तिष्ठति तथा त्वमखिलं व्याप्य तिष्ठसीति सर्वत्र
 सदिति भासते इति च व्यवहारः 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
 सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः ॥ ७० ॥

तदेवाह त्वङ्गासेति ईदृशस्त्वं न सर्ववेद्य इत्याह सर्वगमिति ॥ ७१ ॥

ज्ञानचक्षुषोऽप्यात्मन्येव त्वां पश्यन्तीत्याह योगिन इति न ॥ स्वप्नाद्वेदे-
 नेत्यर्थः एतेन सर्वत्र चैतन्यभूतस्त्वमेवेति सूचितं विचिन्वन्ति पश्यन्ति ॥ ७२ ॥

तयादर्शने करणमाह अतदिति अतत् दृश्यं जडं तन्निरसनमुखैर्न स्त्री
 न पुमानित्यादिरूपैर्वेदशीर्षैरुपनिषद्भागैः पश्यन्ति वस्तुतो निर्धर्मकत्वात्के-

विचिन्वन्तो हि पश्यन्ति चिन्मात्रं त्वा न चान्यथा ।

मया प्रलपितं किञ्चित् सर्वज्ञस्य तवाग्रतः ।

क्षन्तुमर्हसि देवेश । तवानुग्रहभागदम् ॥ ७४ ॥

दिग्देशकालपरिहीनमनन्यमेकं

चिन्मात्रमक्षरमर्जं चलनादिहीनम् ॥

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तगुणव्युदस्त

मायं भजे रघुपतिं भजतामभिन्वम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमद्भ्यान्नरामायणे उक्तामहेश्वरधर्म्यादे उत्तरकाण्डे

द्वितीय सर्ग ।

/

नापि रूपेण वस्तुमभ्यस्तया निषेधसुखेनैव श्रुतयो मञ्ज प्रतिपादयन्तीति
भाव तदपि तेषां ज्ञान स्थितिं विनोपनिषन्मात्रेण नेत्याह सत्यादेति
अन्यथा नेति भाव ॥ ७३ ॥

विचिन्वन् उपनिषत्सु विचारयन् अन्यथा न केनचिद्भर्मेण धर्मवत्त्वं
न पश्यन्तीत्यर्थ ॥ ७४ ॥

भजता भक्तानां अभिन्न साभिद्यत्वेन बुद्धिविषय ॥ ७५ ॥

इति श्रीमत्कण्वराजवि० श्रीरामधर्मण कृताव-

ध्यान्नरामायणे सेतौ उत्तरकाण्डे

द्वितीय सर्ग ।

द्वितीय सर्ग ।

श्रीराम उवाच ।

वालिसुग्रीवयोजनम् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
रवीन्द्रौ वानराकारौ जज्ञात इति नः श्रुतेः ॥ १ ॥

अगस्त्य उवाच ।

मेरोः स्वर्णमयस्याद्रेर्मध्यशृङ्गे मणिप्रभे ।
तस्मिन् सुभासो विसृणीर्णं ब्रह्मणः शतयोजना ॥ २ ॥
तस्या चतुर्मुखः साक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः ।
नेत्राभ्यां पतितं दिव्यमानन्दसखिलं वज्र ॥ ३ ॥
तद्गृह्णीत्वा करे ब्रह्मा ध्यात्वा किञ्चित्तदत्यजत् (१) ।
भूमौ पतितमात्रेण तस्माज्जातो महाकपिः ॥ ४ ॥
तमाह द्रुहिणो वत्स ! किञ्चित्कालं वसात मे ।
समीपे सर्वशोभाटेऽततः श्वेयो भविष्यति ॥ ५ ॥
इत्युक्तो न्यवसत्तत्र ब्रह्मणा वानरोत्तमः ।

शलोति रवीन्द्राविति 'धाता वै पुत्रवामासि' इति श्रुतेस्तयोरेव
वानराकारत्वमुक्तं ॥ १ ॥

सुभा ध्यात इति श्लो ॥ २ ॥

योगं ध्यात् ॥ ३ ॥

किञ्चित्पुण्यात्वा तदत्यजत् भूमाविति शेषः भूमौ पतितमात्रेण तत्र
स्मितेन दारुणं प्राप्नोति शेषः तस्मात्कपिर्जातः ॥ ४ ॥

द्रुहिणो ब्रह्मा ये समीपे वसेदन्वयः ब्रह्मणापि एवमुक्तं इत्यन्वयः
यस्मादपि स एव कपिः ॥ ५ ॥

एवं वल्लतिये काले गते ऋक्षाधिपः सुधीः ॥ ६ ॥

कदाचित्पर्यटन्नद्रौ फलमूलार्थमुद्यतः ।

अपश्यद्विष्यसलिलां वार्षीं मणिशिलान्विताम् ॥ ७ ॥

पानीयं पातुमागच्छत्तत्र छायाभयं कपिम् ।

हृद्वा प्रतिकपिं मत्वा निपपात जलान्तरे ॥ ८ ॥

तत्राहृद्वा हरिं श्रीमं पुनस्तुत्य वानरः ।

अपश्यत् सुन्दरीं रामाभात्मानं विस्मयं गतः ॥ ९ ॥

ततः सुरेशो देवेशं पूजयित्वा चतुर्मुपम् ।

गच्छन्मध्याह्नसमये हृद्वा नारीं मनोरमाम् ॥ १० ॥

चान्दर्पशरविद्धाङ्गस्यक्तवान् वीर्यमुत्तमम् ।

तामप्राप्यैव तद्बीजं बालदेये पतङ्गुणि ॥ ११ ॥

बाली समभवत्तत्र शकतुल्यपराक्रमः ।

तस्य दत्त्वा सुरेशानः स्वर्णमालां दिवं गतः ॥ १२ ॥

भातुरप्यागतस्तत्र तदानीमेष भामिनीम् ।

हृद्वा कामवशो भूत्वा श्रीवादेशे वृजन्महत् ॥ १३ ॥

बीजं तस्यास्ततः सद्यो महाकायोऽभवद्हरिः ।

तस्य दत्त्वा हनुमन्तं सहायार्थं गतो रविः ॥ १४ ॥

पुत्रद्वयं समादाय गत्वा सा निद्रिता क्वचित् ।

उद्यत उद्यमवान् कम्पलायं तद्वाभार्जमशौ पर्यटन् वार्षीमपश्यत् ॥ ७ ॥

अद्यामय चाख्यायादपम् प्रतिकपिं मविरोधिदपिम् ॥ ८ ॥

आत्मानं सुन्दरीं रामां तद्रूपं क्षीरदपमपश्यत् ॥ ९ ॥

शुरेशरन्तुपतर्मुष पूजयित्वा पुरं गच्छन् मनोरमां तां नारीं हृद्वा ॥ १० ॥

तामप्राप्यैव तदा बहू बीजनं विनैव वीर्यं स्यक्तवान् ॥ ११ । १२ । १३ ॥

तस्य श्रीवादेशे महद्बीजमवज्जत् मद्भवान् ॥ १४ ॥

प्रभातेऽपश्यदात्मानं पूर्ववद्धानराकृतिम् ॥ १५ ॥
 फलमूलादिभिः सार्द्धं पुच्छाभ्यां सहितः कपिः ।
 नत्वा चतुर्मुखस्याग्रे ऋक्षराजः स्थितः सुधीः ॥ १६ ॥
 ततोऽब्रवीत् समाश्वास्य वज्रशः कपिकुञ्जरम् ।
 तत्त्वं देवतादूतमाह्वयामरसन्निभम् ॥ १७ ॥
 गच्छ दूत ! मयादिष्टो मृहीत्वा वानरोत्तमम् ।
 किष्किन्ध्यां दिव्यनगरीं निर्मितां विश्वकर्मेणा ॥ १८ ॥
 सर्वसौभाग्यवलितां देवैरपि इरासदाम् ।
 तस्यां सिंहासने वीरं राजानमभिषेचय ॥ १९ ॥
 सप्तद्वीपगता ये ये वानराः सन्ति दुर्जयाः ।
 सर्वे ते ऋक्षराजस्य भविष्यन्ति वशेऽनुगाः ॥ २० ॥
 यदा नारायणः साक्षाद्रामो भूत्वा सनातनः ।
 भूभारासुरनाशाय सम्प्रविष्यति भूतले ॥ २१ ॥
 तदा सर्वे सहायार्थे तस्य गच्छन्तु वानराः ।
 धृत्युक्तो ब्रह्मणा दूतो देवानां स महामतिः ॥ २२ ॥
 यथाज्ञप्तसाया चक्रे ब्रह्मणा तं हरीश्वरम् ।
 देवदूतस्ततो गत्वा ब्रह्मणे तन्ववेदयत् ॥ २३ ॥

पूर्ववत्पुरुषमित्यर्थः ॥ १५ । १६ ॥

समाश्वास्य भाविनो दुर्गारत्नाक्रम स्त्रीरूपता कथमित्यादिउद्देष्टव्यमिति-
 त्याश्रयेत्यर्थे देवतादूतं देवदूतमित्यर्थः ॥ १७ । १८ ॥

सौभाग्यवलितां वदुक्तम् ॥ १९ ॥

वशे भविष्यन्ति अनुगाश्च भविष्यन्ति ॥ २० । २१ । २२ ॥

• ततश्च किष्किन्ध्याराध्यादिदानं ॥ २३ ॥

तदादि वानराणां सा किष्किन्ध्याऽभून्नृपाश्रयः ।
 सर्वेश्वरस्त्वमेवासीरिदानीं ब्रह्मणाऽर्थितः ॥ २४ ॥
 भूमेर्भारो हतः कृत्स्नस्त्वया लीलावृद्धिना ।
 सर्वभूतान्तरस्यस्य नित्यमुक्तचिदात्मनः ॥ २५ ॥
 अखण्डानन्दरूपस्य कियानेप पराक्रमः ।
 तथापि वर्ण्यते सद्भिर्लीलाभासुपरूपिणः ॥ २६ ॥
 यथस्ते सर्वलोकानां पापहृत्सु सुप्ताय च ।
 य इदं कीर्त्तयेन्मर्त्यो घालिस्तुग्रीवयोर्महत् ॥ २७ ॥
 जन्म त्वदाश्रयत्वात् स मुच्यते सर्वपातकैः ।
 अथात्यां सम्प्रवक्ष्यामि कथां राम ! त्वदाश्रयाम् ॥ २८ ॥
 सीता हृता यदर्थं सा रावणेन दुरात्मना ।
 पुरा कृतयुगे राम ! प्रजापतिसुतं विभुम् ॥ २९ ॥
 सनत्कुमारमेकान्ते समासीनं दयाननः ।
 विनयायनतो भूत्वा क्षाभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३० ॥

तदादि तत्प्रभृति हे नृप वानराणां सा किष्किन्ध्या आश्रयो अभूत्
 त्वमेवेदानीं ब्रह्मणा अर्थितः सन् सर्वेश्वरः सर्वगानरेश्वरः ॥ २४ ॥

लीलावृद्धिना लीलावृद्धीतमनुप्यदेहेन अर्थं पराक्रमस्त्वय
 भादयो-
 वेत्याह सर्वभूतेति यस्मात्तेवं वेत्ति सोऽपि स्वेच्छया अतिबृंहारवमयो भवति
 पैत्वाक्षान्तव किं वाच्यमिति भावः ॥ २६ ॥

नन्वीदमस्यानाद्ययस्य किं वर्णनेन तस्याह तथाप्येति सर्वलोकप्रापनाया-
 यात्मनस्तेषां सुप्ताय आनाद्ययमपि आश्रयवत्कृत्वा वर्णयते इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७

तत्त्वमनन्वदाश्रयत्वान्नदुपकारापेत्वात् यमयोर्जन्मवर्णयेत् स पातकंभु-
 ष्यते ॥ २८ ॥

तदर्थं सीता हृता सा त्वदाश्रया त्वद्विषया कथा वक्ष्यामि प्रजापते सुतं
 भावयं सुतम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

को न्वस्मिन् प्रवरो लोके देवानां बलवन्तरः ? ।

देवाश्च यं समाश्रित्य युद्धे शत्रुं जयन्ति हि ? ॥ ३१ ॥

नं यजन्ति द्विजा नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः ? ।

एतस्मै शंस भगवन् ! प्रन्नं प्रन्नविदाम्बर ! ॥ ३२ ॥

आत्मा तस्य हृदि स्थं यत्तदग्रेष्वेष योगवृत् ।

पुष्पाङ्गमसुखाचेदं शृणु वक्ष्यामि मुत्तक ! ॥ ३३ ॥

भर्ता तो जगतां नित्यं यस्य जन्मादिकं न हि ।

वराहवैरुतिं नित्यं हृदि नारायणोऽव्ययः ॥ ३४ ॥

यन्मा भिसङ्गज्जाज्ञातो ब्रह्मा विश्वसृजाम्भतिः ।

अष्टं येनैव सकलं जगत् स्याद्वरजद्रुमम् ॥ ३५ ॥

तं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ।

योगिभ्यो ध्यानयोगेन तमेवावजयन्ति हि ॥ ३६ ॥

महर्षेर्भक्ष्यं व्युत्पाद्यन्तुमाच दद्यान्ननः ।

दैत्यदानवरणांश्च विष्णुनां निहितानि च ॥ ३७ ॥

कां वा गतिं प्रपद्यन्ते प्रेत्य ते

तत्तुमाच मुनिप्रेष्ठो रावणः ॥ ३८ ॥

ध्यातुं लोके प्रवरो देवः विवर्जितं

विद्यादि

रम्यं हि ॥ ३१ ॥

तस्य तदाश्रित्य

॥ ३१ ॥

नं यजन्ति

३३

एतस्मै शंस भगवन् !

अध्यात्मरामायणम्

अध्यात्म

को भवेत्

दैवतैर्निहता नित्यं गत्वा स्वर्गमनुत्तमम् ।

भोगक्षये पुनस्तस्माद्भृष्टा भूमौ भवन्ति ते ॥ ३९ ॥

पूर्वार्जितैः पुण्यपापैर्विद्यन्ते चोद्भवन्ति च ।

विष्णुना ये हतास्ते तु प्राप्नुवन्ति हरेर्गतिम् ॥ ४० ॥

श्रुत्वा मुनिसुखात् सर्वं रावणो हृष्टमानसः ।

योत्स्येऽहं हरिणा सार्द्धमितिचिन्तापरोऽभवत् ॥ ४१ ॥

मनःस्थितं परिज्ञात्वा रावणस्य महामुनिः ।

उवाच वत्स ! तेऽभीष्टं भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥

कश्चित्कालं प्रतीक्षस्व सुखी भव दशानन ! ।

एवमुक्त्वा महाबाहो ! मुनिः पुनरुवाच तम् ॥ ४३ ॥

तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि ह्यरूपस्यापि मायिनः ।

स्यावरेषु च सर्वेषु नदेषु च नदीषु च ॥ ४४ ॥

शोकारथैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः ।

समस्तजगदाधारः शेषरूपधरो हि सः ॥ ४५ ॥

सर्वे देवाः समुद्राश्च कालः सूर्यश्च चन्द्रमाः ।

हरेर्गतिं मुक्तिम् सा च कमेण हिरण्यगर्भेण वहेति बोध्यम् ॥ ४० ॥

एव मुक्तीच्छुरपि रावणो भगवन्मायावशात्तमोमुखाप्रधानत्वाच्च भगवद्दे-
मेवैव मुक्तिं प्रार्थयते योत्स्येऽहमिति ऋष योत्स्य इत्यर्थः ॥ ४१ । ४२ ॥

सुखी भवेत्तस्य तत्र इत्यादि ततो मरणलाभेन सुखितम् ॥ ४३ ॥

स्यावरेषु नदेषु च व्याप्त इति शेषः ॥ ४४ ॥

इदमुपलक्ष्यं तदाह ओद्धार इति प्रणवरूपत्वेन सर्वबाधायव्याप्तिरुक्ता
'ओद्धारो वै श्रुर्वा वाक्' इति श्रुते, तदेवाह सत्यं वाक्यं सावित्री मातृमी
च स इत्यनेनार्थोऽपि सर्वान्द्रूप एवेत्याह पृथिवी चेति इदमुपलक्ष्यं तदाह
समस्तोति ॥ ४५ । ४६ ॥

को न्वस्मिन् प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः ? ।

देवाश्च यं समाश्रित्य युद्धे शत्रुं जयन्ति हि ? ॥ ३१ ॥

कं यजन्ति द्विजा नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः ? ।

एतन्मे शंस भगवन् ! प्रथं प्रश्रविदाम्बर ! ॥ ३२ ॥

ज्ञात्वा तस्य हृदिस्थं यत्तदशेषेण योगदृक् ।

दशाननमुवाचेदं शृणु वक्ष्यामि पुत्तक ! ॥ ३३ ॥

भर्ता यो जगतां नित्यं यस्य जन्मादिकं न हि ।

सुरासुरैर्नुतो नित्यं हरिर्नारायणोऽव्ययः ॥ ३४ ॥

यन्माभिपङ्क्तजाज्जातो ब्रह्मा विश्वसृजाम्यतिः ।

सृष्टं येनैव सकलं जगत् स्यावरजद्रमम् ॥ ३५ ॥

तं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ।

योगिनो ध्यानयोगेन तमेवानुजयन्ति हि ॥ ३६ ॥

महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच दशाननः ।

दैत्यदानवरक्षांसि विष्णुना निक्षिप्तानि च ॥ ३७ ॥

कां वा गतिं प्रपद्यन्ते प्रेत्य ते मुनिपुङ्गव ! ।

तमुवाच मुनिश्रेष्ठो रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ३८ ॥

अग्निहोत्रे प्रवरः श्रेष्ठः विवक्षितं श्रेष्ठमेवाह देवानामित्यादि बलवत्तर-
रतमेव प्रकटयति देशाद्येति ॥ ३१ । ३२ ॥

तस्य रावणस्य हृत्स्थं तादृश्याग्ने वरुणं भवतितीत्यादिपम् ॥ ३३ ॥

यः सुरासुरैर्नुतः स हरिर्नारायणादिपदवाच्यः इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ तद्गुणवत्त्वाद् यदाभीतिः अमेनः मङ्गलवहितजगत्प्रवृत्त्यर्थं मङ्ग-
लप्रवृत्तम् ॥ ३५ ॥

अनुजयन्ति ध्यायन्ति ॥ ३६ । ३७ ॥

कां गतिं वा शब्दो वाण्यान्वहारे ॥ ३८ । ३९ ॥

दैवतैर्निहता नित्यं गत्वा स्वर्गमनुत्तमम् ।

भोगक्षये पुनस्तस्माद्भटा भूमौ भवन्ति ते ॥ ३८ ॥

पूर्वार्जितैः पुण्यपापैर्वियन्ते चोद्भवन्ति च ।

विष्णुना ये हतास्ते तु प्राप्नुवन्ति हरेर्गतिम् ॥ ४० ॥

श्रुत्वा मुनिमुखात् सर्वं रावणो हृष्टमानसः ।

योत्स्येहं हरिणा सार्द्धमितिचिन्तापरोऽभवत् ॥ ४१ ॥

मनःस्थितं परिज्ज्ञात्वा रावणस्य महामुनिः ।

उवाच वत्स ! तेऽभीष्टं भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥

कञ्चित्कालं प्रतीक्षस्व सुखी भव दयानन ! ।

एवमुक्त्वा महाबाहो ! मुनिः पुनरुवाच तम् ॥ ४३ ॥

तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि ह्यरूपस्यापि मायिनः ।

स्थावरेषु च सर्वेषु नदेषु च नदीषु च ॥ ४४ ॥

श्रींकारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः ।

समस्तजगदाधारः शेषरूपधरो हि सः ॥ ४५ ॥

सर्वे देवाः समुद्राश्च कालः सूर्यश्च चन्द्रमाः ।

हरेर्गतिं शक्तिम् सा च ऋषेण हिरण्यगर्भेण सहेति बोध्यम् ॥ ४० ॥

एवं उक्तीश्वरपि रावणो भगवन्मायाशक्तोऽप्युत्तमप्रधानत्वाच्च भगवद्दे-

वैश्चैव शक्तिं प्रार्थयते योगेश्वरमिति कथं योत्स्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

सुखी भवेत्यस्य तत्र इत्यादि ततो वरणभागेन सुखित्वम् ॥ ४३ ॥

स्थावरेषु नदेषु च व्याप्त इति ज्ञेयः ॥ ४४ ॥

इदमुपलक्षणं तदाह श्रीह्वार इति प्रत्यक्षरूपत्वेन सर्वबाह्यव्याप्तिरुक्त्वा

‘श्रीह्वारो वै सर्वा बाह्य’ इति श्रुतेः तदेवाह सत्यं वाक्यं सावित्री गायत्री

च स इत्यनेनार्थोऽपि सर्वमद्रूप एवेत्याह पृथिवी चेति इदमुपलक्षणं तदाह

समस्तोति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सूर्योदयो दिवारात्री(१) यमश्चैव तथानिलः ॥ ४६ ॥

अग्निरिन्द्रस्तथा ऋतुः पर्जन्यो वसवस्तथा ।

ब्रह्मा रुद्रादयश्चैव ये चान्ये देवदानवाः ॥ ४७ ॥

विद्योतति ज्वलत्येष याति चात्तीति विश्वरूपः ।

क्रीडां करोत्यव्ययात्मा सोऽयं विष्णुः सनातनः ॥ ४८ ॥

तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

नीलोत्पलदलस्थामो विद्युद्वर्णाम्बरावृतः ॥ ४९ ॥

शुद्धजाम्बूनदप्रख्यां त्रियं वामाङ्गसंस्थिताम् ।

सदानपायिनीं देवीं पश्यन्नालिङ्ग्य तिष्ठति ॥ ५० ॥

द्रष्टुं न शक्यते कैचिद्देवदानवपन्नगैः ।

यस्य प्रसादं कुरुते स चैनं द्रष्टुमर्हति ॥ ५१ ॥

न च यज्ञतपोभिर्वा न दानाध्ययनादिभिः ।

शक्यते भगवान्द्रष्टुमुपायैरितरैरपि ॥ ५२ ॥

येषादयो दानवान्तां सर्वे तद्रूपा एवेति विराड् रूपवृत्तम् ॥ ४७ ॥

सूर्यादी प्रकाशो अग्नेर्ज्वलनं रेवासंसारौ च तदधीनौ एवेत्याह विद्यो-
ततीति तत्त्ववर्णयत्वेनैवेत्याह क्रीडां करोतीति क्रीडामिव करोतीत्यर्थः नष्ट
कश्चिच्छ्रमस्त्येति भावः ॥ ४८ ॥

वक्त्रमेषां वामाभ्येनोपसंहरति तेनेति अथेतस्याभाषणं प्रति अन्यत-
थेयं रूपमाह नीलोत्पलेति विद्युद्वर्णाम्बरं घृताम्बरं जाम्बूनदप्रख्यां तत्त्व-
वृत्तानिम् देवीं पश्यन् सदर्थनेन पटिष्यापारादी प्रवर्त्तयन् आलिङ्ग्य तिष्ठ-
तीति अनेन तस्यां स्तौ भगवान् भेद इति दर्शितं यत्किमिति मनोमादा-
त्यस्यैव ग्राह्यमिदानीत्याह ॥ ४९ । ५० ॥

तादृशोऽपि नम्रमाटु विना द्रष्टुमशक्य इत्याह द्रष्टुमर्हति ॥ ५१ ॥

तर्ह्यनेन तद्गतिरेवामाधारण उपाय इत्याह नभेति ॥ ५२ ॥

(१) सूर्योदयो दिवारात्रि इत्यपि पाठः ।

तद्भक्तैसादृगतप्राणैश्चिन्तैर्धूतकल्पायैः ।

शक्यते भगवान्विष्णुर्वेदान्तामलदृष्टिमिः ॥ ५३ ॥

अथ वा द्रष्टुमिच्छा ते शृणु त्वं परमेश्वरम् ।

त्वेतायुगे स देवेशो भविता नृपविग्रहः ॥ ५४ ॥

हितार्थं देवमर्च्योनामिच्छाकृष्णां कुले हरिः ।

रामो दाशरथिर्भूत्वा महासत्त्वपराक्रमः ॥ ५५ ॥

पितुर्नियोगात् आत्मा भार्यया दण्डके वने ।

विचरिष्यति धर्मात्मा जगन्माता स्वमायया ॥ ५६ ॥

एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण । विस्तरात् ।

भजस्व भक्तिभावेन तदा रामं श्रिया युतम् ॥ ५७ ॥

एवं श्रुत्वा सुराध्यक्षो ध्यात्वा किञ्चिद्विचार्य च ।

त्वया सह विरोधेऽसुसुमुदेऽरावणो महान् ॥ ५८ ॥

युद्धार्यो सर्वतो लोकान् पर्यटन् समवस्थितः ।

एतदर्थं महाराज । रावणोऽतीव बुद्धिमान् ।

हृतवान् जानकीं देवीं त्वयात्मवधकाङ्क्षया ॥ ५९ ॥

तद्भक्तैरिति च शक्यते द्रष्टुमिति शेषः ॥ ५३ ॥

अथ वा द्रष्टुमिच्छा एवैकपायैर्विनापीति शेषः अपविग्रहः पट्टहोत

राजघरीरः ॥ ५४ ॥

हितार्थमिच्छा तद्विचार्यमिति हृतस्य शेषः महामत्त्वपराक्रमः

महानो बलपराक्रमो यस्य च ॥ ५५ ॥

जगन्माता जगत्कारणत्वपालकताद्व्यामः ॥ ५६ ॥

अपराधस्य इति शब्दे तयोऽनुपपन्नताद्विरोधेऽसु ॥ ५७ ॥

एतदर्थं तद्विरोधेन त्वत्तोऽसुसुमाभाषणम् ॥ ५८ ॥

इमां कथां यः शृणुवात्पठेद्वा
 संश्रावयेद्वा श्रवणार्थिनां सदा ।
 आयुष्यमारोग्यमनन्तसौख्यं
 प्राप्नोति लाभं धनमक्षयं च ॥ ६० ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उष्माण्डोपरसत्त्वादे उत्तरकाण्डे
 तृतीय सर्गः ।

त्वयास्मिन्नि त्वत्कष्टेकाग्रमधिष्ठयेत्यर्थः ॥ ५८ । ६० ॥

इति श्रीमत्तुलसीदासविष्णुदत्तसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामदर्मण्य' हतौ
 श्रीमदध्यात्मरामायणे सृष्टौ उत्तरकाण्डे
 तृतीय सर्गः ।

एकदा ब्रह्मणो लोकादायान्तं नारदं मुनिम् ।
 पर्यटन् रावणो लोकान् दृष्ट्वा नत्वाऽब्रवीद्वचः ॥ १ ॥
 भगवन् ! ब्रूहि मे योद्धुं कुत सन्ति महाबलाः ।
 योद्धुमिच्छामि बलिभिस्त्वं ज्ञातासि जगत्त्रयम् ॥ २ ॥
 मुनिर्धात्याह सुचिरं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
 महाबला महाकायास्तत्र याहि महामते ! ॥ ३ ॥
 विष्णुपूजारता ये वै विष्णुना निहताश्च ये ।
 त एव तत्र सन्नाता अभेदाश्च सुरासुरैः ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा तद्वाक्यो वेगान्मन्त्रिभिः पुष्पकेण तान्
 योद्धुकामः समागत्य श्वेतद्वीपसमीपतः ॥ ५ ॥
 तत्प्रभातततेजस्कं पुष्पकं नाचलत्ततः ।
 त्यक्त्वा विमानं प्रययौ मन्त्रिणश्च दशाननः ॥ ६ ॥
 प्रविशन्नेव तद्द्वीपं धृतो हस्तेन योषिता ।
 दृष्ट्वा त्वं कुतः कोऽसि प्रेषितः केन वा वद ॥ ७ ॥
 दूत्यतो लीलया स्त्रीभिर्हसन्तीभिः पुनःपुनः ।

. नारदोऽपि सर्वतो बलवन्त्वं त्वां तत्त्वानीषं प्राप्ताग्नेव चाहेत्याह
 एकदेति ॥ १ ॥

ज्ञातासोति टन् ॥ २ ॥ १ ॥ ३ ॥

मन्त्रिभिः सह पुष्पकेण श्वेतद्वीपसमीपतः समागत्य स्थितः ॥ ५ ॥

तर्ह्येवमप्याह ततेजस्कं प्रतिबद्धगतिकम् मन्त्रिणश्च प्रययुः पद्मा-
 मिति शेषः ॥ ६ ॥

योषिता दासीरूपया कयाचित् ॥ ७ ॥ ८ ॥

हृच्छाद्दृष्टाद्विनिर्मुक्तस्त्रासां स्त्रीणां दशाननः ॥ ८ ॥

आश्चर्यमतुलं लब्ध्वा चिन्तयामास दुर्मतिः ।

विष्णुना निहतो यामिं वैकुण्ठमिति निश्चितः ॥ ९ ॥

मयि विष्णुर्यथा कुप्येत्तथा कार्यं करोम्यहम् ।

इति निश्चित्य वैदेहीं जहारं विपिनेऽसुरः ॥ १० ॥

जानन्नेव परात्मानं स जहारावनीश्वरान् ।

मातृवत्पालयामास त्वत्तः काङ्क्षन्वर्षं स्वकम् ॥ ११ ॥

रामस्त्वं परमेश्वरोऽसि सकलं जानासि विज्ञानदृक्

भूतं भव्यमिदं त्रिकालकलना साक्षी विकल्पोष्णितः ।

भक्तानामनुवर्त्तनाय सकलां कुर्वन् किया संहतिं

त्वाद्दृष्ट्वन्मनुजालतिर्मुनिवचो भासीश लोकार्चितः ॥ १२ ॥

सुत्वैवं राघवं तेन पूजितः कुम्भसम्भवः ।

स्वाश्रमं मुनिभिः सार्द्धं प्रययौ हृष्टमानसः ॥ १३ ॥

विष्णुना हृतः सर्वथा वैकुण्ठं यामि यास्यामीति निश्चितः निश्चय-
वान् सन् ॥ ८ । १० ॥

स्वकम्बर्षं स्त्रीयं वधमिच्छति ॥ ११ ॥

एवं कथासुज्ञा स्वाश्रमं जिगमिषुरामं भगवन्मं स्मौति रामेति सकल-
ज्ञानवन्ने हेतुः विज्ञानदृक् विज्ञानं स्वस्वरूपमेव दृक् ज्ञानकारणं यस्य ज्ञाने
इतरकरणागमेव इति यावत् अतएव भूतं व्यतीतं भव्यं भावि इदं वर्त्तमानं
एवं त्रिषु कालेषु या कलना तत्तत्कालवैशिष्ट्यं तस्य साक्षात् दृष्टा विकल्पो-

दृष्टतः स्य भक्तानामनुवर्त्तनाय स्वचरितकीर्त्तनादिना तेषां प्राप्यदाय
सकलक्रियाकंहतिं कुर्वन् मनुजालतिः न तु यस्तुतो अनुपपन्न इत्यर्थः ईशलो-
कैरिन्द्रादिभिरर्चितं स्वं सुमीनामप्याह वच द्वाद्दृष्ट्वन्नु भावि योभवे ॥ १२ ॥

रामेण पूजितो यमस्य एवं राघवं सुखा साश्रमं ययौ ॥ १३ ॥

रामस्तु सीतया सार्धं भ्रातृभिः सह मन्त्रिभिः ।

संसारीव रमानाथो रममाणोऽवसदृग्दृष्टे ॥ १४ ॥

धनासक्तोऽपि विषयान् बुभुजे प्रियया सह ।

हनूमत्प्रमुखैः सङ्घिर्वानरैः परिवेष्टितः ॥ १५ ॥

पुष्पकं आगमद्राममेकदा पूर्ववत्प्रभुम् ।

प्राह देव । कुबेरेण प्रेषितं त्वामहं ततः ॥ १६ ॥

जितं त्वं रावणेनादौ पथाद्रामेण निर्जितम् ।

अतस्त्वं राघवं नित्यं वह यावद्वसेद्भुवि ॥ १७ ॥

यदा गच्छेद्रघुयेष्ठो वैकुण्ठं याहि मा तदा ।

तच्छ्रुत्वा राघवः प्राह पुष्पकं सूर्यसन्निभम् ॥ १८ ॥

यदा स्मरामि मद्रं ते तदागच्छ ममान्तिकम् ।

तिष्ठान्तर्धाय सर्वत्र गच्छेदानीं ममाश्रया ॥ १९ ॥

इत्यक्ता रामचन्द्रोऽपि पौरकार्याणि सर्वशः ।

भ्रातृभिर्मन्त्रिभिः सार्धं यथान्यायं चकार सः ॥ २० ॥

राघवे शासति भुवं लोकनाथे रमापतौ ।

वसुधा शस्यसम्यग्वा फलयन्तश्च भूरुहाः ॥ २१ ॥

संसारीव न तं वस्तुतनया ॥ २२ ॥

धनासक्तोऽप्यासक्तविषयान् बुभुजे सङ्घि साधुभिः ॥ २३ ॥

ततो भवदाश्रया कुबेरसमीपगमनानन्तरं कुबेरेण त्वं प्रति प्रेषितमिति

प्राह ॥ २४ ॥

अथ कुबेरस्य आह जितमिति ॥ २५ ॥

यावद्वसेदिति यातेऽपि यदा गच्छेदित्येत्यर्थः मा याहि मा प्रत्यागच्छेत् ॥ २६ ॥

तदा आगच्छेति छेदः आगमनोत्तरमात्मानमन्तर्धाय तिष्ठ यथा सर्व-
लोको मां देवत्वेन न जानीयादित्यर्थमेवमुक्तिः ॥ २७ । २८ ॥

जना धर्मपराः सर्वे पतिभक्तिपराः स्त्रियः ।

नापश्यत्युत्तमरणं कश्चिद्राजनि राघवे ॥ २२ ॥

समारुह्य विमानाग्र्यं राघवः सीतया सह ।

वानरैर्भ्रातृभिः सार्द्धं सञ्चचारावनिं प्रभुः ॥ २३ ॥

अमानुषाणि कार्याणि चकार बल्लभो भुवि ।

ब्राह्मणस्य सुतं दृष्ट्वा बालं क्षतमकालतः ॥ २४ ॥

शोचन्तं ब्राह्मणं चापि ज्ञात्वा रामो महामतिः ।

तपस्यन्तं वने शूद्रं हत्वा ब्राह्मणबालकम् ॥ २५ ॥

जीवयामास शूद्रस्य ददौ स्वर्गमनुत्तमम् ।

लोकानामुपदेशार्थं परमात्मा रघूत्तमः ॥ २६ ॥

कोटिशः स्थापयामास शिवलिङ्गानि सर्वशः ।

सीतां च रमयामास सर्वभोगैरमानुजैः ॥ २७ ॥

अशास रामो धर्मेण राज्यं परमधर्मवित् ।

कथां संस्थापयामास सर्वलोकमलापहाम् ॥ २८ ॥

दशवर्षसहस्राणि भावयामानुषविग्रहः ।

चकार राज्यं विधिवल्लोकवन्द्यपदाम्बुजः ॥ २९ ॥

शासति शिष्ययति सति बालयतीति यावत् ॥ २१ । २२ ॥

ततः कदाचिन्मृषिभ्यां सम्यक्पण्यं वर्त्तते नैवेति द्रष्टुं पुष्पकं धृत्या
तत्पारुह्य मृषिभ्यां सञ्चारं कुर्वन्नेकाग्र्यमातुषादि कार्याणि चकारेत्याह
रमारुहेति ॥ २२ ॥

तेषां मध्ये कियत्कर्माह गङ्गाण्येति अकासतः अकासे सार्वविभ-
क्तिरुत्पत्तिः ॥ २३ । २४ ॥

लोकानामुपदेशार्थं 'यद्यदाधरति श्रेष्ठस्तत्तदेतरो जन' इति न्यायेन
॥ २६ । २७ ॥

एकपत्नीव्रतो रामो राजर्षिः सर्वदा शुचिः ।

गृहमेधीयमखिलमाचरन् शिष्यवन् जनान् ॥ ३० ॥

सीता प्रेम्णाऽनुवृत्त्या च प्रश्रयेण दमेन च ।

भर्तुर्मनोहरा साध्वी भावज्ञा सा क्रिया भिया ॥ ३१ ॥

एकदाक्रीडविपिने सर्वभोगसमन्विते ।

एकान्ते दिव्यभवने भुव्वासीनं रघूत्तमम् ॥ ३२ ॥

नीलमाणिक्यसङ्काशं दिव्याभरणभूषितम् ।

प्रसम्भवदनं शान्तं विद्युत्पुष्पनिभाभारम् ॥ ३३ ॥

सीता कमलपत्राक्षी सर्वाभरणभूषिता ।

राममाह कराभ्यां सा लालयन्ती पदाम्बुजे ॥ ३४ ॥

देवदेव ! जगन्नाथ ! परमात्मन् ! सनातन ! ।

चिदानन्दादिमध्यान्तरहिताशेषकारण ! ॥ ३५ ॥

देव ! देवाः समासाद्य मामेकान्तेऽनुवन्धवः ।

बद्धशोऽर्थयमानास्ते वैकुण्ठगमनं प्रति ॥ ३६ ॥

कथां सचरित्वविषयाम् ॥ ३८ । ३८ ॥

शिष्यवन् जनानिति भगवतो धर्माचरणं लोकादिष्वर्थमेवेति भावः । ३०

मेनप्रवृत्ताः कस्यां गीतिः अनुवृत्तिराहकृत्स्नम् प्रश्रयस्तन्मतामुत्तमानं दत्त

इन्द्रियनिपट् भावज्ञा अभिप्रायज्ञा मनोहरा आशोदिति शेषः ॥ ३१ ॥

आक्रीडविपिनें दुष्प्राटिका ॥ ३२ । ३२ ॥

रामस्य पदाम्बुजे कराभ्यां लालयन्ती राममाह ॥ ३४ ॥

चिदानन्दं च बद्धस्वरूपं आदिषध्यान्हीनं आद्यन्तदोरमात्रादेव मध्य-

स्याप्रभाक्, कशेषस्य जगतः कारण ॥ ३५ ॥

हे देव देवा इन्द्राद्या ते तव वैकुण्ठगमनं प्रति बद्धशो मां प्रार्थय-

माना वचोऽनुवन् ॥ ३६ ॥

त्वया समेतविष्णुत्वा रामस्तिष्ठति भूतले ।
 विद्वज्यास्मान् स्वकं धाम वैकुण्ठं च सनातनम् ॥ ३७ ॥
 आसौ त्वया जगद्वात्रि ! रामः कमललोचनः ।
 अग्रतो याहि वैकुण्ठं त्वं तथा चेद्रघूत्तमः ॥ ३८ ॥
 आगमिष्यति वैकुण्ठं सनायान्नः करिष्यति ।
 इति विद्यापिताहन्तैर्मया विद्यापितो भवान् ॥ ३९ ॥
 यद्वसुक्तं तत् कुरुष्वद्य नाहमास्त्रापये प्रभो ! ।
 सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा रामो ध्यात्वाऽब्रवीत् क्षणम् ॥ ४० ॥
 देवि ! जानामि सकलं तत्तोपायं वदामि ते ।
 कल्पयित्वा मिषं देवि ! लोकवादं त्वदाश्रयम् ॥ ४१ ॥
 त्यजामि त्वां यने लोकवादाङ्गीत इवापरः ।
 भविष्यतः कुमारौ द्वौ बाल्मीकेरात्रमान्तिके ॥ ४२ ॥
 इदानीं दृश्यते गर्भः पुनरागत्य मेऽन्तिकम् ।
 लोकानां प्रत्ययार्थं त्वं कृत्वा शपथमादरात् ॥ ४३ ॥
 भूमेर्विवरमात्रेण वैकुण्ठं यास्यसि द्रुतम् ।
 यथादर्हं गमिष्यामि एष एव सुनिश्चयः ॥ ४४ ॥

निर्विषयचित्तं सुविषयसम्बन्धादकलनेन विष्णुत्वरूपया भाषया विद्वज्य
 तज्ज्ञा स्वकं सनातनं धाम वैकुण्ठं च हित्वा ॥ ३७ ॥

अतः प्रथमं त्वमावच्छेदतः स ध्यातव्यव्यत्येव यत्तया विना शक्तिमतः
 स्वात्ममयत्वात् ॥ ३८ । ३९ । ४० ॥

लोकवादरूपं मिषं कल्पयित्वा ततो भीतः अपर इव पृथग्जन इव
 त्वा त्यजामि सर्वथापि स्वकल्पनारूपत्वादि समापि जनमनसि कल्पयिष्या-
 मीत्याशयः ॥ ४१ । ४२ ।

प्रत्ययार्थं खोता नेदशीति विद्यासाधनम् ॥ ४३ । ४४ ॥

इत्युक्त्वा तां विहन्याथ रामो ज्ञानैकलक्षणाः ।

मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्वलमुख्यैश्च संवृतः ॥ ४५ ॥

तत्रोपविष्टं श्रीरामं सुहृदः पर्युपासत ।

हास्यप्रौढकथामुच्चा(१) हासयन्तः स्थिता हरिम् ॥ ४६ ॥

कथाप्रसङ्गात्प्रपञ्च रामो विजयनामकम् ।

पौरा जानपदा मे किं वदन्तीह शुभाशुभम् ? ॥ ४७ ॥

सीतां वा मातरं वा मे भ्रातृभ्या कैकयीमथ ।

न भेतव्यं त्वया ब्रूहि शापितोऽसि समोपरि ॥ ४८ ॥

इत्युक्तः प्राह विजयो देव ! सर्वे वदन्ति ते ।

कृतं सुदुष्करं सर्वं रामेण विदितात्मना ॥ ४९ ॥

किन्तु इत्वा दशग्रीवं सीतामाहृत्य राघवः ।

अमर्षं दधतः कृत्वा स्ववेश्म प्रत्यमादयत् ॥ ५० ॥

कीदृशं हृदये तस्य सीता सम्भोगजं मुखम् ।

या हृता विजनेऽरण्ये राघवेन दुरात्मना ॥ ५१ ॥

अस्माकमपि दुष्कर्म योषितां मर्षणं भवेत् ।

थाहक् भयति वै राजा तादृशो नियतं प्रजाः ॥ ५२ ॥

हास्यविषये प्रौढाद्य ते कथास्तु तदा ॥ ४५ । ४६ ॥

इह एतच्छास्त्रविषये ॥ ४७ ॥

सीतामित्यादे प्रसीति येष तत्तद्दिव्यं किं शुभाशुभं वदन्तीत्यर्थः

शापितोऽसि स्वगणधर्षणं दृष्ट्वाभोग्यः ॥ ४८ । ४९ ॥

येऽस्य प्रत्यमादयत् अहं मरेषितवान् ॥ ५० ॥

या दुष्टेन राघवेन हृता वसाक्षीता यावि अहं मरेषितेति येष ॥ ५१ ॥

किं चेदं मतिः अस्मादादीनामपि योषितां दुष्कर्मफलं तद्योग्यं स-

श्रुत्वा तद्वचनं रामः स्वजनान् पर्यटञ्चत ।
 तेऽपि नत्वायुपन् राममेवमेतन्व संगयः ॥ ५३ ॥
 ततो विरुज्य सचिवान् विजयं सुहृदस्तथा ।
 आश्रय लङ्कां रामो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
 लोकापवादस्तु महान् सीतामाश्रित्य मेऽभवत् ।
 सीतां प्रातः समानीय वाल्मीकेराश्रमान्तिके ॥ ५५ ॥
 त्यक्त्वा शीघ्रं रथेन त्वं पुनरायाहि लङ्कां ! ।
 यक्ष्यसे यदि वा किञ्चित्तदा मां हतवानसि ॥ ५७ ॥
 द्रुत्युक्तो लङ्काणो भीत्या प्रातरुत्थाप्य कामकीम् ।
 रुमन्तस्य रथे कृत्वा जगाम सहसा वनम् ॥ ५८ ॥
 वाल्मीकेराश्रमस्यान्ते त्यक्त्वा सीतामुवाच सः ।
 लोकापवादभीत्या त्वां त्यक्तवान् राघवो वने ॥ ५९ ॥
 दोषो न कश्चिन्मे मातर्गच्छाश्रमपदं सुनेः ।
 द्रुत्युक्त्वा लङ्काणः शीघ्रं गतवान् रामसन्निधिम् ॥ ६० ॥
 सीतापि दुःखसन्तप्ता विललापातिमुग्धवत् ।
 शिष्यैः श्रुत्वा च वाल्मीकिः सीतां ज्ञात्वा स दिव्यदृक् ॥ ६१ ॥

नयोर्म्यं भवेत् नविष्यतीत्यर्थः तदेव स्पष्टयति यादृगिति नियतं नियमेन
 प्रजालाटश्लो भवन्ति राजव्यवहारानुरूपव्यवहारो भवन्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

लोकापवादः कलङ्कः समानीय चानःपुरासिष्काश्व ॥ ५५ ॥

रथेन पुनरायाहि द्रुत्युक्त्वा सीताया अपि रथेन नयनं ह्यचितं न त
 वाचात्तद्योक्तम् तस्यां क्रोधातिशयं द्योतयितुमेव मां हतवानसि अत्रार्थे
 विपरीतोक्तो मद्भययुक्तप्रायचित्तमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

अतिमुग्धवत् अत्यन्नवत् शिष्यैः शिष्यशसैः ॥ ६१ ॥

अर्घ्यादिभिः पूजयित्वा समाश्रास्य च जानकीम् ।
 ज्ञात्वा भविष्यं सकलमार्पयन्मुनियोधिताम् ॥ ६२ ॥
 तास्ताः सम्पूजयन्ति स्म सीता भक्त्या दिने दिने ।
 ज्ञात्वा परात्मनो लक्ष्मीं मुनिवाक्येन योषितः ।
 सेवां चकुरः सदा तस्या विनयादिभिरादरात् ॥ ६३ ॥
 रामोऽपि सीतारक्षित परात्मा
 विज्ञानदृष्टेयस्य आदिदेव ।
 सन्त्यज्य भोगानन्त्रिलान् विरक्तो
 मुनिव्रतोऽभून्मुनिसेविताङ्घ्रिः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भ्याम्भारामायणे उमासहेन्द्रवल्गादे उत्तरकाण्डे
 चतुर्थं सर्गं ।

मुनियोषिताभार्पयत् एषा सर्वथा रक्षयोरिति तासां हस्ते दत्तवान् ॥ ६२ ॥
 परात्मनो विष्णो ॥ ६३ ॥
 मुनिसेविताङ्घ्रौ मुनिभिः सेवितावह्नौ यस्य मुनीनां सेवितावह्नौ येनेति
 वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्कलकलराजविषयद्वन्द्वसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामचर्मण
 जतावध्याम्भारामायणे सेतौ उत्तरकाण्डे
 चतुर्थं सर्गं ।

रामगीता ।

श्रीमहादेव उवाच ।

ततो जगन्मङ्गलमङ्गलात्मना
विधाय रामायणकीर्त्तिमुत्तमाम् ।
अचार पूर्वोचरितं रघूत्तमो
राजर्षिवरैरभिषेवितं यथा ॥ १ ॥
सौमित्रिणाष्ट उदारवृद्धिना
रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः ।
राज्ञः प्रमत्तस्य वृगस्य शापतो
द्विजस्य तिर्यक्त्वमयाह राघवः ॥ २ ॥

अथ जगत्तन्मङ्गलमङ्गलात्मना परतत्त्वसुपदेष्टुमाह तत इति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दोपास्यजीव्यमूर्तं मङ्गलं मङ्गलानन्दः स एवात्मा स्वरूपं तेन 'तत्त्वैवानन्दस्यान्यानि आत्मासुपजीवनि' इति श्रुतेः 'मङ्गलानां च मङ्गलं' इति श्रुतेः किञ्च जगतां मङ्गलं चक्षुष्यं यस्मात्तादृशः कल्याणरूप आत्मा भूतिस्तया उत्तमं श्रीवादीनां मोक्षदत्तेनात्तुत्तमं रामायणकीर्त्तिं वास्तवोक्त्यादितवमानाविधिरामायणप्रवर्त्तिकां रावणवधादिज्ञां कीर्त्तिं विधाय स्थितो रघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्वर्गमैराचरितं प्रजापालनसत्कृत्याश्रयादिकं कैशं तत्पूर्वजैराचरितमिति न हिमन्मरुदपि राजर्षिचरैर्यथाभिषेवितं तथा अचार कृतवान् ॥ १ ॥

उदारा गुह्यदेवविद्यामन्त्रणमङ्गलानुष्ठपतो यद्वा उदारा दामशोभा मुदिवर्ग्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनोः शुभाः धर्मोपनिवेष्टव्यः प्रमत्तस्य एतन्मण्डनविहितमङ्गलमङ्गलानुष्ठानमङ्गलं यत्तत्र राघो द्विजस्य यापतियक्त्वाह तेभाषानकृतमङ्गलशापहारेण परमधार्मिकस्यापीदृशस्येति मर्मणा मङ्गलविस्तृपता धर्म इति सूचितम् ॥ २ ॥

कदाचिदेकान्त उपस्थितं प्रभुं
 रामं रमालालितपादपङ्कजम् ।
 सौमित्रिरासादितशुद्धभावनं
 प्रणम्य भक्त्या विनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
 त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिना-
 मात्मास्यधीशोऽसि निराकृतिः स्वयम् ।
 प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते ! (१)
 पादालभद्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ॥ ॥
 अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाब्जं प्रभो !
 भवामर्षं तव योगिभावितम् ।

एकान्ते विजने 'उपस्थितं पादम् विनयान्वितं सन् भक्त्या गुरुरयमिति
 बुद्ध्या प्रणम्य अनेन गुरुपदप्रकार उक्त' आसादितं शुद्ध भावनं भाव-
 नान्त-करणं येन स. शुद्धान्तःकरण इति यावत् भगवदुक्तसत्त्वद्यान्वयेन
 शुद्धान्त करण इत्यर्थः ॥ ३ ॥

हे महामते महती सर्वविषया मतिर्यस्य तस्य सम्बोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि
 अतस्त्वत्पदं चैतत्पदोऽसि सर्वदेहिनामात्मासि जीवानां तत्प्रतिबिम्बत्वात्
 अधीशोऽसि अन्तर्यामिनाद्विजानासि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वस्मितम् औपा-
 धिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावो बोध्यः. निराकृतिः अस्मादादिप्रत्यार्जित-
 कर्माधीनशरीराकृतिरहितं नन्वेवं सर्वं कथमेव न प्रायते अत आह ज्ञान-
 दृशां स्वयमेवं प्रतीयसे प्रायते अनेनेति ज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेव इह
 दर्शनसाधनं येषां तेषामिति सम्बन्धवशमान्ये पक्षे तेदित्यर्थः तादृशदृष्टान्तमप्य-
 त्वद्गाथाधीन इत्याह पादेति तत्पदकरणकमलयोर्भेदप्रदाहितं कत. सङ्गो येन
 तादृशान्तःकरणमद्रवतां तत्पदकरणकमलमल्लभान्त करणवतामित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्य संसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्याप्तादर्थं तव

यथाञ्जसाञ्जानमपारवारिधिं
 मुखं तरिष्यामि तथानुशाधि माम् ॥ ५ ॥
 श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदा
 प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः ।
 विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये
 श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥
 आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः
 कृत्वा समासादितशुद्धमानसः ।
 समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः
 समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मसम्बन्धये ॥ ७ ॥

पदाम्बुजं प्रपन्नोऽस्मि शरणं प्राप्नोऽस्मि योगिभावितं योगिभिः संसारसुखे
 भावितम् अनेन तस्य भवापवर्गते सदाचारवशात्सुखं प्राप्येतीयमाह
 अपारवारिधिर्मुखं यदज्ञानं संसारमूलकारणं तस्मात्सुखसम्बन्धेन तरिष्यामि
 तथा नामनुशाधि शिष्यव्यपारवारिधित्वेन सदाप्रसन्नचित्तवृत्त्यादितरेण
 उक्तः अथकृतव्यवसायनेन ध्वनिता ॥ ५ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुतेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथ यद्दो
 वाक्याहृद्वादे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एव प्रपन्नानां भक्तानामाशिं संसार-
 दुःखं हरति तादृशः प्रपन्ना भवादिहीना भक्तानुपहृतरा य धीर्यस्य स
 क्षितिपालानां राणां भूषणभूतो अज्ञानरूपतमस उपशान्तये तदर्थं सन्निराप्यः
 श्रुतिभिः 'तमेव विदिष्यामिस्तुमेति' इत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन
 बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमं प्राह ॥ ६ ॥

अथ तादृशज्ञानप्राप्ते क्रमेण बहिर्हृत्तन्त्ररूपसाधनान्नाह आदाविति
 स्ववर्णानमेव शास्त्रेण वर्णिता याः क्रिया निवृत्त्यनैमित्तिकव्यवधानादिरूपायाः
 कृत्वा समासादित शुद्धमानसः प्राप्नान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनं
 तदनुष्ठानपूर्वकमेव उपास्तानि साधनानि यमदमादीनि येन तादृशः अनेन

क्रिया शरीरोद्भवहेतुराहता
 प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः ।
 धर्मेतरौ तत्र पुनः शरीरकं
 पुनः क्रियाचक्रवर्दीर्यते भवः ॥ ८ ॥
 अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं
 तद्वानमेवात्र विधौ विधीयते ।

कर्मणा बहिरङ्गतं यमादीनामनरङ्गतं स्फुटमेवोक्तम् किञ्च शमदमवैरा-
 ग्यदार्ढ्यप्रयत्नं ज्ञानांतुष्टानमेवेति सूचितं तत्तत्कर्मकारुण्यं समाप्य व्यवस्था
 सन्नप्येति यावत् आत्मसम्बन्धे आत्मज्ञानाय तत्कलकाय तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ-
 विचाराय सङ्गुह्य श्रौतियं अज्ञानविभक्त्यादिदृष्टव्यसहितं समाश्रयेत् सेवेन
 अनेन व्युत्पत्तिवशेन स्वयमेव वाक्यार्थविचारं क्रियमाद्यो न फलायेति
 सूचितम् ॥ ७ ॥

ससारस्य भ्रमिमञ्जुकदम्बत्वात्तद्विदग्धेयं तत्कारणज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वा-
 दज्ञाननिवृत्तिश्च तत्त्वज्ञानेकवाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्य च वेदानविचारसाध्यत्वात्त-
 दर्थं पुरुषमाश्रयणमित्याह क्रमेति अथ ससारस्य कवद्विपरिवर्तमानं ईर्यते
 कथ्यते तमेवोपपादयति आहता आदरपूर्वकं पूर्वपञ्चाङ्गिता क्रिया एतस्य
 शरीरोद्भवस्य जन्मनो हेतुः तत्र जन्मनि सुरागिणो विषयाभिज्ञाभवतः
 तौ शास्त्रमधिकौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौ सुखदुःखजनकौ भवतः
 कस्यचिदधर्मे एव सुखत्वबुद्ध्या प्रवृत्तिः कस्यचिदधर्मे एव कदाचिदित्यभ्युद्यमानं
 एव तत्रोत्पादितकर्मणा पुनः शरीरं पुनः क्रिया इत्येव चक्रवद्विपरिवृत्ति-
 यथा अमे भ्राम्यमाणे व्यधोभागं कदाचिदुपरि उपरितनचाध पुनरुपरि
 पुनरध एव जन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावान् परितन्त्रितिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

तस्य चाज्ञानमेव मूलमिदमाह अज्ञानमेवति अत्र विधौ ससारनिवृत्ति-
 लक्षणे कर्तव्ये कार्ये सद्भावेन मूलकारणत्वादज्ञानहान्येव विधीयते साधन-
 त्येनेति येष ननु कर्मैव तन्नायकमस्तु किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैव ज्ञानमव-
 तन्नायविधौ मूलाज्ञाननाशने प्रगीयसी समर्था न कर्म समर्थमिति तं येष यत्

विद्यैव तन्वाशविधौ पटीयसी
 न कर्म, तज्जं सविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥
 नाज्ञानहानिर्न च रागसङ्ख्यो
 भवेत्ततः कर्म सदोषमुद्भवेत् ।
 ततः पुनः संसृतिरप्यवारिता
 तस्माद्बुधो ज्ञानविचारवान् भवेत् ॥ १० ॥
 ननु क्रियावेदसुखेन चोदिता
 यथैव विद्यापुरुषार्थसाधनम् ।
 कर्तव्यता प्राणभूतः प्रचोदिता
 विद्या सहायत्वमुपैति सा पुनः ॥ ११ ॥

सा तु तज्जं अज्ञानजं आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यतात्पर्यो-
 ऽज्ञानजन्यत्वमवबोध्यम् ननु तज्जन्यस्यापि तस्मात्प्रकृतं हृदिकर्माद्यादौ वृत्त-
 मित्याशङ्क्य तज्जन्यत्वं वा न भागवते प्रयोजकं किन्तु सविरोधत्वमेवेत्याह
 यत् सविरोधं तदीरितं नाशकसङ्गमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अतएव कर्मणा नाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतः कर्मणा विरो-
 धाभावादाज्ञाननाशो नापि रागनाशो वस्तुतः कर्मांतुष्टानात् पुनः सदोषं
 अदिकलत्वादित्योपनिषिद्धं कर्मवोद्भवेत् कर्मण्यस्य पुनः संसार एवेति न सक्तिं
 प्रस्थाप्य ततस्तस्माद्बुधो विवेकी ज्ञानविचारवान् प्रायतेत्यनेनेति ज्ञानं वेदा-
 न्नमात्मं तद्विचारवान् भवेत् ॥ १० ॥

कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ
 तस्मात्सदा कार्यमिदं सुसुक्ष्मा ।
 ननु स्वतन्त्रा भुवकार्यकारिणी
 विद्या न किञ्चिन्नानसाप्यपेक्षते ॥ १२ ॥
 न सत्यकार्योऽपि हि यद्वदध्वरः
 प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपि कारकादिकान् ।
 तथैव विद्या विधितः प्रकाशितै-
 र्विशिष्यते कर्मभिरेव सुकृते ॥ १३ ॥

एवं च तदकरणे प्रत्यवायोत्पत्त्या ज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात् तस्मात्सा पुनर्वि-
 द्यायाः सहायत्वं प्राप्नोति ऋते जननीये यथा दण्डवत्क्रादीनां परस्परसहा-
 यता ॥ ११ ॥

कर्तव्यतेति श्लोकेनैव सिद्धमिति कर्मेति 'वीरहा वा एष देवानां
 योऽग्निमुह्वासयते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रुतिः तत्र सिद्धान्ती
 यद्वते नमिति भुवं स्थिरं कार्यमिदं पुरुषार्थमोद्यजनिका विद्या यतः स्वत-
 न्त्रा विनापि सहायेन स्वकार्यसम्पादने समर्था यथा तेजसिभिरनिवर्त्तन-
 समर्थं मनसापि किञ्चित्सहायभूतं वस्तु नापेक्षते तथा ऋते जननीये सहा-
 यान्तरसम्भावनापि नेति भावः अनेन विद्या फलजनने निरपेक्षा स्वतन्त्र-
 तात्तेजोवदित्यनुमानं सूचितम् ॥ १२ ॥

समुद्भववादी परिहरति नेति तदुक्तं नेत्यर्थः स्वकार्ये 'अथयं कं पै
 चातुर्मासयाजिनः सुप्तं भवति' इत्यादि वेदेन बोधितः स्थिरकार्योऽपि
 अध्वर यथाभ्यानपि कारकादिकान् चारादुपकारकप्रयाजाद्याहानि देय-
 कात्वादोनि च प्रकाङ्क्षते तथा विद्यापि 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादि-
 विधिवाक्यतः तत्त्वमूढेन प्रकाशितैः कर्मभिः सहितैव सुकृते विशिष्यत
 इत्यर्थः विद्या फलदाने कर्मभिश्चाप्यहित्वात् प्रयाजाद्याहानेच्छदर्शदिवदिति
 मात्रतिपत्त्यानुमानमनेन सूचितम् ॥ १३ ॥

केचिद्वदन्तीति वितर्कवादिन-
 स्तदप्यसद्विरोधकारणात् ।
 देहाभिमानादभिवर्द्धते क्रिया
 विद्या गताद्वृत्तितः प्रसिद्ध्यति ॥ १४ ॥
 विशुद्धविज्ञानविरोधनाश्विता
 विद्यात्मवृत्तिवरमेति भण्यते ।
 उदेति कर्माखिलकारकादिभि-
 र्निवृन्ति विद्याखिलकारकादिकम् ॥ १५ ॥

तदनुया विज्ञानी दूषयति केचिदिति वक्तव्यवितर्कवादिन इति ज्ञानक-
 र्मणो वृत्तित्वं वृत्तिसाधनं वदन्ति तदप्यसत् तदा केवलं कर्ममोक्षसाधन-
 मित्यसत्तया तन्मोलितमित्यप्यसत् तत्र हेतवद्विरोधकारणात् इत्येवं
 विरोधः सर्वलोकद्विरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरोधमेवाह देहाभि-
 मानाश्रया वर्धते अनात्मनि देहादावात्मत्वाभिमानात् क्रियावृद्धिः विद्या-
 त् गताद्वृत्तितः गताद्वृत्तिर्यस्य तस्य नष्टाद्वृत्तेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभ-
 क्तिकस्तसिः एवञ्चाहकारवृत्तामूलकत्वात् क्रियादानयोः वृत्तयोरिव
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ पूर्वप्रपञ्चानुमानं दूषयन् विद्यास्वरूपमाह विद्युर्दं विद्यां
 वेद्यस्तेषां वेदान्तवाक्यानां यद्विशेषेण रोचनं रत्नयोरभेदादालोचनं विद्या-
 रत्नेनाश्विता प्रापिता या परमा आत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः सा
 विद्येति भण्यते विद्वद्भिरिति शेषः पुनः 'समुच्चय कारणात् विद्याकर्म-
 णोर्व्यपश्यमाह कर्म यथादि अखिलकारकादिभिः कर्मव्यकर्मादिभिरङ्गैष
 सहितं सदुदेति फलान्मुखं भवति विद्या पुनराखिलकारकादि निवृन्ति-
 तत्र कर्तृत्वादिवृद्धिं निवृन्ति शक्यव्यापारपरित्यागेन ब्रह्मणि समाश्रित्य
 विद्या अतः सौत्तम्यौ चित्तगुह्यद्वारा कर्मसाधेशा स्वकृते जनयितव्ये तद्वि-
 रवेत्येवाश्रया विद्यास्वरूपस्यैव मद्रापत्तेरिति पूर्वप्रपञ्चहेतोरुचिदिति
 भावः ॥ १५ ॥

तस्मान्त्वजेत्कार्यमशेषतः सुधी-
विद्याविरोधान्न समुच्चयो भवेत् ।

आत्मानुसन्धानपरायणः सदा
निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः ॥ १६ ॥

यावच्छरीरादिषु माययात्मधी-
स्त्वावहिधेयो विधिवादकर्मणाम् ।
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिध्य तत्
ज्ञात्वा परात्मानमथ त्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

यदा परात्मात्मविभेदभेदकं
विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ।

उपसङ्गरेण सप्तषोडशतिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधान् विद्यायाः कर्मणा सह विरोधेन समुच्चयो न भवेत् तस्मात् सुधीर्मुक्तपुरयेण कर्म त्यजेत् काव्यन्तु सर्वथा त्याज्यमेव नित्यनैमित्तिकमपि यावद्विधिवद्विधेयमेव ततोऽपि ब्रह्मवि विभक्त्यैर्यथैव कर्त्तव्यमेव ततश्च दत्तुमन्वान प्रतिबन्धकत्वात् प्रयोजनाभावाच्च तदपि त्याज्यमेवति भाव इदानीं सप्तषु कर्त्तव्यमाह निवृत्ता सर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषया शब्दादयो यस्मात् तादृशं च न आत्मनः सञ्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेव परमश्रमं प्राप्य यस्य तथाविधो भवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहार कर्त्तव्यत्वेनोक्तस्तत्र न तूजं प्राप्ताया मादयोदाविप्रम् ॥ १६ ॥

• रागद्विरागिभेदेन कर्मणा कर्त्तव्यतेत्याह यावदिति भावया विद्यया शरीरादिष्वनात्मसु आत्मधीरहङ्कारेणादिरूपा यावद् वर्तन्ते तावद्विधिवादकर्मणां विधियजेतेत्यादि वाद कर्त्तव्यतानोपको येषां कर्मणा विधेयो वरीवर्त्ति तत्कर्मता भवेत् तदप्यगमे तु तदखिल जगच्चेतीति वाक्ये अथात आदेयो नेतनेतोत्यादिवाक्यैर्निषिध्य भिष्यात्वेन निर्बीजं तद्विलक्षणतया सत्त्वेन परात्मस्वरूपं ज्ञात्वा क्रियाव्यजेत् निवृत्तमेतत् ॥ १७ ॥

आत्मविज्ञाने सत्यवस्तुमविद्या निवर्त्तत इत्याह यदेति आत्मनि गुडे

तदैव माया प्रविलीयतेऽन्धसा
 सकारकाकारणमात्मसंस्कृतेः ॥ १८ ॥
 श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिता च सा
 कथं भविष्यत्यपि कार्यकारिणी ? ।
 विज्ञानभावाद्मलाहितीयत-
 स्तस्मादपिद्या न पुनर्भविष्यति ॥ १९ ॥
 यदि स्र नष्टा न पुनः प्रसूयते
 कर्त्ताहमस्येति मतिः कथं भवेत् ? ।

अन'करणे परमात्मन ईशस्यात्मनो जीवस्य च यो विभेदो मायान् करण-
 रूपोपाधिद्वयकृतो विभेदो भेदलस्य भेदक नाशकं भास्वरं प्रज्ञायगोलं यद्वि-
 ज्ञान इतरदृश्युपभर्दनपूर्वकं, ब्रह्माकाराखण्डावृत्तिर्यदावभाति अस्मन्भावना-
 दितिरक्षारणेणेति तदैव सकारका लक्ष्म्यान्तरमायककर्णवर्जिता माया तत्त-
 च्छोपोपाधिभूताविद्याज्ञसा भटिति विधीयते नश्यति नष्ट तन्नाशेऽपि
 संसारनाशः कथयतो मायाविशेष्यं व्यात्मसंस्कृतेः कारणं संसारसोपादानं
 कारणमेवञ्च तस्मात् कार्यनाशो भवत्येवेति भावः ॥ १८ ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दाट्यायाह नृतीति 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिरूपैः प्रमा-
 नैश्चकृतज्ञानेन नाशिता सा अविद्या कथमपि कार्यकारिणी भविष्यतीति
 काकुत्स्व भर्ष्या नेत्यर्थः असुतः कार्यकारित्वाद्यन्तवादिति भावः पुनश्च
 तस्मा मोक्ष इत्याह विज्ञानभावादिति अमलाहितीयतः शुद्धाहितीयात्म-
 विमयकविज्ञानभावादितरासृज्यताविदिध्यासनपरिपाकजज्ञानादयो नष्टा
 तस्मात् सा पुनर्न भविष्यति रज्जुज्ञानभूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्य
 यथा न पुनर्त्सर्पिरिति भावः ॥ १९ ॥

विद्याया इतरनिषेधाया एव मोक्षकारणतयुक्तम् युक्तिपूर्वकं पुनः
 कथयति ओटदाट्याय यदीति यदि नष्टा तत्त्वज्ञानमाशिता सा न पुनः
 प्रसूयते मोक्षयति तदा कारणाभावादहंमतिः कथं भवेत् कथमपि न भवे-

तस्मात् स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते
 विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥
 सा तैत्तिरीयश्रुतिराह सादरं
 न्यासं प्रगस्तापिलकर्मणां स्फुटम् ।
 एतावदित्याह च ब्राजिनां श्रुतिः
 ज्ञानं विमोक्षाय न कर्म साधनम् ॥ २१ ॥
 विद्यासमत्वेन तु दर्शितस्त्वया
 कतुर्न हृद्यान्त उदाहृतः समः ।
 फलैः पृथक्त्वाद्भङ्गकारकैः कतुः
 संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययम् ॥ २२ ॥

सप्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीः
 अन्नप्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः ।
 तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्मभि-
 र्विधानतः कर्मविधिप्रकाशितम् ॥ २३ ॥
 अह्वान्नितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो
 गुरोः प्रसादादपि शुद्धमानसः ।
 विज्ञाय चैकात्म्यमथात्मजीवयोः
 सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः ॥ २४ ॥
 आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं
 वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः

भावः समानकारकात्ममपि हेतुनेत्याह कृतवैजृम्भिः कारकैरहं ममताभि-
 मानकूपैरान्तरैर्वाह्यैश्च देयकासादिनियमैश्च बाध्यते ज्ञानं त्यतो विपर्ययं
 वदतो न तयोः छास्यमिति भावः ॥ २२ ॥

नन्वकरणे प्रत्यवायभिया कर्म कार्यमिति चेद्वेत्याह सप्रत्यवाय इति
 कर्मत्यागेन हि निषेधेनाहं प्रत्यवायसहितो भविष्यामीत्येवं शुद्धात्मनि अना-
 त्मधर्मस्य भीरुस्य तत्त्वज्ञानविकलस्य प्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः तस्याहं
 बुद्धेरभावात् धाम्रादेरनात्मधर्मतानिष्ठयाश्च तस्यात् बुधैः कर्मक्रियात्मभिः
 यष्ट्यर्थे तृतीया क्रियाफलवृत्तचित्तानां विधानतो विधानेनेति कर्तव्यतया
 युक्तं कर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतया बोधितमपि व्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अग्निरिह कस्य कार्यमाह अहमेति गुरुशान्तयोर्दिश्यामः यदा तदन्यतो
 बुभुक्षुः शुद्धमानसीऽपि निष्काभकर्मात्तुजानाकुहमानमथ गुरोः प्रसादाह-
 व्यतत्त्वमसीतिवानपतः शुद्धमात्मजीवयोरैकात्म्यं विज्ञाय भजनमभिधिध्यासन-
 परिपाकाभ्यां साक्षात्कृत्य च स्वार्थं साक्षात्कृत्यैव सुखी भवेत् सकलदुःख-
 हिनो भवेदित्यर्थः अप्रकम्पनः विषयाभिजायालोभितानःकरण ॥ २४ ॥

महावाक्यं विहरीतं वाक्यार्थस्य पदार्थबोधपूर्णफलमाह आदाविति

तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवका-
 वसीति चैकात्म्यमभ्यानयोर्भवेत् ॥ २५ ॥
 प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनो-
 विहाय संगृह्य तथोचिदात्मताम् ।
 संशोषितां लक्षणां च लक्षितां
 ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्वयो भवेत् ॥ २६ ॥
 एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्
 तथाऽजहल्लक्षणाविरोधतः ।

सोऽयंपदार्थाविव भागलक्षणा
 युज्येततत्त्वम्पदयोरदोषतः ॥ २७ ॥
 रसादिपञ्चीकृतभूतसम्भवं
 भोगालयं दुःखसुखादिकर्मणाम् ।
 शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजं
 मायामयं स्थूलसुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

अथा सर्वथा तत्परित्यागेन तोरूपार्थलक्षणा सा प्रसङ्गेन एकात्मकत्वात्
 विशेष्याद्यैकत्वात् सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् तथा जहल्लक्षणता जहत्-
 स्वार्थलक्षणावयवमपि अत्र न सम्भवति यथा काकेभ्यो दधि रक्षताभित्यादौ
 काकपटस्य स्वार्थात्यागेनैव दधुपघातके लक्षणा सापि न विरोधतः विशेषण-
 त्यागेन सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् अतो भावलक्षणा जहदजहल्लक्षणा युज्येत
 आदोषतः पूर्वोक्तदोषाभावात् विशेष्याद्यस्यात्यागाद्विशेषणस्य त्यागाच्च तत्र
 दृष्टान्तः सोऽयं पदार्थाविव यथा सोऽयं हेवदन् इत्यत्र तद्देशादिविशिष्टोऽती-
 तानुभवविषयो वा तत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टो अतुभूयमानो वेदमुग्रव्याघ्रः
 तयोश्च विरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेन देशादिरूपविशेषत्यागेनातुभवनता-
 तीतत्वादिविशेषणत्यागेन वा लक्षयैक्यं तद्वदिति भावः ॥ २७ ॥

अथ व्याख्यातव्यं जीवोपाधिमाह रसादीति रसाद्यृच्यो आदिर्येषां
 तानि पञ्चीकृतानि भूतानि तेभ्यः सन्निधौ यस्य तत् पञ्चीकरणं चैतन्मू एकैकं
 भूतं द्विधाभूतं द्विधाविभज्य तत्तैकभागचतुर्धा विभज्य तेषां भागानां क्षेत्र-
 भूतचतुष्टयाईभागचतुष्टये संयोजने एकैकं भूतं पञ्चात्मकं भवति भागावि-
 न्याच्च प्रातिस्निकतया भूरादिव्यवहारोऽपि शुद्धदुःखयोरादीनि यानि
 कर्माणि तेषां भोगस्तत्कर्मजमुग्रदुःखानुभवस्तस्यान्तयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत्
 उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजं प्राग्भावीकर्मजन्यं मायामयं परम्परया
 मायाधिकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् एतच्छरीरमात्मनः स्थूलसुपाधिं
 वदन्तीति शेषः ॥ २८ ॥

सूक्ष्मं मनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतं
 प्राणैरपञ्चीकृतभूतसम्भवम् ।
 भोक्तुः सुखादेरनुसाधनं भवेत्
 शरीरमन्यद्विदुरात्मनो बुधाः ॥ २८ ॥
 अनाद्यनिर्वाच्यमपीह कारणं
 मायाप्रधानन्तु परं शरीरकम् ।
 उपाधिभेदान्तु यतः पृथक्स्थितं
 स्यात्मानमात्मन्यवधारयेत् क्रमात् ॥ ३० ॥

अथ सूक्ष्मोपाधिमाह सूक्ष्ममिति बुधा अथत् व्यूहशरीरविभक्त्यर्थं
 शरीरं विद्वद्देहाख्यं व्यात्मन उपाधिं विदुः तत्स्वरूपमाह सूक्ष्मं अचुरा-
 दविषयं मनोबुद्धिदशेन्द्रियैः प्राणैश्च युतं संकल्यात्मकं भवः निधयात्मिका
 बुद्धिः प्राणरसनावसुस्त्वह्नोत्तेतिषष्ठशानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूप-
 स्यानि कर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्याभोदानसमानाश्च प्राणाक्षैर्युतं एतत् सप्त-
 दशसप्तदायात्मकं तदाधारभूतायाह अपञ्चीकृतभूतसम्भवं तैभ्य उत्यर्च्यत-
 एवाहम् तथा भोक्तुः सुखदुःखादयः सुखदुःखादास्तुभवस्यानुसाधनं स्वम-
 यरोरस्यैतदनुगतस्यैव भोगसाधनमिति भावः एतद्वियोगेनैव अरण्यव्यवहार
 इति बोध्यम् ॥ २८ ॥

इति जीवोपाधिद्वयसङ्का ईयोपाधिमाह अनादिति अनादि उत्पत्ति-
 भीर्न नात्राविधपरिणामकान्तितया परिणामरूपेण नश्वरमिति अनादित्वा-
 भोक्त्या सूचितमनिर्वाच्यं अनाद्यमनादौ निर्धुक्तमयत्नं कारणं सकलप्रप-
 षंश जननं ईदृशी माया तु मल्लयः परं ईश्वरव्यवहारसम्पादकतादुत्कृष्टं
 प्रधानं शरीरकं भाषे ह एवमुपाधिभेदादेकमेव चैतन्यमु यतः पृथक्स्थितं
 जीव ईय इति भेदबुद्धिनिधयमतो अणुणयोपाधिपरिणामेन आत्मानमा-
 त्मनि व्यवधारयेदमेतेन जानोदान् क्रमाच्छ्रुतमनननिदिध्यासनक्रमे-
 नेत्यर्थः ॥ ३० ॥

कोपेष्वयं तेषु तु तत्तदाकृति-
 विभाति सद्भात् स्फटिकोपलो यथा ।
 असद्वरूपोऽयमजो यतोऽद्वयो
 विज्ञायतेऽस्मिन् परितो विचारिते ॥ ३१ ॥
 बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते
 स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः ।
 अन्योऽन्यतोऽस्मिन् व्यभिचारतो घटा
 नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

अथ वाक्यार्थविचारकलभाह कोपेष्विति आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे अन्नमय-
 प्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषु चतुर्षु कोपेषु तत्तत्तद्भात्तदाकृति विभाति यथा
 ज्वादिचद्भात् स्फटिको अनेकाकृतिर्भाति आनन्दमयस्यापि जीवत्वशदिनां
 त तेन सह पञ्चत कोपेष्विति बोध्यन् व्यभिचारहावाक्ये परितो विचारिते
 सम्यग्विचारिते सत्यममात्मा असद्वरूपः असत्यवादिभिः सङ्करहितः 'असद्भो
 न हि घञ्जत' इति श्रुतेः अजोऽद्वयश्च विज्ञायते सूत्रोक्तमित्यादिस्तत्रस्य
 तत्तत्कोपसद्भात्तदीदि स्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्य ॥ न तथा मदीतिरिति भावः
 एवं च तत्तदुपाधिकतद्रूपताप्रतीतिनिरास एव विचारफलमिति भावः ॥ ३१ ॥

आपदाद्यवस्थापि बुद्धिधर्मो नात्मधर्म इत्याह बुद्धेरिति इह आत्मनि
 स्वप्नादिभेदेन आनन्दमयब्रह्मबुद्धिभेदेन वा त्रिधा वृत्तिर्दृश्यते सापि गुणत्रया-
 त्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेः धर्म उक्तावस्थात्रयस्थो-
 ऽप्रमूलकत्वात् एतदवस्थात्रयस्यास्मिन् व्यवस्थानं व्यभिचारतो घटा बुद्ध्याध्या-
 संनिबन्धनं न तु वास्तवमित्यर्थः अन्योऽन्यतो व्यभिचारतस्तस्यावस्थात्रयस्य
 स्वरूपतो नृपात्वात् तद्भाषस्य नृपात्वमेव स्वप्नाद्ये आप्तुमुपगौरभाभात्
 जायति इतरदवस्थाभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात् परस्परं व्यभिचारो
 बोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वं विशेष्येदेहाह नित्ये उत्पत्तिनाशशून्ये परे गुण-
 त्रयातोते ब्रह्मणि व्यापके केवले असङ्गे शिवे आनन्दरूपे एवं भूते सदै-
 करूपे परस्परव्यभिचारधर्माधानमसम्भवि इति भावः ॥ ३२ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनश्चिदात्मनां
 सङ्घादजस्रं परिवर्त्तते धियः ।
 दृत्तिस्तमोमूलतयाञ्चलक्षणा
 यावद्वेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥
 नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो
 हृदा समाखादितच्चिदनाहतः ।
 त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं
 पीत्वा यथाम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

कदाचिदात्मा न सृतो न जायते
न क्षीयते नापि विवर्द्धतेऽनवः(१) ।

निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः

स्वयंप्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ॥ ३५ ॥

एवं विधे ज्ञानमये सुखात्मके

कथं भवो दुःखमयः प्रतीयते ? ।

अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशते

ज्ञाने विलीयेत विरोधतः क्षणात् ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेन तत्र वैराग्यार्थमात्मन एव नित्यत्वमाह कदाचि-
दिति कदापीत्यर्थः अतः उत्पन्नमनरं विद्यमानो हि नव तेन जन्मानन-
रासित्वं व्यापयितम् नवत्वाभावेनैव जीर्णत्वाभावादस्वप्नरापसिद्धपरि-
णामोऽपि निरस्तः अनेन जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते नश्य-
तीति पदुभावविकारराहित्यसक्तम् एवं चैतद्विषयं सर्वसक्तपदुभावविकारव-
त्त्वादित्यमिति ततो विरज्येतेति बोधितं यत इदं शो त एव निरस्तः सर्वस्य
देहेन्द्रियादेरतिशयो नश्यत्वेन सत्ताभावात् 'यज्ञाभावापरो लाभ' इति
श्रुतेः यतः सुखात्मक आनन्दस्वरूपः स्वयंप्रभः स्वप्रकाशः देहेन्द्रियादिसु
दुःखस्वरूपः परप्रकाशस्य 'यस्य भावा सर्वविद् विभाति' इति श्रुतेः सर्वगतो
व्यापकः अयमहं बुद्धिविषयः प्रत्यगात्मापि अद्वय उक्ताद्वयमहं स्वरूप एव
॥ ततोऽतिरिक्त इति भावः 'अयमात्मा मह्य' इति श्रुते ॥ ३५ ॥

नत एवम्विधे विकारशून्ये आत्मनि अन्तःकरणदिग्ग्राह्यमसंभारभानं
कथमिति यद्वते एवम्विधे इति दुःखमयं दुःखप्रचुरं उत्तरयति अज्ञान-
मूलको योऽध्यासो देहान्तरादौ अहं अभिव्यक्त्याममहात् एव य
भानिरूपो तत्प्रतीतिरिति भावः नन्वेवं कथं तस्य संसारस्य निवृत्तिसाक्षात्
ज्ञानेति आदिर्भूत इति शेषः साव्याप्तानविरोधितानन्दव्यतिशय एव

यदन्यदख्यत विभाव्यते भ्रमात्
 अध्यासमित्याज्जरमुं विपश्चितः ।
 असर्पभूते हि विभावनं यथा
 रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ॥ ३० ॥
 विकल्पमायारहिते चिदात्मके-
 ऽवच्छाद एषः प्रथमः प्रकल्पितः ।
 अध्यास एवात्मनि सर्वकारणे
 निरामये ब्रह्मणि केवले परे ॥ ३८ ॥
 इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाः
 सदा धियः संवृतिहेतवः परे ।

कारणभूताज्ञाननाभाक्तकार्यसारास्यापि विलय इत्यर्थं यथा रज्जु सर्पस्य
 लय इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथाध्यासतत्त्वमाह यदन्यदिति यदन्यत्सर्वादिकसम्यक् रज्ज्वादी
 भ्रमात् भ्रमजनकाहोमादिभाष्यते विज्ञायते अस्तं विपश्चितो विद्वांसोऽध्यास
 इत्याहुः यथा असर्पभूते रज्ज्वादी आहिविभावनं सर्पारोपो रज्ज्वद्विभूत-
 कस्तद्वदीश्वरेऽपि जगत् देहादिर्हंसारात्मकं सर्वं विभाव्यते आत्मज्ञानाभावात्
 यथार्थतया ज्ञायते ॥ ३० ॥

आत्मनि जगद्भ्रान्ते कीदृशोऽध्यासो निमित्त तदाह विकल्पेति सर्ववि-
 कल्पकारणमायारहिते वस्तुतः तत्सद्विरहिते चिदात्मके चित्तवृत्त्ये सर्वका-
 रणे निरामये तु स्वार्कभिवानन्दमये केवले सर्वविकाररूप्ये परे इत्यविलम्ब्य
 यद्वापि व्यापके आत्मनि प्रथममहद्वार कल्पितं स एवाध्यासः अहंनुत्या-
 त्रकोऽध्यास एव सर्वसंसारकारणमिति भावः ॥ ३८ ॥

हुंइति एव सारो न आत्मनि इत्यव्याम्यव्यतिरेकी प्रमाणयति
 इच्छादीति परे सर्वहासिणि आत्मनि संवृतिहेतवः भावमानसंसारकारणं
 सदा कालत्रयेऽपि इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिका इच्छोपेक्षे रागद्वेषो

यस्यात्मस्यै तदभावतः परः

सुखस्वरूपेण विभाव्यते हि नः ॥ ३९ ॥

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिविम्बितो

जीवः प्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ।

आत्मा धियः साक्षितया पृथक्स्थितो

बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः स एव हि ॥ ४० ॥

चिद्विम्बसाक्षात्माधियां प्रसङ्गत-

स्वेकत्र वासादनलात्तलोद्भवत् ।

सुखं दुःखं इत्येवमादिद्वन्द्वधर्मिणाः धिय एव धीषु सतीषु संसार इत्यन्यसङ्गा
तद्वतिरेकमाह यस्यात्कारणात् प्रसङ्गौ तदभावात् धीद्वन्द्वभावात् पर
आत्मा नो अस्मानिः तृतीयार्थं यत्नी सुखरूपेण स्वस्वरूपभावेण विभाव्यते
निरीयते न तु संसारित्वेनेति भावः सुप्तोत्थितवस्तु सुखब्रह्मसाक्ष्यमिति प्रत्य-
भिज्ञातुमवाप्तदात्मस्वरूपनिश्चयो अस्मीति तात्पर्यम् ॥ ३९ ॥

पुनस्तत्त्वमर्थासक्यमाह अनादिति अनादिर्यां विद्या तत उद्भवो
यस्या बुद्धेरन करणस्य तत्र विम्बितः प्रतिनिम्बितधितः प्रकाशः स जीव
इतीर्यते आत्मा परमात्मा धियः साक्षितया धीधर्मासङ्गेनैव पृथक्स्थितः
अनर्थामितयेत्यर्थः जीवोऽहं सुखीत्यादिप्रकारेणान्न करणधर्माध्यासवान्
परमात्मा ॥ साक्षितया सर्वत्र विद्यमानोऽपि न तचेति भावः अतएव बुद्ध्या
परिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितः अतएव परः एवं च ज्ञानेन
प्रतिनिम्बाधारविलये प्रतिनिम्बस्तु विलयात् स जीवः स एव परमात्मैव
हि प्रसिद्धम् स इत्यन्य आहतिर्बोद्धा ॥ ४० ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोः परस्परसाक्षात्सङ्गान् परस्परधर्मभानमिति दाट्यांय
उनराह चिद्विम्बेति चिदात्मचेतसोरन्योन्यासाक्षरगतपरस्परतादात्म्यारोपा-
ज्जडाजडत्व प्रतीयते चेतसो ह सीमां ग्रामत्वं जीवात्मनो जडत्वं प्रतीयते
अतएव आनान्य आत्मेति चित्त एव तार्किकव्यवहारः जीवात्मनि जडात्मा

अन्योन्यमध्यासयशात्प्रतीयते
 जडाजडत्वं च चिदात्मचेतसोः ॥ ४१ ॥
 गुरोः सकाशादपि वेदवाक्यतः
 सञ्ज्ञातविद्यामुभवो निरीक्ष्य तम् ।
 स्वात्मानमात्मस्यमुपाधिषर्जितं
 त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥
 प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमहयो
 सल्लहिभातोऽहमतीव निर्मलः ।
 दिग्विज्ञानधनो निरामयः
 सम्पूर्ण आनन्दमयोऽहमक्रियः ॥ ४३ ॥

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमा-
 नतोन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः ।
 अनन्तपारोऽहमहर्निशं बुधै-
 र्विभावितोऽहं हृदि वेदवादिभिः ॥ ४४ ॥
 एषं सदात्मानमखण्डितात्मना
 विचारमाद्यस्य विशुद्धभावेना ।
 हन्यादविद्यामचिरेण कारकै-
 रसायनं यद्वदुपासितं रुजः ॥ ४५ ॥
 विविक्त आसीन उपारतेन्द्रियो
 विनिर्जितात्मा विमलान्तराययः ।

सर्वो भाति न चन्द्रतारकं' इति श्रुतेः 'न तद्भासयते सूर्यः' इति श्रुतेः
 अतोऽपि निर्मलः आयाततावरणविवेकपरिहृतः विशुद्धविज्ञानधनः विशुद्ध-
 चिदेतरसः निरामयः कर्तृत्वाभिमानपरिहितः सम्पूर्णं देवकालपरिच्छेदहीनः
 ज्ञानानन्दमयः आनन्दरूपः सार्धं जगद् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

सदैवेति अहं सदैव कालत्रयेऽपि सक्तः सर्वधर्मपरिहितः अचिन्त्यशक्ति-
 मान् यः परमात्मा अतोन्द्रियज्ञान इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपः 'यतो वाचो
 निवर्त्तन्ते अमृतममनसा सह' इति श्रुतेः अविक्रियात्मको अपरिणामी अम-
 लपारः अन्तः कालतः पारः परन्तीरं तावद्विद्यमानो यस्य तेन देवकाल-
 परिच्छेदहीनः दृश्यो यः परमात्मा बुधैर्हृदि अहर्निशं विभावितः सोऽहं
 मित्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवं भावनायाः फलमाह एवमिति उक्तरीत्या सदा आत्मानं अख-
 ण्डितात्मना विषयानाल्लटवित्तेन विचारमाद्यस्य ध्यायतः धातूनामनेकार्थ-
 त्वात् चरमाद्य एव चारमाणः सार्धेऽण् विशुद्धभावेनाब्रह्माकारान्न कल्प-
 दत्तिरुदेतीति शेषः साधोदिता कारकदेहान्तरमापककर्मभिः सहाविद्यामचि-
 रेण योभवेन हन्यात् यदुपासितं सवितं रसायनं रुजो हन्यात् तद्वत् ॥ ४५ ॥

तत्र ध्याने इति कर्तव्यतामाह विविक्त इति निर्जन इत्यर्थः, आसीनो

विभावयेदेकमनन्यसाधनो
 विज्ञानदृक् केवल आत्मसंस्थितः ॥ ४६ ॥
 विश्वं यदेतत्परमात्मदर्शनं
 विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ।
 पूर्णविदानन्दमयोऽवतिष्ठते
 न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥
 पूर्वं समाधेरखिलं विचिन्तयेत्
 ओद्धारमात्रं सचराचरं जगत् ।

यतोचितं पञ्चासनाद्युपविष्ट उपारतेन्द्रियः निवृत्तव्यापारेन्द्रियः तेन शम-
 दमादिसम्पन्नं विनिर्मितात्मा प्राप्तायासादिभिर्जितान्तरकरणः अतएव विम-
 लानुरागयो विद्युच्चित्तः विज्ञानदृक् विज्ञाने एव दृक् भावनं यस्य सः
 दृष्टुं शक्नुमिति रक्षितः अनेन निर्विकल्पकसमाधिदृक् आनन्दसाधनः तत्त्व-
 ज्ञानातिरिक्तसुखसाधनान्तित्वभ्रमरहितः केवलोरसद्व्य आत्मसंस्थितः आ-
 त्मयेव संख्या समाप्तिः सङ्गाता यस्य सः तेन न कदापि विषयान्तरसङ्घार-
 यश्चित्तं विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

किञ्च यदेतत् पूर्वं भविष्यदर्थमानं विश्वं परमात्मा दर्शनं भाग्यो यस्य
 तत् 'तस्य भाषा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः तत्सर्वकारणे मायासन्निधा-
 नात् सर्वविधादानेनाभिभूते आत्मनि विलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेण
 कार्यसत्तां न धर्मेत् तादृश्यं लब्धमाह सम्पूर्णः अवाप्तमन्त्रकामः तस्य
 काम्याभावात् विदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमानरं च दृश्यं न सा-
 माति सर्वत्र प्रज्ञादर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

समाधिनिष्ठेः पूर्वं यत्कर्तव्यं तदाह पूर्वमिति सङ्कोचेः लब्धविषयव्या-
 घ्रनिवृत्तिपूर्वकं प्रज्ञाकाररहितं समाधिभूतः पूर्वं अखिलं सचराचरं जगत्
 ओद्धारमात्रं विचिन्तयेत् ओद्धारो मोयते अमर्शति भावा प्रमाणं बोध-
 कत्वेन परिच्छेदको यस्य तथा जानीयान् तदेव विहस्येति तदेवेति जगदे-

तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको
 विभाव्यतेऽज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥
 अकारसंज्ञः पुरुषो हि विश्वको
 ह्यकारकस्तेजस ईर्यते कमात् ।
 प्राज्ञो मकारः परिपद्यतेऽखिलैः
 समाधिपूर्वं न तु तत्त्वतो भवेत् ॥ ४९ ॥
 विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेत्
 उकारमध्ये बद्ध्वा व्यवस्थितम् ।
 ततो मकारे प्रविलाप्य तैजसं
 द्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥ ५० ॥

नेत्यर्थः प्रणवो वाचको विभाव्यते एतत् हि प्रसिद्ध इत्यर्थः इयं भावना
 ज्ञानवशादेव न बोधतः निर्विशेषमहेशवाक्कारस्तदुत्तरं नेत्यर्थः तस्य सर्व-
 वस्तुपरमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

उक्तमर्थं विदुषोति अकारेति अकारसंज्ञस्तद्व्याख्यः पुरुषो हि विश्वको
 विश्व एव विश्वकः विश्वगर्भेन परिभाषितः अयं जायतृसाक्षी विदात् ततः
 सृष्ट्याक्षी तैजसः तेन पदेन परिभाषितः लिङ्गदेहाभिमानो हिरण्यगर्भ
 उकारकः उकारमतिपाद्य ईर्यते ततः सप्तप्रियाक्षी प्राणपदवाच्यो मायोपा-
 धिको मकारस्तद्व्याख्यः पद्यते अखिलैर्बोधैः इयं भावना समाधिपूर्वं समाधेः
 पूर्वमेव न तत्त्वतः तत्त्वमात्रात्कारे कृति न भवेत् सर्वस्य मङ्गल्यि प्रसिद्ध-
 यात् ॥ ४९ ॥

अथ विनापनप्रकारमाह द्वाभ्याम् विद्वन्विति उकारमध्ये बद्ध्वा
 व्यवस्थितं स्युर्गदेहनिषम्भनं स्युर्गदेहाभिमानेन स्थितं विश्वं पुरुषं तदापच
 मकारं च विलापयेत् तदर्थं विधीनं भावयेत् तदस्तेजसं लिङ्गदेहाभि-
 मानिनं पुरुषं तदापचम् प्रणवद्वितीयवर्णसंज्ञात् विधीनविश्वं मकारे
 विलाप्य विधीनं भावयित्वा ॥ ५० ॥

मकारमप्यात्मनि(१) चिह्ने परे
 विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
 सोऽहं परं ब्रह्म सदाविमुक्तिम्-
 विज्ञानदृक्कुत उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥
 एवं सदा जातपरमात्मभावनः
 स्थानन्दतुष्टः परिविष्टताश्लिलः ।
 आसौ स नित्यात्मसुखप्रकाशकः
 साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥
 एवं सदाऽभ्यससमाधियोगिनो
 निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ।

ततस्तद्वचं मकारं तद्वच्यं प्राप्तं च कारण कारणस्याभिमानिनं पुद्गलं
 इहात्मनि चिह्ने परे विलापयेत् तथा भावयेत् ततः सोऽहं सर्वविलापाधि-
 तानं परं ब्रह्म विभावयेत् तद्विचिन्तितं सदाविमुक्तिमन् नित्यपुण्यं अमलं
 पदार्थस्य रागद्वेषादिमलिनस्य कथं ब्रह्मत्वभावेत्यापह्नात्पदार्थं विचिन्तितं
 उपाधितो गतः अतएवात्मनः तथा भावने साधनं विज्ञानदृग्विज्ञानं निदि-
 ध्यासनं ब्रह्ममात्मप्रत्ययाविच्छेदरूपं इत् तस्याध्यात्कारे बाधनं यस्य स ॥ ५१ ॥

एवं भावनावतो ज्ञेयसाह एवमिति उक्तप्रकारेण सदा जाता पर-
 मात्मन्येकभावात् यस्य सः परिविष्टतमस्त्रिन् उत्तरेहादि येन स अतएव
 स्वस्वरूपानन्देभ्यः तृष्टः न तु विषयानन्देन तस्य परिणामे तु स्वस्वरूपासतो
 निवृत्त इत्यर्थः आसादित्यात्मनि सुखप्रकाशक आसादीपाधिक भाव-
 नप्रभेदराहित्येन नित्यमवगच्छतमात्मस्वरूपं यदुत्पन्नमात्म तद्वत् सर्व-
 रूपो विमुक्तो जीवन्मुक्त आत्मनं निवृत्तं वारि यस्य तादृशसिन्धुवदास्ते विद्व-
 यमव्यवस्थानङ्गरोरहित आस इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तद्वचस्य मकाराभिर्भवत्येवमेवाह एवमिति उक्तप्रकारेण सदाऽध्यत्ममा-

विनिर्जिताशेषरिपोरहं सदा
 दृश्यो भवेयं जितयद्गुणात्मनः ॥ ५३ ॥
 ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनि-
 सिष्ठेत् सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ।
 प्रारब्धमश्रन्नभिमानवर्जितो
 मय्येव साक्षात्प्रविलीयते ततः ॥ ५४ ॥
 आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो
 भवं विदित्वा भयशोककारणम् ।
 हित्वा समस्तं विधिषादपोदितं
 भजेत् स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

धेयोंगिनः निवृत्ताः सर्वेषामिन्द्रियाणां शोचरा विषयाः शब्दादयो येषां
 विनिर्जिता अशेषा रिपवः कामादयो येन तस्य तत्त्वज्ञेन विजयेष्वन्तःकरण-
 प्रवृत्तिः क्लृप्तिरिति व्यतय्य सर्वज्ञत्वमित्यादिप्रत्यक्षबोधरूपत्वव्यतक्त्वनिश्च-
 यमनुपपन्नाननरूपाः बद्गुणा यस्या तादृश आत्मा जितो वयोक्ततो देव
 तस्य सदा दृश्यो भवेयम् एतेन भद्रकृष्ण योगिनोऽहं दृश्यो न स भक्ति-
 विषयश्चेति क्लृप्तम् ॥ ५३ ॥

सर्वविधो जीवगुरुः प्रारब्धबन्धेन, अविमानः भोगानशेषिष्ठेत्
 ततो मय्येव विलीयते अद्रूपो भवतीत्याह ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ॥

सर्वधर्मापेक्षया मय्येव धर्मो यदायानित्याह आदौ चेति भवं संसारं
 आदिमध्यावसानेषु सर्वेषां भयशोकयोः कारणं विदित्वा तत्कारणभूतं
 विधिषादैर्यजेतेत्यादिभिषोदितं मोक्षितं समस्तं कर्ममाणं कल्पं हित्वा
 अविनाशनां जीवनां सारूपभक्तं मामात्मानं परमेश्वरं भजेत् यथा धनदा-
 र्क्षणेनादौ दुःखं मध्ये मानवकृतं तस्य राजादिकृतमवमाने भाग्यं शोकपय-
 वसादिदुःखमेवं पदार्थमात्रे द्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं
 भवत्यभेदेन मयात्मना तदा ।
 यथा जलं वारिनिधौ यथा पयः
 क्षीरे वियद्वोम्बानिले यथानिलः ॥ ५६ ॥
 ब्रूयं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो
 जगन्मृषैवेति विभावयन्मुनिः ।
 निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो
 यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

मय्यभेदभावमया नामरूपाविभागेन ब्रह्म एव भवतीत्युक्तमर्थं वदन्ना-
 ल्मभाष्य आत्मनीति आत्मनि सर्वाधिष्ठाने मयि इदं सत्स्वरूपं जीवमभेदेन
 विभावयन् तदा तिष्ठतीति शेषः तदा मयात्मना परमेष्ठिरेणाभेदेन भवति
 अभिन्नो भवति तत्र वदन्नालः यथा वसुधे मयि चं नद्यादिजनं वसुध एव यथा
 क्षीरे गवादिक्षीरे मयि चं यथा यथोन्नि महाकाशे वडादय-
 ष्विन्द्राकाशो वडादिभङ्गे यथा अमभक्षिकादयश्चिद्वो वायुरनिशो महा-
 वायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एवमात्मतत्त्वस्य जगत्सर्वत्वभ्रम एव एवमित्येतादृश इत्यमिति हि
 अर्थं लोकसंस्थितोऽपि लौकिक्युक्तिद्वयायां प्रारब्धमयाज्ञोक्तव्यवहारं कुर्वन्नि
 जगन्मृषैवेति विभावयन् सन् यदि यदा इत्यमोलते एकात्वं जानीयात्
 तदा निवृत्तजगत्सर्वत्वभ्रमो भवतीति शेषः तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतो
 निराकृतत्वात् 'यतोऽन्यदार्त्तं' इत्यादिश्रुतिरूपात् अस्मिन्निष्ठा इत्यात्मात्
 युक्तिरजतवदिति तदुपभृंहितानुमानरूपात् आमतः प्रमाप्यतो निराकृतत्वात्
 तत्र वदन्नालो यथेन्दुभेदः एकचन्द्रे दिग्भ्रमत्वभ्रमभेदकत्वज्ञानेन निरर्त्तते
 यथा च दिशि प्राच्यादौ अन्यदिहत्वभ्रमः सोऽपि तत्प्रमाप्यमादिरर्त्तते एवं
 भ्रमतः पुरुषस्य दिक्षु भ्रमत्वभ्रमः निकटवर्तिवृत्तादौ च भ्रमत्वभ्रमकानुस्य-
 सेज्ञानेन निरर्त्तते तद्वत् ॥ ५७ ॥

यावन्न पश्येदखिलं मदात्मकं
 तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ।
 अद्भालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणा
 यस्तस्य दृश्योऽहमहर्निशं हृदि ॥ ५८ ॥
 रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहं
 मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय । ।
 यस्त्वेतदालोचयतीह बुद्धिमान्
 समुच्यते पातकराशिभिः क्षणात् ॥ ५९ ॥
 भ्रातर्यदौदं परिदृश्यते जगत्
 मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा ।
 मद्भावनाभावितशुद्धमानसः
 सुखी भवानन्दमयो निरामयः ॥ ६० ॥

यः सेवते मामगुणं गुणात्मरं
 हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ।
 सोऽहं स्वपादाश्रितरेणुभिः स्पृशन्
 पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥
 विज्ञानमेतदपि लं श्रुतिसारमेकं
 वेदान्तवेद्यचरणेन मयैव गीतम् ।
 यः श्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो
 मद्रूपमेति यदि मद्रूपनेपु भक्तिः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उमानहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे पञ्चम सर्गः ।

इति रामगीता समाप्ता ।

भव सर्वदुःखनिवृत्त्येति भावः' ततोऽन्तरङ्गाग्न्यामाग्निसाहं ध्यानान्दमघो
 भव तद्रूपो भवेत्यर्थः यद्यपि पूर्वज्ञानान्दरूपत्वमस्यैव तथापि तत्राग्निर्विच्छिन्न-
 कण्ठव्यभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

एवं रीत्या चोपासकस्य लोकवाचनत्वसाहं य इति कदा वा यदा
 कदापिदित्यर्थः हृदा निर्भयेनान्न करणेन यो मामगुणं प्राप्ततत्पदरज-
 नामात्मरूपगुणरहितम् अज्ञिज्ञानान्दत्वात् अतएव गुणादव्याकृतात्मरं माया-
 तीतं यदि वा यदेत्यर्थे गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिभोकोत्तरत्वाग्न्यादिगुणवानात्मा
 भूत्तिर्यस्य तं दृष्टमानं रूपं भवति सद्विधोपासकः अहं भक्त्यरूप एव
 मामक इत्यर्थो वा 'प्रियो हि शान्तिर्भोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इत्युक्तेः
 तादृशी भक्तः स्वपादश्रितरेणुभिः स्पृशन् लोकत्रितयं पुनाति अथानध्या-
 ननिरसनैः प्रविभेकरोति यथा रविः भ्रूकरैर्जगद्विनिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

इदानीमेतद्व्यवहारमोषनामसर्पस्य पाठमात्रादपि महत्फलमाह
 विज्ञानं विज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येति बोध्यम् वेदान्तेष्वपि पदार्थैर्वेदां
 चरणं जगज्जगदादिनश्वरं कमे यद्य तेन ननु पाठमात्रादेतादृशमहत्फल-
 माप्तिः कथमित्यागच्छा भवेत्येवेति सूचयन्त्यस्य हेतुमाह मद्रूपनेपु भक्तिर्वि-
 श्रामो यदोत्पत्तिरुद्भास्यति श्रामस्यैव जनदायकत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

इति पञ्चम सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

एकदा मुनयः सर्वे यमुनातीरवासिनः ।

आजम्भू राघवं द्रष्टुं भयाल्लवणरक्षसः ॥ १ ॥

कृत्वाप्रे तु मुनिश्रेष्ठं भार्गवं पृथ्वनं द्विजाः ।

असङ्घाताः समावाता रामादभयकाङ्क्षिणः ॥ २ ॥

तान् पूजयित्वा परया भक्त्या रघुकुलोत्तमः ।

उवाच मधुरं वाक्यं हर्षयन्मुनिमण्डलम् ॥ ३ ॥

करवाणि मुनिश्रेष्ठाः ! किमागमनकारणम् ? ।

धन्योऽस्मि यदि यूयं मां प्रीत्या द्रष्टुमिच्छागताः ॥ ४ ॥

दुष्करं चापि यत्कार्यं भवतां तत्करोम्यहम् ।

आज्ञापयन्तु मां श्रुत्यं ब्राह्मणा दैवतं हि मे ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा सहसा हृष्टश्चावनी वाक्यमब्रवीत् ।

मधुनामा महादैत्यः पुरा कृतयुगे प्रभो ! ॥ ६ ॥

आसीदतीव धर्मात्मा देवब्राह्मणपूजकः ।

तस्य तुष्टो महादेवो ददौ शूलमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

प्राङ् चानेन यं हंसि स तु भस्मीभविष्यति ।

एकदेति लवणरक्षसः लवणनाम्नो भवादित्यर्षः ॥ १ ॥

रामाङ्गवणकृतमयनाशकाङ्क्षिण ॥ २ । ३ ॥

हे मुनिश्रेष्ठा- अहं किं भवत्कार्यं करवाणि भक्त्यभीप्ते भवदागमनस्य

च किं कारणं यदि यत् प्रीत्या सर्वदं अनिवर्तनक्षमत्वनुज्ञा या प्रीतिलया

यावद्द्रष्टुमागतास्तन् धन्योऽस्मि ॥ ४ । ५ । ६ ॥

अनुत्तमं न विद्यते शत्रुवधे उत्तममधिकं वक्ष्यामि ॥ ७ । ८ ॥

रावणस्यानुजा भार्या तस्य कुम्भीनसी श्रुता ॥ ८ ॥

तस्या तु खण्डो नाम राक्षसो भीमविक्रमः ।

आसीद्दुद्राक्ता दुर्धर्षो देवबाह्मणहिंसकः ॥ ९ ॥

पीडितास्तेन राजेन्द्र ! वयं त्वा शरणं गताः ।

तच्छ्रुत्वा राघवोऽप्याह मा भीर्वो मुनिपुङ्गवाः । ॥ १० ॥

खण्डं नाशयिष्यामि गच्छन्तु विगतज्वराः ।

इत्युक्त्वा प्राह रामोऽपि आतृन् को वा हनियति ॥ ११ ॥

खण्डं राक्षसं दद्याद्बाह्मणेभ्योऽभयं मज्जत् ।

तच्छ्रुत्वा प्राञ्जलिः प्राह भरतो राघवाय वै ॥ १२ ॥

अहमेव हनियामि देवाज्ञापय मा प्रभो । ।

ततो रामं नमस्कृत्य शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥

लक्ष्मणेन महत्कार्यं कृतं राघव । संसृगे ।

नन्दिग्रामे मञ्जानुस्त्रिभरतो दुःखमन्वभूत् ॥ १४ ॥

अहमेव गमिष्यामि खण्डस्य वधाय च ।

त्वत्प्रसादाद्गुह्येष्ठ । हन्या तं राक्षसं शुधि ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वा स्वाङ्गमारोप्य शत्रुघ्नं शत्रुघ्नदनः ।

प्राहाद्यैवाभिषेचयामि मयुरारोज्यकारणात् ॥ १६ ॥

यतो दुद्राक्ता अतः सर्वदुर्धर्षो दुःसह ॥ ८ ॥

वो युष्माक मा भी भवत्विति श्रेय ॥ १० ॥

विगतज्वरा गतदुःखा ॥ ११ ॥

खण्डराक्षसमित्यस्य को वा हनियतीत्यनेनाभय को वा बाह्मणेभ्यो

अभय दद्यात् दास्यतीत्यर्थ ॥ १२ । १३ । १४ ॥

वधाय च वधाय त्वित्यर्थ हन्या हनियामीत्यर्थ ॥ १५ । १६ ॥

चानाथ्य च सुसम्भारान् लक्ष्मणेनाभिषेचने ।
 अनिच्छन्तमपि स्नेहादभिषेकमकारयत् ॥ १७ ॥
 दत्त्वा तस्मै शरं दिव्यं रामः शत्रुघ्नमब्रवीत् ।
 अनेन जहि बाणेन लवणं लोककण्टकम् ॥ १८ ॥
 स तु संपूज्य तच्छूलं गेहे गच्छति काननम् ।
 भक्षणार्थं तु जन्तूनां नाना प्राणिवधाय च ॥ १९ ॥
 स तु नायाति सदनं यावद्वनचरो भवेत् ।
 तावदेव पुरद्वारि तिष्ठ त्वं दृतकार्मुकः ॥ २० ॥
 योत्स्यते स त्वया कुट्टसादा बन्धो भविष्यति ।
 तं हत्वा लवणं क्रूरं तद्वनं मधुसंक्षितम् ॥ २१ ॥
 निवेश्य नगरं तत्र तिष्ठ त्वं मेऽनुशासनात् ।
 अद्यानां पञ्चसाहस्रं रथानां च तदर्द्धकम् ॥ २२ ॥
 गजानां षट्शतानीह पक्षीनामधुततयम् ।
 आगमिष्यति पञ्चाश्वमये साधय राक्षसम् ॥ २३ ॥
 हृत्युक्ता भूर्द्ध्रुवघ्नाय प्रेषयामास रावणः ।
 शत्रुघ्नं मुनिभिः सार्द्धमाशीर्भिरभिनन्द्य च ॥ २४ ॥
 शत्रुघ्नोऽपि तथा चक्रे यथा रामेण चोदितः ।

अभिषेचने निमित्तं विषयसम्प्रम्याभयमर्थः, फलति अकारयत् वणि-
 णादिभिरिति शेषः ॥ १७ । १८ ॥

गेहे संपूज्य स्थापयित्वा वनं गच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

स ॥ यावद्वनचरो भवेत् भवति सदनं नायाति तावदेवेत्यस्य ॥ २० ॥

कुट्टः वनं योत्स्यते शूलं विनेनेति शेषः ॥ २१ । २२ ॥

त्वमये प्रथममेव एव राजसं साधय नाथय यथादधोभरं सेना तत्-
 समीपमागमिष्यतीत्यर्थः ॥ २३ । २४ । २५ ॥

हत्वा मधुसूतं युद्धे मथुरामकरोत्पुरीम् ॥ २५ ॥
 स्त्रीता जनपदा चक्रे मथुरा दानमानतः ।
 सीतापि सुपुत्रे पुत्रौ द्वौ वाल्मीकेरथाश्रमे ॥ २६ ॥
 मुनिस्तयोर्नाम चक्रे कुयो ज्येष्ठोऽनुजो लवः ।
 क्रमेण विद्यासम्पन्नौ सीतापुत्रौ वभूयतु ॥ २७ ॥
 उपनीतौ च मुनिना वेदाध्ययनतत्परौ ।
 सत्सु रामायणं प्राह काव्यं वालकयोर्मुनिः ॥ २८ ॥
 शङ्करेण पुरा प्रोक्तं पार्वत्यै पुरहारिणा ।
 वेदोपहृङ्गणार्थाय तावदग्राहयत् प्रभुः ॥ २९ ॥
 कुमारौ स्वरसम्पन्नौ सुन्दरावशिनाविव ।
 तन्त्रीतालसमायुक्तौ गायन्तौ चेरतुर्वने ॥ ३० ॥
 तत्र तत्र मुनीनां तौ समाजे स्वररूपिणौ ।
 गायन्तावभितो हृष्टा विस्मिता मुनयोऽब्रुवन् ॥ ३१ ॥
 गन्धर्वेष्विह किन्नरेषु भुवि वा देवेषु देवालये
 पातालैष्वथ वा चतुर्मुखमृते लोकेषु सर्वेषु च ।
 अस्माभिश्चिरजीविभिश्चिरतरं हृष्टा दिगः सर्वतो ।

स्त्रीता सम्पन्ना जनपदा जनशाम्भानभूता पूव त वनस्यास तथा
 ॥ २६ । २७ ॥

क्रममेवाह उपनीतौ चरति ॥ २८ ॥

यत्पुरा शङ्करेण पार्वत्यै प्रोक्तं रामायणं तद्देवोपहृङ्गणार्थाय वेदतात्पर्या
 र्थज्ञाननिमित्तमग्राहयत् शब्दतोऽर्थतश्च बोधितवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

तन्त्रीशब्दतालान्ध्या समायुक्तौ अथेष्टेण युक्तौ यथा तयोर्विषयं न
 भवति तथा गायन्तौ चेरतु तन्त्रोन्नेति पाठे तत्प्राप्तयो मूर्च्छना तत्र समा-
 युक्तौ अत्यन्तनिपुणौ ॥ ३० । ३१ ॥

नाच्चायीदृशगीतवाद्यगरिमा नादर्शि नात्रावि च ॥ ३२ ॥

एवं स्तुवद्भिरपिलैर्मुनिभिः प्रतिवासरम् ।

धासते सुखमेकान्ते वाल्मीकेरात्रमे चिरम् ॥ ३३ ॥

अथ रामोऽश्वमेधादौंसकार वल्लदक्षिणान् ।

यज्ञान् स्वर्गमयो सीतां विधाय विपुलद्युतिः ॥ ३४ ॥

तस्मिन्न्यिताने ऋपयः सर्वे राजर्षयस्तथा ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः समाजगमुर्दिदृक्षवः ॥ ३५ ॥

वाल्मीकिरपि संगृह्य गायन्तौ तौ कुशीलवौ ।

जगाम ऋषिवाटस्य समीपं मुनिपुङ्गवः ॥ ३६ ॥

तत्रैकान्ते स्थितं शान्तं समाधिविरमे मुनिम् ।

कुशः प्रपद्य वाल्मीकिं ज्ञानशास्त्रं कथान्तरे ॥ ३७ ॥

भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि सङ्क्षेपाद्भवतोऽखिलम् ।

देहि नः संवृतिर्वन्धः कथमुत्पद्यते दृढः ? ॥ ३८ ॥

कथं विमुच्यते देही दृढबन्धाद्भवामभिधात् ? ।

यत्तुमर्हसि सर्वज्ञ ! मत्तं शिष्याय ते सुने ! ॥ ३९ ॥

भूशोके गन्धर्वकिन्नरमध्ये नेदृश देवालये सर्वे देवेषु न पाताले
जातेषु न पृथगा ब्रह्मलोकेऽपि नेदृशो गायक नाच्चायीत्यस्यैव विवरण
नादर्शि साक्षादीदृश नानं श्रुतार्थोऽपि न श्रुतमित्यर्थं भान्द्रावि कर्षोपक-
र्षितायामकदेये ईदृशो विशिष्टमाताजीति न श्रुतमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्तुवद्भिर्मुनिभि सहति श्रेयः ॥ ३३ । ३४ ॥

विताने यज्ञसमदि दिदृक्षवः यज्ञमिति श्रेयः संगृह्य गृहीत्वा ऋषि-
वाटस्य ऋषिवाटस्थानस्य ॥ ३५ । ३६ ॥

ज्ञानशास्त्रं तत्त्वज्ञानकारणं शास्त्रं इत परं मुनिवियोगकालस्य सन्नि-
हितत्वादिदं गुह्यं तच्च प्रपद्येति भावः ॥ ३७ ॥

भवत यज्ञागादिति श्रेयः संवृतिर्वन्धः ससाररूपो बन्धः ॥ ३८ । ३९ ॥

वाल्मीकिरुवाच ।

ऋणु वक्ष्यामि ते सर्वं सङ्क्षेपाद्वन्धमोक्षयोः ।

स्वरूपं साधनं चापि मत्तः श्रुत्वा यथोदितम् ॥ ४० ॥

तथैवाचर भद्रं ते जीवन्मुक्तो भविष्यसि ।

देह एव महागेहमदेहस्य चिदात्मनः ॥ ४१ ॥

तस्याहङ्कार एवास्मिन्मन्त्री तेनैव कल्पितः ।

देहगेहाभिमानं स्वं समारोप्य चिदात्मनि ॥ ४२ ॥

तेन तादात्म्यमापन्नः स्वचेष्टितमशेषतः ।

विदधाति चिदानन्दे तद्भासितवपुः स्वयम् ॥ ४३ ॥

तेन संकल्पितो देही सङ्कल्पनिगडारुतः ।

पुनश्चदारुणहादीनि सङ्कल्पयति चानिशम् ॥ ४४ ॥

तत्र मत्तः श्रुत्वा यथा यथोदितं कथितं भविष्यति ॥ ४० ॥

तथैवाचरेत्यन्यथ अदेहस्य वस्तुतो देहसम्बन्धमज्ञेयस्यापि देहो महागे-
हमेव यथा गृहस्थानिना गृहस्य न तादात्म्यं तथास्य चिदात्मनो देहेनापि
न तदिति भावः ॥ ४१ ॥

तस्य चिदात्मनोऽधिपतु देहे अहङ्कार एव मन्त्री य आहङ्कारमेव
कल्पितं तस्याधिष्ठेन मायायास्तद्रूपः परिणाम इत्यतस्तेन कल्पितं द्रव्यज्ञं
ओहङ्कारः स्वं स्वीय देहस्यमेवविषयमहङ्कारं ममेत्याकाराभिमानं चिदा-
त्मनि आरोप्य ॥ ४२ ॥

तेन चिदात्मना तादात्म्यभेदमापन्नो यतो यतः स्वचेष्टितं चिदानन्दे
विदधाति ननु अहङ्कारस्य कथं चेष्टितत्वमत आह तद्भासितवपुस्तत्त्व-
म्पर्कादेव तादृशमाभ्यर्थयामय जात इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तेनाहङ्कारेण सङ्कल्पितोऽयमेव य संकल्पान् करोत्विति सङ्कल्पावि-
षयीकृतः यदा स्वीयसङ्कल्पेनैव तद्भातुं कृतोत्पन्नसत्त्विकर्षेण तादात्म्यापन्न-
त्वात् यथा भार्याविश्रित एव गृहस्थो गृहस्थस्य भावति य व्यङ्गहारो तद्व-

सङ्कल्पयन् स्वयं देही परिशोचति सर्वदा ।

तयस्तस्याहमो देहा अधमोत्तममध्यमाः ॥ ४५ ॥

तमःसत्त्वरजःसंज्ञा जगतः कारणं स्थितेः ।

तमोरूपाद्भि संकल्पान्नित्यं तामसचेष्टया ॥ ४६ ॥

अत्यन्तं तामसो भूत्वा कृमिकीटत्वमाप्नुवात् ।

सत्त्वरूपो हि सङ्कल्पो धर्मज्ञानपरायणः ॥ ४७ ॥

अदूरमोक्षसाम्बाज्यः सुखरूपो हि तिष्ठति ।

रजोरूपो हि सङ्कल्पो लोके स व्यवहारवान् ॥ ४८ ॥

परितिष्ठति संसारे पुच्छदारानुरञ्जितः ।

त्रिविधं तु परित्यज्य रूपमेतन्महामते ! ॥ ४९ ॥

सङ्कल्पः परमाप्नोति पदमात्मपरिचये ।

इयं व्यवहारो बोध्यः तदीयसङ्कल्परूपनिगडेनाहतो नवः सङ्कल्पयति काम-
यते ॥ ४४ ॥

तानि कामयन् तद्वाधे स्वधनाधे च शोचति त्वयः तमःसत्त्वरजो-
रूपाः ॥ ४५ ॥

तद्देवाह तम इत्यादि अतएव जगतः स्थितेः कारणं तेषां कार्यवि-
शेषमाह तमोरूपादिति तमोरूपात् तमोगुणप्राधान्येन कृतासङ्कल्पादि-
त्यर्थः कृमिकीटत्वमपि तमोरूपादिसङ्कल्पाकारणादुत्पत्त्यात् त्वयि स
तत्कृतचेष्टायास्तामसत्वम् ॥ ४६ । ४७ ॥

मोक्षोत्पन्नयैव उक्त्वा प्राप्य इत्याहादूरेति अतएव स पुरुषः सुखरूप-
तिष्ठति हि मसिद्धं यस्य रजोरूपः सङ्कल्पः स लोके व्यवहारवान् ॥ ४८ ॥

ततः व्यवहारयुक्तः पुच्छदारानुरञ्जितः संसारे राजमसङ्कल्पगततत्तन्-
कर्मणातिष्ठति यस्य सङ्कल्प एतत्पूर्वोक्तं त्रिविधमपि रूपं परित्यज्य शान्ति-
मोति मोक्षः ॥ ४९ ॥

स परं पदमाप्नोति सत्त्वरूपसङ्कल्पस्य हि क्रमेण सर्वसङ्कल्पनाशद्वारा

दृष्टीः सर्वा परित्यज्य नियम्य मनसा मनः ॥ ५० ॥

समाध्याभ्यन्तरार्यस्य सङ्कल्पस्य चयं कुरु ।

यदि ययस्यस्यैवाणि तपश्चरसि दारुणम् ॥ ५१ ॥

पातालस्यस्य भूस्थस्य स्वर्गस्यस्यापि तेऽनघ ! ।

नान्यः कश्चिदुपायोऽस्मि सङ्कल्पोपगमादृते ॥ ५२ ॥

अनावाधेऽविकारे स्ये सुप्ते परमपावने ।

सङ्कल्पोपशमे यत्नं यौक्ष्येण परं कुरु ॥ ५३ ॥

सङ्कल्पतन्तौ निषिला भावाः प्रोक्ताः किलानघ ! ।

हिमे तन्तौ न जानीमः क्व यान्ति विभवाः पराः ॥ ५४ ॥

निःसङ्कल्पो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव ।

क्षये सङ्कल्पजालस्य जीवो ब्रह्मत्यमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥

दूरभोक्तृत्वं प्राप्य त्वं बोध्यं आत्मपरिणमे आत्मासा सङ्कल्प आत्मन्त्वं दृष्टीः सर्वेन्द्रियज्ञानानि परित्यज्य मनसैव मनो विनियम्य विषयेभ्यो निवर्त्य ॥ ५० ॥

वास्तुदेन्द्रियमहितो वास्तुदेन्द्रियविषयमहितो य आत्मन्तरेन्द्रियविषयोऽर्थ-
काल्य तद्विषयस्य सङ्कल्पस्य चयं कुरु सङ्कल्पं त्यजेत्यर्थं, अग्न्योपादेन न
सर्वथा सुखमाप्तिरित्याह यदीति ॥ ५१ ॥

तादृशतप पूर्वकं पातालाद्यन्यतमनोकल्यस्यापि तव सङ्कल्पोपगमादृते
तं विना ॥ ५२ ॥

अनावाधे द्वासारंभित्ये अविकारे विषयसम्बन्धं विनैव प्राप्य परमपावने
आत्मरूपे सुप्ते तन्माप्तिनिमित्तं न कश्चिदुपायोऽस्तीत्यर्थं क्त्वात्तदूपशमे
यत्नं कुरु ॥ ५३ ॥

सङ्कल्पस्यैवाधारत्वात्तन्मागे एव सर्वविषयमिदृशतिरित्याह सङ्कल्पतन्ता-
विति विभवा विगिष्टो भव संसारो येभ्यस्तादृशास्ते पराभावास्ते क्व यानीत
न जानीम सर्वथा नश्यत्येवेति भावः ॥ ५४ ॥

तस्माद्वि सङ्कल्पो त्यजेच्छे यथाप्राप्तं व्यवहारं कर्तव्यं, सङ्कल्प-
सफलमाह क्षयेति ॥ ५५ ॥

अधिगतपरमार्थतामुपेत्य
 प्रसभमपास्य विकल्पजालमुच्चैः ।
 अधिगमय पदं तद्वितीयं
 विततसुखाय सुषुप्तचित्तवृत्तिः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे
 षष्ठं सर्गम् ।

प्रसभं हृटेन विकल्पजालं त्यक्त्वा अधिगतं परमार्थं जङ्घतस्त्वं येन
 तद्वाचस्पत्येव प्राप्य तद्वितीयं पदं अधिगमय प्राप्नुहि विततसुखादाहुष्येय-
 सुखाय तदर्थं निदिध्यासनतपश्चिह्नं सुषुप्तिकाशिका चित्तवृत्तिर्यस्य ताडयो
 भव सकलविमयरहितचित्तवृत्तिरेव जङ्घासाधचित्तवृत्तिरिति भावः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषण्णद्वयवर्मण्यस्यादिवि० श्रीरामवर्मण्य इत्यौ
 श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतौ उत्तरकाण्डे
 षष्ठं सर्गम् ।

वाल्मीकिना बोधितोऽसौ कुशः सद्यो गतभ्रमः ।
 अन्तर्युक्तो षष्ठिः सर्वमनुकुर्वन्वधार सः ॥ १ ॥
 वाल्मीकिरपि तौ प्राह सीतापुत्रौ महाधियौ ।
 तत्र तत्र च गायन्तौ पुरे वीथिषु सर्वतः ॥ २ ॥
 रामस्याथे प्रगायेतां शुश्रूषुर्यदि राघवः ।
 न ग्राह्यं वै सुवाभ्यां तद्यदि किञ्चित्प्रदास्यति ॥ ३ ॥
 इति तौ बोधितौ तत्र गायमानौ विचेरतुः ।
 यथोक्तं ऋषिणा पूर्वं तत्र तत्राभ्यगायताम् ॥ ४ ॥
 तां स श्रूयाम काकुत्स्थः पूर्वचर्यां ततस्ततः ।
 अपूर्वपाठजातिं च मेयेन समभिक्षुताम् ॥ ५ ॥
 बालयो राघवः श्रुत्वा कौतूहलमुपेयिवान् ।
 अथ कर्मान्तरे राजा समाह्वय महासुनीन् ॥ ६ ॥
 राज्ञश्चैव नरव्याघ्रः पण्डिताश्चैव नैगमान् ।
 यौराणिकान्श्च विदो ये च दृष्ट्वा द्विजातयः ॥ ७ ॥
 एतान् सर्वान् समाह्वय गायकौ संप्रवेशयत् ।

वाल्मीकिनेति सद्गुरुपदेशात् कुशस्योक्तमाधिकारित्वाच्च तत्कारणमेव
 निदिध्यासनान्तसाधनसम्पदिति भाव यत्करोति तदनुकुर्वन्तिव तत्रास्या-
 भावादिति भाव ॥ १ । २ ॥

यदि किञ्चिद्वाच्यो धर्मं दास्यति तत्र ग्राह्यम् ॥ १ ॥

यथोक्तं यथायचित्तम् ॥ ४ ॥

अपूर्वपाठजानिं अपूर्वप्रठनरोति मेयेन गानेन व्याप्राप्ताम् ॥ ५ । ६ ॥

यद्विद व्याकरणविदः ॥ ७ ॥

ते सर्वे हृष्टमनसो राजानो ब्राह्मणादयः ॥ ८ ॥

रामं तौ दारकौ दृष्ट्वा विस्मिता ह्यनिमेषणाः ।

अवोचन् सर्व एवैते परस्परमथागताः (१) ॥ ९ ॥

इमौ रामस्य सहशौ विस्वादिष्वभिवोदितौ ।

जटिलौ यदि न स्यातां न च वल्कलधारिणौ ॥ १० ॥

विशेषं नाधिगच्छामो राघवस्थानयोस्तदा ।

एवं सम्ब्रूतां तेषां विस्मितानां परस्परम् ॥ ११ ॥

उपचक्रमतुर्गातुं तावभौ सुनिदारकौ ।

ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् ॥ १२ ॥

श्रुत्वा तन्मधुरं गीतमपराण्हे रघूत्तमः ।

उवाच भरतं चाभ्यां दीयतामयुतं वसु ॥ १३ ॥

दीयमानं सुवर्णान्तु न तज्जग्रहतुस्तदा ।

किमनेन सुवर्णेन राजन्त्री वन्यभोजनौ ? ॥ १४ ॥

इति संत्यज्य संदत्तं जग्मतुर्मुनिसन्निधिम् ।

एवं श्रुत्वा तु चरितं रामः स्वस्यैव विस्मितः ॥ १५ ॥

ज्ञात्वा सीताकुमारौ तौ यत्पुत्रं चेदमब्रवीत् ।

एनूमन्तं सुपेणस्य विभीषणमयाङ्गदम् ॥ १६ ॥

संप्रवेशयत् ण्डभायं धारिणः ॥ ८ ॥

रामं दारकौ च दृष्ट्वा विस्मिताः सन्तौ अनिमेषणा अपश्यदिति शेषः । ८

विस्वमिति विस्वम् ॥ १० । ११ ॥

अतिमानुषं यत्पुत्रं नोकीयगानमतिक्रान्तम् ॥ १२ । १३ ॥

नो ध्यातां वन्यभोजनौ च इति शेषः ॥ १४ । १५ । १६ । १७ ॥

भगवन्तं महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ।
 आनयध्वं मुनिवरं ससीतं देवसन्मितम् ॥ १७ ॥
 अस्यास्तु पर्पदो मध्ये प्रत्ययं जनकात्मजा ।
 करोतु शपथं सर्वे जानन्तु गतकल्पयाम् ॥ १८ ॥
 सीता तद्वचनं श्रुत्वा गताः सर्वेऽतिविस्मिताः ।
 ऊचुर्द्यथोक्तं रामेण वाल्मीकिं रामपार्षदाः ॥ १९ ॥
 रामस्य हृद्गतं सर्वं ज्ञात्वा वाल्मीकिरब्रवीत् ।
 श्वः करिष्यति वै सीता शपथं जनसंसदि ॥ २० ॥
 योपिता परमं दैवं पतिरेव न संशयः ।
 तच्छ्रुत्वा सहसा गत्वा सर्वे प्रोचुर्मुनिर्वच ॥ २१ ॥
 राघवस्यापि रामोऽपि श्रुत्वा मुनिवचस्तथा ।
 राजानो । मुनयः । सर्वे शृणुध्वमिति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सीतायाः शपथं लोका विजानन्तु शुभाशुभम् ।
 इत्युक्ता राघवेणाथ लोकाः सर्वे दिदृक्षवः ॥ २३ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महर्षयः ।
 वानराश्च समाजग्न्यः कौटिलसमन्विता ॥ २४ ॥
 ततो मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ।
 अग्रतस्तस्यपि कृत्वा यान्ती किञ्चिदवाङ्मुखी ॥ २५ ॥

प्रत्यय सर्वजनस्य शुद्धनिश्चयोत्पादक शपथमित्यन्वयः सीतासिति
 पूर्वोक्तम् ॥ १८ । १९ । २० । २१ ॥

राघवस्यापि श्रुतिश्च तद्वच ऊचुरिति अन्वयः राजानो मुनय इति
 सम्बोधने ॥ २२ ॥

सीतायाः शपथं दृष्ट्वा तस्याः शुभाशुभं धर्माधर्मरूपं विजानन्तु निर्णय-
 यन्तु ॥ २३ । २४ । २५ ॥

कृतान्जलिर्षाण्यकण्ठा सीतां यत्र विवेश तम् ।
 दृष्ट्वा लक्ष्मीमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुयायिनीम् ॥ २६ ॥
 वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां (१) साधुवादो महानभूत् ।
 तदा मध्ये जनौधस्त्रं प्रविश्य सुनिपुङ्गवः ॥ २७ ॥
 सीता सहायो वाल्मीकिरिति प्राह च राघवम् ।
 इयं दाशरथे ! सीता सुव्रता धर्मचारिणी ॥ २८ ॥
 अपामा ते पुरा त्यक्त्वा ममाश्रमसमीपतः ।
 लोकापवादभीतेन त्वया राम ! महावने ॥ २९ ॥
 प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ।
 इमौ तु सीतातनयौ इमौ यमलजातकौ ॥ ३० ॥
 रुतौ तु तव दुर्धर्षौ तप्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 प्रचेतसोऽहन्दशमः पुत्रो रघुकुलोद्बह ! ॥ ३१ ॥
 अदृष्टं न क्षराभ्युक्तं वधेमौ तव पुत्रकौ ।
 बहून् वर्षगणान् सम्यक् तपस्वर्या मया कृता ॥ ३२ ॥
 नोपास्त्रीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ।

बाण्यकण्ठा वैव ॥ २६ । २७ । २८ ॥

अपामापि लोकापवादभीत्या त्यक्त्वा ॥ २९ ॥

यः सीतां प्रत्ययं दिश्यामलनर्कं शपथं अत्र स्थाने ऋषेरतिकरणरसा-
 क्तान्चित्ततया इमावितिप्रदपौनरुक्त्यं न दोषाय ॥ ३० ॥

तदादौ भगवान् वाल्मीकिः स्वधर्मशपथैः सीताया अदुष्टत्वं स्थाप-
 यति प्रचेतस इत्यादिना ॥ ३१ ॥

यथाद्य यावदन्धतपुतां न क्षरामि तथा इमौ तव पुत्रकविति वाक्य-
 अपि कथ्यमेवेत्यर्थः ॥ ३२ । ३३ ॥

वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत ॥ ३३ ॥
 एवमेतन्महाप्राज्ञ ! यथा वदसि श्रुवत ! ।
 प्रत्ययो जनितो मत्तं तव वाक्यैरकिस्त्रियैः ॥ ३४ ॥
 खड्गायामपि दत्तो मे वैदेह्या प्रत्ययो महान् ।
 देवानां पुरतस्तेन मन्दिरे संप्रवेशिता ॥ ३५ ॥
 सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन् । अपापपि सती पुरा ।
 सीता मया परित्यक्ता भवान् तत् क्षन्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 ममैव जातौ जानामि पुत्रावेतौ कुमौखवी ।
 शुद्धाया जगतीमध्ये सीतायां प्रीतिरस्तु मे ॥ ३७ ॥
 देवाः सूर्ये परिज्ञाय रामाभिप्रायमुत्सृजाः ।
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा समाजग्मुः सद्यस्त्रयः ॥ ३८ ॥
 प्रजाः समागमन् हृष्टाः सीता कौपेयवासिनी ।
 उदङ्मुखी ह्यधोदृष्टिः प्रान्त्रलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 रामादन्यं यथाहं यै मनसापि न चिन्तये ।
 तथा मे धरणी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ ४० ॥
 तथा गमन्त्याः सीतायाः प्रादुरासीन्महाद्भुतम् ।
 भूतलाद्विष्यमत्यर्थं मिंहासनमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

नागेन्द्रैर्ध्रीयमाणं च दिव्यदेहैरविप्रभम् ।

भूदेवी जानकीं दोर्भ्यां गृहीत्वा स्नेहसंयुता ॥ ४२ ॥

स्वागतं तामुवाचैनां आसने सन्धवेशयत् ।

सिंहासनस्यां वैदेहीं प्रविशन्तीं रसातलम् ॥ ४३ ॥

निरन्तरा पुष्पवृष्टिर्दिव्या सीतामवाकिरत् ।

साधुवादश्च सुमहान् देवानां परमाद्भुतः ॥ ४४ ॥

जञ्जुश्च वज्रधा वाचो क्षन्तरीक्षगताः सुराः ।

अनारीक्षे च भूमौ च सर्वे स्यावरजङ्गमाः ॥ ४५ ॥

यानराश्च महाकायाः सीताशयकारणात् ।

केचिच्चिन्तामरास्तस्याः केचिद्भानपरायणाः ॥ ४६ ॥

• केचिद्भ्रामं निरीक्षन्तः केचित्सीतामचेतसः ।

सुहृत्तमात्रं तत्सर्वं द्रवणीभूतमचेतनम् ॥ ४७ ॥

सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा सर्वं सम्मोहितं जगत् ।

रामस्तु सर्वं श्रुत्वा तैव भविष्यत्कार्यगौरवम् ॥ ४८ ॥

मर्वाचयैतदिव्यलोपयादकं रविप्रभमिति ॥ ४२ ॥

दोर्भ्यां गृहीत्वा स्वागतमिति तामुवाचायैनामासने सन्धवेशयत् ॥ ४३ ॥

साधुवादश्च यथोदिति शेषः ॥ ४४ ॥

वज्रधा वाचः वज्रप्रकारवाचः सीते ! नैवं कर्तुमर्हो इति राक्षसो गृही-

तमप्योऽपि पुनः यथयथहस्ते गृह्यत इत्येवं वज्रप्रकारवाचः ॥ ४५ ॥

सीताशयकारणात् वज्रधा वाच अप्रविशतुर्द्वयः मर्यादविनापराः

ह सीता गमिष्यतीत्यादिचिन्तामुद्राः भ्यानपरायणाः भूपरिदमोतादप्यन

भ्यानपरायणाः ॥ ४६ ॥

राम निरीक्षन्तः किं परिप्यतीत्याद्येवम् सीता निरीक्षन्तः सर्वं गच्छ-

त्येत्याद्येवप्रकारेण अचेतनमाशोदिति शेषः ॥ ४७ ॥

भविष्यत कार्यस्य गौरवं नियमं श्रुत्वा तैव शान्तापि ॥ ४८ ॥

अजानन्निव दुःखेन शुभोच जनकात्मजाम् ।

ब्रह्मणा ऋषिभिः सार्द्धं बोधितो रघुनन्दनः ॥ ४८ ॥

प्रतिबुद्ध इव स्वप्राञ्चकारानन्तराः क्रियाः ।

विसर्ज्य ऋषीन् सर्वान् ऋत्विजो ये समागताः ॥ ५० ॥

तान् सर्वान् धनरत्नाद्यैस्तोषयामास भूरियः ।

उपादाय कुमारौ तौ अयोध्यामगमत्प्रभुः ॥ ५१ ॥

तदादिनिस्पृहो रामः सर्वभोगेषु सर्वदा ।

आत्मचिन्तापरो नित्यमेकान्ते समुपस्थितः ॥ ५२ ॥

एकान्ते ध्याननिरते एकदा राघवे सति ।

ज्ञात्वा नारायणं साक्षात्कौशल्या प्रियवादिनी ॥ ५३ ॥

भक्त्यागत्य प्रसन्नं तं प्रणता प्राह हृष्टधीः ।

राम ! त्वं जगतामादिरादिमध्यान्तवर्जितः ॥ ५४ ॥

परमात्मा परानन्दः पूर्णः पुरुष ईश्वरः ।

जातोऽसि मे गर्भगृहे मम पुण्यातिरेकतः ॥ ५५ ॥

यजामन्निव शुभोच लोकव्यवहारातुषारेष्वर्च्यः बोधितः भाविनो
दुष्प्रतिहारत्वादिक्रयानि कृतदुःखापनयनः ॥ ४८ ॥

ऋत्विजो ये दायन् तान् विसर्ज्यैत्यनुकुर्य ॥ ५० ॥

तान् ऋत्विक्प्रभृतीन् ॥ ५१ ॥

एकान्ते संतुष्टमनः तत्रैव स्थित आसीत् ॥ ५२ ॥

ध्याननिरते राघवे सतीत्यर्थः राघवः नृशरितैर्हविशश्चैव सकृपा-
वगादारायणं प्राप्त्वा ॥ ५३ ॥

प्रणता नारायणोऽयमिति बुद्ध्या आदिः कारणं स्वयं चोत्पत्तिनाश-
रहितकर्मभावादेव च मध्यवर्जित ॥ ५४ ॥

सर्वेषां परम उत्कृष्ट आत्मा अनयोर्विनिर्भया प्रेरकत्वान् परानन्द-
विरक्तगमनान्दादपि उत्कृष्टो य आनन्दस्तद्रूपः पूर्ण उदयः प्राप्तिप्रवर्धकम-

अवसाने समाप्यद्य समयोऽभूद्रघूत्तम ! ।

नाद्याप्यबोधजः कृत्स्नो भवबन्धो निवर्त्तते ॥ ५६ ॥

इदानीमपि मे ज्ञानं भवबन्धनिवर्त्तकम् ।

यथा सङ्क्षेपतो भूयान्तथा बोधय मां विभो । ॥ ५७ ॥

निर्वेद्यादिनीमेवं मातरं सात्वत्सुलः ।

दयालुः प्राह धर्मात्मा जराजर्जरितां शुभाम् ॥ ५८ ॥

मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ताः पुरा मोक्षाप्तिसाधकाः ।

कर्मयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोगश्च शाश्वतः ॥ ५९ ॥

भक्तिर्विभिद्यते मातस्त्रिविधा गुणभेदतः ।

स्वभावो यस्य यत्नेन तस्य भक्तिर्विभिद्यते ॥ ६० ॥

एतत् पूर्वं अतएवेष्टरं सर्वनियन्ता ईदृशोऽपि त्वं मम गर्भरूपे गृहे मदीय-
पुण्याधिक्याज्जातो जात इव ॥ ५५ ॥

अवसाने सखा अवसानकाले अतिवार्त्तिके दयार्थं त्वद्वक्तारसना प्रकाले
च समयः प्रप्रावसतः अवबोधजः अज्ञानजः कृत्स्नो न निवर्त्तते सर्वदा
तत्तद्वातु किञ्चिद्विद्वत्तोऽपि सर्वथा न निवर्त्तत इति भावः ॥ ५६ ॥

इदानीमपि अवसानकालेऽपि तथा सङ्क्षेपतो बोधयेद्वन्धयः ॥ ५७ ॥

निर्वेदो विषयेष्वनंतप्रत्ययस्तेन वादिमोक्षोदशवचनवक्त्रिणम् ॥ ५८ ॥

श्रीमार्गानाह कर्मणादि अत्रेदं बोध्यं ज्ञानयोगस्त्रिधा एतज्ज्ञानातु-
ष्ठितकर्मयोगमभ्यादितविशयशुद्धा जातः एतज्ज्ञानातुष्ठित भक्तियोगस्ततचित्त-
शुद्धा जातः पूर्वार्जिताभ्याभाभ्यां सम्पादितया एतज्ज्ञाननि तदनुष्ठाना-
नप्रेक्षो वेति अन्यथा केवलकर्मभक्तिय्या ज्ञानं विना मोक्षस्य 'तमेव विदि-
त्यातिगृह्यते' इति भावः दन्वा विप्रतेऽयनाय' इति श्रुतिविद्वद्वतया यता-
श्रुतमूनासद्वति' स्यादिति दिक् तेषां मध्ये भक्तियोगरूपो मार्गो ज्ञानजनने
सुसम्भ इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

गुणभेदतः तथोदज'धृत्पदपगुणभेदेन ताम्रमो राललो माणिकी चेति
विशेषार्थः ॥ ६० ॥

यस्तु हिंसां समुद्दिश्य दम्भं मात्सर्यमेव वा ।

भेददृष्टिः संरम्भी भक्तो मे तामसः स्मृतः ॥ ६१ ॥

फलाभिसन्धिर्भोगार्थी धनकामो यशस्तथा ।

अर्चादौ भेदबुद्ध्या मां पूजयेत् स तु रामसः ॥ ६२ ॥

परस्मिन्नर्पितं यस्तु कर्मनिर्हरणाय वा ।

कर्तव्यमिति वा कुर्याद्भेदबुद्ध्या स सात्त्विकः ॥ ६३ ॥

मद्गुणात्रयणादेव मय्यनन्तगुणालये ।

अविच्छिन्ना मनोवृत्तिर्यथा गङ्गाभ्रुनोऽभ्रुधौ ।

तदेव भक्तियोगस्य लक्षणं निर्गुणस्य हि ॥ ६४ ॥

अचैतुष्यव्यवहिता या भक्तिर्मयि जायते ।

भक्तित्वेति ध्याद्भक्त्यापि त्वैविध्यं तत्र तामसमन्वज्ज्ञाह यन्मिति हिंसा
शत्रोः दम्भं पूजाश्लाभादिफलकं मात्सर्यं परगुणहेमः भेददृष्टिः अरिमित्रा-
दिदृष्टिः संरम्भी तत्तद्विषयकापह्वानम् ॥ ६१ ॥

फलं स्वर्गसादभिसन्धिसात्कामं भोग ऐहिकं यश इत्यस्य यशः काम
इत्यर्थः गोमतीवर्द्धन्यायेन प्रयत्निर्देशः अर्चादौ प्रतिमादौ आदिना स्वयि-
दादिपूजास्नानसंप्रदः भेदबुद्ध्या अयस्यपासोऽदृष्टगणक इत्येवं रूपया ॥ ६२ ॥

यो निर्हरणाय पापनाशाय कर्म मत्पूजनरूपं परस्मिन् मयि अर्पितं
कुर्याद्भगवतः प्रेरणया यदपतन्त्रेण मया कृतं तेन स एव तत्प्रत्यविति
बुद्धिर्निष्कार्पणं नाम अथवा यास्तु बोधितत्वादाय कर्तव्यमिति बुद्ध्या यः
कुर्यात् स सात्त्विकः अत्रापि भेदबुद्ध्या तदुपादानादभेदबुद्धिरेतत् फलमिति
स्मृतम् ॥ ६३ ॥

एतत्कलीभूतं निर्गुणभक्तियोगलक्षणमाह मद्गुणेति अविच्छिन्ना मनो-
वृत्तिरित्यनेन अनन्तगुणालये मयि या अविच्छिन्ना मनोवृत्तिरेतत् मद्गुण-
धामन्य निर्गुणध्यानस्य लक्षणं प्रापकम् तत्र दृष्टान्तः यथा गङ्गाभ्रुनोऽभ्रुधौ
इति अनेनाभेदविषयत्वं मनोवृत्तेर्दर्शितम् ॥ ६४ ॥

सा मे सालोक्य सामीप्य सार्ष्टिसाधुज्यमेव वा ॥ ६५ ॥

ददात्यपि न गृह्णन्ति भक्ता मत्सेवनं विना ।

स एवात्यन्तिको योगो भक्तिमार्गस्य भामिनि ! ॥ ६६ ॥

मङ्गावं प्राप्नुयान्तेन अतिक्रम्य गुणत्रयम् ।

महता कामहीनेन स्वधर्माचरणेन च ॥ ६७ ॥

कर्मयोगेन शस्त्रेण वर्जितेन विहिंसनम् ।

महर्षेणस्तुतिमहापूजाभिः स्मृतिवन्दनैः ॥ ६८ ॥

भूतेषु मङ्गावनया सङ्गेनासत्यवर्जनैः ।

बद्धमानेन महतां दुःखिनामनुकम्पया ॥ ६९ ॥

स्वसमानेषु मैत्र्या च यमादीनां निषेवया ।

वेदान्तवाक्यश्रवणात्मन नामानुकीर्तनात् ॥ ७० ॥

अहेतुत्वं कदाचुद्देशः अतएवाव्यवहिता विशेषेणावहिता बन्धना
सार्ष्टिः सादृश्यम् ॥ ६५ ॥ .

उक्तकृतानि ददात्यपि धरन्त्य भक्ता मत्सेवनं विना तेषु मत्सेवाया
अभावात् तानि न गृह्णन्ति नाङ्गीकुर्वन्ति स एव सालोक्यादितिरस्कार
एव आत्यन्तिको योगः स एव पूर्णो भक्तो यो मत्सेवारहितं मोक्षमपि
न बद्ध मय्यते इति ॥ ६६ ॥

तेन भक्तियोगेन गुणत्रयं तद्रूपं वायामतिक्रम्य मङ्गावं मदैक्यं प्राप्नु-
यात् अथ कर्मयोगमाह महतेति के महीनेन कलोद्देशहीनेन स्वधर्मो निय-
मैर्मितिकल्पः ॥ ६७ ॥

सादृश्यकर्मयोगेन मङ्गावं प्राप्नुयात् अथभूतेन विहिंसनं हिंसावर्जितेन
हिंसारहितेनेति यावत् उक्तभक्तियोगप्रत्युपायमाह महर्षेनेति स्मृति-
धरणं वन्दनं पशतिः ॥ ६८ ॥.

सर्वभूतेषु मङ्गावनया ईश्वरवाचनया अमर्त्येन दुष्टमित्रपरिह्वानेन । ६९
यमादीनां यमनियमप्राप्त्यायमादय ॥ ७० ॥

सत्सङ्गेनार्जवेनैव क्षात्रमः परिवर्जनात् ।

काङ्क्षया भ्रम धर्मस्य परिशुद्धान्तरो जनः ॥ ७१ ॥

मद्गुणव्यवसादेव याति मामञ्जसा जनः ।

यथा वायुवशात् गन्धः स्वाश्रयाद्ग्राणमाविशेत् ॥ ७२ ॥

योगाभ्यासरतं चित्तमेवमात्मानमाविशेत् ।

सर्वेषु प्राणिजातेषु ह्यहमात्मा व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥

तमज्ज्ञात्वा विमूढात्मा कुरुते केवलं बहिः ।

क्रियोत्पन्नैर्नैकभेदैर्द्रव्यैर्मे नाव्य ! तोषणम् ॥ ७४ ॥

भूतावमानिनार्चायामर्चितोऽहं न पूजितः ॥ ७५ ॥

तावन्मामर्चयेद्देवं प्रतिमादौ स्वकर्मभिः ।

यावत्सर्वेषु भूतेषु स्थितं चात्मनि न स्मरेत् ॥ ७६ ॥

यस्तु भेदं प्रकुरुते स्वात्मनश्च परस्य च ।

भिन्नदृष्टेर्भयं नृत्यस्तस्य कुर्यान्न संशयः ॥ ७७ ॥

सामतः सर्वभूतेषु परिच्छिन्नेषु संस्थितम् ।

एकं ज्ञानेन मानेन मैत्र्या चार्चेदभिन्वधीः ॥ ७८ ॥

चेतसैवानिशं सर्वभूतानि प्रणमेत् सुधीः ।

ज्ञात्वा मां चेतनं शुद्धं जीयरूपेण संस्थितम् ॥ ७९ ॥

तस्मात्कदाचिन्नेक्षेत भेदमीश्वरजीवयोः ।

भक्तियोगो ज्ञानयोगो मया मातरुदीरितः ॥ ८० ॥

आलम्ब्यैकतरं वापि पुरुषः शमस्तच्छति ।

ततो मां भक्तियोगेन मातः ! सर्वदृष्टिस्थितम् ॥ ८१ ॥

पुत्तरूपेण वा नित्यं स्मृत्वा शान्तिमवाप्स्यसि ।

श्रुत्वा रामस्य वचनं कौशल्यानन्दसंयुता ॥ ८२ ॥

दावधिकारो न तदुत्तरं पूज्यपूजकभावापगमात् इति भावः इयमेव भावना
सृष्टेति धनयितुं भेदं निन्दति वक्षति भिन्नदृष्टेस्तस्य नृत्यभयं कुर्यात्
स्वत्व संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तस्माद्भेदं त्यजेवाह्वयपात्र इत्याह मानत इति एकं मां ज्ञानेन
मानेन एवं सज्ञानपूर्वकं सर्वपाणिसम्माननेन मैत्र्या सर्वत्र मित्रबुद्ध्या मान-
चेत् इतीयमेव मे सुख्या पूजा कापि शत्रुबुद्धिं सर्वथा न कार्हेति भावः
आमिन्वधी, एकस्य चेतनो भगवान् सर्वत्रेत्येव बुद्धिरित्यर्थः ॥ ७७ । ७८ ॥

तथा सर्वभूतानि चेतसा प्रणमेत् तत्र हेतुर्ज्ञानेति ॥ ७९ ॥

ईश्वरजीवयोरिति परस्परजीवानां चेत्पि बोध्यम् ज्ञानयोगो भक्ति
योगसहितो ज्ञानयोग इत्यर्थः ॥ ८० ॥

एकतरं केवलभक्तियोगमपोल्लभ्यं शमस्तच्छति तस्य परिणामे ज्ञान-
योग प्रापकत्वादिति भावः ॥ ८१ ॥

भक्तियोगेन उत्कटोदयमीश्वरः पूज्य इत्येवरूपेण तत्प्राप्तमर्थ्यं ध्याह
पुत्तरूपेण वेति ॥ ८२ ॥

रामं सदा हृदि ध्यात्वा छित्वा संसारबन्धनम् ।

अतिक्रम्य गतीस्त्रिस्तोऽप्यवाप परमा गतिम् ॥ ८३ ॥

कैकेयी चापि योगं रघुपतिगदितं पूर्वमेवाधिगम्य
अज्ञाभक्तिप्रशान्ता हृदि रघुतिलकं भावयन्ती गतासुः ।
गत्वा स्वर्गं स्फुरन्ती दशरथसहिता मोदमानावतस्थे
माता श्रीलक्ष्मणस्यायतिविमलमति, प्राप भर्तुः समीपम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे ऋषभहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे

अष्टम सर्गः ।

तिष्ठो गतो सान्त्विकराजसत्तामसो तत्र सात्त्विको आर्षिरादिगति
राजसो धूमादिगतिक्लामसो जायते चिदस्यैव रूपं तदाद्या दहराद्युपा-
सकानां द्वितीया कर्मिणा तृतीयाशेषा परमा गतिश्च नास्ति प्राप्याद्युत्क्राम-
न्त्यत्रैव समवलीयन् इति ज्ञानिप्राप्त्याम् ॥ ८३ ॥

पूर्वमेव चित्रशूटगिरौ ॥ ८४ ॥

इति श्रीमत्सुकविराजविषणुहृदयसमर्थव्यादिवि० श्रीरामधर्मणः सती

श्रीमदध्यात्मरामायणे सती उत्तरकाण्डे

अष्टम सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ काले गते कश्चिन् भरतो भीमविक्रमः ।
 सुधाजिता मातुलेन ह्याहृतोऽगात्सैनिकः ॥ १ ॥
 रामाक्षया गतासाव हत्वा गन्धर्वनायकान् ।
 तिष्ठः कोटीः पुरे द्वे तु निवेश्य रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 पुष्करं पुष्करावत्यां तच्च तच्चयिलास्ये ।
 अभिषिष्य सुतौ तत्र धनधान्यसुहृद्भृतौ ॥ ३ ॥
 पुनरागत्य भरतो रामसेवापरोऽभवत् ।
 ततः प्रीतो रघुश्रेष्ठो लक्षणं प्राह सादरम् ॥ ४ ॥
 उभौ कुमारौ सौमित्रे ! गृहीत्वा पश्चिमां दिशम् ।
 तत्र भिक्षान्निनिर्जित्य दुष्टान् सर्वापकारिणः ॥ ५ ॥
 अद्भुतचित्तेतुच्च मन्त्रासत्त्वपराक्रमौ ।
 द्वयोर्हो नगरे छात्वा गजाश्वधनरत्नकैः ॥ ६ ॥
 अभिषिष्य सुतौ तत्र श्रीप्रमागच्छ मां पुनः ।
 रामस्यान्नां पुरस्कृत्य गजाश्वबलवाहनः ॥ ७ ॥
 गत्वा हत्वा रिपून् सर्वान् स्थापयित्वा कुमारकौ ।
 सौमित्रिः पुनरागत्य रामसेवापरोऽभवत् ॥ ८ ॥

अथेति कश्चिन् कश्चिद्विदित्यर्थः मातुलेनाहृतः अदेशसमीपवर्तिगन्धर्व-
 विषयस्यगन्धर्ववधार्थम् ॥ १ ॥

तिष्ठः कोटीर्गन्धर्वनायकान् हत्वेत्यन्वयः पुरे पुष्करावतीतच्चयिलास्ये । २
 सुतौ पुष्करतलनामाभौ ॥ ३ । ४ ॥

उभारौ सश्रेष्ठौ पश्चिमा दिशं याहीति शेषः ॥ ५ । ६ । ७ । ८ ॥

ततस्तु काले महति प्रयाते
 रामं सदा धर्मपथेस्थितं हरिम् ।
 द्रष्टुं समागाहपिवेशधारी ।
 कालस्ततो लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ८ ॥
 निवेद्यस्नातिबलस्य दूतं
 मां द्रष्टुकामं पुरुषोत्तमाय ।
 रामाय विज्ञापनमस्ति तस्य
 महर्षिमुख्यस्य चिराय धीमन् ॥ १० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्वरयान्वितः ।
 आचचक्षेऽथ रामाय स संप्राप्तं तपोधनम् ॥ ११ ॥
 एवं ब्रुवन्तं प्रोवाच लक्ष्मणं राघवो वचः ।
 शीघ्रं प्रवेक्ष्यतां तात । मुनिः सत्कारपूर्वकम् ॥ १२ ॥
 लक्ष्मणास्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तापसम् ।
 स्वतेजसा ज्वलन्तं तं दृत्तचित्तं यथानलम् ॥ १३ ॥
 सोऽभिगम्य रहस्रेष्ठं दीप्यमानः स्वतेजसा ।
 मुनिर्मधुरवाक्येन वर्धसेत्याह राघवम् ॥ १४ ॥
 तस्यै स मुनये रामः पूजा कृत्वा यथाविधि ।

ततः समागमवानन्तरम् ॥ ८ ॥

यतिबलस्य महर्षिमुख्यस्य दूतं रामं द्रष्टुकामं पुरुषोत्तमाय निवेद्य स
 यस्याह दूतमस्य महर्षिमुख्यस्य रामाय विज्ञापनमस्ति राम
 प्राति चिरकालं मोदनीयं वामयमस्ति ॥ १० ॥

स सौमित्रिरित्यन्वयः ॥ ११ । १२ । १३ ॥

वर्धसेत्यस्य भूराज्याधिक्यं गौराज्यलाभेन वर्धसेति तद्वृद्धयस्त्योर्थः १४

दृष्टानामयमव्यग्रो रामः दृष्टोऽथ तेन सः ॥ १५ ॥
 दिव्यासने समासीनो रामः प्रोवाच तापसम् ।
 यदर्थमागतोऽसि त्वमिह तत्प्रापयस्व मे ॥ १६ ॥
 वाक्येन चोदितस्तेन रामेणाह मुनिर्वचः ।
 हन्ममेव प्रयोक्तव्यमनालक्ष्यन्तु तद्वचः ॥ १७ ॥
 नान्येन चैतत् श्रोतव्यं नास्मात्तव्यं च कस्यचित् ।
 शृणुयाद्वा निरीक्षेद्वा यः स बध्यस्त्वया प्रभो ! ॥ १८ ॥
 तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 तिष्ठ त्वं द्वारि शौमिते ! नायात्वत्र जनो रहः ॥ १९ ॥
 यद्वागच्छति को वापि स बध्यो मे न संशयः ।
 ततः प्राह मुनिं रामो येन वा त्वं विसर्जितः ॥ २० ॥
 यत्ते मनीषितं वाक्यं तद्वदस्व ममाग्रतः ।
 ततः प्राह मुनिर्वाक्यं शृणु राम ! यथातथम् ॥ २१ ॥
 ब्रह्मणा प्रेषितोऽस्मीय ! कार्यार्ये तेऽन्तिकं प्रभो ! ।
 अहं हि पूर्वजो देव ! तव पुत्रः परन्तप ! ॥ २२ ॥

तेनानामयं दृष्टो रामो तस्मै जनानयं दृष्ट्वा प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ १५ ॥
 यदर्थं यत्प्रापयार्थं तत्त्वस्मात्प्रवाक्यं ॥ १६ ॥
 हन्ममेव रहस्यमेव अनालक्ष्यं श्रुतीयेनेति शेषः ॥ १७ ॥
 तदेव स्पष्टयति नान्येवेति निरीक्षेद्वा कथयन्नावावायमिति शेषः ॥ १८ ॥
 यत्र रहं रहस्याने जन आवाभ्यामतिरिक्तश्रुतीयो जन इत्यर्थः ॥ १९ ॥
 को वापि त्वं वा अन्यो वा येन त्वं विसर्जितं प्रेषितस्तस्य वा मनीषितं
 अथवा ते तवैव मनीषितं यद्वाक्यं तद्वदस्व ॥ २० ॥
 यथातथं सत्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥
 त्वं क इति निज्ञासां सम्भाव्य स्वयमेवोत्तरमाह अहं हीति पूर्वजः

मायासङ्गमजो वीर ! कालः सर्वद्वरः स्मृतः ।

ब्रह्मा त्वामाह भगवान् सर्वदेवर्षिपूजितः ॥ २३ ॥

रक्षितुं स्वर्गलोकस्य समयसो महामते ! ।

पुरा त्वमेक एवासीर्लोकान् संहृत्य मायया ॥ २४ ॥

भार्यया सहितस्त्वं मामादौ पुत्तमजीजनः ।

तथा भोगवतं नागमनन्तमुदकेशयम् ॥ २५ ॥

मायया जनयित्वा त्वं द्वौ ससत्त्वौ महागलौ ।

मधुकैटभकौ दैत्यौ हत्वा मेदोऽस्थिसञ्चयम् ॥ २६ ॥

इमां पर्वतसख्यद्वां मेदिनीं पुरुषर्षभ ! ।

पद्मे दिव्यार्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि ॥ २७ ॥

मां विधाय प्रजापत्यं मयि सर्वं न्यवेदयत् ।

सर्वसृष्ट्यपेक्षया पूर्वं महत्तत्त्वस्त्रेवायमंगविशेष इत्याह अतिरिक्तमेवेदं
तत्त्वमिति शेषा ॥ २२ ॥

मायासंगमलदीर्घणमात्रम् ॥ २३ ॥

अथ प्रह्लादात्ममाह रक्षितमिति समयः अवतारसमये कृतः कालः
एतावन् कालं भूलोके स्थित्वा पुनः स्वर्गमागन्त्येवं रूपः नतु भगवन् स्वर्गेण
कः सम्बन्ध इत्याशङ्का निवर्तयितुं पूर्वकथाभाह पुरेति 'सदेव शौम्येदमप्य
आसीत्' इति श्रुतेः मायापि कार्यात्मतात्त्वदभेदेनैव तदेति भावः ॥ २४

भार्यया मायया भगवत्साविधेन तस्या अथेवं परिणामगोलत्वादिति
भावः भोगवतं शेषं लुप्तभाव व्यापः एतावुभावपि महत्तत्त्वाधिष्ठातारावि-
त्ताहः ॥ २५ ॥

ससत्त्वौ रुषराक्षसौ तन्मेदोस्थिसञ्चयं तद्रूपम् ॥ २६ ॥

इमां मेदिनीं निर्मितवानिति शेषः तत्र सप्तस्य नाभ्या विद्यमाने
पद्मे मासत्वाद्य ॥ २७ ॥

तं च मां प्रजापत्यं विधाय भवान् मयि सर्वं प्रजोत्पादनपालनादि-

सोऽहं संयुक्तसंभारस्वामवोचं जगत्प्रते ! ॥ २८ ॥

रक्षां विधत्स्व भूतेभ्यो ये मे वीर्यापहारिणः ।

ततस्त्वं कश्यपाज्जातो विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ २९ ॥

हृतवानसि भूभारं वधाद्रक्षोगणस्य च ।

सर्वास्तृत्सार्यमाणस्तु प्रजास्तु धरणीधर ! ॥ ३० ॥

रावणस्य वधाकाञ्ची मर्त्यलोकमुपागतः ।

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ ३१ ॥

कृत्वा वासस्य समयं त्रिदशेष्वात्मनः पुरा ।

स ते मनोरथः पूर्णः पूर्णं चायुषि ते श्रुषु ॥ ३२ ॥

कालस्तापसरूपेण त्वत्समीपमुपागमम् ।

ततो भूयश्च ते बुद्धिर्यदि राज्यमुपासितुम् ॥ ३३ ॥

तत्तथा भव भद्रं ते एवमाह पितामहः ।

यदि ते गमने बुद्धिर्देवलोकं वितेन्द्रिय ! ॥ ३४ ॥

सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ।

चतुर्मुखस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा कालेन भाषितम् ॥ ३५ ॥

इसन् रामस्तदा वाक्यं कृतस्त्रस्यान्तकमवधीत् ।

भारं न्यवेदयन् स्थापितवान् संयुक्तसंभारः ऋद्धीकृतवज्रोत्पादनादिभ्यः-
हारः ॥ २८ ॥

मे वीर्यापहारिणः मे वीर्यस्य मत्प्रजानां दुःखदा इत्यर्थः ततः मां
प्रति तदा प्रतिज्ञानोत्तरमित्यर्थः ॥ २९ । ३० । ३१ ॥

समयं वाचकान्प्रतिज्ञां मनोरथः प्रतिज्ञादिष्वयः कामः श्रुत्वा यमोक्षे
ष्यायुषि पूर्णं मति ॥ ३२ ॥

यद्वा कालस्तापसरूपेण त्वत्समीपमुपागमं भाषितवानिति ॥ ३३ ॥

तत्तथा भव राज्यमुपासेष्यति ॥ ३४ । ३५ ॥

श्रुतं तव वचो मेऽद्य ममापीडितरं तु तत् ॥ ३६ ॥

सन्तोषः परमो ज्ञेयस्त्वदागमनकारणात् ।

तथाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम सम्भवः ॥ ३७ ॥

भद्रं तेऽस्वागमिष्यामि यत एवाहमागतः ।

मनोरथस्तु संप्राप्तो न मेऽज्ञास्ति विचारणा ॥ ३८ ॥

मत्सेवकानां देवानां सर्वकार्येषु वै मया ।

स्थातव्यं मायया पुत्र ! यथा चाह प्रजापतिः ॥ ३९ ॥

एवं तयोः कथयतोर्दुर्वासा मुनिरभ्यगात् ।

राजद्वारं राघवस्य दर्शनापेक्षयादृतम् ॥ ४० ॥

मुनिर्लक्ष्मणमासाद्य दुर्वासा वाक्यमब्रवीत् ।

शीघ्रं दर्शय रामं मे कार्यं मेत्यन्तमाहितम् ॥ ४१ ॥

तच्छ्रुत्वा प्राह सौमित्रिर्मुनिं ज्वलनतेजसम् ।

रामेण कार्यं किं तेऽद्य किं तेऽभीष्टं करोम्यहम् ? ॥ ४२ ॥

राजा कार्यान्तरे व्यग्रो मुहूर्तं संप्रतीक्षताम् ।

तच्छ्रुत्वा क्रोधसंतप्तो मुनिः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

अस्मिन् क्षणे तु सौमित्रे ! न दर्शयसि चेद्दिभुम् ।

हृत्स्नस्य जगतोऽन्तर्धम् भाग्यं कालमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

कार्यार्थं सम्भव तेन निष्पन्नकार्यस्यावस्थाने न प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

मनोरथः अयमेव मे मनोरथो यदि ते गमनमिति भावः ॥ ३८ ॥

स्थातव्यं तद्रक्षणायोद्युक्तेन भार्य मावयेत्यनेन सर्वमिदं मायैवेति

धनयति ॥ ३९ ॥

प्रादृतं यथा भवति तथा दर्शनेच्छया राजद्वारमभ्यगात् ॥ ४०/४१ ॥

रामेण कार्यं किन्ने इति तत्पर्यं कार्यमहं सम्पादयामितीति भावः तदे-

वाह किन्ने इत्यादि ॥ ४२/४३ ॥

रामं सविषयं वंशं भस्मीकुर्यान्न संशयः ॥ ४४ ॥
 श्रुत्वा तद्वचनं घोररूपेर्दुर्वाससो भयम् ।
 स्वरूपं तस्य वाक्यस्य चिन्तयित्वा स खल्लक्षणः ॥ ४५ ॥
 सर्वनाशाद्वरं मेघं नाशो ह्येकस्य कारणात् ।
 निश्चित्यैवं ततो गत्वा रामाय प्राह लक्ष्मणः ॥ ४६ ॥
 सौमित्रेर्वचनं श्रुत्वा रामः कालं व्यसर्जयत् ।
 शीघ्रं निर्गम्य रामोऽपि ददर्शात्तेः सुतं सुनिम् ॥ ४७ ॥
 रामोऽभिवाद्य संप्रीतो सुनिं पप्रच्छ सादरम् ।
 किं कार्यं ते करोमीति सुनिमाह रघूत्तमः ॥ ४८ ॥
 तच्छ्रुत्वा रामवचनं दुर्वासा राममब्रवीत् ।
 अद्य वर्षसहस्राणामुपवाससमापनम् ॥ ४९ ॥
 अतो भोजनमिच्छामि सिद्धं यत्ते रघूत्तम ! ।
 रामो सुनिवचः श्रुत्वा सन्तोषेण समन्वितः ॥ ५० ॥
 ससिद्धमन्त्रं सुनये वथावत् समुपाहरत् ।
 सुनिर्भुक्त्वात्रममृतं सन्तुष्टः पुनरभ्यगात् ॥ ५१ ॥
 स्वमाश्रमं गते तस्मिन् रामः सस्फार भाषितम् ।
 कालेन शोकदुःपार्तो विमनाच्चातिपिच्छलः ॥ ५२ ॥

वंशं दण्डपक्षेति शेषः तेन सर्वेषां भयदादीनां नाशं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
 भयमतिशयेन घोरमित्यन्वयः स्वरूपं वाक्यं व्यक्तं चार्थम् ॥ ४५ ॥
 कारणाद्दुर्वासोदपात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
 वर्षसहस्राणां सप्तत्योय उपवासस्तस्य समापनं वथाम् अपि ॥ ४९ ॥
 यत्सिद्धं गृहेऽस्मि तद्भोजनमिच्छामि ॥ ५० ॥
 अमृतममृतवत् प्रादु ॥ ५१ ॥
 कालेन भाषितमित्यन्वयः अस्या च भोकादियुक्तः वन् ॥ ५२ ॥

अवाङ्मुखो दीनमना न शशाकामिभाषितुम् ।
 मनसा लक्ष्मणं ज्ञात्वा हतप्रायं रघूदहः ॥ ५३ ॥
 अवाङ्मुखो बभूवाथ दृष्ट्वा मेवाघिलेश्वरः ।
 ततो रामं विलोक्याह सौमित्रिदुःखसंस्तुतम् ॥ ५४ ॥
 दृष्ट्वा भूतं चिन्तयन्तं गर्हन्तं स्नेहवन्धनम् ।
 मत्कृते त्यज सन्तापं जहि मां रघुनन्दन ! ॥ ५५ ॥
 गतिः कालस्य कलिता पूर्वमेवेदृशी प्रभो ! ।
 त्वयि हीनप्रतिष्ठे तु नरको मे भुवं भवेत् ॥ ५६ ॥
 मयि प्रीतिर्यदि भवेद्यद्यनुग्राह्यता तव ।
 त्यक्त्वा यद्वां जहि प्राज्ञ ! मा मा धर्मं त्यज प्रभो ! ॥ ५७ ॥
 सौमित्रिणोक्तं तच्छ्रुत्वा रामचलितमानसः ।
 आह्वय मन्त्रिणः सर्वान् यद्यिष्टं चेदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥
 मुनेरागमनं यत्तु कालस्यापि हि भाषितम् ।
 प्रतिज्ञामात्मनश्चैव सर्वमावेदयत्प्रभुः ॥ ५९ ॥

मनसा हतप्रायं ज्ञात्वा प्रतिज्ञाया अन्वया कर्तव्यमवस्थादिति भावः
 ॥ ५३ । ५४ ॥

स्नेहहतं मय्यनं गर्ह्यन्तं निन्दयन्तं स्नेहादधे अग्रहता तदकरणे च प्रति-
 ष्ठाहानिरिति चिन्तयन्तम् ॥ ५५ ॥

पूर्वमेवेदृशीति रदमवष्टे भाषीति भावः अतस्ते तत्प्रतिज्ञाहानौ
 ममापि नरक इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

धर्मं मा त्यजेत्यर्थः अनेन प्रतिज्ञाधामभेदं चालिष्यन्तं यत्तौ धर्म-
 महिषेयानौ च तत्प्रतिज्ञानिर्वाहणं परमो धर्म इति सूचितम् ॥ ५७ ॥

अमितमारुह्य शृङ्गादधो ॥ ५८ ॥

मुनेर्दुर्गावस ॥ ५९ । ६० ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं मन्त्रिणः सपुरोहिताः ।

ऊचुः प्राञ्चलयः सर्वे राममस्तिष्ठकारिणम् ॥ ६० ॥

पूर्वमेव हि निर्दिष्टं तव भूभारहारिणः ।

लक्ष्मणेन वियोगस्तो ज्ञातो विज्ञानचक्षुषा ॥ ६१ ॥

त्यजाशु लक्ष्मणं राम ! मा प्रतिज्ञां त्यज प्रभो ! ।

प्रतिज्ञाते परित्यक्ते धर्मो भवति निष्कलः ॥ ६२ ॥

धर्मे नष्टेऽखिले राम ! त्रैलोक्यं नश्यति ध्रुवम् ।

त्वं तु सूर्यस्य लोकस्य पालकोऽसि रघूत्तम ! ॥ ६३ ॥

त्यक्त्वा लक्ष्मणमेवैकं त्रैलोक्यं त्रातुमर्हसि ।

रामो धर्मार्थसहितं वाक्यं तेषामनिन्दितम् ॥ ६४ ॥

सभामग्रे समाश्रुत्य प्राह सौमित्रिमञ्जसा ।

यथेष्टं गच्छ सौमित्रे ! माभूद्वर्मस्य सङ्खयः ॥ ६५ ॥

परित्यागो बधो वापि सतामेवोभयं समम् ।

एवमुक्ते रघुश्रेष्ठे दुःखव्याकुलितेक्षणः ॥ ६६ ॥

रामं प्रणम्य सौमित्रिः शीघ्रं गृहमगात् स्वकम् ।

ततोऽगात्पर्युतीरमाचम्य स लताञ्जलिः ॥ ६७ ॥

नवद्वाराणि संयम्य मूर्ध्नि प्राणमधारयत् ।

भूभारहारिणस्यायन्मात्रफलकतया एतश्चरीरस्य तत्र पूर्वं त्यक्त्वा पूर्वमि-
त्यर्थं लक्ष्मणगमनं निर्दिष्टं भावी स त्वर्पोऽप्याभिप्रायित एवास्ते ॥ ६१ ॥

प्रतिज्ञातेऽर्थे परित्यक्ते अर्थमाकते ॥ ६२ ॥

धर्मे नष्टे राक्ष इति श्रेयं तव त्रैलोक्यपालकत्वेन त्वद्वर्मनाशे सम्पूर्ण-
त्रैलोक्यनाश इति भावः ॥ ६३ । ६४ ॥

समाश्रुत्य वाचिष्ठादिवाक्यं श्रुत्येत्यर्थः ॥ ६५ ॥

सताशुभयं यमपेक्षेत्यन्वयः उक्ते उक्तवतीत्यर्थः ॥ ६६ । ६७ ।

यदक्षरं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥ ६८ ॥
 पदं तत्परमं धाम चेतसा सोऽभ्यचिन्तयत् ।
 वायुरोधेन संयुक्तं सर्वे देवाः सहर्षयः ॥ ६९ ॥
 साग्नयो लक्ष्मणं पुष्पैस्तुष्टुबुध समाकिरन् ।
 अदृश्यं विबुधैः कैश्चित्सशरीरं स वासव ॥ ७० ॥
 गृहीत्वा लक्ष्मणं शक्रः स्वर्गलोकमयागमत् ।
 ततो विष्णोश्चतुर्भागं तं देवं सुरसन्तमाः ।
 सर्वे देवर्षयो हृद्वा लक्ष्मणं समपूजयन् ॥ ७१ ॥

लक्ष्मणे हि दिवमागते हरौ

सिंहलोकगतयोगिनस्तदा ।

ब्रह्मणा सह समागमन्मुदा

द्रष्टुमाहितमहाहिरूपकम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भ्याम्बराभायणे उभामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

नवद्वाराणि चतुर्भी कर्णौ नासिका मुखं धायूपस्थे ब्रह्मरन्ध्रेति ॥ ६८ ॥

अभ्यविनयत् वासुदेवोऽहमित्यध्यायत ॥ ६९ ॥

तुष्टु पुष्पैः समाकिरन् विबुधैः कैश्चिददृश्यं नैरपि देवैर्न दृश्यमि-
 त्यर्थः ॥ ७० । ७१ ॥

हरौ हृदये सिंहलोकगतयोगिनः तल्लोकस्य योगिनः इत्यर्थः आदितः
 प्राप्तः महाहिरूपः येन तत् दुग्धं यथा दधिभावमापद्यते तथायमेव देहः
 तत्माहिरूपता प्राप्तः इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्कक्षराजविषयद्वारणसम्पर्कत्वादिवि० श्रीरामवर्मणः

कृतावध्याम्बराभायणे सेतो उत्तरकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

लक्ष्मणं तु परित्यज्य रामो दुःखसमन्वितः ।

मन्विष्यो नैगमांश्चैव वशिष्ठं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

अभिप्रेक्ष्यामि भरतमधिराज्ये महामतिम् ।

अद्य चाहं गमिष्यामि लक्ष्मणस्य पदामुगः ॥ २ ॥

एवमुक्ते रघुश्रेष्ठे पौरजानपदास्तदा ।

द्रुमा दूव च्छिन्नमूला दुःखार्ताः पतिता भुवि ॥ ३ ॥

मूर्च्छितो भरतो वापि श्रुत्वा रामाभिभाषितम् ।

गर्हयामास राज्यं स प्राहेदं रामसन्निधौ ॥ ४ ॥

सत्येन च शपेनाहं त्वां विना दिवि वा भुवि ।

काङ्क्षे राज्यं रघुश्रेष्ठ ! शपे त्वत्पादयोः प्रभो ! ॥ ५ ॥

भूमौ कुशलवौ राजन् ! अभियिञ्चस्व राघव !

कोशलेषु कुशं वीरसुत्तरेषु लवं तथा ॥ ६ ॥

नैगमा वशिष्ठः ॥ १ ॥

अद्य चाहमित्यर्थः पदामुगः पदान्मूलमधीकृत्य गन्ता अन्यथा तेन
मङ्गलव्यवधानं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्ते उक्तवति सति ॥ ३ ॥

भरतो वापि भरतदापीत्यर्थः राज्यं गर्हयामास मदिन्द्रापूर्वकमिदं
प्राह वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सत्येन शपे सत्यं मे नश्यत यदि राज्याकालेलेकः शपथ त्वत्पादयोश्च
शपे त्वत्पादयोः स्पर्शने च शपथ इत्यपरः शपथः ॥ ५ ॥

तर्हि सर्वगमने को राज्यं पालयिष्यतीत्याशङ्काहेमाविति ॥ ६ ॥

गच्छन्तु दूतास्त्वरितं शत्रुघ्नानयनाय हि ।
 अस्माकमेतद्गमनं स्वर्वासाय शृणोतु सः ॥ ७ ॥
 भरतेनोदितं श्रुत्वा पतितस्ताः समीक्ष्य तम् ।
 प्रजाय भयसंविग्ना रामविश्लेषकातराः ॥ ८ ॥
 यशिष्ठो भगवान् राममुवाच सद्यं वचः ।
 पश्य तातादंरात्स्वर्वाः पतिता भूतले प्रजाः ॥ ९ ॥
 तासां भावानुगं राम ! प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 श्रुत्वा यशिष्ठवचनं ताः समुत्थाप्य पूज्य च ॥ १० ॥
 सखेष्टो रघुनायस्ताः किं करोमीति ? चाब्रवीत् ।
 ततः प्राञ्जलयः प्रोचुः प्रजा भक्त्या रघूद्वहम् ॥ ११ ॥
 गन्तुमिच्छसि यत्र त्वमनुगच्छामहे वयम् ।
 अस्माकमेवा परमा प्रीतिर्धर्मो यमक्षयः ॥ १२ ॥
 तवानुगमने राम ! हृद्गता नो दृढा मतिः ।
 मुक्तदारादिभिः सार्द्धमनुयासोऽद्य सर्वथा ॥ १३ ॥
 तपोवनं वा स्वर्गं वा पुरं वा रघुनन्दन ! ।
 ज्ञात्वा तेषां मनोदाढ्यं कालस्य वचनं यथा ॥ १४ ॥
 भक्तं पौरजनं चैव वाढमित्याह राघवः ।
 कृत्यैव निश्चयं रामसन्निधेवाहनि प्रभुः ॥ १५ ॥
 प्रस्थापयामास च तौ रामभद्रः कुशीलवौ ।

तं तथा कठोरं वदन् पतिता भुवीति शेषः ॥ ८ ॥

तातेति शब्दोपनं ॥ ९ ॥

भाषादुगं अभिप्रायादुगं पूज्येति स्वार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

व्ययं तदनुगमनरूपं ॥ १२ ॥ १३ ॥

तपोवमाद्यन्यतमं यद्गन्तादि तदनुयास इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अटौ रथसहस्राणि सहस्रैव दन्तिनाम् ॥ १६ ॥

यष्टिं चाश्वसहस्राणामेकैकस्यै ददौ बलं ।

वज्ररत्नौ वज्रधनौ हृष्टपुष्टजनादौ ॥ १७ ॥

अभिवाद्य गतौ रामं लक्ष्मेण तु कुशीलवौ ।

शत्रुघ्नानयने दूतान् प्रेषयामास राघवः ।

ते दूतास्त्वरितं गत्वा शत्रुघ्नाय न्यवेदयन् ॥ १८ ॥

कालस्यागमनं पश्चादग्निपुत्तस्य चेष्टितम् ।

लक्ष्मणस्य च निर्याणं प्रतिष्ठां राघवस्य च ॥ १९ ॥

पुत्ताभिप्रेचनं चैव सर्वं रामचिकीर्षितम् ।

श्रुत्वा तद्दूतवचनं शत्रुघ्नः कुलनाशनम् ॥ २० ॥

व्यथितोऽपि हृतिं लब्ध्वा पुत्तावाहय सत्वरः ।

अभिपिच्य सुगच्छं वै मयुरायां महाबलः ॥ २१ ॥

यूपकेतुं च विदिशानगरे शत्रुघ्नद्वयः ।

अयोध्यां त्वरितं प्रागात् स्वयं रामद्विदृजया ॥ २२ ॥

ददर्श च महात्मानं तेजसा ज्वलनप्रभम् ।

बभूवयुगसम्बीतं ऋषिभिश्चाक्षयैर्हतम् ॥ २३ ॥

अभिवाद्य रमानाथं शत्रुघ्नो रघुपुङ्गवम् ।

प्राञ्जलिर्धर्मसहितं वाक्यं प्राष्टुं महामतिः ॥ २४ ॥

अभिपिच्य सुतौ तत्र राज्ये राजीवलोचन ! ।

तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २५ ॥

लक्ष्मेण भगवद्वियोगजडो सासङ्गिष्णुवदो ह्येव ॥ २६ ॥

अलिङ्ग्यस्व दुर्वाससं पतिष्ठां प्रजासु सहजवनविषयाम् ॥ २७ ॥

चिकीर्षितं शृगमनरूपं कुलस्य व्याटसमूहस्य नाशनम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

अथैतैर्विभिः अतिचिरजीविभिर्वशिषादौः ॥ २३ । २४ । २५ ॥

त्यक्तुं नार्हसि मां वीर ! भक्तं तव विशेषतः ।
 शत्रुघ्नस्य हृदां बुद्धिं विज्ञाय रघुनन्दनः ॥ २६ ॥
 सज्जीभवतु मथाङ्गे भवानित्यब्रवीद्वचः ।
 अथ क्षणात्समुत्प्रेतुर्वानराः कामरूपिणः ॥ २७ ॥
 षट्पाथ राक्षसाश्चैव गोपुच्छाश्च सङ्खणः ।
 ऋषीणां देवतानां च पुत्रा रामस्य निर्गमम् ॥ २८ ॥
 श्रुत्वा प्रोक्षू रघुयेष्ठं सर्वे वानरराक्षसाः ।
 तवानुगमने विद्धि निश्चितार्यान्हि नः प्रभो ! ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे रामं मुग्रीवोऽपि मञ्जवतः ।
 यथावदभिधाष्टाच्च राघवं भक्तवत्सलम् ॥ ३० ॥
 अभिपिप्याद्भुङ्क्ष्व राज्ये आगतोऽस्मि मञ्जरुम् ।
 तवानुगमने राम ! विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ ३१ ॥
 श्रुत्वा तेषां हृदं वाक्यं ऋक्षवानररक्षसाम् ।
 विभीषणमुवाचेदं वचनं ऋदुसादरम् ॥ ३२ ॥
 धरिष्यति धरा यावत्प्रजास्तावत्प्रशाधि मे ।
 वचनाद्वाचसं राज्यं प्रापितोऽसि ममोपरि । ३३ ॥
 न किञ्चिदुत्तरं वाच्यं त्वया मत्कृतकारणात् ।
 एवं विभीषणं वृत्तां हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥
 मारुते ! त्वं चिरञ्जीव ममाङ्गां मां ह्यपा कथाः ।

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥

मे वचनात्प्रशाधि राक्षस रक्ष शत्रुघ्नराज्यं च प्रशाधि अतोऽन्यथा
 वदेत्याह प्रापितोऽधीति अन्यवचनोक्तौ महद्वपातकं तत्रेति भावः ॥ ३३

। ३४ ॥

जाम्बवन्तमथा प्राह तिष्ठ त्वं द्वापरान्तरे ॥ ३५ ॥

मया सार्द्धं भवेद्युद्धं यत्किञ्चित्कारणान्तरे ।

ततस्तान् राघवः प्राह ऋक्षराक्षसवानरान् ।

सर्वानेव मया सार्द्धं प्रयातेति दयान्वितः ॥ ३६ ॥

ततः प्रभाते रघुवंशनाथो विशालवक्षासितकञ्चनेत्रः ।

पुरोधसं प्राह पश्चिष्ठमार्गं याम्बवन्तिहोत्राणि पुरो गुरो ! मे ॥ ३७ ॥

ततो वशिष्ठोऽपि चकार सर्वं प्रास्थानिकं कर्म मरुद्विधानात् ।

क्षौमास्वरो दर्भपयित्वाणिर्महाप्रयाणाय गृहीतबुद्धिः ॥ ३८ ॥

निष्क्रम्य रामो नगरात्पिताम्नाच्छयीव यात' शशिकोटिकान्तिः

रामस्य सव्ये सितपद्महस्ता पद्मा गता पद्मविशालनेत्रा ॥ ३९ ॥

मार्शेऽय दक्षेऽरुणकञ्चहस्ता श्यामा ययौ भूरपि दीप्यमाना ।

शास्त्राणि शस्त्राणि धनुश्च बाणा अम्भुः पुरस्तात् धृतविग्रहास्ते ॥ ४० ॥

वेदाश्च सर्वे धृतविग्रहाश्च ययुश्च सर्वे सुनश्च दिव्याः ।

माता श्रुतीनां प्रणवेन साध्वी ययौ हरिं व्याहृतिभिः समेता ॥ ४१ ॥

ममाज्ञा विरज्जीवेत्येवं रूपं द्वापरान्तरे एतच्चतुर्बुगैर्भग्नयत्किञ्चिच्च-
तयुग्वन्तर्गतद्वापरे ॥ ३५ ॥

युद्धं भवेत् भविष्यति ततः स्मर्गं गमिष्यमीति शेषः अत्र जाम्बवन्-
तयुगं मेन्द्विदिदीरयुपलक्ष्य तान् हनुमन्ताम्बवदादिभिरान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

प्रास्थानिकं महाप्रस्थानोचितं क्षौमास्वर इत्यादि रामविशेषणम् ॥ ३८ ॥

पद्मा कञ्चो पूर्वगता सीता तत्काले लक्ष्म्योरूपेण सन्निहिता जाते-
त्यर्थः ॥ ३९ ॥

अरुणकञ्चहस्ता रक्तपद्महस्ता भूलटधिवासी देवता एवमपि पि-
बोध्यम् ॥ ४० ॥

दिव्या सुनयः शनकादयः श्रुतीनां माता गायत्री ॥ ४१ ॥

गच्छन्तमेवानुगता जनास्तु सपुत्रदाराः सद्य बन्धुवर्गैः ।
 अनादृतद्वारमिवापवर्गं रामं व्रजन्तं ययुराप्तकामाः ॥ ४२ ॥
 सान्तपुरः सानुचरः सभार्यः शत्रुघ्नयुक्तो भरतोऽनुयायात् ।
 गच्छन्तमालोक्य रमासमेतं श्रीराघवं पौरजनाः समस्ताः ॥ ४३ ॥
 सगलदृष्ट्वाश्च यदुर्हिजाभ्याः सामात्यवर्गाश्च समन्त्रिणो ययुः ।
 सर्वे गताः क्षत्रसुप्ताः प्रहृष्टा वैश्याश्च शूद्राश्च तथापरे च ॥ ४४ ॥
 सुग्रीयमुख्या हरिपुङ्गवाश्च स्नाता विशुद्धाः शुभशब्दयुक्ताः ।
 न कश्चिदासीद्भवद्भययुक्तो दीनोऽथ वा वाञ्छसुखेषु सक्तः ॥ ४५ ॥
 आनन्दरूपाः अनुगता विरक्ता ययुश्च रामं पशुमत्यवर्गैः ।
 भूतान्यदृष्ट्वा च यानि तत्र ये प्राणिनः स्यावरजङ्गमाश्च ॥ ४६ ॥
 साक्षात्परात्मानमनन्तशक्तिं जग्मुर्विरक्ताः परमेकमीशम् ।
 नासीद्योध्यानगरे तु जन्तुः कश्चित्तदा राममना न यातः ॥ ४७ ॥
 शून्यं बभूवापिलमेव तत्र पुरं गते राजनि रामचन्द्रे ।
 ततोऽतिदूरं नगरात्स गत्वा दृष्ट्वा नदीं ता हरिनेत्रजाताम् ॥ ४८ ॥

अनादृतद्वारमिवापवर्गं तस्य व्रजन्तं राममनुययुः ॥ ४२ ॥

अनुयायात् अन्वगच्छदित्यर्थं कश्चित्तमेव पाठः ॥ ४२ ॥

सामात्यवर्गा समन्त्रिणो द्विजाभ्या ययुः क्षत्रसुप्ता क्षत्र क्षत्रिया

* सुप्त सुप्ता अयेसरं येषां नादृष्टा वैश्यादयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इं सगलदृष्ट्वाश्च योगाभावेन हेतु आनन्दरूपाः अनुगता आनन्दरूपं वन-
 मनुगता तदनुगमनां तदानन्दप्रतिभासात्तदयोगं सर्वस्य वैराग्यं चेति
 भावः ॥ ४६ ॥

जग्मुर्नुजग्मु यो राममवा राम न यातो नानुयातक्यादयो जन्तु
 नासीदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

राजनि गते अखिलं शून्यं बभूव हरिनेत्रजाता हरयूम् ॥ ४८ ॥

ननन्द रामस्तुतपावनोऽतो ददर्श चाशेषमिदं हृदिस्थम् ।

अथागतस्तत्र पितामहो मच्चान् देवाश्च सर्वे ऋषयश्च सिद्धाः ॥४८॥

विमानकोटीभिरपारपारं समावृतं खं सुरसेविताभिः ।

रविप्रकाशाभिरभिस्फुरत् खं ज्योतिर्मयं तत्र नभो बभूव ॥५०॥

स्वयं प्रकाशैर्महतां महद्भिः समावृतं पुण्यकृतां वरिष्ठैः ।

ववुश्च वाताश्च सुगन्धवन्तो ववर्ष दृष्टिः कुसुमावलीनाम् ॥५१॥

उपस्थिते देवस्य दङ्गनादे गायतुस्तु विद्याधरकिन्नरेषु ।

रामस्तु पद्भ्यां सरयूजलं सक्तु स्फुट्टा परिकामदनन्तशक्तिः ॥५२॥

ब्रह्मा तदा प्राञ्च कृताञ्जलिस्तं रामं परात्पन् ! परमेश्वरस्त्वम् ।

विष्णुः सदानन्दमयोऽसि पूर्णो जानासि तत्त्वं निजमैशमेकम् ॥५३॥

तथापि दासस्य मनाखिलेश ! कृतं वचो भक्तपरोऽसि विद्वन् ! ।

त्वं भ्रातृभिर्वैष्णवमेकमाद्यं प्रविश्य देहं परिपाहि देवान् ॥५४॥

कृतं पावनं विराड् रूपमात्मनो येन सः अशेषमिदं जगत् हृदिस्थं
ददर्श आत्मानं विराड् रूपं कृतवानित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अपारपारं अविच्छिन्नपारद्वयोर्होमं तादृशमपि विमानावृतमासीत्
ज्योतिर्मयं नक्षत्रगणप्रचुरमिव ॥ ५० ॥

येऽत्र लोके पुण्यं कृत्वा स्वर्गे सर्वेभ्य व्याधिक्यं प्राप्तास्तैश्च नभः समा-
वृतं चो पादपूरणे ॥ ५१ ॥

परिक्रामत् पर्यक्रामत् जलोपर्वणच्छदित्यर्थः तत्रैव हेतुमत् विशेषण-
मनन्तशक्तिरिति ॥ ५२ ॥

हे परमात्मन् परमेश्वर जगत्कृष्टिस्त्रितयकृतां तमेवेत्यर्थः त्वमेशं
एकं निजं तत्त्वं ब्रह्मरूपं जानासि ॥ ५३ ॥

नन्वेवं ब्रह्मणश्च ब्रह्मरूपस्य कथं शरीरपरिपद्भोऽत आह तथापीति
भक्तानुपहर्षं मायया सर्वं मायया सर्वमिदं कृतमिति भावः अतो वैष्णव
देहं प्रविश्य देवान् पाहि रक्ष ॥ ५४ ॥

यान्तं दिवं मामनुयान्ति सर्वे तिर्यक्षरीरा अपि पुण्ययुक्ताः ॥६१॥
 वैकुण्ठसाम्यं परमं प्रयान्तु समाविशस्वाशु ममाज्ञया त्वम् ।
 श्रुत्वा हरैर्वाक्यमयाब्रवीत्कः सान्तानिकान्यान्तु विचित्रभोगान् ॥६२॥
 लोकान्मदीयोपरि दीप्यमानांस्तद्भावयुक्ताः कृतपुण्यपुञ्जाः ।
 ये चापि ते राम ! पवित्रनाम गृणन्ति मर्त्या लयकाल एव ॥६३॥
 अज्ञानतो वापि भजन्तु लोकांस्तानेव योगैरपि चाधिगम्यान् ।
 ततो गतिच्छेष्टा हरिराक्षसाद्याः स्पृष्ट्वा जलं त्यक्तकलेवरासौ ॥६४॥

सभायां इष्ट इति नारदेनोक्तं तद्विरुद्धे इति चेत् अत्र वदाम । अवतार-
 गरिषहस्रं हि प्रयोजनद्वयं दुष्टरथेन शिष्टयाजनं साधरणेन लोकानां धर्म-
 मर्यादाबोधनं च एतदर्थमेव तेषां तत्तत्कर्तृत्वानेन प्रवृत्तिरित्यत्रा व्यक्तमस्ति
 भगवतः किं यत्तादृशत्वानेन एवं च धर्मबोधनार्थं तदनुष्ठानवत् आत्म-
 'द्वयधर्मास्तुष्टानस्यास्तुक्तलोकवासः फलमिति बोधयितुं दायरधिरामत्वं
 प्रत्यभिज्ञापकेन भाविकेन केनचिच्छरीरेण तल्लोके वासिनाद्यतैः रामा-
 यणे एतदर्शकथनं तु इतिहासेषु उक्तत्वात् सर्वज्ञानं बाल्मीक्यादीनां
 भूतभाविसर्वार्थज्ञानवत्त्वादित्यत्र विस्तरः, तदैति तदा तस्मिन् समये
 त्रिषुर्दुर्हिणं ब्रह्माणमाह भद्रतुगमनादेव पुण्ययुक्तत्वात्तुमानम् ॥ ६१ ॥

वैकुण्ठसाम्यं वैकुण्ठस्थानलोकं साम्यं ध्यञ् वातर्षणादिवादापत्त्यादा
 एतत् ममाज्ञया समाविशस्वाशु तादृशलोकं प्रवेशयस्व को ब्रह्मा सान्तानिका
 लोकविशेषाः ॥ ६२ ॥

तेषां लोकानामुत्तमत्वमाह मदीयोपरि दीप्यमानान् ब्रह्मलोकाद्दी-
 दीप्यमानान् अपि च येऽपि मनुष्या लयकाल एव मरणकाल एव न तु
 ततः प्रागपि कदाचित् तत्प्राप्यज्ञानतो वा व्यज्ञानत एव न प्रवृत्त्यर्थं ते
 पवित्रनाम रामेत्येतत् गृणन्ति वदन्ति तेषां तानेव लोकान् योगैः प्राप्यान्
 भजन्तु अनेनाज्ञयाभ्यस्तयोगोऽनकाले तन्नामकर्त्ता च राम इति सूचि-
 तम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

प्रपेदिरे प्राक्तनमेव रूपं यदंशजा ऋक्षहरीश्वरास्ते ।
 प्रभाकरं प्राप हरिप्रवीर, सुग्रीव आदित्यजवीर्यवत्त्वात् ॥ ६५ ॥
 ततो विमग्नाः सरयूजलेषु नरा परित्यज्य मनुष्यदेहम् ।
 चारुह्य दिव्याभरणा विमानं प्रापुश्च ते सान्तिनिष्ठाप्यलोकान् ॥ ६६ ॥
 तिर्यक्प्रजाताः अपि रामदृष्टा जल प्रविष्टा दिवमेव याताः ।
 दिदृक्षुवो जानपदाश्च लोका रामं समालोक्य विमुक्तसङ्गा ॥ ६७ ॥
 श्रुत्वा हरिं लोकगुरुं पदेषु स्पृष्ट्वा जल स्वर्गमवापुरञ्च ।
 एतावदेवोक्तं रामाह शम्भु श्रीरामचन्द्रस्य कथावशेषम् ॥ ६८ ॥
 । पादमप्यत्र पठेत् पापाद्भिमुच्यते जन्मसहस्रजातात् ।
 देने दिने पापक्षयं प्रकुर्वन् पठेन्नरः शोकमपीह भक्त्या ॥ ६९ ॥
 येमुक्तसर्वाधचयः प्रयाति रामेति सालोक्यमनन्यलभ्यम् ।
 राख्यानमेतद्ब्रह्मनायकस्य कृतं पुरा राघवचोदितेन ॥ ७० ॥
 हिंसेरेणाप्तभविष्यदर्थं श्रुत्वा तु राम, परितोषमेति ।
 । मायणं काव्यमनन्तमुपैत श्रीशङ्करेणाभिहितं भवान्यै ॥ ७१ ॥

यो यदंशज स तद्रूपमव प्रापेत्त्यर्थं तदाह प्रभाकरमिति आदित्यज-
 वीर्यवत्त्वात् आदित्यदेहजवीर्यातिशयात् ॥ ६५ ॥

सान्तिनिष्ठाप्यलोकान् श्रुत्वा चार्थं ॥ ६६ ॥

रामदृष्टा भगवद्दृष्ट्या लोणवर्षपाशा विमुक्तसङ्गा भूनेति चेव ॥ ६७ ॥

अथ योषम ॥ ६८ ॥

अथ रामादलपाठककथाह य इति तथा पाप कुर्वन्नेव रामादल
 प्रोक्तमपि पठन् विमुक्तवर्षपाश रामस्य सालोक्यं प्रयाति राखरणातिशेन
 श्रुत्यभिहितं ब्रह्मनायक इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

आप्तो भ्याम सख्यो भविष्यतीति तस्य तदाख्याय श्रुत्वा राम यदि
 शोषयति भगवन् भगवन् राम आगमोतिबुद्धा यो वाचयति तदावि

भक्त्या पठेद्यः शृणुयात् पापैर्विसुच्यते जन्मशतोद्भवैश्च ।

अध्यात्मरामं पठतश्च नित्यं श्रोतुश्च भक्त्या लिखितुश्च रामः ॥ ७२ ॥

अतिप्रसन्नश्च सदा समीपे सीतासमेतः श्रियमातनोति ॥ ७३ ॥

रामायणं जनमनोहरमादिकाथं

ब्रह्मादिभिः सुरयरैरपि संस्तुतश्च ।

अद्वान्वितः पठति यः शृणुयात् नित्यं

विष्णोः प्रयाति सदनं स विशुद्धदेहः ॥ ७४ ॥

अथ अध्यात्मरामायणे श्रीरामचन्द्रसम्भादे उत्तरकाण्डे

नवम सर्ग ।

श्रीमदध्यात्मरामायणं समाप्तिमममत् ।

तं तत्त्ववगन्तात् श्रुत्वा वाचकश्रोतरि तोषमेति तत्परितोषे च तस्य सर्वार्थं
सिद्धिरिति भावः अनन्तपुण्यं वाचकश्रोतोरनन्तपुण्यं दर्शित्वैव ॥ ७१ ॥

अध्यात्मरामं तत्त्वदृष्टितमं अध्यात्मरामायणाख्यं पुराणमित्यर्थं श्रोतुं
लिखितुं वातिप्रसन्नं सन् सदा समीपे स्थितो भूत्वा श्रियमातनोतीत्यन्वयः
॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

इति श्रीमत्कलकलविषदुर्गराजसमर्थेत्यादिविराजमानस्य
हिमातिदर्शने पुत्रस्य श्रीरामवर्मण्यः कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ
उत्तरकाण्डे नवम सर्ग ।

समाप्तोऽयं श्रीमदध्यात्मरामायणसेतः ।